ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Κ Ο Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ - ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:
Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ:

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ:
Μιχάλης Κορδώσης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
Βασίλης Κατσαρός, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΔΙΟΝ. ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ
ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 35
ΤΗΛ.: 210 36 20 465 - ΑΘΗΝΑ, Τ.Τ. 106 80

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2002

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φωτοστοιχειοθεσία - Φωτογράφηση: Παναγιώτης Κοντομηνάς, τηλ.: 210 36.30.891
Εκτύπωση: Χ. & Σ. Ζαχαροπούλου - Δ. Σιταρά, τηλ.: 210 48.17.381

ΜΙΧΑΛΗ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ
ΚΑΣΤΡΟ (ΠΟΛΗ)-ΞΩΚΑΣΤΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΑ-ΔΙΟΙΚΗΣΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τά δυό ὑψώματα τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, οἱ δύο ἀκροπόλεις, ὅπως συνηθίζεται νά λέγονται, εἶχαν πολύ διαφορετική ὄψη τά μεσαιωνικά χρόνια. Σήμερα δεσπόζουν τά τουρκικά κτίσματα: Τζαμιά, διάφορα ἄλλα τουρκικά κτήρια καί τά ἐπιβλητικά φρουριακά οἰκοδομήματα τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Τά τελευταῖα ἔχουν καλύψει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ νοτιοανατολικοῦ ὑψώματος, πού εἶναι μεγαλύτερης ἐπιφάνειας ἀπ' ὅ,τι τό βορειοανατολικό ὕψωμα (πίν. 2, σ. 356) καί συνεχίζονται, νοτιοδυτικά, καί πέρα ἀπ' αὐτό. Ὁ Ἀλής μετέτρεψε τό ὕψωμα αὐτό σέ ἀκρόπολη (Ἴτς καλέ = ἐσωτερικό κάστρο), περικλείοντάς το μέ ἰσχυρότατες ὀχυρώσεις, πού σώζονται ὡς σήμερα, καί χτίζοντας τό σεράι του, ἀπό τό ὁποῖο ἀπέμειναν μόνο ἐρείπια, ἐφαπτόμενα μέ τό μοναδικό μεσαιωνικό πύργο πού στέκεται ὡς σήμερα ὄρθιος. Στό βορειοανατολικό ὕψωμα, τά μεσαιωνικά κτίσματα εἶναι περισσότερα, ἀλλά κι ἐδῶ δεσπόζει τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν πασᾶ (σημ. Δημοτικό μουσεῖο), τό πιό χαρακτηριστικό ἀπό τά τουρκικά κτίσματα τῶν Ἰωαννίνων. Ὁ μεντρεσές (τουρκικό ἱεροδιδασκαλεῖο), χτισμένος πιθανῶς κοντά στή θέση τοῦ παλατιοῦ τῶν δεσποτῶν, καλύπτει μεγάλο μέρος ἀπό τήν ὑπόλοιπη οἰκοδομημένη ἐπιφάνεια τοῦ δεύτερου αὐτοῦ ὑψώματος. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι καί τά ἐξωτερικά τείχη τοῦ κάστρου χτίστηκαν ἀπό τόν Ἀλή πασά καί ὅτι σήμερα τά σωζόμενα βυζαντινά τμήματα εἶναι πολύ λίγα, καταλαβαίνει κανείς εὔκολα ὅτι στό κάστρο ἐπικρατεῖ τό τουρκικό χρῶμα (σέ ἀντίθεση μέ τό νησί, ὅπου ἐπικρατεῖ τό βυζαντινό).

Ἄν σώζονταν τά βυζαντινά κτήρια στό νοτιοανατολικό ὕψωμα, ὁ περίφημος ναός τοῦ Ταξιάρχη, ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορα, τό «τεχνικόν καί εὔμορφον» καμπαναρεῖον κ.λπ., πιθανότατα ὅλα (τουλάχιστο ἡ μητρόπολη, ὁ Ταξιάρχης) μνημειακῆς κατασκευῆς, ὅπως καί ἄλλες ἐκκλησίες (ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπό 20, στό κάστρο), ἴσως τά Γιάννενα δέν θά εἶχαν νά ζηλέψουν τίποτε ἀπό ἄλλα βυζαντινά κέντρα, στά ὁποῖα ὑψώνονται ὡς σήμερα κομψοί βυζαντινοί ναοί, θυμίζοντάς μας ὅτι πρίν ἀπό τό ἐφήμερο κράτος τοῦ Ἀλῆ καί τήν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

παρουσία τῶν Τούρκων πασάδων καί διοικητῶν, εἶχε ὑπάρξει ἕνα βυζαντινό δεσποτάτο καί μιά ἀκμαία, μέ τά μέτρα τῆς ἐποχῆς, πόλη, τῆς ὁποίας ἡ φήμη, τούς δύο τελευταίους αἰῶνες, εἶχε φθάσει μακριά (κάτι πού θά συνεχιστεῖ ἀσφαλῶς καί στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας).

Κάτω ἀπό τά κτήρια, τά ἐρείπια ἤ τόν ἀκάλυπτο χῶρο (κυρίως τοῦ ΝΑ ἡμιώματος), βρίσκονται θαμμένα τά βυζαντινά κτίσματα. Θά συμφωνήσουμε μέ τήν προτροπή τοῦ σπουδαιότερου μελετητῆ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, τοῦ Λέανδρου Βρανούση, ὁ ὁποῖος ἔκανε ἔκκληση γιά ἐνίσχυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας νά ἀποκαλύψει τό βυζαντινό κάστρο, ὅπου εἶναι θαμμένη ἡ βυζαντινή μητρόπολη καί ἄλλοι ναοί μέ ψηφιδωτά ἤ μαρμάρινα δάπεδα, κιονοστοιχίες, γλυπτά θωράκια καί ἐπιγραφές, οἱ τάφοι δεσποτῶν κ.λπ. (Βρανούση, *Ἔπαινος Ἰωαννίνων*, σ. 29). Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα θά μποροῦσε νά ξαναρχίσει ἀπό τό χῶρο ἔξω ἀπό τό Φετιχέ τζαμί, ὅπου πιστεύεται ἀπό τούς περισσότερους ὅτι βρισκόταν ὁ Ταξιάρχης ἀλλά καί σέ ἄλλα σημεῖα (πρός τό κέντρο). Ἡ ἀποκάλυψη ἔστω μέρους τῶν θεμελίων του, θά παρεῖχε μιά ἀρκετά καλή εἰκόνα γιά τόν περίφημο αὐτό ναό πού συναντᾶται ἐπανειλημμένα στίς πηγές.

Θά μποροῦσε κανείς νά πεῖ ὅτι θά ἁρμοζε στή μελέτη μας καλύτερα ὁ τίτλος μεσαιωνικά καί ὄχι βυζαντινά Γιάννενα, ἐπειδή οἱ ἡγεμόνες τῆς πόλης στό τέλος, περίοδος γιά τήν ὁποία ὑπάρχουν οἱ περισσότερες πληροφορίες, ἦταν ὅλοι ξένοι. Ὅμως, ὄχι μόνο οἱ ἡγεμόνες αὐτοί, ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε, ἔρχονταν μέ τή θέληση τῶν κατοίκων τῆς πόλης, ἀλλά, τό σημαντικότερο, δέν ἄλλαξε κατά τήν περίοδο αὐτή τίποτε ἀπό τή δομή τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, τῆς διοίκησης καί τῆς οἰκονομίας. Γιά νά καταλάβει κανείς καλύτερα, ἀρκεῖ νά συγκρίνει τά Γιάννενα μέ τήν πόλη τῆς Κέρκυρας κατά τήν περίοδο τῆς ἀνδηγαβικῆς κυριαρχίας (βλ. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 131 κ.ἑ.), μολονότι καί στήν Κέρκυρα εἶχαν παραμείνει, στήν ὀργάνωση τῶν διάφορων μορφῶν τῆς ζωῆς τῆς πόλης, πολλά στοιχεῖα ἀπό τήν προηγούμενη βυζαντινή περίοδο.

Οἱ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ δεσποτάτου, πιά, τῶν Ἰωαννίνων ἐντάσσονται στή μεγαλύτερη περίοδο μετά τήν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, τό 1204, ἀπό τούς Φράγκους, περίοδος πού ἔφερε στό ἱστορικό προσκήνιο τίς περιοχές τῆς Ἠπείρου καί εὐρύτερα τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας, μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους τῆς Ἠπείρου. Ἡ περίοδος αὐτή ἦταν ἐποχή ἀκμῆς γιά τήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων καί ἀποδείχτηκε ἰδιαίτερα γόνιμη γιά τομεῖς ὅπως ἡ τέχνη καί ἡ ἀρχιτεκτονική.

Ἡ περίοδος πράγματι κατά τήν ὁποία τά μεσαιωνικά Γιάννενα εἴτε βρίσκονταν ὑπό τήν ἐξουσία τῶν ἡγεμόνων τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου (δεσποτάτου) εἴτε ἦταν ἡμιανεξάρτητα ἤ ἀνεξάρτητα διάρκεσε περισσότερο ἀπό δύο αἰῶνες καί ἄφησε τή σφραγίδα της στήν πόλη, μολονότι σήμερα, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τά βυζαντινά ἴχνη στήν πόλη δέν εἶναι πολλά. Ἔτσι, γιά τόν ἡγεμόνα ἐκεῖνον,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

μετά τόν Μιχαήλ Α΄ Κομνηνό-Δούκα, γιά τόν ὁποῖο ξέρουμε ἀπό τίς πηγές ὅτι ἡ οἰκοδομική του δραστηριότητα στά Γιάννενα ἦταν μεγάλη, τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, δέν κάνουμε παρά εἰκασίες γιά τό τί ἔχτισε (ἐκτός ἴσως ἀπό τόν πύργο στήν πύλη, πού φέρει τό ὄνομά του). Καί ὅμως ὁ Θωμᾶς εἶναι ὁ πιό χαρακτηριστικός ἀπό τούς ἡγεμόνες τῶν Ἰωαννίνων, πού μοιάζει σέ πολλά μέ τόν Ἀλή πασά: Ἡ ἴδια ἀνασφάλεια καί καχυποψία, πού ὁδηγοῦσε σέ ἐκτελέσεις, ἡ ἴδια μανία γιά οἰκοδόμηση, ἡ χρησιμοποίηση ξένων προσώπων στήν κρατική μηχανή, ἡ ὑπεράσπιση τῆς ἐπικράτειάς τους καί τῆς ἀνεξαρτησίας τους μέ κάθε μέσο. Ἀκόμη καί ὁ τονισμός ἀπό τίς πηγές ἤ τήν παράδοση τοῦ ρόλου τῶν συζύγων τους εἶναι χαρακτηριστικός, μόνο πού ἡ σύζυγος τοῦ Θωμᾶ, Μαρία, δέν συμφωνοῦσε, φαίνεται, ἰδιαίτερα, μαζί του, ἄν δέν συμμετεῖχε ἀκόμη καί στή δολοφονία του. Ἄν καί ὑπάρχουν διαφορές —ὁ Θωμᾶς, π.χ. ἦταν εὐσεβής ὀρθόδοξος πού πῆρε τήν ἐξουσία κατόπιν προσκλήσεως, ἐνῶ ὁ Ἀλής ἦταν μουσουλμάνος, πού σφετερίσθηκε τήν ἐξουσία— οἱ ὁμοιότητες στή διακυβέρνηση τῆς πόλης καί τῆς περιοχῆς εἶναι τόσο πολλές, πού δέν θά ἀπείχαμε πολύ ἀπό τήν πραγματικότητα, ἄν ἀποκαλούσαμε τό Θωμᾶ, Ἀλή πασά τοῦ μεσαίωνα.

Ἀπό τά οἰκοδομήματα στά Γιάννενα, χάθηκαν κυρίως ἐκεῖνα τῶν ἡγεμόνων, τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου ἤ τοῦ μικροῦ δεσποτάτου τῶν Ἰωαννίνων, πού θά ἔδιναν τήν πραγματική εἰκόνα γιά τή φυσιογνωμία τῆς μεσαιωνικῆς πόλης (τά μνημεῖα στό νησί ἀνήκουν σέ ἀρχοντικές οἰκογένειες καί ὄχι σέ ἡγεμόνες), ὑπάρχουν ὅμως βυζαντινά τμήματα στό κάστρο, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία πρέπει νά τονιστεῖ. Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τήν ἐπισήμανση τοῦ πύργου τοῦ Θωμᾶ, κοντά στή σημερινή πύλη, εἶναι σκόπιμο νά ἐπισημανθοῦν τουλάχιστο ἡ παλιά πύλη πού ἔμπαζε στόν γουλά καί ὁ ἐκεῖ ἐπιβλητικός βυζαντινός πύργος, πού πρέπει νά συντηρηθεῖ (καί τά δύο μαζί ἀποτελοῦν τό μεγαλύτερο βυζαντινό τμῆμα), ἐνῶ στήν πινακίδα πού γράφει *πρός τάφο Ἀλῆ πασᾶ καί Φετιχέ τζαμί*, θά ἦταν καλό νά προστεθεῖ καί ὁ μεσαιωνικός πύργος, μαζί μέ τά ἐκατέρωθεν τείχη, κοντά στούς Ἁγ. Ἀναργύρους. Τελευταῖα ἔχουν τεθεῖ ἐπί τόπου ἀπό τήν Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσία πινακίδες που παρέχουν τά ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιά τόν Ταξιάρχη καί τά ἄλλα κατεστραμμένα μνημεῖα τῆς ΝΑ ἀκρόπολης.

Τέλος καί στό νησί εἶναι ἀνάγκη νά τονισθεῖ περισσότερο ἡ παρουσία τῶν ἐκεῖ βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων. Ἀκόμη καί ἐδῶ, πού δέν ὑπάρχουν κτήρια τοῦ Ἀλῆ, ἡ παρουσία του εἶναι ζωντανή, λόγω τοῦ θανάτου του, στό σημεῖο ἐκεῖνο ὅπου βρίσκεται τό μικρό μουσεῖο (τοῦ ὁποίου τουλάχιστο μιά αἴθουσα θά ἔπρεπε νά διατεθεῖ γιά τή γνώση τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς κληρονομιᾶς). Ὁ τονισμός τῆς ὕπαρξης τῶν βυζαντινῶν μνημείων, δίπλα στήν οὕτως ἤ ἄλλως ἀνεξίτηλη παρουσία τοῦ Ἀλῆ, δέ θά εἶναι παρά μιά ὑπενθύμιση τῆς ἀληθινῆς ἱστορίας τῆς πόλης.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

ΑΑΑ	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Νέα στοιχεῖα*	Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Νέα στοιχεῖα περὶ τῆς Μονῆς Φιλανθρωπηνῶν εἰς τὴν νῆσον τῶν Ἰωαννίνων: ΑΑΑ* 6 (1973), 457-463
Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονὴ Φιλανθρωπηνῶν*	Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ Μονὴ Φιλανθρωπηνῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς* (διδ. διατρ.), Ἀθήνα 1983
ΑΔ	*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*
Ahrweiler, *Recherches*	H. Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles: BCH* 84 (1960), 1-111. (Var. Reprints, London 1971)
Ahrweiler, *Région de Smyrne*	H. Ahrweiler, *L'histoire et la Géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317). Particulièrement au XIIIe siècle: Travaux et Mémoires* 1 (1965), 1-204
Ahrweiler, *Ἡ αὐτοκρατορία*	Ε. Ahrweiler-Γλύκατζη, *Ἡ αὐτοκρατορία τοῦ μιχαηλιατικοῦ ἑλληνισμοῦ: ΙΕΕ*, τ. Θ΄, σ. 106-115
Ahrweiler, *Αὐτοκρ. Τραπεζοῦντος*	Ε. Ahrweiler-Γλύκατζη, *Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος*: ΙΕΕ, τ. Θ΄, σ. 325-335
Ahrweiler, *Les termes*	H. Ahrweiler, *Les termes Tsakônes-Tsakôniai et leur évolution sémantique: REB* 21 (1963), 243-249
Ahrweiler, *Ἡ Ἤπειρος*	Ε. Γλύκατζη- Ahrweiler, Ἡ Ἤπειρος, ἀκραῖος ἀμυντικὸς χῶρος τοῦ Βυζαντίου: *Μοναστήρια νήσου*, Πρακτικά, σ. 455-462
Ἀμάντου, *Ἡ ἀναγνώρισις*	Κ. Ἀμάντου, Ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν μωαμεθανῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ ὁρισμὸς τοῦ Σινὰν πασᾶ: *ΗΧ* 5 (1930), 297-210
Ἀναστασίου, *Ἀρχιμανδρειό*	Ἰ. Ἀναστασίου, *Παλιότερες καὶ νεότερες εἰδήσεις γιὰ τὸ Ἀρχιμανδρειό: ΗΗ* 1981, σ. 26-38
Angold, *Archons*	M. Angold, *Archons and dynasts: Local aristocracies and the cities of the later byzantine empire: «The*

* Δὲν συμπεριελήφθησαν οἱ τίτλοι ποὺ συναντῶνται μόνο μιὰ φορὰ στὶς ὑποσημειώσεις.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Byzantine aristocracy IX to XIII centuries (ἔκδ. M. Angold), Oxford 1984

Angold, *Administration* — M. Angold, *Administration of the empire of Nicaea: Byz. For.* 12 (1993), 127-147

Ἄννα Κομνηνή — Ἄννας Κομνηνῆς, *Ἀλεξιάδα*, ἔκδ. Budée, τ. Β΄, Paris 1943

Antoniadis-Bibicou, *Recherches* — H. Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, Paris 1963

Ἀποστασία Διονυσίου — Ἀποστασία Διονυσίου, τοῦ κοινῶς λεγομένου Σκυλοσόφου, καί ἔξωσις τῶν χριστιανῶν ἀπό τό κάστρον: *De rebus Epiri*, ἔκδ. Βόννης (Historia politica et patriarchica Constantinopoleos-Epirotica), σ. 247-252

Ἀραβαντινοῦ, *Περιγραφή* — Π. Ἀραβαντινοῦ, Περιγραφή τῆς Ἠπείρου, τ. Α-Γ, Ἰωάννινα 1984 (ἔκδ. ΕΗΜ)

Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία* — Π. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τ. Α΄, Β΄, ἐν Ἀθήναις 1856

Ἀρμενοπούλου, *Ἐξάβιβλος* — Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, *Πρόχειρον νόμων ἢ Ἐξάβιβλος* (ἐπιμ. Γ. Πιτσάκη), Ἀθήνα 1971

Asdracha, *Deux actes* — C. Asdracha, *Deux actes inedits concernant l'Épire. La métropole de Jannina et l'évêché de Bouthrôton et Glykéos: REB* 35 (1977), 159-174

Asdracha, *Foires* — C. Asdracha, *Les foires en Épire Médiévale: XVI* Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, II/3: *JÖB* 32/3 (1982), 437-446

Ἀσδραχᾶ, *Ἐνθύμηση τοῦ 1584* — Σ. Ἀσδραχᾶ, *Γύρω ἀπό τήν ἐνθύμηση τοῦ 1584: ΗΕ* 8 (1959), 87

Ἀσδραχᾶ Α.-Ἀσδραχᾶ Σ., *Παρατηρήσεις* — Α. Ασδραχᾶ - Σ. Ἀσδραχᾶ, *Παρατηρήσεις γιά τά ὅρια καί τούς οἰκισμούς τῆς Βαγενητίας: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 239-246

Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα* — Σ. Ἀσωνίτη, Ἀνδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αἰ.), Κέρκυρα 1999

Ἀσωνίτη, *Παρατηρήσεις* — Σ. Ἀσωνίτη, Παρατηρήσεις στό πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῆς προαγωγῆς τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σέ μητρόπολη: *Βυζαντιακά* 15 (1995) 195-319

Ἀσωνίτη, *Τό πρόβλημα* — Σ. Ἀσωνίτη, Τό πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῆς βυζαντινῆς ἐπιχείρησης κατά τῆς Ἠπείρου ἐπί Ἀνδρονίκου, Β΄ Παλαιολόγου: *Βυζαντιακά* 18 (1998), 119-129

Ἀσωνίτη, *Οἱ ἐξωκαστρηνοί* — Σ. Ἀσωνίτη, Οἱ ἐξωκαστρηνοί τῆς Κέρκυρας (ὑπό ἔκδ.)

Ἀθηναγόρα, *Ἐκκλησία* — Ἀθηναγόρα, μητροπ. (Παραμυθίας-Φιλιατῶν), *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων: ΗΧ* 3 (1928), 3-49

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἀθηναγόρα, *Νέος Κουβαρᾶς*	Ἀθηναγόρα, μητροπ., *Νέος Κοιβαρᾶς, ἤτοι Χρονικὰ σημειώματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν πόλιν ἰδίᾳ τῶν Ἰωαννίνων εἰς μονὰς αὐτῆς καὶ τὰς ἐπαρχίας αὐτῆς: HX* 4 (1929), 1-54
Ἀθηναγόρα, *Σχολὴ Φιλανθρωπηνῶν*	Ἀθηναγόρα, μητροπ., *Ἡ σχολὴ Φιλανθρωπηνῶν ἐν Ἰωαννίνοις: HX* 4 (1929), 55-62
Ἀθηναγόρα, *Συμβολαί*	Ἀθηναγόρα, μητροπ., Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν: ΔΙΕΕ Α΄, τεῦχ. Δ΄ (1929), νέα σειρά, σ. 61-74
Βακαλοπούλου, *Πηγές*	Α. Βακαλοπούλου, *Πηγές τῆς Ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1965 (σ. 287-290)
Bartusis, *Brigandage*	M. Bartusis, *Brigandage in the late Byzantine empire: Byz.* 51 (1981), 386-409
Bartusis, *Stratiotai*	M. Bartusis, *On the status of Stratiotai during the late byzantine period: ZRBI* 21 (1982), 53-59
Bartusis, *Ἐξάλειμμα*	M. Bartusis, *Ἐξάλειμμα. Escheat in Byzantium: DOP* 40 (1986), 55-81
Bartusis, *Megala Allagia*	M. Bartusis, *The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of provincial military organisation in late Byzantium: REB* 47 (1989), 183-207
Bartusis, *Army*	M. Bartusis, *The late byzantine army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
Βέη, *Σερβικά*	N. Βέη, *Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου: Βυζαντίς* 2 (1911-12), 1-100
Bees, *Übersicht*	N. Bees, *Übersicht über die Geschichte des Judentums von Jannina* (Epirus): *BNJ* 2 (1921), 159-177
Bees, *Unedierte*	N. Bees, *Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos* (in Aetolien): *BNJ* 21 (1971-76), 55-243 (ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ N. A. Βέη, σχόλια E. Bees-Seferlis)
Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Ἡ τέχνη*	Ε. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Ἡ τέχνη τῆς χρυσοκεντητικῆς στὸ δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου* (ὑπὸ ἔκδ., HX 2002)
BM	*Βυζαντιναὶ Μελέται*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BNJ	*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
Bompaire, *Sur trois termes*	J. Bompaire, *Sur trois termes de fiscalité byzantine: BCH* 80 (1956), 625-631

Bompaire, *Actes de Xeropotamou*	J. Bompaire, *Actes de Xeropotamou*, Paris 1964 (Archives de l'Athos, 3)
Bon, *Morée*	A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969
Vranousis, *Deux historiens*	L. Vranoussis, *Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existés: Comnénos et Proclos EMA* 12 (1962), 23-29
Βρανούση, *Χρονικά*	Λ. Βρανούση, *Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καί τουρκοκρατούμενης Ἠπείρου*, Ἰωάννινα 1962
Βρανούση, *Χρονικόν*	Λ. Βρανούση, *Τό χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδην ἐπιτομήν: EMA* 12 (1962), 57-115 (καί ἀνάτ., Ἀθῆναι 1965)
Βρανούση, *Ἱστορικά*	Λ. Βρανούση, *Ἱστορικά καί τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων* (Χαριστήριον εἰς Α.Κ. Ὀρλάνδον, τ. Δ΄, Ἀθῆναι 1968, σ. 439-515 (καί ἀνάτ., ἔκδ. ΕΗΜ, Ἀθῆναι 1968)
Βρανούση, *Ἔπαινος*	Λ. Βρανούση, *Ἔπαινος Ἰωαννίνων. Ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἠπείρου στήν ἱστορική της διαδρομή* (Ὁμιλία στήν ἐπέτειο τῆς 21ης Φεβρ. 1913, Ἰωάννινα, 20 Φεβρ. 1980)
Βρανούση, *Ἱστορία*	Λ. Βρανούση, *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*: Ἐγκυκλοπαιδεία *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, τ. 31 (1988), 64-68 (ἀνάτ. σ. 3-27)
Βρανούση, *Δεσποτάτο*	Λ. Βρανούση, *Τό δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου. Ἕνα σημαντικό κεφάλαιο τῆς ἱστορίας μας, θέμα διεθνοῦς Συνεδρίου;* Ἀνάτ. Ν. Ἑστίας, τ. 128, τεῦχ. 1519, 15 Ὀκτωβρ. 1990, στ. 1362-1378
Βρανούση, *Ἰωάννινα*	Λ. Βρανούση, *Ἰωάννινα*, Ἐγκυκλοπ. Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, τ. 31 (1988), 64-68 (σέ ἀνάτυπο)
Brehier, *Les institutions*	L. Brehier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949
Bryer, *Matzouka*	A. Bryer, *Rural society in Matzouka: Continuity and change in late Byzantine and early Ottoman Society* (ἔκδ. A. Bryer - H. Lowry), Birmingham-Dumbarton Oaks 1986
Byz.	*Byzantion*
Βυζαντινή Μακεδονία	Διεθνές Συμπόσιο, *Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1430 μ.Χ.* (Θεσσαλονίκη 29-31 Ὀκτωβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 1995
Byz. For.	*Byzantinische Forschungen*
Βυζάντιο καί Σερβία	*Βυζάντιο καί Σερβία κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα*, Ἀθήνα 1996 (Ἐθν. Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Ἱνστιτ. Βυζαντ. Ἐρευνῶν, 3)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Byz/sl	*Byzantinoslavica*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
Χαλκοκονδύλης	Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, *De rebus Turcicis*, ἐκδ. Βόννης (Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν δέκα)
Charanis, *On the social structure*	P. Charanis, *On the social structure and economic organization of the Byzantine empire in the thirteenth century and later: Byz/sl* 12 (1951), 94-153
Χαρίση, *Γιάννενα*	Β. Χαρίση, *Ἰχνογραφία τοῦ πρώτου βιζαντινοῦ σχεδίου πόλεως: ΗΗ* 1984, σ. 273-304
Cheynet, *Pouvoir*	J.-C. Cheynet, *Pouvoir et Constetations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990
Cheynet, *Le role*	J.-C. Cheynet, *Le role de l'aristocratie locale dans l'état (X^e-XIIe siècle): Byz. For.* 19 (1993), 105-112
Χούμνου, *Θεσσαλονίκης συμβουλευτικός*	Νικηφόρου τοῦ Χούμνου, *Θεσσαλονίκης συμβουλευτικός, περί δικαιοσύνης: Anecdota Graeca*, ἐκδ. J. Boissonade, τ. II, Paris 1830 - Hildesheim 1962), σ. 17-187
Χωματιανοῦ, *Πονήματα*	Δημητρίου Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, ἐκδ. J.B. Pitra (*Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata*, τ. VII), Roma 1891
Χωνιάτου, *Τά σωζόμενα*	Μιχαήλ Ἀκομινάτου, τοῦ Χωνιάτου, *Τά σωζόμενα* (ἐκδ. Σ. Λάμπρου), τ. Α΄, Ἀθήνα 1879-80 (φωτοαν. ἐκδ. 1968)
Chronique de Morée	J. Longnon, *Livre de la conqueste de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée*, à Paris 1911
Χρονικό Ἰωαννίνων	*Χρονικό Ἰωαννίνων (Ἱστορία Πρελοίμπου καί ἄλλων διαφόρων δεσποτῶν τῶν Ἰωαννίνων, ἀπό τῆς ἁλώσεως αὐτῶν παρά τῶν Σέρβων ἕως τῆς παραδόσεως εἰς τοὺς Τούρκους*, ἐκδ. Βόννης (*De rebus Epiri*, σ. 209-239) καί ἐκδ. Βρανούση, *Χρονικόν*
Χρονικό Μορέως	*Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως*, ἐκδ. Π. Καλονάρου, Ἀθῆναι 1940
Χρονικό Τόκκων	Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, ἐκδ. G. Schirò, Roma 1975
Χρυσοστομίδου, *Στιγμιότυπα*	Ι. Χρυσοστομίδου, *Στιγμιότυπα πλούτου καί φτώχειας στήν Ἑλλάδα κατά τόν 11ο-15ο αἰ., μέσα ἀπό μαρτυρίες ἐγγράφων τῶν βενετικῶν ἀρχείων*: Διεθνές Συμπόσιο, *Πλούσιοι καί φτωχοί στήν κοινωνία τῆς ἑλληνολατινικῆς Ἀνατολῆς*, ἐπιμ. Χ. Μαλτέζου, Βενετία 1998, σ. 394-402

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χρυσοῦ, *Ἡ προαγωγή*	Ε. Χρυσοῦ, *Ἡ προαγωγή τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σέ μητρόπολη: Δωδώνη* 5 (1976), 337-348
Χρυσοῦ, *Συμβολή*	Ε. Χρυσοῦ, *Συμβολή στήν ἱστορία τῆς Ἠπείρου κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή (Δ΄-ΣΤ΄ αἰ.): HX* 23 (1981), 9-104
Χρυσοῦ, *Ἱστορικά στοιχεῖα*	Ε. Χρυσοῦ, *Ἱστορικά στοιχεῖα γιά τήν Ἤπειρο σέ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11: HX* 22 (1980), 58-65
Χρυσοῦ, *Τό ἱστορικό πλαίσιο*	Ε. Χρυσοῦ, *Τό ἱστορικό πλαίσιο τῆς πρώτης ἀνακαινίσεως τῆς Μονῆς Φιλανθρωπηνῶν: Μοναστήρια νήσου*, Πρακτικά, σ. 565-571
Cravari, *Actes de Pantocrator*	V. Gravari, *Actes de Pantocrator*, Paris 1991 (Archives de l'Athos, 17)
Cultural and Commercial Exchanges	*Cultural and Commercial exchanges between the Orient and the Greek world* (Athens 1911, ἔκδ. S. Troianos)
Δάκαρη, *Ἰωάννινα*	Σ. Δάκαρη, *Ἰωάννινα, ἡ νεώτερη Εὔροια: HE* 1 (1952), 537-554
Δάκαρη, *Λ. Βρανούση Ἱστορικά*	Σ. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση Ἱστορικά καί τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθῆναι 1968, *Ἑλληνικά* 24 (1971), 177-184. Βιβλιοκρισία
Δάκαρη, *Τό νησί Ἰωαννίνων*	Σ. Δάκαρη, *Τό νησί τῶν Ἰωαννίνων: Ἱστορία-Μνημεῖα-Μουσεῖο*, Ἀθήνα χ.χ.
Dalven, *The Jews*	R. Dalven, *The Jews of Ioannina*, Philadelphia 1990
Darrouzès, *Régestes*	J. Darrouzès, *Les régestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, Paris 1977
Darrouzès, *Notitiae*	J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981
ΔΧΑΕ	*Δελτίον Χριστιανικῆς καί Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
Δελημάρη, *Ἅπαντα*	Ἀρχιμ. Ἱερωνύμου Δελημάρη, *Ἅπαντα Ἰωάννου Ἀποκαύκου* (Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καί Ἐκκλησιαστ. Συγγραφεῖς τῆς Δ. Ἑλλάδος, 1) Ναύπακτος 2000 (ἁπλῆ συλλογή τῶν ὡς τώρα ἐκδοθέντων σκόρπιων ἔργων τοῦ Ἀπόκαυκου)
Delilbaşı, 1564 Tarihli	M. Delilbaşı, 1564 Tarihli mufassal Yanya livası Tahrir defterine göre Yanya kenti ve Köyleri: *Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi 21 (1966), cilt XVII, σ. 1-40 + πίν.
Δένδια, *Οἱ Βάραγγοι*	Μ. Δένδια, *Οἱ Βάραγγοι καί τό Βυζάντιο: ΔΙΕΕ* 9 (1926), 145-221
Dendias, *Διενέξεις*	M. Dendias, *Διενέξεις μεταξύ αὐτοχθόνων καί προ-*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

	σφίγγων ἐν Ἠπείρῳ μετά τό 1204 καί ἡ ἀκολουθήσασα ἐποικιστική πολιτική. «Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Byzantini» (Palermo 3-10 Aprile 1951), Roma 1953, τ. Β΄, σ. 302-306
Δημητριάδη, *Βιλαέτι*	Ε. Δημητριάδη, *Τό βιλαέτι τῶν Ἰωαννίνων κατά τόν 19ο αἰ. Γιάννενα, ἀπό τήν «πόλη-παζάρι» στήν «πόλη πρακτορεῖο». Ἱστορική, χωρολογική, πολεοδομική, κτηριολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1993
Δήμου, *Πολιτική θεωρία*	Β. Δήμου, *Ἡ πολιτική θεωρία τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ*, Ἰωάννινα 1995 (δ.δ. ἀδημοσ.)
Δεσποτάτο Ἠπείρου	Πρακτικά Διεθνοῦς Συμποσίου γιά τό Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα 27-31 Μαΐου 1990), ἐπιμ. Ε. Χρυσοῦ, ἐκδ. Μουσικοφιλολογικοῦ Συλλόγου Ἄρτης «Σκουφᾶς», Ἀθήνα 1992
ΔΙΕΕ	*Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*
Dölger, *Beiträge*	F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig 1927
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
Δούκας	Ducas, Historia byzantina, ἐκδ. Bon (καί ἐκδ. V. Grecu)
Ducellier, *La façade*	A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981
Ducellier, *Aux frontières*	A. Ducellier, Aux frontières de la Romanie: Arta et Sainte-Maure à la fin du moyen-âge: *Travaux et Mémoires* 8 (1981), 113-124
Ducellier, *Ἀλβανοί*	A. Ducellier, *Οἱ Ἀλβανοί στήν Ἑλλάδα (13ος-15ος αἰ.). Ἡ μετανάστευση μιᾶς κοινότητας* (μετάφρ. Κ. Νικολάου), Ἀθήνα 1994
ΗΧ	*Ἠπειρωτικά Χρονικά*
Edrisi, *Géographie*	*Géographie d'Edrisi, traduite de l'Arabe en Français d'après deux manuscrits de la bibliothèque du roi et accompagnée de notes*, par P. Amedée Jaubert, τ. Β΄, Paris 1840
ΗΕ	*Ἠπειρωτική Ἑστία*
ΗΗ	*Ἠπειρωτικό Ἡμερολόγιο*
ΕΜΑ	*Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*
Ἤπειρος (Ἱστορία)	*Ἤπειρος: Ἱστορία-Κοινωνία-Οἰκονομία, 15ος-20ός αἰ*: «Πρακτικά Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας», Γιάννενα 4-7 Σεπτεμ. 1985, Γιάννενα 1987

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἤπειρος	*Ἤπειρος: 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ*, ἐπ. Μ. Σακελλαρίου, Ἀθήνα 1997
Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Πληροφορίες*	Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Πληροφορίες γιά τήν Ἤπειρο σέ «σημειώματα» κωδίκων: HX* 27 (1985), 115-126
Frances, *Féodalité*	E. Frances, *La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles: Byz/sl* 16 (1955), 76-96
Γαλάνη-Κρίκου, *Συμβολή*	Μ. Γαλάνη-Κρίκου, *Συμβολή στήν ἔρευνα τῆς κυκλοφορίας μεσαιωνικῶν νομισμάτων στό Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (1204-1449), Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 125-161
Γεωργιάδου, *Ἡ παρουσία*	Β. Γεωργιάδου, *Ἡ παρουσία καί τό κίνημα τοῦ πιγκέρνη Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ στή Μικρά Ἀσία (1293-1295). Ἕνα παράδειγμα ἀποκλίσεων στίς ἱστορικές ἐκτιμήσεις τοῦ Παχυμέρη καί τοῦ Γρηγορᾶ: Σύμμεικτα* 10 (1996), 143-162
Γουναρίδη, *Ἀγοραπωλησία*	Π. Γουναρίδη, *Γιά μιά ἀγοραπωλησία στή Σμύρνη: Σύμμεικτα* 13 (1999), 167-176
Γρηγορᾶς	Nicephori Gregorae, Byzantina Historia, ἐκδ. Βόννης
Guilland, *Études*	R. Guilland, *Études de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator: REB* 7 (1949), 156-179
Guilland, *Recherches*	R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. I-II, Berlin-Amsterdam 1967
Haldon, *Military service*	J. Haldon, *Military service, military lands and the status of soldiers: Current problems and interpretations: DOP* 47 (1993), 1-67
Harvey, *Οἰκονομ. ἀνάπτυξη*	A. Harvey, *Οἰκονομική ἀνάπτυξη στό Βυζάντιο, 900-1200*, μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη (Μορφ. Ἵδρυμα Ἐθν. Τραπέζης), Ἀθήνα 1997
Harvey, *Economic conditions*	A. Harvey, *Economic conditions in Thessaloniki between the two Ottoman occupations*: «Mediterranean Urban Culture, 1400-1700», ἔκδ. Cowan, Exeter (England) 2000, σ. 115-123, 245-248
Heinrich, *Etymologie*	G. Heinrich, *Etymologie und Geschichte des Toponyms Ἰωάννινα/Γιάννινα: HX* 31 (1994), 77-98
Hendrickx, *Οἱ πολιτικοί θεσμοί*	B. Hendrickx, *Οἱ πολιτικοί καί στρατιωτικοί θεσμοί τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά τούς πρώτους χρόνους τῆς ὑπάρξεώς της*, Θεσσαλονίκη 1970
Hendrickx, *Allagion*	B. Hendrickx, *Allagion, Tzaousios et prôtallagator dans le contexte Moréote: Quelque remarques: REB* 50 (1992), 207-217

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Hendy, *Studies*	M. Hendy, *Studies in the byzantine monetary economy c. 300-1450*, Cambridge 1985
Hopf, *Chroniques*	C. Hopf, *Chroniques Greco-Romanes inedites ou peu connues*, Berlin 1873
Hrochova, *Cities*	V. Hrochova, *Some specific features of Byzantine cities in the 13th till 15th centuries: Byz/sl* 55 (1994) 2, σ. 347-359
IEE	*Ἱστορία Ἑλλην. Ἐθνους*, Ἐκδοτ. Ἀθηνῶν
Ilieva, *Images*	A. Ilieva, *Images of towns in frankish Morea: The evidence of the Chronicles of the Morea and of the Tocco: BMGS* 19 (1995), 94-119
Ἰώβ, *Vita*	Job monachi, *Vita S. Theodorae reginae*, *P.G.* 127, στ. 903-908
Ἱστ/γεωγ.	*Ἱστοριχογεωγραφικά*
Jacoby, *La féodalité*	D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «assises de Romanie». Sources, application et diffussion*, Paris - La Haye 1971
Jireček, *Die Witwe*	C. Jireček, *Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus: BWJ* 1 (1920), 1-16
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
Κανετάκη, *Τό κάστρο*	Γ. Κανετάκη, *Τό κάστρο: Συμβολή στήν πολεοδομική ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, Ἐκδ. Τεχν. Ἐπιμ. Ἑλλάδος (ΤΕΕ), Ἀθήνα 1994
Καντακουζηνός	Ioannis Cantacuzeni, Historiarm libri IV, ἔκδ. Βόννης
Kaplan, *Les hommes*	M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Paris, 1992
Karpozilos, *Eccles. controversy*	A. Karpozilos, *The ecclesiastical controversy between the kingdon of Nicaea and the principality of Epiros (1217-1231)*, Θεσσαλονίκη 1973 (Βυζαντ. Κείμενα καί Μελέται, 7)
Καρπόζηλου, *Δύο στιχουργήματα*	Α. Καρπόζηλου, *Δύο στιχουργήματα τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰώνα γιά τήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων: ΗΧ* 26 (1984), 79-116
Καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο	Πρακτικά τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου, *Ἡ καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο*, 15-17 Σεπτεμβρ. 1988 ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1989
Κατσαροῦ, *Συμβολή*	Β. Κατσαροῦ, *Συμβολή στή μελέτη τῶν προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στή Δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.): Βυζαντινά* 13 (1985), 1501-1539

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κατσαροῦ, *Ἀπό τήν καθημερ. ζωή* — Β. Κατσαροῦ, *Ἀπό τήν καθημερινή ζωή στό δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου. Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου: Καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο*, σ. 631-674

Κατσαροῦ, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* — Β. Κατσαροῦ, *Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καί ἡ σχέση του μέ τήν ἐπισκοπή Ἰωαννίνων κατά τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του* (ὑπό ἔκδοση)

Κατσαροῦ, *Γράμματα* — Β. Κατσαροῦ, *Γράμματα καί πνευματική ζωή στή Βυζαντινή Ἤπειρο* (4ος-15ος αι.), ὑπό ἔκδοση

Kazhdan, *City* — A. Kazhdan, *The italian and late byzantine city: DOP* 49 (1955), 1-22

Kazhdan, *Polis* — A. Kazhdan, *Polis and kastron in Theophanes and in some other historical texts: Εὐψυχία*, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, Paris 1998, σ. 345-360

Κιουσοπούλου, *Οἱ θεσμοί* — Α. Κιουσοπούλου, *Οἱ θεσμοί τῆς οἰκογένειας στήν Ἤπειρο κατά τόν 13ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1990

Kirsten, *Byzant. Stadt* — E. Kirsten, *Die byzantinische Stadt*: XI Internationaler Byzantinistenkongress, München 1958, σ. 1-48 + 1-32

Koder, *Ἰωαννίνων κόλπος* — J. Koder, *Ἰωαννίνων κόλπος* oder *Ἰόνιος κόλπος? Ὀνόματα* 5 (1980), 3-7

Κοκολάκη, *Ὁ Ἐβλιγιά* — Μ. Κοκολάκη, *Ὁ Ἐβλιγιά Τσελεμπῆ στά Ἰωάννινα*: «Σκουφᾶς», τεῦχ. 74-75 (1991), 323-339

Κωλέττα, *Οἱ λίμνες* — Σ. Κωλέττα, *Οἱ λίμνες Ἰωαννίνων καί Λαψίστας*, Ἰωάννινα 2000

Κωνσταντακοπούλου, *Τό ὁδικό δίκτυο* — Α. Κωνσταντακοπούλου, *Τό ὁδικό δίκτυο τῆς Ἠπείρου στή γεωγραφική περιγραφή τοῦ Π. Ποταγοῦ* (1886): *Ἤπειρος (Ἱστορία)*, σ. 171-204

Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντ. Θεσσαλονίκη* — Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χῶρος καί ἰδεολογία*, Γιάννενα 1996

Κωνσταντινίδη, *Προσωπογραφικά* — Κ. Κωνσταντινίδη, *Προσωπογραφικά τῆς οἰκογένειας Φιλανθρωπηνῶν. Ὁ στρατηγός Ἀλέξιος καί ὁ ἱερέας Μιχαήλ οἱ Φιλανθρωπηνοί: Μοναστήρια νήσου*, Πρακτικά, σ. 517-527

Κωνστάντιου, *Τό κάστρο* — Δ. Κωνστάντιου, *Τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 1997

Kordoses, *Southern Greece* — M. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204-1262). A study of the Greek population and the orthodox Church under the frankish dominion*, Ioannina 1987

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κορδώση, *Κάστρα* — Μ. Κορδώση, *Κάστρα Ἠπείρου καί Αἰτωλοακαρνανίας στό Χρονικό τῶν Τόκκων: Γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά*: Ἀφιέρωμα στόν N.G.L. Hammond. Παράρτ. «*Μακεδονικῶν*», 7, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 256-261

Κορδώση, *Κάστρα, πύργοι* — Μ. Κορδώση, *Κάστρα, πύργοι καί φρουρές στόν Μορέα, ἀπό τά ἔγγραφα τῶν Acciaiuoli*: ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολη, 24-30 Σεπτεμ. 2000 (ὑπό ἔκδοση)

Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος* — Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός*, τ. Β΄, ΙΙ, ἐν Ἀθήναις 1948

Κουλουρᾶ, *Περιοχή Παγασητικοῦ* — Γ. Κουλουρᾶ, *Ἡ περιοχή τοῦ Παγασητικοῦ κατά τούς μέσους χρόνους (Δ΄-ΙΔ΄ αἰ.)* (δ.δ., ἀνέκδοτη), Ἰωάννινα 1997

Κουρμαντζῆ-Παναγιωτάκου, *Τά μοναστήρια* — Ε. Κουρμαντζῆ-Παναγιωτάκου, *Τά μοναστήρια τῆς νήσου Ἰωαννίνων: Χῶρος πνευματικῶν καί μορφωτικῶν ζυμώσεων: Μοναστήρια νήσου*, Πρακτικά, σ. 493-504

Κουρμαντζῆ, *Ἀπό τή βυζαντινή* — Ι. Κουρμαντζῆ, *Ἀπό τή Βυζαντινή στήν Ὀθωμανική πόλη (15ος-18ος αἰ.)*: *HE* 34 (1985), 487-497

Κουρμαντζῆ, *Οἱ μονές* — Ι. Κουρμαντζῆ, *Οἱ μονές νήσου Ἰωαννίνων. Ἀπό τόν βυζαντινό ἰδιοκτήτη στόν μεταβυζαντινό εὐεργέτη ἔμπορο: Μοναστήρια νήσου*, Πρακτικά, σ. 505-516

Κραψίτη, *Ἱστορία Ἰωαννίνων* — Β. Κραψίτη, *Ἡ ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων (Θ΄ αἰώνας μέχρι 1913)*, Ἀθήνα 1988

Kravari, *Actes* — V. Kravari, *Actes de Pantocrator*, Paris 1991

Krekić, *Dubrovnik* — B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, Paris - La Haye 1961

Kresten, *Marginalien* — O. Kresten, *Marginalien zur Geschichte von Ioannina unter Kaiser Andronikos III Palaiologos*: *HX* 25 (1988), 113-132

Kurtz, *Christophoros* — E. Kurtz, *Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II*: *BZ* 16 (1907), 120-142

Λαΐου, *Ἀπό τήν ἀνάκτηση* — Α. Λαΐου, *Ἀπό τήν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς τήν ὁριστική ἀπώλεια τῆς Μ. Ἀσίας*: *IEE*, τ. Θ΄, σ. 137-183

Λαΐου, *Κοινωνία* — Α. Λαΐου, *Κοινωνία καί οἰκονομία (1204-1453)*: *IEE*, τ. Θ΄, σ. 214-243

Λαΐου, *The Greek merchant* — A. Λαΐου, *The Greek merchant of the Palaiologian period: A collective portrait: The Proceedings of the*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Academy of Athens 1982, σ. 96-124 (Var. Reprints, VIII 1992)

Λαΐου-Θωμαδάκη, *Ἀγροτ. κοινωνία* — Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία στήν ὕστερη βυζαντινή ἐποχή*, μετάφρ. Α. Κάσδαγλη, Ἀθήνα 1987 (Μορφωτ. Ἵδρυμα Ἐθν. Τραπέζης)

Λαΐου, *Στό Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων* — Α. Λαΐου, *Στό Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων. Οἰκονομικά καί πολιτιστικά φαινόμενα: Εὐφρόσυνον*, Ἀφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη, τ. Α΄, Ἀθήνα 1991, σ. 283-296

Laiou, *Byz. economy* — A. Laiou, *The Byzantine economy in the Mediterranean trade system; thirteenth-fifteenth centuries: DOP* 34-35 (1980-81), σ. 172-222 (Var. Reprints 1992 VII)

Λαΐου, *Θεσσαλονίκη* — Α. Λαΐου, *Ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ ἐνδοχώρα της καί ὁ οἰκονομικός της χῶρος στήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων: Βυζαντινή Μακεδονία*, σ. 183-194

Λαΐου, *Σέρρες* — Α. Λαΐου, *Κοινωνικές δυνάμεις στίς Σέρρες στόν 14ον αἰώνα*: Διεθνές Συνέδριο, *Οἱ Σέρρες καί ἡ περιοχή τους ἀπό τήν ἀρχαία στή μεσοβυζαντινή κοινωνία*, Σέρρες 29 Σεπτ. - 3 Ὀκτωβ. 1993, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 201-219

Λαμπρίδου, *Ἠπειρωτικά μελετήματα* — Ι. Λαμπρίδου, *Ἠπειρωτικά μελετήματα*, Ἔκδ. Ἑταιρ. Ἠπειρ. Μελετῶν, Ἰωάννινα 1971 (Α΄ ἔκδ., Περιγραφή τῆς πόλεως Ἰωαννίνων, ἐν Ἀθήναις 1887)

Λαμπρόπουλου, *Ἀπόκαυκος* — Κ. Λαμπρόπουλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος. Συμβολή στήν ἔρευνα τοῦ βίου καί τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του*, Ἀθήνα 1988 (Ἱστορικές Μονογραφίες, 6)

Λαμπροπούλου, *Οἱ πανηγύρεις στήν Πελοπόννησο* — Α. Λαμπροπούλου, *Οἱ πανηγύρεις στήν Πελοπόννησο κατά τή μεσαιωνική ἐποχή: Καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο*, σ. 291-310

Λάμπρου, *Συμβολαί* — Σ. Λάμπρου, *Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων: NE* 2 (1905), 49-156

Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική* — Σ. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική ὡς ἐπίσημος γλώσσα τῶν σουλτάνων: NE* 5 (1908), 40-78

Λάμπρου, *Ἀρχιμανδρεῖον* — Σ. Λάμπρου, *Τό ἐν Ἰωαννίνοις Ἀρχιμανδρεῖον καί οἱ ἐν αὐτῷ κώδικες: NE* 10 (1913), 398-418

Λάμπρου, *Ἠπειρωτικά* — Σ. Λάμπρου, *Ἠπειρωτικά: Δ΄. Ἡ λίμνη τῶν Ἰωαννίνων καί αἱ ἐπί τῆς νησίδος αὐτῆς μοναί. Ε΄. Ἡ μονή Καστρίτσης: NE* 11 (1914), 3-56

Λάμπρου, *Περί τῆς παιδείας* — Σ. Λάμπρου, *Περί τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπί Τουρκοκρατίας: NE* 13 (1916), 273-317

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λάμπρου, *Σελίδες*	Σ. Λάμπρου, *Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν Ἰωαννίνων*: *NE* 21 (1927), 337-360
Lefort κ.λπ., *Actes d'Iviron*	J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papachrysanthou, *Actes d'Iviron*, τ. I-III, 1985-1994 (Archives de l'Athos, 14, 16, 18)
Lemerle, *Le juge*	P. Lemerle, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III*: «Mémorial Louis Petit, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines», Bucarest 1948, σ. 292-316
Lemerle, *Recherches*	P. Lemerle, *Recherches sur les institutions Judiciaires à l'époque des Paléologues: Παγκάρπεια*, Mélanges Henri Grégoire, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 9 (1949), 369-384
Lemerle, *Le privilège*	P. Lemerle, *Le privilège du despote d'Épire Thomas I pour le Venitien Jacques Contareno*: *BZ* 44 (1951), 289-396
Lemerle, *Juges généraux*	P. Lemerle, *Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux*: *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. Δ΄, Τιμητικός Γ. Σωτηρίου, Ἀθήνα 1964, σ. 29-44 (& *Var. Reprints*, 1978 XIV)
Lemerle, *Recherches, II*	P. Lemerle, *Recherches sur les institutions Judiciaires à l'époque des Paléologues. II Le tribunal du Patriarcat ou tribunal sunodal*: *Analecta Bollandiana* 68 (1950), 318-333 (*Var. Reprints*, 1978, XII)
Lemerle, *Agrarian history*	P. Lemerle, *The agrarian history of Byzantium: Byzantium from the origins to the twelfth century*, *Warlway (Ireland) 1979*
Lemerle κ.λπ., Actes de Lavra	P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachrysanthou, *Actes de Lavra*, τ. I-III, Paris 1970-1979
Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες*	Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντιλίου*, Ἰωάννινα 1980
Longnon, *La vie*	J. Longnon, *La vie rurale dans la Grèce franque*: *Journal des Savants* 1965, σ. 345-357
Longnon-Topping, *Documents*	J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Moreé au XIVe siècle*, Paris 1969
Loverdou-Tsigaridas, *Objets*	K. Loverdou-Tsigaridas, *Objets précieux de l'église de la Vierge Gavaliotissa au monastère de Lavra (Mont Athos)*: *Zograf* 26 (1997), 81-86
Maksimović, *Character*	L. Maksimović, *Charakter der social-wirt-schaflichen*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13-15 jh): XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Acten I/1: *JÖB* 31/1 (1981), 149-188

Maksimović, *Byz. admin.* — L. Maksimović, *The byzantine provincial administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988

Maksimović, *Ἡ Μονεμβασία* — L. Maksimović, *Ἡ Μονεμβασία καί ἡ κοινωνική-οἰκονομική φυσιογνωμία τῆς βυζαντινῆς πόλης κατά τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων: Βυζαντιναί μελέται, τόμ.* 2, σ. 92-115

Maksimović, *Χρονικό* — L. Maksimović, *Τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὡς ἱστορική πηγή: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 53-62

Matanov, Thomas — C. Matanov, *The phenomenon Thomas Preljubović: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 63-68)

Matschke, *Notes* — K.-P. Matschke, *Notes on the economic establishment and social order of the late byzantine kephalai: Byz. For.* 19 (1993), 139-143

Μέρτζιου, *Ἡ ἐπανάστασις* — Κ. Μέρτζιου, *Ἡ ἐπανάστασις Διονυσίου Φιλοσόφου: HX* 13 (1938), 81-90

Μέρτζιου, *Ἡ ἅλωσις* — Κ. Μέρτζιου, *Ἡ ἅλωσις τῶν Ἰωαννίνων: HX* 13 (1938), 117-122

Μέρτζιου, *Τό δεύτερον χρυσόβουλλον* — Κ. Μέρτζιου, *Τό δεύτερον χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου τοῦ Β΄ τοῦ Παλαιολόγου, ὑπέρ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰωαννίνων: HE* 1 (1954), 115-118

Μέρτζιου, Ἀνέκδοτος ἐπιστολή — Κ. Μέρτζιου, Μία ἀνέκδοτος ἐπιστολή τοῦ Καρόλου Α΄ τοῦ Τόκκου πρός τόν Δόγην Βενετίας γραφεῖσα ἐξ Ἰωαννίνων τό 1425: Πεπραγμένα τοῦ Θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 Ἀπριλίου 1953), τ. Β΄, Ἀθῆναι 1956, σ. 556-59

Miklosich-Müller, *Acta* — F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis*, τ. Α΄-ΣΤ΄. Wien 1860-1890

Μοναστήρια Νήσου Ἰωαννίνων — *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων-Ζωγραφική*, Ἰωάννινα 1994 (ἐπιμ. Μ. Γαρίδη - Α. Παλιούρα)

Μοναστήρια νήσου, Πρακτικά — *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*: Πρακτικά Συμποσίου, 700 χρόνια: 1292-1992, (29-31 Μαΐου 1992), ἐπιμ. Μ. Γαρίδη - Α. Παλιούρα, Ἰωάννινα 1999

Μουστοξύδου, *Περί τινων πονηματίων* — Α. Μουστοξύδου, *Περί τινων πονηματίων καί ὑπομνημάτων ἀναφερομένων εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου, Αἰτωλίας, Ἀκαρνανίας καί τῶν παρακει-*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

	μένων νήσων): «Ἑλληνομνήμων», τεῦχ. 8 (1845), 459-579
Μπέττη, *Γιάννινα*	Σ. Μπέττη, *Γιάννινα, Ἵδρυσις τῆς πόλης, παραγωγή, σημασία καί ἐξέλιξη τοῦ ὀνόματός της: ΗΧ* 32 (1977), 127-170
ΝΕ	*Νέος Ἑλληνομνήμων*
Νεράτζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη*	Β. Νεράτζη-Βαρμάζη, *Ἡ Θεσσαλονίκη μετά τό τέλος τοῦ κινήματος τῶν ζηλωτῶν (1350-1387) μέ βάση κυρίως τίς ἐπιστολές τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς: Ἡ Θεσσαλονίκη* (Δῆμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης), Θεσ/κη 1985, σ. 219-229
Nicol, *Despotate, 1957*	D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957
Nicol, *Ἀπό τήν Ἅλωση*	D. Nicol, *Ἀπό τήν ἅλωση ὡς τήν κατάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204-1261): ΙΕΕ*, τ. Θ΄, σ. 76-106
Nicol, *Refugees*	D. Nicol, *Refugees, mixed population and local patriotism in Epiros and western Macedonia after the fourth crusade*: XVe Congrès Internat. d'Études Buzantin. Rapports I. Histoire, Athens 1976 (καί *Var. Reprints*, London 1986)
Nicol, *Despotate*	D. Nicol, The Despotate of Epiros, 1267-1479, Cambridge 1984
Nicol, *Ὑστεροβυζαντινή*	D. Nicol, *Ὑστεροβυζαντινή περίοδος (1204-1479): Ἡ Ἤπειρος ὡς ἀνεξάρτητη ἡγεμονία - Τό «δεσποτᾶτο» τῆς Ἠπείρου - Ἡ τουρκική κατάκτηση*: Ἤπειρος, σ. 198-223
Νικολαΐδη, *Γιάννινα*	Κ. Νικολαΐδη, *Τά Γιάννινα. Τό κάστρο, ἡ λίμνη, τό νησί*, ἔκδ. Δωδώνη, Ἰωάννινα 1995
Ντάτση, *Χάρτης τῶν Γιαννίνων*	Ε. Ντάτση, *Ἕνας ἄγνωστος πολεοδομικός χάρτης τῶν Γιαννίνων τοῦ 1902*: Ἤπειρος, σ. 91-108
Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντ. ὁρολογία*	Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἡ βυζαντινή ὁρολογία στή διοίκηση καί τήν οἰκονομία τῶν μεσαιωνικῶν βαλκανικῶν κρατῶν: Ἡ ἐπικοινωνία στό Βυζάντιο*, Πρακτικά Β΄ Διεθνοῦς Συμποσίου, 4-6 Ὀκτωβρ. 1990, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1993, σ. 607-622
Oikonomides, *Donations*	N. Oikonomides, *The donations of castles in the last quarter of the 11th century: Polychronion*, Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburstag, Heidelberg 1966, σ. 413-417
Oikonomides, *Actes de Dionysiou*	N. Oikonomides, *Actes de Dionysiou*, Paris 1968 (Archives de l'Athos, 4)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Oikonomides, *À propos des armées*	N. Oikonomides, *À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats: Travaux et Mémoires*, 8 (1981), 359-371
Oikonomides, *Actes de Docheiariou*	N. Oikonomides, *Actes de Docheiariou*, Paris 1984 (Archives de l'Athos, 13)
Oikonomides, *Pour une typologie*	N. Oikonomides, *Pour une typologie des villes «separées» sous les Paléologues*: «Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit». Referate des Internationalen Symposion zu Ehren von Herbert Hunger (Wien 30 Nov. - 3 Dec. 1994, ἐπιμ. W. Seibt - Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil. - Hist. 241), Wien 1996, σ. 169-175
Oikonomides, *Fiscalité*	N. Oikonomides, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athènes 1996
Oikonomides, *The social structure*	N. Oikonomides, *The social structure of the Byzantine countryside in the first half of the Xth century*: *Σύμμεικτα*, 10 (1996), 105-125
Οἰκονομίδου κ.λπ., *Συμβολή*	Μ. Οἰκονομίδου - Γ. Τουράτσογλου - Η. Τσούρτη, *Συμβολή στήν ἔρευνα τῆς κυκλοφορίας τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων στήν Ἤπειρο (1204-1332): Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 101-123
Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις Ἐκκλησία*	Φ. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις Ἐκκλησία. Ἀπό τῆς ἱδρύσεώς της μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθῆναι 1966
Ὀρλάνδου, *Ἐκ τοῦ βυζαντ. κάστρου Ἰωαννίνων*	Α. Ὀρλάνδου, *Ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*: *HX* 5 (1930), 7-8
Ostrogorsky, *Féodalité*	G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (μετάφρ. στά Γαλλικά, H. Grégoire - P. Lemerle), Bruxelles 1954
Ostrogorsky, *Observations*	G. Ostrogorsky, *Observations on the aristocracy in Byzantium*: *DOP* 25 (1971), 3-32
Παχυμέρης	Georgii Pachymeris, De Michaele et Andronico Palaeologis, ἔκδ. Βόννης
ΠΑΕ	*Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
Papachrysanthou, *Actes de Xénophon*	D. Papachrysanthou, *Actes de Xénophon*, Paris 1986 (Archives de l'Athos, 15)
Παπαγεωργίου, *Παμβώτις*	Κ. Παπαγεωργίου, *Ἡ λίμνη Παμβώτις*: *HE* 3 (1954), 460-466
Παπαγεωργίου, *Οἱ δυό κατακτήσεις*	Κ. Παπαγεωργίου, *Οἱ δυό τουρκικές κατακτήσεις τοῦ Γιαννιώτικου κάστρου*: *HE* 4 (1955), 419-426

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παπαδοπούλου, *Βυζαντ. πόλη Ἄρτας*	Β. Παπαδοπούλου, Νέα ἀρχαιολογικά στοιχεῖα, γιά τή βυζαντινή πόλη τῆς Ἄρτας: *Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 375-400
Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Περί συνοικισμοῦ Ἰωαννίνων*	Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Περί συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων μετά τήν φραγκικήν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως: ΔΙΕΕ* 3 (1889), 451-455
Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Πατριαρχικόν*	Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Πατριαρχικόν ἔγγραφον περί μονῆς τῶν Ἰωαννίνων: ΔΙΕΕ* 3 (1889), 456-459
Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Κανονικαί πράξεις*	Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Κανονικαί πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη καί Ἰωάννου Ἀποκαύκου περί κληρονομικῆς ὑποθέσεως Θεοδώρου Διαβατηνοῦ: Ἐκκλησιαστ. Φάρος Ἀλεξανδρείας*, Δ΄, ιθ΄ (1909), 62-67
Παπαζώτου, *Θωμᾶς Πρελιούμποβιτς*	Θ. Παπαζώτου, *Ὁ Θωμᾶς Πρελιοϊμποβιτς καί ἡ Μαρία Παλαιολογίνα, κτήτορες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Γαβαλιωτίσσης, στά Βοδενά: Κληρονομία* 13 (1981), 509-516
Perrat-Longnon, Actes	C. Perrat - J. Longnon, Actes relatifs à la principauté de Morée (1289-1300), Paris 1967
PG	J.P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, Paris 1856 κ.ἑ.
Πιτσάκη, *Ζητήματα*	Κ. Πιτσάκη, *Ζητήματα κωλυμάτων γάμου ἀπό τήν νομολογία καί τήν πρακτική τοῦ «δεσποτάτου» τῆς Ἠπείρου: Δεσποτάτο Ἠπείρου»*, 355-374
PLP	*Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit*, Wien 1976 κ.ἑ.
Πρέκα, *Ἐθνικότητα*	Μ. Πρέκα, *Ἡ ἐθνικότητα στό χρονικό τῶν Τόκκο: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 303-308
Prinzing, *Studien*	G. Prinzing, *Studien zur Provinz und Zentralverwaltung im Machtbereich der Epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas: HX* 25 (1983), 37-112
Prinzing, *Διοικητ. ἀνακατατάξεις*	G. Prinzing, Διοικητικές ἀνακατατάξεις: *Ἤπειρος*, σ. 189-90
Prinzing, *Πολιτικές ἐξελίξεις*	G. Prinzing, *Πολιτικές καί οἰκονομικές ἐξελίξεις. Μέση βυζαντινή περίοδος (6ος αι.-1204)*: *Ἤπειρος*, σ. 190-194
Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*	Προκόπιος, Περί κτισμάτων (Opera omnia IV), ἐκδ. J. Haury, Lipsiae, 1964
Pseudo-Kodinos	Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*. Introduction, texte et traduction, J. Verpeaux, Paris 1966

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πυρσινέλα, *Ἵδρυσις*	Β. Πυρσινέλα, *Ἡ ἵδρυσις τῶν Ἰωαννίνων καί ἡ ὀνομασία αὐτῶν: HE* 8 (1959), 89-95, 206-263, 282-289,357-363, 455-459, 533-537, 669-677, 761-769, 854-860, 949-954
Radić, *Ὁ Συμεών Οὔρεσις*	R. Radić, *Ὁ Συμεών Οὔρεσις Παλαιολόγος καί τό κράτος του μεταξύ τῆς βυζαντινῆς καί τῆς σερβικῆς αὐτοκρατορίας: Βυζάντιο καί Σερβία*, σ. 195-208
REB	*Revue des Études Byzantines*
Rigo, *Horismos*	A. Rigo, *Lo Horismos de Sinan Pascià, la presa di Ioannina (1430) e la «Lettera» des sultano Murad II*: «Θησαυρίσματα», 28 (1998), 57-78
Ρογκότη-Κυριοπούλου, *Γιάννινα*	Δ. Ρογκότη-Κυριοπούλου, *Γιάννινα. Τό ἐμπορικό κέντρο: Ἤπειρος (Ἱστορία)*, σ. 85-90
Ρογκότη-Κυριοπούλου, *Γιάννινα*, 1988	Δ. Ρογκότη-Κυριοπούλου, *Γιάννινα (έλλην. παράδοση, ἀρχιτεκτονική)*, ἔκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1988
Ρωμανοῦ, *Περί τοῦ δεσποτάτου*	Ι. Ρωμανοῦ, *Περί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἱστορική πραγματεία*, ἐν Κερκύρᾳ 1895
Σαλαμάγκα, *Περίπατοι*	Δ. Σαλαμάγκα, *Περίπατοι στά Γιάννινα. Β΄ τό κάστρο: Ἠπειρωτικά Γράμματα* Α (1994), 182-183
Σαλαμάγκα, *Χατζή Ἐβρενός*	Δ. Σαλαμάγκα, *Χατζή Ἐβρενός. Ὁ πρῶτος ἐπικυρίαρχος τῶν Ἰωαννίνων: HE* 2 (1953), 163-165
Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*	Δ. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα ἱστοριοδιφικά μελετήματα (τρεῖς ἐνθυμήσεις τῶν ἐτῶν 1584, 1597 καί 1630)*, Γιάννινα 1958
Σαλαμάγκα, *Κυρά Χιμαντρειώτισσα*	Δ. Σαλαμάγκα, *Ἡ κυρά Χιμαντρειώτισσα* (Ἱστοριοδιφικά σχεδιάσματα): *HE* 11 (1962), 303-308
Σαλαμάγκα, *Ἡ καταστροφή τῶν Γιαννίνων*	Δ. Σαλαμάγκα, *Ἡ καταστροφή τῶν Γιαννίνων τοῦ 1185: HE* 13 (1964), 31-33
Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*	Δ. Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, τ. Β΄, *Ἱστοριοδιφικά* (ἔκδ. Παπαζήση, χ.χ.)
Σάθα, *Μεσαιων. Βιβλιοθήκη*	Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. ΣΤ΄, ἐν Βενετίᾳ 1877
Σανσαρίδου-Hendrickx, *Ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου «κράτος»*	Θ. Σανσαρίδου, *Ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου «κράτος»: Μερικές παρατηρήσεις γύρω ἀπό τή χρήση στό ἑλληνικό Χρονικό τοῦ Μορέως: Βυζαντινός Δόμος* 8-9 (1998), 54-64
Schirò, *Evdocia*	G. Schirò, *Evdocia Balšić, Vasilissa di Giannina: ZRBI* 1964 (Mélanges Georges Ostrogorsky), τ. II, σ. 383-391
Shreiner, *Τό ἀρχαιότερο χειρόγραφο*	P. Shreiner, *Τό ἀρχαιότερο χειρόγραφο τοῦ χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 47-51

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Sideras, *Griechisches -aina/-ina* — A. Sideras, *Griechisches -aina/-ina und slavisches -ina in den nordwestgriechischen Dialekten. Ein Beitrag zur Etymologie des Toponyms* Γιάννινα/Γιάννενα/Ἰωάννινα: HX 32 (1997), 171-177

Σκουλίδα, *Μετοικεσίες* — Η. Σκουλίδα, *Μετοικεσίες ἀλβανοφώνων στόν ἑλλαδικό χῶρο. Φυσικές προσβάσεις καί πληθυσμιακές ἀναδιατάξεις: HX* 33 (1998-99), 277-290

Σούλη, *Ταξίδι* — Χ. Σούλη, *Ταξίδι στήν Ἤπειρο: Ἠπειρωτικά Γράμματα* 1 (1994), 162-166, 197-200, 246-252

Σούλη, *Ἡ πρώτη περίοδος* — Χ. Σούλη, *Ἡ πρώτη περίοδος τῆς σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ* (1884-1350): *ΕΕΒΣ* 20 (1950), 56-73

Soustal-Koder, *Nikopolis* — P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia. TIB* 3, Wien 1981

Σοφιανοῦ, *Οἱ Σέρβοι* — Δ. Σοφιανοῦ, *Οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες τῶν Τρικάλων καί οἱ μονές τῆς περιοχῆς (ΙΔ΄ αἰώνας): Βυζάντιο καί Σερβία*, σ. 180-194

Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἀγγαρεία* — Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἡ ἀγγαρεία στό Βυζάντιο: Βυζαντινά* 11 (1982), 22-51

Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία* — Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἡ κοινωνία τῆς Ἠπείρου στό κράτος τοῦ Θεοδώρου Δούκα: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 313-343

Subotić, *Δῶρα* — G. Subotić, *Δῶρα καί δωρεές τοῦ δεσπότη Θωμᾶ καί τῆς βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 69-74

Subotić, *Ἡ τέχνη* — G. Subotić, *Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινοσέρβων εὐγενῶν στήν Ἑλλάδα κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα: «Βυζάντιο καί Σερβία»*, σ. 169-179

Σύνοψις ἱστορίας — *Σύνοψις ἱστορίας τῶν Ὀθωμανῶν βασιλέων, ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν ἕως τῆς βασιλείας τοῦ Μουράτ, ἐν ᾗ καί ἡ τῶν Ἰωαννίνων παράδοσις, καί ἑτέρων ἱστοριῶν*, «De rebus Epiri», ἐκδ. Βόννης, σ. 240-246

Svoronos, *Petite exploitation* — N. Svoronos, *Petite et grande exploitation* («Annales» 11, Paris 1956), *Var. Reprints*, London 1973 (*Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire Byzantin*)

Svoronos, *Recherches* — N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes: BCH* 83 (1959), 1-164 (*Var. Reprints, III*)

Svoronos, *Société* — N. Svoronos, *Société et organisation intérieure dans*

l'empire byzantin au XIe siècle: Les principaux problèmes: Var. Reprints, IX, London 1973

Σβορώνου, *Οἰκονομία* — Ν. Σβορώνου, Οἰκονομία-κοινωνία: ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 180-213

Σβορώνου, *Πολιτεία* — Ν. Σβορώνου, *Πολιτεία-κοινωνία-οἰκονομία (1071-1204): ΙΕΕ*, τ. Θ΄, σ. 50-73

Syropoulos, *Les Mémoires* — *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l' Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, ἔκδ. V. Laurent, Paris 1971

Tafrali, *Thessalonique* — O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913

Theocharides, Κατεπανίκια — Γ. Θεοχαρίδη, Κατεπανίκια Μακεδονίας, Παράρτ. ἀπό τό περ. «Μακεδονικά», Θεσ/κη 1954

Thiriet, *Régestes* — F. Thiriet, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. Α΄, Β΄, Γ΄, Paris - La Haye, 1958-1961

TIB — *Tabula Imperii Byzantini*

Topping, *Le régime agraire* — P. Topping, *Le régime agraire dans le Péloponnèse latin au XIVe siècle: L'Hellénisme Contemporain*, 2nd ser., 10 (1956), 255-95

Τούρτα, *Νεκτάριος καί Θεοφάνης* — Α. Τούρτα, *Νεκτάριος καί Θεοφάνης οἱ Ἀψαράδες καί ἡ Μονή τοῦ Προδρόμου στό νησί τῶν Ἰωαννίνων: ΗΧ* 22 (1980), 66-92

Τούρτα, Μονή Προδρόμου — Α. Τούρτα, *Μονή Προδρόμου νήσου Ἰωαννίνων. Οἱ Ἀψαράδες καί τά ἱδρύματά τους: Μοναστήρια νήσου*, Πρακτικά, σ. 343-355

Τριανταφυλλόπουλου, *Βυζαντινά* — Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Βυζαντινά, μεσαιωνικά καί νεότερα μνημεῖα Ἠπείρου: ΑΔ* 33 (1978), Β 1, *Χρονικά*, σ. 186-208

Τριανταφυλλόπουλου, *Ἕνα πρόβλημα* — Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Ἕνα πρόβλημα ἱστορικῆς τοπογραφίας τῆς μεσαιωνικῆς Ἠπείρου: Ἰωάννινα - Εὔροια - Νέα Εὔροια: Σύμμεικτα* 9 (1990), Μνήμη Δ. Ζακυθηνοῦ, σ. 309-328

Τριανταφυλλόπουλου, *Βυζαντινή παράδοση* — Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Βυζαντινή παράδοση καί δυτικές καινοτομίες στήν τέχνη τῶν παλαιότερων μονῶν τοῦ νησιοῦ Ἰωαννίνων: Μοναστήρια νήσου*, Πρακτικά, σ. 357-401

Τσελεμπί, *Ὁδοιπορικό* — Ἐβλιᾶ Τσελεμπί, *Ὁδοιπορικό στήν Ἑλλάδα (1668-1670). Πελοπόννησος - νησιά Ἰονίου - Κρήτη - νησιά Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1994

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τσελεπῆ, *Ταξίδι*	Ἐβλιᾶ Τσελεπῆ, *Ταξίδι στήν Ἤπειρο. Ἕνα ἀποκλειστικό ντοκουμέντο τοῦ 17ου αἰώνα*, Ἰωάννινα 1995 (ἐπιμ. Σ. Ἐργολάβου)
Τσουρῆ, *Βυζαντ. ὀχύρωση*	Κ. Τσουρῆ, *Ἡ βυζαντινή ὀχύρωση τῶν Ἰωαννίνων: ΗΧ* 25 (1983), 133-157
Τσουρῆ, *Τά κινητά εὑρήματα*	Κ. Τσουρῆ, *Τά κινητά εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς δύο βυζαντινῶν σπιτιῶν στήν Ἄρτα καί τό Διδυμότειχο: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 495-515
Vasilievsky, *Ἠπειρωτικά*	V. Vasilievsky, *Ἠπειρωτικά, κατά τήν ΙΓ΄ ἑκατονταετηρίδα: VV* 3 (1963), 233-299
VV	*Vizantijskij Vremennik*
Ξυγγόπουλου, *Μεσαιωνικά μνημεῖα*	Α. Ξυγγόπουλου, *Μεσαιωνικά μνημεῖα Ἰωαννίνων: ΗΧ* 1 (1926), 53-62, 133-147, 295-303
Ξυγγόπουλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*	Α. Ξυγγόπουλου, *Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας καί τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς: ΔΧΑΕ* 4 (1964-65), 53-67
Ζαχαριάδου, *Πολίχνη*	Ε. Ζαχαριάδου, *Πολίχνη καί πολίχνιον: Ἀφιέρωμα στό Νίκο Σβορῶνο*, τ. Α΄, Ρέθυμνο 1986, σ. 242-247
Ζαχαριάδου, *Παραγωγή*	Ε. Ζαχαριάδου, *Παραγωγή καί ἐμπόριο στό δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου: Δεσποτάτο Ἠπείρου*, σ. 87-93
Ζακυθηνοῦ, *Περί διοικητ. διαιρέσεως*	Δ. Ζακυθηνοῦ, *Περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει: ΕΕΒΣ* 17 (1941), 208-274, 21 (1951), 179-209
Zakythinos, *Crise*	D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Athènes 1948
Zakythinos, *Processus*	D. Zakythinos, *Processus de féodalisation: L'Hellénisme Contemporain*, Nov.-Dec. 1948, σ. 499-514 (*Var. Reprints*, London 1973, XIII)
Zakythinos, *Despotat*	D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, τ. Β΄, Vie et Institutions, London 1975 (*Var. Reprints*, ἐπιμ. Χ. Μαλτέζου)
Ζιάγκου, *Θεοκρατορική Ἤπειρος*	Ν. Ζιάγκου, *Θεοκρατορική Ἤπειρος καί δεσποτάτο τῆς Ἑλλάδας*, Ἀθῆναι 1974
Ζούμπου, *Περί Βοημοϊνόου*	Σ. Ζούμπου, *Περί Βοημοϊνόου καί Ἰωαννίνων: ΗΕ* 2 (1953), 572-573
ZRBI	*Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τά Ἰωάννινα εἶναι ἕνας ἀπό τούς λίγους οἰκισμούς τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου γιά τόν ὁποῖο οἱ πηγές μᾶς παρέχουν σημαντικά στοιχεῖα, ὥστε νά εἶναι δυνατό νά δοθεῖ μιά σχετικά ἱκανοποιητική εἰκόνα τῆς πόλης, ὄχι μόνον ἀπό πλευρᾶς καθαρά ἱστορικῆς ἀλλά καί ἀπό πλευρᾶς τοπογραφικῆς, διοικητικῆς, κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς, τομεῖς πού περιλαμβάνει ἡ μελέτη αὐτή. Ἡ εἰκόνα πού δίνεται εἶναι ἀρτιότερη γιά τά τελευταῖα 110 χρόνια τῆς ζωῆς τῆς πόλης (ἀπό τή στιγμή πού ἐπανῆλθε σέ βυζαντινά χέρια ὡς τήν παράδοσή της στούς Τούρκους), ἀφοῦ οἱ ὑπάρχουσες πηγές καλύπτουν σχεδόν ὁλόκληρη τήν περίοδο αὐτή. Ἔτσι, τά δύο χρυσόβουλλα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β΄, τῶν ἐτῶν 1319 καί 1321, πού παρέχουν προνόμια στήν πόλη καί τήν Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων[1], ἀποδεικνύονται πολύτιμα, κυρίως ἀπό κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς πλευρᾶς. Σημαντικά εἶναι καί τά πατριαρχικά ἔγγραφα γιά τόν προβιβασμό τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σέ μητρόπολη καί ἰδιαίτερα ἡ πατριαρχική πράξη τοῦ 1337, γιατί ἀφορᾶ ἄμεσα στούς κατοίκους τῆς πόλης (βλ. παρακάτω σ. 211 κ.ἑ.). Ὁπωσδήποτε τό λεγόμενο *Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων*[2], πού γράφτηκε στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ., ἀπό ἄγνωστο συγγραφέα, προφανῶς Γιαννιώτη[3], παρέχει τίς περισσότερες πληροφορίες καί καλύπτει τά γεγονότα ὡς τό 1400,

1. Βρανούση, *Χρονικά*, σ. 54 κ.ἑ., 58 κ.ἑ.

2. Ἔχει ἐκτυπωθεῖ πολλές φορές ἀπό ἐρευνητές, μερικοί ἀπό τούς ὁποίους δέ γνωρίζουν προηγούμενες ἐκδόσεις του. (Βλ. Βρανούση, *Χρονικά*, σ. 89 κ.ἑ.)

3. Εἶχε ἀποδοθεῖ λανθασμένα σέ δύο συγγραφεῖς, Κομνηνό καί Πρόκλο (πιθανότατα ἀλλοίωση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θωμᾶ Κομνηνοῦ Πρελούμπου, κύριου ἥρωα τῆς χρονογραφίας (Vranousis, *Deux historiens*, σ. 23 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἔγινε παρανάγνωση. Βλ. καί Nikol, *Despotate*, σ. 131, Schreiner, *Τό ἀρχαιότερο χειρόγραφο*, σ. 50. Ἐπίσης, σ. 51, ὅπου μνημονεύεται ὅτι τό ἐν λόγω χειρόγραφο εἶναι βασισμένο σέ αὐλικά χρονικά. Τό Χρονικό εἶναι τμῆμα σειρᾶς τοπικῶν χρονογραφιῶν, τῶν ὁποίων τό κύριο σῶμα «κατά τάς ὑπαρχούσας πληροφορίας ἀπήρτιζεν ἄλλοτε πολύτιμον χειρόγραφον κώδικα, γνωστόν ἐν Ἰωαννίνοις ὑπό τό ὄνομα *Κουβαράς*, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπωλέσθη κατά τά πολεμικά γεγονότα τοῦ 1820 (Βρανούση, *Χρονικά*, σ. 6, 7). Βρέθηκε στή Μονή τῶν Φιλανθρωπηνῶν ἢ Σπανοῦ (Ἀθηναγόρα, *Νέος Κουβαράς*, σ. 3). Οἱ παλιότεροι λόγιοι (17ου-18ου αἰ.) ὀνόμαζαν τό χειρόγραφο «Χρονογράφον» (Λάμπρου, *Ἠπειρωτικά Δ΄*, σ. 8). Στήν παρούσα μελέτη γίνεται χρήση τῆς ἔκδοσης Pouqueville, πού ἀνατυπώθηκε στή σειρά Βόννης, καθώς καί τῆς ἔκδοσης Βρανούση (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, πού στηρίζεται (σ. 102) στήν ἔκδοση τοῦ Sebastian Cirac Estopañan, Βαρκελώνη 1943, ἀλλά μέ ἀρκετές ἀλλαγές, δημοσιευμένης μέ τή δημώδη παραλλαγή), ἢ καί τῶν δύο, ἀνάλογα μέ τήν περίσταση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δηλαδή περίπου γιά μισό αιώνα. Τίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. (ὡς τό ἔτος 1429) καλύπτει τό *Χρονικό τῶν Τόκκων*, ἀνωνύμου ἐπίσης συγγραφέα, ὅπου τά Ἰωάννινα κατέχουν κεντρική θέση, μέ πολλές καί ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες[4]. Καί οἱ δυό παραπάνω πηγές παρέχουν σημαντικές εἰδήσεις κυρίως ἱστορικοῦ, τοπογραφικοῦ καί κοινωνικοῦ περιεχομένου. Τό χρονικό μάλιστα τῶν Ἰωαννίνων διασώθηκε καί σέ νεότερη (τοῦ 18ου αἰ.) δημώδη ἐπιτομή[5], τήν ὁποία ὅμως πρέπει νά χρησιμοποιοῦμε μέ προσοχή. Γιά τό ἔτος τῆς παράδοσης τῆς πόλης (1430), ὁ ὁρισμός τοῦ Σινάν πασᾶ εἶναι ἡ σπουδαιότερη πηγή. Ἰδιαίτερα χρήσιμες εἶναι οἱ χρονογραφικές ἀφηγήσεις, πού περιλαμβάνουν τά γεγονότα στό μεταίχμιο ἤ μετά τή βυζαντινή ἐποχή[6], ἰδίως ἡ «Σύνοψις ἱστορίας τῶν Ὀθωμανῶν βασιλέων», πού παρέχει καί στοιχεῖα γιά τήν παράδοση τῆς πόλης στούς Τούρκους.

Γιά τήν πρίν ἀπό τήν ἅλωση τοῦ 1204 ἐποχή, οἱ πηγές εἶναι λιγοστές, μέ σημαντικότερη τήν *Ἀλεξιάδα* τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, ὅπου παρέχονται λίγα ἀλλά σημαντικότατα στοιχεῖα γιά τήν τοπογραφία τῆς πόλης, τήν ἐποχή τῆς νορμανδικῆς κατάληψης. Ἀπό τίς ὑπόλοιπες πηγές, ἐνδιαφέρον παροιστιάζει ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ, ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καί ἰδιαίτερα ἐκείνη τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου, πού καλύπτουν τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰώνα καί εἶναι πολύτιμες ἀπό τοπογραφικῆς καί κυρίως κοινωνικῆς πλευρᾶς. Ἐπίσης διάφορα ἄλλα ἔγγραφα, ὅπως π.χ., οἱ διορητήριες πράξεις τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου καί τῆς συζύγου του Μαρίας Παλαιολογίνας πρός τή Μονή Γαβαλιώτισσας, στά Βοδενά, τή Μονή Μ. Μετεώρου καί τή Μ. Λαύρα Ἁγ. Ὄρους προσφέρουν σημαντικές εἰδήσεις γιά τήν ἐποχή τῆς δεσποτείας τοῦ παραπάνω ἡγεμόνα. Τέλος πηγές τῆς νεότερης ἐποχῆς μᾶς διευκολύνουν κυρίως στήν μερική ἀποκατάσταση τῆς εἰκόνας τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου.

Μολονότι τό μεσαιωνικό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων καί πολλά ἀπό τά κτίσματα πού ὑπῆρχαν στά δύο ὑψώματα ἐκαλύφθησαν ἀπό τίς ὀχυρώσεις καί τά κτήρια τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὁ σημερινός ἐρευνητής μπορεῖ νά ἀντλήσει πολλές ἐπί τόπου πληροφορίες ἀπό τά σωζόμενα ἀκόμα τμήματα τοῦ κάστρου πού ὁ Ἀλῆς περιέλαβε στίς ὀχυρώσεις του (τμήματα τειχῶν, πύργοι). Τά ὑπολείμματα αὐτά καί τό ἀνάγλυφο τῆς θέσης (λίμνη, χερσόνησος, ὑψώματα), σέ συνδυασμό, βέβαια, μέ τίς πηγές, μᾶς ἐπιτρέπουν νά σχηματίσουμε μιά ἱκανοποιητική

4. Στήν ἔκδοση τοῦ G. Schirò, μέ μετάφραση στά ἰταλικά.

5. Κατά τόν Βρανούση, πρόκειται γιά χρονογραφικό κείμενο, πού συμπληρώνει ἐκεῖνο τῶν Κομνηνοῦ-Πρόκλου (βλ. Βρανούση, *Χρονικό*, σ. 164 κ.ἑ., ὅπου παρατίθενται τά νέα στοιχεῖα τῆς δημώδους ἐπιτομῆς που κατέγραψε ὁ Ἀραβαντινός, μολονότι ὁ τελευταῖος ἀποκαλεῖ τόν συγγραφέα του «ἄθλιο ἐπιτομέα»· βλ. καί Maksimović, *Χρονικά*, σ. 54-55, ὅπου ἀπαριθμοῦνται τά νέα στοιχεῖα τῆς δημώδους μορφῆς, καί 56, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι γράφτηκε τόν 17ο ἤ 18ο αἰ.)

6. Ἐκδόθηκαν στή σειρά Βόννης, *De rebus Epiri*, fragm. III-IV. Στή βιβλιογραφία τίς ξεχωρίσαμε ἀπό τό κύριο Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εἰκόνα τῆς μεσαιωνικῆς πόλης-κάστρου. Βοηθητικά (ἤ καί οὐσιαστικά) συμβάλλουν στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν Ἰωαννίνων τά λίγα σωζόμενα ὡς τώρα ἀρχαιολογικά κατάλοιπα, πού βρέθηκαν κατόπιν ἀνασκαφῶν ἤ ὡς ἀρχιτεκτονικά μέλη νεότερων, τουρκικῶν, κτηρίων, καθώς καί ὁρισμένα ἀντικείμενα (σκεύη, εἰκόνες, ἄλλα ἔργα τέχνης) πού βρίσκονται στήν πόλη ἤ ἔξω ἀπ' αὐτήν (κυρίως σέ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους).

Τό κύριο τμῆμα τῆς μελέτης περιλαμβάνει ἔντεκα κεφάλαια. Τό πρῶτο κεφάλαιο στό ὁποῖο παρέχονται πληροφορίες πολιτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, εἶναι σύντομο, γιατί τό ὑλικό τῶν πηγῶν, γιά τήν τοπογραφία, τή διοίκηση, τήν κοινωνία, τήν οἰκονομία κ.λπ., χρησιμοποιεῖται στά οἰκεῖα κεφάλαια καί γιατί ἡ ἱστορία τῆς πόλης ἀνήκει στήν εὐρύτερη ἱστορία τῆς περιοχῆς, ἰδιαίτερα ἐκείνης τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου καί μάλιστα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, ὅταν τά Γιάννενα ἦταν τό κέντρο ξεχωριστοῦ δεσποτάτου. Ἔτσι ἐπιμείναμε περισσότερο στήν ἐπισήμανση τῶν σημαντικότερων γεγονότων-σταθμῶν γιά τήν πόλη, βάσει τῶν ὁποίων χωρίστηκαν τά ὑποκεφάλαια, καθώς καί στά σημεῖα ἐκεῖνα πού δέν ἔχουν διευκρινισθεῖ ὅσο πρέπει. Ἐξ ἄλλου πολλά ἱστορικά στοιχεῖα γιά τά Γιάννενα παρέχονται στό γνωστό δίτομο ἔργο τοῦ D. Nicol, γιά τό δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου, μολονότι λεπτομερής μελέτη, καθαρά ἱστορική, μόνο γιά τά μεσαιωνικά Γιάννενα δέν ἔχει γραφεῖ[7]. Στό ἔργο τοῦ Nicol περιλαμβάνονται καί οἱ σύνθετες συγγενικές σχέσεις μεταξύ τῶν διάφορων δυναστικῶν οἰκογενειῶν τῶν Ἰωαννίνων, καί τῶν γύρω περιοχῶν, τομέας γιά τό ὁποῖο δέ μνημονεύουμε παρά μόνο τά πιό ἀπαραίτητα. Ἀρκετές ἐργασίες ἔχουν γραφεῖ καί γιά τήν Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων.

Ὁ χωρισμός σέ περιόδους τῆς ἱστορίας μιᾶς πόλης δέν ἐξαρτάται μόνο ἀπό τά γεγονότα πού τή σημάδεψαν ἀλλά καί ἀπό τό ὑλικό πού ἔχουμε στά χέρια μας, γραπτές πηγές καί ἀρχαιολογικά εὑρήματα. Ἔτσι, στό α΄ ὑποκεφάλαιο τοῦ πρώτου κεφαλαίου περιλαμβάνεται ὁλόκληρη ἡ μεσοβυζαντινή περίοδος (μολονότι ὑπῆρξαν ἱστορικοί σταθμοί στήν πόλη, ὅπως, π.χ., ἡ νορμανδική κατάληψη τοῦ 1082), διότι δέ διαθέτουμε πολλές πληροφορίες γιά τήν ἐποχή αὐτή πού πιθανῶς θά μᾶς ἐπέτρεπαν νά τήν κατατμήσουμε σέ μικρότερες περιόδους. Ἀντίθετα τό χρονικό διάστημα ἀπό τό 1204 ὡς τό 1430, ἄν καί εἶναι μικρότερο ἀπό τήν μεσοβυζαντινή περίοδο, παρουσιάζεται σέ τέσσερα ὑποκεφάλαια, καθένα ἀπό τό ὁποῖο περιλαμβάνει ἀπό μιά ξεχωριστή γιά τίς τύχες τῆς πόλης περίοδο.

7. Μέ ἐξαίρεση ὁρισμένες μελέτες τοπικῶν ἐρευνητῶν, πού συνήθως ὅμως περιλαμβάνουν καί τήν τουρκοκρατία καί τή νεότερη ἐποχή. Ἱστορικές πληροφορίες γιά τά μεσαιωνικά Γιάννενα, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ στά ὡς τώρα γενικότερα ἔργα γιά τήν Ἤπειρο, ὅπως στή Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τοῦ Ἀραβαντινοῦ, ὡς τίς τελευταῖες μονογραφίες γιά τήν πόλη, κυρίως ἀπό τοπικούς ἐρευνητές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τά έπόμενα τρία κεφάλαια άναφέρονται στήν τοπογραφία τῆς μεσαιωνικῆς πόλης, τό κάστρο. Μέ βάση τίς μεσαιωνικές πηγές, τή σημερινή τοπογραφία τοῦ κάστρου, τά άρχαιολογικά δεδομένα καί τίς νεότερες πηγές (οί τελευταίες βρίσκονται συγκεντρωμένες στήν έμπεριστατωμένη μονογραφία τοῦ Λ. Βρανούση, *Ἱστορικά καί τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, ἡ πληρέστερη μελέτη πού ἔχει γραφεῖ ὡς σήμερα γιά τό κάστρο), ἔγινε προσπάθεια νά δοθεῖ μία ὅσο τό δυνατό καλύτερη εἰκόνα τοῦ κάστρου-πόλης, γενικότερα, ὡς πρός τήν ἔκταση καί τή μορφή του (τίς φάσεις δηλαδή πού πέρασε, ἀπό τήν ἐποχή τῶν πρώτων ἀναφορῶν τῶν Ἰωαννίνων στίς πηγές ὡς καί τήν ὁριστική του μορφή), καθώς καί ὡς πρός τά μέρη του καί τά κυριότερα οἰκήματα πού ὑπῆρχαν ἐντός τῶν τειχῶν.

Στό πέμπτο κεφάλαιο, γίνεται λόγος γιά τήν περιοχή γύρω ἀπό τήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων (τό *ξώκαστρο* ἤ *ξώχωρα*, ὅπως καλεῖται συνήθως στίς βυζαντινές πηγές), ἰδιαίτερα ἔξω ἀπό τά τείχη καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτά καί σέ σχέση μέ τό κάστρο[8], ἀφοῦ ἀποτελεῖ χῶρο ἄμεσα συνδεδεμένο μαζί του, καί στό ἔκτο γιά τά μοναστήρια μέσα κι ἔξω ἀπό τό κάστρο, πού ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στή ζωή τῆς πόλης, ἐνῶ μερικά ἀπ' αὐτά συνδέθηκαν καί μέ τήν παιδεία καί τά γράμματα. Τά περισσότερα ἀπ' αὐτά, ἰδίως ἐκεῖνα τοῦ μικροῦ νησιοῦ τῆς λίμνης, ἔχουν μελετηθεῖ ἱκανοποιητικά[9].

Ἀκολουθοῦν τρία κεφάλαια (ἕβδομο, ὄγδοο, ἔνατο), ὅπου πραγματευόμαστε τά σχετικά μέ τήν κοινωνία τῶν Ἰωαννίνων καί τή διοίκηση τῆς πόλης, μέ ὅλες τίς δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζει κανείς, δεδομένου ὅτι δέν ὑπάρχουν παρά ἐλάχιστες ἐργασίες πού νά καταγίνονται μέ ἀνάλογο θέμα, νά ἀναφέρονται δηλαδή σέ μιά συγκεκριμένη βυζαντινή πόλη (ἕνας λόγος εἶναι, γιατί δέν ὑπάρχουν πολλά στοιχεῖα στίς πηγές). Ἔτσι, συμβουλευτήκαμε κυρίως γενικότερα, γιά τίς πόλεις τοῦ Βυζαντίου, ἔργα. Στό ἕβδομο κεφάλαιο, εἰδικότερα, γίνεται λόγος γιά τούς κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων (ἐντόπιους καί ξένους, ἀλλόγλωσσους, τόν λαό καί ἰδιαίτερα τούς ἄρχοντες, γιά τούς ὁποίους ὑπάρχουν περισσότερες εἰδήσεις ἀλλά καί μεγαλύτερα προβλήματα πού περιμένουν τή λύση τους), στό ὄγδοο γιά τίς μορφές τῆς διοίκησης, ὅλων τῶν φορέων, καί στό ἔνατο γιά τίς κατηγορίες τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων. Στά δύο τελευταῖα κεφάλαια περιλαμβάνονται οἱ τίτλοι καί τά ἀξιώματα, πολιτικά καί στρατιωτικά, πού συναντῶνται στίς πηγές.

Ἡ ἴδια περίπου κατάσταση μέ τά τρία παραπάνω κεφάλαια (ἤ λίγο καλύτερη) ἐπικρατεῖ ὡς πρός τή βιβλιογραφία καί στά ἑπόμενα δύο κεφάλαια (δέκατο, ἑνδέκατο), ὅπου γίνεται λόγος γιά τήν οἰκονομία τῆς πόλης. Ἔτσι, στό δέκατο

8. Δέν περιλαμβάνεται ἡ μακρινότερη, ἐκτός λεκανοπεδίου, χώρα.
9. Κυρίως στό Συμπόσιο, τοῦ Μαΐου τοῦ 1992 (βλ. *Μοναστήρια νήσου*, Πρακτικά).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κεφάλαιο παρουσιάζονται τά σχετικά μέ τίς γαῖες, τούς παροίκους, τίς φορολογικές ὑποχρεώσεις κ.λπ. Οἱ πληροφορίες πού ὑπάρχουν, κυρίως στό δεύτερο χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ γιά τήν Ἐκκλησία (τοῦ ἔτους 1321), μᾶς ἐπιτρέπουν νά σχηματίσουμε κάποια, σχετικά ἱκανοποιητική, εἰκόνα. Λιγότερα στοιχεῖα διαθέτουμε γιά τήν παραγωγή καί τό ἐμπόριο, πού παρουσιάζονται στό τελευταῖο (ἑνδέκατο) κεφάλαιο, οἱ ἐλάχιστες ὅμως εἰδήσεις εἰδικά γιά τή βιοτεχνία συμπληρώνονται ἀπό ἀντικείμενα, κυρίως καλλιτεχνικά, πού σώθηκαν ὡς τίς μέρες μας, κι ἔτσι μποροῦμε νά σχηματίσουμε μιά κάπως καλή εἰκόνα.

Μιλήσαμε ἤδη, ὡς ἐδῶ, γιά ὁρισμένες μελέτες γιά τά Γιάννενα ἤ τήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Ἠπείρου. Ὑπάρχουν καί ἐργασίες ντόπιων ἐρευνητῶν πού ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τά Γιάννενα, ἀπό τίς ὁποῖες ξεχωρίζει ἐκείνη τοῦ Β. Πυρσινέλα, *Ἡ ἵδρυσις τῶν Ἰωαννίνων καί ἡ ὀνομασία αὐτῶν*, ἱστορικοῦ καί τοπογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος, δημοσιευμένη στήν *Ἠπειρωτική Ἑστία*, στήν ὁποία (ὅπως καί στό ἐπιστημονικό περιοδικό, *Ἠπειρωτικά Χρονικά*, ἀκόμη περισσότερο) ἔχουν τυπωθεῖ πολλά ἄρθρα πού σχετίζονται μέ τήν πόλη, κυρίως ἱστορικοῦ καί ἀρχαιολογικοῦ ἀλλά καί τοπογραφικοῦ καί γλωσσολογικοῦ[10] περιεχομένου.

Ἄν ἡ μελέτη τῆς βυζαντινῆς πόλης δέν ἔχει προχωρήσει πολύ, ἡ μελέτη κάθε πόλης χωριστά, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, βρίσκεται στό ἀρχικό στάδιο. Ἕνας ἀπό τούς κυριότερους λόγους τῆς κατάστασης αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποσπασματικότητα τῶν πηγῶν, γιά κάθε μιά ἀπό τίς βυζαντινές πόλεις, πού δέν ἐπιτρέπει στόν ἐρευνητή νά ἐξαγάγει βέβαια συμπεράσματα. Ἀπό τόν κανόνα αὐτό ξεφεύγουν ἡ πρωτεύουσα, Κωνσταντινούπολη, καί ἡ συμπρωτεύουσα Θεσσαλονίκη καί σέ πολύ μικρότερο βαθμό οἱ πρωτεύουσες τῶν μικρότερων ἀνεξάρτητων ἤ ἡμιανεξάρτητων κρατῶν πού σχηματίσθηκαν μετά τήν ἅλωση τοῦ 1204 (Τραπεζοῦς, Ἄρτα, Μυστρᾶς), ἀλλά καί ὁρισμένες ἄλλες πόλεις, λόγω τοπικῆς καί χρονικῆς συγκυρίας (π.χ. Μονεμβασία, Σέρρες), πού δέν εἶναι ἄσχετη μέ τήν κατά κάποιο τρόπο ἡμιαυτόνομη πορεία τους σέ ὁλόκληρη ἤ σέ ὁρισμένα χρονικά διαστήματα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ἄν μερικές ἀπ' αὐτές, ὅπως ὁ Μυστρᾶς, διατήρησαν σέ μεγάλο βαθμό τή μεσαιωνική τοπογραφία καί τά μνημεῖα τους, ἡ κατάσταση διευκολύνεται. Τά Γιάννενα ἦταν στό τέλος τῆς ἐποχῆς, πρωτεύουσα μικροῦ δεσποτάτου καί περιλαμβάνεται στίς πόλεις πού εὐνόησε ἡ τοπική καί χρονική συγκυρία. Δέν μποροῦμε νά ποῦμε τό ἴδιο καί γιά τήν τοπογραφία καί τά μνημεῖα, ἀφοῦ ὅπως εἴπαμε, τό μεσαιωνικό κάστρο ἐνσωματώθηκε σ' ἐκεῖνο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καί κυρίως γιατί τά σπουδαιότερα οἰκοδομήματα ἰδιαίτερα ἐκκλησίες πού ὑπῆρχαν μέσα στό κάστρο καί μάλιστα στούς δυό

10. Ἰδιαίτερα γιά τήν προέλευση τοῦ ὀνόματος τῶν Ἰωαννίνων, γιά τήν ὁποία ἔχουν γραφεῖ πολλά, ἀπό γλωσσολόγους καί κυρίως ντόπιους ἐρευνητές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λόφους καταστράφηκαν. Πρέπει νά τονισθεῖ ὅμως καί πάλι, σέ ἀντιστάθμισμα, ἡ ὕπαρξη σημαντικῶν τοπικῶν πηγῶν, κυρίως χρονικῶν, τά ὁποῖα μᾶς παρέχουν καί τά περισσότερα στοιχεῖα, ἀφοροῦν ὅμως κυρίως στήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο. Ἔτσι, ἡ μελέτη εἶναι φυσικό νά εἶναι ἄνιση ὡς πρός τίς δυό περιόδους καί τά ἀφορῶντα στή μεσοβυζαντινή περίοδο νά εἶναι πολύ λιγότερα.

Α. ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

α) Μεσοβυζαντινή περίοδος

Ὡς τό τέλος τοῦ 9ου αἰώνα, δέν ὑπάρχει μνεία τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων στίς πηγές. Ἐπί πλέον δέν μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὡς βέβαιη τήν ὕπαρξη τῆς πόλης μέ ἕνα ἄλλο ὄνομα, ὅπως π.χ. Νέα Εὔροια, γιατί, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα πού νά τό ἐπιβεβαιώνουν. Ἡ ὕπαρξη ὑπογραφῆς τοῦ ἐπισκόπου Ζαχαρία, *Ἰωαννίνης*, στά Πρακτικά τῆς Φωτίειου Συνόδου τοῦ 879[11] κάνει ὁρισμένους ἐρευνητές νά πιστεύουν ὅτι συναντᾶμε στίς πηγές γιά πρώτη φορά τά Ἰωάννινα καί ἄλλους νά εἶναι ἐπιφυλακτικοί[12]. Ἄν ἡ πληροφορία γιά τήν ὕπαρξη, ὡς τελευταῖα, στόν τοῖχο τῆς Συναγωγῆς τοῦ κάστρου, ἐπιγραφῆς, τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰ.[13], εἶναι σωστή, ἡ πόλη πρέπει τότε νά ὑπῆρχε καί ἴσως ὁ Ζαχαρίας νά ἔδρευε πράγματι στά Γιάννενα.

Πρώτη βέβαιη μνεία τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Ἰωαννίνων συναντᾶται σέ «Τακτικό» μεταξύ τῶν ἐτῶν 901-907, ἐπί πατριάρχου Νικολάου Α΄, ὑπό τόν μητροπολίτη Ναυπάκτου[14]. Ἡ ἐπισκοπή θά ἐξακολουθήσει καί στό μέλλον νά εἶναι ὑπό τόν Ναυπάκτου, ἐκτός ἀπό μικρό διάστημα, πού ὑπήχθη στήν ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος, ἀμέσως μετά τήν ἵδρυσή της. Ἡ ὕπαρξη, ἑπομένως, τῶν Ἰωαννίνων θεωρεῖται τώρα βέβαιη, ἀλλά ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματός τους παραμένει ἀμφίβολη. Ἔχουν προταθεῖ διάφορες ἐτυμολογίες κυρίως ἀπό ὀνόματα προσώπων (Ἰωάννης, Ἰωαννίνη) καί ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννη[15]. Τελευταῖα ἐκφράσθη-

11. J. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima coliectio*, XVII, Α΄, 377. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 165.

12. Δάκαρη, *Ἰωάννινα*, σ. 547-48. Ἀραβαντινοῦ, *Περιγραφή*, Α΄, σ. 147, 166. Πυρσινέλα, *Ἵδρυση*, σ. 3, 21. Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 17-18. Δέν τήν δέχονται ὁ Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις Ἐκκλησία*, σ. 33-34, ὁ Ἀθηναγόρας, *Ἐκκλησία Ἰωαννίνων*, σ. 19 καί ὁ Κραψίτης, *Ἱστορία Ἰωαννίνων*, σ. 20-21. Ὁ Τριανταφυλλόπουλος, *Ἕνα πρόβλημα*, σ. 310, εἶναι ἐπιφυλακτικός.

13. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, Β΄, σ. 214, σημ. 2. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 13. Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 128.

14. Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum*, ἀρ. 7, στ. 580. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 166. Οἰκονόμου, *Ἵδρυσις*, σ. 34 κ.ἑ.

15. Πυρσινέλλα, *Ἵδρυσις*, σ. 8, 9, 22-24, 94, 287. Ἀραβαντινοῦ, *Περιγραφή*, Α΄, σ. 104-105.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κε ἡ ἄποψη ὅτι τό τοπωνύμιο σχετίζεται μέ τήν παρουσία Σλάβων[16], θεωρία πού ἔφερε καί τόν ἀντίλογο[17].

Στήν ἐποχή πού ἀκολουθεῖ πληθαίνουν οἱ ἱστορικές εἰδήσεις γιά τήν Ἤπειρο, γενικότερα, καί τά Γιάννενα, εἰδικότερα. Μεγάλα τμήματα τῆς Ἠπείρου κατεπονήθησαν ἀπό τούς Βουλγάρους (ἐπί τσάρου Συμεών καί ἀργότερα), οἱ ὁποῖοι ἔφθασαν ὡς τή Νικόπολη. Ὅταν στά τέλη τοῦ 10ου αἰ., ὁ Σαμουήλ μετέφερε τό κέντρο τῆς ἐξουσίας του, καθώς καί τό πατριαρχεῖο Βουλγαρίας, δυτικότερα, δέν ἦταν δυνατό παρά νά ἐπηρεασθεῖ καί ὁ πληθυσμός τῶν Ἰωαννίνων καί τῆς Ἠπείρου[18], γενικότερα.

Ἡ εὐρύτερη περιοχή στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. ὑπέφερε καί ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν Νορμανδῶν. Μετά τήν πτώση τοῦ Δυρραχίου οἱ Νορμανδοί ἐστράφησαν πρός τήν Ἤπειρο. Ἀπό τήν Ἄννα Κομνηνή, ἀντλοῦμε τήν πληροφορία ὅτι ὁ Βοημοῦνδος, γιός τοῦ βασιλιᾶ τῶν Νορμανδῶν Ροβέρτου, κατέλαβε τό 1082 τά Ἰωάννινα, μέ σκοπό νά τά χρησιμοποιήσει ὡς ὁρμητήριο[18a], καί τά ὀχύρωσε καλά κατασκευάζοντας καί τάφρο, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι ἐκτίμησε ἰδιαίτερα τήν ὀχυρή θέση τῆς πόλης. Θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά ἀσχοληθοῦμε παρακάτω μέ τό σημαντικό αὐτό χωρίο τῆς Ἄννας, πολύτιμο γιά τίς τοπογραφικές του πληροφορίες. Σύμφωνα μέ τήν Ἄννα, στήν περιοχή Ἰωαννίνων ἔφθασε ἀργότερα καί ὁ Ἀλέξιος, γιά νά ἀντιμετωπίσει τούς ἐχθρούς.

Ἀπό διοικητικῆς πλευρᾶς, συναντοῦμε σέ μαρτυρία τοῦ ἔτους 1181, τήν «ἀρχοντεία» τῆς Λογγαβίτζας[19], πού ἐκτεινόταν δυτικά τῶν Ἰωαννίνων[20] καί λίγο ἀργότερα, πρίν ἀπό τήν λατινική κατάκτηση, τά ἴδια τά Ἰωάννινα ὡς νέα μικρότερη περιφέρεια (μνημονεύεται ἀργότερα καί ὡς θέμα[21], πού ἀποκόπηκε ἀπό ἐκεῖνο τῆς Νικόπολης), σύμφωνα μέ τά ἔγγραφα τῶν προνομίων τῆς Βενε-

Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις Ἐκκλησία*, σ. 30-31. Καντζάκη, *Κάστρο*, σ. 105, 116. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 43 (475), 44 (476). Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 4. Τριανταφυλλόπουλου, *Ἕνα πρόβλημα*, σ. 319, σημ. 40. Παπασταύρου, *Γιάννενα*, σ. 95. Κραψίτη, *Ἱστορία*, σ. 22, 23. Μπέττη, *Γιάννινα*, σ. 133 κ.ἑ.

16. Βλ. Heinrich, *Etymologie*, σ. 77 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι προέρχεται ἀπό τό ἑλληνικό ὄνομα Ἰωάννα, Γιάννα, πού δανείστηκαν οἱ Σλάβοι μέ τή μορφή Jo(h)ana/Jana, σέ συνδυασμό μέ τό αλαβ. θηλ. ἐπίθημα -νι (σπίτι τῆς Γιάννας).

17. Ἀπορρίπτεται ἀπό τόν Sideras, *Griechisches -aina/-ena*, σ. 177: «Ἡ δημιουργία τύπων, ὅπως Γιαννένα/Γιάννινα (μέ φαντασιακή προσφυή τοῦ -νι), δέ φαίνεται δυνατή». Γιάννινα σήμαινε συνεπῶς ἀρχικά «κτῆμα, χαλιφᾶ, σπίτι τῆς Γιάνναινας».

18. Ε. Χρυσοῦ, *Μέση βυζαντινή περιοδος. Ἡ ἰδρυση τῶν θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου καί Νικοπόλεως*: «Ἤπειρος», σ. 189. Ahrweiler, *Ἡ Ἤπειρος*, σ. 455 κ.ἑ.

18α. Ἄννα Κομνηνή, 17, 18. Ὁ Δ. Σαλαμάγκας, *Ἡ καταστροφή τῶν Γιαννίνων*, 31 κ.ἑ., ἀποτείνει ὅτι τά Γιάννενα καταστράφηκαν ἀπό τούς Νορμανδούς τό 1185.

19. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 198.

20. G. Prinzing, *Διοικητ. ἀναδιατάξεις*, σ. 189.

21. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Γ΄, σ. 127. Χρυσοῦ, *Ἱστορικά στοιχεῖα*, σ. 59. Γιά τήν μορφή καί τή σημασία τῶν θεμάτων τήν περίοδο αὐτή, Maksimović, *Byzant. admin.*, σ. 50 κ.ἑ., 88 κ.ἑ.

τίας πού παραχωρήθηκαν ἀπό τήν Ἀλέξιο[22]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ πόλη ἦταν ἀρκετά σημαντική τήν ἐποχή αὐτή. Τά Ἰωάννινα μνημονεύονται καί στήν Partitio Romaniae, τό ἔγγραφο διαμελισμοῦ τοῦ Βυζαντίου ἀπό τούς Φράγκους, ἐκφράσθηκαν ὅμως ἀμφιβολίες γιά τήν ἐκεῖ παρουσία τους[23].

β) Τά Γιάννενα στό ἀνεξάρτητο κράτος τῆς Ἠπείρου (δεσποτάτο)

Μετά τήν ἅλωση τοῦ 1204, τά Ἰωάννινα, ὑπάγονται στό ἀνεξάρτητο κράτος τῆς Ἠπείρου, πού ἵδρυσε ὁ Μιχαήλ Α΄ Κομνηνός-Δούκας. Τά Γιάννενα ἀποτελοῦσαν τό δεύτερο διοικητικό καί στρατιωτικό κέντρο τῆς Ἠπείρου[24] καί ἡ σημασία τους ὅλο καί μεγάλωνε, ἐπειδή ἡ θέση τους, στήν ἀποκομμένη χερσόνησο τῆς λίμνης, τά καθιστᾶ σχεδόν ἀπόρθητα. Ὁ πληθυσμός τῆς πόλης αὐξήθηκε μέ τήν ἄφιξη προσφύγων ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, τῶν ὁποίων τά προνόμια ἐπικυρώθηκαν ἐπί Θεοδώρου, διαδόχου τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶναι γνωστό, κατόρθωσε νά καταλάβει τή Θεσσαλονίκη καί νά πάρει τόν αὐτοκρατορικό τίτλο, πρίν ὁ στρατός του συντριβεῖ ἀπό τούς Βουλγάρους. Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ὁ πληθυσμός τῆς πόλης αὐξήθηκε ἀκόμη περισσότερο, ἰδιαίτερα τόν ἑπόμενο αἰώνα. Ὕστερα ἀπό τή μάχη τῆς Πελαγονίας, τό 1259, κατά τήν ὁποία ὁ ἡγεμόνας τῆς Ἠπείρου Μιχαήλ Β΄, μαζί μέ τούς Φράγκους συμμάχους του, νικήθηκε, τά Ἰωάννινα πολιορκήθηκαν ἀπό τόν αὐτοκρατορικό στρατό τῆς Νίκαιας. Ὁ στρατός τῆς τελευταίας, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Ἀλέξιο Στρατηγόπουλο, προχώρησε νότια καί κυρίευσε τήν Ἄρτα, ὅμως ὁ Μιχαήλ κατόρθωσε νά συμβάλει στή λύση τῆς πολιορκίας τῶν Ἰωαννίνων καί ὁ Στρατηγόπουλος ὑπεχώρησε[25].

Μετά τό θάνατο τοῦ Μιχαήλ Β΄, ὁ γιός του Νικηφόρος κράτησε τήν Ἤπειρο καί ὁ νόθος γιός του Ἰωάννης τή Θεσσαλία[25α]. Ὁ γάμος τοῦ Νικηφόρου μέ τήν Ἄννα Παλαιολογίνα ἑρμηνεύεται ὡς ἔκφραση τῆς κηδεμονίας τῆς Κωνσταντινούπολης πάνω στό δεσποτάτο, ἀλλά τελικά ἡ παρουσία τοῦ Καρόλου Ἀνδηγαβοῦ στήν περιοχή τοῦ Αὐλῶνος καί τοῦ Βερατίου, ἡ ἀντιζηλία μέ τήν Κωνστα-

22. G.L.F. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden* κ.λπ., τ. I, σ. 258: «provincia Ioanninon». Ζακυθηνοῦ, *Περί τῆς διοικητ. διαιρ.*, τ. 17 (1941), σ. 220, τ. 21 (1951), σ. 196. Dendias, *Συμβολή*, σ. 307 κ.ἑ. Nicol, *Despotate*, Α΄, σ. 17. Prinzing, *Studien*, σ. 64-65, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι δέν εἶναι ὀρθή ἡ γνώμη τῆς Ἀρβελέρ ὅτι τό θέμα τήν ἐποχή αὐτή εἶναι μικρή δημοσιονομική μονάδα, ὅπου προΐσταται ὁ *ἐνεργῶν-πράκτωρ, ἀλλά* διατηρεῖται τό διοικητικό σύστημα τῶν Κομνηνῶν.

23. Ducellier, *La Façade*, σ. 99, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι πρόκειται γιά τά Κάνινα.

24. Πρβλ.. *Χρονικό Μορέως*, στ. 1032, ὅπου μνημονεύεται ἡγεμόνας «τῆς Ἄρτας καί τῶν Γιαννινῶν κι ὅλου τοῦ δεσποτάτου».

25. Nicol, *Despotate*, 1957, σ. 186. Οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων καί τῆς Ἄρτας τόν καλωσόρισαν ὡς δεσπότη τους. Προτιμοῦσαν νά κυβερνῶνται ἀπ' αὐτόν καί ὄχι ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 166.

25α. Γιά πολεμικές του ἐπιχειρήσεις «περί τά Ἰωάννινα», κάνει λόγο ὁ Παχυμέρης, I, 323.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ντινούπολη καί οί κλιθωνισμοί τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὕστερα ἀπό τήν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, θά συμβάλοιν στήν ἀπομάκρυνση ἀπό τό Βυζάντιο καί στήν ὑποτέλεια τοῦ Νικηφόρου στόν Κάρολο[26]. Ἡ Ἤπειρος ὅμως βρισκόταν ἀνάμεσα στήν Ἰταλία καί τό Βυζάντιο καί δέν ἦταν δυνατό παρά νά ἐπηρεαζόταν ἀπό τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε καί στίς δυό αὐτές περιοχές. Στήν ἀρχή ὑπερίσχυσαν οἱ Ἀνδηγαβοί καί ἀργότερα οἱ Βυζαντινοί, κανένας ὅμως ἀπό τούς δυό ἀντιπάλους δέν μπόρεσε νά στερεωθεῖ μόνιμα στά ἐδάφη της. Οἱ ἡγεμόνες τῆς Ἠπείρου ταλαντεύονταν ἀνάμεσα στίς δύο παραπάνω δυνάμεις.

Ἡ θέση τῶν Ἀνδηγαβῶν στή Δυτική Ἑλλάδα ἐνισχύθηκε ἀπό τό συνοικέσιο τῆς κόρης τοῦ Νικηφόρου, Θάμαρ, μέ τόν Φίλιππο τοῦ Τάραντος. Συνέπεια τοῦ συνοικεσίου αὐτοῦ ἦταν νά γίνουν οἱ Ἀνδηγαβοί ἄμεσα κύριοι ὁρισμένων φρουρίων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας. Ὅμως, μετά τό θάνατο τοῦ Νικηφόρου, ἡ «βασίλισσα» Ἄννα καί ὁ γιός της Θωμᾶς, πού θά παντρευτεῖ μιά ἄλλη Παλαιολογίνα, ἀρνοῦνται νά δεχτοῦν τήν ἐπικυριαρχία τῶν Ἀνδηγαβῶν, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀρχίσοιν, ὅπως θά δοῦμε, ἀνάμεσά τους ἐχθροπραξίες[27].

Αὐτή τήν περίοδο, οἱ Βυζαντινοί κάνοιν αἰσθητή τήν παρουσία τους ἀπό τό μέρος τῆς σημ. Ἀλβανίας, ἕνα τμῆμα τῆς ὁποίας βρίσκεται κάτω ἀπό τήν κατοχή τους. Ἀποτέλεσμα τῆς παρουσίας αὐτῆς θά εἶναι ἡ στενή πολιορκία τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων τό 1292 (ἤ λίγο νωρίτερα, τό 1290), μέ 44.000 στρατό, κατά τό Χρονικό τοῦ Μορέως (30.000 πεζοί καί 14.000 ἱππεῖς)[28], ἀριθμός ὑπερβολικός. Τά Γιάννενα ἦταν ὅμως καλά ὀχυρωμένα καί ὁ δεσπότης τῆς Ἄρτας, γιά νά ἀντιμετωπίσει τούς Βυζαντινούς ἀποτελεσματικά, ζήτησε τή βοήθεια τοῦ πρίγκιπα τοῦ Μορέως καί τοῦ κόμητα τῆς Κεφαλλονίας, οἱ ὁποῖοι ἔφθασαν στήν Ἄρτα καί ὅλες μαζί οἱ συμμαχικές δυνάμεις προχώρησαν «ὁλόρθα στά Γιάννενα». Οἱ Βυζαντινοί ἀμέσως μόλις πληροφορήθηκαν ὅτι ἔρχονταν ἐναντίον τους οἱ Φράγκοι ἐγκατέλειψαν τήν πολιορκία καί ἀνεχώρησαν, ἀφήνοντας ἐπί τόπου τίς σκηνές τους, ὅπου καί στρατοπέδευσαν, στή συνέχεια, οἱ ἐχθροί[29].

26. Nicol, *Despotate*, σ. 9 κ.ἑ.

27. Nicol, *Despotate*, σ. 35 κ.ἑ.

28. *Χρονικό Μορέως*, στ. 8782 κ.ἑ. Nicol, *Despotate*, σ. 38 κ.ἑ. Τελευταῖα ὁ Σ. Ἀσωνίτης, *Το πρόβλημα*, σ. 128-129, μέ ἐπιχειρήματα, προτείνει ὡς χρονολογία τῆς πολιορκίας τῶν Ἰωαννίνων τό ἔτος 1290. Ὁ ἴδιος ἔχει ἐκφράσει τήν ἄποψη (Ἀσωνίτη, *Παρατηρήσεις*, σ. 310 κ.ἑ.) ὅτι τά Γιάννενα εἶχαν προσχωρήσει στό Βυζάντιο τό ἔτος 1284 (μετά ἀπό πίεση τῶν Βυζαντινῶν, σ. 310, 314), ἐξασφαλίζοντας καθεστώς αὐτονομίας, ἀλλά σύντομα, ὅταν ἔγινε ἀντιληπτό ὅτι οἱ Βυζαντινοί δέν μποροῦσαν νά ἐξασφαλίσοιν τήν ἀνεξαρτησία τῆς πόλης, οἱ κάτοικοι ἦρθαν σέ συνεννόηση μέ τόν δεσπότη καί ἐπανῆλθαν στούς κόλπους τοῦ ἠπειρωτικοῦ κράτους καί πάλι ὑπό καθεστώς αὐτονομίας, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ἀλλ' ὁπωσδήποτε πρίν τό ἔτος 1290, μέ ἀποτέλεσμα ὁ πατριάρχης νά ἐπιβάλει στούς κατοίκους τῆς πόλης ἐπιτίμια. Μολονότι τό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 κάνει πράγματι λόγο γιά ἐπιτίμια (Miklosich-Müller, *Acta*, Ε', σ. 78-79), δέν εἶναι βέβαιο σέ ποιά περίοδο ἀναφέρεται (βλ. παρακάτω καί σημ. 31α καί 87, 88α).

29. *Χρονικό Μορέως*, στ. 9041-43.

Τό 1304, ὅταν οἱ ὅροι ἀντεστράφησαν καί, σύμφωνα μέ τή Γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ὁ Κάρολος Β΄ τῆς Νάπολης κήρυξε τόν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ἄννας πού ἐπετρόπευε τό νεαρό Θωμᾶ, ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως καί ὁ κόμης τῆς Κεφαλονίας ἔφθασαν μέ στρατό ἐναντίον τῆς Ἄρτας[30]. Ἡ Ἄννα, ἀφοῦ κανόνισε ὅσο μποροῦσε καλύτερα τά σχετικά μέ τήν ὑπεράσπιση τῆς πρωτεύουσάς της, δέν ἔμεινε σ' αὐτήν ἀλλά, γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια, κατέφυγε στά Γιάννενα, πού στήν ἑλληνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ἐπ' εὐκαιρία τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 1290 ἤ '92, χαρακτηρίζονται ὡς ἀπόρθητα. Ἡ ὑπεροχή τῶν Ἰωαννίνων στήν περιοχή εἶναι πιά ἀναμφισβήτητη.

γ) Ἐπανάκαμψη τῶν Βυζαντινῶν καί οἱ Ὀρσίνι

Τό 1318 δολοφονεῖται ὁ δεσπότης Θωμᾶς (τελευταῖος ἀπόγονος τοῦ Μιχαήλ Δούκα), ἀπό τόν ἀνεψιό του Νικόλαο Ὀρσίνι, κόμη τῆς Κεφαλονιᾶς, καί οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων φαίνεται πώς ἀρνοῦνται νά ἀναγνωρίσουν τήν ἐξουσία τοῦ τελευταίου. Τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων ἀποδεσμεύεται ἀπό τήν κηδεμονία τῆς Ἄρτας καί προσκολλᾶται στό Βυζάντιο. Τό παρέλαβε ὁ πιγκέρνης Συργιάννης Παλαιολόγος, διοικητής τῶν δυτικῶν βυζαντινῶν κτήσεων, κατόπιν συμφωνίας καί πολλῶν παραχωρήσεων. Ἔκφραση αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι ἡ προαγωγή τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Ἰωαννίνων σέ μητρόπολη τό ἴδιο, πιθανότατα, ἔτος[31] καί ἡ ἀπονομή προνομίων σ' αὐτήν καί τούς κατοίκους τῆς πόλης, μέ χρυσόβουλλα, τῶν ἐτῶν 1319 καί 1321, ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄. Στά χρυσόβουλλα ἐξασφαλίζεται ἡ μή παραχώρηση τῶν Ἰωαννίνων ἀλλά καί τῶν γύρω κάστρων στούς Φράγκους ἤ ἄλλες δυνάμεις, λαμβάνονται μέτρα γιά τήν ἀποφυγή ταραχῶν στήν πόλη ἀλλά καί γιά τήν ἀπόδοση δικαιοσύνης, παραχωροῦνται ἀπαλλαγές ἀπό φόρους καί ὑποχρεώσεις, δίνονται ἐπί πλέον γαῖες, καθώς καί ἄλλα προνόμια, γιά τά ὁποῖα θά γίνει λόγος παρακάτω, μέ λεπτομέρεια. Ἡ παραχώρηση τῶν προνομίων ἔχει ὡς σκοπό ὄχι μόνο νά ἑλκύσει τούς κατοίκους, ὥστε νά παραχωρήσουν τήν πόλη τους στό Βυζαντινό αὐτοκράτορα, ἀλλά καί νά φανεῖ ἡ διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί τούς προηγούμενους κυρίαρχους, τούς ἡγεμόνες τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, ἀφοῦ οἱ φόροι πού πλήρωναν πρίν οἱ κάτοικοι καί τώρα καταργοῦνται, «ἐπενοήθησαν *πρό ὀλίγου* καί ἐπετίθεσαν παρά *τῶν δεσποζόντων* ἐπ' αὐτοῖς»[31α].

30. *Chronique de Morée*, παρ. 983 κ.ἑ.

31. Miklosich-Müller, *Acta*, Α΄ σ. 93-95, 468-472, τ. Ε΄, σ. 79-80. Μέρτζιου, *Τό δεύτερον χρυσόβουλλον*, σ. 116-18. Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 12 κ.ἑ. Nicol, *Despotate*, σ. 103 κ.ἑ. Χρυσοῦ, *Προαγωγή*, σ. 377 κ.ἑ., ὅπου ὑποστηρίζεται μέ ἐπιχειρήματα ἡ χρονολογία 1318-19.·

31α. Miklosich-Müller, *Acta*, σ. 83. Ὁ Σ. Ἀσωνίτης (*Παρατηρήσεις*, σ. 306), στηριζόμενος στό «πρό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ, ὁ Νικόλαος Ὀρσίνι, πού διοικοῦσε τήν Ἄρτα, πῆρε τόν τίτλο τοῦ δεσπότη ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα, ἐπό τόν ὁρο νά ἀφήσει τά Γιάννενα ἀνενόχλητα, τά ὁποῖα ὅμως στή συνέχεια πολιόρκησε χωρίς ἐπιτυχία[32]. Ὁ Νικόλαος παντρεύτηκε τή χήρα τοῦ Θωμᾶ, Ἄννα Παλαιολογίνα, γιά νά διευκολύνει τή θέση του, ἀλλά δολοφονήθηκε ἀπό τόν ἀδελφό του Ἰωάννη Ὀρσίνι, ὁ ὁποῖος δέν ἐπῆρξε πιό ἔντιμος ἀπό αὐτόν. Ὁ Ἰωάννης κατόρθωσε νά πείσει τούς ἀνθιστάμενους Γιαννιῶτες νά τόν δεχτοῦν ὡς ἐκπρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινούπολης («ὡς κεφαλήν καί σύγ ὡς αὐθέντην»), στή συνέχεια ὅμως ἀθέτησε τήν ὑπόσχεσή του, παραβαίνοντας τόν ὅρκο του νά κυβερνᾶ στό ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα[33], καί οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων δέν ἀντέδρασαν, δεδομένου ὅτι τό 1330 φαίνεται πώς ὁ Ἰωάννης ἀνανέωσε καί αὔξησε τά προνόμια πού τούς εἶχε παραχωρήσει ὁ Ἀνδρόνικος Β΄.[34] Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἰωάννης εἶχε γίνει ὀρθόδοξος καί πῆρε ὡς σύζυγο τήν Ἄννα, κόρη τοῦ πρωτοβεστιάριου Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄, πού εἶχε παραχωρήσει τά προνόμια τῶν ἐτῶν 1319 καί 1321, εἶχε πεθάνει.

Τό 1337 ἤ λίγο νωρίτερα[35] ὁ Ἰωάννης Ὀρσίνι δηλητηριάζεται ἀπό τή σύζυγό του[36], ἡ ὁποία πῆρε τήν ἐξουσία στά χέρια της. Οἱ Γιαννιῶτες ὁρκίστηκαν ξανά πίστη στή «βασίλισσα» Ἄννα καί τό γιό της Νικηφόρο Β΄. Οἱ ἀποσχιστικές τάσεις καί ἡ συμπαράταξη μέ τοπικές δυνάμεις, πού παρατηροῦνται στά Γιάννενα ἀπό παλιά, ὅλο καί δυναμώνουν. Τελικά ὑπερίσχυσαν ἐκεῖνοι πού ἤθελαν νά ὑποταγοῦν στόν αὐτοκράτορα, μέσω τοῦ γαμπροῦ του πιγκέρνη, Ἰωάννη Ἀγγέλου, πού βρισκόταν μέ τό στράτευμά του στή Δύση καί οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων ἐξαναγκάστηκαν νά μετανοήσουν γιά τήν ἀπιστία τους[37]. Ἀπό τά παραπάνω ἐπεισόδια, γίνεται φανερό ὅτι ὑπῆρχαν δυό τάσεις μέσα στά Γιάννενα, ἐκείνη πού ἤθελε τήν πόλη νά ὑπάγεται στή Βυζαντινή αὐτοκρα-

ὀλίγου», πιστεύει ὅτι ἐνισχύεται ἡ ἄποψή του ὅτι τά Γιάννενα βρίσκονταν στό παρελθόν ἐκτός καθεστώς αὐτονομίας (ἀφοῦ ἀπολάμβαναν προνομιακό φορολογικό καθεστώς), πού κατήργησε ὁ Θωμᾶς. Ὅμως ἐξ ἴσου πιθανό εἶναι τό χρυσόβουλλο νά ἐννοεῖ ὅλους τούς ἡγεμόνες τῆς Ἠπείρου ὡς αἰτία στερήσεως τῶν προνομίων πού εἶχε πρίν (ἐπί Βυζαντίου) ἡ πόλη, ἀφοῦ μάλιστα χρησιμοποιεῖται πληθυντικός (παρά τῶν δεσποζόντων) ἤ νά εἶχαν διάφορα προνόμια οἱ προηγούμενοι Ἠπειρῶτες ἡγεμόνες καί νά τά ἀφαίρεσε ὁ Θωμᾶς, γιά τόν ὁποῖο πράγματι πατριαρχικό ἔγγραφο ἀναφέρεται ἀρνητικά στίς σχέσεις του μέ τούς Γιαννιῶτες (Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Α΄, σ. 171: «... ἀποβαλόντος τοῦ τυραννικῶς ἐπιχαρτοῦντος καί αἰθεντεύοντος εἰς αὐτούς τοῦ Θωμᾶ ἐκείνου...»).

32. Nicol, *Despotate*, σ. 81 κ.ἑ.

33. Miklosich-Müller, *Acta*, Α΄, σ. 171. Nicol, *Despotate*, σ. 96. Asdracha, *Deux actes*, σ. 168. Ὁ Ἰωάννης Ὀρσίνι ἐστεφάνωσε γύρω στά 1328, βλ. καί Kresten, *Marginalien*, σ. 128.

34. Ρωμανοῦ, *Περί τοῦ δεσποτάτου*, σ. 132-133. Nicol, *Despotate*, σ. 96.

35. Kresten, *Marginalien*, σ. 123, 128, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι δηλητηριάσθηκε μᾶλλον τό 1335.

36. Γρηγοράς, σ. 536. Nicol, *Despotate*, σ. 105.

37. Miklosich-Müller, *Acta*, σ. 172 (βλ. παραπάνω, σ. 211 κ.ἑ.).

τορία καί ἡ τοπική, πού τήν ἤθελε ἀνεξάρτητη. Καί οἱ δυό ἦταν πολύ ἰσχυρές καί σχεδόν ἰσοδύναμες, μέ ἀποτέλεσμα οἱ διαπληκτισμοί ἀνάμεσα στούς κατοίκους νά μή σταματοῦν.

Τό 1338, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Γ΄ γυρνοῦσε ἀπό τήν Ἤπειρο, ὅπου διεύθυνε τίς ἐπιχειρήσεις αὐτοπροσώπως, φαινόταν ὅτι τό δεσποτάτο εἶχε ὑποταγεῖ[38], δέν θά ἀργήσει ὅμως νά ξεσπάσει ἐπανάσταση, ὑπέρ τοῦ Νικηφόρου Β΄ πού περιέλαβε τήν Ἄρτα καί τήν περιοχή δυτικά της. Ἀπό τόν Ἰωάννη Καντακουζηνό μαθαίνουμε ὅτι τά Ἰωάννινα ἦταν ἀνάμεσα στίς πόλεις πού ἔμειναν πιστές στόν αὐτοκράτορα[39]. Τελικά οἱ ἀποσχισθεῖσες πόλεις ἐπανῆλθαν ὑπό βυζαντινό ἔλεγχο, χάρη στίς ἐνέργειες τοῦ Καντακουζηνοῦ, καί τό 1340 ἡ Ἤπειρος μέ τή Θεσσαλία καί Μακεδονία ἀνῆκαν καί πάλι στό Βυζάντιο. Ἀτυχῶς τό 1341 πέθανε ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ καί ὁ Καντακουζηνός ἀνακηρύχθηκε αὐτοκράτορας ἀπό τούς ὑποστηρικτές του στή Θράκη. Ἄρχιζαν οἱ δυσκολότερες στιγμές γιά τό Βυζάντιο, πού θά παραδοθεῖ, βαθμιαῖα, ἀνίσχυρο στούς ἐχθρούς του.

δ) Ἡ σερβική παρουσία καί ἡ ἡγεμονία τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου

Οἱ διαφορές καί ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἀνάμεσα στόν Καντακουζηνό καί τούς Παλαιολόγους θά ἐπιτρέψει στόν πρῶτο νά γίνει κύριος τῆς Ἠπείρου καί τῆς Θεσσαλίας, ἀλλά τελικά κερδισμένοι θά βγοῦν οἱ Σέρβοι[40]. Οἱ τελευταῖοι θά καταλάβουν τήν Ἤπειρο ὡς τό 1348, ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας θά τεθεῖ ὁ δεσπότης Συμεών Οὐρός (Οὔρεσις)-Παλαιολόγος (ἡ μητέρα του ἦταν Παλαιολογίνα), ἑτεροθαλής ἀδελφός τοῦ Στεφάνου Δουσάν, ὁ ὁποῖος παντρεύτηκε τή Θωμαΐδα, κόρη τῆς Ἄννας καί ἀδελφή τοῦ Νικηφόρου Β΄. Ὁ Συμεών αὐτοανακηρύχθηκε αὐτοκράτορας στήν Καστοριά καί, ἀφοῦ εἶχε ἤδη πεθάνει ὁ Σέρβος ἀντίπαλός του, Γρηγόριος Πρελοῦμπος, τό 1359 ἐγκαταστάθηκε στά Τρίκαλα. Ὁρισμένες πηγές φέρουν τά Γιάννενα σέ σερβικά χέρια, κάτι πού δέν εἶναι τελείως βέβαιο[41],

38. Nicol, *Despotate*, σ. 114. Asdracha, *Deux actes*, σ. 166, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τό δεσποτάτο προσαρτήθηκε τό 1337.

39. Καντακουζηνός, σ. 509-10. Nicol, *Despotate*, σ. 115.

40. Βρανούση, *Ἰωάννινα*, σ. 15 κ.ἑ. Nicol, *Despotate*, σ. 123 κ.ἑ. Ὁ Καντακουζηνός δρισε διοικητή στή Θεσσαλία τόν ἐξάδερφό του πιγκέρνη Ἰωάννη Ἄγγελο (πρώην διοικητή στήν Ἄρτα ἐκ μέρους τοῦ Ἀνδρόνικου Γ΄), πού εἶχε φύγει γιά νά ἑνωθεῖ μέ τίς δυνάμεις τοῦ Καντακουζηνοῦ. Γιά τήν Ἤπειρο προόριζε τό νεαρό Νικηφόρο Δούκα, πού πάντρεψε μέ τήν κόρη του Μαρία. Ὅμως οἱ Σέρβοι τοῦ Δουσάν ἄρχισαν νά προελαύνουν. Ὡς τό 1346 ὅλη ἡ σημ. Ἀλβανία καί μεγάλο μέρος τῆς Μακεδονίας βρίσκονταν στά χέρια τους.

41. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 166. Γιά τό ρόλο τῶν Σέρβων, πού συνέβαλε σ' ἕνα εἶδος νομιμοποίησης τῆς ἀλβανικῆς κυριαρχίας, βλ. Ducellier, *Ἀλβανοί*, σ. 21. Οἱ Σέρβοι διευκόλυναν τήν κάθοδο τῶν Ἀλβανῶν πρός τό νότο. Γιά τήν τύχη τῶν Ἰωαννίνων, βλ. καί Σούλη, *Ἡ πρώτη περίοδος*,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μολονότι ὁ Χαλκοκονδύλης μνημονεύει ὅτι ἡ πόλη κατελήφθη ἀπό τόν Στέφανο, βασιλέα τῶν Τριβαλλῶν (Σέρβων)[42]. Δέν ἀποκλείεται οἱ κάτοικοι τῆς πόλης νά παρέδωσαν οἰκειοθελῶς τό ἰσχυρό κάστρο, κατόπιν συνεννοήσεως, ἀφοῦ μάλιστα ὁ Δουσάν ἐπέτρεπε οἱ πόλεις πού κατελάμβανε νά εἶχαν τά προϋπάρχοντα προνόμια[43].

Στήν περιοχή τῆς Ἄρτας καί τῆς Αἰτωλοακαρνανίας θά ἐπικρατήσουν οἱ Ἀλβανοί κι ἔτσι γιά ἀρκετά χρόνια θά ὑπάρχουν δυό δεσποτάτα (ἐκτός ἀπό ἕνα ἐφήμερο τρίτο, ἐκεῖνο τοῦ Ἀχελώου)· τῆς Ἄρτας, κάτω ἀπό ἀλβανική κατοχή, καί τῶν Ἰωαννίνων, κάτω ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ Σέρβου Θωμᾶ Πρελοΐμπου (1367-1384), γαμπροῦ τοῦ Συμεών καί γιοῦ τοῦ Γρηγορίου Πρελοΐμπου[44]. Σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὁ Θωμᾶς Πρελοΐμπος ἦταν στυγνός τύραννος[45], πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅμως ὅτι τουλάχιστο τά πρῶτα

σ. 64 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γρηγόριος Πρελοΐμπος δέν πρέπει νά ἦταν κύριος τῆς πόλης, ὅπως γράφει ὁ Χαλκοκονδύλης, πού τόν συγχέει μέ τόν γιό του Θωμᾶ. Καί τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὅμως (σ. 210) μνημονεύει τόν Γρηγόριο Πρελοΐμπο ὡς κύριο τῶν Ἰωαννίνων (μαζί μέ τή Θεσσαλία).

42. Χαλκοκονδύλης, σ. 28: «Ἦλασεν μέν οὖν καί ἐπί Αἰτωλίαν καί Ἰωαννίων τήν πόλιν εἶλε».

43. Matanov, *Phenomenon*, σ. 65-66.

44. Ὁ Γρηγόριος Πρελοΐμπος ἔλαβε τόν τίτλο τοῦ καίσαρα ἀπό τόν Στέφανο Δουσάν, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀνέθεσε τήν διοίκηση τῆς Θεσσαλίας μέ ἔδρα τά Τρίκαλα, σέ ἀντίβαρο τῆς παραχώρησης τῆς Ἠπείρου στό Συμεών Οὔρεση (Nicol, *Despotate*, σ. 185 κ.ἑ. Σοφιανός, *Οἱ Σέρβοι*, σ. 183). Μετά τό θάνατο τοῦ Στεφάνου Δουσαν, τό 1355, ὁ Νικηφόρος Β΄, ἐπιστρέφοντας ἀπό τή Θράκη, ὅπου ἔμενε μετά τό γάμο του, ἔγινε γιά μικρό χρονικό διάστημα (1356-59) κύριος τῆς Ἀκαρνανίας, Ἠπείρου καί Θεσσαλίας, ἐκτοπίζοντας τόν Συμεών στήν Καστοριά, ἀλλά τό 1359 σκοτώθηκε πολεμώντας τούς Ἀλβανούς, κοντά στον Ἀχελῶο. Ἐπωφελούμενος ὁ Συμεών Οὔρεσης, πῆρε ἴσο τήν ἐξουσία του τά ἐδάφη τοῦ Νικηφόρου, μέ ἔδρα τά Τρίκαλα (Radić, *Συμεών Οὔρεσης*, σ. 197-198). Ἀνάμεσα στίς πόλεις πού τόν δέχτηκαν ὡς βασιλέα μνημονεύονται ἀπό τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἡ Ἄρτα καί τά Γιάννενα (σ. 213). Στή συνέχεια, ὁ κύριος τῆς Βέροιας, Χλάπενος, νέος σύζυγος τῆς χήρας τοῦ Γρηγορίου Πρελοΐμπου (πού εἶχε πεθάνει τό 1355-56, Σοφιανού, *Οἱ Σέρβοι*, σ. 186), βάδισε ἐναντίον τοῦ Συμεών, ἐπῆλθε συμβιβασμός καί ὁ γιός τοῦ Γρηγορίου Πρελοΐμπου, Θωμᾶς, παντρεύτηκε τήν κόρη τοῦ Συμεών Μαρία Ἀγγελίνα Παλαιολογίνα (πού τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύει ὡς Ἀγγελική). Τό ζεύγαρι ἐγκαταστάθηκε τό 1360 στά Βοδενά, ὡς ὅτου (1367) οἱ Γιαννιῶτες ἔστειλαν ἀντιπροσωπεία στόν Συμεών (ἀντιστεκόμενοι στούς Ἀλβανούς, πού κυριαρχοῦσαν στά ἐδάφη Ν. τῶν Ἰωαννίνων) νά τούς ὁρίσει ἡγεμόνα. Ἔτσι ὁ Θωμᾶς Πρελοΐμπος βρέθηκε κυριάρχος τῶν Ἰωαννίνων (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 210 κ.ἑ.). Ὅσο γιά τήν Ἄρτα καί τά ἐδάφη της, ἔμειναν σέ ἀλβανικά χέρια, ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τῶν Σέρβων. Γιά νά προσελκύσουν οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων τόν Θωμᾶ, εἶναι βέβαιο ὅτι ἔπῆξε στήν πόλη κενό ἐξουσίας. Ἄρα καί νά εἶχαν παραδοθεῖ τά Γιάννενα στούς Σέρβους, φαίνεται πώς ἡ σερβική ἐξουσία ἦταν πολύ χαλαρή, ἴσως συμβολική. Ὁ Matanov, *The phenomenon*, σ. 66, σημειώνει ὅτι ὁ Θωμᾶς ἦρθε ὡς κεφαλή τοῦ Συμεών Οὔρος, τοῦτο ὅμως δέν εἶναι βέβαιο, μολονοτι οἱ Γιαννιῶτες ἀπευθύνθηκαν σ' αὐτόν, ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι καί ἀργότερα οἱ Γιαννιῶτες ἀναζητοῦσαν ἡγεμόνες γιά τήν πόλη τους, ὄντας σχεδόν τελείως ἀνεξάρτητοι. Τό πιθανότερο εἶναι οἱ δεσμοί τους νά ἦταν τελείως τυπικοί (βλ. καί σημ. 54).

45. Σέ ἀντίθεση μέ τή γυναίκα του Μαρία Ἀγγελίνα, ἡ Ἀγγελική τοῦ Χρονικοῦ, πού ὁ χρονικογράφος λατρεύει σχεδόν σάν ἁγία. Ἀντίθετα, ὁ Χαλκοκονδύλης, σ. 212, ἀναφέρει ὅτι μαζί μέ

χρόνια τῆς ἡγεμονίας του, ὡς τήν ἐμφάνιση στήν περιοχή τῶν Τούρκων, ἦταν ἡ πιό ἀνεξάρτητη περίοδος τοῦ δεσποτάτου τῶν Ἰωαννίνων (ἀλλά καί ἡ πιό ταραχώδης), μολονότι ὁ Θωμᾶς ἔφθασε στά Γιάννενα καί μέ ἔγκριση τοῦ Σέρβου βασιλιᾶ Συμεών Οὐρός (Οὔρεσι). Ὁ Θωμᾶς, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἔλαβε σκληρά μέτρα ἐναντίον τῶν Γιαννιωτῶν ἀρχόντων καί κυρίως κατά τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ἔδιωξε τόν μητροπολίτη καί ἀφαίρεσε τά κτήματα τῆς Ἐκκλησίας, πράγμα πού συνετέλεσε ἰδιαίτερα στήν ἀμαύρωση τῆς προσωπικότητάς του ἀπό τόν συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ.

Ἐπί τῆς ἡγεμονίας τοῦ Θωμᾶ, οἱ Ἀλβανοί ἀρχίζουν τίς ἐπιθέσεις τους ἐναντίον τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, τίς ὁποῖες θά συνεχίσουν καί στά ἑπόμενα χρόνια[46]. Γύρω ἀπό τήν περιοχή τῶν Ἰωαννίνων ζοῦσαν ἀλβανικά φύλα (Μαζαρακαῖοι, Μαλακασαῖοι, Ζενεβισαῖοι κ.λπ.), πού ἄλλοτε συνεργάζονταν μέ τούς δεσπότες καί ἄλλοτε πολεμοῦσαν ἐναντίον τους, ἀνάλογα μέ τά συμφέροντά τους καί τίς συγκυρίες. Μέ τό Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος ἤθελε νά εἶναι καί νά ὀνομάζεται «ἀλβανιτοκτόνος», σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων[47], εἶχαν σχεδόν πάντα ἐχθρικές σχέσεις. Γενικά ὁ Θωμᾶς κατόρθωσε νά ἐπιβάλλεται μέ κάθε τρόπο στούς Ἀλβανούς, νικώντας τους, αἰχμαλωτίζοντάς τους καί παίρνοντας ὁμήρους τά παιδιά τους[48].

Ἀπό τό 1367 ὡς τό 1370, τά Ἰωάννινα πολιορκήθηκαν σχεδόν ἀδιάλειπτα ἀπό τούς Ἀλβανούς. Ὁδηγοῦνται ἀπό τόν Πέτρο Λιώσα, δεσπότη Ἄρτας καί Ρωγῶν καί τόν Γκίνη Σπάτα, δεσπότη τοῦ Ἀχελώου, ὁ ὁποῖος μετά τό θάνατο τοῦ πρώτου ἕνωσε τά δυό δεσποτάτα, Ἀχελώου καί Ἄρτας καί ἐξεστράτευσε

τόν Essau Buoldelmonti, ἐραστή της (πού διεδέχθη τόν Θωμᾶ), ἡ Μαρία (πού τήν παρουσιάζει ὡς «ἀκόλαστον») σκότωσε τόν σύζυγό της στήν κλίνη. Στή δημώδη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων ἀναφέρεται ὅτι μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ ἡ Μαρία ἀναχώρησε γιά τά Βοδενά μαζί μέ τά παιδιά της (Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 94). Γιά τή στάση τοῦ συγγραφέα τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων ἀπέναντι στό Θωμᾶ πού εἶναι, σίγουρα, τουλάχιστο πολύ αὐστηρή, βλ. Nicol, *Despotate*, σ. 143 κ.ἑ. Ὡς τύραννο ὅμως τόν μνημονεύει καί ὁ Χαλκοκονδύλης (σ. 212), ἀναφέροντας μάλιστα ὅτι κατά τή δολοφονία του δέν ἀντέδρασε κανείς ἀπό τούς κατοίκους, «ἐν τῇ γυναικί ἀρεσκομένους». Γιά τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, βλ. καί Soulis, *The Serbs*, σ. 121 κ.ἑ.

46. Στό *Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων* (σ. 220-225, 230, 232, 234), ἀναφέρονται ἐπιδρομές, πολιορκίες καί μάχες τῶν ἐτῶν 1367-70, 1374, 1378, 1379 (δύο φορές) 1385, 1388). Βλ. καί Ζιάγκου, *Φεοιό. Ἤπειρος*, σ. 175 κ.ἑ. Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 198 κ.ἑ. Ἐπίσης, Σκουλίδα, *Μετοικεσίες*, σ. 283, ὅπου ἀναφέρονται οἱ δύο δρόμοι πού πῆραν οἱ Ἀλβανοί κατεβαίνοντας πρός τό νότο: α) ἀπό Κορυτσά, πρός Καστοριά καί Θεσσαλονίκη καί β) Ἀπό Ἀργυρόκαστρο πρός Ἰωάννινα καί Αἰτωλοακαρνανία.

47. Σέ ἀκρωτηριασμένη μνημειακή, σέ μαλακό ὑπόλευκο λίθο, ἐπιγραφή, ἀπό τήν ὁποία βρέθηκαν τρία κομμάτια, σέ κάποιο ἀπό τά τζαμιά τοῦ κάστρου (πιθανῶς ἦταν ἐντοιχισμένη, ἴσως ὑπέρθυρη, σέ κάποιο κτήριο τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου τῆς πόλης) σώζεται ἡ κολοβή λέξη *ΑΛΒΑΝΗΤ* (εἰκ. 29), στήν ὁποία προφανῶς πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε τό *Ἀλβανιτοκτόνος*, ἐπίθετο πού διεκδικοῦσε ὁ Θωμᾶς (Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 64 κ.ἑ.).

48. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 220.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐπανειλημμένα ἐναντίον τῶν Ἰωαννίνων[49]. Ὁ Γκίνη Σπάτα, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἦταν ἰδιαίτερα ἱκανός ἡγεμόνας. Τό 1378 ἐκστρατεύει ἐναντίον τῶν Ἰωαννίνων ὁ Γκίνη Φράτης, μέ τούς Μαλακασαίους καί νικιέται κατά κράτος[50]. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τά Γιάννενα θά κινδυνέψουν καί πάλι ἀπό τούς Μαλακασαίους, οἱ ὁποῖοι, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, κατέλαβαν τόν Πάνω γουλά καί ἀπωθήθηκαν μέ δυσκολία, ἐνῶ τήν ἑπόμενη ἄνοιξη ὁ Ἰωάννης Σπάτας ἐκστρατεύει ξανά κατά τῶν Ἰωαννίνων[51].

Ἡ μόνιμη ἀλβανική ἀπειλή ἐναντίον τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων συνέβαλε στή συνεργασία τοῦ Θωμᾶ μέ τούς Τούρκους. Τό 1380, κατά τό Χρονικό, ὁ Τοῦρκος Ἰσαΐμ κατέλαβε ὁρισμένα φρούρια γύρω ἀπό τά Γιάννενα (Βελᾶν, Ὀπάν) κλείνοντας τούς Μαζαρακαίους καί Ζενεβισαίους στίς «Πολιτζές» (ἴσως ἡ σημερ. Poliçani, 19 χιλιόμ. ΝΑ τοῦ Ἀργυροκάστρου)[52], μέ ἀποτέλεσμα ὁ Θωμᾶς νά παραλάβει ὁρισμένα κάστρα τῆς Β. Θεσπρωτίας (Κρετζούνιστα, σημ. Δεσποτικό, Δραγομή, σημ. Ζερβοχώρι, Βουρσίνα, Ἀραχοβίτζα). Τό 1382 οἱ Τοῦρκοι Κωστής καί Ἰσαΐμ ἐπέφεραν νέα πλήγματα στούς Ἀλβανούς. Οἱ Τοῦρκοι ἀρχίζουν νά ριζώνουν στήν Ἤπειρο καί ὁ χρονικογράφος καυτηριάζει τή συμπεριφορά τοῦ Θωμᾶ, καλώντας τον «ἀποστάτη», ἀφοῦ συνεργαζόταν μαζί τους καί πρόσθεσε στήν ἐπικράτειά του ἐδάφη Β. καί Δ. τῶν Ἰωαννίνων, μέ τή βοήθειά τους[53].

49. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 220-22: «Ἔτι δέ καί ὁ Πέτρος Λεώσας κατ' αὐτοῦ ἐκστρατεύει χρόνους τρεῖς μετά τῶν Μαζαρακίων καί Μαλακασαίων τῆς γενεᾶς αὐτοῦ. Εἶτα εἰς ἀγάπην συνίστανται, καί τήν ἑαυτοῦ θυγατέρα Εἰρήνην ὁ Θωμᾶς ... Ἰωάννη..., μνηστεύεται, καί εἰς γαλήνην μικράν ἡ πόλις τῶν Ἰωαννίνων γίνεται...» Τό 1375 ἡ Εἰρήνη πεθαίνει ἀπό λοιμό. Γιά νά ἀποφύγει τίς ἀλβανικές ἐπιδρομές, ὁ Θωμᾶς μνήστευσε τήν ἀδελφή του Ἑλένη μέ τόν Σπάτα. Στήν ἐκδ. Βρανούση (Estopanan) μνημονεύεται (Βρανούση, *Χρονικό*, σ. 84) ὅτι τότε τά Γιάννενα ἡσύχασαν ἀπό τίς ἀλβανικές ἐπιδρομές γιά πέντε χρόνια.

50. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 222-23: «... καί τόν Γίνην Φράτην εἰσφέρουσι βαστάζοντα τύμπανα ἐπί τῶν ὤμων αὐτοῦ... Τοῦτο πρῶτον νῖκος τοῦ Θωμᾶ κατά τῶν Ἀλβανιτῶν ἐγεγόνει».

51. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225. Λίγο νωρίτερα, οἱ Ἀλβανοί τοῦ Σπάτα εἶχαν νικήσει τόν «μέγα μαΐστωρα» (Μάγιστρον) τῶν Ἰωαννιτῶν ἱπποτῶν, Juan Fernandez de Heredia, ὁ ὁποῖος στράφηκε κατά τῆς Ἄρτας ἀπό τήν Βόνιτσα (τήν ὁποίαν ἔλεγχαν οἱ Ἱππότες) καί συνελήφθη αἰχμάλωτος. Οἱ Ἀλβανοί πούλησαν τόν αἰχμάλωτο παίρνοντας πολλά χρήματα ἀλλά δέν ξέφυγαν τήν «πανουργία» τοῦ Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, σ. 223, «αὐτούς περιέργως ἐπιπηδᾶ καί ἀσφαλῶς ἐν τῇ φρουρᾷ ἀποκλείει».

52. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 240.

53. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 227-230. Ὁ Κωστής αἰχμαλώτισε τούς Ζουλαναίους, ἀλβανική φυλή, κοντά στήν Κόνιτσα, καί στή συνέχεια, ὁ Ἰσαΐμ κατέλαβε τό Ρευνῆκον, ἴσως σημερινό Καστράκι, 12 χιλ. ΝΔ τῆς Κόνιτσας. Ὁ Γκίνη Σπάτα φτάνει στήν Ἀρούλα, νότια τῶν Ἰωαννίνων, καί στέλνει ὡς πρεσβευτή στόν Θωμᾶ τόν γαμπρό του Μαρκεζάνο (Μυρσιμακαζιάνος), γιά νά κανονισθεῖ ὁ γάμος μέ τήν ἀδερφή τοῦ Θωμᾶ Ἑλένη. Ὁ Θωμᾶς κατόρθωσε νά ἀποτραπεῖ ἡ ἀλβανική ἐπίθεση κατά τῶν Ἰωαννίνων καί νά περιλάβει στήν ἐπικράτειά του τή Βελά, τή Δρυϊνούπολη καί τή Βαγενητία, ὅπου διέμεναν οἱ Μαλακασαῖοι, αὐξάνοντας πολύ τά ἐδάφη τοῦ δεσποτάτου. Ἂν ἐπέταξε καί τούς Ζενεβισαίους, ὅπως ἀναφέρεται στό Χρονικό (Ζεβεμβεσαίους), αὐτοί πρέπει ἀργότερα νά

Ὁ Θωμᾶς, μολονότι Σέρβος, λίγα χρόνια πρίν τή δολοφονία του, ζήτησε ἐπικύρωση τῆς ἀρχῆς του ἀπό τόν Μανουήλ, Β΄ αὐτοκράτορα στή Θεσσαλονίκη, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀπέδωσε τόν τίτλο τοῦ δεσπότη, κάτι πού θά ἐπιδιώξουν καί οἱ μελλοντικοί κύριοι τῶν Ἰωαννίνων[54].

ε) Οἱ Φράγκοι ἡγεμόνες τῶν Ἰωαννίνων

Ὕστερα ἀπό τή δολοφονία τοῦ Θωμᾶ, ἀπό τούς σωματοφύλακές του, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, τά Γιάννενα θά κυβερνηθοῦν ἀπό Φράγκους ἡγεμόνες, πού ἦρθαν στήν πόλη μέ τή σύμφωνη γνώμη τῶν ἀρχόντων[55]. Ἡ χρονική αὐτή περίοδος σημαδεύεται ἀπό τήν ἀσφυκτική παρουσία τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι στό τέλος θά καταλάβουν τά Γιάννενα. Εἶναι ἡ ἐποχή πού οἱ συνθῆκες ἐπέτρεπαν νά ἔρθουν σέ συμβιβασμό οἱ διάφορες φατρίες στήν πόλη. Γιά τόν πρῶτο Φράγκο ἡγεμόνα μετά τόν Σέρβο Θωμᾶ, τόν Ἰζαού (Essau Buoldemonti), τοῦ ὁποίου οἱ πηγές τονίζουν τόν μειλίχιο χαρακτῆρα[56], ἡ ἀπόφαση πάρθηκε ἀπό κοινοῦ μέ τή «βασίλισσα» Μαρία, τή χήρα τοῦ Θωμᾶ, καί τόν ἀδελφό της βασιλέα Ἰωάσαφ, πρώην Ἰωάννη Οὔρεσι, καίσαρα, πού ἡ ἴδια εἶχε προσκαλέσει στά Γιάννενα, γιά νά βοηθήσει, ἐπειδή ἡ κατάσταση, μετά τό βίαιο θάνατο τοῦ Θωμᾶ, ἦταν τεταμένη[57]. Ἡ Μαρία, στό διάστημα μεταξύ τοῦ θανάτου τοῦ Θωμᾶ καί τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ νέου της συζύγου θά κρατήσει, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, τίς ἰσορροπίες, ὑποστηριζόμενη ἀσφαλῶς καί ἀπό τήν Ἐκκλησία. Ἀνῆκε ὁπωσδήποτε στήν ἀντίπαλη φατρία ἀπό ἐκείνη τοῦ συζύγου της Θωμᾶ, ἄν καί δέ γνωρίζουμε ἄν συνέβαλε καί αὐτή στή δολοφονία του, ὅπως μᾶς ἀναφέρει ὁ Χαλκοκονδύλης, ὁ ὁποῖος πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στά ὅσα μνημονεύει γιά τήν Ἤπειρο τήν ἐποχή αὐτή[58] περιέχονται πολλές ἀνακρίβειες. Πάντως καί νά ἦταν ἡ Μαρία συνεργός στή δολοφονία τοῦ Θωμᾶ, ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ ἀποκλείεται νά τό ἀνέφερε, δεδομένου ὅτι ἀνῆκαν καί

ἀποσκίρτησαν. Τό 1383 ὁ Σπάτας ἐξεστράτευσε καί πάλι κατά τῶν Ἰωαννίνων «ζητῶν τῆς Ἑλένης τήν προίκα», ἀλλά πείθεται νά ἀναχωρήσει, λαμβάνοντας δῶρα. Nicol, *Despotate*, σ. 151.

54. Ἔτσι ἔπαψε νά ἔχει τυπικούς δεσμούς μέ τή Σερβία καί γίνεται ἐκπρόσωπος τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα (D. Nicol, *Ὑστεροβυζαντινή*, σ. 216). Ἐξ ἄλλου ἡ υἱοθέτηση ἀπό τόν Θωμᾶ τοῦ ὀνόματος Κομνηνός δείχνει τήν ἐπιθυμία του νά νομιμοποιήσει καί ἰσχυροποιήσει τήν ἐξουσία του. Προηγουμένως, πιστεύεται ὅτι ὁ Θωμᾶς εἶχε πάρει τόν τίτλο τοῦ δεσπότη ἀπό τόν Συμεών Οὔρεσι (Radić, *Συμεών Οὔρεσις*, σ. 206).

55. Nicol, *Despotate*, σ. 127 κ.ἑ. Βρανούση, *Ἰωάννινα*, σ. 18.

56. Χαλκοκονδύλης, σ. 211: «Τό μέν εἶδος οὐκ ἀηδής, ἐπιεικής δέ τόν τρόπον καί ἡσύχιος». *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 231: «ἀγαθός δέ ὢν ὁ δεσπότης...»

57. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230.

58. Χαλκοκονδύλης, σ. 209 κ.ἑ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οί διό στήν ίδια παράταξη, έκείνη δηλαδή πού ύπεστήριζε τούς Γιαννιώτες άρχοντες καί τήν Έκκλησία.

Ό νέος ήγεμόνας, Essau (Ίζαού), πού έφθασε στά Γιάννενα τό 1385, θά διοικήσει γιά άρκετά χρόνια τό δεσποτάτο τών Ίωαννίνων μέ έπιτυχία καί θά όνομαστεί πολύ νωρίς δεσπότης άπό τόν Βυζαντινό αύτοκράτορα (έτος 1386), ό όποίος έστειλε τά δεσποτικά άξιώματα μέ τόν Παλαιολόγο Βριόνη. Άπό έκείνους πού θά ώφεληθοΐν άπό τόν έρχομό του ήταν οί ντόπιοι Γιαννιώτες άρχοντες καί κυρίως ή Έκκλησία, στήν όποία ό Ίζαού έπέστρεψε όλη τήν περιουσία πού τής είχε άφαιρέσει ό Θωμάς. Ό Ρωμανός, στό έργο του γιά τό Δεσποτάτο τής Ήπείρου[59], μνημονεύει ότι ό Ίζαού έξέδωσε χρυσόβουλλο ύπέρ τής μητρόπολης Ίωαννίνων, πού βρισκόταν στά χέρια του (όπως καί έκείνο τού Ίωάννη Orsini), πράγμα πιθανό (βλ. παρακάτω).

Παρ' ότι ό Ίζαού δέν άντιμετώπιζε τούς Άλβανούς μέ έχθρότητα, όπως ό Θωμάς, οί άλβανικές έπιδρομές συνεχίζονται μέ ένταση. Ό Γκίνη Σπάτα καί οί Μαλακασαΐοι, στούς όποίους κυρίως στηριζόταν[60], πολιορκοΐν τά Γιάννενα[61] καί έπανειλημμένα λεηλατοΐν τήν περιοχή, γύρω άπό τήν πόλη· οί Μαλακασαΐοι, μάλιστα, κατέλαβαν τήν Βελτσίστα. Στή συνέχεια, ό Σπάτα έπιτέθηκε έναντίον τών Ίωαννίνων καί βύθισε, στή λίμνη, ένα πλοίο τού Ίζαού. Ή κατάσταση ήταν κρίσιμη, δεδομένου ότι καί ό έπίσκοπος Βελάς άναγκάστηκε νά παραχωρήσει στόν Σπάτα τήν Βριβίαν (Βρίμπιανη), ίσως ή σημ. Άρετή, πέντε χιλιόμ. ΝΔ τής Βελάς[62]. Φαίνεται πώς ό Ίζαού ζήτησε τή βοήθεια τών Τούρκων, οί όποίοι τό 1389, θά στείλουν στρατό, μέ έπικεφαλής τόν Μελκούση, πρός βοήθεια τών Ίωαννίνων, μέ άποτέλεσμα οί Άλβανοί νά ύποστοΐν βαρειά ήττα. Τό 1388-89 ό δεσπότης, μαζί μέ τόν Μελκούση καί τόν καίσαρα, πού είχε έρθει άπό τή Θεσσαλία, γιά νά βοηθήσει, πηγαίνει στό σουλτάνο, στή Θεσσαλονίκη, άσφαλώς γιά νά τού δηλώσει ύποτέλεια[63]. Ένα έτος άργότερα, ό Ίζαού έπέστρεψε, μαζί μέ τόν Τούρκο στρατηγό Γαζή Έβρενός μπέη (Βρανέζη) καί μέ σώμα τουρκικού στρατού. Στήν τοπική παράδοση τών Ίωαννίνων (όπως παρουσιάζεται μέσα άπό μεταγενέστερες πηγές, τόν Έβλιγιά Τσελεπή καί τόν Pouqueville), ή τουρκική αύτή παρουσία, λίγα χρόνια πρίν άπό τό τέλος τού 14ου αί., θεωρείται ώς ή πρώτη τουρκική κατάκτηση τής πόλης, κάτι πού δέν άνταποκρίνεται πλήρως στήν πραγματικότητα.

59. Ρωμανού, *Περί τού δεσποτάτου*, σ. 168-69.

60. Ducellier, *Άλβανοί*, σ. 22.

61. Όπως τό 1385, πού ήλθε «δρομαίως κατά τών Ίωαννίνων» άλλά άπωθήθηκε άπό τόν Ίζαού (*Χρον. Ίωαν.*, σ. 232).

62. *Χρονικό Ίωαννίνων*, σ. 234. Βρανούση, *Τό χρονικόν*, σ. 97. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 130.

63. *Χρονικό Ίωαννίνων*, σ. 234.

Μετά τό θάνατο τῆς Μαρίας Ἀγγελίνας, τό 1394, ὁ Ἴζαού παντρεύτηκε τήν Εἰρήνη, κόρη τοῦ Γκίνη Σπάτα, μέ σκοπό τήν καλυτέρευση τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν δύο μερῶν καί ἀργότερα, ἀφοῦ χώρισε τήν Εἰρήνη, μέ τή Σερβίδα Εὐδοκία Μπάλτσιτς[64]. Γιά νά κρατήσει τίς ἰσορροπίες, ἀρραβώνιασε τό γιό του μέ τήν κόρη τοῦ Ἀλβανοῦ Μουρίκη, ὁ ὁποῖος ἦταν γιός τῆς Εἰρήνης ἀπό τόν πρῶτο γάμο.

Τό 1399, κατά τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ὁ Ἴζαού ἐκστρατεύει κατά τοῦ Γιόνη Ζενεβέση, μέ πολλά ἑλληνικά καί ἀλβανικά στρατεύματα. Φθάνοντας στό Μεσοπόταμο, θέλησε νά κατέβει πρός τή Δίβρη, ἐξ αἰτίας ὅμως ξαφνικῆς θύελλας, νικήθηκε ἀπό τόν Ζενεβέση καί συνελήφθη αἰχμάλωτος. Γιά νά τόν ἐλευθερώσει ἡ οἰκογένειά του, στή Φλωρεντία, πλήρωσε ἀδρά, μέ τή μεσολάβηση τῆς Βενετίας. Ὁ Ἴζαού ἐπέστρεψε ἀπό τό Ἀργυρόκαστρο στά Γιάννενα, μέσω Κέρκυρας, Λευκάδας, Γραβαλαίας καί Ἄρτας[65]. Πέθανε ἀρκετά ἀργά, τό ἔτος 1411[66].

Κύριος ἐκτεταμένης περιοχῆς τῆς Δ. Ἑλλάδας εἶχε γίνει, στό μεταξύ, προοδευτικά, ὁ Κάρολος Τόκκος, ἀνεψιός τοῦ Ἴζαού, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας ὡς ὁρμητήριο τά Ἰόνια νησιά, κατέλαβε τήν Ἀκαρνανία καί μετά τό θάνατο τοῦ Ἴζαού καλεσμένος ἀποκλειστικά ἀπό τούς ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων ἀνέλαβε τή διοίκηση τῆς πόλης, κατορθώνοντας ἔτσι νά ἀποκλεισθεῖ ἡ οἰκογένεια τοῦ Μουρίκη Σπάτα, παρά τήν «συμπεθερίαν» τοῦ γιοῦ τοῦ Ἴζαού καί τῆς Εὐδοκίας μέ τήν κόρη τοῦ Μουρίκη. Ὁ Κάρολος, σ' ὅλο αὐτό τό διάστημα, ἀδημονοῦσε, ἐπειδή ἦταν πιθανό νά χάσει τά Γιάννενα[67], λόγω τῆς συγγένειας αὐτῆς, ἀλλά ἀνησυχοῦσε ἐπίσης μήπως οἱ Γιαννιῶτες παραχωροῦσαν τήν πόλη τους στόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα[68].

Στήν κλήση τοῦ Καρόλου συνέβαλε καί τό ἄσχημο κλίμα πού εἶχε ἐπικρατήσει μετά τό θάνατο τοῦ Ἴζαού, ὁπότε ἡ χήρα Εὐδοκία, σερβικῆς καταγωγῆς, φέρθηκε ἄσχημα στούς Γιαννιῶτες. Συνέπεια τῆς κατάστασης αὐτῆς ἦταν νά διωχτεῖ ἀπό τήν πόλη ἡ Εὐδοκία καί τά παιδιά της. Ἔτσι, οἱ Γιαννιῶτες ἀρνήθηκαν σερβική καί ἀλβανική ἡγεμονία ἀλλά οἱ ἀλβανικές ἐπιθέσεις δέ σταμάτησαν. Ἤδη, κατά τήν περίοδο μεταξύ τοῦ θανάτου τοῦ Ἴζαού καί τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ Καρόλου στά Γιάννενα, ὁ Μουρίκης, μέ τόν Ζενεβέση πρῶτα, καί ὁ Σπάτας μέ τόν Ζενεβέση ὕστερα, εἶχαν ἔρθει στήν περιοχή Ἰωαννίνων, λεηλατώντας τά ἀμπέλια καί πολιορκώντας τό κάστρο, χωρίς ὅμως νά κατορθώσουν

64. Schiró, *Evdocia*, σ. 383 κ.ἑ.
65. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 236-37.
66. Nicol, *Ὑστεροβυζαντινή*, σ. 217.
67. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1170 κ.ἑ.
68. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1235-36
Ὅτι, ἂν ἔτυχεν καιρός ἀφέντην νά γυρέψουν
νά μή ἀλλάξουσιν αὐτόν διά τόν Βασιλέα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νά ἐκβιάσουν τούς Γιαννιῶτες καί νά πάρουν τήν ἐξουσία[69]. Τό 1412, ὁ Κάρολος νικήθηκε ἀπό τούς Ἀλβανούς τοῦ Ζενεβέση, στήν Κρανέα, νότια τοῦ Μεσοποτάμου, πράγμα πού τόν ἀνάγκασε νά συμμαχήσει μέ τούς Τούρκους, ὄντας στήν οὐσία ὑποτελής τους καί πληρώνοντας σ' αὐτούς χαράτσι[70].

Τό 1416, ἡ τύχη ἦταν μέ τό μέρος τοῦ Καρόλου Τόκκου. Ὁ Κάρολος κατέβαλε τούς Ἀλβανούς καί παρέλαβε τήν Ἄρτα, μέ ἀποτέλεσμα οἱ δυό σπουδαιότερες πόλεις τῆς Ν. Ἠπείρου νά ἀνήκουν καί πάλι στό ἴδιο δεσποτάτο (μοναφεντία)[71]. Μολονότι διόρισε διοικητή στήν Ἄρτα τόν ἀδελφό του Λεονάρδο, ὁ Κάρολος δέν εἶχε μόνο στά Γιάννενα τήν ἕδρα του, ἀλλά καί στίς δυό πόλεις, ὅπου συνέτασσε τήν ἀλληλογραφία του πρός τούς ξένους ἡγεμόνες. Ἕνα ἔτος νωρίτερα, ὁ Κάρολος εἶχε πάρει τόν τίτλο τοῦ δεσπότη ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα[72], ὅταν ὁ Μανουήλ τό 1415 κατέβηκε στήν Πελοπόννησο. Ὁ αὐτοκράτορας ἔστειλε τά διάσημα τοῦ δεσπότη στόν Κάρολο, μέσω τοῦ ἀδελφοῦ του Λεονάρδου, τόν ὁποῖο καί ἀναγόρευσε Μέγα κοντόσταυλο[73]. Ὁ Κάρολος πέθανε στά Γιάννενα τό 1429, κατορθώνοντας, οὐσιαστικά, νά κρατήσει στήν περιοχή τίς ἰσορροπίες ἀνάμεσα σέ Ἕλληνες, Ἀλβανούς καί Τούρκους. Γι' αὐτό τό σκοπό εἶχε κάνει συνοικέσια συγγενῶν του μέ Ἀλβανίδες, ὅπως τοῦ γιοῦ του Μενώνου μέ κόρη τοῦ Μουρίκη Μπούα[74].

στ) Ἡ παράδοση τῆς πόλης στούς Τούρκους

Ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Καρόλου, ἐπῆλθε πάραυτα ἡ πτώση. Οἱ νόθοι γιοί του κάλεσαν τούς Τούρκους ἐναντίον τοῦ ἐξαδέλφου τους, Καρόλου Β΄, πού κληρονόμησε τό μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ δεσποτάτου. Τά Ἰωάννινα παραδόθηκαν οἰκειοθελῶς, τό 1430, στόν Τοῦρκο στρατηγό Σινάν πασά, ὁ ὁποῖος ἀπευθύνθηκε γιά τήν παράδοση τῆς πόλης στούς ἄρχοντες καί τόν μητροπολίτη. Οἱ πηγές δέν συμφωνοῦν μεταξύ τους, γιά τίς λεπτομέρειες τῆς παράδοσης. Στή Σύνοψη ἱστορίας τῶν Ὀθωμανῶν βασιλέων, ἔργο μεταγενέστερο, ἀναφέρεται ὅτι οἱ Γιαννιῶτες ἔστειλαν στρατό στήν Πίνδο καί ἐμπόδισαν δυό φορές τό στρατό τοῦ σουλτάνου Μουράτ νά περάσει, ὁ ὁποῖος εἶχε βαρειές ἀπώλειες. Ὁ

69. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 312, 326 κ.ἑ.

70. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1745 κ.ἑ., ὅπου παρέχονται πολλές λεπτομέρειες γιά τήν καταστροφική ἥττα, τήν αἰχμαλωσία πολλῶν ἀρχόντων καί τήν ἀσχημη συμπεριφορά, ἀπέναντί τους, τοῦ Ζενεβέση. Οἱ Ζενεβισαῖοι ἀποδεκατίστηκαν ἀργότερα ἀπό τούς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι κατέλαβαν τό Ἀργυρόκαστρο (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 458 κ.ἑ.).

71. Nicol, *Despotate*, σ. 186-187. Jireček, *Die Wlhve*, σ. 3.

72. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2108 κ.ἑ.

73. Βλ. καί Nicol, *Ὑστεροβυζαντινή*, σ. 217.

74. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 450.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μουράτ τούς ἔγραψε νά παραδοθοῦν, γιά νά μήν καταστραφοῦν, καί οἱ Γιαννιῶτες ἔστειλαν ἀντιπροσωπία στή Θεσσαλονίκη καί τοῦ παρέδωσαν τήν πόλη, ἐξασφαλίζοντας τό «χάτι σερίφι», μέ τά προνόμια, ἀπό τά ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ ὅρος νά μήν μποροῦν οἱ Τοῦρκοι νά τούς βγάλουν ἀπό τό κάστρο[75]. Ἡ ἐπιστολή τοῦ Μουράτ, πού μνημονεύεται σέ μεταγενέστερες πηγές[76], θεωρεῖται ὅτι εἶναι νεότερο κατασκεύασμα[77]. Ὁ Χαλκοκονδύλης μνημονεύει ὅτι ὁ Τοῦρκος στρατηγός τῆς Εὐρώπης Καρατζίας πολιορκοῦσε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα τά Γιάννενα, χωρίς νά κατορθώνει τίποτε, ὁπότε «οἱ τῆς πόλεως καί ὁ τῆς χώρας ἡγεμών» (ἐννοεῖται, προφανῶς, ὁ Κάρολος Β΄) προσκάλεσαν τόν Τοῦρκο στρατηγό γιά συνομιλίες, ὥστε νά συμφωνήσουν γιά τήν παράδοση τῆς πόλης[78]. Ὅμως ἀπό τόν Ὁρισμό τοῦ Σινάν πασᾶ, πού εἶναι γνήσιο ἔγγραφο, γνωρίζουμε ὅτι οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες καί ὁ μητροπολίτης παρέδωσαν τήν πόλη τους στόν ὁμώνυμο Τοῦρκο στρατηγό (καί ὄχι στόν Καρατζία), ἀφοῦ ἐξασφάλισαν σημαντικά προνόμια[79]. Δυτικές πάντως πηγές κάνουν ἐπίσης λόγο γιά μάχες μεταξύ τῶν Τούρκων καί τοῦ δεσποτάτου. Ἀπό ραγουζινό ἔγγραφο (3-6-1430) μαθαίνουμε ὅτι μέρος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἔμεινε νά χτυπήσει τό δεσποτάτο καί ὅτι ὁ σουλτάνος γύρισε στήν Ἀδριανούπολη[80]. Σέ ψήφισμα τῆς βενετικῆς γερουσίας τῆς 17ης Ἰουνίου 1430, ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἔφθασαν μέ ἰσχυρές στρατιωτικές δυνάμεις στά Γιάννενα, ἐρχόμενοι ἀπό τήν Ἁγία Μαύρα (Λευκάδα)[81].

Συγκρίνοντας τίς παραπάνω πληροφορίες, συμπεραίνουμε ὅτι ἡ πιό πλή-

75. *Σύνοψις ἱστορίας*, σ. 242-243. Πρβλ. M. Delilbaşı, Selânik ve Vanya'da Osmanlı egemenliğinin kurulmasi: *Belleten*, LI, 199 (1987), 92 κ.ἑ.

76. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. Ε΄, Paris 1821, σ. 274 κ.ἑ. Σύμφωνα μέ τήν ἐπιστολή, οἱ Γιαννιῶτες ἐξασφάλισαν νά διατηροῦν τά κτήματά τους, πληρώνοντας φόρο, νά μένουν στό κάστρο, νά ἀσκοῦν τά θρησκευτικά τους καθήκοντα καί νά μαθαίνουν γράμματα, νά ὁπλοφοροῦν, νά ἐκλέγουν δικαστές, νά φυλᾶνε τό κάστρο τους καί νά πυροβολοῦν, καί νά φοροῦν τίς Ἀπόκριες προσωπίδες (!). Βλ. καί Νικολαΐδη, *Τά Γιάννινα*, σ. 208-209. Κραψίτη, *Ἱστορία*, σ. 63 κ.ἑ.

77. Rigi, *Horismos*, σ. 72 κ.ἑ.

78. Χαλκοκονδύλης, σ. 236-37: «... χρόνον ἐνδιατρίβων τῇ πολιορκίᾳ ὡς οὐδέν ἀνίει πολιορκῶν...» Ὁ Σφραντζῆς, ἔκδ. V. Grecu, σ. 46, ἁπλῶς ἀναφέρει τήν κατάληψη τῆς πόλης.

79. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 64: «ὅτι νά μηδέν ἔχετε κανέναν φόβον, μήτε αἰχμαλωτισμόν, μήτε πιασμόν παιδίων, μήτε ἐκκλησίας νά χαλάσωμεν, μήτε μασγίδι νά ποιήσωμεν, ἀλλά καί αἱ ἐκκλησίαις σας νά σημαίνουν, καθώς ἔχουν συνήθειαν. Ὁ μητροπολίτης νά ἔχῃ τήν κρίσιν του τήν ρωμαϊκήν καί ὅλα του τά ἐκκλησιαστικά δικαιώματα. Οἱ ἄρχοντες ὅσοι ἔχουν τιμάρια πάλιν νά τά ἔχουσι· τά γονικά τους, τά ὑποστατικά τους καί τά πράγματά τους ὅλα νά τά ἔχουν χωρίς τινός λόγου. Καί ἄλλα εἴ τι ζητήματα θέλετε ζητήσει νά σᾶς τά δώσωμεν. Εἰ δέ καί σταθῆτε πεισματικοί καί δέν προσκυνήσετε μέ τό καλό, νά ἠξεύρετε, ὅτι, ὥσπερ ἐδιαγουμίσαμεν τήν Θεσσαλονίκην καί ἐχαλάσαμεν ταῖς ἐκκλησίαις, καί ἐρημώσαμεν καί ἀφανίσαμεν τά πάντα, οὕτως θέλομεν χαλάσει καί ἐσᾶς καί τά πράγματά σας, καί τό κρῖμα νά τό γυρέψῃ ὁ θεός ἀπ' ἐσᾶς». Βακαλοπούλου, *Πηγές*, σ. 289-90. Rigi, *Horismos*, σ. 289-90. Ἀμάντου, *Ἀναγνώρισις*, σ. 207 κ.ἑ.

80. Krekić, *Dubrovnik*, σ. 291, ἀρ. 775.

81. Μέρτζιου, *Ἡ ἅλωσις*, σ. 121. Πρβλ. Thiriet, *Régestes*, τ. Β΄, σ. 275, ἀρ. 2201, ὅπου ὁ Βενετός βάϊλος τῆς Κέρκυρας γράφει (18-7-1430) γιά μαζική ἐπίθεση τῶν Τούρκων κατά τοῦ δεσποτάτου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρης ἀφήγηση παρουσιάζεται ἀπό τόν Χαλκοκονδύλη, τόν ἱστορικό τῆς ἁλώσεως πού δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τά γεγονότα, ἀλλά ἡ πιό ἀκριβής περιέχεται στόν Ὁρισμό τοῦ Σινάν πασᾶ. Οἱ δυό πηγές δέν ἔρχονται σέ ἀντίφαση. Ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τό ὄνομα Καρατζίας μπορεῖ νά εἶναι τό ἴδιο μέ τό Καρά Σινάν, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι οἱ δυό πηγές ἀλληλοσυμπληρώνονται. Λαμβάνοντας ὑπόψη καί τίς ἄλλες πηγές, πού μνημονεύσαμε, καταλήγουμε ὅτι τά γεγονότα εἶχαν ὡς ἑξῆς: Ὁ Σινάν πασάς ἦρθε μέ ἰσχυρές δυνάμεις στό δεσποτάτο, φθάνοντας ἀπό τό νότο στά Γιάννενα, καί τά πολιόρκησε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα[82]. Οἱ κάτοικοι, βλέποντας τή δύσκολη θέση τους καί ἔχοντας ὡς παράδειγμα τήν καταστροφή τῆς Θεσσαλονίκης, προτίμησαν νά παραδοθοῦν, ἐξασφαλίζοντας ἀξιοπρεπεῖς ὅρους, πού διατυπώνονται στόν «Ὁρισμό» τοῦ Σινάν.

Ὕστερα ἀπ᾽ ὅσα μνημονεύσαμε ὡς ἐδῶ, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι τά Ἰωάννινα δέν κυριεύτηκαν ποτέ ἀπό Ἀλβανούς, ὅπως ἐξάλλου ἀναφέρεται στό Χρονικό[83], ἀλλά στήν οὐσία δέν ὑπῆρξε οὔτε σερβοκρατία ἤ ἰταλοκρατία, δεδομένου ὅτι ὅλους τούς ἡγεμόνες τῆς πόλης τούς καλοῦσαν ἄρχοντες Γιαννιῶτες, μόνοι τους ἤ σέ συνεργασία μέ τίς ἀρχές[84]. Αὐτοί ἔπαιρναν τόν τίτλο τοῦ δεσπότη ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα καί ζώντας μέσα σέ ὀρθόδοξο πληθυσμό. Προτιμοῦσαν ἐπίσης νά ἀσπασθοῦν τό δόγμα του, ἄν δέν ἦταν ὀρθόδοξοι, γιά νά γίνουν εὐκολότερα ἀποδεκτοί.

ζ) Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τό 1204 ὡς τό 1430

Τήν περίοδο πού τά Ἰωάννινα ἀνῆκαν στό κράτος τῆς Ἠπείρου, ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι ἐπισκοπή τῆς Ναυπάκτου. Ἀργότερα, προβιβάσθηκαν σέ μητρόπολη, μέ τέσσερις ἐπισκοπές (πιθανότατα Βελᾶς, Βουθρωτοῦ-Γλυκέος, Δρυϊνούπολης, Χιμάρας)[85]. Σέ συνοδική πράξη τοῦ 1345 μνημονεύονται οἱ συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες τά Ἰωάννινα ἔγιναν μητρόπολη[86]. Ἀναφέρεται, ὅτι, ὅταν τό 1285 ἡ Ναύπακτος κυριεύθηκε ἀπό τούς Λατίνους, τά Γιάννενα, πού πρίν ἦταν ἐπισκοπή τῆς Ναυπάκτου, ὑψώθηκαν σέ μητρόπολη, οὕτως ὥστε νά μή μειωθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν μητροπόλεων πού ὑπάγοντο στό οἰκουμενικό πατριαρχεῖο καί οἱ

82. Μέρτζιον, *Ἡ ἅλωσις*, σ. 120, ὅπου μνημονεύεται ὅτι ἡ πολιορκία κράτησε τέσσερις μῆνες. Nicol, *Despotate*, σ. 201.

83. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 215: «Μόνη δέ ἦν ἡ τῶν Ἰωαννίνων πόλις μή ὑποκύψασα τῇ τῶν Ἀλβανιτῶν ἐπικρατείᾳ».

84. Πρβλ. Βρανούση, *Δεσποτάτο*, στ. 1637 κ.ἑ.

85. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 85. Asdracha, *Deux actes*, σ. 173.

86. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Α΄, σ. 468 κ.ἑ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἄλλες ἐπισκοπές «ὑπό μίαν μητρόπολιν ὡσανεί μητέρα ἤ κεφαλήν τάττοιντο». Τά Ἰωάννινα, λοιπόν θά κατεῖχαν τή θέση τῆς Ναυπάκτου καί ὅλες οἱ ἐπισκοπές θά βρίσκονταν ὑπό τήν μητρόπολη Ἰωαννίνων, «μέχρις ἄν ἡ τοιαύτη Ναύπακτος ὑπό τῶν Λατίνων κατέχηται». Καί ἡ χρονολογία ὅμως, 1285, καί οἱ λόγοι ἀνυψώσεως τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σέ μητρόπολη δέν ἀνταποκρίνονται πλήρως στήν πραγματικότητα. Ἡ Ναύπακτος ἔπεσε σέ Φραγκικά χέρια μετά τό 1294 καί δέν ὑπήχθησαν ὅλες οἱ ἐπισκοπές της στά Γιάννενα[87]. Ἀντίθετα, πιθανότερο εἶναι ἡ ἀνύψωση τῶν Ἰωαννίνων σέ μητρόπολη νά ἔγινε ἀμέσως μετά τήν ὑποταγή τῆς πόλης, τό 1318, στό Βυζάντιο. Καί στή συνοδική πράξη ἀνυψώσεως τῆς ἐπισκοπῆς σέ μητρόπολη καί στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ὑπάρχουν στοιχεῖα πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε ὅτι τό γεγονός ἦταν πολύ πρόσφατο, ἀφοῦ γίνεται λόγος γιά ἀποκοπή τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τό προηγούμενο καθεστώς καί γιά σύνδεσή του μέ τό Βυζάντιο, πού θεωρεῖται ὁ φυσικός τους χῶρος[88]. Βέβαια, τοῦτο ἰσχύει, ἄν δέν δεχθοῦμε ὅτι τά Γιάννενα εἶχαν τεθεῖ ὑπό βυζαντινό ἔλεγχο καί τό 1284-85, ὅπως ἔχει προταθεῖ τελευταῖα[88α].

87. Ἡ Ναύπακτος δέν ἀπεσπάσθη βίαια ἀπό τό Βυζάντιο, ἀλλά παραχωρήθηκε ἀπό τό δεσπότη τῆς Ἠπείρου Νικηφόρο Α΄ στόν Φίλιππο τοῦ Τάραντος, γιό τοῦ Καρόλου Β΄ τῆς Νεάπολης, ὡς προίκα, γιά τό γάμο του μέ τήν κόρη του Θάμαρ, πού ἔγινε μετά τό 1294 (Χρυσοῦ, *Ἡ προαγωγή*, σ. 341-42. Ἐπίσης σ. 343: «... γνωρίζουμε ὅτι οἱ μόνες ἐπισκοπές πού μεταβιβάστηκαν στή μητροπολιτική ἁρμοδιότητα τῶν Ἰωαννίνων ἦταν τέσσερις ἐπισκοπές τῆς Ἠπείρου, δηλ. οἱ Παραμυθίας, Βελλᾶς, Δρυϊνουπόλεως καί Χειμάρας. Ἀλλά ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἡ πληροφορία τῆς πράξεως βρίσκεται σέ ἀντίφαση καί μέ τήν ἴδια τήν ἀπόφαση πού περιέχει γιά τό 1365, ὅπου λέγεται ὅτι «πᾶσαι αἱ ... ἐπισκοπαί ... τελῶσιν ἀπάρτι ὑπό τήν ἁγιωτάτην μητρόπολιν, τά Ἰωάννινα...» Ὅμως, πρβλ. Ἀσωνίτη, *Παρατηρήσεις*, σ. 312 κ.ἑ., ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι ἡ Ναύπακτος κατελήφθη ἀπό τούς Φράγκους τό 1284-85 καί ἀποδόθηκε ἀργότερα στόν δεσπότη τῆς Ἠπείρου, ἀφοῦ (σ. 314) «μετά τόν πειθαναγκασμό τοῦ δεσπότη νά ἐπανέλθει στό ἀντιβυζαντινό στρατόπεδο, οἱ Φράγκοι ἀπέδωσαν σ' αὐτόν τά ἐδάφη καί τά φρούρια πού εἶχαν καταλάβει, διατηρώντας μόνο τή στρατηγική περιοχή τῆς Κατοχῆς». Βλ. καί σ. 316, ὅπου ἐξηγεῖται ἡ διαίρεση τῶν ἐπισκοπῶν (ὁρισμένες μόνο ὑπό τῶν Ἰωαννίνων), μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι «ἡ δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου περιορίζεται στίς ἐπισκοπές ἐκεῖνες πού ἐξακολουθοῦν νά βρίσκονται στήν ἐπικράτεια τοῦ δεσπότη τῆς Ἠπείρου».

88. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Α΄, σ. 94, τ. Ε΄, σ. 78-79. Βλ. καί Χρυσοῦ, *Προαγωγή*, σ. 340, ὅπου μνημονεύεται ἐπίσης ὅτι ἡ πράξη καταχωρήθηκε στό τέλος τῶν χρονολογημένων πράξεων τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Γ΄ Γλυκέως (1315-1320), ἡ τελευταία περίοδος τῆς πατριαρχείας τοῦ ὁποίου βρισκόταν σέ ἀποδιοργάνωση, ἐπειδή ἦταν σοβαρά ἀρρωστος. Ἔτσι, δέν ὑπάρχει οὔτε χρονολογία. (Γιά τούς ἐρευνητές πού πιστεύουν ὅτι ἡ ἐπισκοπή ἀνυψώθηκε σέ μητρόπολη τό 1318-19, ἀλλά καί γιά ἄλλες ἀπόψεις, βλ. Χρυσοῦ, *Προαγωγή*, σ. 338-339, σημ. 3, ὅπου λεπτομερής βιβλιογραφία).

88α. Ἀσωνίτη, *Παρατηρήσεις*, σ. 307 κ.ἑ., ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι κατά τή βραχεία κατάληψη τῆς Ναυπάκτου ἀπό τούς Φράγκους κι ἐνῶ τά Ἰωάννινα ἦταν ὑπό βυζαντινό ἔλεγχο, ἡ πόλη ἔγινε μητρόπολη καί ὑπό τή δικαιοδοσία της τέθηκαν οἱ ἐπισκοπές πού βρίσκονταν ὑπό βυζαντινή κυριαρχία (σ. 315-16). Μολονότι ὑπάρχουν ἐπιχειρήματα ὑπέρ (π.χ., σ. 308, ὅπου γίνεται λόγος γιά ἐκκλησιαστικά ἐπιτίμια, πού πράγματι ὑπάρχουν στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, σ. 79, γιά τά ὁποῖα θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ κανείς, ὅμως, ὅτι πρόκειται γιά ἐπιτίμια πού ἐπιβάλλονται αὐτόματα γιά τή μή ἐφαρμογή τῶν θείων νομίμων), ὑπάρχουν καί κατά. Ἔτσι, στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 (Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 78) ἀναφέρεται ὅτι εἶχε περάσει «χρόνος οὐκ ὀλίγος», πού εἶχαν ἀποκοπεῖ ἀπό τό Βυζάντιο οἱ Γιαννιῶτες, πρᾶγμα πού μᾶς κάνει νά πιστεύουμε ὅτι ἀναφέρεται

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἀπό τούς ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰωαννίνων, μνημονεύουμε, βάσει τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου, τόν Νεόφυτο, πού πέθανε στό τέλος τοῦ 1226[89]. Ἀκολούθησαν τουλάχιστον ἄλλοι δύο ἐπίσκοποι. Ὁ τελευταῖος εἶναι ἐγκάρδιος φίλος τοῦ Ἀπόκαυκου, μέ τόν ὁποῖο ὁ γηραιός μητροπολίτης ἀλληλογραφεῖ ὡς μοναχός Ἰωαννίκιος[90] καί τόν ὁποῖο, καθώς φαίνεται, ἀπό τά γραφόμενά του, προόριζε ὡς διάδοχό του, πέθανε ὅμως νωρίτερα ἀπ' αὐτόν[91].

Ὕστερα ἀπό τόν προβιβασμό τῆς ἐπισκοπῆς σέ μητρόπολη, στίς πηγές, κυρίως τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, μνημονεύονται: α) Ὁ Σεβαστιανός, ὁ ὁποῖος «ἐψηφίσθη καί ἐχειροτονήθη ... εἰς γνήσιον ἀρχιερέα Ἰωαννίνων»[92], σύμφωνα μέ τήν παραπάνω συνοδική πράξη τοῦ πατριάρχη, τό 1365, καί πού ἐξόρισε τό 1367 ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος[93]. β) Ὁ Ματθαῖος, ὁ ὁποῖος ἀνέβηκε στό μητροπολιτικό θρόνο τό 1381, ἐξορίστηκε στήν Ἄρτα, ἀνακλήθηκε, γιά τήν τελετή περιβολῆς τοῦ Πρελούμπου, ὡς δεσπότη, καί ξαναεξορίστηκε[94], ἕως ὅτου ἦρθε ὁ Ἰζαού πού τόν ἀποκατέστησε ὁριστικά. καί γ) Ὁ Γαβριήλ, ἡγούμενος τοῦ Ἀρχιμανδρείου[95]. Τοῦτον διεδέχθη ὁ Ἰωσήφ καί ὁ ἀνώνυμος μητροπολίτης, στόν ὁποῖο παραδόθηκε τό ἔγγραφο τοῦ Σινάν μέ τούς ὅρους γιά τήν παράδοση τῶν Ἰωαννίνων[96]. Στήν παραπάνω συνοδική πράξη, μνημονεύεται ὅτι πρίν ἀπό τόν Σεβαστιανό εἶχαν χειροτονηθεῖ τρεῖς μητροπολίτες, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας δέν εἶχε πάει στά Γιάννενα, λόγω τῶν ἀντίξοων συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ[97].

στήν περίοδο καί πρίν ἀπό τό 1284-85. Ἐξ ἄλλου, τό γεγονός ὅτι τό χρυσόβουλλο ἀναφέρεται σε τωρινούς «νουνεχεῖς ἄνδρες οἰκήτορες... πολλῷ βελτίους ἢ κατά τούς πρότερον ἐκείνους» (σ. 79), δείχνει ὅτι πρέπει οἱ παλαιότεροι νά ζοῦσαν πρίν ἀρκετες δεκαετίες, γιατί τό 1319, τά 30 περ. χρόνια μετά τήν ὑποτιθέμενη ἀποστασία τῶν Γιαννιωτῶν, ἦταν πολύ λίγα, ὥστε νά ἐκφράζεται ἔτσι ὁ πατριάρχης, δεδομένου ὅτι πολλοί ἀπ' αὐτούς πού πρωτοστάτησαν στή ἀποστασία θά ζοῦσαν ἀκόμη. Ἐξ ἄλλου ἦταν, νομίζω, πολύ νωρίς τό 1285 νά γίνονταν τά Γιάννενα μητρόπολη, δεδομένου ὅτι ἡ πόλη ἄρχισε νά παίρνει τά πρωτεῖα στήν εὐρύτερη περιοχή ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ., ὅταν οἱ οἰκιστικές συνθῆκες τό ἐπέβαλαν (περίπου οἱ ἴδιες πού ἐπέβαλαν καί τή σταδιακή παρακμή τῆς Ἄρτας).

89. Bees, *Unedierte*, σ. 225, 226. Κατσαροῦ, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* (ὑπό δημοσ.).

90. Bees, *Unedierte*, σ. 146-149, 158, 162, 164, 224, 225, 231.

91. Κατσαροῦ, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* (ὑπό δημοσίευση), ὅπου κατοχυρώνεται μέ ἐπιχειρήματα ἡ διαδοχή τῶν ἐπισκόπων τήν ἐποχή αὐτή. Ἀναφέρεται ὅτι δέν ὑπῆρξαν ἐπίσκοποι μέ τά ὀνόματα Ἄνθιμος καί Ἰωάννης. Γιά χειροτονία ἐπισκόπου Ἰωαννίνων ἀπό τόν Ἀπόκαυκο γίνεται λόγος στό ἔργο τοῦ τελευταίου (Δελημάρη, Ἅπαντα, 307: «τέως δέσποτά μου, χθές ἐποίησα ἐξ ὁρισμοῦ σου, Ἰωαννίνων ἐπίσκοπον»).

92. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Α΄, σ. 470-71.

93. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216. Nicol, *Despotate*, σ. 235-236, ὅπου λεπτομέρειες.

94. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 229, 230, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι παρέδωσε τήν Ἐκκλησία σέ κάποιον Σεναχερίμ, ἄγνωστο μέ ποιά ἰδιότητα. Ἀθηναγόρα, *Ἐκκλησία*, σ. 20. Nicol, *Despotate*, σ. 236.

95. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 229, 233. Nicol, *Despotate*, σ. 236. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις Ἐκκλησία*, σ. 40. Ὁ Ἰζαού ὀνόμασε τόν Γαβριήλ μητροπολίτη τό 1386, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τό χρίσμα στήν Κωνσταντινούπολη στίς ἀρχές τοῦ 1389.

96. Nicol, *Despotate*, σ. 236-37.

97. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Α΄, σ. 470.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τό 1389 μαθαίνουμε ὅτι ἀνατέθηκε ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα στόν μητροπολίτη Ἰωαννίνων ἡ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κέρκυρας καί Λευκάδας. Φαίνεται πώς οἱ κληρικοί τῶν δύο νήσων χειροτονοῦνταν ἤδη ἀπό τόν Ἰωαννίνων καί ἐπισημοποιήθηκε ἀπό τήν πλευρά τοῦ πατριαρχείου ἡ τακτική αὐτή[97α].

Σταθμός γιά τήν Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων ἦταν τά ἔτη 1319, 1321 κατά τά ὁποῖα τῆς παραχωρήθηκαν σημαντικά προνόμια ἀπό τόν Ἀνδρόνικο Β΄ (γαῖες πού κατεῖχε ἀπό πρίν καί ἔλαβε ἐπί πλέον, βιβάρια, μύλους, πόρους ἀπό τήν τοπική ἐμποροπανήγυρη, παροίκους, μοναστήρια μέ τίς γαῖες τους κ.λπ.). Φαίνεται πώς καί ἡ περίοδος τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἰζαοῦ ἀποτελεῖ τή δεύτερη εὐτυχῆ ἐποχή γιά τή μητρόπολη Ἰωαννίνων, δεδομένου ὅτι ὁ Φράγκος ἡγεμόνας παραχώρησε ὅλα τά ὑπάρχοντα τῆς Ἐκκλησίας πού τῆς εἶχε ἀφαιρέσει ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1408, πού μνημονεύει ὁ Ρωμανός, ὅτι εἶχε στή διάθεσή του, ἀναφέρεται ἡ θέληση τοῦ δεσπότη νά ἐπιστραφοῦν ὅσα κτήματα ἀνήκαν στή μητρόπολη Ἰωαννίνων καί κατακρατοῦνταν[98]. Δέ γνωρίζουμε, ἄν τό χρυσόβουλλο αὐτό ἦταν γνήσιο, ὡστόσο, ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι καί στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἀναφέρεται ὅτι ἀμέσως μετά τήν ἄφιξη τοῦ μητροπολίτη Ματθαίου, ὁ Ἰζαού «τήν ἐκκλησίαν αὐτῷ παρατίθησιν μετά τῶν ὑπαρχόντων καί κτημάτων αὐτῆς»[99], ὑποθέτουμε ὅτι τοῦτα πρέπει νά παραδόθηκαν βάσει ὁρισμένων ἐγγράφων. Ἴσως κοντά στό τέλος τῆς ἡγεμονίας του, ὁ Ἰζαού ἀποφάσισε ὅτι ἦταν καλό νά παραχωρηθοῦν στή μητρόπολη ὅλα τά κτήματα πού τῆς εἶχαν ἀφαιρεθεῖ, δεδομένου ὅτι οἱ ὑπάρχουσες ἀντιρρήσεις ἐκ μέρους τῶν Σέρβων τῶν Ἰωαννίνων[100] δέν θά ἦταν πιά ἰσχυρές. Πρέπει νά παρατηρήσουμε πάντως, βάσει τῶν γραφομένων ἀπό τόν Ρωμανό, ὅτι ὁ Ἰζαού ὀνομάζεται δεσπότης *Ρωμανίας* καί ὅτι γιά πρώτη φορά ἡ μητρόπολη συνδέεται ρητῶς μέ τήν ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη. Πάντως ἀκόμη καί ἄν ἀμφιβάλλουμε γιά τή γνησιότητα τοῦ χρυσόβουλλου, οὕτως ἤ ἄλλως ἡ περίοδος τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἰζαοῦ ἦταν ἰδιαίτερα σημαντική γιά τή μητρόπολη Ἰωαννίνων.

97α. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 232, 233. Τό 1365 τοῦ εἶχε ἀποδοθεῖ καί ὁ τίτλος τῆς Ναυπάκτου.

98. Ρωμανοῦ, *Περί τοῦ δεσποτάτου*, σ. 168-169: «Ἐπειδή δέ *ὁ Ἰζαούς χάριτι θεοῦ δεσπότης Ῥωμανίας* ἕνεκα τοῦ καιροῦ καί τῶν δυσκόλων περιστάσεων εὗρε τά κτήματα τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων διεσπαρμένα ἀλληνάλλως καί τήν ἐκκλησίαν ἄπορον *κτημάτων καί στασίων καί ἀνθρώπων*, ὁρίζει ἵνα ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Ἰωαννίνων Ἰωσήφ ἔχῃ ἄδειαν τοῦ ζητεῖν καί ἐρευνᾶν τάς ὑποστάσεις καί τά κτήματα, ἅπερ προσεκυρώθησαν εἰς τήν ἐκκλησίαν *τῆς μητροπόλεως τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τοῦ ἀφεντός τοῦ Ταξιάρχου καί πρωταγγέλου Μιχαήλ*· ἐάν δ' εὕρῃ *ἀπό δικαίων καί ἀπό χρυσοβούλλου καί ὁρισμοῦ καί ἑτέρων γραμμάτων* ὅτι κατέχεταί τι παρά τινος ἀδίκως, εἶναι θέλησις καί ὁρισμός τῆς βασιλείας αὐτοῦ νά ἐπιστραφῶσι ταῦτα εἰς τήν μεγάλην τοῦ θεοῦ ἐκκλησίαν».

99. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 231.

100. Πρβλ. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 233, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μετά τό θάνατο τοῦ Ματθαίου (1385), οἱ Σέρβοι ζήτησαν νά τούς δοθοῦν τά «κτήματα καί ὑπάρχοντα» τῆς Ἐκκλησίας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Β. Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΥΨΩΜΑΤΩΝ: ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

α) Ὑποθέσεις γιά τό κάστρο καί τή μορφή του πρίν ἀπό τά τέλη τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα

Τό μεσαιωνικό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων εἶχε χτιστεῖ στή θέση τοῦ σημερινοῦ κάστρου τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, στή χερσόνησο πού εἰσχωρεῖ στή δυτική ὄχθη τῆς Παμβώτιδας, λίμνη μήκους περ. 7,5 καί πλάτους 1,5-5 περ. χιλιομέτρων, ἡ ὁποία στό Χρονικό τοῦ Μορέως ὀνομάζεται «Μέγας ὄξερός»[101], δηλαδή μεγάλη λίμνη, γιά νά ξεχωρίζεται ἀπό τίς γύρω λίμνες (τῆς Λαψίστας ἀλλά ἴσως καί ἄλλες μικρότερες). Ἡ χερσόνησος 450×540 μ., καταλήγει σέ δύο βραχώδη ὑψώματα, τό βορειοανατολικό, 23 μ. καί τό νοτιοανατολικό, 18 μ. πάνω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς λίμνης. Παλιότερα, πρίν γίνουν ἐπιχωματώσεις ἀπό τό μέρος τῆς λίμνης, τά νερά ἔφθαναν ὡς τά βραχώδη ὑψώματα, πού πέφτουν ἀπότομα, σχηματίζοντας πέτρινο φυσικό τεῖχος, ἰδιαίτερα τό ΒΑ, στήν κορυφή τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν πασᾶ[102]. Ἡ χερσόνησος περιβάλλεται ἀπό τή λίμνη, ἐκτός ἀπό τή νοτιοδυτική της πλευρά, στήν ὁποία κατά τό μεσαίωνα (καί τήν περίοδο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ), σκάφτηκε τάφρος, ὥστε νά ἀπομονωθεῖ τελείως. Ἡ λίμνη παρεῖχε στούς κατοίκους τοῦ κάστρου ὄχι μόνο προστασία ἀλλά καί νερό πρός πόσιν[103].

Δέν ὑπάρχουν πολλές πιθανότητες στή χερσόνησο νά ὑπῆρχε κάποια ἀρχαία πόλη, ἄν καί βρέθηκαν κατάλοιπα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς[104]. Ὑπάρχει ἡ ἄποψη ὅτι, σύμφωνα μέ τόν Προκόπιο, στή χερσόνησο αὐτή μεταφέρθηκαν οἱ

101. *Χρονικό Μορέως*, στ. 8798.

102. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 (Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 78) ἀναφέρεται ὅτι τό κάστρο φημίζεται γιά τήν ἐρυμνότητά του. Πρβλ. Τσελεπή, *Ταξίδι*, σ. 55, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τό φρούριο εἶναι χτισμένο «σέ τριπλή ζώνη ἰσχυρῶν βράχων». Ἐπίσης σ. 56, ὅπου γίνεται λόγος γιά βράχους σέ ἀρκετό ὕψος «ἀνά τρεῖς ζῶνες». βλ. καί Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 4. Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 25. Παπαγεωργίου, *Ἡ λίμνη*, σ. 465. Δάκαρη, *Τό νησί τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 11 κ.ἑ.

103. Πρβλ. Τσελεπή, *Ταξίδι*, σ. 66, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ κατοικοι τοῦ φρουρίου παίρνουν νερό ἀπό τή λίμνη, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῆς πόλης (ἔξω ἀπό τά τείχη) ἀπό πηγάδια. Στίς μέρες πού ὁ Τσελεπή ἐπισκέφθηκε τά Γιάννενα κάθε σπίτι εἶχε ἕνα ἤ δύο πηγάδια μέ πόσιμο νερό. Ὑπῆρχαν ἀκόμη ἄλλα 400 πηγάδια στίς πλατεῖες καί τούς δημόσιους δρόμους, γιά τό κοινό.

104. Σ. Δάκαρη, ΑΔ 1966, σ. 287-88. Λ. Βρανούση, *Ἱστορικά* (Βιβλιογρ. Σ. Δάκαρη), σ. 178. Ὀ. Γκράτζιου, ΑΔ (1983), 1989, Β΄ 2 Χρονικά, σ. 245-49, ὅπου περιγράφονται τά ἴχνη βυζαντινοῦ

κάτοικοι τῆς Εὔροιας ἀπό τόν Ἰουστινιανό, ὅπου ἔχτισε «πόλιν ὀχυρωτάτην»[105]. Ἡ ἄποψη αὐτή ἐκφράσθηκε πρῶτα ἀπό τούς Hughus καί Δ. Σεμιτέλο[106], καί ὑποστηρίχθηκε μέ ἐπιχειρήματα ἀπό τόν γνωστό Ἠπειρώτη ἀρχαιολόγο Σωτήριο Δάκαρη[107]. Ἡ (παλιά) Εὔροια πού μνημονεύει ὁ Προκόπιος δέ βρισκόταν πολύ μακριά ἀπό κάποια λίμνη, μέ χερσόνησο, ἡ θέση της, ὅμως, εἶναι συνδεδεμένη μέ τόν προστάτη τῆς Θεσπρωτίας ἅγ. Δονάτο καί μέ τήν περιοχή τῆς σημερινῆς Γλυκῆς, «ὅπου μέχρι σήμερα ὑψώνονται ἐπιβλητικά τά ἐρείπια τοῦ μαρτυρίου, δηλαδή τοῦ τόπου ταφῆς καί λατρείας τοῦ ἁγίου»[108]. Εἶναι πιθανότερο, λοιπόν, κατά ἄλλους μελετητές, ἡ Εὔροια νά βρισκόταν στή θέση Καστρί Πρεβέζης, δηλαδή τήν ἀρχαία Πανδοσία, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν ἐπιχειρήματα πού δέν συνηγοροῦν ὑπέρ τῆς θέσης τῶν Ἰωαννίνων. Ὁ Δ. Τριανταφυλλόπουλος, σέ εἰδικό ἄρθρο, ἀναφέρει τούς λόγους πού μᾶλλον ἀποκλείουν τά Ἰωάννινα[109] (καί εἶναι ἀρκετά πειστικός) ἀλλά, ὅπως καί ὁ ἴδιος σημειώνει, ἄν δέν ὑπάρξουν καί ἄλλα στοιχεῖα, κυρίως ἀπό ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς, δέν μπορεῖ νά εἴμαστε βέβαιοι.

Πιστεύουμε ὅτι θά μποροῦσε κανείς νά ἐκφράσει ἀμφιβολίες καί ἀπό αὐστηρῶς τοπογραφικῆς πλευρᾶς. Ὁ Προκόπιος μνημονεύει ὅτι στή μέση τῆς λίμνης ἀναδύεται νησί, πάνω στό ὁποῖο ὑψώνεται λόφος, καί ὅτι τό «νησί» αὐτό ἐπικοινωνεῖ μέ τήν ξηρά μ' ἕνα στενό διάδρομο. Πρόκειται ἐπομένως γιά χερσόνησο πού συνδεόταν μέ τήν ξηρά μέ στενή λωρίδα γῆς. Θά μποροῦσε λοιπόν νά πεῖ κανείς ὅτι ὁ Προκόπιος μιλάει γιά λόφο καί ὄχι γιά δύο λόφους, ὅπως συμβαίνει μέ τή χερσόνησο τῆς Παμβώτιδας. Ἀκόμη, ὅτι ὁ στενός διάδρομος πού συνδέει τή χερσόνησο μέ τήν ἀπέναντι ξηρά δέν προσιδιάζει στά Ἰωάννινα, ὅπου ἡ νοτιοδυτική πλευρά τῆς χερσονήσου μήκους 500 περ. μ.,

λουτροῦ, θεμελιωμένο σέ τοῖχο ἑλληνιστικῶν χρόνων· Ἀνδρέου, ΑΔ, 38 (1983), 1989, Β΄ 2 Χρονικά, σ. 229.

105. Προκοπίου, *Περί κτισμάτων*, IV, I.

106. Πυρσινέλλα, *Ἵδρυσις*, σ. 11-12. Τριανταφυλλόπουλου, *Ἕνα Πρόβλημα*, σ. 312.

107. Δάκαρη, *Ἰωάννινα*, σ. 537 κ.έ. Βλ. καί *ΠΑΕ* 1951, σελ. 174, σημ. 2. Ὁ Δάκαρης δέν δέχεται ὅτι ἡ Εὔροια μπορεῖ νά ἦταν ἡ Καστρίτσα (σ. 540). Πιστεύει ὅτι ἡ Εὔροια «Ἀκνίου», πού μνημονεύεται στόν Συνέκδημο σημαίνει νέα Εὔροια (ἐκ νέου) καί ὅτι αὐτή πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τά Γιάννενα (σ. 542 κ.έ.). Βλ. καί *Πυρσινέλλα, Ἵδρυσις*, σ. 213. Σαλαμάγκα, *Γιάννινα*, σ. 215-16, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ἡ παλιά Εὔροια βρισκόταν στό λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννίνων καί ὅτι ἡ νέα (Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, σ. 11) πρέπει νά κατελάμβανε τό δυτικό ὕψωμα τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων καί ἴσως καί τό ἀνατολικό. Θεοχαρίδη, *Προβλήματα*, σ. 10. Χρυσοῦ, *Συμβολή*, σ. 77. Κραψίτη, *Ἱστορία*, σ. 13 κ.έ.

108. Τριανταφυλλόπουλου, *Ἕνα πρόβλημα*, σ. 313. Βλ. καί σ. 312, σημ. 9, ὅπου ὑπάρχει βιβλιογραφία σχετικά μέ τούς ἀμφισβητοῦντες τά Ἰωάννινα.

109. Τριανταφυλλόπουλου, *Ἕνα πρόβλημα*, σ. 313 κ.έ. Ἡ περίπτωση νά συνδέεται ἡ ἵδρυση τῶν Ἰωαννίνων μέ προϋπάρχοντα οἰκισμό στήν Παλαιοκαστρίτσα εἶναι πράγματι πιθανή. Βλ. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, σ. 213. Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 4. Λάμπρου, *Ἠπειρωτικά*, Ε΄, σ. 29, ὅπου μνημονεύεται ὕπαρξη «παχέων βυζαντινῶν κεραμίων», ἐπί τῆς Παλαιοκαστρίτσας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἑνώνεται ὁλόκληρη μέ τήν ξηρά. Ἀκόμη καί ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ στάθμη τῆς λίμνης τόν 6ο μ.Χ. αἰ. ἦταν ψηλότερη[110], δέν μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ εὔκολα ὁ στενός διάδρομος. Ἴσως ὑπῆρχαν ἕλη (ὅπως φαίνεται σέ νεότερο σχέδιο)[111] καί περισσότερες ἀπό μιά προσβάσεις. Ἡ περίπτωση τῆς νέας Εὔροιας, στό κείμενο τοῦ Προκοπίου μοιάζει μέ ἐκείνη τῆς Καστοριᾶς[112], ὅπου ὑπάρχει μόνο ἕνα ὕψωμα καί μιά στενή εἴσοδος, ἐνῶ τό ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους, στά Ἰωάννινα, τουλάχιστο σήμερα, εἶναι πολύ διαφορετικό[113]. Ἡ ἀναζήτηση λοιπόν ἄλλης θέσης γιά τή νέα Εὔροια εἶναι δικαιολογημένη, ἄν καί ἡ τελευταία λέξη δέν ἔχει ἀκόμη εἰπωθεῖ.

Εἶναι δύσκολο νά κάνουμε ἐπίσης λόγο γιά ἵδρυση τῶν Ἰωαννίνων τήν ἐποχή τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν (7ος-8ος αἰ.), ἀκόμη κι ἄν δεχτοῦμε ὅτι τό ὄνομα εἶναι σλαβικό[114], μολονότι δέν ἀποκλείεται νά κατέφυγαν ὁρισμένοι Σλάβοι στίς δύο χερσονήσους, πού ἴσως προστατεύονταν τήν ἐποχή αὐτή ἀπό ἕλη. Μπορεῖ σ' αὐτή τήν περίπτωση νά ἔχουμε συνέχεια τοῦ τοπωνυμίου ἀλλ' ὄχι τοῦ οἰκισμοῦ. Εἶναι πιθανό δηλαδή οἱ ὑποτιθέμενοι Σλάβοι νά ἐγκατέλειψαν τόν οἰκισμό[115], τό τοπωνύμιο νά παρέμεινε καί, ἀργότερα, ὅταν τό ἐπέτρεψαν

110. Δάκαρη, *Ἰωάννινα*, σ. 553, σημ. 39, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Philippson (RE² λ. Euroia), ὑποστήριξε τήν ἄποψη αὐτή πρῶτος.

111. Στό χάρτη τοῦ Barbié du Bocage σημειώνεται ἀνάμεσα στίς δυό γέφυρες, πού ἑνώνουν τό κάστρο μέ τήν ἀπέναντι ξηρά, βάλτος (Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 230).

112. Γίνεται λόγος γιά νησί στό μέσον τῆς λίμνης καί γιά στενή εἴσοδο, πού ὑπολογίζεται, ὅμως, ὄχι περισσότερο ἀπό 15 πόδια. Ἡ διαφορά ἀπό τήν Εὔροια ἔγκειται στό ὅτι στήν Καστοριά γίνεται λόγος γιά ὄρος «ὑψηλόν ἄγαν», πράγμα πού ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα καί δείχνει ὅτι ὁ Προκόπιος εἶχε σωστές πληροφορίες: «Πόλις δέ ἦν τις ἐπί Θεσσαλίας, Διοκλητιανούπολις ὄνομα, εὐδαίμων μέν τό παλαιόν γεγενημένη, προϊόντος δέ τοῦ χρόνου βαρβάρων οἱ ἐπιπεσόντων καταλυθεῖσα καί οἰκητόρων ἔρημος γεγονυῖα ἐπί μακρότατον· λίμνη δέ τις αὐτῇ ἐν γειτόνων τυγχάνει οὖσα, ἣ Καστορία ὠνόμασται. Καί νῆσος κατά μέσον τῆς λίμνης τοῖς ὕδασι περιβέβληται. Μία δέ εἰς αὐτήν εἴσοδος ἀπό τῆς λίμνης ἐν στενῷ λέλειπται, οὐ πλέον ἢ ἐς πεντεκαίδεκα διήκουσα πόδας. Ὄρος τε τῇ νήσῳ ἐπανέστηκεν ὑψηλόν ἄγαν, ἥμισυ μέν τῇ λίμνῃ καλυπτόμενον, τῷ δέ λειπομένῳ ἐγκείμενον. Διό δή ὁ βασιλεύς οὗτος τόν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδών χῶρον ἅτε πού διαφανῶς εὐέφοδον ὄντα καί πεπονθότα πολλῷ πρότερον, ἅπερ ἐρρήθη, πόλιν ἐν τῇ νήσῳ ὀχυρωτάτην ἐδείματο, καί τό ὄνομα, ὡς τό εἰκός, ἀφῆκε τῇ πόλει». (Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, σ. 112).

113. Θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε ἀκόμη ὅτι τό νησί (ἡ χερσόνησος) βρίσκεται στό μέσο τῆς λίμνης, ὅτι δηλαδή προχωράει πολύ ἡ χερσόνησος, κάτι πού δέν συμβαίνει μέ τά Γιαννενα. Ἐπίσης, ἀναφέροντας τό νησι-χερσόνησο, δέν μνημονεύει τό πραγματικό νησί τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων.

114. Βλ. παραπάνω, σημ. 16. Καί ὁ Στ. Μπέττης, *Γιάννινα*, σ. 154-6, πιστεύει ὅτι οἱ πρῶτοι ἀνάδοχοι τοῦ ὀνόματος τῆς πόλης ἦταν οἱ Σλάβοι, πού ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή κατά τόν 6ο αἰωνα. Προϋπῆρχε, ἀναφέρει, τό τοπωνύμιο Γιαν' (Γιάννη), στό ὁποῖο οἱ Σλάβοι πρόσθεσαν τήν κυριώνυμη κατάληξη -ινα (Γιαννίνα). Ἀπορρίπτει (σ. 131), τήν ἐκδοχή νά βρισκόταν στή θέση τῶν Ἰωαννίνων ἡ Εὔροια.

115. Κάτι παρόμοιο παρατηρεῖται στήν Πελοπόννησο. Στήν ἀρχή οἱ Σλάβοι κυριεύουν τίς πεδιάδες καί τά κεντρικά μέρη, ἀργότερα ὅμως τούς βρίσκουμε στό ἐσωτερικό καί σέ μέρη ἀπόμερα (βλ. Μ. Κορδώση, *Ἡ σλαβική ἐποίκηση στήν Πελοπόννησο μέ βάση τά σλαβικά τοπωνύμια*: «Δωδώνη» 10 (1981), 381 κ.ἑ.). Μπορεῖ ὅμως στούς Σλάβους κατοίκους νά προστέθηκαν καί Ἕλληνες.

οἱ συνθῆκες, νά ἱδρύθηκε ἡ πόλη. Τίποτε πάντως δέν εἶναι βέβαιο. Στό ἐρώτημα, πῶς εἶναι δυνατό στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή (ἀλλά καί τήν ἀρχαιότητα) νά μήν ὑπῆρχε πόλη στό σημεῖο αὐτό, ἴσως ἡ ἀπάντηση βρίσκεται στό νοσῶδες κλίμα, λόγω τῶν λιμναζόντων ὑδάτων. Ἂν ληφθοῦν ὑπόψη τά ἀρχαιολογικά κατάλοιπα (βασιλικῶν κ.λπ.), μεγαλύτεροι οἰκισμοί πρέπει νά ὑπῆρχαν στή Δωδώνη καί στήν μικρότερη πεδιάδα τοῦ Καλπακίου. Πιθανότατα, ἡ ἀνάδειξη τῶν Ἰωαννίνων ἄρχισε ὅταν οἱ συνθῆκες γιά τούς μή φύσει ὀχυρωμένους οἰκισμούς ἄρχισαν νά γίνονται δύσκολες, ἀπό τόν 7ο καί 8ο αἰ.

Στό γνωστό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ἡ παρουσία τοῦ προστάτη τῆς πόλης, ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἦταν πολύ παλιά, «ἰδιοποιουμένου» τή θέση τῶν Ἰωαννίνων, «πρίν ἤ καί πόλισμα τόν χῶρον εἶναι»[116]· ὑπῆρχε δηλαδή ναός τοῦ Μιχαήλ ἐκεῖ, πρίν πάρει τήν ὁριστική μορφή ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ πληροφορία εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἀλλά πρέπει νά ἀντιμετωπισθεῖ μέ προσοχή, γιατί μνημονεύεται ἀπό μεταγενέστερη πηγή ἀλλά καί γιατί, στό σημεῖο αὐτό, θεωρώντας ὄχι μόνο ὡς προστάτη καί πολιοῦχο ἀλλά καί «πολιστή» τόν ἀρχάγγελο Μιχαήλ, μειώνει τό ρόλο ἑνός ἀπό τούς πραγματικούς πολιστές τῶν Ἰωαννίνων, τόν Μιχαήλ Α΄ Δούκα, λόγω τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στή Βυζαντινή αὐτοκρατορία καί τό ἀντίπαλο κράτος τῆς Ἠπείρου. Ἀναφέροντας ἡ πηγή, πάντως, ὅτι ὁ ναός ὑπῆρχε πρίν τά Ἰωάννινα γίνουν «πόλισμα», δέν ἀποκλείει νά εἶχε χτιστεῖ ὅταν αὐτά ἦταν ἀκόμη μικρός οἰκισμός (κώμη). Ἂν ληφθεῖ μάλιστα ὑπόψη ὅτι στό χρυσόβουλλο ὁ ὅρος «πόλισμα» εἶναι ταυτόσημος μέ τό «κάστρο» ἤ τήν «πόλη» (καί σέ παλαιότερους Βυζαντινούς συγγραφεῖς πόλισμα σήμαινε κάστρο)[117], τότε ἴσως πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη ὑπῆρχε πρίν ὀχυρωθεῖ ὁ ὑπάρχων ἤδη οἰκισμός.

Ὅπως θά δοῦμε στό ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο, βάσει τῆς ἀφήγησης τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, στό τέλος τοῦ 11ου αἰ., περιλάμβανε τουλάχιστο τά δύο ὑψώματα τῆς χερσονήσου. Ποιά ἦταν ἡ προηγούμενη κατάσταση; Οἱ ἀπόψεις διίστανται. Ὁ Βρανούσης πιστεύει ὅτι τό ἀρχικό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων περιοριζόταν τότε στόν περίβολο τῆς μιᾶς ἀκρόπολης, πιθανότατα, ὅπως γράφει, τῆς ἀνατολικῆς, χωρίς νά ὑπῆρχε ἰσχυρό τεῖχος πού θά τήν ἔνωνε μέ τήν ἄλλη ἀκρόπολη (τή Δυτική), ἡ ὁποία, καθώς φαίνεται, θά εἶχε ὀχυρωθεῖ μενονωμένα γιά τήν ἄμυνα τῆς ἄλλης ἀκρόπολης[118]. Ὁ Δάκαρης ἔχει τήν ἄποψη ὅτι τά 2,5 ἐκτάρια τῆς ἀνατολικῆς ἀκρόπολης εἶναι λίγα γιά μιά πό-

116. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 78.

117. Στόν πατριάρχη Νικηφόρο (Breviarum), τό πόλισμα εἶναι οἰκισμός μικρότερος τῆς πόλης (Kazhdan, *Polis*, σ. 352).

118. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 9 (441). Βλ. καί σ. 10, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι πιθανόν μπορεῖ νά ὑπῆρξε κάποιο τεῖχος πού νά προστάτευε τήν ἐπικοινωνία τῶν δύο ἀκροπόλεων. Κωνστάντιου, *Κάστρο*, σ. 16.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λη[119], πρέπει όμως νά ἔχουμε ὑπόψη ὅτι τόν μεσαίωνα οἱ πόλεις ἦταν, σέ σχέση μέ τήν ἀρχαιότητα, πολύ μικρότερες, ἐνῶ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ συνήθως ἔμενε ἔξω ἀπό τά τείχη, τουλάχιστο πρίν ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα. Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τό ἔτος 1020, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τό σιγίλλιο τοῦ Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου, ὑπέρ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδας, ἡ ἐπισκοπή τῶν Ἰωαννίνων εἶχε τούς μισούς κληρικούς καί παροίκους ἀπ' ὅ,τι τά Σέρβια καί ἡ Βέροια καί ἀκόμη λιγότερους ἀπό τούς μισούς (τουλάχιστο ὡς πρός τούς κληρικούς), σέ σχέση μέ τήν Καστοριά, τή Γλαβινίτσα καί τά Κάνινα[120], δέ νομίζω ὅτι ὑπάρχουν πολλά περιθώρια νά χαρακτηριστεῖ ἡ πόλη ὡς ἰδιαίτερα σημαντική, μολονότι οἱ ἀριθμοί εἶναι σχετικοί. Πιστεύουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ πόλη ἀμέσως μετά τήν ἵδρυσή της περιοριζόταν στό βραχῶδες τμῆμα τοῦ ἄκρου τῆς χερσονήσου, πρέπει ὅμως ἡ τείχιση νά περιλάμβανε ἐξ ἀρχῆς καί τά δυό ὑψώματα, ἀφοῦ τό μέν ΝΑ προσφερόταν γιά τήν ἐξάπλωση τῆς πόλης, τό δέ ΒΑ ἦταν καταλληλότερο γιά ἀκρόπολη. Ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, καί τά δύο ὑψώματα περιλαμβάνονταν, ἀναμφίβολα, πιά, μέσα σέ ἐνιαία ὀχύρωση, ὅταν τό 1082 ἦρθαν οἱ Νορμανδοί στά Γιάννενα, κάτι πού πρέπει νά ἰσχυε τουλάχιστον ἀπό μερικές δεκαετίες νωρίτερα, γιατί τό 1082 τά τείχη δέν βρίσκονταν σέ πολύ καλή κατάσταση.

Δέν εἶναι δυνατό, βέβαια, νά ὁρίσουμε μέ ἀκρίβεια πότε τειχίσθηκαν τά Ἰωάννινα (ὁπότε καί πρέπει τό χρονικό αὐτό σημεῖο νά συνέπεσε λίγο-πολύ μέ τήν ἀνάδειξη τοῦ οἰκισμοῦ ὡς πόλης ἤ νά προηγήθηκε γιά λίγα τουλάχιστον χρόνια, ἄν δεχτοῦμε ὅτι πρῶτα τειχίσθηκε καί ὕστερα συγκεντρώθηκε ὁ πληθυσμός), ἀλλά νομίζω ὅτι πρέπει ἡ τείχιση νά ἦταν περίπου σύγχρονη μέ τήν ἵδρυση τῆς ἐπισκοπῆς. Θά λέγαμε, λοιπόν, τέλη 9ου - ἀρχές 10ου αἰώνα, μέ ἐπιφυλάξεις[121]. Εἶναι ἡ ἐποχή πού τό κράτος βρισκόταν σέ θέση νά κατασκευάζει φρούρια, μέ σκοπό τόν ἔλεγχο μιᾶς περιοχῆς, ἀλλά καί τήν προστασία τῶν κατοίκων[122]. Ἐάν τοῦτο ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα, τότε, ὁπωσδήποτε, ἡ πληροφορία τοῦ χρυσόβουλλου γιά ὕπαρξη τοῦ ναοῦ τοῦ προστάτη τῆς πόλης Μιχαήλ «πρίν ἤ καί πόλισμα τόν χῶρον εἶναι» πρέπει νά ἀναχθεῖ σέ ἀκόμη προγενέστερη ἐποχή.

119. Δάκαρη, *Α. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 179.

120. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 9 (ἀπό H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, *BZ* 2 (1893), 41 κ.ἑ.).

121. Πρβλ. Ἀθηναγόρα, *Ἐκκλησία*, σ. 4. Κριψίτη, *Ἱστορία*, σ. 20-21. Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 184, 194, ὅπου ὁρίζεται στό τέλος τοῦ 9ου ἤ στόν 10ο αἰ. Βλ. καί Ζακυθηνοῦ, *Περί διοικητ. διαιρέσεως*, σ. 220, ὅπου μνημονεύεται ὅτι μερικοί θεωροῦν ὅτι τά Ἰωάννινα ἀναφέρονται γιά πρώτη φορά στό σιγίλλιο τοῦ Βασιλείου Β΄.

122. Πρβλ. Τσουρή, *Βιζαντ. ὀχύρωση*, σ. 147: «... νομίζω ὅτι θά πρέπει νά συσχετισθεῖ μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς ἰσχυος τῶν αὐτοκρατόρων στά Βαλκάνια κατά τή μακεδονική δυναστεία καί δέν θά πρέπει νά ἀναχθεῖ σέ παλαιότερες ἐποχές».

β) Τό κάστρο ἀπό τά τέλη τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ὡς τό 1204

Ἡ πρώτη λεπτομερής ἀφήγηση γιά τή μορφή τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων παρέχεται ἀπό τήν Ἄννα Κομνηνή, ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἄφιξης τοῦ νορμανδικοῦ στρατοῦ, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Βοημοῦνδο, γιό τοῦ Νορμανδοῦ ἡγέτη Ροβέρτου Γιυσκάρδου, δούκα τῆς Ἀπουλίας καί Καλαβρίας, τό Μάρτιο τοῦ 1082. Οἱ Νορμανδοί εἶχαν καταλάβει τό Μάιο τοῦ 1081 τήν Κέρκυρα, στή συνέχεια λεηλάτησαν τή Βόνιτσα καί, στίς ἀρχές τοῦ 1082, κυρίευσαν τό Δυρράχιο[123]. Φθάνοντας, ὁ Βοημοῦνδος μέσω Βαγενητίας[124] στά Γιάννενα, ἀναφέρει ἡ Ἄννα, ἔσκαψε πρῶτα τάφρο στούς ἀμπελῶνες πού βρίσκονταν ἔξω ἀπό τήν πόλη, τοποθετώντας, συγχρόνως τό στρατό του σέ ἐπίκαιρες θέσεις, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔστησε τίς σκηνές του στό ἐσωτερικό. Στή συνέχεια ἐπιθεώρησε γύρω-γύρω τά τείχη τοῦ κάστρου καί βλέποντας ὅτι ἡ ἀκρόπολη δέν ἦταν ἰσχυρή, ἀπεφάσισε ὄχι μόνο αὐτή νά ἀνακαινίσει ἀλλά νά κατασκευάσει καί ἄλλη ἰσχυρότατη, σέ διαφορετικό μέρος τῶν τειχῶν τοῦ κάστρου, σέ σημεῖο πού τοῦ φάνηκε ὅτι προσφερόταν γιά ἀνοικοδόμηση, ἐνῶ συγχρόνως δέν ἔπαυε νά λεηλατεῖ τίς κοντινές πόλεις καί περιοχές[125].

Ἡ τοπογραφία τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων εἶναι οἰκεία στήν Ἄννα (ἡ κόρη τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ εἶχε τά μέσα νά διαθέτει ἀξιόπιστες πηγές) καί δέν ὑπάρχει λόγος νά ἀμφισβητεῖται ἐδῶ ἡ παρουσία τοῦ Βοημούνδου στά Ἰωάννινα[126]. Ὅμως, ὅταν, νωρίτερα, ὁ Ροβέρτος, προσπαθώντας νά ἀπομονώσει τό Δυρράχιο, ἀναφέρεται ἀπό τήν Ἄννα ὅτι βρισκόταν σέ δίλημμα νά πολιορκήσει τό ἰσχυρό αὐτό κάστρο ἤ νά ἀναβάλει τήν πολιορκία γιά τήν ἑπόμενη ἄνοιξη, καταλαμβάνοντας πρῶτα τή Γλαβινίτσα καί τά Ἰωαννίνα (sic), ὅπου καί θά παραχείμαζε[127], εἶναι πολύ πιθανό μέ τό τελευταῖο τοπωνύμιο νά ἐννοοῦνται τά Κάνινα.

123. Prinzing, *Πολιτικές ἐξελίξεις*, σ. 191-92.

124. Prinzing, *Πολιτικές ἐξελίξεις*, σ. 192, ὅπου ταυτίζεται μέ τήν παραλιακή περιοχή, μεταξύ Χιμάρας καί Μαργαριτίου. Βλ. καί Α. Ἀσδραχᾶ - Σ. Ἀσδραχᾶ, *Παρατηρήσεις*, σ. 240, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι τά δριά της ποικίλλουν, κατά συγγραφέα, φθάνοντας νότια ὡς τόν Γλυκύ ποταμό καί στό ἐσωτερικό ὡς τό Λοῦρο, κοντά στούς Ρογούς. Ὑπάρχει ὅμως καί ἡ μικρή Βαγενητία, στό Ραδοβύζι (τά δριά της γειτνιάζουν μέ τή Θεσσαλία).

125. Ἄννα Κομνηνή, σ. 17-19: «καταλαμβάνει διά τῆς Βαγενητίας τά Ἰωάννινα καί τάφρον κατά τούς ἔξωθεν διακειμένους ἀμπελῶνας ποιήσας πρότερον, ἅμα δέ καί τό ὁπλιτικόν ἅπαν ἐν ἐπικαίροις τόποις καταθέμενος αὐτός ἐντός τάς σκηνάς ἐπήξατο. Τά δέ τείχη περιαθρήσας καί τήν τοῦ κάστρου ἀκρόπολιν ἐπισφαλῆ διαγνούς οὐ μόνον αὐτήν ἀνορθοῦν ὡς ἐνόν ἠπείγετο, ἀλλά καί ἑτέραν ἐν ἄλλῳ μέρει τῶν τειχῶν οὗ μᾶλλον συνοῖσον αὐτῷ δέδοκτο ἐρυμνοτάτην ἀνῳκοδόμει, λῃζόμενος ἅμα καί τάς παρακειμένας πόλεις καί χώρας».

126. Sebastian Cirac Estopan, *Τά Ἰωάννινα* (μετάφρ. ἀπό τόν Α΄ τόμο, Bizancio y Espana: El legando de la basilissa Maria y de los despotas Thomas y Essau de Joannina, Βαρκελώνη 1943: *HE* 2 (1953), σ. 249, ὅπου, ἀναφέρεται, συγχέονται τά Ἰωάννινα μέ τά Κάνινα. Ἀντίθετη ἄποψη, Ζούμπου, *Περί Βοημούνδου*, σ. 572-73.

127. Ἄννα Κομνηνή, Ε΄, I, 1, (σ. 7). Πρβλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 11 (443), ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι μόνο στό σημεῖο αὐτό ἡ Ἄννα ἔκανε λάθος, συγχέοντας τά Κάνινα μέ τά Ἰωάννινα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἡ τάφρος πού ἔσκαψε ὁ Βοημοῦνδος «κατά τούς ἔξωθεν διακειμένους ἀμπελῶνας» ταυτίζεται ἀπό τοπικούς ἐρευνητές[128] μέ τό *χαντάκι ἤ ντάπια τοῦ Βενετσιάνου*, πού περιέβαλε τά Ἰωάννινα ἀλλά καί τούς λόφους, νοτιοδυτικά τῆς πόλης. Ὁ Βρανούσης[129] θεωρεῖ μᾶλλον ἀπίθανο νά συγχέονται οἱ Νορμανδοί μέ τούς Βενετσιάνους καί ἐξηγεῖ τήν ταύτιση μέ τήν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ἡ τάφρος περιέβαλε τήν ἔξω πόλη, ὅμως, καθώς ἀναφέρει, πόλη ἔξω ἀπό τά τείχη δέ μνημονεύεται στό κείμενο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς. Ἡ παρατήρηση αὐτή εἶναι σωστή, σέ σχέση μέ τή λεγόμενη «ντάπια τοῦ Βενετσάνου», ἀλλά πιθανότατα ὁ Βοημοῦνδος ἔσκαψε τάφρο πολύ πιό κοντά στό κάστρο. Δέν ἀποκλείεται, π.χ., σκάβοντας τήν τάφρο, νά ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀπομόνωσε τή χερσόνησο, προστατεύοντας συγχρόνως καί τά σπίτια πού εἶναι πολύ πιθανό νά ὑπῆρχαν ἔξω ἀπό τίς ὀχυρώσεις τῶν δύο λόφων[130]. Ἡ Ἄννα μνημονεύει ὅτι ἡ τάφρος σκάφτηκε στούς ἐκτός τοῦ κάστρου εὑρισκόμενους ἀμπελῶνες, ἀλλά δέ διευκρινίζει ποῦ ἀκριβῶς. Ἐπίσης ὅταν παρακάτω, συνεχίζοντας, ἀναφέρει ὅτι ὁ Βοημοῦνδος ἔστησε τίς σκηνές «ἐντός», δέν διευκρινίζεται ἄν πρόκειται γιά τό ἐσωτερικό τοῦ κάστρου ἤ τῆς τάφρου. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ συνέχεια, μέ τήν ἐπιδιόρθωση τοῦ κάστρου, φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἐννοεῖ ἐντός τοῦ κάστρου, ὅπου θά ὑπῆρχε περισσότερη ἀσφάλεια[131]. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅταν ἀναφέρει ὅτι τοποθέτησε τό στρατό «ἐν ἐπικαίροις τόποις», αὐτοί πρέπει νά βρίσκονταν ἐκτός χερσονήσου, ἀφοῦ τά δυό ἐπίκαιρα σημεῖα τῆς τελευταίας (οἱ δυό βραχώδεις λόφοι) βρίσκονταν ἐντός τοῦ κάστρου. Ἑπομένως, ἄν ἡ τάφρος εἶχε σκοπό νά προστατεύσει τό στρατό του, πρέπει νά περιλάμβανε καί τούς παρακείμενους λόφους. Τό ζήτημα λοιπόν παραμένει ἀνοιχτό.

Περισσότερο βέβαια παρουσιάζονται τά πράγματα πού ἀφοροῦν στό ἴδιο τό κάστρο. Ἀπό τήν ἀφήγηση φαίνεται καθαρά ὅτι: α) ὁ Βοημοῦνδος ἐπιδιόρθωσε τήν ἤδη ὑπάρχουσα ἀκρόπολη τοῦ κάστρου. β) Ἀπομόνωσε μέ ἰσχυρές ὀχυρώσεις καί τό δεύτερο ὕψωμα κι ἔτσι τώρα καί στούς δυό λόφους ὑψώνονταν ἀκροπόλεις. γ) Καί τά δυό ὑψώματα περιλαμβάνονταν στήν εὐρύτερη, ἑνιαία ὀχύρωση τοῦ κάστρου. Δέν ἀναφέρεται ὅμως, ἄν ἡ ὀχύρωση αὐτή ἐκτεινόταν καί πέρα τῶν δύο βραχωδῶν ὑψωμάτων.

Πρόβλημα παραμένει σέ ποιό ἀπό τά δυό ὑψώματα ὁ Βοημοῦνδος βρῆκε τή βυζαντινή ἀκρόπολη καί σέ ποιό ἔχτισε τή δική του. Ὁ Δάκαρης καί μερικοί

128. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 215. Λαμπρίδου, *Ἠπειρωτ. μελετήματα*, σ. 24. Πυρσινέλα, *Ἴδρυσις*, σ. 451. Ζουμπου, *Περί Βοημουνδου*, σ. 573. Κραψίτη, *Ἱστορία*, σ. 23. Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 147. Βλ. καί Παπαγεωργίου, *Ἡ λίμνη*, σ. 460: «Τά δυό ἄκρα τῆς τάφρου τοῦ Βοημούνδου κατέληγαν καί στηρίζονται στίς ὄχθες της».

129. Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 8.

130. Ὁ Σαλαμαγκας, *Γιαννιωτικα*, σ. 32, πιστεύει ὅτι ὑπῆρχε συνοικισμός καί ἔξω ἀπό τά τείχη.

131. Στήν ἔκδοση Budé, σ. 16, μεταφράζεται «μέσα στό κάστρο».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀκόμη ἐρευνητές πιστεύουν ὅτι ἡ προϋπάρχουσα ἀκρόπολη βρισκόταν στό ΝΑ λόφο (ὅπου, κατά τή γνώμη του, εἶχε ἀναπτυχθεῖ καί ὁ πρῶτος πυρήνας τῆς πόλης) καί ὁ Βοημοῦνδος ὀχύρωσε τό ΒΑ, ὅπου σήμερα βρίσκεται τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν[132]. Τελευταῖα, βάσει ἀρχαιολογικῶν στοιχείων, ἀρχίζει νά προβάλλεται ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Βοημοῦνδος ὀχύρωσε τό ἄλλο, τό ΝΑ ὕψωμα. Ὡς κατασκευή τοῦ Βοημούνδου θεωρεῖται ὁ ἰσχυρός πύργος πού ὑψώνεται ὡς σήμερα δίπλα στήν ἐκκλησία τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, καθώς καί τμήματα τειχῶν, ἐκατέρωθεν τοῦ πύργου, πού προφανῶς ἀνήκουν στήν ἀκρόπολη πού ὁ ἴδιος κατεσκεύασε (εἰκ. 37, 38). Ὁ Τσουρῆς πιστεύει ὅτι πρόκειται πράγματι γιά γωνιακό πύργο ἀκρόπολης: «Πύργος καί τείχη, ἀναφέρει, εἶναι κτισμένα μέ καλοδουλεμένους, σχεδόν ὀρθογώνιους λίθους, σέ κανονικές στρώσεις... Ἡ τειχοδομία τοῦ τείχους καί τοῦ πύργου εἶναι τελείως ξένη πρός τή βυζαντινή φρουριακή ἀρχιτεκτονική τῆς περιοχῆς ἀλλά καί ἄλλων περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας»[133]. Ἀπό τοπογραφικῆς πλευρᾶς, παρά τίς ἐπιχωματώσεις, γίνεται καί σήμερα φανερό ὅτι ὁ πύργος βρισκόταν στήν κορυφή ἀπότομης ὑπερύψωσης[134], πράγμα πού ἐνισχύει τήν παραπάνω ἄποψη. Τά δυό τείχη, ἐξάλλου, πού συνδέονται μέ τόν πύργο ἀπό τίς δυό πλευρές δίνουν πράγματι τήν ἐντύπωση ἐξωτερικῶν τειχῶν ἀκρόπολης.

Δέν ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα πού νά πιστοποιοῦν τήν ταυτότητα τῆς ἀκρόπολης τοῦ Βοημούνδου. Ἀπό τοπογραφικῆς ὅμως πλευρᾶς, νομίζω ὅτι ἐνισχύεται ἡ ἄποψη πού τήν ταυτίζει μέ τό ΝΑ ὕψωμα, γιατί τοῦτο εἶναι χαμηλότερο καί λιγότερο ἀπότομο ἀπό τό ὕψωμα τῆς ΒΑ πλευρᾶς. Ἦταν φυσικότερο λοιπόν οἱ Βυζαντινοί, πού ὀχύρωσαν πρῶτα τή θέση, νά ἐπέλεξαν τό ὀχυρότερο ὕψωμα γιά ἀκρόπολή τους καί στό δεύτερο ὕψωμα, πού ἦταν περισσότερο προσιτό, νά χτίστηκαν τά σπίτια τῆς πόλης. Παρά τίς ἐπιχωματώσεις, τό δεύτερο ὕψωμα φαίνεται ὅτι κατερχόταν κατά ἐπίπεδα[135] καί ἦταν κατάλληλο γιά κατασκευή οἰκιῶν.

Ὅπως μνημονεύσαμε, ἤδη, ἡ Ἄννα Κομνηνή ἀναφέρει ὅτι τό κάστρο περιλάμβανε καί τά δυό ὑψώματα, δέ μᾶς δίνει ὅμως στοιχεῖα γιά τό μέγεθός του. Ἐκφράσθηκε ἡ ἄποψη ὅτι τό κάστρο ἀπό ἀρκετά νωρίς (τουλάχιστο τό 10ο

132. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 179. Ὁπότε ὁ πύργος θά μποροῦσε νά εἶναι ὁ σωζόμενος σήμερα ὀγκώδης κυκλικός πύργος: Πυρσινέλα, *Ἵδρυσις*, σ. 291, Χαρίση, *Γιάννενα*, σ. 288, 291. Ρογκότη-Κυριοπούλου, *Γιάννινα*, σ. 13. Ὁ Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 12 (444), ἀναφέρει ὡς πιθανή τήν ἐκδοχή νά βρισκόταν ἐδῶ ἡ βυζαντινή ἀκρόπολη.

133. Τσουρῆ, *Βυζαντ. ὀχύρωση*, σ. 147. Β. Παπαδοπούλου, *ΑΔ* 43 (1988), 1993, Β 1 Χρονικά, σ. 329-30. Ὁ λεγόμενος πύργος τοῦ Βοημούνδου στήν ἄλλη ἀκρόπολη εἶναι ὑστεροβυζαντινός. Στό ΝΑ ὕψωμα τοποθετοῦν τήν ἀκρόπολη τοῦ Βοημούνδου καί οἱ: Σαλαμάγκας, *Ἅπαντα*, σ. 13 (*Γιαννιώτικα*, σ. 13)· Νικολαΐδης, *Γιάννινα*, σ. 18.

134. Χαρίση, *Γιάννενα*, σ. 291.

135. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού σήμερα ἡ ἔκταση τοῦ ὑψώματος ἐκτιμᾶται ἀπό 14 ἕως 40 στρέμματα. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση Ἱστορικά*, σ. 179. Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 26-27. Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 194-195.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αιώνα) πρέπει νά περιέκλειε όλόκληρη τή χερσόνησο[136], ἂν ὅμως ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι, καθώς ἤδη ἀναφέραμε, στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα τά Ἰωάννινα δέν πρέπει νά ἦταν πόλη μεγάλης σπουδαιότητας, ἡ ἄποψη αὐτή δύσκολα μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτή. Τοῦτο, ἐνισχύεται ἀπό πηγή τοῦ 13ου αἰώνα, πού θά δοῦμε παρακάτω, ἀλλά καί ἀπό ἀρχαιολογικά δεδομένα τοῦ ἔξω τείχους. Νομίζω, λοιπόν, πώς μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὡς τό 1204 ἔχουμε νά κάνουμε μέ τήν πόλη τῶν δύο ὑψωμάτων καί ὄχι ὁλόκληρης τῆς χερσονήσου[137]. Ἀκόμη καί ἂν ὑπῆρχαν μεμονωμένες ὀχυρώσεις στό λαιμό τῆς χερσονήσου, πού νά προστάτευαν τά περάσματα πρός αὐτήν, συνεχές τεῖχος πού νά περιέκλειε ὁλόκληρη τή χερσόνησο δέν πρέπει νά ὑπῆρχε.

Ἴσως στό συμπέρασμα αὐτό ὁδηγεῖ καί ἡ σύντομη περιγραφή τῶν Ἰωαννίνων πού παρέχει ὁ Ἄραβας γεωγράφος Idrisi, στά μέσα περ. τοῦ 12ου αἰ. Ὁ Idrisi μνημονεύει τά Γιάννενα ὡς *Iaina* καί μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶναι πόλη «πού ἔχει χτιστεῖ σ' ἕνα ὕψωμα, πυκνοκατοικημένη καί πού περιβάλλεται ἀπό πολλά νερά καί περιβόλια»[138]. Δέν ἀναφέρεται τίποτε γιά λίμνη καί χερσόνησο, ὅπως π.χ. γίνεται ἀμέσως παρακάτω γιά τήν Καστοριά, πού χαρακτηρίζεται ὡς πόλη πλούσια, πυκνοκατοικημένη, πού περιβάλλεται ἀπό χωριά καί κατοικίες καί πού βρίσκεται «σ' ἕνα ὕψωμα πού βρέχεται ἀπό τά νερά μιᾶς λίμνης». Γιά λίμνες γίνεται ἐπίσης λόγος, ὅταν μνημονεύονται ἡ Ἀχρίδα καί τό Ὄστροβο[139]. Ἴσως ἡ παράλειψη αὐτή νά σημαίνει ὅτι τήν ἐποχή αὐτή ἡ λίμνη δέν εἶχε τή σημασία πού εἶχε ἡ λίμνη τῆς Καστοριᾶς γιά τήν ὁμώνυμη πόλη, ἀλλά μπορεῖ νά εἶναι καί τυχαῖο. Ἐξάλλου πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ Καστοριά δέ βρισκόταν σέ ὕψωμα ἀλλά σε λαιμό χερσονήσου. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅταν ὁ Idrisi μνημονεύει ὅτι τά Γιάννενα περιβάλλονται ἀπό νερά, εἶναι πιθανότερο νά σημαίνει νερά τῆς λίμνης.

Ὁ Idrisi μνημονεύει τά Γιάννενα μετά τήν Adernopoli (Δρυϊνούπολη), τοποθετώντας τα σέ ἀπόσταση μιᾶς μέρας ἀπό αὐτή, ὅταν κάνει λόγο γιά τό δρόμο πού ὁδηγοῦσε ἀπό τόν Αὐλώνα στόν Ἁρμυρό, ἀλλά δέν τά τοποθετεῖ πάνω στη σημαντική αὐτή ἀρτηρία[140], πού τόν 12ο αἰώνα εἶχε ἀποκτήσει μεγάλη σημα-

136. Δάσιαρη, Λ. *Βραγνούση Ἱστορικά*, σ. 179. Δάσιαρη, *Ἰωάννινα*, σ. 547-48. Τσουρή, *Βιζαντ. ὀχύρωση*, σ. 154: «Ὅπως τό τεῖχος τῆς Τσιμισκρατίας ἀκολουθοῦσε λίγο πολύ τήν πορεία τοῦ ἑστερραβιζαντινοῦ τειχους, ἔτσι καί τό τελευταῖο αὐτό ἀκολουθοῦσε τήν πορεία τοῦ μεσοβιζαντινοῦ». Ἐπίσης, σ. 155: «Ὁ Μιχαήλ ἀνοικοδόμησε ἢ ἐπισκεύασε ριζικά τά τείχη τῆς πόλης καί τήν ἀκρόπολη τοῦ Δημοτικοῦ Μουσείου ἀλλά δέν τά ἐπεξέτεινε». Βλ. καί σ. 156-7. Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 18.

137. Ὁ Σαλαμάγκας, *Ἅπαντα*, σ. 13, πιστεύει ὅτι τά τείχη πού κατεσκεύασε ὁ Βοημούνδος δέν περιέκλειαν ὁλόκληρη τή χερσόνησο.

138. Edrisi, *Geographie*, σ. 291.

139. Edrisi, *Géographie*, σ. 288, 290.

140. Ὁ δρόμος περνοῦσε μέσω Δρυϊνούπολης, Καστοριᾶς, Τρικάλων καί Λάρισας (Edrisi, *Géographie*, σ. 291-292). Ducellier, *Façade*, σ. 82.

σία[141]. Τά Γιάννενα δέν βρίσκονταν πάνω σέ μιά ἰδιαίτερα σημαντική ὁδό, οὔτε κοντά στή θάλασσα, γιά νά εἶχαν λιμάνι. Ἔτσι, δέ μνημονεύονται ἀπό τόν Ἑβραῖο Ραβίνο Βενιαμίν τόν ἐκ Τουδέλης. Αὐτό εἶχε συνέπεια καί στό ἐμπόριο· στά βενετικά ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς, ὅπου μνημονεύεται ἡ Ἄρτα[142], καθώς καί ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας, δέ γίνεται λόγος γιά τά Γιάννενα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅμως, τό γεγονός ὅτι οἱ Βενετοί φρόντισαν ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων νά συμπεριληφθεῖ στό χρυσόβουλλο, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος τούς παραχωρεῖ προνόμια, σημαίνει ὅτι ἀπό ἐμπορικῆς πλευρᾶς δέν τούς ἦταν ἀδιάφορη. Στό ἴδιο ἔγγραφο ἡ πόλη παρουσιάζεται ὡς πρωτεύουσα μιᾶς ἀπό τίς ἐπαρχίες τῆς Ἠπείρου[143]. Τοῦτο δείχνει ὅτι στό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα τά Ἰωάννινα ἦταν τό κέντρο τῆς γύρω περιοχῆς, «γεγονός πού προδίδει τήν αὔξουσα σημασία τους»[144].

Ἄν ἡ πληροφορία τοῦ Idrisi, ὅτι τά Γιάννενα περιβάλλονται ἀπό νερά καί περιβόλια, εἶναι σωστή, θά μπορούσαμε ἴσως νά καταλήξουμε, ἐπί πλέον, στό συμπέρασμα ὅτι τά περιβόλια βρίσκονταν ἀμέσως ἔξω ἀπό τήν πόλη, ἀλλά κυρίως ἐκτός χερσονήσου, ὅπου ἦταν πολύ εὔκολο νά ποτίζονται μέ αὐλάκια ἀπό τίς δυό πλευρές τῆς λίμνης. Στήν περίπτωση αὐτή ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἡ μορφή τῆς πόλης, ὅπως τήν περιγράψαμε παραπάνω· τά νερά τῆς λίμνης νά τήν περιέβαλαν ἀπό τή μιά μακρά πλευρά (ὅπως καί ἀπό τίς δυό στενότερες) καί τά περιβόλια ἀπό τήν ἀπέναντι μακρά πλευρά, πρός τήν ξηρά.

141. Γ. Κουλουρᾶ, *Τό ὁδικό δίκτυο τῆς Θεσσαλίας κατά τό Μεσαίωνα (11ος-15ος αἰώνας)*: «Δρόμοι καί κόμβοι τῆς Βαλκανικῆς. Ἀπό τήν ἀρχαιότητα στήν ἐνιαία Εὐρώπη» (Διεθνές Συνέδριο Ἱστορικῆς Γεωγραφίας, Θεσσαλονίκη 25-27 Σεπτεμβρίου 1995), Θεσσαλονίκη 1997.

142. Morozzo della Rocca - A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano, nei secoli XI-XIII*, τ. Α΄, Torino 1940, I, 61.

143. Ζακυθηνοῦ, *Περί διοικητ. διαιρέσεως*, 17 (1941), σ. 220, 21 (1951), σ. 196.

144. Prinzing, *Πολιτικές ἐξελίξεις*, σ. 194. Dendias, *Διενέξεις*, σ. 304-305.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γ. Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ: ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

α) Ἡ «διαμόρφωση» τοῦ κάστρου ἐπί Μιχαήλ Α΄ Δούκα

Ἀπό τό ἔργο τοῦ μητροπολίτη τῆς Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκου, ἀντλοῦμε πολύτιμες πληροφορίες γιά τήν κατασκευή τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων[145]. Ἀναφέρει ὁ γνωστός ἱεράρχης ὅτι μετά τήν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης καί τῶν ἄλλων πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τούς Φράγκους καί τήν φυγή τῶν κατοίκων τους, ὁ Μιχαήλ Δούκας συγκέντρωσε πολλούς ἀπ' αὐτούς καί τούς διέσωσε, σάν ἄλλος Νῶε, ἀπό τόν κατακλυσμό, χτίζοντας τό «πολίδιον» τῶν Ἰωαννίνων, τό ὁποῖο «ἀνέγειρε σέ μορφή κάστρου», καί ἐνοικίζοντάς τους μέσα σ' αὐτό, ἀφοῦ πρῶτα προσεφέρθησαν σέ ὅλους, «κατ' ἀξίαν», τόποι κατοικίας καί «μοναί» (καταλύματα). Συνεχίζοντας ὁ Ἀπόκαυκος ἀναφέρει ὅτι αὐτοί οἱ πρόσφυγες ἐξακολοιθοῦσαν νά παραμένουν ἐκεῖ, εὐγνωμονώντας τόν Μιχαήλ, γιατί ἄν δέν ἦταν αὐτός ὄχι μόνο οἱ ἴδιοι πού συγκεντρώθηκαν στά Γιάννενα θά εἶχαν ἀφανισθεῖ ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν ἀλλοεθνῶν, ἀλλά καί οἱ αὐτόχθονες, ἀκόμη, θά ἀναγκάζονταν νά ἐγκαταλείψουν τήν πόλη, ἐξ αἰτίας τῶν ἴδιων ἐπιδρομῶν, ἄν κατόρθωναν νά σώσουν καί τούς ἰδιους τούς ἑαυτούς τους. Ἔτσι λοιπόν «ὁ λαός» πού διασώθηκε ἐδῶ καλεῖ τόν Μιχαήλ «πολιστήν καί σωτῆρα πολιοῖχον», ὑπάρχουν ὅμως μερικοί, σημειώνει ὁ Ἀπόκαυκος, πού δέν θέλουν νά δοῦν τήν ἀλήθεια καί ἀχάριστοι πρός τόν εὐεργέτη τους οἰκειοποιοῦνται καί μοιράζονται τούς τόπους τοῦ κάστρου, ἐπιχειρώντας νά διώξουν ἐκείνους πού ὁ Μιχαήλ Δούκας ἐγκατέστησε ἐκεῖ. Μάλιστα ἀπειλοῦν ὄχι μόνο νά διώξουν αὐτούς τούς ἴδιους ἀλλά ἀκόμα νά σκάψουν τούς τάφους τῶν νεκρῶν συγγενῶν τους καί νά πετάξουν τά κόκκαλα, ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἡ σωτηρία τους ὀφείλεται ὄχι στό Μιχαήλ ἀλλά στή δική τους σύνεση καί ἰσχύ.

Ὕστερα ἀπό τήν ἐξιστόρηση τῆς ἐπικρατούσας κατάστασης, ὁ Ἀπόκαυκος ἐκφράζει τήν ἄποψη ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο καθένας ἀπό τούς πρόσφυγες νά παραμείνει στή θέση του, ὅπως ἀποφασίστηκε «διά προσκινητοῦ *ὁρισμοῦ*» τοῦ βασι-

145. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Περί συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 454-55. Nicol, *Despotate* (1957), σ. 42, 106.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λέως Θεοδώρου Δούκα, σημειώνοντας, ἐπιπλέον, ὅτι καί ἡ δική του γνώμη εἶναι νά τηροῦνται οἱ βασιλικοί ὁρισμοί καί κανείς στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων νά μήν ἀναγορεύεται «γονικάρχης», ἀλλά μόνο νά μνημονεύουν ἐκεῖνον πού ἀπέσπασε ἀπό τά χέρια τῶν ἐχθρῶν τό κάστρο καί δέχτηκε ὅλους τούς οἰκήτορες. Ὁ ἱεράρχης τελειώνει ἀναφέροντας ὅτι γιά τούς λόγους αὐτούς ἔκανε τήν παραπάνω «διάγνωσιν» (δηλαδή γνωμάτευση καί ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ἐγγράφου πού εἶναι ἐπικυρωματικό τοῦ ὁρισμοῦ), τό μήνα Μάρτιο, τῆς πέμπτης ἰνδικτιῶνος, πού συμπίπτει μέ τό ἔτος 1217 ἤ λίγα ἔτη ἀργότερα[146].

Ἀπό τό παραπάνω κείμενο, βλέπουμε ὅτι μετά τόν διαπληκτισμό ἀνάμεσα σέ αὐτόχθονες καί πρόσφυγες στά Γιάννενα, ζητήθηκε ἡ γνώμη τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ἰωάννη Ἀποκαύκου, ἀπό τήν ἀπάντηση τοῦ ὁποίου γίνεται φανερό ὅτι ὁ μέν Μιχαήλ Δούκας ἐγκατέστησε στά Γιάννενα τούς πρόσφυγες ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί ἄλλες φραγκοκρατούμενες πόλεις ὁ δέ ἀδελφός του Θεόδωρος Δούκας, ἀργότερα, ἐξέδωσε ὑπέρ αὐτῶν καί *ὁρισμό*, γιά νά εἶναι πιό βέβαιη ἡ θέση τους. Δέν ἀποκλείεται ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ «οἰκιστῆ» Μιχαήλ, οἱ αὐτόχθονες νά εἶχαν κάνει μιά πρώτη ἀπόπειρα νά διώξουν τούς πρόσφυγες, πράγμα πού, ἴσως, προκάλεσε τήν ἔκδοση τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ Θεοδώρου Δούκα. Προφανῶς ἡ ἐν λόγω διένεξη πού μνημονεύει ὁ Ἀπόκαυκος ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀνάμεσα στούς πρόσφυγες καί τούς αὐτόχθονες, σέ μιά πόλη, πού, ὅπως θά δοῦμε, γενικά, δέν ἦταν ἰδιαίτερα ἐχθρική στήν ἐκεῖ παρουσία κατατρεγμένων.

Σχετικά μέ τήν οἰκιστική κατάσταση τῶν Ἰωαννίνων, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ περισσότερο, ἀπό τά γραφόμενα τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου, παρατηροῦμε: α) ὁ Μιχαήλ Δούκας, ἀμέσως μετά τή φραγκική κατάκτηση, ἐδημιούργησε τό «πολίδιον», δηλαδή τή μικρή πόλη τῶν Ἰωαννίνων[147]. β) Τό ἀνέγειρε «εἰς μόρφωσιν κάστρου», τοῦ ἔδωσε δηλαδή τή μορφή κάστρου, μέσα στό ὁποῖο περίθαλψε τούς πρόσφυγες, παρέχοντάς τους σπίτια. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ προηγούμενη κατάσταση τῆς πόλης, τά πράγματα δύσκολα ἐξηγοῦνται. Πράγματι, εἴδαμε ὡς τώρα ὅτι τά Ἰωάννινα προϋπῆρχαν, μέ τή μορφή, μάλιστα, κάστρου, πρίν ἀπό τόν ἐρχομό τῶν Νορμανδῶν, ἐνῶ στό τέλος τοῦ 12ου αἰ. ἡ πόλη ἀποτελοῦσε κέντρο, στά πλαίσια τῆς γύρω περιοχῆς. Ὑπάρχουν ἐρευνητές πού πι-

146. Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Περί συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 452, 455, ἀναγράφει ὡς πιθανότερη χρονολογία τό 1217 (ἤ 1232). Ὁ Δένδιας, *Διενέξεις*, σ. 302 κ.ἑ., προτιμάει τό 1232, διότι ἀναφέρει ὅτι ὡς τό 1217 ὁ Θεόδωρος ἦταν πανίσχυρος γιά νά ξεσηκωθοῦν οἱ αὐτόχθονες Γιαννιῶτες, ἐνῶ ἀντίθετα τό 1230 εἶχε νικηθεῖ ἀπό τούς Βουλγάρους καί αἰχμαλωτισθεῖ. Ὁ Stiernon δέχεται ὡς χρονολογία τό 1227 (D. Nicol, *Refugees*, σ. 20). Ὁ Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 14 (446), σημ. 2, ὀρθά ἀναφέρει ὅτι πρέπει νά χρονολογηθεῖ μετά τή στέψη τοῦ Θεοδώρου ὡς βασιλέως.

147. Πρβλ. Dölger, *Beiträge*, σ. 115: «Ἀγρός ἐστι πᾶς κεκαλλωπισμένος χῶρος, *ἀγρίδιον δέ μεγάλου χωρίου ὑποδιαίρεσις* μερική, μερικόν δέ καί τόν καλλωπισμόν ἔχουσα διό καί ἀγρίδιον διά τήν ἀτέλειαν ὀνομάζεται, ὥσπερ πόλις καί πολίδιον».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στεύουν ὅτι πρίν ἀπό τό 1204 τά Ἰωάννινα ἦταν πράγματι πολίδιον, δηλαδή μικρή πόλη, καί ὅτι ὁ Μιχαήλ Α΄ τά ἀνήγαγε σέ μεγαλύτερη πόλη[148]. Ὅμως τό κείμενο τοῦ Ἀποκαύκου ἀναφέρει «ἐτεκτήνατο» (ὅτι τή δημιούργησε δηλαδή αὐτός ὁ ἴδιος) καί ὄχι ἀνακαίνισε.

Ἂν πάρουμε κατά λέξη τό κείμενο, σημαίνει ὅτι πρίν ἀπό τό 1204 τά Ἰωάννινα, οὐσιαστικά, δέν ὑπῆρχαν. Αὐτή τήν ἐξήγηση δίνει καί ὁ Σαλαμάγκας, ὁ ὁποῖος ἀναγκάζεται νά δεχθεῖ, ὅτι, ἀφοῦ ὁ Μιχαήλ τά διαμόρφωσε σέ κάστρο, τοῦτο δείχνει ὅτι ἡ πόλη κείτονταν σέ ἐρείπια. Ἀποδίδει λοιπόν τό φαινόμενο τοῦτο σέ καταστροφή καί συγκεκριμένα στήν ἐκστρατεία τῶν Νορμανδῶν τό 1185[149], οἱ ὁποῖοι ὅμως πρέπει νά ποῦμε ὅτι, τότε, δέν πέρασαν ἀπό τή νότια Ἤπειρο. Πιό προσεκτικός ὁ Βρανούσης ἀναφέρει ὅτι τό 1204 τά Γιαννενα ἦταν ἀσήμαντα, ἀφοῦ τά γραφόμενα τοῦ Ἀποκαύκου, πού ἀποτελοῦν ἐπίσημο κείμενο τῆς ἐποχῆς, «τά παρουσιάζει περίπου ὡς ἀνύπαρκτα» (δεδομένου ὅτι ὁ Κομνηνοδούκας Μιχαήλ Α΄ ἐδημιούργησε τότε τό πολίδιο τῶν Ἰωαννίνων καί «τό ἀνήγειρεν εἰς μόρφωσιν κάστρου»), παρατηρεῖ ὅμως ὅτι ὅλα αὐτά ἔχουν κάποια δόση ὑπερβολῆς, ἂν καί ὁπωσδήποτε πρόκειται «περί ἐπανοικισμοῦ τῆς πόλεως καί περί ριζικῆς ἀνακαινίσεως, ἀναμορφώσεως ἤ ἐπανακατασκευῆς τοῦ κάστρου»[150]. Πάντως, ἐκεῖνο πού πρέπει νά ἀποκλείσουμε, μέ βεβαιότητα, εἶναι ὄχι μόνο ἡ καταστροφή τῆς πόλης ἀπό ἐχθρό, ἀλλά καί ἀπό ἄλλη αἰτία (σεισμός, λοιμός κ.λπ.) διότι, ὅπως εἴπαμε, τή συναντοῦμε λίγο πρίν ἀπό τό 1204 νά εἶναι τό κέντρο τῆς γύρω περιοχῆς.

Σχετικά μέ τή δημιουργία τοῦ «πολιδίου» τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τόν Μιχαήλ, ἂν ἡ σημασία τοῦ «τεχταίνομαι» εἶναι χτίζω, ὅπως ἐκλαμβάνεται ἀπ' ὅλους τούς ἐρευνητές, θά μποροῦσε νά δεχτεῖ κανείς, ὅπως ὁ Βρανούσης, ὅτι ὁ Ἀποκαυκος, σ' αὐτό τό σημεῖο, ἁπλῶς ὑπερβάλλει, ἀναφέροντας ὅτι ἔκτισε τό πολίδιον, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἔχτισε τμῆμα (κυρίως σπίτια γιά τούς πρόσφυγες) αὐτοῦ καί, ὅπως φαίνεται ἀπό τή συνέχεια, τό τείχισε. Περισσότερο δισκολοεξήγητη εἶναι ἡ φράση τοῦ Ἀπόκαυκου «εἰς μόρφωσιν κάστρου αὐτό ἀνεγείραντος», διότι, ὅπως γνωρίζουμε, τά Ἰωάννινα ἀναφέρονται ὡς κάστρο πολύ νωρίτερα, ἀπό τήν Ἄννα Κομνηνή. Τό νά τοῦ δώσει ὁ Μιχαήλ μορφή κάστρου σημαίνει ὅτι δέν ὑπῆρχε πρίν. Ὅμως τά Ἰωάννινα, ὡς ὀχυρωμένος οἰκισμός, προϋπῆρχαν· ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τά τείχη τους ἦταν πεσμένα, ἡ μορφή τοῦ κάστρου πρέπει νά διετηρεῖτο ἀνέπαφη. Γιά νά δώσουμε μιά ἀπά-

148. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Περί συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 453. Πρβλ. Nicol, *Refugees*, σ. 20-21. Δένδια, *Διηγήσεις*, σ. 304.

149. Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, σ. 15, ὅπου ἀναφέρει, ὅτι φαίνεται πώς οἱ Ἰταλονορμανδοί δέν ἄφησαν «λίθον ἐπί λίθου». Βλ. καί Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 15.

150. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 12-13 (444-45). Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 10. Βλ. καί Τσουρή, *Βυζαντ. ὀχύρωση*, σ. 149.

ντηση στό ἐρώτημα, μ' αὐτές τίς προϋποθέσεις, πρέπει νά ἀναφερθοῦμε πρῶτα στήν ὁρολογία πού ἔχει σχέση μέ τά φρούρια καί τίς ὀχυρωμένες πόλεις.

Πρίν ἀπό τό τέλος τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς, οἱ συγγραφεῖς μέ τή λέξη κάστρο μποροῦσαν νά ἐννοοῦν ἁπλό ὀχύρωμα ἤ ἀκρόπολη κάστρου[151], τίς περισσότερες ὅμως φορές ἡ σημασία τῆς λέξης ἦταν ταυτόσημη μέ ἐκείνη τῆς ὀχυρωμένης πόλης[152]. Τό κάστρο περιλάμβανε σπίτια καθώς καί τό ἰδιαίτερα ὀχυρωμένο τμῆμα, τό γουλά (ἀκρόπολη)[153]. Μ' αὐτήν τήν εὐρύτερη ἔννοια συναντᾶται ἡ λέξη κάστρο στίς περισσότερες πηγές τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων[154] (δέν ἀποκλείεται βέβαια ἔξω ἀπό τό τεῖχος τῆς ἀκρόπολης νά ὑπῆρχε ὄχι μόνο μία ἀλλά καί δεύτερη ζώνη τείχους πού ἐπέβαλε τό μεγάλωμα τῆς πόλης, ὅπως π.χ. τά Σέρβια, τῆς ὁποίας τό πιό πυκνοκατοικημένο, μάλιστα, μέρος ἦταν ἡ ἔκταση ἀνάμεσα στά δυό ἐξωτερικά τείχη)[155]. Ἡ σημασία τοῦ κάστρου ἦταν ταυτόσημη μέ ἐκείνη τῆς πόλης. Στούς τελευταίους βυζαντινούς αἰῶνες, παρόμοια σημασία ἀπέκτησε καί ἡ λέξη «πολίχνιον», πού δέ σήμαινε πιά μικρή πόλη[156], ἀλλά κάστρο, «δηλαδή τήν ὀχυρωμένη πόλη, εἴτε μικρή εἴτε μεγάλη ἤ ἁπλῶς καί μόνο τό ὀχυρό»[157]. (Ἔτσι, ὅταν ὁ Χαλκοκονδύλης ἀναφέρει τοπωνύμια Ἀγγελοπολίχνη, Σιδηροπολίχνη, Ἀργυροπολίχνη, αὐτά σημαί-

151. *Χρονικό Μορέως*, στ. 2805. Π.χ. κάστρο *Μούντ' Ἐσκουβέ* (Πεντεσκούφι), πού εἶναι καθαρά ὀχύρωμα· ἐπίσης 1411 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρεται γιά τήν Πάτρα: *Κι ἀφῶν τήν χώραν [πόλη] ἀπήρασιν, ἐκεῖνοι γάρ τοῦ κάστρου...* Oikonomides, *Donations*, σ. 413. Ἡ «χώρα» τῆς Πάτρας ἦταν ὀχυρωμένη καί περιλαμβανόταν στό κάστρο. Σ' αὐτή τήν περίπτωση, ὁ *Δούκας*, πού ὀνομάζει «κάστρον» τήν ἀκρόπολη, καλεῖ τή χώρα «ἐξώκαστρον», σ. 397-99.

152. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 35, 251. Nicol, *Despotate*, σ. 84, 222: «The walled city or kastron was the administrative and military centre of each particular district of the Despotate. Every kastron was large enough to accommodate the surrounding population in time of emerging». Kirsten, Byzant. Stadt, σ. 38, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι αὐτή τήν περίοδο ἡ βυζαντινή πόλη πρέπει νά ἐκλαμβάνεται μᾶλλον σάν ὀχυρωμένο κέντρο καί ὄχι μέ τή σημασία τῆς πόλης στή Δύση. Τοῦτο δέν ἰσχύει γιά τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Θεσσαλονίκη, πού σχεδόν ποτέ δέν συναντοῦνται ὡς κάστρα.

153. Miklosich-Müller, Acta, τ. Β΄, σ. 250: «... εἰς κάστρον ἡμῶν Γρεβενόν λεγόμενον, καί ἐκράτει καί τόν κουλάν τοῦ κάστρου ἐκείνου». Zakythinos, *Despotat*, σ. 166-67, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μερικά κάστρα δέν εἶχαν κουλᾶ (π.χ. Στρατηγικό Κεκαυμένου «... εἰ μέν οἰκεῖς εἰς κάστρον τῆς Ἀνατολῆς εἴτε τῆς Δύσεως ἔχον κουλᾶ...». Βλ. καί Oikonomides, *Donations*, σ. 413.

154. Ὡς κάστρο συναντήσαμε τά Γιάννενα στήν Ἄννα Κομνηνή, ἀλλά καί στό *Χρονικό τῶν Τόκκων* (π.χ., στ. 1421: «Ὅμπρός εἰς τό κάστρο ἔπεσαν τά δύο τά φουσσάτα»), στό *Χρονικό Ἰωαννίνων* (σ. 217, 220, 222), στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 (Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81), ἀλλά καί ἄλλους οἰκισμούς (π.χ. *Χρονικό Μορέως*, στ. 6615 κ.ἑ., 7430 κ.ἑ., κάστρα Καρύταινας καί Ἄκοβας· 7287, κάστρο Δομοκοῦ· 8081, κάστρο Θήβας· 8190 κ.ἑ., κάστρο Ἀρακλόβου· 8790 κ.ἑ. κάστρα Ἄρτας (καί Ἰωαννίνων).

155. Λαῖου, *Κοινωνία*, σ. 240.

156. Ὁ Μιχαήλ Ψελλός ὀνομάζει «Πολίχνιον» τίς Συρακοῦσες (Michaelis Pselli, *Historia syntomos*, ἐκδ. W.I. Aerts, CFHB XXX, Berolini 1990, σ. 68. Βλ. καί σ. 74: «... διά τοῦ Ἴστρου εἰς τι τῶν τῆς Ρώμης πολιχνίων καταπλεῦσαι βούλεται».

157. Ζαχαριάδου, *Πολίχνη*, σ. 242 κ.ἑ., ὅπου παρουσιάζονται παραδείγματα ἀπό Βυζαντινούς συγγραφεῖς τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου, ἀλλά καί ἀπό τήν Ἄννα Κομνηνή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νουν άπλῶς Ἀγγελόκαστρο, Σιδηρόκαστρο, Ἀργυρόκαστρο)[158]. Σχετικά μέ τά Ἰωάννινα, τό κάστρο (μέ τήν εὐρύτερη σημασία τῆς ἀκρόπολης καί τοῦ ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ) συναντᾶται ὡς πόλις[159], ἀλλά καί ὡς «ἄστυ» καί «πόλισμα»[160]. Βρισκόμαστε στήν ἐποχή πού κατοικημένος χῶρος καί ὀχυρώσεις ταυτίζονται ἀναγκαστικά, λόγω τῶν πυκνῶν ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν.

Ἐρχόμενοι τώρα στή φράση τοῦ Ἀπόκαυκου ὅτι ὁ Μιχαήλ ἀνέγειρε τά Ἰωάννινα «σέ μορφή κάστρου», μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πώς ἐδῶ ἡ σημασία τοῦ κάστρου ἐκλαμβάνεται μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τῆς ὀχυρωμένης πόλης· δηλαδή κατεσκεύασε περίβολο εὐρύτερο γιά νά περιλάβει καί τά ἔξω σπίτια. Τό μικρό κάστρο τοῦ 11ου αἰώνα δέν ἦταν δυνατό νά χωρέσει τόν πληθυσμό πού ὅλο αὐξανόταν κι ἔτσι, μέ τήν αὔξηση τῆς σημασίας τῆς πόλης, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο ὅτι ἐκεῖνοι πού ἔμεναν ἔξω ἀπό τά τείχη συνεχῶς πλήθαιναν[161]. Ἄν σ' αὐτούς προστεθοῦν καί οἱ πρόσφυγες τῆς φραγκικῆς λαίλαπας, γίνεται φανερό, ὅτι, σ' αὐτή τή χρονική στιγμή, ἔξω ἀπό τό κάστρο, πρέπει νά ἔμεναν οἱ περισσότεροι κάτοικοι. Ὁ Μιχαήλ, λοιπόν, θά μποροῦσε νά χαρακτηρισθεῖ ὡς δημιουργός τοῦ κάστρου αὐτοῦ πού τώρα περιλάμβανε πολλαπλάσιο χῶρο (ἀπό τόν περιορισμένο χῶρο τῶν δύο βραχωδῶν ὑψωμάτων πού ὑπῆρχε, πρίν αὐτός καλύψει ὁλόκληρο τό χῶρο τῆς χερσονήσου) τειχίζοντας ὅλα τά σπίτια· ἦταν δηλαδή κάστρο μέ τή σημασία τῆς ὀχυρωμένης πιά πόλης, ἀφοῦ τό προηγούμενο δύσκολα θά μποροῦσε, ὡς αὐτή τή στιγμή, νά χαρακτηριστεῖ ὡς ὀχυρωμένη πόλη, γιατί περιλάμβανε στόν τειχισμένο χῶρο του τά λιγότερα σπίτια.

Πιστεύουμε ὅτι τά πράγματα δέν θά ἦσαν διαφορετικά γιά τή μορφή τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, ἄν ἐκλάβουμε τό ρ. «ἐτεκτήνατο» μέ τή μεταφορική του σημασία *σχεδιάζω* (μετά δεξιότητος). Ἐδῶ, ἐξηγεῖται καλύτερα καί ἡ σύνταξη τῆς ἐπίμαχης φράσης: «ὁ ὁποῖος σχεδίασε τό πολίδιο τῶν Ἰωαννίνων καί τό ἀνέγειρε σέ μορφή κάστρου». Διαφορετική θά ἦταν ὅμως ἡ πρόθεση τοῦ ἡγεμόνα· σ' αὐτή τήν περίπτωση δέν ἔχτισε ἁπλῶς ἕνα εὐρύτερο περίβολο, ὥστε νά περιλάβει τά ὑπάρχοντα ἔξω σπίτια, ἀλλά μελέτησε καί σχεδίασε μιά πολύ εὐρύτερη, τῆς ὑπάρχουσας, πόλη, ὥστε νά ἀποβεῖ σημαντικό κέντρο, στά πλαίσια ὁλόκληρης τῆς ἐπικράτειας. Ἑπομένως, καί στίς δύο περιπτώσεις ὁ Ἀπόκαυκος ὑπερβάλλει, ὄχι μόνο γιατί γράφει πώς ἔκτισε τό πολίδιον τῶν Ἰωαννίνων (τή στιγμή πού ὑπῆρχαν ἀστοί κάτοικοι μέ μιά, μάλιστα, ἀρκετά ἰσχυρή

158. Ζαχαριάδου, *Πολίχνη*, σ. 243.

159. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 215, 219-221, 224, 225, 231, 234, 235, 237, 238. Στό ἴδιο Χρονικό πόλις ὀνομάζονται ἐπίσης τά Τρίκαλα (σ. 213, 214), ἡ «μεγαλόδοξος» Βέροια (σ. 213) καί ἡ Ἄρτα (σ. 221, 237). Βλ. καί *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3315.

160. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 78, 79.

161. Πρόκειται γιά τήν ἐκτός τειχῶν συνοικία πού ἀναφέρεται, γενικά, σέ πηγές, ὡς μπούρκος (π.χ. μπούρκος Κέρκυρας, Ἀρκαδιᾶς, Ἀραχλόβου· βλ. *Χρονικό Μορέως*, στ. 1679 κ.ἑ., 4666, 8236).

παρουσία, ὥστε νά ἀμφισβητοῦν τόν *ὁρισμό* τοῦ ἡγεμόνα τους), ἀλλά καί γιατί γράφει ὅτι τό ἀνέγειρε σέ μορφή κάστρου (τή στιγμή πού ὑπῆρχε κάστρο). Ὅτι τήν ὁριστική μορφή στό κάστρο ἔδωσε ὁ Μιχαήλ πιστεύει καί ὁ Σαλαμάγκας, καθώς καί ὁ Δένδιας[162], ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι τό κάστρο πῆρε τή μορφή του «διά τῶν παρ' αὐτοῦ ἀνεγερθεισῶν χάριν κυρίως τῶν προσφύγων οἰκοδομῶν». Τοῦτο ἀνταποκρίνεται ἐν μέρει στήν ἀλήθεια, ἄν ἐννοεῖται ὅτι ἡ τείχιση ἔγινε καί γιά νά περιλάβει τίς οἰκίες τῶν προσφύγων. Ἄν ὅμως ὁ Δένδιας ἐννοεῖ ὅτι οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι τῶν σπιτιῶν ἀποτελοῦσαν, σέ συνέχεια, τό τεῖχος, τοῦτο δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά ἀναρωτηθοῦμε πόσο ὑπερβάλλει ὁ Ἀπόκαυκος, ὅταν γράφει ὅτι οὐσιαστικά ὁ Μιχαήλ ἔχτισε τό κάστρο. Ὅπως εἴπαμε, τό πρώιμο μικρό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων πρέπει νά περιλάμβανε τούς δυό λόφους καί τή μεταξύ τους περιοχή, μιά ἐπιφάνεια λίγων δεκάδων στρεμμάτων (ἴσως 40-50). Ἐπέκταση τῆς πόλης ὁδηγοῦσε ἀναγκαστικά στήν τείχιση τοῦ λαιμοῦ τῆς χερσονήσου γιά λόγους εὐνόητους· ἐκεῖ τό μικρό ὑψόμετρο θά ἐπέτρεπε καί τήν κατασκευή τῆς τάφρου καί τήν πλήρωσή της μέ τά νερά τῆς λίμνης, ὁπότε καί θά ἔκανε τό φρούριο ἀπόρθητο. Ἡ ἐπιφάνεια, λοιπόν, τοῦ κάστρου θά ἔγινε τουλάχιστο τετραπλάσια ἀπό τήν προηγούμενη. Χτίστηκε ὁλόκληρο τό χερσαῖο τεῖχος καί τό μεγαλύτερο μέρος τῶν παραλίμνιων, ἐνῶ δέν ἀποκλείεται νά ἔγιναν ἐπιδιορθώσεις καί στά παλαιότερα τείχη πού ἐντάχθηκαν στήν ὀχύρωση (κυρίως τό εὑρισκόμενο ἀπέναντι τοῦ χερσαίου).

Μποροῦμε, λοιπόν, νά ποῦμε ὅτι τά γραφόμενα στόν Ἀπόκαυκο[162α] δέν ἀπέχουν πολύ ἀπό τήν πραγματικότητα. Ἡ διεύρυνση περιέλαβε πράγματι τό πιό λαμπρό καί δυνατό, θά λέγαμε, τμῆμα τοῦ κάστρου, τήν περίφημη, ἀπό μεταγενέστερες πηγές, *χώρα* τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου, μαζί μέ τό λαό, ζοῦσαν καί οἱ ἄρχοντες. Τέλος, ἡ ἐπιδιόρθωση τῶν τειχῶν τοῦ παλαιοῦ κάστρου, περισσότερο ἀπό 120 χρόνια μετά τήν ἀνακαίνιση ἀπό τόν Βοημοῦνδο, θά συνέβαλε στήν ἐδραίωση τῆς ἀντίληψης ὅτι ὁ Μιχαήλ ἦταν ἐκεῖνος πού ἔχτισε ἐξ ἀρχῆς τό κάστρο καί ὁ Ἀπόκαυκος, θερμός ὑποστηρικτής τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἠπείρου, εὐχαρίστως θά συνέβαλε στήν παγίωσή της.

Ἡ ἄποψή μας ὅτι ἀμέσως μετά τό 1204 (ἀλλά καί πρίν, σέ μικρότερο ποσοστό), μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νά ζοῦσε ἔξω ἀπό τά παλαιά τείχη

162. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 13. Δένδια, *Διενέξεις*, σ. 304.

162α. Πάντως ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα, εἴτε δηλαδή δώσουμε τή μιά εἴτε τήν ἄλλη σημασία στήν ἐπίμαχη φράση τοῦ Ἀπόκαυκου (δηλαδή ἤ ὅτι περιεβλήθησαν μέ τεῖχος τά ἐκτός σπίτια, παίρνοντας ἔτσι τή μορφή πλήρους κάστρου, ἤ ὅτι σχεδιάστηκε ἐξ ἀρχῆς, ὡς μεγαλύτερο κάστρο) ἡ κατάσταση, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, παραμένει ἡ ἴδια, γιά ὅσους κατοίκους βρίσκονταν ἔξω ἀπό τά παλαιά τείχη. Τά σπίτια τους ἐντάχθηκαν στή νέα ὀχυρωμένη πόλη κι ἔτσι ἡ προστασία τους ἦταν τώρα πιό βέβαιη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐνισχύεται ἀπό τά γραφόμενα τοῦ Ἀπόκαυκου, ὅταν ἀναφέρει, ὅτι, ἄν δέν ἦταν ὁ Μιχαήλ, ὄχι μόνο οἱ πρόσφυγες θά ἀφανίζονταν ἀπό τίς ἐχθρικές ἐπιδρομές ἀλλά καί οἱ αὐτόχθονες θά ἀναγκάζονταν νά ἐγκαταλείψουν τήν πατρίδα τους, ἐάν γλύτωναν κι αὐτοί ἀπό τά χέρια τῶν ἐχθρῶν. Δύσκολα θά μποροῦσε νά δεχθεῖ κανείς, ἐδῶ, ὅτι αὐτή ἡ ἀσφάλεια, μετά τήν ἐπέμβαση τοῦ Μιχαήλ Α΄, δέν ὀφειλόταν στήν ἄμεση κάλυψη τῶν σπιτιῶν τους ἀπό νεότερο, μή ὑπάρχον πρίν, τεῖχος. Ἤ μήπως ἡ μικρή διαφοροποίηση τοῦ κινδύνου ἀνάμεσα στίς δυό ὁμάδες, τούς αὐτόχθονες καί τούς πρόσφυγες[163], σήμαινε ὅτι οἱ πρῶτοι βρίσκονταν μέσα στά παλιά τείχη καί οἱ δεύτεροι ἔξω ἀπό αὐτά; Κι αὐτό ἀκόμη ἄν συνέβαινε, εἶναι προφανές ὅτι μέσα στήν περιορισμένη ἐπιφάνεια τοῦ παλαιοῦ κάστρου πρέπει νά ἔμεναν σχεδόν ἀποκλειστικά οἱ ἄρχοντες (πού διαμαρτυρόντουσαν γιά τήν παρουσία τῶν προσφύγων). Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑπόλοιπου πληθυσμοῦ καί ἴσως τῶν νεοαφιχθέντων προσφύγων πρέπει νά ἔμεναν ἔξω ἀπό τά παλαιά τείχη, τώρα ὅμως μέσα στό καινούριο, εὐρύτερο κάστρο. Ὅλοι τους πάντως εὐνοήθηκαν ἀπό τήν ἀνέγερση τοῦ νέου κάστρου.

Δέν ὑπάρχουν, δυστυχῶς, ἀποδείξεις, ἀπό ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς, πού θά ἀποδείκνυαν μέ βεβαιότητα τήν κατασκευή τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους ἀπό τόν Μιχαήλ[164], ὑπάρχουν ὅμως μαρτυρίες πού συνηγοροῦν τουλάχιστο στή συμβολή του. Ἔτσι, ὁ ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ Ἰγνάτιος, πού τό 1755 ἦταν σπουδαστής στά Γιάννενα, σημειώνει ὅτι διάβασε «ἐν τῷ τειχοκάστρῳ» τά ὀνόματα Μιχαήλ Δούκας, Ἰωάννης καί Θωμᾶς[165]. Τίς ἐπιγραφές φαίνεται θά εἶχε δεῖ καί ὁ γεωγράφος Μελέτιος, ἀφοῦ σημειώνει ὅτι τά Ἰωάννινα τειχίσθηκαν ἀπό τόν Μιχαήλ Δούκα καί τόν δεσπότη Θωμά, ἐκτίμηση πού πρέπει νά εἶναι σωστή, ἀφοῦ ὅλες οἱ ἐνδείξεις ὁδηγοῦν πρός τά δυό αὐτά πρόσωπα[166].

163. Ἔτσι, νομίζω, ἐξηγεῖται ἡ φράση «οὐ μόνον ὁ σποράδην τῶν ξένων σύλλογος... *ἀφανεία παραδοθῆναι ἔμελλεν*... ἀλλά καί οἱ αὐτόχθονες *ἄποικοι τῆς πατρίδος αὐτῶν ἐγένοντο*», σέ περίπτωση ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν (Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Περί συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 455).

164. Ὁ Δάκαρης (*Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 178) πιστεύει ὅτι ὁ πύργος τοῦ Θωμᾶ εἶναι ἐνσωματωμένος σέ παλαιότερο βυζαντινό καί ὅτι «ὁλόκληρη σχεδόν ἡ δυτική πλευρά τοῦ κάστρου εἶναι ἀρχαιότερη ἀπό τόν πύργο τοῦ Θωμᾶ», ὑποθέτοντας ὅτι ἀνήκει στην ἐποχή τοῦ Μιχαήλ Α΄, πράγμα που, καθώς φαίνεται, ἀνταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

165. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 178: «Ἀφοῦ τό ὄνομα τοῦ Θωμᾶ σώζεται στόν ἐσωτερικό πύργο τοῦ κεντρικοῦ πυλώνα, εἶναι πολύ πιθανόν ὅτι τά δύο ἄλλα ὀνόματα τῶν δεσποτῶν βρίσκονταν ἐξωτερικά τῆς πύλης στόν πύργο ἤ πύργους πού τήν ἐπροστάτευαν». Τά ἄλλα δύο πρόσωπα πρέπει προφανῶς νά ταυτισθοῦν μέ τόν Ἰωάννη Ὀρσίνι καί τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο (δέν ἀποκλείεται ὅμως νά πρόκειται γιά τήν Ἄννα Παλαιολογίνα καί τόν γιό της Θωμᾶ· βλ. καί Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 72 (504).

166. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Περί συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 453. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 72-73 (504-5).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

β) Τά ἐξωτερικά τείχη. Χερσαῖο τεῖχος καί πύλες

Τό ἐρώτημα, πού ἔχει ἀπασχολήσει ὡς τώρα τούς ἐρευνητές, εἶναι ἄν τό βυζαντινό τεῖχος συμπίπτει μέ τό σημερινό ἐξωτερικό τεῖχος πού ἔχτισε ὁ Ἀλή πασάς. Παλιότεροι (ἀλλά καί νεότεροι) μελετητές πού παρατήρησαν τά παλαιότερα τμήματα τοῦ κάστρου[167], σημειώνουν ὅτι κατά τήν οἰκοδόμηση ἀπό τόν Ἀλή «κρατήθηκαν... οἱ ὁρίζουσες γραμμές τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ (τείχους), πού σχηματίζουν τή σωζόμενη ἀκόμη ἐσωτερική πλευρά του»[168], σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐξωτερική (παρειά) πού ἔχτισε ἐξολοκλήρου ὁ Ἀλής, ἤ περιορίζουν τά βυζαντινά τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους κατά τόπους[169]. Ἡ κατασκευή τοῦ κάστρου τοῦ Ἀλῆ γύρω ἀπό τό βυζαντινό ἐνισχύεται ἀπό ἐνθύμηση σέ ἐκκλησιαστικό βιβλίο τῆς Μονῆς Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ νησιοῦ ἀπό τόν ἡγούμενο Ἀνανία: «ετος 1815 μαγήου 10· επρόσταξε ὁ βεζύρης ἀλή πασιάς καί εὔκηασε τό κάστρο *γύρω από τό παλεόν* καθώς φαίνεται εος την σήμερον και εύκιασε ντάπιες χορταρένιες από χόμα γήρο ης τρης μεργίες»[170]. Στήν ἐνθύμηση δέν διευκρινίζεται σέ τί ἀπόσταση χτίστηκε τό κάστρο τοῦ Ἀλῆ ἀπό τό προηγούμενο βυζαντινό.

Ἀρχαιολογικά δεδομένα μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε, κυρίως ὅσον ἀφορᾶ στό χερσαῖο τεῖχος, ὅτι ἡ ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, πράγματι συμπεριέλαβε, κατά τόπους, τό βυζαντινό τεῖχος. Ὁ Τσουρῆς παρακολουθεῖ λεπτομερειακά τά ὑπολείμματα τοῦ βυζαντινοῦ τείχους, ἐνταγμένα στό νεότερο, σέ ὅλο τό μῆκος τῆς ζώνης (πίν. 3). Διαπιστώνει ὅτι στή δυτική πλευρά, ἀπό τόν πύργο τοῦ μώλου ὡς τόν πύργο τοῦ Θωμᾶ, τό βυζαντινό τεῖχος ἔχει ἐνσωματωθεῖ πλήρως στήν ὀχύρωση τοῦ Ἀλῆ, ἐνῶ ἀπό τόν τελευταῖο πύργο ὡς ἐκεῖνο τῆς Σκάλας, εἶχε ἐνσωματωθεῖ κατά τό μεγαλύτερο μέ-

167. Ξυγγοπούλου, *Μεσαιωνικά*, σ. 295. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 179. Τσουρῆ, *Βυζαντ. ὀχύρωση*, σ. 151 κ.ἑ. Κωνσταντίου, *Κάστρο*, σ. 22.

168. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 17. Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, σ. 11. Ὁ Σαλαμάγκας σημειώνει ὅτι ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι «σέ τρία βασικά σημεῖα ἔντονων καμπῶν του... ὁ Ἀλῆς ἔφτιασε καί τρεῖς προεξέχοντες πολυγωνικούς πύργους πλαγιοφύλαξης». Βλ. ἐπίσης, Σαλαμάγκα, *Περίπατος*, σ. 183.

169. Πυρσινέλα, *Ἵδρυσις*, σ. 533: «Ἐξ ὅλων τῶν τειχῶν τό μόνον μεσαιωνικόν τμῆμα εἶναι ἡ πρός τό ἐσωτερικόν τοῦ φρουρίου βλέπουσα ὀπισθία ὄψις τῆς μεσαιωνικῆς πλευρᾶς, ἀνήκουσα εἰς τόν Μιχαήλ τόν Α΄... Ἡ τοιχοποιία ταύτης ἐμφανῶς διάφορος τῶν ἐπιλοίπων τειχῶν, τά ὁποῖα ἠγέρθησαν ἐπί Ἀλῆ πασᾶ».

170. Ἀθηναγόρα, *Νέος Κοιβαρᾶς*, σ. 36; Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 18. Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 224. Πρβλ. καί Σαλαμάγκα, *Περίπατοι*, σ. 182, ὅπου, σέ ἐπιγραφή, στή ΝΑ πλευρά τοῦ κάστρου, κοντά στό στρατιωτικό νοσοκομεῖο, ἀναγράφετο:

«Τά σαθρωμένα τείχη του πάλιν νά ἀνακαινίσει / ... πρώην δεσπότας αὐτῶν ἐπροσκυνοῦσαν / καί δι' ἀνακαινισμόν πάντα παρακαλοῦσαν».

Τοῦτο δείχνει ὅτι ὡς τό 1815 τό βυζαντινό κάστρο σωζόταν, ἀλλά σέ κακή κατάσταση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρος. Στά ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ κάστρου διακρίνονται εὐκρινῶς ὁρισμένα ὑπολείμματα ἢ δέ διασώθηκαν ἴχνη[171].

Τό πιό γνωστό τμῆμα τῆς ἐξωτερικῆς ζώνης τοῦ τείχους καί μάλιστα τοῦ χερσαίου τμήματος, εἶναι ὁ πύργος τοῦ Θωμᾶ, πού περιέγραψε μέ λεπτομέρεια ὁ Ὀρλάνδος[172] καί τοῦ ὁποίου τό πάνω μέρος εἶναι χτισμένο μέ τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα[173] (εἰκ. 12, 13). Σέ ζωφόρο, στό ὕψος τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου τοῦ πύργου, σώζονται ἴχνη ἐπιγραφῆς, γραμμένη μέ πλίνθους, ἀπό τήν ὁποία γίνεται φανερό ὅτι ἐπρόκειτο πράγματι γιά τό ὄνομα Θωμᾶς[174]. Σύμφω-

171. Τσουρῆ, *Βυζαντ. ὀχύρωση*, σ. 151-152 (πίν. 3): «Κατ' ἀρχὴν διαπιστώνεται ὅτι κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἡ ὀχύρωση περιλάμβανε τίς δύο ἀκροπόλεις καί τὸ μεταξύ τους χῶρο. Κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο τὸ τεῖχος ἄρχιζε ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς ἀκρόπολης τοῦ Δημ. Μουσείου (σχ. 1, Τ 4) καί εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι μέχρι τὸν πολυγωνικὸ πύργο τοῦ Μώλου (Π 6) συμπίπτει λίγο-πολὺ μὲ τὸ τεῖχος τοῦ Ἀλῆ ἢ ἐν πάσει περιπτώσει δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκεται πολὺ μακρὰ ἀπὸ αὐτό. Ἡ Λίμνη ἐξ ἄλλου δὲν ἀφήνει πολλὰ περιθώρια. Στὸ τμῆμα αὐτὸ ἔχουν ἐντοπιστεῖ σαφῶς βυζαντινὰ κομμάτια (Τ 4) καθὼς καὶ τμήματα παλαιότερα ἀπὸ τὴν ὀχύρωση τοῦ Ἀλῆ, πού θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι βυζαντινὰ (Τ 7 β, Τ 7 δ). Ἀπὸ τὸν πύργο τοῦ Μώλου (σχ. 1, Π 6) καὶ μέχρι τὸν πύργο τοῦ Θωμᾶ (Π 3) διαπιστώθηκε ὅτι τό ὑστεροβυζαντινὸ τεῖχος ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὴν ὀχύρωση τοῦ Ἀλῆ. Ἀπὸ τὸν πύργο τοῦ Θωμᾶ μέχρι τὸν πολυγωνικὸ γωνιακὸ πύργο τῆς Σκάλας (Π 4) διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι στὸ μεγαλύτερο τμῆμα του τὸ ὑστεροβυζαντινὸ τεῖχος ἀκολουθοῦσε τὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τὸ τεῖχος τοῦ Ἀλῆ, στὸ ὁποῖο καὶ ἔχει ἐνσωματωθεῖ. Τὰ πράγματα εἶναι δυσχερὴ γιὰ τὸ τμῆμα ἀπὸ τὸν πολυγωνικὸ πύργο τῆς Σκάλας μέχρι τὴν ἀκρόπολη τοῦ Ἴτς Καλέ, ὅπου δὲν διαπιστώθηκαν τμήματα βυζαντινῶν χρόνων καὶ συνεπῶς εἶναι δύσκολο νὰ γίνει κάποια ὑπόθεση. Σχετικὴ βοήθεια προσφέρει τὸ μικρὸ τμῆμα διπλὰ στὴν ἐξωτερικὴ πύλη τοῦ Ἴτς Καλέ (Τ 7 γ), ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἀνάγεται στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους... ὑποθέτω ὅτι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ διαδρομὴ τοῦ βυζαντινοῦ δὲν θὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ διαδρομὴ τοῦ τούρκικου τείχους. Προβληματικὴ παραμένει ἡ πορεία τοῦ τείχους ἀπὸ τὴ μία ὡς τὴν ἄλλη ἀκρόπολη (Α 1, Α 2). Εἶναι ἀπίθανο νὰ μὴν ἦταν ὀχυρωμένη ἡ πόλη στὸ τμῆμα αὐτό. Ὑποτίθεται ὅτι τὸ τεῖχος ἐδῶ παρακολουθοῦσε τὸ φρύδι τοῦ βράχου, ἀποκλείοντας κάθε πρόσβαση πρὸς τὴν πόλη ἀπὸ αὐτὴ τὴ μερία τῆς Λίμνης. Τὴν πορεία αὐτὴ ἀκολουθεῖ καὶ τὸ τεῖχος τοῦ Ἀλῆ». Βλ. ἐπίσης, σ. 253: «Θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ λεχθεῖ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη ὅτι τὸ τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ τείχους, πού εἰσχωρεῖ 6,45 μ. στὸ πάχος τῆς ὀχύρωσης τοῦ Ἀλῆ, ἀνήκει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο πύργους, πού προστάτευαν τὴν κύρια πύλη τοῦ Κάστρου. Βλ. καὶ Τριανταφυλλόπουλου, *Βυζαντινά*, σ. 194-95, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μεταξὺ τοῦ βυζαντινοῦ πύργου τοῦ Θωμᾶ καὶ τῆς κεντρικῆς πύλης, ἡ ὀχύρωση τοῦ Ἀλῆ συνέκλεισε τὸ βυζαντινὸ τμῆμα τοῦ φρουρίου, «που εἶναι εὐδιάκριτο στόν ὑπόγειο χῶρο πού διανοίγεται νότια τοῦ διαβατικοῦ. Εἶναι ἐπίσης πιθανό ὅτι κι ἐδῶ ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία εἶναι προγενέστερη ἀπό τὸν πύργο τοῦ Θωμᾶ».

172. Ὀρλάνδου, *Ἐκ τοῦ βυζαντ. κάστρου Ἰωαννίνων*, σ. 7: «Ὁ πύργος οὗτος προβάλλων πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ... κατὰ 1,10-1,60 μ. ἔχει πλάτος 8,05 μ., διακόπτεται δ' ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ μεγάλου τοξωτοῦ ἀνοίγματος, πλάτους 2,75, ὁδηγοῦντος εἰς τετράγωνον χῶρον καλυπτόμενον ὑπὸ ὑψηλὰ τοποθετημένης κυλινδρικῆς καμάρας».

173. Τσουρῆ, *Βυζαντ. ὀχύρωση*, σ. 153.

174. Ὀρλάνδου, *Ἐκ τοῦ βυζαντ. κάστρου Ἰωαννίνων*, σ. 8: «Ἡ εἰρημένη ζωφόρος τοῦ πύργου, ὕψους περίπου 0,40, διακόπτεται ὑπὸ τοῦ πλινθίνου τόξου· καὶ τὸ μὲν δεξιὸν αὐτῆς τμῆμα ἴχνη μόνον πλινθίνων γραμμάτων διασώζει· ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὅμως κατώρθωσα νὰ διακρίνω, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀκέραια, τὰ ἑξῆς κατὰ σειρὰν γράμματα Θ, Ω, Μ καὶ τμῆμα τοῦ Α, καὶ ν' ἀποκαταστήσω δι' αὐτῶν τὸ ὄνομα Θωμᾶς. Τίς ἦτο ὁ Θωμᾶς οὗτος δὲν εἶναι δύσκολον νὰ μαντεύσωμεν.

να μέ τό Δάκαρη, «ὅπως μαρτυροῦν μερικά ἴχνη στό τεῖχος, ὁ πύργος ἐπροστάτευε ἐσωτερικά ἕνα πυλώνα πού ἦταν ἀρχικά μεγαλύτερος. Τοῦτον τόν κεντρικό πυλώνα ἐνίσχυσε ὁ Θωμᾶς μέ τόν ἐσωτερικό πύργο καί περιόρισε τό μέγεθος τῆς πύλης»[175]. Ὁ ἴδιος ἐρευνητής ἀναφέρει, ὅπως εἴδαμε, ὅτι ὁ πύργος τοῦ Θωμᾶ δέν εἶναι ἐνσωματωμένος στό τουρκικό τεῖχος ἀλλά σέ παλαιότερο βυζαντινό. Φαίνεται πώς πρόκειται γιά τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, ὁ ὁποῖος ἔκανε ἐκτεταμένες ἐπιδιορθώσεις καί συμπληρώσεις στό παλιότερο τεῖχος, πράγμα πού πιθανῶς ἀποτυπώνεται στή νεότερη λαϊκότερη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Σέρβος δυνάστης «πρός προφύλαξίν του ἔκτισε καί κάστρον μέ πύργους εὔμορφον»[176]. Στόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο ἀνήκει πιθανότατα καί τό ὄνομα Θωμᾶς πού διάβασε στό τειχόκαστρο τό 1755 ὁ Ἰγνάτιος Ναζιανζοῦ. Ἴσως πρόκειται γιά τήν ἴδια ἐπιγραφή.

Ἀπό τά παραπάνω, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι τό βυζαντινό σχεδόν ταυτίζεται μέ τό νεότερο κάστρο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ἀφοῦ εἶναι βέβαιο ὅτι τό τεῖχος τῆς δυτικῆς χερσαίας πλευρᾶς τοῦ Ἀλῆ (πέρα ἀπό τό ὁποῖο μποροῦσε νά ἐπεκταθεῖ τό κάστρο, δεδομένου ὅτι ἀπό τίς ἄλλες πλευρές περιοριζόταν ἀπό τή λίμνη) σχεδόν συμπίπτει μέ τό βυζαντινό. Ὁ Ἀλής περιέλαβε στήν ἐσωτερική παρειά του τό ὑπάρχον, ἀλλ' ὁπωσδήποτε σέ ὄχι καλή κατάσταση, βυζαντινό, ἔχτισε καθολοκληρίαν τήν ἐξωτερική παρειά καί τό μεταξύ τους κενό ἀποτέλεσε τούς ἐσωτερικούς θαλάμους.

Τελευταῖα, ὁ Γ. Κανετάκης ἐξέφρασε διαφορετική ἄποψη: ὅτι ὅλες οἱ πλευρές τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων σχεδόν ξανακατασκευάστηκαν ἐπί Ἀλῆ, ἡ χερσαία μάλιστα πλευρά τοῦ τείχους ὑπέστη τίς μεγαλύτερες μεταβολές[177]. Στηρίζει τήν ἄποψή του σέ χάρτη τοῦ Barbié du Bocage (σχ. 4), πού σχεδιάστηκε, ὅπως ἀναφέρει, πρίν ἀπό τήν κατασκευή τοῦ κάστρου ἀπό τόν Ἀλή καί συμπίπτει μέ τόν ὑπολογισμό τῆς περιμέτρου τοῦ τείχους ἀπό τόν Ἐβλιά Τσελεπή σέ 3.000 βήματα[178], δηλαδή 2.250 μ. (400 μ. περισσότερο ἀπό τή σημερινή)[179], πράγμα πού σημαίνει (ἡ μέτρηση καί ἄθροιση γίνεται πάντα στό χάρτη) ὅτι τό κάστρο εἶχε 280 στρέμματα ἐπιφάνεια (δηλαδή 90 περ. στρέμματα παραπάνω ἀπό τή σημερινή). Τοποθετώντας τό σχέδιο τοῦ Barbié du Bocage πάνω στό σημερινό (σχ.

Πρόκειται ἀναμφιβόλως περί τοῦ σκληροῦ δυνάστου τῶν Ἰωαννίνων Θωμᾶ Πρεαλίμπου ἤ Πρελιούμποβιτς, ὅστις διετέλεσεν ἡγεμών καί αὐθέντης τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τοῦ 1367 μέχρι τοῦ 1384, ὅτε καί ἐδολοφονήθη ὑπὸ τῶν ἰδίων αὐτοῦ σωματοφυλάκων».

175. *ΑΔ* 17 (1961-62), 1963, Β΄ Χρονικά, σ. 198-99, τ. 19 (1964), Β΄ 3 Χρονικά, σ. 314. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 178. Βλ. καί Τσουρῆ, *Βυζαντ. ὀχύρωση*, σ. 153.

176. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 81.

177. Κανετάκη, *Τό κάστρο*, σ. 256.

178. Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 55. Σούλη, *Ταξίδι*, σ. 198.

179. Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 251, 252.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

5), διαπιστώνει ὅτι οἱ διαφορές εἶναι περισσότερες στή χερσαία πλευρά, ὅπου τό παλαιό καί νεότερο τεῖχος ἁπλῶς συναντῶνται σέ διό σημεῖα.

Οἱ ἀντιρρήσεις στήν παραπάνω ἄποψη θά μποροῦσαν νά εἶναι πολλές. Εἶναι παρακινδυνευμένο νά στηρίξει κανείς τίς παρατηρήσεις του σ' ἕνα χάρτη, σχεδιασμένο πρίν ἀπό 200 περ. χρόνια, χωρίς τά σημερινά μέσα, ἀπότε καί εἶναι μοιραῖο νά ὑπάρχουν λάθη κατά τήν ἀποτύπωση. Τό ἴδιο θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς καί γιά τόν (στρογγυλευμένο) ἀριθμό 3.000 βήματα τοῦ Ἐβλιά Τσελεπῆ, ἀριθμός, μάλιστα, ἴσος μέ τήν περιφέρεια τῆς κλειστῆς ἀγορᾶς τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων[180]. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, βλέποντας κανείς στό σχέδιο τοῦ Barbié du Bocage, τή χερσαία πλευρά τοῦ κάστρου νά εἶναι πιό ἐκτεταμένη (φθάνοντας ἀπό τή δυτική πλευρά ὡς τό πλωτό κανάλι πού εἰσχωροῦσε πρός τό μέρος τῆς πόλης ὡς τό σπίτι τοῦ Σταύρου Ἰωάννου) καί μερικά σταθερά σημεῖα, ὅπως ὁ λόφος Λιθαρίτσια νά εἶναι πολύ κοντά στό τεῖχος (πού ἀπ' αὐτή τήν πλευρά, τή νότια, φαίνεται νά προχωρᾶει περισσότερο πρός τή σημερινή πόλη), πιστεύουμε ὅτι τό θέμα πρέπει νά ἐρευνηθεῖ περισσότερο.

Μέ βάση τή σημερ. τοπογραφική πραγματικότητα, τό χερσαῖο τεῖχος θά μποροῦσε, θεωρητικά, νά βρισκόταν σέ μικρή ἀπόσταση πιό ἔξω ἀπό τό σημερινό, διότι ἀνατολικά, ὡς τή συμβολή Ζαλοκώστα καί Ἰωαννίδου, τό ὑψόμετρο δέν εἶναι μεγαλύτερο ἀπό ἐκεῖνο τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κάστρου[181], ἐνῶ δυτικά συμβαίνει τό ἴδιο πρός τήν πλατεία Μαβίλη τήν ὁδό Σούτσου κ.λπ. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τό μεσαῖο τμῆμα, ὅπως κατεβαίνει ἡ Ἀβέρωφ, περιλαμβάνοντας τό χῶρο ἀνάμεσα Κοϊντοϋριώτη-Καραμανλῆ καί τήν πλατεία τῆς Τσιτσα, πού βρίσκεται σχεδόν σέ ἴση ἀπόσταση ἀπό τίς διό ὄχθες τῆς λίμνης (τό ἀξιοπερίεργο εἶναι ὅτι ἐδῶ τό τεῖχος στό σχέδιο τοῦ Barbié du Bocage κάνει μιά καμπή σάν νά θέλει νά ἀφήσει ἔξω τό χῶρο αὐτό!). Θά μποροῦσε, λοιπόν κανείς, πάντα ὑποθετικά, νά ὑποστηρίξει ὅτι τό χερσαῖο τεῖχος ἦταν δυνατό νά περιλάμβανε ἀνατολικά καί δυτικά ἐκτεταμένη ἐπιφάνεια στήν Ζοζέφ Ἐλιγιά καί πλατεία Μαβίλη καί στήν ὁδό Σούτσου, κάτι πού ἐνισχύεται ἔμμεσα ἀπό τή

180. Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 67. Στρογγυλευμένος, λιγότερο ἢ περισσότερο, ἀριθμός ὁ Τσελεπη δίνει καί γιά ἄλλα κάστρα: Ἀρκαδιᾶς 2.000 βήματα, Μεθώνης 1.500, Κορώνης 1.600, Καλαματας 600, Βαρόσι Μονεμβασίας 2.100, Ναυπλιο 4.800, Πρεβεζα 1.100, Ρογοι 1.000 βήματα κ.λπ. Βλ. Τσελεμπί, Ὁδοιπορικό, σ. 40, 55, 63, 70, 75, 90, 97. Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 33, 38. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ Πάτρα, μέ 1.054 βήματα (Τσελεμπί, Ὁδοιπορικό, σ. 40). Θα μποροῦσε κανείς βασιμα νά ἀμφιβάλλει γιά τά 3.000 βήματα. Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τό κάστρο τῆς Ἄρτας τό ὑπολογίζει ὁ Τσελεπη σε 2.000 βήματα (ἐκδ. Ἐγγολάβιον, σ. 43), ἐνῶ εἶναι λιγότερο, γίνεται φανερό ὅτι δέν πρέπει νά παίρνουμε τούς ὑπολογισμούς τοῦ Τούρκου περιηγητῆ κατά γραμμα, μολονότι ἡ περίμετρος τῶν Ἰωαννίνων, πού ἀναφέρει ὁ Ἐβλιά, συμφωνεῖ, λίγο-πολύ, μέ τήν περίμετρο, ὅπως ἔχει σχεδιαστεῖ στό χάρτη τοῦ Barbie du Boccage.

181. Στή σημερ. ὁδό Ἀετοράχης, μετά τήν Ζ. Ἐλιγιά (φθάνει μέχρι τήν Ἰωαννίδου), τό ἔδαφος χαμηλώνει, μολονότι ἀπομακρυνόμαστε ἀπό τό κάστρο.

μνεία ναῶν γιά τούς ὁποίους ὑπάρχει σύγχυση ἄν κτίστηκαν μέσα ἤ ἔξω ἀπό τό κάστρο[182] καί νά μήν ἀπορρίψει ἄμεσα τήν ἄποψη Κανετάκη, παρ' ὅτι στό σχέδιο ὑπάρχουν πολλά προβλήματα (ἔτσι, πρέπει νά αὐξηθεῖ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κάστρου πρός τό μέρος τῆς μητρόπολης καί κυρίως πρός τό ἀντίθετο μέρος, γιά νά βρίσκεται σέ ἀνταπόκριση μέ τή μικρή ἀπόσταση πού τό χωρίζει ἀπό τό σπίτι τοῦ Σταύρου Ἰωάννου καί τόν Ἅγιο Νικόλαο).

Σέ ἀντίθεση μέ τήν πρόταση Κανετάκη ἔρχεται ἡ ὕπαρξη τοῦ βυζαντινοῦ τείχους πού ἐνσωματώθηκε στήν ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους τοῦ Ἀλῆ. Ἄν λοιπόν θέλουμε νά συνεχίσουμε τήν ὑπόθεση περί ὑπάρξεως τείχους πιό ἔξω ἀπ' αὐτό, πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι τά μεσαιωνικά Γιάννενα περιβάλλονταν ἀπό δυό σειρές τειχῶν καί ὅτι ὁ Barbié du Bocage μιλάει γιά τήν ἐξωτερική, τήν ὁποία ὁ Ἀλής ἄφησε ἔξω ἀπό τό δικό του κάστρο[183].

Ἡ παραπάνω ὑπόθεση περιέχει πολλές δυσκολίες. Ὁ Barbié du Bocage ἔκανε τό σχέδιό του λίγο πρίν ἀπό τήν κατασκευή τοῦ κάστρου ἀπό τόν Ἀλή πασά. Ἑπομένως πρέπει ἴχνη τοῦ ὑποτιθέμενου ἐξωτερικοῦ τείχους νά ὑπῆρχαν ὡς τότε, κάτι πού θά περιήρχετο στίς γνώσεις μας ἀπό τίς σύγχρονες πηγές. Ἐξ ἄλλου ὁ ἡγούμενος Ἀνανίας ἀναφέρει, ὅπως εἴδαμε, ὅτι ὁ Ἀλής ἔχτισε τό κάστρο του *γύρω* ἀπό τό παλαιό. Πρέπει νά ἦταν ἰδιαίτερα κατεστραμμένο τό ὑποτιθέμενο ἐξωτερικό τεῖχος, γιά νά τό ἀγνοήσει. Γιατί ὅμως, σ' αὐτή τήν περίπτωση, νά μήν τό ἀγνοήσει καί ὁ Barbié du Bocage, ὁ ὁποῖος, ἐν πάσει περιπτώσει, ἔπρεπε νά σημείωνε καί τά δυό τείχη;

Ἀπό τίς προγενέστερες τοῦ Ἀλῆ πηγές, ὁ μόνος πού μιλάει γιά διπλό τεῖχος εἶναι ὁ Ἐβλιά. Ἀναφέρει ὅτι ἐκτός ἀπό τό ἐσωτερικό φρούριο (Ἶτς Καλέ), τό μεγάλο φρούριο δέν ἔχει μεγάλα καί ψηλά τείχη πρός τή λίμνη, γιατί ἐκεῖ ὑψώνονται οἱ βράχοι καί δέν χρειάζονται. Πρός τό μέρος τῆς πόλης, ὅμως, συνεχίζει, ὑπάρχουν δύο σειρές μέ ἰσχυρά τείχη, πού ἔχουν πάχος πέντε καί ὕψος σαράντα πήχεις, εἶναι μαυρισμένα καί σέ μερικά σημεῖα παρουσιάζουν ρήγματα, γιατί εἶναι παλιά[184]. Εἶναι πρόβλημα ἄν ὁ Ἐβλιά περιλαμβάνει στά δύο τείχη

182. Βλ., Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, σ. 24 (σημ. 7): «Γιά τούς ναούς τώρα πού ἀναφέρει ὁ Ἀραβαντινός ὅτι ὑπῆρχαν μέσα στό κάστρο, παρατηροῦμε ὅτι —ἐκτός βέβαια ἀπό μιά ὄχι καί ἀπίθανη περίπτωση νά ὑπῆρχαν καί ἄλλοι, μέ τό ἴδιο ὄνομα κι ἔξω ἀπό τό κάστρο, κι ἀπό μιά ἄλλη, ἀπιθανώτερη ὅμως, τά παλαιά τείχη νά ἐκτεινόταν πολύ περισσότερο πρός τή σήμερα ἔξω ἀπό τό κάστρο πόλη, ὥστε νά περιέκλειναν τμῆμα της πολύ μεγαλύτερο ἀπό τό καθοριζόμενο μέ τά σημερινά της— παρατηροῦμε λοιπόν, ὅτι ἀναφέρονται ἀπό τόν Ἀραβαντινό ὡς ἐγειρόμενοι μέσα στό κάστρο, Ναοί... πού ἀπ' ἄλλο σημεῖο τῆς ἐργασίας του, βεβαιώνεται ὅτι ἐγειρόταν ἔξω ἀπό τό κάστρο».

183. Ὁ Ἀλής, σ' αὐτή τήν περίπτωση, δέν εἶχε λόγους νά προτιμήσει τό ἐξωτερικό τεῖχος, γιατί οὕτως ἤ ἄλλως τό μεγαλύτερο μέρος τῆς πόλης ἔμενε ἔξω (πρβλ. Χαρίση, *Γιάννενα*, σ. 287).

184. Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 56. Κοκολάκη, *Ὁ Ἐβλιγιά*, σ. 324, ὅπου ἡ μετάφραση εἶναι σχεδόν ἡ ἴδια. Βλ. καί Σούλη, *Ταξίδι*, σ. 198, ὅπου τό κείμενο εἶναι κάπως διαφορετικό: «Ὑπάρχει στό ἐσωτερικό μικρό φρούριο (Ἶτς Καλέ), τό ὁποῖο ἔχει μικρά καί χαμηλά τείχη, ἐνῶ τό μεγάλο ἔχει μεγάλα καί ψηλά. Πρός τό μέρος τῆς πόλεως τά τείχη εἶναι διπλᾶ καί ὑψηλά».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί ἐκεῖνο τοῦ γουλᾶ, ὁπότε δέ μένει παρά μόνο μιά ζώνη τείχους τῆς πόλης. Ἴσως πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὑπολογίζει καί ἐκεῖνο τοῦ γουλᾶ (Ἴτς Καλέ), ἀφοῦ, ὅταν μιλάει γιά τή μεσοχώρα τοῦ Μυστρᾶ, ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει ἐκεῖ καί ἐσωτερικό φρούριο καί μαζί μέ τό κάτω κάστρο εἶναι ἕνα ὀχυρό μέ *τριπλό* ἀνθεκτικό τεῖχος[185]. Ἑπομένως στό Μυστρᾶ ὑπολογίζει τό τεῖχος τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου, καθώς καί τά διό γνωστά ἐξωτερικά τείχη[186], πράγμα πού πιθανῶς ἰσχύει καί γιά τά Ἰωάννινα, μολονότι ὀφείλουμε νά ἐπισημάνουμε ὅτι στά περισσότερα φρούρια δέ μνημονεύονται διπλά τείχη, ἄν καί ὑπῆρχαν γουλάδες. Ἤ μήπως τό χερσαῖο βυζαντινό τεῖχος τῶν Ἰωαννίνων ἦταν διπλό, ὄντας τό ἕνα κοντά στό ἄλλο; Ἡ μετάφραση Σούλη φαίνεται νά εἶναι πιό κοντά σ' αὐτή τήν ἐκδοχή, ἀλλά δέν ἔχουμε ἀρχαιολογικές ἐνδείξεις. Καταλήγουμε, λοιπόν, στό συμπέρασμα ὅτι τουλάχιστο ὡς τώρα δέν ὑπάρχουν ἀποδείξεις γιά ὕπαρξη δεύτερου εὐρύτερου τείχους καί ὅτι τό ἐξωτερικό τεῖχος τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων φαίνεται ὅτι ἦταν ἐκεῖνο πού περιέλαβε ὁ Ἀλῆς στίς ὀχυρώσεις του. Θά λέγαμε ὅτι τοῦτο ὑποδεικνύει καί ἡ κατασκευή τῆς τάφρου (ἀφοῦ στήν περίπτωση πού ὑπῆρχε καί ἄλλο ἐξωτερικό τεῖχος τό μῆκος της θά μεγάλωνε καί θά ἦταν δυσκολότερο νά σκαφτεῖ[187]), καθώς καί ἡ ὕπαρξη, στό χάρτη τοῦ Barbié du Bocage, ἀπό τό ἐσωτερικό μέρος, πολύ κοντά στό τεῖχος, τῆς ἑβραϊκῆς συναγωγῆς (σχ. 4, ἀρ. 77), ἄν βέβαια ἡ τελευταία βρισκόταν πάντα στή σημερινή θέση[187α].

Ἔχοντας ὡς βάση τή θέση τῆς συναγωγῆς, ἡ ὁποία βρίσκεται σχεδόν σέ ἴση ἀπόσταση ἀπό τίς διό πύλες, βλέποντας δηλαδή στό χάρτη τό κάστρο ἀπό μέσα, θά μπορούσαμε νά ἀγνοήσουμε τίς ἀποστάσεις πού ὑπολογίζονται ἀπ' ἔξω (ἦταν πολύ δύσκολο νά σημειωθοῦν μέ ἀκρίβεια στό σχέδιο) καί νά ὑποθέσουμε ὅτι μετά τή δεύτερη πύλη τό τεῖχος τοῦ κάστρου προχωροῦσε γιά λίγο, σχηματίζοντας γωνία, κάτι πού μπορεῖ νά γινόταν καί στήν ἄλλη ἄκρη τοῦ τείχους· νά εἶχε δηλαδή τό τεῖχος περ. τίς σημερινές διαστάσεις καί ἁπλῶς ὁ

185. Τσελεμπί, *Ὁδοιπορικό*, σ. 80. Διπλό τεῖχος ἀναφέρει ὅτι εἶχε καί ἡ Ἀρκαδιά (σ. 55).

186. Γιά τά τείχη του, βλ. Μ. Χατζηδάκη, *Μυστρᾶς. Ἡ μεσαιωνική πολιτεία καί τό κάστρο*, Ἀθήνα 1996, σ. 6-7, 22-23, 122-124.

187. Ὁ Τσελεπη ἀναφέρει ὅτι το χαντακι (τάφρος), πού στήν ἐποχή του ἦταν ἐπιχωματισμένο, εἶχε μῆκος 400 βήματα, πράγμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι καί ἀπό τίς δυό πλευρές ἡ λίμνη εἰσχωροῦσε βαθύτερα στήν ξηρά ἀπ' ὅ,τι σήμερα. Ἡ τάφρος φαίνεται εὐκρινῶς σέ χαρτη τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. (Ε. Ντατση, *Χαρτης των Γιαννινων*, σ. 108).

187α. Γιά τή συναγωγή στά Γιαννενα, τή λεγομενη παλιά (ἡ καινούργια βρισκόταν ἐκτός κάστρου, στη Ζοζεφ Ἐλιγια), βλ. Dalven, *The Jews*, σ. 71, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ παλιά συναγωγή, στήν ὁδό Ἰουστινιανοῦ, δέ γνωρίζουμε ἄν ἔχει χτιστεί στη θέση παλαιότερης συναγωγῆς. Ἀνακαινίσθηκε τελευταία διό φορές, τό 1881 καί τό 1987. Σύμφωνα μέ τόν Σαλαμάγκα, ἡ συναγωγή στο σημείο αὐτό ἦταν παλαιότερη τῆς ἐποχῆς πού ὁ Μιχαήλ ἔχτισε τό εὐρύτερο τεῖχος, ὅπότε καί τήν περιέλαβε στό νέο μεγαλύτερο κάστρο. Βλ. καί Δημητριαδη, *Βιλαετι*, σ. 125, ὅπου ἀναφέρεται ὡς τό μεγαλύτερο σωζόμενο ἑβραϊκό κτισμα στήν Ἑλλάδα (26×18 μ.). Τήν ὀνομάζει «μέσα Συναγωγη», πρός διάκριση ἀπό τήν ἐκτός κάστρου συναγωγή.

Barbié du Bocage νά ὑπερβάλλει στόν ὑπολογισμό τοῦ μήκους του καί νά ἔκανε ἕνα σχέδιο ὄχι τόσο ἀκριβές, ἄν, μάλιστα, κρίνει κανείς καί ἀπό τήν ἀποτύπωση καί τῶν ἄλλων τριῶν πλευρῶν τοῦ κάστρου, πού βλέπουν πρός τή λίμνη.

Δέν ὑπάρχουν πληροφορίες στίς πηγές, πού θά μᾶς ἐπέτρεπαν νά ὁρίσουμε μέ ἀκρίβεια τή θέση τῶν πυλῶν τοῦ βυζαντινοῦ τείχους. Γιά πόρτα γίνεται λόγος στό Χρονικό τῶν Τόκκων, ὅταν ὁ Κάρολος ἔμπαινε στά Γιάννενα[188], ἀλλά χωρίς ἄλλες λεπτομέρειες. Ἔμμεση μνεία γιά ὕπαρξη πύλης γίνεται καί στό Χρονικό τοῦ Μορέως, ὅταν ἀναφέρεται ὅτι «μέ τό γιοφύρι ἐμπαίνουσιν οἱ ἐκεῖσε κατοικοῦντες»[189]. Φαίνεται λοιπόν πώς ὑπῆρχε κρεμαστή ξύλινη γέφυρα, πού ἐπέτρεπε νά περνοῦν οἱ κάτοικοι πάνω ἀπό τήν τάφρο καί σηκωνόταν ὅταν ὑπῆρχε κίνδυνος. Δυστυχῶς, δέ γνωρίζουμε, μέ βεβαιότητα, ἄν ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπό μία γέφυρες καί ἑπομένως περισσότερες πύλες. Ἔμμεση ἐπίσης μαρτυρία γιά τήν ὕπαρξη πύλης γίνεται καί κατά τήν περιγραφή τοῦ γνωστοῦ ἐπεισοδίου τοῦ ἁγιασμοῦ, τήν ἡμέρα τῶν Θεοφανείων, τοῦ 1402, στοῦ Λιβαδιώτη (σημ. πλατεία Μαβίλη), ὅταν «ἐχάλασε τό μετάρσιον τό ἔμπροσθεν τοῦ γουλᾶ», ὅπου εὑρίσκοντο πολλές ἀρχόντισσες πού παρακολουθοῦσαν τή λιτανεία, μπροστά στά μάτια ἐκείνων πού συμμετεῖχαν σ' αὐτήν, κατά τή χρονική στιγμή πού ἔμπαιναν στήν πόλη (στό κάστρο), ὁπότε καί δύο ἀπό τίς γυναῖκες σκοτώθηκαν.

Πολύτιμες εἶναι οἱ πληροφορίες πού μᾶς παρέχει ὁ Ἐβλιά Τσελεπή, ὡς τίς μέρες τοῦ ὁποίου φαίνονταν ἀκόμη οἱ γέφυρες ἀπό τίς ὁποῖες ἔμπαιναν οἱ κάτοικοι στό περικλειόμενο ἀπό τά νερά τῆς λίμνης φρούριο. Ὁ Τσελεπή ἀναφέρει ὅτι στό φρούριο ὑπάρχουν μόνο δύο πύλες. «Ἡ μεγάλη πύλη πού βλέπει πρός τό νότο, πρός τή μεγάλη συνοικία (βαρόσι) εἶναι χαμηλή καί θολωτή. Ἀπ' αὐτή μπαίνουν καί βγαίνουν ὅσοι θέλουν νά ἐπικοινωνοῦν μέ τή μεγάλη συνοικία... Ὁ ἔφιππος εἶναι ἀναγκασμένος νά κατεβαίνει ἀπό τό ζῶο καί νά τό σέρνει ἀπό τό χαλινάρι... Ὑπάρχει καί μικρή θύρα, μυστική, πρός τό νότιο μέρος καί ἀριστερά ἀπό τό προάστειο. Ἀπ' αὐτή βγαίνουν πρός τή λίμνη γιά νερό, μέ κλίμακα φτιαγμένη στό βράχο μέ ἑκατό σκαλίδια. Ἐκτός ἀπ' τίς δύο μεγάλες πύλες ὑπάρχουν καί ὀκτώ μικρές πόρτες πού τίς χρησιμοποιοῦν γιά νά προμηθεύονται νερό ἀπ' τή λίμνη καί ἀπ' αὐτές τίς μικρές πόρτες κατεβαίνουν πρός τή λίμνη μέ σκάλες»[190].

Ὁ Ἐβλιά κάνει λόγο γιά γέφυρες (πληθυντικός) καί γιά δύο (κύριες) πύλες, περιγράφει ὅμως τή μία, πού βλέπει πρός τό νότο, πρός τή μεγάλη συνοικία

188. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1557-59.

189. *Χρονικό Μορέως*, στ. 1799.

190. Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 60 κ.ἑ. Ἡ μετάφραση Κοκολάκη, *Ὁ Ἐβλιγιά*, σ. 324, διαφέρει λίγο ὡς πρός τή μικρή, μυστική πόρτα: «Ὑπάρχει μία ἀκόμη ἐφεδρική πόρτα πού βλέπει κι αὐτή πρός νότο, χτισμένη στ' ἀριστερά τῆς μεγάλης πόρτας πού ὁδηγεῖ στό βαρόσι».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(χαμηλή καί θολωτή). Παρέχει έπίσης λεπτομέρειες γιά μιά μικρή «μυστική» (έφεδρική) θύρα, «πρός τό νότιο μέρος καί άριστερά άπό τό προάστειο», πού, άν κρίνουμε άπό τή μεγάλη κλίμακα τών 100 σκαλοπατιών, σκαλισμένα στό βράχο, γιά νά κατεβαίνουν οί κάτοικοι στή λίμνη, φαίνεται πώς βρισκόταν στή ΝΑ πλευρά, πάνω στό βράχο. Ό Σοϋλης συμπεραίνει ότι ή κύρια πύλη βρισκόταν πρός τή λίμνη, κοντά στή Σκάλα[191], προφανώς έπειδή καί οί δυό πύλες πού περιγράφει ό Τσελεπή, ή μεγάλη καί ή μικρή μυστική θύρα, τοποθετοϋνται στό νότιο μέρος. Πρέπει νά παρατηρήσουμε, όμως, ότι ή θέση της έκεΐ μάλλον δέν άνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα, γιατί είναι πιθανότερο ό Έβλιά ώς νότιο νά χαρακτηρίζει τό τεϊχος πού πηγαίνει άπό τή Σκάλα πρός τή σημερινή πύλη (άφοϋ άναφέρει μάλιστα ότι αύτή βλέπει στό βαρόσι). Ό Τοΰρκος περιηγητής περιγράφοντας τή μιά (τή μεγάλη) πύλη, δέν άναφέρει ότι ήταν ή κύρια, μολονότι θά περίμενε κανείς, άφοϋ μέσω αύτής γινόταν ή έπικοινωνία μέ τήν έξω «μεγάλη συνοικία». Όμως, καί μόνο ό χαρακτηρισμός της ώς *μεγάλης*, μάς άφήνει πιθανώς νά τό έννοήσουμε. Δέν είναι καθόλου βέβαιο ότι ή δεύτερη (μυστική ή έφεδρική πόρτα), πού όδηγοΰσε μέ 100 σκαλοπάτια στή λίμνη, ήταν ή άλλη άπό τίς κύριες πύλες πού μνημονεύει ό Έβλιά. Πιθανότερο είναι ή δεύτερη κύρια πύλη νά βρισκόταν βόρεια τής περιγραφόμενης κύριας (καί μεγάλης, άν καί χαμηλής) πύλης, πρός τόν Λιβαδιώτη. Άξιοσημείωτο καί ή ΰπαρξη τών όκτώ μικρών θυρών πρός τό μέρος τής λίμνης, όπου κατέβαζαν τά σκαλοπάτια, γιά τήν προμήθεια νεροϋ.

Άλλη πηγή γιά τίς πύλες, πρίν άπό τήν τελική κατασκευή τοϋ κάστρου άπό τόν Άλή πασά, είναι ό χάρτης τοϋ Barbié du Bocage, στόν όποίο έχει σχεδιαστεί ή τάφρος μπροστά άπό τό χερσαίο τεϊχος[192] καί δυό γέφυρες πού όδηγοΰν στά δυό άνοίγματα τοϋ τείχους· τίς πύλες (σχ. 4, άρ. 65). Παρατηροΰμε ότι ή πρώτη γέφυρα είναι κατασκευασμένη σχεδόν στό μέσο τοϋ χερσαίου τείχους καί ή δεύτερη βορειότερα, σέ μικρή σχετικά άπόσταση, πράγμα πού δειχνει ότι άπό δώ ήταν ή μεγαλύτερη άνάγκη έπικοινωνίας μέ τόν έξω κόσμο. Πρός τήν έσωτερική πλευρά, άνάμεσα στίς δυό πύλες τοποθετεΐται ή έβραϊκή συναγωγή. Πρός τό μέρος τής ξηράς, στό χώρο άνάμεσα στήν προέκταση τών δυό γεφυριών, τό έδαφος ήταν βαλτώδες. Νά πρόκειται γιά τίς δυό μεγάλες πύλες τοϋ Έβλιά Τσελεπή; Είναι πιθανό.

Ποιά ήταν ή κατάσταση στά βυζαντινά χρόνια; Άπό άρχαιολογικής πλευράς, ό Δάκαρης διαπιστώνει ότι ό πύργος τοϋ Θωμά (εικ. 12, 13) «έπροστάτευε έσωτερικά ένα πυλώνα πού ήταν άρχικά μεγαλύτερος. Τοΰτον τόν κεντρικό πυλώνα ένίσχυσε ό Θωμάς μέ τόν έσωτερικό πύργο καί περιόρισε τό μέγεθος τής

191. Σοϋλη, *Ταξίδι*, σ. 198. Βλ. καί Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 82: «Αύτή βρίσκει ώς κεντρική ό Έβλιά. Φαίνεται άλλωστε ό τρόπος δομής της».

192. Ό Κανετάκης, *Κάστρο*, σ. 252, τήν ύπολογίζει, άπό τό σχέδιο, σέ 40 μ. πλάτος.

πύλης»[193]. Ὁ Πυρσινέλας ἀναφέρει γιά τήν τειχισμένη αὐτή πύλη, λίγο ἀνατολικότερα τῆς σημερ. κεντρικῆς τοῦ Ἀλῆ, ὅτι εἶναι ἡ παλαιά εἴσοδος τοῦ φρουρίου, ὅπως «συνάγεται ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ χάρτου τῆς πόλεως, ὅπου φαίνεται ὅτι ἡ πύλη αὕτη εὑρίσκεται ἐπί τοῦ ἄξονος τῆς κεντρικῆς πύλης τοῦ φρουρίου καί ἐξερχόμενοι ἐξ αὐτῆς συναντᾶ κατ' εὐθεῖαν γραμμήν τήν κυριωτέραν ὁδόν τοῦ μέρους τούτου, τήν ὁδόν Ἀβέρωφ, ἡ ὁποία εἶναι αὐτή αὕτη ἡ δημοσία ὁδός ἡ ἄγουσα ἀπό τήν Δωδώνην πρός τό φρούριον τῶν Ἰωαννίνων»[194].

Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ πυλώνα ὡς κεντρικοῦ καί οἱ καίριες τοπογραφικές παρατηρήσεις τοῦ Πυρσινέλα, πού ἰσχύουν γιά ὅλες τίς ἐποχές, ἄν παρατηρήσει κανείς τό ἔδαφος ἔξω ἀπό τό κάστρο (προχωρώντας κανείς ἀπό τό δρόμο αὐτό, π.χ., ἀποφεύγει καί τά μνημονευόμενα τή νεότερη ἐποχή ἕλη, γιατί περνοῦσε ἀπό ἔδαφος πού εἴδαμε νά βρίσκεται σέ μεγαλύτερο ὑψόμετρο) ἐνισχύουν τήν ἄποψή του, ὅτι ἐδῶ πρέπει νά ἦταν ἡ παλαιά εἴσοδος τοῦ κάστρου, ἡ ὁποία πρέπει νά εἶναι ἡ ἴδια μέ τή μεγάλη πύλη πού περιγράφει ὁ Ἐβλιά Τσελεπή καί μέ τή νοτιότερη ἀπό τίς δυό πύλες πού σχεδιάζονται στό χάρτη τοῦ Barbié du Bocage, ἡ ὁποία μάλιστα, παρουσιάζεται φαρδύτερη ἀπ' ὅ,τι ἡ βορειότερη.

Ἡ πύλη αὐτή, λίγο ἀνατολικότερα ἀπό τή σημερινή κύρια πύλη τοῦ κάστρου, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἴδια μ' ἐκείνη μέσω τῆς ὁποίας εἰσέρχονταν στήν πόλη ὅσοι συμμετεῖχαν στή λιτανεία τῶν Θεοφανείων, τοῦ 1402, γιατί ἦταν πολύ μακριά ὁ γουλάς, ὥστε νά ἦταν δυνατό νά ἀντιληφθοῦν καί νά παρακολουθήσουν τό ἐπεισόδιο τῆς πτώσης τῶν γυναικῶν, ἐνῶ τά σπίτια πιθανότατα θά ἐκάλυπταν τό θέαμα. Πρέπει λοιπόν μιά δεύτερη πύλη νά βρισκόταν πλησιέστερα πρός τό γουλά καί πιό κοντά στή λίμνη. Ὁ Δάκαρης πιστεύει ὅτι εἶναι πιθανό νά ὑπῆρχε μιά πυλίδα στή ΒΔ γωνία τοῦ κάστρου, «ἐκεῖ πού σήμερα τό τεῖχος παρουσιάζει ἐπίσης μεγάλο πάχος καί ἀκόμη ἕναν τουρκικό πύργο μέ πυλίδα»[195], ἀπ' ὅπου μάλιστα ὑποθέτει ὅτι μπορεῖ νά πέρασε ἡ πομπή τήν ἡμέρα τῶν Θεοφανείων. Μήπως πρόκειται λοιπόν γιά τή δεύτερη πύλη πού σημειώνεται στό χάρτη τοῦ Barbié du Bocage καί γιά ἐκείνη πού μνημονεύει ἀλλά δέν περιγράφει ὁ Τσελεπή; Ἀπό αὐτό τό σημεῖο ἦταν δυνατό νά βλέπει κανείς τό νότιο τμῆμα τοῦ γουλᾶ καί εἶναι φυσικό μιά ἐπίσημη λιτανεία νά μήν περνοῦσε ἀπό πυλίδα, ἀλλά ἀπό πύλη, τήν κοντινότερη πού ὁδηγοῦσε πρός τό ναό τοῦ Ταξιάρχη. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ θέση τῆς ἑβραϊκῆς συναγωγῆς καί ἡ σχεδόν

193. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 178. Ὅπως μνημονεύσαμε παραπάνω, ὁλόκληρη σχεδόν ἡ δυτική πλευρά τοῦ κάστρου εἶναι ἀρχαιότερη ἀπό τόν πύργο τοῦ Θωμᾶ. Βλ. καί Τσουρῆ, *Βυζαντ. ὀχύρωση*, σ. 153.

194. Πυρσινέλλα, *Ἵδρυσις*, σ. 533.

195. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση Ἱστορικά*, σ. 178-79. Στό σημεῖο αὐτό τό τεῖχος παρουσιάζει σήμερα μεγάλο πάχος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ίση ἀπόσταση ἀπό τίς δυό πύλες, στό χάρτη τοῦ Barbié du Bocage, ἡ ὑπόθεση αὐτή ἐνισχύεται.

Μποροῦμε, λοιπόν, νά καταλήξουμε, πάντα ὑποθετικά, στό συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρξε ἡ κεντρική πύλη στόν πύργο τοῦ Θωμᾶ, πού ὁδηγοῦσε νότια (πρός τό κύριο τμῆμα τῆς σημερ. πόλης) ἀλλά καί νοτιανατολικά (πρός τόν Κατσικά, μέ διακλάδωση λίγες δεκάδες μέτρα μετά τήν ἴδια πύλη), καί ἡ δεύτερη πύλη, στήν τουρκική σημερ. πυλίδα, πού ὁδηγοῦσε πρός τόν Λιβαδιώτη καί δυτικότερα. Ἄν ὁ Barbié du Bocage σχεδίαζε τίς δυό πύλες στό χάρτη του λίγο πιό ἀπομακρυσμένες (ἡ νότια λίγο νοτιότερα καί ἡ βόρεια λίγο βορειότερα), ἴσως θά εἴχαμε τίς δύο μεγάλες πύλες τοῦ Ἐβλιᾶ, δηλαδή τίς δυό βυζαντινές κύριες πύλες· τήν κεντρική (πού πιθανῶς μνημονεύεται στό Χρονικό τοῦ Μορέως, ἔμμεσα, ὅπου ἔμπαιναν μέ γιοφύρι) καί τή βορειότερη, ἀπ' ὅπου πέρασε, προφανῶς πάλι μέσω γέφυρας, ἡ πομπή τῶν Θεοφανείων τοῦ 1402. Ὅσο γιά τήν πόρτα πού ὁδηγοῦσε στή λίμνη μέ 100 σκαλοπάτια, πρέπει νά ἦταν πράγματι ἐφεδρική καί προφανῶς ἡ πιό σημαντική ἀπό τίς ὀκτώ (ἀριθμός ὑπερβολικός;) πυλίδες πού ὁδηγοῦσαν στή λίμνη[195α].

γ) Σπουδαιότητα καί ὀχυρότητα τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ κάστρου

Τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως ἀκριβῶς τό περιγράψαμε παραπάνω, εἶχε ἀποκτήσει πολύ μεγάλη φήμη στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο, γιά τή θέση του, τήν ὀχυρότητά του, τήν ὁμορφιά, ἀρχοντιά καί λαμπρότητά του, ὄχι μόνο ἀπό ντόπιες πηγές (πού γράφτηκαν, προφανῶς, στά Γιάννενα) ἀλλά καί ἀπό ξένες, ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀποκαύκου, ὁ ὁποῖος μιλάει γιά τή «λαμπρότητα» τῆς πόλης[196]. Ἔτσι στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἡ ὁμώνυμη πόλη χαρακτηρίζεται ὡς «πολυθρύλητος[197]. Στήν Ἑλληνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως τό κάστρο χαρακτηρίζεται ὡς «λαμπρόν»[198], ἐνῶ στή Γαλλική παραλλαγή ὡς

195α. Μήπως μέσω αὐτῆς τῆς πυλίδος ἡ ἄλλης πύλης, κοντά στη σημερ. πύλη τῆς Σκάλας, γινόταν καί ἡ ἐπικοινωνία ὅσων βρίσκονταν στό ΝΑ ἤφαιμα ἡ κοντά σ' αὐτό, μέ τήν πρός ἀνατολάς περιοχή; Ἐξαρτᾶται ἀπό τό ποῦ ἐφθαναν τά νερά τῆς λίμνης καί ἂν ὑπῆρχε τρίτη γέφυρα (ἡ ἀνατολικότερη) πάνω στην τάφρο, πρᾶγμα πού θεωροῦμε δύσκολο, μολονότι στό χάρτη τοῦ Barbié du Bocage ἀναγράφεται καί τρίτη γέφυρα κοντά στη ΝΑ γωνία τοῦ κάστρου, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε, μέσω «τοῦ σκεπαστοῦ δρόμου μέ σκαλοπάτια», στά Λιθαρίτσια.

196. Bees, *Unedierte*, σ. 158. Καί στόν Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας (Jod, *Vitae*, σπ. 905) τά Ἰωάννινα, ἐπί ἐποχῆς Μιχαήλ Α', συγκαταλέγονται μεταξύ τῶν σπουδαιότερων πόλεων τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου.

197. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 214, 216: «καί καταλαμβάνει τήν πολυθρύλητον τῶν Ἰωαννίνων πόλιν».

198. *Χρονικό Μορέως*, στ. 8795: «κ' ἐσῶσαν εἰς τά Γιάννινα, εἰς τό λαμπρόν τό κάστρον».

«βασιλικό». Ἐπίσης, σέ κατάλογο τῶν κυβερνητῶν τῆς Ἑλλάδος πού συνετέθη στή Βενετία τό 1313, ἀποδίδεται στόν Θωμᾶ τίτλος πού περιλαμβάνει, μεταξύ ἄλλων, καί τό *βασιλικό* κάστρο τῶν Ἰωαννίνων[199]. Ὁ χαρακτηρισμός εἶναι ἰδιαίτερα τιμητικός γιά τήν πόλη, καί ἀποδίδεται σέ ἐλάχιστα κάστρα, ὅπως ἐκεῖνο τῆς Κορίνθου (πού ὀνομάζεται «τό πιό βασιλικό σ' ὅλη τή Ρωμανία»)[200]. Στή Γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τό κάστρο ὀνομάζεται καί «εὐγενές», ὅπως καί ἐκεῖνα τῆς Ἄρτας καί Καλαμάτας[201]. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων ἡ χώρα (τό κυριότερο μέρος τοῦ κάστρου, ἡ κυρίως πόλη, βλ. παρακάτω, σ. 98 κ.ἑ.) θεωρεῖται ἡ πιό ὄμορφη ἀπ' ὅλες[202]. Θέλοντας νά ἐπαινέσει τόν Κάρολο, ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ ἀναφέρει[203]:

Καί ἀπό τότε ἀνέβηκεν ἡ πόλη <τῶν> Γιαννίνων
καί στέκεται καλύτερα ἀπό τόν τόπον ὅλον.

Τά Γιάννενα ὅμως εἶχαν ἀνυψωθεῖ πρίν ἀπό τόν Κάρολο. Τέλος σέ μεταγενέστερες πηγές, τό κάστρο χαρακτηρίζεται ὡς *ἐπαινετό*, «*μεγαλόπρεπο, ἰσχυρό* καί *καλοφτιαγμένο*[204] καί ἡ μητρόπολη Ἰωαννίνων περιφανής[205]. Ἴσως στή φήμη τους ὀφείλεται καί τό ὄνομα *Ἰωαννίνων κόλπος* πού μνημονεύεται ἀπό τόν Συρόπουλο, πηγαίνοντας γιά τή Σύνοδο τῆς Φερράρας[206], καί ἐννοεῖται ἤ τό Ἰόνιο πέλαγος, ὁπότε ἡ ὀνομασία ὀφείλεται σέ λάθος (σύγχυση Ἰωαννίνων μέ Ἰόνιο)[207], ἤ ὁ Ἀμβρακικός κόλπος[208].

Ἐκεῖνο πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιά τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων εἶναι ἡ μεγάλη ὀχυρότητά του. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ἐξαίρεται ἡ θέση τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, ἡ δύναμή του καί ἡ ἐρυμνότητά του, πολύ περισσότερο

199. Chronique de Morée, 983: «royal chastel de la Ianine». C. Hopf, *Chroniques Greco-Romanes*, σ. 178: «Ser Thomas Dei gratia magnus Romanie Dispotus, princeps Blachie, Archang(eli) Dominus, Dux Vigenitie, Comes Achilo et Nepanti ac Regalis castri Ioannine Dominus», Nicol, *Despotate*, σ. 80.

200. Chronique de Morée, παρ. 94. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός ἀποκλείει τό «βασιλικός» νά σημαίνει κατασκευασμένο ἀπό βασιλιά ἤ ὅπου κατοικοῦσε βασιλιάς.

201. Chronique de Morée, παρ. 607, 627, 614, 801, 983.

202. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2115.

203. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3119-20.

204. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 37 (469). Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 55.

205. Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 148 (ἀπό διαθηκῶο γράμμα Ἰωάσαφ καί Μαξίμου. Γράφτηκε τό 1545, γιά τή Μονή Ρουσάνου Μετεώρων).

206. Syropoulos, *Mémoires*, σ. 208: «Κλύδωνάς τε καί κινδύνους οὓς ὑπέστημεν περί τε τήν Μεθώνην καί περί τόν τῶν Ἰωαννίνων κόλπον...» Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 105.

207. Koder, *Ἰωαννίνων κόλπος*, σ. 4, 6. Καί σ' αὐτή ἀκόμη τήν περίπτωση, πού συγχέονται τά δύο ὀνόματα, ἡ σύγχυση πρέπει νά ὀφείλεται στή φήμη τῆς πόλης.

208. Στήν ἄποψη αὐτή μᾶς ὁδηγεῖ ἡ τοποθέτηση τῆς Μεθώνης ἐκτός *Ἰωαννίνων κόλπου*, ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Ἰονίου πελάγους ὡς κόλπου καί ἡ γενικότερη τοποθέτηση τοῦ δεύτερου κλύδωνα σ' ὁλόκληρο τό Ἰόνιο, σέ ἀντίθεση μέ τήν τοποθέτηση τοῦ πρώτου κοντά στή Μεθώνη. Ἄν ἡ ἄποψη αὐτή εἶναι σωστή, τότε ὁ δεύτερος κλύδωνας πρέπει νά τούς βρῆκε στ' ἀνοιχτά τῆς σημερ. Πρέβεζας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀπό τό μέγεθός του (ἐνῶ ὡς πρός τό μέγεθος διαφέρει ἀπό *πολλές πόλεις*, ὡς πρός τή θέση του καί τήν ὀχυρότητά του διαφέρει ἀπό *πάρα πολλές*, σήμαινε μέ τό χρυσόβουλλο)[209], κάτι πού δικαιολογεῖ καί τή φήμη του. Ἡ ὀχυρότητα τοῦ φρουρίου, πράγματι, ὀφείλεται στή θέση του, μέσα στή λίμνη (μέ μεγάλο πλεονέκτημα τήν ἀφθονία πόσιμου νεροῦ) καί στά τεχνητά ἔργα πού ἔγιναν γιά νά γίνει ἀσφαλέστερο. Δέν εἶναι τόσο ἡ ἐριμνότητα ὁρισμένων πλευρῶν τῶν δύο λόφων πού ἐξασφάλιζαν τήν ὀχυρότητά του, ὅσο τά δυνατά ἐξωτερικά τείχη καί, κυρίως, ἡ ὕπαρξη τῆς τάφρου, πού ἀπομόνωνε τό φρούριο ἀπό τό μέρος τῆς ξηρᾶς. Ἔτσι ἀργότερα, ὅταν ἡ τάφρος ἐπιχωματώθηκε, τό κάστρο ἔχασε τό μεγαλύτερο πλεονέκτημά του. Πράγματι, τό 1670, ὁ Ἐβλιά Τσελεπή σημειώνει ὅτι παλιότερα, στόν καιρό τῶν ἀλλοθρήσκων, *τό κάστρο ἦταν σάν νησί μέσα στή λίμνη καί ἑπομένως ἕνα θαυμαστά ἰσχυρό φρούριο*[210].

Βρισκόμαστε στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ὅταν οἱ συνθῆκες εἶχαν πιά (ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου αἰ.) ἀρχίσει νά γίνονται πολύ πιό δύσκολες γιά τίς ὀχυρωμένες πόλεις, οἱ ὁποῖες, γιά νά ἐπιβιώσουν, ἔπρεπε, ἄν βρίσκονταν σέ εὐπρόσβλητη θέση, νά μετατοπισθοῦν σέ ἀπόκρημνα ὑψώματα, ὅπου θά μποροῦσαν εὐκολότερα νά ἀντιμετωπίζουν τίς ἐχθρικές ἐφόδους[211]. Τά Ἰωάννινα δέ χρειάστηκε νά μετατοπισθοῦν. Ἡ διάνοιξη τῆς τάφρου καί ἡ πλήρωσή της μέ τά νερά τῆς λίμνης τούς ἐξασφάλιζε κατά τόν καλύτερο τρόπο τό πλεονέκτημα ἐκεῖνο πού εἶχαν τά ὀχυρά πού βρίσκονταν σέ ἀπότομα ὑψώματα.

Δέ γνωρίζουμε πότε σκάφτηκε ἡ τάφρος, ἀλλά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο ὅτι, ἄν δέν εἶναι ἔργο τοῦ Μιχαήλ Α΄, πρέπει ὁπωσδήποτε νά εἶχε διανοιχθεῖ πρίν ἀπό τό τέλος τοῦ 13ου αἰώνα, περίοδο κατά τήν ὁποία, ὅπως εἴπαμε, εἶχαν ἀλλάξει οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ἀσφάλεια μιᾶς πόλης. Τοῦτο φαίνεται καθαρά ἀπό τήν ἀνεπιτυχή πολιορκία τῶν Ἰωαννίνων, τό ἔτος 1290 ἤ 1292, ἀπό τά αὐτοκρατορικά στρατεύματα τῆς Κωνσταντινούπολης[212]. Ὁ συγγραφέας τῆς Ἑλληνικῆς παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, πού μνημονεύει μέ λεπτομέρεια τά γεγονότα, μᾶς παρέχει τήν πληρέστερη εἰκόνα γιά τά Γιάννενα, ἡ ὁποία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί ἀντικειμενική, γιατί ὁ συγγραφέας αὐτός δέν ἔχει σχέση μέ τήν πόλη, γιά νά ὑπερβάλλει, καί γιατί μᾶς μιλάει γιά κάστρο τῆς ἐποχῆς του: «Τό κάστρο», ἀναφέρει, «εἶναι στερεό (δυνατό) καί βρίσκεται μέσα στή λίμνη, ἀφοῦ περιβάλλεται ἀπό τόν Μεγάλο Ὄξερό[213]. Οἱ κάτοικοι μπαί-

209. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 78: «Μεγέθει μέν τῶν πολλῶν διαφέρον, θέσεως δέ εὐκαιρίᾳ καί κράτει μάλιστα καί ἐριμνότητι, πολλῷ δέ πλειόνων διαφέρον ἔτι».

210. Τσελεπή, *Ταξιδι*, σ. 60.

211. Μ. Κορδώση, *Μετατόπιση πλοπονησιακῶν πόλεων στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο*. *Ἠπειρωτικά*, 6 (1998) 91 κ.ἑ.

212. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 8795 κ.ἑ., 9016 κ.ἑ.

213. Ἔτσι ὀνομαζόταν ἡ λίμνη τῶν Ἰωαννίνων, γιά νά ξεχωρίζεται ἀπό τούς μικρότερους γύρω ὄξερούς (= λίμνες).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νουν στό κάστρο μέ γέφυρα, ἐνῶ ἐφοδιάζονται μέ σαντάλια (εἶδος πλοίου κατάλληλο γιά ποταμούς καί λίμνες). Τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων δέ λογαριάζει καμιά ἐχθρική ἔφοδο ἀπ' ὅπου κι ἄν προέρχεται, ἀρκεῖ μόνο νά εἶναι ἐφοδιασμένο»[214] (νά ὑπάρχει σιτάρκησις, *σωτάρχειον* κάστρου). Τέλος, στή Γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ ἀναφέρεται ὅτι τό κάστρο πολιορκήθηκε «μπροστά ἀπό τήν εἴσοδο, γιατί ἀπό τίς ἄλλες πλευρές ὑπῆρχε λίμνη κι ἔτσι δέν μποροῦσε κανείς νά πλησιάσει»[215].

Ἡ χρήση παρατατικοῦ γιά τήν πράξη τοῦ ἐφοδιασμοῦ (ἐμπάζασιν) δείχνει ὅτι ὁ συγγρ., εἰδικά στό σημεῖο αὐτό, ἀναφέρεται στήν πολιορκία τοῦ 1292. Μολονότι ἡ πόλη ἦταν πολιορκημένη, ἦταν δυνατό νά ἐφοδιάζεται μέ μικρά πλοῖα, μέσω τῆς λίμνης, τίς ἐκτεταμένες ἀκτές τῆς ὁποίας δέν μποροῦσαν, φαίνεται, νά ἐλέγχουν ἀπόλυτα οἱ ἐχθροί. Τοῦτο ἦταν καί τό κύριο πλεονέκτημα πού δέν τό εἶχαν οἱ πόλεις πού βρίσκονταν σέ ψηλά ἀπόκρημνα ὑψώματα, πράγμα πού φέρνει τά Γιάννενα πιό κοντά στήν ὀχυρότατη πόλη τῆς Μονεμβασίας. Ἡ χρήση ἐνεστῶτος γιά τήν περιγραφή τοῦ κάστρου δείχνει ὅτι ὅσα ἀναφέρει γι' αὐτό ἴσχυαν στήν ἐποχή του (ἀρχές-μέσα ΙΔ΄ αἰώνα) καί ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν ἡ ἴδια μέ ἐκείνη τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., ὁπότε καί ἡ πόλη πολιορκήθηκε ἀπό τούς Βυζαντινούς.

Ἡ χώρα τῶν Ἰωαννίνων (ἡ κυρίως πόλη) μνημονεύεται καί στό Χρονικό τῶν Τόκκων ὡς ἡ πιό δυνατή ἀπ' ὅλες[216]. Παρότι ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ ἐπαινεῖ ὑπερβολικά τά Γιάννενα (προφανῶς ἦταν Γιαννιώτης), διαπιστώνουμε ὅτι τοῦτο συμφωνεῖ μέ τίς ἄλλες πηγές. Τό παραπάνω Χρονικό ἀναφέρεται σχεδόν πάντα στή χώρα (κυρίως πόλη) καί ὄχι σ' ὁλόκληρο τό συγκρότημα (τό κάστρο στό σύνολό του), γιατί ἡ χώρα ἀποτελοῦσε, ἰδιαίτερα τήν ἐποχή αὐτή, κατά τήν ὁποία εἶχε αὐξηθεῖ ἡ σημασία της, τό σπουδαιότερο τμῆμα τοῦ κάστρου καί γιατί περισσότερο ἰσχυρό ἦταν τό ἐξωτερικό τεῖχος τοῦ κάστρου πού ἐκάλυπτε καί προστάτευε τή χώρα, ἰδιαίτερα ἀπό τήν πλευρά τῆς ξηρᾶς, ἀπ' ὅπου ἀναμένονταν καί οἱ ἐχθρικές ἐπιθέσεις. Πράγματι, ἦταν ἡ μόνη πόλη τῆς περιοχῆς πού δέν βρέθηκε σέ ἐχθρικά χέρια, πρίν ἀπό τό 1430, ἐνῶ πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τή μόνη φορά πού κινδύνεψε σοβαρά νά πέσει σέ ἀλβανι-

214. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 8797-8802.
Τό κάστρο ἔνι ἀφιρόν, ἀπέσω εἰς λίμνην στέκει,
ἐνῶ ἔνι Μέγας ὁ Ὄζερός τό γύρωθεν τοῦ κάστρου.
Μέ τό γιοφύρι ἐμπαίνουσιν οἱ ἐκεῖσε κατοικῶντες·
μέ τά σαντάλια ἐμπάζασι τοῦ κάστρου τήν σωτάρχειον.
Τόν κόσμον ὅλον οὐ ψηφᾷ τό κάστρο τῶν Γιαννίνων
νά τό βλάψουν μέ πόλεμον, μόνι νά ἔχῃ σωτάρχειον.
215. Chronique de Morée, παρ. 607.
216. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2115.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κά χέρια, ἐκείνη τοῦ ἔτους 1379, οἱ ἐχθροί μπῆκαν στόν πάνω γουλά (καί ὄχι στή χώρα), ἀπό τήν πλευρά τῆς λίμνης, ὅπου, ὅπως εἶναι εὐνόητο, δέν ἀναμενόταν ἐπίθεση.

Ἔπαινοι γιά τήν περιοχή τῶν Ἰωαννίνων ὑπάρχουν ἀρκετές φορές στό Χρονικό τῶν Τόκκων[217], ἀλλά, ὅπως ἀναφέραμε, εἶναι ὑπερβολικοί. Ἰδιαίτερα εὐνοϊκή εἶναι καί ἡ στάση τοῦ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ ἀπέναντι στούς κατοίκους τῆς πόλης, κυρίως τούς ἄρχοντες, ἰδιαίτερα ὅταν τούς συγκρίνει μέ τούς γείτονες Ἀλβανούς, γιά τούς ὁποίους, ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε παρακάτω, στό οἰκεῖο κεφάλαιο, τά συναισθήματά του εἶναι ἀρνητικά[218].

Γενικά, ἡ δύναμη ἀλλά καί ἡ θέση τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων μέσα στή λίμνη μᾶς κάνει νά τό παραλληλίσουμε, ὅπως εἴπαμε, πρός τό (ἀκόμη ἰσχυρότερο) κάστρο τῆς Μονεμβασίας. Ἡ διαφορά, πέρα ἀπό τήν ὕπαρξη τῆς θάλασσας στή δεύτερη, βρίσκεται στήν ἀκρόπολη (τῆς Μονεμβασίας ἦταν ὁλόκληρο βουνό, ἀπότομο ἀπ' ὅλες τίς πλευρές) καί στήν ἰδιότητα τῶν κατοίκων τους. (Στή Μονεμβασία ἦταν κυρίως ἔμποροι, ἐνῶ στά Γιάννενα τή χροιά τήν ἔδιναν οἱ ἄρχοντες· ἦταν ἡ πόλη τῆς ἀριστοκρατίας).

217. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3454 κ.ἑ.
218. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1424 κ.ἑ., 1780 κ.ἑ. Βλ. λεπτομερειακή παράσταση, σ. 304-305.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δ. ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

α) Ἀκρόπολη (γουλάς): Πάνω καί Κάτω γουλάς* (εἰκ. 14) - παλάτι

Τά μεσαιωνικά κείμενα στά ὁποῖα μνημονεύεται ὁ γουλάς (ἀκρόπολη) τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων εἶναι τό ὁμώνυμο χρονικό καί τό Χρονικό τῶν Τόκκων. Στό πρῶτο ὑπάρχουν πολύτιμα στοιχεῖα, ὅταν γίνεται λόγος γιά τήν πολιορκία τῶν Ἰωαννίνων, τό Φεβρουάριο τοῦ 1379[219], ἀπό τούς Μαλακασαίους Ἀλβανούς. Οἱ Ἀλβανοί ἔχοντας συνεργό τόν «κωφόν Νικηφόρον, τόν Περάτην»[220], πέρασαν μέ τήν βάρκα του, κρυφά, πάνω ἀπό 200 *ἔγκριτους*, ὁπλισμένους συμπατριῶτες τους στό κάστρο, καταλαμβάνοντας τόν *ἐπάνω γουλά*, ἐνῶ «πλήθη ἀναρίθμητα» πέρασαν ἀπέναντι στό νησί. Ἔτσι, ἀπό τό ἔξω μέρος (τή στεριά) εἶχαν περικυκλώσει τήν πόλη στίφη Ἀλβανῶν, ἐνῶ ἀπό μέσα οἱ 200

* Τό τμῆμα αὐτό τοῦ ὑποκεφαλαίου γιά τόν πάνω καί κάτω γουλά δημοσιεύθηκε χωριστά μέ μικρές ἀλλαγές (Μ. Κορδώση, *Ὁ πάνω καί (κάτω) γουλάς τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων στήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο: Ἱστ/γειων.* 7 (2000), 145-160.

219. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223-24: «Τότε παραυτίκα δολίως συσκευήν κατά τῆς χώρας τῶν Ἰωαννίνων οἱ Μαλακασαῖοι ἐργάζονται, καί τόν ἐπάνω γουλᾶν (πρβλ. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 87: ὅπου προστίθεται: «κρυφίως») παραλαμβάνουσι, προδότην καί συνεργόν ἔχοντες εἰς τοῦτο τόν κωφόν Νικηφόρον τόν περάτην, ὃς τις αὐτοὺς περᾷ ἐπί τῆς βάλκας αὐτοῦ, καί τοὺς μέν ἐγκρίτους μετά τῶν ὅπλων, πλείους τῶν διακοσίων, εἰς τόν γουλᾶν συνεισφέρει, τοὺς δέ γε ἄλλους, παγγενῆ πλήθη ἀναρίθμητα, ἐν τῷ νησίῳ διαπερᾷ. Καί οὕτω στάσις μεγάλη τῇ πόλει ἐγένετο, ἔτους ὑπάρχοντος 6887, ἀπό δέ Χριστοῦ 1379, μηνί Φευρουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος β΄, σαββάτῳ πρώτῃ τῶν νηστειῶν. Ἀλλ' ἡμῶν ὁ λόγος ἐπί τήν προδοσίαν ἐπαναγέσθω τῷ διηγήματι· ἔξωθεν γάρ περιεκύκλουν τήν πόλιν οἱ Ἀλβανῖται, ἔσωθεν δέ παρηνώχλουν κακῶς τόν γουλᾶν, κατά κράτος εἰς αὐτόν ἐπισπώμενοι καί ῥοῦα ῥοῦα φωνάζοντες. Τρεῖς δέ ἡμέρας καί νύκτας οὐκ ἐπαύσαντο μετά τοῦ λαοῦ πολεμοῦντες, ἕως οὗ συνηθροίσθησαν πλῆθος ἄπειρον μετά τῶν μονοξύλων καί τῆς βάλκας, καί ἐκινήθησαν ἀπό τοῦ νησίου, ὅπως ἐπιβῶσι καί ἀνέλωσι τήν πόλιν. Οἱ δέ τῆς χώρας οἰκήτορες ἐν τῇ λίμνῃ εἰσέπλευσαν μετά δύο βαλκῶν καί μονοξύλων ὀλίγων, καί κατά τοῦ στόλου τῶν ἐναντίων πόλεμον συνεστήσαντο. Οἱ δέ ἐναπολειφθέντες πρός τόν ἀρχιστράτηγον τοῦ θεοῦ Μιχαήλ σύν οἰμωγῇ καρδίας οὕτως ἐβόων· «νῦν ἐκύκλωσαν ἡμᾶς δυσμενεῖς φθοροποιοί, καί ζητοῦσι καταπιεῖν τήν σήν πόλιν, ἀρχιστράτηγε, κατάβρωμα θέσθαι ἡμᾶς βουλόμενοι. Τά βουλεύματα τούτων αὐτός ματαίωσον· τάς ὁρμάς τάς λυσσώδεις αὐτός ἀνάστειλον· τήν ὀφρύν αὐτῶν κατάσπασον· σύ προστάτης γάρ ἡμῶν καί θεῖος φύλαξ ἀσφαλέστατος». Ἐντεῦθεν εἰς φυγήν οἱ ἐναντίοι ἐτράπησαν καί κατά κράτος ἀπώλοντο· οἱ δέ τόν γουλᾶν λῃϊστρευόντες οἰκειοθελῶς παρεδόθησαν».

220. Ἔτσι ὅπως εἶναι γραμμένο, μπορεῖ νά σημαίνει, αὐτόν πού περνάει τόν κόσμο ἀπό ἕνα σημεῖο τῶν ἀκτῶν τῆς λίμνης σέ ἄλλο ἤ στό νησί. Μέ κεφαλαῖο Π, θά μποροῦσε ὅμως νά σημαίνει καί τόν κάτοικο τοῦ γειτονικοῦ Περάματος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἀλβανοί «παρηνώχλουν κακῶς» (προσέβαλλαν βίαια)[221] τόν γουλά, ὁρμώντας μέ μανία πρός αὐτόν[222] καί φωνάζοντας «ροῦα-ροῦα»[223] (χτυπᾶτε τους). Γιά τρία ἡμερόνυχτα δέν ἔπαιναν νά πολεμοῦν μέ τό λαό τῆς πόλης[224], ἕως ὅτου συγκεντρώθηκε «πλῆθος ἄπειρον» καί διαθέτοντας μονόξυλα καί τή βάρκα τοῦ Νικηφόρου κίνησαν ἀπό τό νησί γιά νά καταλάβουν τό κάστρο. Τότε οἱ κάτοικοι τῆς πόλης ἀποφάσισαν νά τούς προσβάλουν μέσα στή λίμνη, πλέοντας ἐναντίον τους μέ δυό βάρκες καί λίγα μονόξυλα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι προσεύχονταν στόν ἀρχιστράτηγο Μιχαήλ, γιά νά σώσει τήν πόλη. Οἱ προσευχές τους εἰσακούσθηκαν καί οἱ ἐχθροί νικήθηκαν καί καταστράφηκαν. Ἐκεῖνοι ἀπό τούς Ἀλβανούς πού καταπονοῦσαν[225] τόν γουλά παραδόθηκαν μέ τή θέλησή τους καί ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος τούς φυλάκισε ἤ τούς μοίρασε στούς ἄρχοντες καί τό λαό, γιά νά τούς πουλήσουν σκλάβους. Τό ἴδιο ἔκανε καί μέ τούς Ἀλβανούς πού συνελήφθηκαν στό νησί, ἐνῶ τούς Βουλγάρους καί Βλάχους πού αἰχμαλώτισε, τούς τιμώρησε μέ τό κόψιμο τῆς μύτης. Τοῦτο δείχνει ὅτι μαζί μέ τούς Ἀλβανούς πολιορκοῦσαν τά Γιάννενα, μέ τήν προσμονή τῶν λαφύρων, καί ἄλλα γειτονικά φύλα.

Ὅταν μνημονεύεται στό Χρονικό ὅτι οἱ Ἀλβανοί κατέλαβαν τόν Πάνω γουλά, γίνεται κατανοητό ὅτι πρέπει νά ὑπῆρχε καί Κάτω γουλάς[226]. Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη, μάλιστα, ὅτι ἀπό τό 1082, ὅταν οἱ Νορμανδοί κατέλαβαν τά Γιάννενα, ὑπῆρξε καί δεύτερη ἀκρόπολη[227], κάθε μιά σ' ἕνα ἀπό τά δυό ὑψώματα τοῦ κάστρου, ὁδηγοῦμαστε στό συμπέρασμα ὅτι δέ μένει παρά νά δοῦμε ποιά ἀπό τίς δυό λεγόταν Πάνω καί ποιά Κάτω. Ὅμως, στή συνέχεια, ὅπως εἴδαμε, τό Χρονικό ἀναφέρει ὅτι ἐκεῖνοι πού εἶχαν καταλάβει τόν Πάνω γουλά, προσέβαλαν βί-

221. Πρβλ. *Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 221: (Ὁ Σπάτας) «κατά τῶν Ἰωαννίνων ὁρμώμενος τόν Θωμᾶν παρηνώχλει καί διελήστριζε».

222. «Κατά κράτος εἰς αὐτόν ἐπισπώμενοι» καί ὄχι «κατά κράτος εἰς ἑαυτούς ἐπισπώμενοι», ὅπως δέχεται ὁ Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 24 (456), ὁ ὁποῖος διαπιστώνει, βέβαια, ὅτι τό κείμενο εἶναι ἀσαφές στό σημεῖο αὐτό. (Στήν περίπτωση αὐτή δέ βγαίνει νόημα, ἀφοῦ δέν εἶναι δυνατό οἱ Ἀλβανοί νά ἐστρέφοντο ἐναντίον τῶν ἰδίων τῶν ἑαυτῶν των. Πρβλ. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216: «Ἔλαθον δέ οἱ Ἰωαννῖται τό μεῖζον κακόν εἰς ἑαυτούς ἐπισπώμενοι»). Πρβλ. Α. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 80.

223. Κόψτε τους. *Ρούα* σημαίνει καί ξυρίζω

224. Κατά τόν Βρανούση (*Ἱστορικά*, σ. 24 (456), σημ. 1), ἡ φράση δέν ὑπάρχει στό ἀρχαιότερο Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων πού ὁ ἴδιος εἶχε ὑπόψη του, «εἶναι δέ καταφανῶς ἔξω τῆς πραγματικότητος».

225. Λητίστρεύω = ἐρημώνω, καταστρέφω (Ἐμμ. Κριαρᾶ, *Λεξικό τῆς μεσαιων. Ἑλλην. δημώδους Γραμματείας*, τόμ. Θ΄).

226. Πρβλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 20 (452): «Θά ἔλεγε κανείς ὅτι μέ τόν προσδιορισμόν ὁ ἐπάνω διαστέλλεται ὁ γουλάς ἀπό ἄλλον ἤ ἄλλους γουλάδες τοῦ κάστρου».

227. Ἡ δεύτερη ἀκρόπολη, σύμφωνα μέ τήν Ἄννα Κομνηνή, χτίστηκε ἀπό τούς ἰδιους τούς Νορμανδούς, πού κράτησαν γιά λίγους μῆνες τά Γιάννενα, περιβάλλοντάς τα μέ τάφρο καί χρησιμοποιώντας τα ὡς βάση γιά ἐξορμήσεις στή δυτική Ἑλλάδα (βλ. παρακάτω σ. 63 κ.ἑ.).

αια (*παρηνώχλουν κακῶς*) *τόν γουλάν*, κάτι πού δέν ἐξηγεῖται εὔκολα, γιατί, μή διευκρινίζοντας ὅτι πρόκειται γιά τόν Κάτω (ἤ ἄλλον) γουλά, δίνεται ἡ ἐντύπωση ἤ ὅτι ὑπάρχει κάποιο λάθος στό κείμενο ἤ ὅτι αὐτός ὁ δεύτερος ἦταν ὁ κύριος γουλάς. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, γιά νά προσβληθεῖ ὁ ἄλλος γουλάς πού ὑποτίθεται ὅτι βρισκόταν στό δεύτερο λόφο, ἔπρεπε νά περάσουν οἱ ἐχθροί μέσα ἀπό τήν πόλη, κάτι πού δέν συνέβη, γιατί ἡ πόλη δέν κυριεύθηκε. Γιά νά βροῦμε κάποια ἄκρη, πρέπει νά ἀναφερθοῦμε καί στή δεύτερη μνεία τοῦ γουλᾶ στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, καθώς καί στίς μνεῖες του στό Χρονικό τῶν Τόκκων.

Στό τέλος τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων[228], ὑπάρχει τό γνωστό σημείωμα: *Ἔτει 6910, ἰνδικτιῶνος 1, μηνί Ἰανουαρίῳ, ἀπό δέ Χριστοῦ 1402, τήν ἡμέραν τῶν ἁγίων Θεοφανείων, ἐξερχομένων τῶν χριστιανῶν τό πρωΐ μετά λιτανείας, καί τελεσάντων τόν ἁγιασμόν κατά τό σύνηθες εἰς τοῦ Λιβαδιώτη, εἶτα εἰσερχομένων ἐντός τῆς πόλεως, ἐξαίφνης ἐχάλασε τό μετάρσιον τό ἔμπροσθεν τοῦ γουλᾶ, ἐπί τοῦ ὁποίου ἦσαν πολλαί ἀρχόντισσαι, καί ἔπεσεν ἡ αὐθεντοποῦλα κυρία Μανδελίνα, μετ' αὐτῆς καί ἡ Καυσοκαβάδαινα, καί τῷ θανάτῳ παρεδόθησαν, καί ἑτέρα γυνή, ἥτις ἐσώθη· αἱ ὁποῖαι ἔβλεπον ἐνάντια τόν ἁγιασμόν. Ἐκρεμάσθη δέ καί τό παιδίον τοῦ Ζιρίδου ἕως μισήν ὥραν· κρεμάμενον δέ βλέποντες αὐτό ὁ λαός, ἔκραζον μετά φόβου καί τρόμου πολλοῦ τό κύριε ἐλέησον, ἕως οὗ ἐσώθη*[229].

Τή στιγμή, λοιπόν, πού ἡ πομπή περνοῦσε ἀπό τή μιά πύλη τοῦ κάστρου, πού δέν πρέπει νά βρισκόταν μακριά ἀπό τόν γουλά, συνέβη ἡ κατάρρευση τοῦ «μεταρσίου» (μπαλκονιοῦ), πού βρισκόταν μπροστά στό γουλά, μέ τά δυσάρεστα ἀποτελέσματα γιά τίς δυό γυναῖκες. Πρόκειται, προφανῶς, γιά τόν ΒΑ λόφο, ἀφοῦ ὁ ΝΑ βρίσκεται μακριά ἀπό τήν πύλη, ἡ ὁποία βεβαίως πρέπει νά ἔβλεπε πρός τόν Λιβαδιώτη (σημ. πλατεία Μαβίλη), ὅπου ἔγινε ὁ ἁγιασμός[230]. Ἀπό τό παραπάνω χωρίο παρατηροῦμε: α) Δέ διευκρινίζεται ἄν ὁ γουλάς ἦταν ὁ Πάνω ἤ ὁ Κάτω. β) Ἡ ἰδιότητα τῶν γυναικῶν, πού ἔβλεπαν ἀπό τόν ἐξώστη τή λιτανεία (ἀρχόντισσες καί ἡ αὐθεντοπούλα), μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι αὐτές κάθονταν σέ μπαλκόνι τοῦ παλατιοῦ[231], τοῦ ὁποίου ὁ ἐξώστης βρισκόταν στό μπροστινό μέρος τοῦ γουλᾶ (πρός τόν Λιβαδιώτη καί τήν πόλη).

228. Ἔκδ. Βόννης, σ. 238-39. Φαίνεται πώς πρόκειται γιά πρόσθετη ἐνθύμηση. Βλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 18 (450): «Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἡ ἐξιστόρηση σταματάει στό ἔτος 1399».

229. Ἡ αὐθεντοπούλα κυρά Μανδελίνα ἦταν θυγατέρα τοῦ Ἰζαοῦ Buoldemonti. Πρβλ. *Χρονικό Τόκκων*, σ. 705 κ.ἑ. «Εἶχεν γάρ ἐμπρωτύτερα τήν μάνναν τοῦ Μουρίκη / ἐποίησεν καί μετ' αὐτήν καί μίαν θυγατέραν, / ὁποία ἐγκρεμνίστηκεν ἐκ τόν γουλᾶν ἐπάνω».

230. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 26 (458): «πομπή ἐπιστρέφουσα ἀπό τόν σημερινό Μόλο, εἰσήρχετο εἰς τήν πόλιν διά τῆς πλησιεστέρας πρός τή ΒΔ ἀκρόπολιν παραλιμνίας εἰσόδου, διήρχετο ἔμπροσθεν τοῦ γουλᾶ καί κατηυθύνετο πρός τήν ἀπέναντι τοῦ γουλᾶ πύλη τῆς ΝΑ ἀκροπόλης, ἐντός τῶν ὁποίων εὑρίσκετο ὁ μητροπολιτικός ναός».

231. Πρβλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 26 (458), 27 (459), «ὁ ἐξώστης... συνεχόμενος ἤ πολύ γειτονικός μέ τά διαμερίσματα ὅπου διέμενεν ἡ οἰκογένεια τοῦ δεσπότου, ἐπί... τοῦ γουλᾶ».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στό Χρονικό τῶν Τόκκων μνημονεύεται πολλές φορές ὁ γουλάς τῶν Ἰωαννίνων, χωρίς καμιά ἄλλη διευκρίνηση[232]. Τό πράγμα δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο. Σέ συνδυασμό μέ τήν προηγούμενη μνεία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, δικαιούμαστε νά συμπεράνουμε ὅτι τουλάχιστο στό τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων ὁ γουλάς ἦταν μόνο ἕνας. Μέ ἀκόμη μεγαλύτερη βεβαιότητα, βάσει τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι στό γουλά βρισκόταν καί τό παλάτι, πού ἦταν καί τό κέντρο τῆς ἐξουσίας[233]. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, μέ βεβαιότητα ὅτι γουλάς καί παλάτι ταυτίζονται μέ τό ΒΑ ὕψωμα. Στό ὕψωμα αὐτό βρισκόταν ἡ ἀκρόπολη καί ἀργότερα, ἐπί τουρκοκρατίας, ἀφοῦ ὁ Ἐβλιά Τσελεπή ἀναφέρει ὅτι τό τζαμί τοῦ Ἀρσλάν πασᾶ βρίσκεται στό ἐσωτερικό φρούριο (Ἶτς Καλέ)[234].

Πῶς ὅμως δικαιολογεῖται ὁ προσδιορισμός *Πάνω (γουλᾶς)* τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, κατά τό ἐνδιαφέρον ἐπεισόδιο τῆς ἀλβανικῆς πολιορκίας τῆς πόλης, τό ἔτος 1379, ὁ ὁποῖος εἴδαμε ὅτι κατελήφθη ἀπό τούς 200 Ἀλβανούς, καθώς καί ἡ προσβολή, στή συνέχεια, τοῦ *γουλᾶ*, ἀπό τούς ἴδιους Ἀλβανούς; Ἂς παρακολουθήσουμε ὅσα ἀναφέρει ὁ Βρανούσης, ὁ ὁποῖος ἐπέμεινε ἰδιαίτερα στό θέμα αὐτό:

> «Μένει ὅμως μία ἀπορία: Ὁ συντάκτης τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων*, περιγράφων τήν διά προδοσίας αἰφνιδιαστικήν κατάληψιν τοῦ *ἑτέρου γουλᾶ* ὑπό Ἀλβανῶν τό 1379, ὅπως εἴδαμεν ἀνωτέρω (σ. 449 ἑξ.), δέν ἀναφέρει τίποτε περί τοῦ τί εὕρηκαν ἐκεῖ οἱ ἐπιδρομεῖς, ἂν συνέλαβαν ἢ ἐφόνευσαν κάποιον, ἂν ἐλεηλάτησαν ἢ ἐπυρπόλησαν κάτι κτλ. Οὔτε ὑπαινιγμός περί καταλήψεως καί διαρπαγῆς τοῦ χειμερινοῦ καί τῆς κατοικίας τοῦ δεσπότου! Πρίν δοθῇ οἱαδήποτε ἐξήγησις, ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ χρονικογράφος αὐτός διάκειται τόσον ἐμπαθῶς ἀπέναντι τοῦ τότε δεσποτοῦντος τῶν Ἰωαννίνων (1367-1384) Θωμᾶ τοῦ «τυράννου», ὥστε δέν τόν μνημονεύει παρά μόνον διά νά τόν στηλιτεύσῃ. Κατά τό Χρονικόν, τοῖς ἐπιδρομεῖς ἀντεμετώπισαν "οἱ οἰκήτορες τῆς χώρας" καί ὁ πολιοῦχος των Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Οὐδαμοῦ μνημονεύεται ὁ δεσπότης Θωμᾶς ἢ ἡ σύζυγός του (τήν ὁποίαν ὁ χρονικογράφος λατρεύει), οὐδαμοῦ μνημονεύεται στρατός ἢ ἔστω οἱ σωματοφύλακες τοῦ δεσπότου. Μία ἐξήγησις εἶναι, ὅτι ἀπεσωπήθησαν σκοπίμως. Ἄλλη, ὅτι ἔλειπαν ἀπό τό πεδίον τῆς μάχης, ἀπησχολημένοι εἰς ἄλλα μέτωπα. Τρίτη —καί πιθανωτέρα, κατά τήν γνώμην μου— εἶναι ὅτι οἱ ἐπιδρομεῖς (τραχεῖς καί τολμηροί ὀρεσίβιοι, ἀλλ' ἀνοργάνωτοι πολεμικῶς κατοικοκλέφτες) ἀνῆλθαν εἰς τόν βράχον τοῦ γουλᾶ, ἀλλά τόν ἴδιον τόν γουλάν, τόν ἀπόρθητον πύργον, δέν τόν ἐξεπόρθησαν... Ἐπειδή γουλάς λέγεται καί ἡ ἀκρόπολις

232. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1243, 1299, 1305, 1337, 2603 κ.λπ.

233. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1243, 1299, 1604, 1337. Βλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 22 (454): «Εἰς τόν γουλάν... εἶχαν ἀνέλθει ἐκεῖνοι πού ἐξεθρόνισαν τήν "βασίλισσαν" καί εἰς τόν γουλάν ἐλεηλάτησαν τά ἀνάκτορά της». Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242.

234. Τσελεπή, *Ταξίδι*, σ. 66. Βλ. καί σ. 57, ὅπου τό ἴδιο τζαμί ὀνομάζεται καί Ἀσλάν πασά, ὅπως σήμερα.

καὶ ὁ πύργος, ὅταν ὁ χρονικογράφος λέγει ὅτι "τὸν ἐπάνω γουλὰν κρυφίως αὐτοὶ παρέλαβον" καὶ ὅτι ὁ προδότης Νικηφόρος "πλείους τῶν διακοσίων εἰς τὸν γουλὰν συνεισφέρει" (§ 18), δικαιούμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὡς *ἐπάνω γουλὰν* ἢ *ἁπλῶς γουλὰν* ἐννοεῖ ὁλόκληρον τὴν ἀκρόπολιν (πρβλ. σ. 452)... Ἐὰν δμως ἤθελε νὰ εἴπῃ ὅτι, "κατὰ κράτος ἐπισπώμενοι" τὴν ἀκρόπολιν, *παρηνώχλουν τὸν γουλὰν* (= πύργον), δικαιούμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ὁ πύργος ἀνθίστατο. Πιστεύω ὅτι, ἂν ἡ ἀκρόπολις ἦτο ἀφρούρητος πρὸς τὴν λίμνην, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἰσχυρὸς πύργος δέν εἶχε τοὺς "βιγλάτορας" καὶ τοὺς "τζακρατόρους" του. Ἔστω καὶ ὀλιγάριθμοι, ἦσαν εἰς θέσιν νὰ κρατήσουν τὸν πύργον ἀπόρθητον ὄχι μόνον ἐπὶ ὥρας, ἀλλ' ἐπὶ ἡμέρας. Οἱ ἀναρριχηθέντες εἰς τὸν βράχον πλιατσικολόγοι δὲν διέθεταν, βέβαια, πολιορκητικὰς μηχανάς. Ὁ δεσπότης Θωμᾶς, εἴτε ἔμεινεν ὠχυρωμένος εἰς τὸν πύργον του καὶ σθεναρῶς ἀνθιστάμενος, εἴτε διέφυγεν εἰς τὴν ἄλλην ἀκρόπολιν τοῦ κάστρου καὶ διηύθυνεν ἐκεῖθεν τὴν ἄμυναν, μένει σκοπίμως ἀμνημόνευτος εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τοῦ Χρονικοῦ. Ἂν δμως εἶχε συμβῇ νὰ πέσῃ εἰς χεῖρας τῶν ἐπιδρομέων ὁ πύργος καὶ τὸ ἐνδιαίτημα τοῦ δεσπότου, νὰ σφαγοῦν οἱ ἐντὸς τοῦ πύργου πολιορκημένοι σωματοφύλακές του κτλ., ὁ χρονικογράφος μὲ πολλὴν χαιρεκακίαν θὰ τὸ ἐσημείωνεν. Ἄλλωστε, ἂν εἶχεν ἁλωθῇ ὁ πύργος (ὁ ὁποῖος ἐμποδίζει ἐξ ἴσου καὶ τὴν εἴσοδον καὶ τὴν ἔξοδον), οἱ ἀναβάντες εἰς τὸν βράχον Ἀλβανοὶ θὰ ἐξεχύνοντο εἰς τὴν πόλιν, ἢ τοὐλάχιστον θὰ εἶχαν στραφῇ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν διὰ νὰ διαφύγουν μετὰ τὴν ἥρπαζαν των, δὲν θὰ εἶχαν ἀπομείνει περιμανδρωμένοι ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ βράχου, ὅπου συνελήφθησαν κατόπιν ὅλοι»[235].

Ἀπὸ τά παραπάνω, ἐπισημαίνουμε τήν ἄποψη ὅτι γουλάς μπορεῖ νά σήμαινε καί πύργος (ὄχι μόνο ἀκρόπολη)[236], ὅτι μέ τούς ὅρους *ἐπάνω γουλά* ἤ ἁπλῶς *γουλά* ἐννοεῖ ὁλόκληρη τήν ΒΔ ἀκρόπολη[237] καί ὅτι ἐκεῖνο τό τμῆμα τῆς ἀκρόπολης πού πιθανότατα ἄντεξε ἦταν ὁ πύργος (γουλάς)[238] καί συγκεκριμένα ὁ κυκλικός μεγάλος πύργος τῆς ἀκρόπολης, πού, μέ βάση τήν τοιχοδομία του, χρονολογεῖται στά ὑστεροβυζαντινά χρόνια[239].

Ὅμως ἤδη ἀναφέραμε παραπάνω, ὅτι δέν ὑπῆρχε λόγος νά μνημονεύεται ὁ γουλάς (ΒΑ Ἀκρόπολη) καί ὡς Πάνω γουλάς, ἄν δέν ὑπῆρχε καί Κάτω γουλάς. Ὁ Βρανούσης ὅμως δέν δέχεται, σωστά, ὅτι ὑπῆρχε καί δεύτερος γουλάς[240]. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, στά μεσαιωνικά χρόνια γουλάς σήμαινε ἀκρόπο-

235. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 24, 25 (456, 57).

236. Τήν ἴδια σημασία (πύργου) δίνουν στόν γουλά καί οἱ: Ἀραβαντινός, Χρονογραφία, σ. 142, Σαλαμάγκας, *Περίπατος*, σ. 219.

237. Βλ. καί Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 20 (452), 22-23 (454-55), 23 (456), 26 (458): «Πρόκειται πάντα περί ἑνός καί τοῦ αὐτοῦ γουλᾶ».

238. Βλ. καί Nicol, *The Despotate*, σ. 146.

239. Κωνστάντιου, *Κάστρο*, σ. 18. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 19 (451). Σέ χαλκογραφία τοῦ 19ου αἰ. ὁ πύργος στεφανώνεται ἀπό περιφερειακό ἐξώστη. Οἱ Δάκαρης, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 179 καί Τσουρῆς, *Βυζαντινή ὀχύρωση*, σ. 149-50, πιστεύουν ὅτι ὁ πύργος χτίστηκε πρίν ἀπό τόν πυλώνα τῆς ἀκρόπολης.

240. Βλ. ὑποσημ. 237.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λη, ὄχι πύργος[241]. Μόνο στήν τουρκοκρατία εἶχε τή σημασία τοῦ πύργου[242]. Οἱ πύργοι σέ βυζαντινά κείμενα μνημονεύονται ὡς «πύργοι»[243], ὄχι ὡς γουλάδες.

Ἐπανερχόμενοι στό ἐπεισόδιο τῆς πολιορκίας τοῦ 1379, πιστεύουμε ὅτι δέν φαίνεται πιθανό νά εἶχε μείνει ἀκυρίευτος μόνο ὁ πύργος, γιατί τότε θά ἦταν εὐκολότερο στούς Ἀλβανούς νά πετύχουν τό σκοπό τους. Θά μποροῦσαν δηλαδή ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς νά ἀπασχολοῦν τούς ὑπερασπιστές τοῦ πύργου καί οἱ περισσότεροι (ἀπό τούς διακόσιους) νά καταγίνονται μέ τήν ἅλωση τῆς «χώρας» (κυρίως πόλης), σέ συνεργασία μέ τούς ἔξω. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, σωστά ὁ Βρανούσης ἀναφέρει ὅτι ἂν εἶχαν καταληφθεῖ τό κιβερνεῖο ἤ ἡ κατοικία τοῦ δεσπότη, ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ, χαιρέκακα, θά τό ἀνέφερε, δέν ἀρκεῖ ὅμως ἡ ἐξήγηση ὅτι τοῦτο δέν ἔγινε, γιατί οἱ ἐπιδρομεῖς «ἀνῆλθον εἰς τόν βράχον τοῦ γουλᾶ, ἀλλά τόν ἴδιον τόν γουλᾶν, τόν ἀπόρθητον πύργον, δέν τόν ἐξεπόρθησαν». Πιστεύουμε ὅτι δέν ἀναφέρονται τό διοικητήριο καί τά ἐνδιαιτήματα τοῦ ἡγεμόνα, ἀπό τόν συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ, διότι ἁπλούστατα δέν κυριεύθηκαν. Οἱ εἰσβολεῖς κατόρθωσαν νά καταλάβουν τόν Πάνω γουλά, ἀλλά τίποτε περισσότερο. *Πάνω γουλάς*, ἑπομένως πιστεύουμε πώς εἶναι τό ἀνώτερο τμῆμα τοῦ ἑνός καί μοναδικοῦ γουλᾶ, τῆς λεγόμενης ΒΑ ἀκρόπολης, ὁπότε Κάτω γουλάς θά ἦταν τό κατώτερο τμῆμα. Τοπογραφικά ἡ ἐκδοχή αὐτή ἐξηγεῖται καί σήμερα. Παρά τίς ἀλλαγές πού ἔχουν ἐπέλθει στό ἔδαφος, ὅπου βρίσκεται τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν πασᾶ, μπορεῖ νά ξεχωρίσει κανείς τό πάνω, ψηλότερο μέρος, ὅπου εἶναι χτισμένο τό τζαμί, ἐπιφάνειας περ. 1,5 στρέμματος (εἰκ. 15) καί τό ὑπόλοιπο, χαμηλότερο τμῆμα, πού περιβάλλει τό ψηλότερο τμῆμα ἀπό τίς τρεῖς πλευρές, ἐκτός ἀπό τό μέρος τῆς λίμνης, ἀπ' ὅπου μπῆκαν στόν Πάνω γουλά κρυφά οἱ ἐχθροί.

Παρά τόν αἰφνιδιασμό, οἱ φρουροί ὄχι μόνο τοῦ πύργου, ἀλλά ὁλόκληρου τοῦ (ὑπόλοιπου) γουλᾶ, ἀντιστάθηκαν ἐπίμονα, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν μποροῦσαν νά καταλάβουν οἱ ἐχθροί τόν «γουλά», τό ὑπόλοιπο δηλαδή τμῆμα τοῦ γουλᾶ, τόν Κάτω γουλά, πού ἦταν βέβαια καί ὁ κυρίως γουλάς, κι ἔτσι νά σωθεῖ ἡ πόλη. Σέ ἀντίθετη περίπτωση, εἴπαμε, θά ἦταν δύσκολο νά μήν καταληφθοῦν τά Γιάννενα, ἀκόμη κι ἂν εἶχε μείνει σέ ἑλληνικά χέρια ὁ μεγάλος πύργος. Στήν πραγματικότητα οἱ ἐχθροί εἶχαν καταλάβει τό ψηλότερο ἀλλά μικρότερο τμῆμα τοῦ γουλᾶ καί φαίνεται πώς ὑπῆρχαν περιθώρια στούς ὑπερασπιστές νά ἀντιδράσουν ἀποτελεσματικά.

241. Βλ. καί Maksimović, Χρονικό, σ. 56: «Τή λέξη "γουλάς" τῆς "λόγιας" παραλλαγῆς δέν ἀντιληφθηκε μέ τη βυζαντινη της σημασία "ἀκρόπολη", ἀλλά μέ την τουρκική της "πυργος", κι ἔτσι τή χρησιμοποιεί». (Πρόκειται γιά τόν συγγρ. τῆς δημώδους παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων).

242. Ἔτσι, μερικές φορές, στήν τουρκοκρατία, ὁ μεσαιωνικός γουλάς μεταφράζεται σέ «πυργος» (Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 87).

243. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225: «Ὁ δέ Θωμᾶς τούς Ἀλβανίτας πάντοτε ἐτυράννει ἰσχυρῶς, ποτέ μέν κρεμνῶν αὐτούς ἐκ τῶν πύργων...». *Χρονικό Μορέως*, στ. 1774: «κ' εἶχαν καί πύργον δυνατόν ἀπό γάρ τῶν Ἑλλήνων».

Ποιός ἦταν ὁ ρόλος τοῦ Πάνω γουλᾶ στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων; Ὅπως εἶναι γνωστό, στά περισσότερα κάστρα οἱ γουλάδες περιέχουν, στό ψηλότερο σημεῖο, δυνατό πύργο (donjon), πού ἀποτελοῦσε τό τελευταῖο καταφύγιο τῆς φρουρᾶς, ὅταν οἱ ἐχθροί κατελάμβαναν τά ἐξωτερικά τείχη καί στή συνέχεια τόν ἴδιο τό γουλά. Σέ μερικά κάστρα πού μνημονεύεται ὄχι ὁ γουλάς, ἀλλά τό κουλούρι (ὀχύρωση κατώτερης ἀπ' ὅ,τι φαίνεται σημασίας ἀπό ἐκείνης τοῦ γουλᾶ)[244], ὁ ἐσωτερικός αὐτός πύργος ἦταν πρωτεύουσας σημασίας (π.χ. στά κάστρα Δραγαμεστός, Βαρνάκο, Κανδῆλες, Κατοχή Αἰτωλ/νίας, Βομπλιανά, Ἄρτας). Ἔτσι κατά τίς γνωστές πολεμικές ἐπιχειρήσεις, «οἱ προσπάθειες γιά τήν κατάληψη τῶν κάστρων αὐτῶν κατευθύνονται κυρίως πρός τόν πύργο, σάν νά ἦταν αὐτός μόνο τό σπουδαιότερο στρατηγικό σημεῖο τοῦ φρουρίου καί ὄχι ἡ ἀκρόπολη». Ἐξάλλου, ἡ φρουρά, πού, σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἔμενε στό γουλά, ἐδῶ μένει στόν πύργο, πού δυναμώνεται[245]. Στή Θεσσαλονίκη ὅμως πού, συνήθως, δέν μνημονεύεται στίς πηγές ὡς κάστρο, ἀλλά ὡς πόλη, ὑπῆρχε ἡ μεγάλη ἀκρόπολη (πού φαινόταν κι αὐτή σάν μικρή πόλη ἀφοῦ ἐκατοικεῖτο)[246], καί μέσα σ' αὐτή, ἡ τελευταία γραμμή ἄμυνας, τό λεγόμενο Ἑπταπύργιο (μικρός γουλάς, μέσα στήν ἀκρόπολη). Στά Γιάννενα, λοιπόν, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε κάτι τό ἀνάλογο· μικρός γουλάς μέσα στόν μεγαλύτερο γουλά, πού εἶχε τό ρόλο τοῦ κεντρικότερου πύργου ἑνός κοινοῦ κάστρου. Εἶναι ἄγνωστο ὅμως ἄν στό σημεῖο αὐτό ἔμενε ἡ φρουρά, ὅπως συνέβαινε μέ τούς κεντρικούς πύργους τῶν κάστρων ἐκείνων πού δέν εἶχαν γουλά, ἤ ἄν ὑπῆρχε ἄλλος ἰδιαίτερος χῶρος. Ἡ κατάληψη τῆς πόλης ἀπό τούς Ἀλβανούς δείχνει μᾶλλον ὅτι συνέβαινε τό δεύτερο. Βέβαια στά Γιάννενα ὁ γουλάς δέν εἶχε σπίτια (ὅπως εἶχε ἡ ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης, στήν ὁποία, γι' αὐτό καί μόνο τό λόγο, ἦταν ἀναγκαία ἡ ὕπαρξη ἰδιαίτερης ὀχύρωσης μές τήν ἀκρόπολη) καί στό χωρισμό του συνέτεινε ἀσφαλῶς ἡ μορφή τοῦ ἐδάφους καί ἡ ἐκεῖ ὕπαρξη τοῦ παλατιοῦ. Δέ γνωρίζουμε ἐπίσης ἄν ὁ Πάνω γουλάς τῶν Ἰωαννίνων εἶχε πύργους γύρω ἤ πύργο στό ψηλότερο σημεῖο. Πιθανότατα εἶχε.

Καταλαμβάνοντας οἱ Ἀλβανοί τόν Πάνω γουλά, εἶναι βέβαιο πώς αἰφνιδίασαν τή φρουρά, ἡ ὁποία δέν περίμενε τόν ἐχθρό ἀπό τήν πλευρά τῆς λίμνης. Φαίνεται ὅμως πώς τό ἐσωτερικότερο μέρος ἑνός κάστρου, εἴτε ἦταν πύργος εἴτε, ὅπως στά Γιάννενα, μικρότερο φρούριο, γενικά δέν προσβαλλόταν ἀπό τόν ἐχθρό στίς ἀρχές μιᾶς πολιορκίας, ἀλλά συνήθως στό τέλος, ἀφοῦ οἱ ἐχθροί κυρίευαν τά ἐξωτερικά τείχη καί ὕστερα τόν γουλά. Καμιά φορά βέβαια κυριευόταν πρῶτα ὁ γουλάς, ἀλλά τοῦτο γινόταν σπάνια[247], καί ἐδῶ βέβαια

244. Κορδώση, *Κάστρα*, σ. 253.
245. Κορδώση, *Κάστρα*, σ. 253.
246. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242.
247. Π.χ. ὁ γουλάς τοῦ Ἀετοῦ Αἰτωλοακαρνανίας (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 990 κ.ἑ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὑπάρχει ἡ σπανιότερη ἀκόμη περίπτωση νά κυριευθεῖ ὁ Πάνω γουλάς, πού ὅμως ἀπό τή μιά πλευρά (τή λίμνη) ἐπικοινωνοῦσε μέ τόν ἔξω κόσμο. Πάντως, ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα, οἱ εἰσβολεῖς δέν μπόρεσαν νά καταλάβουν τόν (Κάτω) γουλά καί σ' αὐτό βέβαια πρέπει νά συνέβαλε τό γεγονός ὅτι δέν εἶχαν μαζί τους παρά ἐλαφρά ὅπλα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀφοῦ εἶναι βέβαιο πώς τό παλάτι εἶχε χτιστεῖ στόν Κάτω γουλά, εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ δεσπότης ἔπρεπε νά τό εἶχε ὀχυρώσει ἰδιαιτέρως καί γιατί ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ γουλᾶ, ἀλλά καί κάπως ἀνεξάρτητα, ἔναντι τοῦ ὑπόλοιπου γουλᾶ, ὥστε νά ὑπάρχει τρόπος ἀντίδρασης, σέ περίπτωση ἀνταρσίας τῆς φρουρᾶς.

Ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά, μποροῦμε νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ἀπό τήν ἵδρυση τῶν Ἰωαννίνων ὡς τόν Ἀλή πασά ὁ γουλάς (ἤ τό Ἶτς Καλέ, ἐπί τουρκοκρατίας) τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων βρισκόταν στή λεγόμενη βορειοανατολική ἀκρόπολη. Ἐκεῖνος πού ἔκανε τή μεγάλη ἀλλαγή εἶναι ὁ Ἀλή πασάς, ὁ ὁποῖος δέν ἀρκεῖτο στή μικρή ἐπιφάνειά της. Ἔτσι προτίμησε τήν λιγότερο ἀπόκρημνη ἀλλά μεγαλύτερη, λεγόμενη νοτιοανατολική ἀκρόπολη, ἡ ὁποία θά ἀνταποκρινόταν καλύτερα στίς μεγάλες φιλοδοξίες του. Βέβαια δέν μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι νοτιοανατολική ἀκρόπολη δέν ὑπῆρξε ποτέ. Γνωρίζουμε ὅτι ἐκεῖ ὁ Βοημοῦνδος ἔκτισε τή δική του ἀκρόπολη. Μολονότι ὅμως ὀχυρώσεις ὑπῆρξαν πάντοτε στό ὕψωμα αὐτό, ὁ γουλάς τῶν Βυζαντινῶν καί τό Ἶτς Καλέ τῶν Τούρκων, ὡς τά χρόνια τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, βρισκόταν στό βορειοανατολικό ὕψωμα.

Θά τελειώσουμε μέ ὅσες λίγες πληροφορίες διαθέτουμε γιά τό δεσποτικό οἴκημα, κυρίως ἀπό τό Χρονικό τῶν Τόκκων, πού εἶναι ἡ μόνη ἀπό τίς βυζαντινές πηγές πού τό μνημονεύει ὡς παλάτι[248] (ἑνικός) καί παλάτια[249] (πληθυντικός). Ὅπως εἴπαμε, τό παλάτι βρισκόταν στό γουλά· αὐτό γίνεται φανερό ἀπό πολλούς στίχους τοῦ Χρονικοῦ[250], δέν ταυτίζεται ὅμως, τοπογραφικά, πλήρως μ' αὐτόν. Ὅπως εἴδαμε, ὁ Πάνω γουλάς πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἦταν ἀνεξάρτητος. Σ' αὐτό λοιπόν δέ μοιάζει μέ τό ἀνάκτορο πού εἶχαν χτίσει οἱ Φράγκοι στό σημαντικό κάστρο Χλομούτσι, πού ἐκάλυπτε ὁλόκληρο τό γουλά[251]. Ἴσως ἦταν πιό κοντά πρός τό παλάτι τῆς Γλαρέντζας, πού ἐπίσης μνημονεύεται στό Χρονικό τῶν Τόκκων[252]. Ἂν ἐκάλυπτε μεγάλο τμῆμα τοῦ Κάτω

248. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1604: «Τοὺς ἄρχοντες ἐσυνάξαν εἰς τό παλάτι ἀπάνου».

249. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2643: «μέσα εἰς τά Γιάννινα, εἰς τα παλάτια ἀπάνου».

250. Π.χ. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1299 κ.ἑ.: *Εἰς τόν γουλάν ἀνέβησαν πᾶραν τήν ἐξουσίαν.* Ἐπίσης στ. 2614-15: *Τιμήν τῆς ἔκαμεν πολλήν εἰς τόν γουλάν ἀνεβῆ / καὶ πάλιν ἡ βασίλισσα ἔντιμα τήν ἐδέχθην.* Ἐπίσης, στ. 1305 κ.ἑ.: *Ἐκεῖνοι πού εἰσεβήκαν εἰς τόν γουλάν ἐπάνω / ὅ,τι ἤβραν πράγματα ἐκεῖ ἐδιαγυρίσαν τα / ὅλοι τα ἠμερτάσαν ὅτου ἦσαν ἀπάνου.* Ἀνέβηκαν, λοιπόν, στόν γουλά, ἀλλά τά πράγματα πού ἁρπαξαν ἀνῆκαν στό παλάτι, πού βρισκόταν στόν γουλά.

251. A Bon, *La Morée franque*, σ. 325 κ.ἑ., 608 κ.ἑ.

252. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 635: *Ὁ κόντος ἀνέβηκεν εἰς τό παλάτι ἀπάνου.* Βλ. Bon, *La Morée*

γουλᾶ, ὅπου βρίσκεται δηλαδή σήμερα ὁ μενδρεσές, ἤ τό ὑπόλοιπο τμῆμα, δυτικότερα ἤ ἀνατολικότερα τοῦτου, εἶναι ἐρώτημα πού δέν μπορεῖ νά ἀπαντηθεῖ, τουλάχιστο τώρα, ἄν δέν ὑπάρξουν ἀρχαιολογικές ἀποδείξεις. Τό μόνο πού γνωρίζουμε, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἐπ' εὐκαιρία τοῦ ἐπεισοδίου τῶν Θεοφανείων τοῦ 1402, εἶναι ὅτι βρισκόταν ἀπό τήν ἐξωτερική πλευρά, προφανῶς τή νοτιοδυτική, τοῦ γουλᾶ, ὅπου ὑπῆρχε καί ἐξώστης (ἤ ἐξῶστες) πρός τήν κυρίως πόλη καί τόν Λιβαδιώτη (πρβλ. σ. 81).

Ἀπό τίς λαμπρές τελετές πού ἔγιναν στό παλάτι, γνωρίζουμε, ἐπίσης ἀπό τό Χρονικό τῶν Τόκκων, τήν τέλεση τοῦ γάμου τῆς κόρης τῆς ἐξορισμένης τότε Νεράτα, συζύγου τοῦ Σπάτα, μέ τόν Λεονάρδο Τόκκο[253]. Στό παλάτι ἐπίσης ἐκαλοῦντο οἱ ἄρχοντες πολλές φορές, γιά σύσκεψη, μέ τό δεσπότη[254], ἀλλά πιστεύουμε τό ἴδιο θά γινόταν καί μέ τίς διάφορες τελετές σέ γιορτές ἤ ἔκτακτα γεγονότα.

Στό παλάτι ἤ πολύ κοντά του, βέβαια, δέν ἔμενε μόνο ὁ δεσπότης μέ τή σύζυγό του. Ὑπῆρχαν σωματοφύλακες (γνωρίζουμε τά ὀνόματα ὁρισμένων ἀπ' αὐτούς πού δολοφόνησαν τό Θωμᾶ), οἱ ὑπάλληλοι καί οἱ οἰκεῖοι τοῦ δεσπότη. Ἀπό ἕνα στίχο τοῦ Χρονικοῦ ξέρουμε ὅτι ἀπεκάλυψαν μυστικό τῆς «βασίλισσας», στή «χώρα» τῶν Ἰωαννίνων, μερικοί «ἀπό τή *φαμήλιαν* της, ἀπό τούς ἐδικούς της»[255], πού ἐδῶ πρέπει νά ἐκληφθοῦν μέ τή σημασία τῶν πιό κοντινῶν της ἀνθρώπων, μέ τούς ὁποίους συνεργαζόταν στενά[256].

Δέ γνωρίζουμε πότε χτίστηκε τό παλάτι στό γουλά τῶν Ἰωαννίνων, ἀφοῦ ὅμως ἐντάχθηκε στήν ὀχυρωματική τοῦ γουλᾶ, πρέπει νά κατασκευάστηκε σέ στιγμή ἀνακαίνισης τοῦ συνόλου τῆς ἀκρόπολης. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι δύο κυρίως ἦταν οἱ ἀνακαινιστές τοῦ κάστρου τοῦ Ἰωαννίνων, ὁ Μιχαήλ Α΄ καί ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος, πιστεύουμε ὅτι καί τό παλάτι χτίστηκε ἀπό τόν πρῶτο καί ἀνακαινίστηκε ἀπό τόν δεύτερο ἤ χτίστηκε ἐξ ὁλοκλήρου ἀπό τόν Θωμᾶ. Στή δημώδη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, μνημονεύεται ὅτι ὁ Θωμᾶς «ἔκτισε παλάτια μεγάλα καί εὔμορφα», μέ σκοπό τήν «προφύλαξίν του»[257], ἀλλά δέν μπορεῖ νά εἴμαστε βέβαιοι, ἄν ἡ πληροφορία εἶναι ἔγκυρη,

franque, σ. 320 κ.ἑ. Στή Μονεμβασία τό παλάτι βρισκόταν ἐπίσης στήν ἀκρόπολη καί ὄχι στήν Κάτω πόλη (Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 241). Καί ἄλλες πόλεις εἶχαν παλάτι. Μιά ἀπό αὐτές ἦταν ἡ Πάτρα (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 3809).

253. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2611 κ.ἑ.

254. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1242-43, 1604-05.

255. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1281-83.

256. Πρβλ.. *Χρονικό Μορέως*, στ. 2164, 2286, 2981. Σήμαινε καί φρουρά (βλ. παρακάτω, σ. 230).

257. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 80, 81. Ἀφοῦ ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι «ὁ παμμίαρος βάζει τό χέρι του κατά τοῦ ἱεροῦ ναοῦ» καί ὅτι «κατήντησε ἡ τοῦ Χριστοῦ... ἐκκλησία εἰς παντελῆ ἐρημίαν», προσθέτει: «Ἐκεῖ κοντά ἔκτισε παλάτια μεγάλα καί εὔμορφα», κάτι πού δυστυχῶς εἶναι ἀόριστο. Παρακάτω (σ. 94) στό ἴδιο κείμενο, ἀναφέρεται ξανά τό παλάτι, ἐπ' εὐκαιρία τῆς δολοφονίας του.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μολονότι οἱ πληροφορίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους στή δημώδη παραλλαγή φαίνεται νά εἶναι πιό ἀκριβεῖς ἀπ' ὅ,τι ἄλλες (π.χ. οἱ ἀριθμοί πού παρέχει γιά τό στρατό, τούς σκοτωμένους σέ μάχη κ.λπ.). Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, ὅτι στό ἴδιο σημεῖο μνημονεύεται ὅτι ἔχτισε καί κάστρο μέ πύργους, ἴσως πρέπει νά καταλήξουμε σέ ἀνακαίνιση. Πιθανότατα, κατασκευή ἤ ἀνακαίνιση τοῦ παλατιοῦ ἐπί Θωμᾶ πρέπει νά ἔγινε πρίν ἀπό τήν προσβολή τοῦ 1379 ἀπό τούς Ἀλβανούς, σέ στιγμές εἰρήνης μ' αὐτούς.

Ἀπό ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς, ἡ βυζαντινή πύλη τοῦ γουλᾶ, ἡ μόνη πού σώζεται, σέ σημαντικό βαθμό, ὥς σήμερα, πού βλέπει πρός τό νοτιοανατολικό ὕψωμα, «περιστοιχίζεται ἑκατέρωθεν ὑπό δύο πύργων ἐπί τῶν ὁποίων ἔβαινε καμάρα». Κατά τόν Δάκαρη, «ἡ πύλη αὐτή εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη ἴσως τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς, γενομένη ἐπί προϋπαρχούσης μεγαλύτερης πύλης»[258]. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι «ἡ νεότερη φάση ἀντιπροσωπεύεται... μέ τό στένεμα τῆς ἀρχαιότερης πύλης καί μέ τήν κατασκευή πύργου, ὅμοιου στήν τειχοδομία μέ τόν πύργο τοῦ Θωμᾶ»[259] (ἐννοεῖ αὐτόν κοντά στή σημ. κεντρική πύλη). Πρέπει, ἑπομένως, μέ βάση καί τίς πηγές, νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι, ὅπως καί στά ἐξωτερικά τείχη, ἔτσι καί στόν γουλά, ὁ Θωμᾶς ἔκανε προσθῆκες στίς ὀχυρώσεις[260], κάτι πού μᾶς ἐπιτρέπει νά εἰκάσουμε ὅτι συνέβαινε καί μέ τό παλάτι, ἂν δέν τό ἔχτισε ὁλόκληρο.

β) Ἡ χώρα (κυρίως πόλη): Μέγεθος, οἰκήματα, δρόμοι, κοινόχρηστοι χῶροι

Ἐκτός ἀπό τή γνωστή σημασία[261], τίς περισσότερες φορές ἡ λ. χώρα ἦταν σχεδόν συνώνυμη μέ τήν πόλη[261α]. Ἔτσι, στό Χρονικό τοῦ Μορέως ἡ χώρα χρησιμοποιεῖται πολλές φορές[262], μέ τή σημασία τῆς πόλης καί ἀποτελεῖ συνή-

258. Δάκαρη, ΑΔ 20 (1965), 1967 Β΄, 2 Χρονικά, σ. 353-4, 21 (1966), 1968 Β΄ 2, Χρονικά, σ. 287-88. Ὁ Α. Ξυγγόπουλος, *Μεσαιωνικά μνημεῖα*, σ. 295, ἀναφέρει μόνο ὅτι ἡ πύλη εἶναι «πιθανόν κατασκευασμένη στά χρόνια τῶν δεσποτῶν».

259. Δάκαρη, Λ. *Βρανούση*, *Ἱστορικά*, σ. 179.

260. Πρβλ. Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 254, ὅπου ἀναγράφεται (στό χάρτη τοῦ Barbié du Bocage) «πύργος κατασκευασμένος ἀπό τόν δεσπότη Θωμᾶ», σέ σημεῖο ἀνατολικά τοῦ τζαμιοῦ. Προφανῶς πρόκειται γιά τόν μεγάλο κυκλικό πύργο, γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω.

261. Βλ. π.χ., Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 80: «Μετά τῆς λοιπῆς χώρας καί τῶν κάστρων τῆς βασιλείας μου». *Χρονικόν Τόκκων*, στ. 2872: «Καί ἔστεκαν ἀμέριμνοι ὁ τόπος καί ἡ χώρα», στ. 3113: «Ἐπλούτηναν, δυνάμωσαν τά κάστρη του ἡ χώρα».

261α. Βλ. π.χ., *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 210: «... πόλεις καί χώρας, τάς μέν πολιορκίᾳ εἰληφώς, τά δέ εὐνοίᾳ καί δώροις», σ. 224: «καί πᾶσαν πόλιν καί χώραν τῶν Ἰωαννιτῶν πληρῶν». Πρβλ. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 1578: «Τά κάστρη καί τάς χώρας». Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 63: «ὅτι ὅποιον κάστρον καί χώρα προσκυνήσει», ὅπου ἡ λ. κάστρο σημαίνει πόλις.

262. Κορδώση, *Κάστρα*, σ. 255.

θως, ὅπως στήν περίπτωση τῶν Ἰωαννίνων, ἕνα μέρος τοῦ κάστρου, εἶναι δηλαδή τειχισμένη[263], ἄν καί ὑπῆρχαν χῶρες πού δέν εἶχαν τείχη, οἱ λεγόμενες στό Χρονικό τοῦ Μορέως «ἀπολυτές»[264]. Ἡ τειχισμένη χώρα ἀποτελοῦσε τό σπουδαιότερο (ἐκτός τοῦ γουλᾶ) μέρος τοῦ κάστρου[264α]. Ἦταν ἡ κυρίως πόλη στό κάστρο (ἀφοῦ μέ τή λ. πόλη ἐννοοῦσαν συνήθως ὁλόκληρο τόν τειχισμένο χῶρο) καί μερικές φορές ἀποτελοῦσε τό μοναδικό μέρος τοῦ κάστρου ἤ ἡ θέση της ἦταν ἐνισχυμένη, ἔναντι τῶν ἄλλων τμημάτων.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στό Χρονικό τῶν Τόκκων ἡ χώρα τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύεται ὡς ἡ «ὁμορφότερη καί δυνατή ἐξ ὅλες»[265]. Τό ὅτι ἦταν «δυνατή» ἀποδεικνύεται πράγματι ὄχι μόνο καί ἀπό ἄλλες πηγές, πού ἀναφέραμε παραπάνω, ἀλλά καί ἀπό τήν ἀντοχή της στίς ἐχθρικές ἐπιδρομές ἀπό τήν ἐποχή πού εἴμαστε βέβαιοι ὅτι κατασκευάστηκε ἡ τάφρος. Ἔτσι εἶναι δικαιολογημένη μιά κάποια αὐτοτέλεια (αὐθυπαρξία) πού παρουσιάζει ἡ χώρα ἔναντι τοῦ γουλᾶ (ἴσως περισσότερο ἀπό τή συνηθισμένη), ὄχι μόνο κατά τήν ἐπίθεση τῶν Ἀλβανῶν τοῦ 1379, ἀλλά καί κατά τή στάση κατά τῆς «βασίλισσας» Εὐδοκίας[266]. Κατά τήν ἀλβανική ἐπιδρομή τοῦ 1379, ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύει ὅτι οἱ Μαλακασαῖοι (Ἀλβανοί) «δολίαν συσκευήν *κατά τῆς χώρας* τῶν Ἰωαννίνων... ἐργάζονται (καί ὄχι κατά τοῦ κάστρου) καί τόν ἐπάνω γουλᾶν παραλαμβάνουσι»[267]. Πράγματι, μετά τήν κατάληψη τοῦ Πάνω γουλᾶ ἡ χώρα (μέ τούς κατοίκους της) ἔφερε τό βάρος τῆς ἀπόκρουσης τῶν ἔξω ἐχθρῶν, τή στιγμή πού ἡ φρουρά ἦταν ἀπασχολημένη μέ τούς περισσότερους ἀπό διακόσιους Ἀλβανούς πού εἶχαν εἰσχωρήσει στήν ἀκρόπολη[268]. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ἡ σημασία τῆς χώρας τῶν Ἰωαννίνων ἔναντι τῆς ἀκρόπολης ἔχει αὐξηθεῖ, ἀποτελώντας τό σπουδαιότερο τμῆμα τοῦ κάστρου.

Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, τό ἄστυ τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύεται γιά τό μέγεθός του, σέ σχέση μέ ἄλλους οἰκισμούς, καθώς καί γιά τούς πολλούς κατοίκους του[269], κάτι πού θεωροῦμε ἰδιαίτερα σημαντικό. Τά 190 περ. στρέμμα-

263. Ὅπως εἶναι, π.χ., ἡ Πάτρα καί ἡ Λακεδαιμονία (*Χρονικό Μορέως*, στ. 1411, 2052-53).

264. Ὅπως π.χ. ἡ χώρα τοῦ Ἄργους, στήν πεδιάδα, ἐκτός τῶν ὀχυρώσεων τοῦ βουνοῦ (τῆς Λάρισας τοῦ Ἄργους), ἡ Ἀνδραβίδα καί μεγάλοι ἀνώνυμοι οἰκισμοί στήν περιοχή τῶν Μηλιγγῶν τοῦ Ταϋγέτου (*Χρονικό Μορέως*, στ. 2994, 1426, 1429).

264α. Ἦταν τό κατοικημένο μέρος τοῦ φρουρίου. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων συναντοῦμε τά: Βομπλιανά, Ἁγία Μαύρα, Ἀετό, Κατοχή, Ἄρτα, Ρινιάσα, Βοστίτσα, Γλαρέντζα, Ἀνδρούσα (Κορδώση, *Κάστρα*, σ. 254-55). Ἀπ' αὐτά ἡ Βοστίτσα δέν εἶχε καθόλου γουλά κι ἔτσι ἡ χώρα ταυτίζεται μέ ὁλόκληρη τήν τειχισμένη πόλη.

265. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2115.

266. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1304 κ.ἑ.

267. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223.

268. Βλ. παραπάνω, σ. 89 κ.ἑ.

269. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 78: «... μεγέθει μέν ἐστι τῶν πολλῶν διαφέρον... μεμέστωται δέ οἰκητόρων».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τα πού περιβάλλουν τά τείχη τοῦ κάστρου δέν εἶναι πράγματι λίγα, μέ τά μέτρα τῆς ἐποχῆς[270]. Ἂν ἐξαιρέσουμε τή Θεσσαλονίκη[271] καί ἴσως ὁρισμένες ἄλλες πόλεις (π.χ. Μυστρᾶς), τά Γιάννενα ἦταν μία ἀπό τίς μεγαλύτερες τειχισμένες πόλεις στόν ἑλλαδικό χῶρο[272].

Δέ γνωρίζουμε δυστυχῶς τήν πυκνότητα τῶν σπιτιῶν, ἀλλά ὕστερα ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου αἰ. πρέπει νά ἦταν πολύ μεγάλη, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ φράση τοῦ χρυσοβούλλου «μεμέστωται οἰκητόρων», καί νά ἔγινε ἀκόμη μεγαλύτερη, ἀπό τά μέσα τοῦ 14ου αἰ. καί ὕστερα, ὅταν ἦρθαν νέοι ἔποικοι ἢ πρόσφυγες, κυρίως ἀπό τή Βαγενητία. Τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ἐντός τῶν τειχῶν δέν ὑπῆρχαν ἀκάλυπτοι χῶροι[273] καί ὑψώνονταν περισσότεροι τοῦ ἑνός ὀροφοι[274]. Ἀπό τήν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀπόκαυκου γνωρίζουμε ὅτι χτίζονταν στόν ἑλλαδικό χῶρο διώροφες καί τριώροφες κατοικίες, «πολύξυλοι καί πολύπλινθοι», ὑπῆρχαν ὅμως καί «οἰκίσκοι», «σπίτια» καί «καλύβες»[275]. Μέσα στίς πόλεις ὑπῆρχαν ἀπ' ὅλα τά εἴδη σπιτιῶν. Ἂν λάβουμε μάλιστα ὑπόψη μας τά γραφόμενα τοῦ Ἀποκαύκου, οἱ περισσότεροι κάτοικοι στή Ναύπακτο, στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., ζοῦσαν σέ καλύβες, οἱ ὁποῖες στεγάζονταν ὄχι μέ κεραμίδια, ἀλλά μέ χόρτο[276]. Στά Γιάννενα πρέπει νά ὑπῆρχαν ὅλα τά εἴδη σπιτιῶν, ἀφοῦ, ὅπως καί σέ κάθε πόλη, ζοῦσαν «πλούσιοι καί πένητες»[277]. Ἐξοικονόμηση χώρου γινόταν καί ἀπό τήν ὕπαρξη τοῦ ἀνακτόρου στό γουλά (καί ὄχι στή χώρα, ὅπως συνέβαινε ἀλλοῦ)[278], πρέπει ὅμως νά καλυπτόταν ἀρκετός χῶρος ἀπό ἐκκλησίες, ἴσως καί μικρά μοναστήρια[279], καθώς καί ἀπό τούς χώρους τῆς μητρόπολης. Ὁρισμέ-

270. Δέν ἀποκλείεται νά ἦταν καί περισσότερα.

271. Ἡ ὁποία, ὅπως εἴπαμε, συνήθως δέ μνημονεύεται ὡς κάστρο (ὅπως καί ἡ Κωνσταντινούπολη), ἐπειδή ἦταν πολύ μεγάλη πόλη. Ὡς κάστρο θά μποροῦσε νά ἐκληφθεῖ ἡ ἀκρόπολή της, πού εἶχε ἰδιαίτερες ὀχυρώσεις καί ἐπί πλέον τό Ἑπτατείχιο, πού θά μποροῦσε νά ἐκληφθεῖ ὡς γουλάς. Πάντως, στό Χρονικό τοῦ Μορέως (στ. 532-534) μνημονεύεται ἡ χώρα τῆς Κωνσταντινούπολης.

272. Πολύ μικρότερη ἐπιφάνεια π.χ. κάλυπταν τά κάστρα τῆς Πάτρας, Γλαρέντζας, Χλεμουτσίου (τοῦ ὁποίου τό παλάτι καταλάμβανε περ. τό 1/4 τοῦ χώρου), ἡ Καλαμάτα κ.λπ. (Βοη. *La Morée franque*, σ. 671 καί πιν. 22, 33, 92).

273. Πρβλ. Ἀριβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 240. Στή Θεσσαλονίκη, ἀκόμη καί στήν ἀκρόπολη, ὑπῆρξε καλλιεργημένη γῆ (Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242).

274. Περισσότερο, πιστεύω, ἀπό τα Σέρβια, ὅπου ἦταν σπάνια τά σπίτια μέ πολλά πατώματα (Καντακουζηνός, τ. Γ΄, σ. 130-31). Στή Θεσσαλονίκη ὑπῆρχαν καί μεγάλα καί διώροφα σπίτια (Νικηφόρος Χοῦμνος, σ. 141).

275. Κατσαροῦ, *Ἀπό τήν καθημερινή ζωή*, σ. 647.

276. Bees, *Inederte*, σ. 102: «καλύβαι δε οἱ ἡμοι πολῖται και χορτος τούτοις οἱ κέραμοι». Καί στήν Κέρκυρα ὑπῆρχαν καλαμοσκεπῆ σπίτια (Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 45). Γενικά ἡ πόλη δέν διακρινόταν γιά τήν ἐπιβλητικότητα καί τήν πολυτέλεια τῶν κατοικιῶν της. Ἡ πολυτελής διαβίωση ἦταν μᾶλλον ἄγνωστη καί στά ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα (Ἀσωνίτη, σ. 149).

277. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 235.

278. Π.χ. στό Μυστρά. Στή Θεσσαλονίκη ἐπίσης τό διοικητήριο βρισκόταν στήν κάτω πόλη (Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242).

279. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 39 (471) κ.ἑ. Βλ. παρακάτω, σ. 315 κ.ἑ.

να ἀπό τά «οἰκήματα» τῆς ἐκκλησίας πού ὁ Θωμᾶς μετέβαλε, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, σέ «χορτοθήκας» καί ἰδιαίτερα σέ «σιτοθήκας»[280] θά βρίσκονταν ὁπωσδήποτε μέσα στό κάστρο. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀποθῆκες γιά δημητριακά ὑπῆρχαν σέ κάθε κάστρο, ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ καρποί, γιά νά ὑπάρχουν τρόφιμα, σέ περίπτωση πολιορκίας. Τέλος πρέπει νά ὑπολογίσουμε τούς δρόμους καί τούς ἄλλους κοινόχρηστους χώρους (ὅπως π.χ. τό βυζαντινό λουτρό, νότια τοῦ γουλᾶ). Ἡ στενότητα χώρου, εὐνοοῦσε τούς λοιμούς. Ἀπό τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, γνωρίζουμε ὅτι τά Γιάννενα χτυπήθηκαν ἀπό λοιμό τό 1368 (ὕστερα ἀπ' αὐτό ὁ Θωμᾶς ἄρχισε νά μνηστεύει τίς χῆρες μέ Σέρβους) καί τό 1375, ὁπότε πέθανε καί ἡ θυγατέρα τοῦ δεσπότη, Εἰρήνη[281]. Εἶχε προηγηθεῖ λοιμός στήν Ἄρτα, μετά τόν ὁποῖο ὁ Σπάτας κατέλαβε τήν πόλη.

Εἰδήσεις γιά τή δόμηση μέσα στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων ἔχουμε ἀπό τόν Ἐβλιά Τσελεπῆ, ὁ ὁποῖος μνημονεύει τίς τέσσερις μουσουλμανικές συνοικίες (Ἄνω, Κάτω, Μεσαία, Συνοικία τοῦ πασᾶ) καθώς καί τόν ἀριθμό τῶν σπιτιῶν (ὀχτακόσια), τά ὁποῖα ἦσαν «καλοφτιαγμένα, ἀνώγεια καί ἰσόγεια, λιθόκτιστα... μέ ὡραῖες θολωτές πόρτες, ὅμως χωρίς μπαξέδες»[282]. Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ Ἐβλιά ἀναφέρει ὅτι δέν ὑπῆρχαν, μέσα στό κάστρο, καθόλου λουτρά, μαγαζιά, χάνια καί βρύσες[283] (οἱ τελευταῖες δέ χρειάζονταν, γιατί οἱ κάτοικοι ἔπαιρναν νερό ἀπό τή λίμνη, πού ἦταν πόσιμο ὡς τά τελευταῖα χρόνια). Ὅπως εἶναι εὐνόητο, στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη νά βρίσκονταν μέσα στό κάστρο μαγαζιά, χάνια, λουτρά κ.λπ., γιατί εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ ἔξω πόλη, ὅπου βρισκόταν καί ἡ ἀγορά[284]. Στά βυζαντινά χρόνια, ὅμως, ἰδιαίτερα ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου ἤ τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. καί ὕστερα, ἔξω πόλη δέν πρέπει νά ὑπῆρχε[285]. Παρότι στά χρόνια τοῦ Ἐβλιᾶ, τό κάστρο δέν ἔπαιζε σπουδαῖο ρόλο, ἡ δόμηση πρέπει νά ἦταν πυκνή καί σέ τοῦτο μᾶς ὁδηγεῖ καί ἡ ἀπουσία κήπων. Ὁ ἀριθμός 3-4 χιλ. κατοίκων πού ὑπολογίζουν ὅτι θά εἶχαν τά Γιάννενα

280. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216.

281. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 218, 221.

282. Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 56. Ὁ ἴδιος συγγρ. δίνει γιά τήν Πρέβεζα 100 σπίτια (σ. 33), γιά τήν Πάτρα ἐπίσης 100, τό Χλομούτσι 80, τή Μεθώνη 700, τήν Κορώνη 600, τή Μονεμβασία 500, στήν ἄνω πόλη καί 1600 (!) στήν κάτω, καί γιά τό Μυστρᾶ 80 σπίτια στό ἐσωτερικό φρούριο καί 1.100 σπίτια χωρίς αὐλές, στό ἔξω κάστρο (Τσελεμπί, *Ὁδοιπορικό*, σ. 41, 46, 63, 65, 81, 82, 89. Οἱ ἀριθμοί εἶναι χαρακτηριστικοί. Μόνο ὁ Μυστρᾶς καί ἡ Μονεμβασία εἶχαν περισσότερα ἀπό τό φρούριο τῶν Ἰωαννίνων (τά σπίτια πού βρίσκονταν ἔξω ἀπό τά κάστρα δέν ὑπολογίζονται). Πρέπει νά σημειωθεῖ πάντως ὅτι ἡ Μεθώνη καί ἡ Κορώνη ἦταν μικρότερης ἐπιφάνειας ἀπ' ὅ,τι τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν κάτω πόλη τῆς Μονεμβασίας, ἡ ὁποία παρουσιάζεται (ὑπερβολικά βέβαια) ὡς ἡ πιό πυκνοκατοικημένη. Ἄν κρίνουμε μέ βάση τίς πόλεις Μεθώνη καί Κορώνη, θά μποροῦσε νά ὑπολογίσει κανείς στά Γιάννενα ἀπό 10-15 ἑκατοντάδες σπίτια.

283. Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 60.

284. Ἔξω ἀπό τήν πύλη τοῦ κάστρου. Βλ. Ε. Δημητριάδη, *Βιλαέτι*, Χάρτης 2. Ἐπίσης, σ. 118 κ.ἑ.

285. Βλ. παρακάτω, σ. 122 κ.ἑ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀμέσως μετά τήν ἔξωση τῶν Ἑλλήνων (μετά τό 1611)[286], εἶναι ἀριθμός ὄχι πολύ μικρός[287], ἀφοῦ τό 1564 ἡ πόλη εἶχε 1.389 καί τό 1579 910 νοικοκυριά (βλ. παρακάτω, σ. 315)· ἡ μείωσή τους, σέ 15 χρόνια, ἦταν σημαντική. Ἴσως, μελλοντικά, ἡ δημοσίευση τουρκικῶν καταστίχων τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκικῆς κατάκτησης δώσει μία ἀπάντηση στό ἐρώτημα.

Σχετικά μέ τά βυζαντινά Γιάννενα, πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι κατά τόν 14ο τουλάχιστο αἰώνα, κατά τόν ὁποῖο συνέρρεαν στήν πόλη κάτοικοι τῶν γύρω περιοχῶν[288], γιά ἀσφάλεια, καί ἑπομένως δέν ὑπῆρχε περίπτωση νά μένουν ἔξω, ἡ δόμηση πρέπει νά ἦταν πολύ πιό πυκνή ἀπ' ὅ,τι στήν τουρκοκρατία· περισσότερα διώροφα (ἀκόμη καί πολυώροφα) παρά μονώροφα σπίτια. Ἑπομένως, παρά τήν ὕπαρξη κοινόχρηστων χώρων, νομίζουμε ὅτι πρέπει νά ὑπολογίσουμε τουλάχιστο 1.000 σπίτια καί ὄχι λιγότερο ἀπό 5.000 κατοίκους[289]. Ἂν, μάλιστα, λάβουμε ὑπόψη μας τή φράση τοῦ χρυσοβούλλου «μεμέστωται οἰκητόρων» πιστεύουμε ὅτι πρέπει νά ἦταν ἀρκετά παραπάνω καί ὡς τήν κατάληψη τοῦ κάστρου ἀπό τούς Τούρκους, ἤ λίγο νωρίτερα, προφανῶς ὁ ἀριθμός αὐξανόταν. Γενικά, ὁ πληθυσμός τῶν μέσων πόλεων κυμαινόταν ἀπό 2-5 χιλ. κατοίκους[290]. Πιθανότατα τά Γιάννενα τοῦ 14ου αἰ. βρίσκονταν στό μεταίχμιο ἀνάμεσα στή μεσαία καί μεγάλη βυζαντινή πόλη.

Ὁ πληθυσμός κάθε βυζαντινῆς πόλης αὐξανόταν κατακόρυφα σέ περίπτωση ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν, διότι μέσα στά τείχη της ἔβρισκαν καταφύγιο καί οἱ γύρω πληθυσμοί τῆς ὑπαίθρου, οἱ ὁποῖοι καί βρίσκονταν στή δυσμενέστερη θέση, ὄχι μόνο γιατί ὑπῆρξε πρόβλημα στέγης ἀλλά καί πρόβλημα τροφῆς, ἀφοῦ δέν μποροῦσαν νά μαζέψουν τή σοδειά τους. Ἔτσι, στή Μεθώνη καί Κορώνη, τό 1402, λόγω τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, μερικοί ἀπό τούς χωρικούς πέθαναν στούς δρόμους ἀπό πεῖνα, δεδομένου ὅτι οἱ ἀμπελῶνες συνεχῶς καταστρέφονταν καί τά ἐλαιόδεντρα καίγονταν[291]. Καταλαβαίνει κανείς τί θά γινόταν στά Γιάννενα,

286. Πιρσινέλα, *Ἤπειρος*, σ. 676. Ὁ Κοκκινάκης, *Ἀπό τή βυζαντινή*, σ. 490, ὑπολογίζει τόν πληθυσμό τοῦ κάστρου σέ 4-5 χιλ.

287. Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ μοίρασή τῶν σπιτιῶν ἐπί τουρκοκρατίας, μέσα στό κάστρο κι ἔξω ἀπ' αὐτό ἀλλά καί γενικότερα ἐκείνη τοῦ βυζαντινοῦ σπιτιοῦ (συνήθως ἕνα παραλληλόγραμμο μικρῶν διαστάσεων), ἡ πιθανότερη διάταξη μέσα στήν πόλη ἦταν νά βρίσκονταν τά σπίτια σέ σειρά, ἀπό τή μιά καί τήν ἄλλη μεριά τοῦ στενοῦ δρόμου, κολλητά τό ἕνα στό ἄλλο, καί μέ ἐλάχιστο ἐλεύθερο χῶρο (στό πίσω μέρος), πρός ἐξοικονόμηση χώρου. Τά μεγάλα σπίτια (ἀρχοντικά), πού καλύπτουν πολύ χῶρο πρέπει νά ἦταν λίγα.

288. Ὅπως π.χ. ἀπό τή Βαγενητία.

289. Τό 1423 ὁ πληθυσμός τῆς Θεσσαλονίκης «φαίνεται ὅτι ἦταν γύρω στούς 40.000 κατοίκους (Tafrali, *Thessalonique*, σ. 16. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242), ὅμως ἡ ἐπιφάνεια πού ἐκάλυπταν τά τείχη της ἦταν τουλάχιστο δεκαπλάσια τῆς τῶν Ἰωαννίνων.

290. Maksimović, *Charakter*, σ. 156.

291. Χρυσοστομίδου, *Στηγμιότυπα*, σ. 400.

ὅπου οἱ Ἀλβανοί κατέστρεφαν τά ἀμπέλια (ἀφοῦ ἐλαιῶνες δέν ὑπῆρχαν) ἀλλά καί τίς ἄλλες σοδειές, ἰδιαίτερα κατά τήν τριετία πού ἀκολούθησε σχεδόν ἀμέσως μετά τήν ἄφιξη τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι δέν τολμοῦσαν νά βγοῦν ἀπό τά τείχη καί νά μαζέψουν τίς σοδειές τους[292]. Ἴσως ὁ Θωμᾶς θέλησε νά μειώσει αὐτές τίς συνέπειες τῶν ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν, ὅταν μετέβαλε τά οἰκήματα τῆς Ἐκκλησίας σέ χορτοθῆκες καί σιτοθῆκες· σιτάρι γιά τούς κατοίκους καί χόρτο γιά τά ζῶα, πολλά ἀπό τά ὁποῖα μεταφέρονταν μέσα στά τείχη. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι νερό ὑπῆρχε ἄφθονο, ἀπό τή λίμνη, καταλαβαίνει κανείς γιατί τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων ἦταν ἀπόρθητο.

Ἐλάχιστες εἶναι καί οἱ πληροφορίες καί γιά τούς κοινόχρηστους χώρους, στή *χώρα*. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων διαβάζουμε ὅτι ἀμέσως μετά τήν εἴσοδο τοῦ Καρόλου Τόκκου στήν πόλη καί τήν ἄνοδό του στό γουλά, ὅπου «ἐκαταχθύριασεν πάντα τά κατατόπια», ὁ Ἰταλός ἡγεμόνας ἄρχισε νά περπατᾶ στή χώρα καταλήγοντας στήν πλατεία, στή μέση, γιά νά γνωρίσει τούς ἄρχοντες[293]. Ἦταν μιά πρώτη, ἀνεπίσημη, γνωριμία. Θά μποροῦσε κανείς νά ὑποθέσει ὅτι ἡ πλατεία βρισκόταν στό μέσο περ. τοῦ κάστρου, ὅπου θά ὁδηγοῦσε κεντρικός δρόμος ἀπό τήν πύλη, ὁ ὁποῖος θά προεκτεινόταν καί πρός τά δύο ὑψώματα.

Γιά τούς δρόμους δέν γνωρίζουμε τίποτε. Προφανῶς ἕνας ἀπ' αὐτούς θά περνοῦσε ἀπό τήν πύλη, ἀπέναντι ἀπό τόν Λιβαδιώτη καί θά προχωροῦσε πρός τόν Ἅγιο Ταξιάρχη στό νοτιοανατολικό, ὅπως θά δοῦμε, ὕψωμα. Ὁ Πυρσινέλας ἔχει τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἐσωτερική διαρρύθμιση τοῦ κάστρου παρέμεινε ἡ ἴδια ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἵδρυσής του, στηριζόμενος στόν τοπογραφικό χάρτη τῆς πόλης, δεδομένου ὅτι οἱ ὁδοί ἀκολουθοῦν «τήν φυσικήν ἐξέλιξιν τούτων... ὡς διακλαδίζονται... ἀρχίζουσαι ἀπό τήν παλαιάν πύλην καί καταλήγουσαι πρός τά ἄκρα. Ἡ κεντρικοτέρα διακλαδίζεται περί τό τέλος αὐτῆς εἰς τάς ὁδούς ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μέν δεξιά ὁδηγεῖ εἰς τήν μητρόπολιν τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, παρά τό Φετιχιέ, ἡ ἄλλη ἀριστερά, κατ' εὐθείαν εἰς τήν παλαιάν εἴσοδον τοῦ Φρουρίου (γουλᾶ)[294]. Ἴσως ὁ Πυρσινέλας ἔχει δίκαιο, ἄν ἀναλογισθεῖ κανείς ὅτι ἡ κεντρική ὁδός (Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου) ἀρχίζει, κατ' εὐθείαν, ὄχι ἀπό τή σημερινή πύλη, ἀλλά ἀπέναντι ἀπό τόν πύργο τοῦ Θωμᾶ, ὅπου πιστεύεται ὅτι ὑπῆρξε ἡ βυζαντινή κεντρική πύλη. Ἐκτός ἀπό τούς κεντρικούς δρόμους, ὅπου θά ἦταν δυνατό νά χωρέσουν ἅμαξες, οἱ ὑπόλοιποι δρόμοι πρέπει νά ἦταν ἰδιαίτερα στενοί, ὅπως συνήθως σ' ὅλα τά κάστρα[295].

292. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 220: «... οὐκ ἐῶσιν αὐτήν ἐσοδιάζειν χρόνους τρεῖς».

293. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1582: «Καί γύρω τήν ἐγύρισεν 'ς τήν *πλάτζαν* εἰς τήν μέσην».

294. Πυρσινέλα, *Ἵδρυσις*, σ. 534. Πιθανῶς ἡ πλατεία βρισκόταν στό σημεῖο ὅπου διακλαδιζόταν ἡ κεντρική ὁδός. Ἴσως ἐδῶ κατέληγε καί ὁ δρόμος πού ὁδηγοῦσε ἀπό τή δεύτερη, βορειότερη, πύλη στή μητρόπολη, πού ἀκολουθοῦσε ἡ πομπή τήν ἡμέρα τῶν Θεοφανείων τοῦ 1402.

295. Ὁ Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 240, σημ. 1, πιστεύει ὅτι οἱ δρόμοι ἦταν εὐρύχω-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στούς δυό τελευταίους, τουλάχιστο, αἰῶνες, ἡ κύρια ἀγορά τῶν Ἰωαννίνων πιθανῶς ἦταν μέσα στήν πόλη, ἂν καί δέν εἴμαστε βέβαιοι, ἂν τό «ἐμπόριο» πού ὑπῆρξε ἔξω ἀπό τά τείχη, στό Ἀρχιμανδρειό εἶχε σταματήσει νά λειτουργεῖ ἤ λειτουργοῦσε ἄτονα ἤ παροδικά (βλ. παρακάτω). Τό γνωστό χρυσόβουλλο ἀναφέρεται σέ πωλήσεις πού γίνονται κανονικά *εἰς τήν χώραν*[296], κάτι πού πρέπει νά σημαίνει μᾶλλον τήν πόλη παρά τήν ὑπαιθρο. Στή δημώδη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύεται κάποιος Ἠλίας Κλαυσῆς, «φύλαξ τῆς ἀγορᾶς» τῶν Ἰωαννίνων[297]. Σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἰδιου χρονικοῦ, τό «παζάρι» τοποθετεῖται ἔξω ἀπό τό παλάτι[298], πράγμα πού σημαίνει μέσα στή χώρα, ὅπως εἴπαμε, ὅμως, δέν εἴμαστε τόσο βέβαιοι γιά τήν ἐγκυρότητα τῆς δημώδους παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ. Ἴσως βρισκόταν ὄχι μακριά ἀπό τήν κεντρική πύλη[299]. Ἐκτός ἀπό τόν Ἐβλιά καί ὁ Λαμπρίδης κάνει λόγο γιά τήν ἀγορά τῆς (ἔξω;) πόλης, κατά τούς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας[300].

Ἔχει ἐπικρατήσει ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ ἄρχοντες κατοικοῦσαν στή νοτιοανατολική ἀκρόπολη. Εἶναι πολύ πιθανό ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς —ἴσως οἱ πλουσιότεροι— νά ζοῦσαν ἐκεῖ[301], ἀλλά ἀπό τό Χρονικό τῶν Τόκκων μποροῦμε νά ἐξαγάγουμε τό συμπέρασμα ὅτι τά σπίτια τους βρίσκονταν σκορπισμένα σ' ὁλόκληρη τή χώρα. Ἔτσι, ὅταν ὁ ἄνθρωπος τοῦ δούκα ἦρθε στά Γιάννενα γιά νά πείσει τούς ἄρχοντες νά δεχτοῦν τόν Κάρολο Τόκκο ὡς ἡγέτη, «ἐπερπάτησεν ἀπέ τήν χώραν ὅλην»[302], ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Κάρολος, ὅταν μπῆκε στήν πόλη, ὕστερα ἀπό τήν ἐπίσκεψη στό γουλά, «... ἐπέζευσεν 'ς τήν χώραν. / Καί γύρω τήν ἐγύρισεν 'ς τήν πλάτζαν εἰς τήν μέσην / καί ἄρχισεν νά ἐρωτᾶ, νά ἰδῇ, νά ἐγνωρίση /

ροι, «διότι ὅταν ἁρπαξαν τά κορίτσια, οἱ προῖκες τους τοποθετήθηκαν σέ ἀμάξια». Ἀκολουθοῦσαν ὅμως οἱ κεντρικοί δρόμοι. Γιά ὕπαρξη ἀμαξῶν στά Γιάννενα, βλ. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223: «... καί ὅσους μέν κατέσφαξαν (ἀπό τούς Ἀλβανούς), ἐπί τῶν ἀμαξῶν αὐτούς ἐτίθουν καί ἔθαπτον».

296. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε', σ. 82: «διαπωλῶσιν... τά ἐξ αὐτῶν εἰσοδήματα, καθώς πωλοῦνται εἰς τήν χώραν».

297. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 82.

298. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 94.

299. Πρβλ. Ρηγκοπούλου-Κυριακοπούλου, *Γιάννινα*, σ. 85: «Ὡς τό 1430 τό ἐμπόριο διεξαγόταν μέσα στό κάστρο καί κοντά στην κεντρική πύλη. Μέχρι πρίν λίγα χρόνια, τά λιγοστά καταστήματα μέσα στό κάστρο βρίσκονταν κοντα στην κεντρική πύλη».

300. Πρβλ. Λαμπρίδη, *Ἠπειρ. Μελετήματα*, σ. 26: «Πρό τῆς πύλης τοῦ φρουρίου (τοῦ Ἵτς Καλέ) ἱστῆκε γέφυρα κρεμαστή, φέρουσα διά μικρᾶς πλατείας, ἔνθα ἐξετελοῦντο θανατικαί ποιναι, εἰς τήν ἀγοράν, ἥτις ἦν συνοικία ἐξ ἐργαστηρίων εἰς τό κέντρον τοῦ χαμηλοτέρου τῆς πόλεως, σκοτεινή, ἔχουσα ὁδούς ριπταράς, στενας καί κακῶς ἐστρωμένας τινάς δέ καί ἀδιεξόδους. Ἐγίνοντο ὅμως καί εἰς τήν ἀγοράν ταύτην πολλαί μεταβολαί μετά τάς πυρκαϊάς τῶν ἐτῶν 1820, 1830 καί 1869».

301. Ἐπί τουρκοκρατίας, μέχρι τήν κατασκευή τοῦ σεραγιοῦ ἀπό τόν Ἀλῆ πασά, ὑπῆρχαν ἐκεί σπίτια (Βρανούση, *Ἱστορικά*, 53 (480).

302. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1355.

τούς ἄρχοντες τούς ἔντιμους, τούς ἅπαντες τῆς χώρας»[303]. Δέ γνωρίζουμε ἄν κατοικοῦσαν σέ ξεχωριστές συνοικίες ἤ μαζί μέ τούς ὑπόλοιπους κατοίκους.

Χάρι σέ ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές πού ἔγιναν κοντά στόν γουλά, ἤρθαν στό φῶς ἀπομεινάρια μεσαιωνικοῦ λουτροῦ, πού μαζί μέ τό τμῆμα πού καταστράφηκε, λόγω τῆς ἀνέγερσης τοῦ κοντινοῦ σχολείου, ἐκάλυπτε πολύ μεγάλη ἔκταση, πού ἄγγιζε τό μισό στρέμμα. Ὁ χῶρος πού διασώθηκε ἀποτελεῖται ἀπό δεξαμενή, τῆς ὁποίας τό δάπεδο καλυπτόταν ἀπό ἰσχυρό ὑδραυλικό κονίαμα. Τρεῖς ἀγωγοί τή συνδέουν μέ τόν ὑπόκαυστο χῶρο. Τό δάπεδο τοῦ ὑποκαύστου στηρίζονταν σέ πυκνά κατασκευασμένους πεσσίσκους. Στούς τοίχους του ὑπάρχουν κατακόρυφοι ἀγωγοί γιά τήν κυκλοφορία τοῦ θερμοῦ ἀέρα (χῶρος «θερμοῦ»). Κάτω ἀπό τό σχολεῖο φαίνεται πώς βρισκόταν τό πρῶτο δωμάτιο, τό ἀποδυτήριο (*χλιαρόν*). Σέ τρίτο χῶρο νότια τοῦ ὑποκαύστου διατηροῦνται ἐπίσης ἀγωγοί, γιά τήν κυκλοφορία τοῦ θερμοῦ ἀέρα. Οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι τοῦ λουτροῦ εἶχαν χτιστεῖ ἐπιμελῶς μέ χτυπημένες πέτρες καί πλίνθους σέ ὁριζόντιες στρώσεις. Ἀπό κινητά εὑρήματα, κυρίως νομίσματα, συμπεραίνεται ὅτι τό λουτρό χτίστηκε τό πρῶτο μισό τοῦ 13ου αἰ., ἴσως ἀπό τόν Μιχαήλ Α΄ καί θεμελιώθηκε ἐν μέρει πάνω στό βράχο τῆς ΒΑ ἀκρόπολης καί ἐν μέρει πάνω σέ λείψανα ἑλληνιστικῶν τοίχων[304]. Προφανῶς τό σημαντικό αὐτό λουτρό λειτούργησε ὡς ἀστικό βαλανεῖο.

γ) Νοτιοανατολικό ὕψωμα (εἰκ. 22, 23). Ἡ Μητρόπολη (Ἅγ. Ταξιάρχης) καί οἱ τύχες της ὥς τό 1611. Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορα καί τό καμπαναρεῖον

Ἡ ξεχωριστή ἐξέταση τῆς παρουσίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀρχάγγελου Μιχαήλ ἐπιβάλλεται ὄχι μόνο γιατί μνημονεύεται ἀπό πολλές πηγές ὡς τό σημαντικότερο βυζαντινό μνημεῖο τῆς πόλης, ἀπό τά παλαιότερα χρόνια, ἀλλά καί γιατί εἶναι συνδεδεμένη ἄμεσα μέ τήν κοινωνική ζωή τῶν Ἰωαννίνων. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά δίνει ταυτότητα σ' ἕνα τμῆμα τῆς πόλης, πού δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό τό νοτιοανατολικό ὕψωμα.

Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, παραπάνω, στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, πολιοῦχος τῶν Ἰωαννίνων ὀνομάζεται ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ἀπό πολύ παλιά, πρίν ἀκόμη ὁ χῶρος ἐξελιχθεῖ σέ πόλισμα[305]. Πρέπει, λοιπόν, ὅπως εἴπαμε, νά ὑπῆρξε ἐκκλησία του, στό σημεῖο αὐτό, πρίν ἀπό τήν ὀχύρωση τοῦ χώρου, ἀλλά ὁ μνημονευόμενος λαμπρός ναός (ὅπως γίνεται φανερό μέσα ἀπό τίς πηγές), πρέπει νά χτίστηκε μετά τό 1204, προφανῶς ἀπό τόν Μιχαήλ Α΄, πού ἔφερε

303. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1581 κ.ἑ.

304. ΑΔ 1983, Β 2, σ. 198, 229, 245-249 (Ὁ Γκράτζιου).

305. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 78: «Πολιστής γάρ αὐτῷ καί πολιοῦχος... προστάτης κράτιστος ὁ μέγας τῶν ἄνω τοῦ θεοῦ ταγμάτων ἀγγελικῶν πρωτοστάτης Μιχαήλ».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί τό ἴδιο ὄνομα μέ ἐκεῖνον στόν ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένος ὁ ναός[306], ἄν καί δέν μπορεῖ κανείς νά ἀποκλείσει καί τόν Μιχαήλ Β΄. Ἄν ληφθεῖ, πάντως, ὑπόψη, ὅτι ὁ Ταξιάρχης μνημονεύεται στήν ἀλληλογραφία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ἰωάννη Ἀποκαύκου, μέ «παροικικό», δηλαδή μέ κτήματα καί παροίκους[307], εἶναι πολύ πιθανότερο νά τοῦ τά παραχώρησε ὁ Μιχαήλ Α΄, πρόσφατα, ἴσως ἐπειδή τόν ἀνέγειρε ὁ ἴδιος. Ἄν τόν ἔχτιζε ὁ Μιχαήλ Β΄, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νά εἶχε πρίν ἀπό τήν ἡγεμονία του μεγάλη περιουσία. Ἡ μνεία αὐτή, ὡς «μεγάλου ἀρχιστράτηγου», σέ ἐπιστολή τοῦ Ἀποκαύκου πρός τόν τότε ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων, εἶναι ἡ παλαιότερη. Πρίν ἀπό τό 1318-1319, πιθανότερο ἔτος ἀνυψώσεως τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σέ μητρόπολη, χρονολογεῖται ἐπίσης ἡ μνεία τοῦ «μεγάλου ἀρχιστρατήγου τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων», πού συναντᾶται σέ σημείωμα τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδ. 1641[308], καθώς καί σέ χειρόγραφο πού σήμερα βρίσκεται στό Βρεταννικό μουσεῖο[308α].

Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων γίνεται μνεία τοῦ «ἀρχιστρατήγου τοῦ Θεοῦ Μιχαήλ»[309], ὅταν, στίς δύσκολες στιγμές τῆς πολιορκίας τῆς πόλης ἀπό τούς Ἀλβανούς, τό 1379, οἱ ἄμαχοι κάτοικοι κατηύθυναν πρός αὐτόν τίς προσευχές τους. Δέν μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε, μέ βάση μόνο τό χωρίο αὐτό, ὅτι ὁ ναός τοῦ ἀρχαγγέλου δέ βρισκόταν μέσα στό γουλά, τοῦ ὁποίου ὅπως εἴδαμε, ἕνα μέρος εἶχε καταληφθεῖ καί τό ὑπόλοιπο ἐπολιορκεῖτο, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι οἱ κάτοικοι, ὅπως γράφτηκε[310], ἐπροσεύχοντο μέσα σ' αὐτόν. Σύμφωνα μέ τό κείμενο, ὁ λαός κατηύθυνε τίς προσευχές του πρός τόν ἀρχιστράτηγο Μιχαήλ, χωρίς νά ἀναφέρεται ὅτι κατέφευγε στό ναό του[311].

Ἄλλη μνεία τοῦ ἴδιου ναοῦ γίνεται στό Χρονικό τῶν Τόκκων, ἀλλά μέ τό ὄνομα Ταξιάρχης. Ὁ Κάρολος Τόκκος, ἀμέσως μόλις μπῆκε στά Γιάννενα καί πρίν ἀκόμη φθάσει στόν γουλά, πῆγε νά προσκυνήσει στήν ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη,

306. Πρβλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 15 (447): «Παραμένει βέβαιο ὅτι ὁ Μιχαήλ ἔκτισε κεντρικό ναό πολιοῦχο».

307. Bees, *Unedierte*, σ. 142. Κατσαρού, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 9. Πρόκειται γιά διατύπωση παροικικοῦ κτήματος τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων καί τοῦ Μεγάλου Ἀρχιστρατήγου (Ταξιάρχη).

308. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 28 (460). Χρήσου, *Ἱστορικά στοιχεῖα*, σ. 64: «ἐδόθη τό παρόν νομοκανόνιον εἰς τόν ναόν τοῦ μεγάλου ἀρχιστρατήγου τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων παρά τῶν μεγαλεπιφανεστάτων ἐν χειμῶ ἡμετέρων τέκνων ἀγαπητῶν, τοῦ τε Μελιτᾶ χυροῦ Κωνσταντίνου καί τοῦ Μεσιρίτου χυροῦ Νικολάου».

308α. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 28 (460): Κῶδαξ Additional 27865.

309. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 224: «Οἱ δε ἐναπολειφθέντες πρός τόν ἀρχιστράτηγον τοῦ Θεοῦ Μιχαήλ... οὕτως ἔβοων».

310. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 19 (451): «... συγκεντρωμένοι εἰς τόν μητροπολιτικόν ναόν τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ». Ἑπομένως δέν μποροῦμε νά στηριχθοῦμε σ' αὐτό, γιά τήν ταύτιση τῶν δύο ἀφιερωτόλιτων. Βλ. καί Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 48: «ὁ ἄμαχος λαός... καταφεύγει στό ναό τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ».

311. «Οἱ δε ἐναπολειφθέντες πρός τόν ἀρχιστράτηγον τοῦ θεοῦ Μιχαήλ σύν οἰμωγῇ καρδίας οὕτως ἔβοων».

ὅπου τοῦ ἔγινε ἐπίσημη ὑποδοχή[312]. Ἀπό τοπογραφικῆς πλευρᾶς, θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι ὁ Ταξιάρχης βρισκόταν σέ χαμηλότερο σημεῖο ἀπ' ὅ,τι ὁ γουλάς, ἐπειδή ἀναφέρεται ὅτι ἀφοῦ ὁ Κάρολος προσκύνησε, *ἀνέβηκε* στό γουλά, μπορεῖ ὅμως τοῦτο νά σήμαινε ὅτι οἱ δυό θέσεις προορισμοῦ του βρίσκονταν σέ διαφορετικά ὑψώματα. Πρέπει, πάντως, νά θεωρηθεῖ βέβαιο, μέ βάση καί τό χωρίο αὐτό, ὅτι τό σημεῖο ὅπου βρισκόταν ὁ Ταξιάρχης δέν ὀνομαζόταν γουλάς· βρισκόταν δηλαδή ὁ ναός ἐκτός γουλᾶ (ὄχι μόνο ἐκτός τοῦ γουλᾶ γιά τόν ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω ἀλλά καί ἡ θέση, ἔξω ἀπό αὐτόν, ὅπου εἶχε χτιστεῖ, εἶναι βέβαιο, ὅτι τήν ἐποχή αὐτή, δέν συμπεριλαμβανόταν σέ ὁποιονδήποτε ἄλλον γουλά).

Τόσο στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὅσο καί σέ ἐκεῖνο τῶν Τόκκων μνημονεύεται ἀπό μιά φορά ἡ μητρόπολη Ἰωαννίνων, ἐπ' εὐκαιρία συγκεντρώσεων τῶν κατοίκων τῆς πόλης. Στό πρῶτο Χρονικό μνημονεύεται ὅτι μετά τή δολοφονία τοῦ Θωμᾶ, συγκεντρώθηκαν ὅλοι οἱ Γιαννιῶτες στή μητρόπολη «καί μιᾷ φωνῇ τήν φυσικήν αὐτῶν κυρίαν (τή σύζυγο τοῦ Θωμᾶ)... ἐκζητοῦσιν καί προσκυνοῦσιν»[313]. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ὁρίστηκε *συγκέντρωση*, στή μητρόπολη, ὅλων τῶν ἀρχόντων, μέ σκοπό νά ἀποφασισθεῖ, ἄν θά γινόταν δεκτή ἡ πρόταση τοῦ Καρόλου Τόκκου νά γίνει ὁ ἴδιος ἀφέντης τῶν Ἰωαννίνων[314].

Θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι τήν ἐποχή αὐτή στά Γιάννενα μητρόπολη ἦταν ὁ ναός τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ὅπως δέχονται οἱ περισσότεροι ἐρευνητές[315] (ἕνας τόσο φημισμένος ναός θά περίμενε κανείς νά ἦταν καί ἡ μητρόπολη), ἀλλά μέ βάση τίς βυζαντινές πηγές (μέ ἐξαίρεση τό χρυσόβουλλο τοῦ Ἰζαοῦ ὑπέρ τῆς μητρόπολης Ἰωαννίνων, γιά τό ὁποῖο κάνει μνεία μόνο ὁ Ρωμανός[316], καί, ὅπως θά δοῦμε ὅμως παρακάτω, δέν εἴμαστε βέβαιοι γιά τή γνησιότητά του) δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τελείως βέβαιο[317] ὅτι ἦταν μητρόπολη, ὅπως δέν μπορεῖ ἐπίσης νά θεωρηθεῖ βέβαιο, βάσει τῶν ἴδιων πηγῶν, ὅτι βρισκόταν στό νοτιοανατολικό ὕψωμα, ἄν καί θά ἦταν πολύ δύσκολο νά εἶχε χτιστεῖ ἀλλοῦ, ἀφοῦ εἶναι σίγουρο ὅτι δέ βρισκόταν στό βορειοανατολικό ὕψωμα, στόν γουλά. Πάντως, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἄρχοντες καί κλῆρος, κατά τήν ὑποδοχή τοῦ Καρόλου, συγκεντρώθηκαν στόν Ταξιάρχη, γιά νά τόν ὑποδεχτοῦν,

312. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1561 κ.ἑ.:
«Στόν Ταξιάρχην ἐδιάβηκεν ὁμπρός νά προσκυνήσῃ.
Ἐκεῖ τόν ἀποδέχθηκαν οἱ ἄρχοντες, ἡ κλήρα,
ὁ ἀρχιερεύς, οἱ ἱερεῖς, ἔμορφα φορεμένοι».

313. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230.

314. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1350-51, 1376-78.

315. Βλ. π.χ., Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 29 (461) (βασιζόμενος καί στό ἀπωλεσθέν χρυσόβουλλο τοῦ Ἰζαοῦ). Δάκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 182. Κωνστάντιου, *Κάστρο*, σ. 30.

316. Ρωμανοῦ, *Περί τοῦ δεσποτάτου*, σ. 169: «... εἰς τήν ἐκκλησίαν *τῆς μητροπόλεως τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τοῦ ἀφεντός Ταξιάρχου καί πρωταγγέλου Μιχαήλ*».

317. Βλ. π.χ. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 60, ὁ ὁποῖος δέν τό θεωρεῖ βέβαιο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φαίνεται ότι ή ἐκκλησία (ἤ ὁ χῶρος γύρω της, ὅπου πιθανῶς ὑπῆρξαν καί ἄλλα κτίσματα) ἦταν τόπος συγκεντρώσεων. Εἶναι φυσικό, λοιπόν, στόν ἴδιο αὐτό χῶρο νά εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ ἄρχοντες (μέ τόν ἐπικεφαλῆς)[318], γιά νά ἀποφασίσουν περί τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ Καρόλου, μολονότι τώρα μνημονεύεται ἁπλῶς ὡς μητρόπολη. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, στό σημείωμα τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικα 1641 καί στό χειρόγρ. τοῦ Βρεταννικοῦ μουσείου, γιά τά ὁποῖα μιλήσαμε παραπάνω, ὀνομάζεται ναός «τοῦ μεγάλου ἀρχιστράτηγου τῆς *ἐπισκοπῆς* Ἰωαννίνων», κάτι πού δείχνει στενή σχέση μέ τήν ἐπισκοπή.

Περισσότερα στοιχεῖα γιά τό ναό τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, καθώς καί γιά ἄλλα ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα κοντά του, ἀντλοῦμε ἀπό πηγές τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ πρώτη πηγή ἀναφέρεται στίς ἡμέρες, μετά τήν ἅλωση τοῦ κάστρου. Πρόκειται γιά ἀφήγηση ἡ ὁποία συντάχθηκε δύο-τρεῖς αἰῶνες μετά τά ἱστορικά γεγονότα καί περιέχει ἔτσι γλωσσικούς ὅρους τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ πηγή μας ἀναφέρει ὅτι ὁ σουλτάνος ἔστειλε, μαζί μέ τούς πρέσβεις, 18 Τούρκους, γιά νά παραλάβουν τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, οἱ ὁποῖοι, ὅταν μπῆκαν, «ἐκρήμνισαν τήν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀρχιστρατήγου, ὁποῦ ἦταν εἰς τούς γουλάδες τῆς πόλεως» (ἤ «τοῦ κάστρου»). Ἀργότερα, οἱ ἴδιοι Τοῦρκοι πῆγαν καί στάθηκαν ἔξω ἀπό τή θύρα (ἤ τίς πόρτες) τῆς μητρόπολης, «εἰς τόν μέγαν Παντοκράτορα, ὁποῦ τό καμπαναρεῖον ἵσταται». Ἀπό ἐκεῖνο τό σημεῖο, «μετά τήν τῆς λειτουργίας ἀπόλυσιν», καθώς ὁ κόσμος ἔβγαινε, οἱ Τοῦρκοι ἁρπαξαν ὅσες κοπέλες ἤθελαν, γιά σιζίγγους τους, πρός μεγάλη ὀδύνη τῶν χριστιανῶν[319].

Ἄσχετα μέ τήν ἀντικειμενικότητα τῆς πηγῆς, γιά τά ἱστορικά συμβάντα[320], οἱ τοπογραφικές λεπτομέρειες παροιστάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ὁ Βρανούσης, ἀναλύοντας τό παραπάνω χωρίον, φρονεῖ ὅτι ἀμέσως μετά τήν ἱστοταγή, ἤ λίγο ἀργότερα, ὁ μητροπολιτικός ναός τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ «κατέκειτο εἰς ἐρείπια». Καί ἀμέσως παρακάτω, ἀναφέρει: «Ὡς μητρόπολις ἐχρημάτιζεν, ἀσφαλῶς, ἄλλη ἐκκλησία. Νά ἦτο ὁ *Παντοκράτωρ*, Πιθανόν. Ἀπό τά κείμενα ὅμως δέν προκύπτει τοῦτο σαφῶς. Κατά τήν διήγησιν τῆς ἁρπαγῆς τῶν παρθένων οἱ καμποφυλακτοῦντες Τοῦρκοι ἵσταντο "Ἔξω ἀπό τάς πόρτας τῆς μητροπόλεως" (κατά τήν συντομωτέραν διατύπωσιν) ἤ "Ἔξω τῆς θύρας τῆς μητροπόλεως". Ἡ ἐκτενεστέρα διατύπωσις προσθέτει: *εἰς τόν μέγαν Παντοκράτορα, ὅπου καί τό καμπαναρεῖον ἵσταται*. Ἔτσι ὅμως διατυπωμένη ἡ φράσις (ἔξω...

318. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1351-1378.

319. Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 31 (463), ὅπου παρουσιάζονται δύο παραλλαγές. Πρβλ. καί Σύνοψις *Ἱστορίας*, σ. 245.

320. Ἄν οἱ Τοῦρκοι ἦταν 18 μόνο, ὅν προηγουμένως εἶχαν χτίσει σπίτια στό λεγόμενο «Τουρκοπούλικο», ἤ ἔγινε κατ' αὐτό τόν τρόπο ἡ ἁρπαγή κ.λπ. Πρβλ. Γ. Βλαχλείδου, Ἐφταμηνίτες: ΗΧ 4 (1929), 255 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι παραπλεύρως τῆς Ζωσιμαίας σχολῆς, ὑπῆρξε τουρκικό νεκροταφεῖο, ὅπου, κατά τήν παράδοση, εἶχαν ταφεῖ οἱ ἑπτά (ὄχι 18) χριστιανές παρθένες, μέ τούς σιζίγγους τους. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, τίποτα δέν ἐπαληθεύεται.

τῆς μητροπόλεως, εἰς τὸν Παντοκράτορα) δὲν προσδιορίζει ὅτι μητρόπολις ἦτο ὁ Παντοκράτωρ. Δυνατόν νὰ προσδιορίζῃ τὸ σημεῖον ὅπου οἱ καιροφυλακτοῦντες Τοῦρκοι ἐνήδρευον, *ἔξω ἀπὸ τὰς θύρας τῆς παλαιᾶς μητροπόλεως (πιθανὸν ἔξω τῆς πύλης τοῦ περιβόλου της), πλησίον* τοῦ (γειτονικοῦ πιθανῶς) ναοῦ τοῦ Παντοκράτορος καί τοῦ (γειτονικοῦ ἐπίσης) καμπαναρείου. Ἀπὸ ποῖον ἢ ἀπὸ ποίους ναοὺς ἐξήρχοντο οἱ χριστιανοὶ δὲν καθορίζει ὁ γράφων. Ἀλλ' αἱ φραστικαὶ ἀδεξιότητες δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Ὁπωσδήποτε, δεχόμεθα —ἔστω καὶ μὲ κάποιαν ἐπιφύλαξιν— ὅτι, μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν (1430) καὶ τὴν κατεδάφισιν (ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς καὶ ὑπὸ ποίας συνθήκας) τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ *Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ*, ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν ἐντὸς τοῦ κάστρου χριστιανῶν ἐχρησίμευσεν ὁ *Παντοκράτωρ*»[321].

Ἔχοντας ὑπόψη τὸ κείμενο (καὶ πιστεύοντας ὅτι τὴν ἐποχὴ πού γραφόταν, ὁ χῶρος δὲν εἶχε ἀλλάξει πολύ) διαπιστώνουμε τὰ ἑξῆς:

α) Οἱ Τοῦρκοι, ἀναφέρεται, ἐχάλασαν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἀρχιστρατήγου, κάτι πού ἀντέκειτο στίς συμφωνίες[322]. Ἐδῶ πρέπει νά μνημονεύσουμε ὅτι τό ἀντίγραφο τοῦ Pouqueville ἀναφέρει ὅτι οἱ 18 Τοῦρκοι «*ἐζήτησαν* νά ρήξουν εἰς χαράν κανόνια, ἔπειτα νά χαλάσουν τήν κειμένην εἰς τούς πύργους τοῦ κάστρου ἐκκλησίαν τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ»[323]. Ἂν πάρουμε κατά γράμμα τό κείμενο, ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιά τό ἂν γκρεμίστηκε ὁ ναός τοῦ Ἀρχιστρατήγου.

β) Ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀρχιστρατήγου *ἦταν εἰς τούς γουλάδες*. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὅταν ἐγράφετο τό Χρονικό (δύο ἢ τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα, προφανῶς, ὅταν οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἤδη διωχθεῖ ἀπό τό κάστρο), ἡ ἐκκλησία ἢ δέν ὑπῆρχε ἢ ἦταν τζαμί ἢ ἐρειπωμένη. Πολύ περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ θέση τῆς ἐκκλησίας «εἰς τούς γουλάδες», πού ὁ Pouqueville μετέβαλε «εἰς τούς πύργους»[324]. Ὁ Βρανούσης πιστεύει ὅτι ἡ φράση «εἰς τούς γουλάδες τῆς πόλεως», προσδιορίζει ἀόριστα ὅτι ἡ ἐκκλησία «ἔκειτο ἐπί τῶν ἀκροπόλεων τοῦ κάστρου» καί ὅτι στήν ἔκδοση Pouqueville «ἐξελληνίζεται μέ τήν ἀνακριβή ἀπόδοσιν: εἰς τούς πύργους τοῦ κάστρου». Πρέπει, ὅμως, νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ σημασία τῆς λ. *γουλάς* εἶχε ἀλλάξει τήν ἐποχή πού γραφόταν τό Χρονικό καί σή-

321. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 33 (465) - 34 (466). Βλ. καί Ἀραβαντινοῦ, *Ἅπαντα*, σ. 23, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ὁ ναός τοῦ ἀρχάγγελου εἶχε καταληφθεῖ ἀπό τούς Τούρκους. Βλ. ἐπίσης Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 42 (474), ὅπου ἀναφέρεται ὅμως ὅτι καί ὁ Παντοκράτορας, στόν κατάλογο τῶν ναῶν ἐντός τοῦ κάστρου, δέ χαρακτηρίζεται ὡς μητροπολιτικός.

322. Ἔτσι, εἶναι δύσκολο νά ἐξηγηθεῖ. Ὁ Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 33 (465), πιστεύει ὅτι μπορεῖ νά ἔγιναν κατεδαφίσεις ὁρισμένων «προκλητικῶν» οἰκοδομημάτων καί ἕνα ἀπ' αὐτά νά ἦταν ἡ μητρόπολη.

323. *Σύνοψις ἱστορίας*, σ. 244. Πρβλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 32 (464): «Ὁ ἀρχαιολογῶν Γάλλος περιηγητής ἐκδίδων τό ἀνωτέρω κείμενον ἐθεώρησε καθῆκον του νά τό ἐπεξεργασθεῖ ἐκ νέου, διά νά τό παρουσιάσῃ περισσότερον βελτιωμένον γλωσσικῶς καί φραστικῶς».

324. Βρανούση, *Χρονικά*, σ. 32 (464), σημ. 2.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μαινε πράγματι *πύργος*. Ὁ Pouqueville ὀρθὰ μεταγλώττισε τὸ κείμενο. Ἡ ἐκκλησία, λοιπόν, τοῦ Ἀρχιστατήγου εἰς τοὺς Γουλάδες σήμαινε, *στοὺς Πύργους* καὶ ὄχι στὶς ἀκροπόλεις (ἐξάλλου ἂν εἶχε τὴ σημασία τῶν ἀκροπόλεων ἡ τοπικὴ ἀναφορὰ θὰ ἦταν ἐλλιπής[325]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἴδαμε, ἀπὸ στίχο τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων, ὅτι ὁ ναὸς βρισκόταν ἐκτὸς γουλᾶ, δηλαδὴ ἐκτὸς ἀκροπόλεως).

Γουλάδες, δηλαδὴ πύργοι, ἦταν οἱ σωζόμενοι πύργοι τῆς λεγόμενης νοτιοανατολικῆς ἀκρόπολης. Ὁ σωζόμενος ὡς σήμερα πύργος κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω, καὶ τουλάχιστον ἄλλος ἕνας, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ λείψανα κυκλικοῦ πύργου, κοντὰ στὰ μαγειρεῖα[326]. Εἴμαστε, λοιπόν, βέβαιοι, πιστεύω, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ βρισκόταν στὸ νοτιοανατολικὸ ἵχνωμα, κοντὰ στοὺς πύργους αὐτούς, κάτι ποὺ καὶ ἡ παράδοση βεβαιώνει.

Συνεχίζουμε μὲ τὴν ἀφήγηση τῆς ἁρπαγῆς τῶν χριστιανῶν παρθένων, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ ἐπεισόδιο ποὺ ἔγινε μικρὸ χρονικὸ διάστημα ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τῶν πρώτων Τούρκων στὰ Γιάννενα καὶ προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση ἢ πιθανότερα ἀπὸ κάποια ἐνθύμηση ποὺ συμβουλεύτηκε ὁ χρονικογράφος. Ἀναφέροντας ὅτι οἱ Τοῦρκοι στάθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴ θύρα (ἢ τὶς πόρτες) τῆς μητρόπολης, εἰς τὸν μέγα Παντοκράτορα[327], σημαίνει ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ στέκονταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔξοδο τῆς μητρόπολης, διότι ἔπρεπε νὰ ἐνεργήσουν γρήγορα, ὥστε νὰ μὴν ἀπομακρύνονταν οἱ γονεῖς μὲ τὶς θυγατέρες τους, μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐκεῖ λειτουργίας. Τὸ ὅτι στέκονταν «εἰς τὸν μέγαν Παντοκράτορα, ὅπου καὶ τὸ καμπαναρεῖον ἵσταται»[328], σημαίνει μᾶλλον ὅτι, ὅπως ὑπέθεσε καὶ ὁ Βρανούσης, εἶχαν σταθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ αὐλόγυρου τῆς μητρόπολης, ἡ ὁποία βρισκόταν κοντὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ ναοῦ τῆς μητρόπολης, σὲ ὄχι μεγάλη ἀπόσταση, κοντύτερα ὅμως στὸν Παντοκράτορα καὶ τὸ καμπαναρεῖον. Ἡ ὕπαρξη τοῦ καμπαναρείου τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ συγγρ. συνθέτει τὸ Χρονικὸ (*ἵσταται*) εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ θὰ γίνει λόγος παρακάτω γι' αὐτό.

Ὀρθὰ ὁ Βρανούσης ἀναφέρει, ὅτι, ἔτσι ὅπως εἶναι τὸ κείμενο, δὲν προσδιορίζει ὅτι ἦταν μητρόπολη ὁ Παντοκράτορας, ἀλλά, νομίζω ὅτι γίνεται φανερὸ

325. Εἶναι σὰ νὰ λέγαμε Ἅγιος Γεώργιος, στὶς πλατεῖες· τὸ ὀρθὸ εἶναι στὴν πλατεῖα Πάργης.

326. Βλ. Κωνσταντίου, *Κάστρο*, εἰκ. 10 (Τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων), σ. 19, ἀρ. 16.

327. Μητρόπολις σημαίνει τὸ μεσαιωνικὸ πρωτεύουσα χώρας, ἕδρα μητροπολίτη (π.χ. Ναύπακτος) καὶ καθεδρικὸς μητροπολιτικὸς ναός (Κριαρᾶ, *Λεξικὸ Μεσαιων. Ἑλλην. Γραμμ.* Ι, σ. 156). Ὁ Σαλαμάγκας, *Ἅπαντα*, σ. 57, ἀναρωτιέται μήπως πρόκειται γιὰ τὸ μητροπολιτικὸ κατάστημα, δηλαδή, εἴτως ἢ ἄλλως, ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἁρπαγὴ μετὰ τὸ τέλος λειτουργίας, ἄρα ἐννοεῖται ναός. Τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο τῆς Ναυπάκτου, ἐξάλλου, ὁ Ἀπόστολος τὸ καλεῖ «ἐπισκοπεῖον» (Κατσαροῦ, *Ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωή*, σ. 643 κ.ἑ.).

328. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 31 (463).

πώς οί ἐκκλησιαζόμενοι ἔβγαιναν ἀπό τή μητρόπολη, δηλαδή ἄλλη ἐκκλησία, κοντά στόν Παντοκράτορα. Θά ἔλεγε αὐθόρμητα κανείς ὅτι αὐτή ἦταν ὁ ναός τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, ἀλλά θεωρητικά δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ νά πρόκειται γιά διαφορετική, τρίτη ἐκκλησία[329].

Πρίν καταλήξουμε στό ὄνομα τοῦ ἁγίου στόν ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένη ἡ μητρόπολη, ἐπιβάλλεται, γιά καλύτερη ἐποπτεία τοῦ χώρου, νά δοῦμε ποῦ περίπου βρισκόταν ὁ Παντοκράτορας καί τό καμπαναρεῖον. Ἀπό γραπτή ἀφήγηση τοῦ Ἠπειρώτη διδασκάλου Κοσμᾶ Μπαλάνου, ἀντλοῦμε γιά τό θέμα αὐτό πολύτιμα στοιχεῖα[330]. Ἀναφέρεται στήν κατασκευή τοῦ σεραγιοῦ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὁ ὁποῖος ἄρχισε τίς ἐργασίες, ἀφοῦ ἀγόρασε τό σπίτι ἑνός κατῆ, κοντά στό τζαμί Φιντέ (Φετιχέ), στόν ἀνατολικό σκόπελο τοῦ κάστρου, καθώς καί ἄλλα γειτονικά σπίτια, «βίᾳ καί δυναστείᾳ». Ὁ Ἀλής, ὄντας φιλοπερίεργος, κάλεσε τόν Μπαλάνο, στίς 2 Μαρτίου 1795, καί τοῦ ζήτησε νά τόν διαφωτίσει γιά τήν ἐκκλησία πού εἶχε βρεθεῖ ἐκεῖ ὅπου ἔκτιζε τά «νέα σεράγια του»[331], ἐνῶ, λίγες μέρες ἀργότερα τόν ξανακάλεσε στό σημεῖο ὅπου ἔσκαβαν γιά τά θεμέλια τῶν κτισμάτων του καί τοῦ ζήτησε νά διαβάσει τήν ἐπιγραφή πλάκας λάρνακας, πού καθώς ἀποδείχτηκε, σκέπαζε τά λείψανα τοῦ δεσπότη Θωμᾶ Πρελούμπου[332]. Ἡ λάρνακα, καθώς διαπιστώθηκε λίγες μέρες μετά τήν ἀποκάλυψή της, βρισκόταν μέσα στό ἱερό βῆμα τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐκκλησία αὐτή, ἦταν, κατά τόν Μπαλάνο, «ἡ παλαιά μητρόπολις, ὁ Παντοκράτωρ, τό ὁποῖον βεβαιοῖ καί τό καμπαναρεῖον, ὁπού ἕως ἐκείνας τάς ἡμέρας ἔστεκεν ἐκεῖ σιμά, κτίσμα ἀρχαιότατον καί στερεώτατον, ἀπό τοῦβλα κατεσκευασμένον, τεχνικόν καί εὔμορφον· ἀλλά διά προσταγῆς τοῦ ἡγεμόνος ἐκρημνίσθη ἕως ἐδάφους». Συνεχίζοντας ὁ Μπαλάνος, τελειώνει τήν ἀφήγησή του ὡς ἑξῆς: «Ἀπό τή μέσα πλευρά τό σεράγι τοῦ Ἀλῆ συνάπτεται μέ τό τζαμί, ὁποὺ εἶναι εἰς τὸν ἀνατολικὸν σκόπελον τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ ἦτον μίαν φορὰν ἐκκλησία· ἡ ὁποία δέν ἐχαλάσθη τότε ἐξ ὁλοκλήρου, ἀλλὰ μετεβλήθη εἰς τζαμὶ καὶ ἕως εἰς τὰ 1770 ἐσῴζετο ὁλόκληρος ὁ ναὸς καὶ αἱ ζωγραφίαι, πλὴν τοῦ ἁγίου βήματος. Τότε δὲ ὁποὺ ἐκροτήθη ὁ πόλεμος τῶν Ρώσσων μετὰ τῶν Τούρκων, ἐπὶ τῆς βασιλείας Σουλτὰν Μουσταφᾶ καὶ Αἰκατερίνης

329. Σέ μεταγενέστερη πηγή, ὅπου ἀναγράφονται οἱ ἐκκλησίες στά Γιάννενα, πρίν ἀπό τό 1611, μνημονεύεται ἐκκλησία «μητροπολίτης ὁ Σωτήρ» (= μητρόπολις + ὁ Σωτήρ). Ὁ Σωτήρ, πρέπει νά εἶναι διαφορετικός ἀπό τόν Παντοκράτορα, ἀφοῦ μνημονεύεται κι αὐτός (βλ. παρακάτω, σ. 316).

330. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 51 κ.ἑ. Τό κείμενο δημοσιεύθηκε πρῶτα στήν ἐφημ. «Ἐλευθερία» τοῦ Χρηστοβασίλη (*Τό μυστικό τοῦ κάστρου*, ἔτος Β΄, ἀρ. 37, 10 Ἀπρ. 1924 κ.ἑ.).

331. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 54 (486)

332. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 55 (487), 63 (495): «Θωμᾶς Γιχάρην (τυγχάνω;) Πρείλαπος δεσπότης / τάφον ἐγκαλωπίσας καί μαρμαρώσας» κ.λπ. Ἄρα ἡ παράδοση πού, καθώς φαίνεται ἀπό τόν χάρτη τοῦ Barbié du Bocage, ἤθελε τόν τάφο τοῦ Θωμᾶ κοντά στόν βυζαντινό πύργο τῆς ΒΑ ἀκρόπολης, ἔξω ἀπ' αὐτήν, φαίνεται πώς δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Β/ας, ἐχάλασαν οἱ Τοῦρκοι τὸ περισσότερον μέρος τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ὑπόλοιπον τὸ μετεσχημάτισαν εἰς τζαμὶ καὶ τὸ ἐσκέπασαν ἐπάνω μὲ μολύβι»[333].

Στήν ἀφήγηση λοιπόν γίνεται λόγος γιά τά ἀνακαλυφθέντα θεμέλια ἑνός ναοῦ, στό ἱερό βῆμα τοῦ ὁποίου ἀνεκαλύφθη ἡ λάρνακα τοῦ Θωμᾶ, γιά τό καμπαναρεῖο, πού δυστυχῶς κατέστρεψε ὁ Ἀλής, ἀλλά καί γιά ἕναν ἄλλο ναό, στόν ἀνατολικό βράχο, πού ὥς τό 1770 σωζόταν ὁλόκληρος μέ τίς παραστάσεις του, ἐκτός ἀπό τό ἅγιο βῆμα. Στό σημεῖο πού βρέθηκαν τά θεμέλια τοῦ ναοῦ καί ὑψωνόταν τό καμπαναρεῖον χτίστηκε τό σεράι τοῦ Ἀλῆ. Ὁ χῶρος τοῦ ναοῦ, ὅπου καί ἔφθανε ἡ μέσα πλευρά τοῦ σεραγιοῦ, μετασχηματίστηκε σέ τζαμί[334]. Ὁ Μπαλάνος πιστεύει, σωστά, ὅτι τά ἀποκαλυφθέντα θεμέλια, ὅπου βρισκόταν ἡ λάρνακα, ἦταν ἡ ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα, τήν ὁποία, ὅμως, καλεῖ παλαιά μητρόπολη, πού «ἐχάλασαν» οἱ Τοῦρκοι, «εἰς τόν καιρόν τῆς ἀποστασίας Διονυσίου τοῦ Σκυλοσόφου» καί στή συνέχεια τά θεμέλιά της σκεπάστηκαν ἀπό «κάθε εἴδους ἀκαθαρσίας» πού ἔριχναν οἱ Τοῦρκοι στό σημεῖο αὐτό[335]. Ὅπως εἴπαμε παραπάνω, στήν ἀφήγηση γιά τήν ἁρπαγή τῶν θυγατέρων τῶν Γιαννιωτῶν δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα πού νά πιστοποιοῦν ὅτι ὥς τότε ἦταν μητρόπολη ὁ Παντοκράτορας, ἄν ὅμως ὁ Μπαλάνος μέ τή λέξη «παλαιά», ἐννοεῖ τόν Παντοκράτορα ἀπό τό 1430 ὥς τό 1611, θά μποροῦσε νά ἔχει δίκιο.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ἡ ὕπαρξη τοῦ καμπαναρειοῦ. Σέ ἐνθύμηση τοῦ 1584, γίνεται ἀναφορά γιά εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, πού βρέθηκε στό κάστρο, καί γιά τή μοναχή Παρθενία ἡ ὁποία «ἐκάθονταν εἰς τό καμπανα-

333. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 57 (489).

334. Ὁ Ἐβλιά Τσελεπή, *Ταξίδι*, σ. 57, τό καλεῖ μέ τό ὄνομα τοῦ Καπλάν πασᾶ. Σούλη, *Ταξίδι*, σ. 198. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 37 (469), σημ. 2, 53 (485), σημ. 3: «Καί ὁ Ἀθαν. Ψαλίδας... ὀνομάζει τό τζαμί τοῦτο τῆς Φηντιές. Ἴσως εἶναι παραφθορά τοῦ Φετιχέ > Φιτιέ / Φιντιέ». Πυρσινέλα, *Ἴδρυσις*, σ. 763. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 57 (489): «Τό τζαμί αὐτό, τό ὁποῖον εἶχεν ἀποθαυμάσει τό 1670 ὁ Ἐβλιά-Τσελεμπή καί τό περιγράφει ὡς ἐκτισμένον εἰς περιοπτον θέσι, μολυβδοσκέπαστον, μέ ὑψηλόν μιναρέν κ.λπ., τό ἀνεκαίνισε, περί τό 1795 (καί τό περιώρισε, πιθανώτατα, εἰς τάς σημερινάς διαστάσεις του) ὁ Ἀλή-πασάς, ὡς ἱερόν τέμενος τῶν σεραγίων του. Πρό τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ 1795, εἶχε προηγηθῆ, κατά τόν συντάκτην τοῦ ἀνωτέρω κειμένου (§ 11) μία ἄλλη ἀνακαίνισις περί τό 1770· μέχρι δέ τῆς προτελευταίας ἐκείνης ἀνακαινίσεως ἠμποροῦσε κανείς νά διακρίνῃ ὅτι ἐπρόκειτο περί χριστιανικοῦ ναοῦ μεταβληθέντος εἰς τζαμί, διότι "*ἐσώζετο ὁλόκληρος ὁ ναός καί αἱ ζωγραφίαι, πλήν τοῦ ἁγίου βήματος*" —προφανῶς ὡρισμένοι τοῖχοι ἀπό τάς πλευράς τοῦ ναοῦ μέ τμήματα τοιχογραφιῶν. Τό 1770 "ἐχάλασαν οἱ Τοῦρκοι τό περισσότερον μέρος τοῦ ναοῦ καί τό ὑπόλοιπον τό μετεσχηματισαν εἰς τζαμί καί τό ἐσκέπασαν ἐπάνω μέ μολυβι" (§ 11). Τό σωζόμενον ὅμως σήμερα Φετιχιέ-τζαμί (κτισθέν μετά τό 1795) φαίνεται ἐκ θεμελίων ἀνεγερθέν ὡς τζαμί. Ἐν τούτοις εἰς την κόγχην (mihrap) τοῦ τζαμιοῦ τούτου εὑρέθησαν δύο μαρμάρινοι πεσσοί βυζαντινοῦ τέμπλου, ἐκεῖ δέ εἶχεν εὕρει καί ὁ Hughes τό 1814 τήν ἐπιτυμβίαν ἐπιγραφήν, τήν ὁποίαν παρεθέσαμεν ἀνωτέρω (σ. 480). Δέν ἀποκλείεται, κάποια ἀνασκαφική ἔρευνα ν' ἀνιχνεύσῃ κάποτε τά θεμέλια, τάς διαστάσεις καί ἄλλα ἴσως λείψανα τοῦ χριστιανικοῦ τούτου ναοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου. Λέγεται ὅτι ἦτο ὁ μητροπολιτικός ναός τοῦ *Ταξιάρχου Μιχαήλ*. Εἶναι πιθανόν, ἄν καί δέν ἔχομεν περί τούτου αὐθεντικήν μαρτυρίαν».

335. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 56 (488).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρεῖον τοῦ κάστρου» καί ἀφιέρωσε τήν εἰκόνα στή μονή τοῦ ἁγ. Νικολάου, στό νησί[336]. Δύο αἰῶνες νωρίτερα, τό 1385, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, «βροντή γέγονε μεγάλη ἐπί τοῦ καμπαναρίου τοῦ μοναστηρίου καί ψυχαί δεκατέσσαρες ἐβροντήθησαν»[337]. Προφανῶς πρόκειται γιά τό ἴδιο καμπαναριό (πού ἀνῆκε σέ μοναστήρι) καί πρέπει νά ἦταν τό σημαντικότερο μέσα στό κάστρο, ὅπως ἐξάλλου ἔδειχναν ὡς τελευταῖα, τά ἐντυπωσιακά ἀπομεινάρια του, πού περιέγραψε ὁ Μπαλάνος[338]. Μιά ἰδέα γιά τόν πύργο τοῦ καμπαναριοῦ τοῦ κάστρου μᾶς παρέχει, στή Φιλιππιάδα, ὁ πύργος τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντάνασσας, χτισμένος στή ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ (εἰκ. 26). Ἡ Παντάνασσα εἶναι γνωστό ὅτι χτίστηκε ἀπό τόν Μιχαήλ Β΄ Δούκα.

Ἐπανερχόμενοι στό ἐρώτημα σέ ποιόν ἅγιον ἦταν ἀφιερωμένη ἡ μητρόπολη τῶν Ἰωαννίνων, ἐνδιαφέρον γιά τήν ταύτιση τοῦ Ταξιάρχη μέ τή μητρόπολη, παρουσιάζει ἐνθύμηση τοῦ 1596/7, σέ παράφυλλο ἐκκλησιαστικοῦ βιβλίου, ὅπου διαβάζουμε: «Ἔτους ε. ζρε [= 7105 = 1596/7] ἐπάρθη ἡ μητρόπολις τῶν Ἰωαννίνων ὑπὸ συνδρομῆς τοῦ τρισκαταράτου Μουσταφᾶ τζιαγούση· καὶ τὸ αὐτὸν ἔτος ἔστησε μουναρὲ καὶ διὰ πρεσβειῶν τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχῶν ἐκρεμίστηκε καὶ ἐσυντρίφθηκε εἰς λεπτὰ μέρη»[339]. Ὅπως μνημονεύει ὁ Βρανούσης, «ἡ πεποίθησις τοῦ ἐνθυμησιογράφου, ὅτι ἡ συντριβή τοῦ μιναρὲ προῆλθεν ἀπὸ τοὺς οὐρανούς, "διὰ πρεσβειῶν τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχῶν", ὑποδηλώνει ὅτι ἡ καταπατηθεῖσα ὑπὸ τοῦ "τρισκαταράτου" Μουσταφᾶ-τσαούση μητρόπολις ἦτο ὁ παλαιὸς μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ καὶ ὄχι ὁ Παντοκράτωρ ἢ οἱοσδήποτε ἄλλος ναὸς χρησιμοποιούμενος τότε ὡς μητροπολιτικός»[340]. Πιστεύει λοιπόν ὁ Βρανούσης ὅτι ὁ μητροπολιτικός ναός πρίν ἀπό τό 1611 ἦταν ὁ Παντοκράτορας ἤ κάποια ἄλλη ἐκκλησία[341], ἀλλά ὅτι μητρόπολη ἐδῶ ἐννοεῖ τήν παλιά (Ταξιάρχη): «τά μεγαλοπρεπῆ ἐκεῖνα ἐρείπια,

336. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 221. Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, σ. 9. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 8, 25. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 60 (492).

337. *Χρονικόν Ἰωαννίνων*, σ. 233.

338. Ὁ Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 61 (493), σημ. 1, σημειώνει πώς θά μποροῦσε κανείς νά ὑποθέσει ἀπό τά συμφραζόμενα, ὅτι πρόκειται γιά τό κωδωνοστάσιο τοῦ Ἀρχιμανδρείου, Μονῆς πού γνωρίζουμε πώς βρισκόταν ἔξω ἀπό τό κάστρο. Ὅμως ὁ χρονικογράφος ἀρχίζει παρακάτω μέ ἄλλο θέμα, χρησιμοποιώντας τό συνηθισμένο: «τῷ αὐτῷ ἔτει».

339. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 52-53 [μέ παραπομπή στόν Γριτσόπουλο, ΗΕ 1953, στό Σάρρο, ΔΧΑΕ, Ε΄, 1900, σ. 568 καί στόν Λάμπρο, Ν. Ἑλληνομν. Ζ (1911) 183]. Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, σ. 52, 54-55. Νικολαΐδη, *Γιάννινα*, σ. 43. Μέ βάση τό σημείωμα αὐτό, ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος [Ὁ Λαρίσης-Τρίκκης Διονύσιος Β΄ ὁ «Φιλόσοφος», ὁ χλευαστικῶς ἐπικληθείς «Σκυλλόσοφος», ΗΧ 8 (1933), 157], πιστεύει ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐγκαταστάθηκαν στά Γιάννενα νωρίτερα ἀπό τό 1611. Ὁ Πυρσινέλας, *Ἵδρυσις*, σ. 762, θεωρεῖ τό περιστατικό «ἀνυπόστατον, διότι οὐδεμία ἐκκλησία μεταβεβλημένην εἰς τζαμίον ὑπάρχει ἢ ὑπῆρχε εἰς τό φρούριον».

340. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 36 (468).

341. Βλ. καί Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 34 (466).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πού ἐξακολοίθοιν... νά εἶναι γιά τοίς χριστιανοίς τοῦ κάστρου ἡ μητρόπολις, τήν ὁποίαν ὠνειρεύοντο ν' ἀξιωθοῖν νά ἀνοικοδομήσοιν»[342]. Τόν Παντοκράτορα θεωροῖν ὡς μητρόπολη πρίν ἀπό τό 1611 καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ὑπόλοιπους ἐρευνητές[343], ἐκτός ἀπό τόν Πυρσινέλα ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι πρίν ἀπό τό 1611 δέ γνωρίζει ἄλλη ἐκκλησία ἐκτός ἀπό τόν Ταξιάρχη νά χρησίμευσε ὡς μητροπολιτικός ναός τῶν Ἰωαννίνων[344]. Ἐάν βασισθοῖμε στήν παραπάνω ἐνθύμηση, φαίνεται πώς ὁ Πυρσινέλας ἔχει δίκαιο, δεδομένοι ὅτι γίνεται λόγος γιά τή μητρόπολη καί ὄχι γιά τήν παλιά μητρόπολη. Σ' αὐτή τήν περίπτωση, πρέπει νά δεχτοῖμε ὅτι ὁ ναός τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ἐξακολοιθοῖσε νά εἶναι μητρόπολη καί ὅτι οἱ Τοῖρκοι δέν τόν γκρέμισαν, ὅπως ἀναφέρεται στό Χρονικό πού εἴδαμε παραπάνω. Μήπως, λοιπόν, ὁ Pouqueville πού διόρθωσε τό κείμενο (ἀπό: «ἐκρήμνισαν τήν ἐκκλησία τοῦ Ἀρχιστρατήγου», σέ: «ἐζήτησαν νά χαλάσοιν... τήν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀρχιστρατήγου») ἤξερε τί ἔκανε[345]; Εἶναι πολύ δύσκολο νά δεχτοῖμε ὅτι οἱ Τοῖρκοι ἐχάλασαν τήν ἐκκλησία ἀμέσως μετά τή συμφωνία παράδοσης τῆς πόλης, χωρίς λόγο. Φαίνεται πώς τήν ἐποχή πού ὁ Pouqueville ζοῖσε στά Γιάννενα, οἱ μεγαλίτεροι τόν εἶχαν ἐνημερώσει ὅτι ὁ ναός στεκόταν ὡς τελευταῖα ὀρθιος.

Ὕστερα ἀπ' ὅσα μνημονεύσαμε παραπάνω, πιστεύοιμε ὅτι δέν πρέπει νά ὑπάρχοιν ἀμφιβολίες γιά τήν ταύτιση τοῦ ναοῦ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ μέ τή μητρόπολη, τουλάχιστο κατά τά βυζαντινά χρόνια, πού μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο. Ὑπάρχοιν γι' αὐτό ἰσχυρές ἐνδείξεις ἢ ἀκόμη καί ἀποδείξεις. Ἔτσι, πλήν τῆς συνήθειας νά γίνονται συγκεντρώσεις στόν Ταξιάρχη, ὅπως καί στή μητρόπολη, πού διαπιστώσαμε στό Χρονικό τῶν Τόκκων (κάτι πού μᾶς ὁδηγεῖ νά ὑποθέσοιμε ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος χῶρος), μποροῖμε νά ἀναφέροιμε καί τό γεγονός ὅτι ὡς τίς πρῶτες μέρες τῆς τοιρκικῆς κατάκτησης, τουλάχιστο, ἡ ἄλλη γειτονική σημαντική ἐκκλησία, ὁ Παντοκράτορας, εἶναι βέβαιο ὅτι δέν ἦταν μητρόπολη. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, θά ἦταν πολύ δύσκολο νά δεχτοῖμε ὅτι μποροῖ νά ὑπῆρξε μιά τρίτη ἐξίσου λαμπρή, μέ τίς δυό ἄλλες, ἐκκλησία, στόν περιορισμένο χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς ἀκροπόλης, ἡ ὁποία μάλιστα δέ μνημονεύεται σέ καμιά πηγή. Περισσότερο ὅμως, ἀπό τήν ἐνθύμηση τοῦ 1596/7 (γιά τήν κατασκευή τοῦ μιναρέ στή μητρόπολη καί τήν καταστροφή του, «διά πρεσβειῶν τῶν παμμεγίστων

342. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 35 (467). Βλ. καί σ. 37 (469): «Ἡ κατασταθεῖσα περί τό 1596/7 μητρόπολις ἦτο ὁ ἐρειπωμένος παλαιός μητροπολιτικός ναός τῶν χρόνων τοῦ δεσπότου».

343. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Α΄, σ. 148, τ. Β΄, σ. 243. Ἀραβαντινοῦ, *Ἄπαντα*, σ. 59. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 51. Δασκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 182: «Τή θέση τῆς παλαιᾶς αὐτῆς μητροπολης ἐτήρε ὁ ναος τοῦ Παντοκράτορος... ποὺ κι αὐτός μέ τήν ἀποστασία τοῦ Διονυσίου κατεστράφηκε ἀπό τούς Τοίρκους».

344. Πυρσινέλα, *Ἤπειρος*, σ. 761.

345. Πρβλ. Πυρσινέλα, *Ἤπειρος*, σ. 670, ὅπου σημειώνεται ὅτι δέν ξέρουμε, ἂν ἡ πρόθεσή τους ἐλαττώθηκε. Ὅπως θά δοῖμε παρακάτω, σ. 310 κ.ἑ., πράγματι, δέν εἶχε γκρεμιστεῖ.

Ταξιαρχῶν»), φαίνεται ὡς πιθανότερο ὅτι ἡ μητρόπολη ἦταν πάντα ὁ ναός τοῦ ἀρχάγγελου Μιχαήλ. Ἂν δέν συνέβαινε τοῦτο, δεχόμενοι τήν ἐξήγηση τοῦ Βρανούση ὅτι ὁ ἐνθυμησιογράφος ἐννοοῦσε τήν παλαιά μητρόπολη, πρέπει νά συμπεράνουμε, μέ βεβαιότητα, ὅτι ὁ ναός τοῦ Ταξιάρχη ἦταν μητρόπολη τουλάχιστο στά βυζαντινά χρόνια, δεδομένου ὅτι ὁποιαδήποτε ἀλλαγή πού θά τοῦ ἀφαιροῦσε τή μητροπολιτική ἰδιότητα, πρέπει νά ἔγινε μετά τό 1430, τότε πού μνημονεύεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι τόν γκρέμισαν[345α]. Τέλος, δέν εἴμαστε βέβαιοι πότε ὁ Ταξιάρχης ἀπέκτησε γιά πρώτη φορά τή μητροπολιτική του ἰδιότητα. Λίγες πιθανότητες ὑπάρχουν νά ἦταν μητρόπολη (δηλαδή κεντρικός ἐπισκοπικός ναός) πρίν ἀπό τό 1204, καί περισσότερες μετά τήν (βέβαιη, θά λέγαμε) ἀνέγερσή του ἀπό τόν Μιχαήλ Β΄. Δέν ἀποκλείεται ὅμως νά ἔγινε μητρόπολη καί λίγο ἀργότερα.

Σχετικά μέ τήν ἀκριβέστερη, τώρα, θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιά δεύτερη ἐνθύμηση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, ὁ συντάκτης της —προφανῶς ἡγούμενος σέ κοντινή μονή στά Γιάννενα—, γιά νά χτίσει ἤ ἐπισκευάσει κάποια ἐκκλησία, ἀναφέρει: «ἔφερα μαστωρα εναν απω τω Αργυρωκαστρω οποῦ εφτι[α]σε την μητρωπολη κ(αί) τω μηζτητη [= μητζήτη] στη πᾶλ[ι]ᾶ την μητρωπωλη τον αναθεμᾶτησμένον τον μωυσταφα ζτᾶκουση [= Μουσταφᾶ τζαγούση]»[345β]. Ἡ ἐνθύμηση γράφτηκε δυό χρόνια μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1611, ὅταν ἡ νέα μητρόπολη μεταφέρθηκε ἐκτός αὐτοῦ (Ἅγ. Ἀθανάσιος), ὁπότε ἡ παλαιά ἦταν ἡ ἐντός τοῦ κάστρου. Ἂν δεχτοῦμε ὅτι πρόκειται γιά κτίσμα στή θέση τοῦ Φετιχέ τζαμί (ἤ Καπλάν, πασά, ὅπως τό ὀνομάζει ὁ Ἐβλιά), ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε ἄλλο τζαμί στό ΝΑ ὕψωμα, συμπεραίνουμε ὅτι ἡ παλιά μητρόπολη βρισκόταν στό σημεῖο ὅπου ὑψωνόταν ὡς τά 1770 ἡ ἐκκλησία μέ τίς τοιχογραφίες, τήν ὁποία καί καλούμαστε νά ταυτίσουμε μέ τήν ἐκκλησία τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Ἔτσι, τώρα ἐνισχύεται ἡ ἄποψη ὅτι καί κατά τήν τουρκοκρατία, ὡς τό 1611, μητρόπολη ἦταν ὁ Ταξιάρχης, διότι ἄν ὑπῆρχαν δύο παλιές μητροπόλεις, ἡ βυζαντινή (τοῦ Ταξιάρχη) καί ἡ τῆς τουρκοκρατίας (τοῦ Παντοκράτορα ἤ κάποια ἄλλη), ὁ ἐνθυμησιογράφος ἔπρεπε νά μᾶς τό ἔλεγε. (Κι ἐδῶ ὅμως δέν μπορεῖ νά εἴμαστε τελείως βέβαιοι, γιατί ὁ συντάκτης τῆς ἐνθύμησης μπορεῖ νά χαρακτηρίζει ὡς παλιά μητρόπολη ὄχι τόν ἡμιερειπωμένο ναό πού μετεβλήθη σέ τζαμί, ἀλλά ἄλλον ναό λίγο πιό μακριά, ὁ ὁποῖος καί προσδιόριζε τοπικά ὁλόκληρο τό ΝΑ ὕψωμα. Θά ἦταν δυνατό λοιπόν μ' αὐτόν τόν τρόπο νά ὀνομάζει παλιά μητρόπολη τήν πρόσφατα ἐγκαταλειφθεῖσα καί νά ἀγνοεῖ τήν παλιά βυζαντινή μητρόπολη).

345α. Ὅπως θά δοῦμε, παρακάτω, σ. 310 κ.ἑ., οἱ Τοῦρκοι, ὅταν μπῆκαν στό κάστρο μετά τό 1611, γκρέμισαν μόνο ἕνα μικρό μέρος τοῦ Ταξιάρχη. Ἔτσι, ἔμεινε ἡ παράδοση ὅτι ἡ ἐκκλησία κατεστράφη ἀπό τούς Τούρκους, ἐνῶ αὐτή ἔμενε ὀρθια ὡς τό 1770.

345β. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 36 (468).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὁρισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις, συμπληρωματικές, γιά τή θέση τῆς μητρόπολης, μπορεῖ νά γίνουν ἐπανερχόμενοι στό μεταγενέστερο χρονικό πού κάνει λόγο γιά τήν ἁρπαγή τῶν θυγατέρων τῶν χριστιανῶν, ἀναφέροντας, ὅπως ἤδη εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε, τή μητρόπολη, τόν Παντοκράτορα καί τό καμπαναριό, ἄν τό συσχετίσουμε μέ τά ὅσα γράφει γιά τά διό τελευταῖα ὁ Μπαλάνος. Σύμφωνα μέ τό Χρονικό, παρέχεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Παντοκράτορας καί τό καμπαναριό βρίσκονταν κοντά-κοντά, ἀποτελώντας, θά λέγαμε, ἕνα συγκρότημα, ἐνῶ ἡ μητρόπολη ἦταν κάπως ἀπομακρυσμένη. Τό ἴδιο διαπιστώνουμε καί κατά τήν ἀποκάλυψη τῶν θεμελίων (ὅταν ὁ Ἀλῆς ἔφτιαχνε τά «νέα σεράγιά του», καί βρέθηκε ὁ τάφος τοῦ Θωμᾶ), πού ὁ Μπαλάνος σωστά ταυτίζει μέ τόν Παντοκράτορα, «τό ὁποῖον βεβαιοῖ καί τό καμπαναρεῖον, ὁπού ἕως ἐκείνας τάς ἡμέρας ἔστεκεν ἐκεῖ σιμά»[345γ]· ὁ Παντοκράτορας δηλαδή μέ τό καμπαναριό βρίσκονταν κοντά, ἐνῶ ὁ ναός-τζαμί πού ὡς τά 1770 ἐσώζετο ὁλόκληρος μέ τίς παραστάσεις του, «πλήν τοῦ ἁγίου βήματος», βρισκόταν πιό μακριά, ὅπου ἐφθανε ἀπό «τά μέσα» τό σεράγι. Ἔχουμε, λοιπόν, κατά τόν Μπαλάνο: α) τό συγκρότημα τοῦ Παντοκράτορα καί τοῦ καμπαναρείου σ' ἕνα σημεῖο ὅπου χτίστηκε τό σεράγι[345δ] καί β) πιό ἀπομακρυσμένο στήν ἄκρη τούτου, τόν σχεδόν σωζόμενο ὡς τά 1770 ναό, ἐνῶ κατά τό Χρονικό (Σύνοψις ἱστορίας) ἔχουμε: α) συγκρότημα Παντοκράτορα-καμπαναρείου β) μητρόπολη, σέ ποιό ἀπομακρυσμένο σημεῖο. Νομίζω ὅτι βάσει τῶν δύο ἀφηγήσεων, ὁ σχεδόν σωζόμενος ὡς τό 1770 ναός μέ τίς παραστάσεις πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τή μητρόπολη, δηλαδή, ὅπως ἤδη διαπιστώσαμε, τήν ἐκκλησία τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἄγνωστο ἄν ἦταν χτισμένη πρός τό κέντρο ἤ ὅπου περ. σήμερα τό Φετιχέ τζαμί[345ε]· μία ἄλλη ἔνδειξη ὅτι καί στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὡς τό 1611, μητρόπολη ἐξακολουθοῦσε νά

345γ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 55-56 (487-88).

345δ. Δέ γνωρίζουμε ποῦ ἀκριβῶς βρισκόταν ὁ Παντοκράτορας μέ τό καμπαναριό, γιατί τά κτίσματα τοῦ Ἀλῆ ἦταν πολύ ἐκτεταμένα, ὁ Λαμπρίδης, ὅμως, *Ἠπειρωτ. Μελετήματα*, σ. 25-26, πιστεύει ὅτι τό ἅγιο βῆμα τοῦ ναοῦ βρισκόταν στό γυναικωνίτη τοῦ σεραγιοῦ. Ποῦ ἀκριβῶς βρισκόταν ὁ γυναικωνίτης μαθαίνουμε ἀπό τόν ἴδιο τό Λαμπρίδη: «Ἡ μέν βόρειος τοῦ ἑνώ φρουρίου πλευρά κατειχετο ὑπό σειρᾶς κιβερνητικῶν κτιρίων ἡ δέ μεσημβρινή ὑπό τοῦ γυναικωνίτου καταλήγοντος ΝΑ εἰς τό τζαμίον... Ὁ δ' ἀνδρωνίτης ὑπό στενῆς καί μακρᾶς αὐλῆς ἀπό τοῦ γυναικωνίτου χωριζόμενος ἔκειτο εἰς τό μέγα τοῦ σεραγιοῦ μέτωπον πρός βορρᾶν». Ἄρα, κατά τόν Λαμπρίδη, ὁ Παντοκράτορας βρισκόταν κοντά στό σημερινό βυζαντινό μουσεῖο, πρός τό ΝΔ ἄκρο (τόν μεσαιωνικό πύργο). Ὁ Δάκαρης πιστεύει ὅτι ὁ βυζαντινός ναός τοῦ Παντοκράτορα βρισκόταν στή δυτική πτέρυγα τοῦ σεραγιοῦ, σέ κάποια ἀπόσταση ἀπό τή μητρόπολη τῶν Ταξιαρχῶν (Δάκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 181. Ὁ Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 57 (489) - 58 (490), τόν τοποθετεῖ νοτιοανατολικά τοῦ τζαμιοῦ, «εἰς τό κεντρικόν πλάτωμα τοῦ Ἰτς-Καλέ». Ὁπωσδήποτε πρέπει νά ὑπῆρξε κάποια ἀπόσταση ἀπό τόν Ταξιάρχη, μᾶλλον πρός τήν ἔξοδο.

345ε. Ἐκεῖ τόν τοποθετοῦν οἱ περισσότεροι ἐρευνητές. Βλ. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 241. Λαμπρίδου, *Ἠπειρωτ. Μελετήματα*, σ. 25. Πυρσινέλα, *Ἴδρυσις*, σ. 533. Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 21. Δάκαρη, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 182. Κωνστάντιου, *Κάστρο*, σ. 30.

ἦταν ὁ Ταξιάρχης. Ἐξάλλου, θά ἦταν μᾶλλον ἀπίθανο νά βρισκόταν στίς εὐνοημένες αὐτές θέσεις ἤ πολύ κοντά τους ἄλλος ἄγνωστος ναός, ἤ ἀκόμη καί ὁ Παντοκράτορας.

Μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι, ὕστερα ἀπ' ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ὅτι στά βυζαντινά χρόνια ὁ ναός τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ἦταν ὄχι μόνο ὁ προστάτης ἀλλά καί ἡ μητρόπολη τῶν Ἰωαννίνων[345στ], πού ἴσως βρισκόταν στή θέση τοῦ σημ. Φετιχέ τζαμί, ἤ πρός τό κέντρο τοῦ λόφου, τουλάχιστο ὡς τόν ἐρχομό τῶν Τούρκων. Ὕστερα ἀπό τόν ἐρχομό τῶν Τούρκων καί ὡς τό 1611 δέν εἶναι τελείως βέβαιο ἀπό τά παραπάνω στοιχεῖα, ποιά ἐκκλησία ἀποτελοῦσε τή μητρόπολη. Τό πιθανότερο εἶναι νά ἐξακολουθοῦσε νά ἦταν ὁ Ταξιάρχης (τόν ὁποῖο φαίνεται, οἱ Τοῦρκοι δέν γκρέμισαν[345ζ] ἤ τουλάχιστον δέν γκρέμισαν παρά σε πολύ μικρό βαθμό), μπορεῖ ὅμως νά ἦταν καί ὁ Παντοκράτορας.

Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορα, ὁ ὁποῖος κατασκευάστηκε ἐπίσης στά βυζαντινά χρόνια πρέπει νά ἦταν σημαντική ἐκκλησία, μεγάλων διαστάσεων. Ἡ ταφή μέσα στόν Παντοκράτορα τοῦ δεσπότη Θωμᾶ Πρελούμπου πιθανῶς σημαίνει ὅτι αὐτός ἦταν καί ὁ κτήτωρ τοῦ ναοῦ. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Θωμᾶς ἐκτός ἀπό τείχη καί πύργους, ἔχτιζε καί ἐκκλησίες, ἐνῶ δέν παρέλειπε νά εὐεργετεῖ ἱερούς ναούς καί μοναστήρια[345η]. Ὁ Βρανούσης ἀναρωτιέται πῶς δέ βρέθηκαν μαζί καί ἄλλες λάρνακες δεσποτῶν ἤ τῶν συζύγων τους. Ἴσως τοῦτο ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα κατασκευάστηκε ἀπό τό Θωμᾶ, ὅπου προφανῶς εἶχε ζητήσει ὁ ἴδιος νά ταφεῖ[345θ]. Τό χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύει ὅτι ὁ Θωμᾶς θάφτηκε «ἐντίμως»[345ι], πράγμα πού σημαίνει, πιθανότατα, ὅτι θάφτηκε καί αὐτός σέ κάποιον ναό, μολονότι τό ἴδιο χρονικό τόν καλεῖ «ἀποστάτη», γιατί ταλαιπώρησε τήν Ἐκκλησία καί κάλεσε τούς Τούρκους.

Τελειώνοντας συμπεραίνουμε ὅτι κατά τήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο, τό νοτιοανατολικό ὕψωμα, ἡ παλιά ἀκρόπολη τοῦ Βοημούνδου, ἦταν κατειλημμένη κυρίως ἀπό ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα· ὁ μητροπολιτικός ναός τοῦ ἀρχαγγέ-

345στ. Δέν πρέπει νά μᾶς παραπλανήσει ἡ πληροφορία τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέως τῆς δημώδους παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων (Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 94), ὅτι ὁ Θωμᾶς ἐτάφη «εἰς τήν μητρόπολιν», γιατί τοῦτο ἐγράφη πολύ ἀργότερα. Δέν γνωρίζουμε, ἐξάλλου, ὁ συγγρ. γιά ποιά μητρόπολη μιλάει καί ἄν ἤξερε ποῦ ἀκριβῶς ἐτάφη ὁ Θωμᾶς.

345ζ. Ἴσως γιατί τιμόταν στό ὄνομα τοῦ Ταξιάρχη, πού οἱ Τοῦρκοι τιμοῦσαν. Δέν ἀποκλείεται νά γκρέμισαν, ὅπως σημειώνει ὁ Βρανούσης, ἕνα μικρό τμῆμα του πού ἐθεωρεῖτο προκλητικό (π.χ. καμπαναριό). Ὁ Δάκαρης, *Λ. Βρανούση, Ἱστορικά*, σ. 181, πιστεύει ὅτι τήν περίοδο αὐτή μητρόπολη ἦταν ὁ Παντοκράτορας.

345η. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 221: «Τάχα κτίζει καί ἐκκλησίες». Βλ. καί Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 59.

345θ. Ἴσως στό ναό αὐτό ἀνήκει καί ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ Θωμᾶ, ὅπου παρουσιάζεται ὡς Ἀλβανητοκτόνος (ΟΚΕΑΛΒΑΝΗΤ...), καί ὄχι στό μητροπολικό ναό τῆς πόλης (Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 65 (497) κ.ἑ. Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 17).

345ι. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λου Μιχαήλ, τό πιό ἀρχαῖο κτίσμα, προφανῶς ξαναχτισμένος μετά τό 1204, στήν ἄκρη, περ. στή θέση τοῦ Φετιχέ, ἤ πρός τή μέση τοῦ λόφου, ὁ Παντοκράτορας, τό καμπαναριό (πού προφανῶς ἀνῆκε σέ μοναστήρι) κοντά του, καί, λογικά, τό ἐπισκοπεῖο[346]. Χῶρος γιά σπίτια πρέπει νά ἦταν λιγότερος, κυρίως πρός τό μέρος τῆς πόλης, σέ ἀντίθεση μέ τήν πρό τοῦ Ἀλῆ ἐποχή[347]. Τό νοτιοανατολικό ὕψωμα ἦταν ὁ κυριότερος χῶρος συγκεντρώσεων καί ὁ χῶρος μέ τά ἐπίσημα ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα, καί γι' αὐτό τό λόγο, προφανῶς, ἡ πύλη τοῦ γουλᾶ βλέπει πρός ἀνατολάς, δεδομένου ὅτι πρός τό σημεῖο αὐτό συνήθως κατευθυνόταν ἡ ἡγεσία.

Εἶναι πιθανότερο ἡ ὀνομασία τοῦ λόφου, κατά τή βυζαντινή περίοδο, νά ἦταν *Ἅϊ Ταξιάρχης*, ἀπό τό κυριότερο κτίσμα, δέν ἀποκλείεται ὅμως ἡ ὀνομασία «Γουλάδες» τῆς τουρκοκρατίας νά ἔχει τίς ρίζες του στή βυζαντινή ἐποχή (*Πύργοι*). Ἐκεῖνο πού πρέπει νά θεωρήσουμε, πάντως, ὡς βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ λόφος δέν ὀνομαζόταν γουλάς (*Κάτω* ἤ μέ ἄλλο ἐπίρρημα), τουλάχιστο κατά τά ὑστεροβυζαντινά χρόνια. Τοῦτο δέ σημαίνει ὅτι ὁ Βοημοῦνδος δέν εἶχε κατασκευάσει στό σημεῖο αὐτό ἀκρόπολη. Ἴσως λεγόταν καί τό ὕψωμα αὐτό γουλάς στή μεσοβυζαντινή περίοδο, τό πιθανότερο ὅμως εἶναι ἀκόμα καί τότε οἱ κάτοικοι νά μήν τοῦ ἔδωσαν τό ὄνομα αὐτό, ἀφοῦ ὁ γουλάς (ἀκρόπολη) στά κάστρα συνήθως ἦταν ἕνας[348]. Ἔτσι τό πιό φρόνιμο εἶναι νά ἐντάξουμε τό νοτιοανατολικό ὕψωμα στή χώρα, ἄν καί εἶχε κάποια αὐτοτέλεια πού προφανῶς τοῦ ἔδιναν οἱ ἐκεῖ προϋπάρχουσες ὀχυρώσεις (ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Βοημούνδου) καί ὅπου ἀργότερα δέσποζαν οἱ πύργοι, παλιοί, βυζαντινοί, ἤ ἴσως καί νεότεροι, τουρκικοί[349]. Ἡ μορφή τοῦ ὑψώματος ἄλλαξε τελείως ἐπί Ἀλῆ, ὁ ὁποῖος ἔχτισε ἐκεῖ τό σεράι του καί τούς βοηθητικούς χώρους, ἐνῶ ὀχύρωσε τό ὕψωμα μέ ἰσχυρά τείχη, ἀποτελώντας ἀπό τήν ἐποχή αὐτή καί ὕστερα τό Ἴτς Καλέ (Ἐσωτερικό φρούριο), κι ἔτσι, γιά πρώτη φορά, ἡ ἀκρόπολη ἔπαψε νά βρίσκεται στό βορειοανατολικό ὕψωμα.

346. Ἐπισκοπεῖα μνημονεύονται στήν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀποκαύκου, στή Ναύπακτο («ἐκ τιτάνου καί λίθων θριγγῷ περισφιγμένον... συνεπτυγμένον παλάτιον»), μέ προαύλιο καί αὐλόπορτες, στήν Ἄρτα καί Βόνιτσα (Κατσαροῦ, *Ἀπό την καθημερινή ζωή*, σ. 643-645).

347. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 53 (485), ὅπου φαίνεται πώς ὑπῆρχαν ἀρκετά σπίτια πού ἀπαλλοτρίωσε ὁ Ἀλής, γιά νά φτιάσει τό σεράγι του. Καί ἀπό τό κείμενο τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεπῆ γίνεται φανερό ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ σπίτια πλούσιων Τούρκων.

348. Π.χ. στό Μυστρᾶ ἤ τήν Κόρινθο. Ἀκόμη καί στή Θεσσαλονίκη πού ἦταν μεγάλη πόλη, μία εἶναι ἡ ἀκρόπολη.

349. Φαίνεται ὅτι καί ὁ Ἀλής ἔχτισε ἐκεῖ πύργο (γουλά). Βλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 53 (485).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ε. Η ΕΚΤΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΧΩΡΑ

α) Οἱ ἔξωθεν σέ σχέση μέ τούς ἐντός. Ἐπικοινωνία

Ὁ χῶρος πού κάλυπτε ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων, διακρίνεται στίς πηγές ἀπό τίς γύρω περιοχές βάσει τῶν τειχῶν τοῦ κάστρου. Τό κάστρο χωρίζει τούς προνομιούχους κατοίκους του ἀπό τούς ἄλλους. Εἶναι σύμβολο διάκρισης, ἀλλά (κυρίως ὁ γουλάς) καί ἐξουσίας[350]. Οἱ *ἔξωθεν* ἤ *ἔξω* ἦσαν ἐκεῖνοι πού ζοῦσαν ἐκτός κάστρου, ὅσο μακριά καί ἄν κατοικοῦσαν[351], σέ ἀντίθεση μέ τούς *ἐντός* ἤ *ἀπέσω*. Ἀκόμη καί ὅσοι διέμεναν μέσα σέ ἄλλο κάστρο, γιά τίς τοπικές πηγές λογίζονται ὡς *ἔξωθεν*. Πράγματι μ' αὐτόν τόν τρόπο χαρακτηρίζονται οἱ εὐγενεῖς ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἔρθει νά ζήσουν στά Γιάννενα ἀπό κάστρα τῆς Βαγενητίας[352]. Φυσικά, «ἐκτός» τοποθετοῦνται καί τά «χωρία καί κτήματα» τῶν κατοίκων τῆς πόλεως τῆς Ἰωαννίνων[353]. Ἦταν ἡ «ἐκτός χώρα», ἡ «ἔξω Ἰωαννίνων»[354] (ἡ γνωστή, γενικότερα, ὡς *ξώχωρα* ἤ *ξώκαστρο*).

Ἡ ἀντίληψη τῆς διάκρισης σέ ἐντός καί ἐκτός τῶν τειχῶν ἦταν βαθειά ριζωμένη στό μεσαίωνα, λόγω τῆς ἀσφάλειας πού ἐνέπνεαν τά ἰσχυρά τείχη μιᾶς σημαντικῆς πόλης. Ἔτσι, τήν ἐποχή αὐτή ὁ πληθυσμός τῆς ὑπαίθρου συμπιέζεται μέσα στίς ὀχυρωμένες πόλεις (μολονότι ἡ ἔλλειψη μέτρων ὑγιεινῆς εἶναι συχνό φαινόμενο, μέ ἀποτέλεσμα νά ξεσποῦν ἐπιδημίες)[355] ἤ τουλάχιστον συγκεντρώνεται ἔξω ἀπό τά τείχη τους, ὥστε νά μποροῦν νά προστατεύονται, σέ περίπτωση ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν. Στήν πραγματικότητα, ἡ ἀντίληψη αὐτή ἐμφανίζεται

350. Πρβλ. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 46.

351. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 232: «Οὐ μόνον τούς κατοικοῦντας *ἐντός* τῶν Ἰωαννίνων ἐγλύκανεν, ἀλλά καί τούς *ἔξωθεν* Ἀλβανίτας εἰς γαλήνην καί ἀγάπην εἰρηνικήν κατέστησεν». *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1291: «Χώρια ἐκ τό καθ' ἑαυτό, *χώρια ἐκ τούς ἔξω*», στ. 3122: «Ὅσοι εὑρισκόνταν κατοικοῦν εἰς τά Γιάννινα *ἀπέσω*». Βεβαίως τά δύο ἐπιρρήματα κρατοῦν καί τήν κανονική τους σημασία (π.χ., *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 224: «*ἔξωθεν* γάρ περιεκύκλουν τήν πόλην οἱ Ἀλβανῖται, *ἔσωθεν* δέ παρηνώχλουν κακῶς τόν γουλᾶν». Οἱ κατοικοῦντες ἐκτός κάστρου σέ ἄλλες πόλεις καλοῦνται καί ἐξωκαστρηνοί (π.χ. οἱ ἐξωκαστρηνοί Κέρκυρας πού ζοῦσαν κυρίως στή μέση Κέρκυρα ἀλλά καί στό βόρειο τμῆμα τοῦ νησιοῦ· Ἀσωνίτη, *Οἱ ἐξωκαστρηνοί* (ὑπό δημοσ.).

352. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 215: «οἱ *ἔξωθεν* ἐλθόντες».

353. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82.

354. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 85-86.

355. Πρβλ. Νεράτζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 223-24.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πολύ νωρίτερα, ἀπό τόν 7ο καί 8ο αἰ., λόγω τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Στή Θεσσαλονίκη π.χ., πρός τήν ὁποία κατευθύνονται συχνά οἱ Σλαῦοι, οἱ ἐπιδρομεῖς λεηλατοῦν τήν ἐκτός τειχῶν περιοχή κι ἔτσι ὁ χῶρος αὐτός διαφοροποιεῖται ἀπό τόν ἐντός τῶν τειχῶν χῶρο[356]. Στά Γιάννενα συμβαίνει τό ἴδιο, κυρίως μέ τούς Ἀλβανούς· μόνο στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύονται ἀκατάπαυστες ἐπιδρομές ἀλβανικῶν φύλων, σέ διάστημα τεσσάρων περ. δεκαετιῶν[357]. Μή μπορώντας νά καταλάβουν τήν πόλη, οἱ εἰσβολεῖς λεηλατοῦσαν τίς καλλιεργημένες ἐκτάσεις καί τά χωριά, μέ σκοπό νά ἐπιφέρουν σιτοδεία. Στήν ἀρχή μάλιστα τῆς ἡγεμονίας τοῦ Θωμᾶ Πρελοΐμπου, οἱ Ἀλβανοί ἐξεστράτευαν ἐναντίον τῶν Ἰωαννίνων κάθε χρόνο καί δέν ἐπέτρεψαν νά συγκεντρωθεῖ σοδειά, γιά τρία χρόνια[358]. Τοῦτο σημαίνει πώς οἱ ἐπιτιθέμενοι γνώριζαν ὅτι γιά νά καμφθεῖ ἡ ἀντίσταση τῶν πολιτῶν ἔπρεπε νά ὑπάρξει ἔλλειψη τροφίμων.

Ἀσφαλῶς στή διαφοροποίηση τοῦ χώρου ἔξω ἀπό τά τείχη, ἀπό ἐκεῖνον μέσα στά τείχη, συνέβαλε καί ἡ πίστη τῶν Γαννιωτῶν γιά προστασία τῶν ἐντός τῆς πόλεως κατοίκων, ἐκ μέρους τοῦ πολιοῦχου ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ. Κατά τά γραφόμενα στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἡ πόλη ἦταν *θεόσωστος* καί οἱ κάτοικοί της συνεχῶς κάτω ἀπό τήν προστασία καί σκέπη του[359]. Μνημονεύσαμε ἤδη ὅτι κατά τή σφοδρή ἀλβανική ἐπίθεση τοῦ 1379 οἱ κάτοικοι ἀπευθύνθηκαν παρακλητικά στόν προστάτη ἅγιο τῆς πόλης καί σ' αὐτόν ἀπέδωσαν τή σωτηρία τους[360]. Τό ἴδιο γινόταν καί μέ τούς Θεσσαλονικεῖς, οἱ ὁποῖοι κατεύθυναν τίς προσευχές τους στόν πολιοῦχο Ἅγιο Δημήτριο[361]. Ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς πόλης ὑπῆρχαν βέβαια ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα ἀφιερωμένα σέ ἁγίους ἀλλά δέν ὑπῆρξαν τείχη πού νά προστατεύουν[362] καί νά συμβάλλουν καθοριστικά στή γιγάντωση τῆς πίστης γιά τίς θαυματουργικές ἰδιότητες τοῦ πολιοῦχου ἁγίου. Τά τείχη τῶν Ἰωαννίνων, μέ τή λίμνη καί τήν τάφρο πού τά περιέβαλε, ἀπετέλεσαν πράγματι τόν κυματοθραύστη τῶν ἀλβανικῶν ἐπελάσεων. Ἔτσι ὁ ρόλος τῆς πόλης γιά τήν περιοχή, κατά τόν 14ο καί 15ο αἰώνα ἦταν περίπου ὁ ἴδιος

356. Κωνσταντακοπούλου, *Βιζαντ. Θεσσαλονίκη*, σ. 16.

357. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 220 κ.ἑ.

358. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 220: «... καί πολιορκεῖν τήν πόλιν ἐγείρονται, καί χρόνον πρός χρόνον ἐχεηλατοῦντες οὐκ ἐῶσιν αὐτήν ἐσοδιάζειν χρόνους τρεῖς».

359. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, 78, 80, 84, 86.

360. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 224: «... ἦν ἐλυτρώσατο κύριος ὁ θεός ἐκ τῶν χειρῶν τῶν Ἀλβανιτῶν τῇ πρεσβεία τοῦ φύλακος ταύτης, τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ τῶν ἄνω δυνάμεων». Σέ κάθε περίσταση, οἱ κάτοικοι, ἀσάμη καί ξένοι, ἀπευθύνονταν στόν ἀρχιστράτηγο (Πρβλ. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1389-92: «Θαρρῶ εἰς τόν Ἀρχιστράτηγον ὅλο νά τό ἐπάρῃ / τό Δεσποτᾶτο ἐκδουλεύθῃ ἀπέ τούς Ἀλβανίτας».

361. Πρβλ. Κωνσταντακοπούλου, *Βιζαντ. Θεσσαλονίκη*, σ. 16.

362. Ἂν ὑπῆρχαν ναοί, βρίσκονταν στό ὅλος τοῦ ἐπιδρομέα, ἄν καί ὑπάρχουν παραδείγματα ἀσάμη καί ἀλλόπιστων ἐπιδρομέων, ποῦ τούς σεβάστηκαν. Τά μοναστήρια πρέπει νά ἦταν ὀχυρωμένα.

μέ ἐκεῖνον τῆς Θεσσαλονίκης τόν 7ο καί 8ο αἰώνα[363]. Οἱ δυό πόλεις, ἐξάλλου, συσχετίζονται στό Χρονικό τῶν Τόκκων γιά τούς ἄρχοντες καί τήν «κλήρα»[364].

Ἡ ἔλλειψη ἀσφάλειας ἔξω ἀπό τά τείχη δέ σήμαινε βέβαια ὅτι οἱ κάτοικοι δέν ταξίδευαν, τοῦτο ὅμως γινόταν εὐκολότερα σέ ὁμαλότερες ἐποχές. Ἔτσι, στήν ἐποχή μετά τή φραγκική κατάκτηση, φαίνεται πώς τά ταξίδια πρός ἤ ἀπό τά Γιάννενα δέν ἀντιμετώπιζαν ἰδιαίτερες δυσκολίες, ἰδιαίτερα πρός τίς κοντινές περιοχές, ὅπως π.χ. ἡ Δρυϊνούπολη, Βόνιτσα ἤ Ἄρτα[365]. Κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων ἐπισκέπτονταν καί τή Ναύπακτο[366], ἀλλά καί ὁ Ἀπόκαυκος εἶχε ἐπισκεφτεῖ τά Γιάννενα, εἴτε γιά νά μείνει, ἀφοῦ εἶχε ἐκεῖ γνωστούς καί φίλους, εἴτε καθ' ὁδόν πρός τήν Πελαγονία, ὅπου θά συναντοῦσε τόν Θεόδωρο Δούκα[367]. Ἐξ ἄλλου, ὁ Θεόδωρος Καντακουζηνός[368], διάκονος τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων, πῆγε στή Ἀχρίδα, στό συνοδικό δικαστήριο, διανύοντας, μακρά καί τραχεῖα καί «ἀργαλέον» ὁδόν[369]. Καθώς φαίνεται, στό ἴδιο πρόσωπο ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων εἶχε ἐγχειρίσει καί ἐπιστολή γιά τόν Χωματηνό, γιά κάποια ὑπόθεση, πού δέν ἀφοροῦσε τόν Καντακουζηνό. Ἡ ἐπιστολή, ἡ «διαλαλία» καί τά μεταβιβαστικά προφορικά μηνύματα ἦταν τότε οἱ μόνες μορφές ἐπικοινωνίας[370]. Ἔτσι, οἱ Γιαννιῶτες ἔστειλαν «πιττάκιν» στόν δούκα (Κάρολο Τόκκο), ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Κάρολος ἔστειλε μυνήματα στή χώρα «σκεπαστά καί φανερά» καί στή γυναίκα του «συγχαραραίους», γιά νά τῆς πᾶνε χαρμόσυνη εἴδηση[371]. Καί ἡ Μαρία Παλαιολογίνα κάλεσε Γιαννιῶτες ἄρχοντες ἀπό τήν ἐξορία, μέ γράμματα πού τούς ἔστειλε[372]. Τούς ἑπόμενους αἰῶνες ὑπάρχουν παραδείγματα ταξιδιωτῶν πρός τά Γιάννενα ἤ ἀντίστροφα (π.χ. πολλοί ἀπεσταλμένοι τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, στό Βοδενά, ὁ Σίμων Στρατηγόπουλος στή Λευκάδα καί ὁ «φαμελίτης» τοῦ Καρόλου δούκα ἀπό τή Λευκάδα στά Γιάννενα, ὁ ἡγούμενος τοῦ ἀρχιμανδρείου Γαβριήλ, στή Θεσσαλονίκη καί Κωνσταντινούπολη, πρόκριτοι τῶν Σερβίων στά Γιάννενα κ.λπ.), ἀλλά ὁ κίνδυνος νά περιπέσουν σέ ἐχθρικά χέρια ἦταν μεγάλος. Ἔτσι τά διάφορα κάστρα μέ τίς φρουρές ἀποτελοῦσαν

363. Πρβλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 83 (515), πού ἐκτιμᾶ, ὅτι, ἄν δέν ὑπῆρχαν τά Γιάννενα, ἴσως ἦταν διαφορετική σήμερα ἡ πληθυσμιακή σύνθεση τῆς περιοχῆς.

364. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3115-16.

365. Bees, *Unedierte*, σ. 141, 142, 149.

366. Bees, *Unedierte*, σ. 155-156. Δελημάρη, *Ἅπαντα*, σ. 296, 339.

367. S. Petrides, *Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits: Isvestija russkago Arhacologič eskago Instituta v. Konstantinopole*, 2-3, 14 (Sofija, 1909). Βλ. καί Δελημάρη, *Ἅπαντα*, σ. 98, 172. Nicol, *Despotate*, 1957, σ. 56.

368. Δέ γνωρίζουμε ἄλλον Καντακουζηνό στά Γιάννενα.

369. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 289, 291.

370. Δελημάρη, *Ἅπαντα*, σ. 306: «Φήμη δέ ἐλθούσης εἰς ἐμέ παρά Δρυϊνουπολίτου διακόνου τόν καλόν ἀποβιῶναι Ἰωαννίνων...». Κατσαροῦ, *Ἀπό τήν καθημερινή ζωή*, σ. 639.

371. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1182, 1434, 1571.

372. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀσφαλεῖς συνδετικούς κρίκους (π.χ. ἡ Ἀραχοβίτσα, ἡ Βροσίνα καί ὁ Ἅγιος Δονάτος, στό δρόμο πρός Πάργα). Ἡ θέση ἐξ ἄλλου τῶν Ἰωαννίνων πάνω σ' ὁρισμένους σχετικά εὐρείας κυκλοφορίας δρόμους, ἀπό Ἀργυρόκαστρο πρός Ναύπακτο καί ἀπό Τρίκαλα πρός Ἰόνιο συνέβαλε στήν καλύτερη ἐπικοινωνία. Ἔτσι, ἡ εἴδηση πού ἔφτασε στήν Κέρκυρα, στίς ἀρχές τοῦ 1424, ὅτι συνελήφθη ὁ προνοητής (provediteur) Niccolò Giorgio, ἐνῶ ἐγκατέλειπε τήν Ἀδριανούπολη γιά τή Θεσσαλονίκη, ἔφθασε μέσω Ἰωαννίνων[372α].

Οἱ ἀλβανικές ἐπιδρομές τόν 14ο αἰ. ἦταν κυρίως ὁ λόγος πού οἱ ἐπικοινωνία ἦταν δύσκολη. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Καρόλου Τόκκου «πολλά ἐκακοπάθησεν 'ς τά Ἰωάννινα νά σέβη», γιατί «τά Ἄλβανα ἀπίστησαν, τόπος ἀνακατώθη / ἕνας τόν ἄλλον κούρσευεν, τούς δρόμους ἐκρατοῦσαν». Ἐξ ἄλλου ἀπό τήν «ἀνακάτωσιν ὅπου ἦτον εἰς τόν τόπον» τά μηνύματα ἀργοῦσαν νά ἔρθουν[373]. Ἄν ἦταν ἀνάγκη νά φθάσει κανείς σέ μικρό χρονικό διάστημα, ὅπως ὁ Κάρολος Τόκκος, τό 1425, ἀπό τά Γιάννενα στή Λευκάδα (Ἁγία Μαύρα), ὁ κόπος ἦταν μεγάλος[374].

β) Ἡ οἰκιστική κατάσταση ἔξω ἀπό τά τείχη. «Ἐμπόριον» (μποριό)

Δέν ὑπάρχουν σαφεῖς πληροφορίες στίς πηγές ἀπό τίς ὁποῖες θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε μέ βεβαιότητα ὅτι ὑπῆρχε οἰκισμός ἔξω ἀπό τά τείχη τῶν Ἰωαννίνων (ὅπως π.χ. στήν Κέρκυρα ἡ ἔξω σινοικία, ὁ μπούργκος, πολύ κοντά στά τείχη)[375], τουλάχιστο κατά τούς δύο τελευταίους αἰῶνες, ὡς τόν ἐρχομό τῶν Τούρκων, ἐποχή κατά τήν ὁποία οἱ εἰδήσεις γιά τήν πόλη πληθαίνουν. Ἔχουμε ἀναφερθεῖ ἤδη στή θέση Λιβαδιώτη[376], ἀκριβῶς ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς πόλης (σημ. πλ. Μαβίλη), ὅπου οἱ Γιαννιῶτες ἔριχναν τό σταυρό, στή γιορτή τῶν Θεοφανείων, ἀλλά δέ μνημονεύεται τίποτε γιά σινοικία. Σέ μεσαιωνική πηγή (Χρονικό Ἰωαννίνων) ὑπάρχει μνεία μόνο τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρχιμαν-

372α. Thiriet, *Régestes*, τ. Β΄, σ. 214 (ἀρ. 1929). Τά Γιάννενα πρέπει νά ἦταν τό μέσον τῆς ἀπόστασης, μιᾶς περιοχῆς ἀπό τή Δρυϊνούπολη στήν Ἄρτα πού ἦταν προσιτή ἀπό τή Μακεδονία καί συγκεκριμένα ἀπό τά Γρεβενά (Δελημάρη, Ἅπαντα, σ. 128: «Καί σύ γοῦν ἀπάρας τῶν Γρεβενῶν, καί δύο θέμενος ὄκρα, Ἄρταν καί Δρυϊνουπολιν, ἡ ἐν ἐνι τῶν ὄκρων τούτων ἐντεῦξη ἡμῖν, ἡ περί που τήν τούτων μεσότητα...») ἀλλά καί σημεῖον ἀναφορᾶς (Δούκας, σ. 197: «... πέραν Ἰωαννίνων»).

373. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1333-35, 1460-61.

374. Μέρτζιον, *Ἀνέκδοτος ἐπιστολή*, σ. 559.

375. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 45-46.

376. Ἡ ὀνομασία τῆς θέσης ἐπέζησε ὡς τά νεότερα χρόνια καί ὡς σήμερα. (Καραπόζηλου, *Δυό σπιχουργήματα*, σ. 103: «Ἔβλεπες στό Λειβαδιώτη ὡς καί εἰς τό παραπόρτι». Ἐπίσης, σ. 107. Ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρωπωνυμίου Λειβαδιώτη πρίν ἀπό τή λήξη τοῦ μεσαίωνα δέ σημαίνει ἀναγκαστικά καί ὕπαρξη σινοικίας. Τό πιθανότερο εἶναι νά εἶχε ἐκεῖ κάποιος Λειβαδιώτης κτήματα ἤ οἰκήματα πού ἀποτέλεσαν τόν πυρήνα τῆς μετέπειτα σινοικίας.

δρείου[377], πού σήμερα βρίσκεται ἔξω ἀπό τό κάστρο, ἀλλά μέσα στή σημερ. πόλη, γιά τήν ὁποία θά γίνει λόγος παρακάτω.

Ἡ πρώτη μνεία γιά κατασκευή σπιτιῶν ἐκτός κάστρου, ἀφορᾶ στούς Τούρκους ἐκείνους, πού, τό 1430, ἔστειλε ὁ σουλτάνος νά παραλάβουν τά Γιάννενα, συγκεκριμένα, στή θέση «Τουρκοπάλουκο»[378], ἴσως κοντά στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ἀγορᾶς[379]. Οἱ ἑπόμενες πληφορίες στηρίζονται ἀποκλειστικά στίς παραδόσεις[380].

Ἡ ἀσάφεια αὐτή, γιά τήν οἰκιστική κατάσταση ἔξω ἀπό τά τείχη τοῦ κάστρου, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐκφρασθοῦν διαφορετικές ἀπόψεις ἀπό ἐρευνητές. Οἱ περισσότεροι πιστεύουν ὅτι ὑπῆρχαν στά μεσαιωνικά χρόνια συνοικίες καί ἔξω ἀπό τό κάστρο. Μερικοί, μάλιστα, μνημονεύουν, ἐκτός ἀπό τόν Λιβαδιώτη, τίς συνοικίες Σαράβα, Τσουκαλᾶ καί Τσιγαρᾶ[381], πού γνωρίζουμε ὅτι βρίσκονταν κατά τήν τουρκοκρατία κοντά στό κάστρο (ἡ Τσιγαρᾶ στό κέντρο τῆς πόλης)[382]. Ὁ Ἀραβαντινός, μάλιστα, σημειώνει, ὅτι, ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ συνοικία Λιβαδιώτη καί ἄλλες, πρός τό ΝΑ μέρος τοῦ φρουρίου, πρέπει νά ἀρνηθοῦμε ὅτι τά Γιάννενα ἦταν ἀξιόλογη πόλη (ὅπως ἀναφέρεται στό χρυσόβουλ-

377. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223.

378. *Σύνοψις ἱστορίας*, σ. 244: «ἔπειτα ἐξελθόντες ὑπῆγαν καί ἔκτισαν σπήτια εἰς τό μέρος τῆς πόλεως τό ὀνομαζόμενον τώρα *Τουρκοπάλουκον*, ὅπου καί ἐκατοίκησαν κατά τήν συνθήκην». Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 21.

379. Πυρσινέλα, *Ἴδρυσις*, σ. 671. (Κατά τόν Ἀραβαντινό, κοντά στόν ὁποῖο ἔμεινε τό τοπωνύμιο Σαράι μαχαλά).

380. Πυρσινέλα, *Ἴδρυσις*, σ. 674: Παραδίδεται ὅτι ἦρθαν στά Γιάννενα «ἄποικοι ἐξ Ἀραβίας ἐκ τῆς οἰκογενείας τοῦ Μωάμεθ (ἐμιρλέρ = ἐμίραι) καί ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ ὅπου σημ. ἡ πλατεία Πάργης, μέ τζαμί. Ἦταν ἡ πιό ἀμιγής συνοικία τῶν Τούρκων ὡς τελευταῖα». Βλ. καί Κουρμαντζῆ, *Ἀπό τή βυζαντινή*, σ. 492-96, ὅπου μνημονεύεται ὅτι ἡ πρώτη συμπαγής παρουσία μουσουλμάνων, ἐκτός ἀπό τή συνοικία Λουτρό, ἔγινε κοντά στό «Ναμάς Γκιάχ», ὅπου διαμορφώθηκε ἕνα πρῶτο μεγάλο μουσουλμανικό νεκροταφεῖο. Ἐκεῖ θά χτισθοῦν οἱ συνοικίες πού θά πάρουν ἀργότερα τά ὀνόματα «Κατσκάρ μπέι» καί «Ὀσμάν Τσιαούς». Οἱ ἑβραϊκές συνοικίες Τσουκαλᾶ, Λειβαδιώτη, Μικρή Ρούγα, Μεγάλη Ρούγα, βρίσκονταν γύρω ἀπό τό κάστρο. Στό δρόμο πρός Ἄρτα βρισκόταν ἡ συνοικία Κανλί Τσεσμέ· πρός Παραμυθιά οἱ συνοικίες Μωχάμετ Ἀγά, Ναμάς Γκιάχ, Ὀσμάν Τσιαούς, Λούτσα, Ἐμίρ Μεϋντάν· πρός Ἡγουμενίτσα οἱ συνοικίες Τσιγαρά, Ὀμέρ μπέη, Ἰμπραήμ πασᾶ, Σέμς-ε-Ντέν, Ντιντέ Οὐρούτς, πρός Κέρκυρα οἱ συνοικίες Ἰσλάμ μετζήτ καί Μιζάρια (ἀργότερα Ἀρχιμανδρειό). Ὡς τό 1660 ἱδρύονται οἱ χριστιανικές συνοικίες Σαράι μαχαλᾶ, δίπλα στή συνοικία Λουτρό, στόν ἄξονα πρός Κόνιτσα, ἡ Τσιγαρά, πρός Ἡγουμενίτσα, καί οἱ Ἅγ. Ἀθανάσιος, Πλινθοκοπεῖο (Τσικούρ), Λιθαρίτσια, πρός Ἄρτα. Στή συνοικία Σαράβα, σύμφωνα μέ τόν Πυρσινέλα, ἐγκαταστάθηκαν οἱ βυρσοδέψες πού εἶχαν διωχτεῖ ἀπό τό φρούριο.

381. Λαμπρίδη, *Ἠπειρωτ. Μελετήματα*, σ. 21, 22. Βλ. ἐπίσης, Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, σ. 32. Σαλαμάγκα, *Περίπατοι*, σ. 314. Σαλαμάγκα, *Γιαννιώτικα*, σ. 34. Μπέττη, *Γιάννινα*, σ. 160. Κουρμαντζῆ, *Ἀπό τή βυζαντινή*, σ. 489. Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 55. Τό ἴδιο πίστευε καί ὁ Βρανούσης, ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι συγκαταλέγονται στούς κατοίκους τῆς πόλης καί ὄχι τοῦ κάστρου (Βρανούση, *Ἔπαινοι*, σ. 36) καί ὅτι κατοίκησαν μέσα στό κάστρο ἀπό τό 1611 καί ὕστερα.

382. Δημητριάδη, *Βιλαέτι*, σ. 128. [Ἀπό Λαμπρίδη, σ. 18-19].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λο τοῦ 1319)[383]. Πρέπει νά σημειώσουμε πάντως, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, ὅτι ἀρκοῦσε ἡ ἀρκετά μεγάλη (μέ τά μέτρα τῆς ἐποχῆς) ἐπιφάνεια τοῦ κάστρου, γιά νά εἶναι ἡ πόλη ἀξιόλογη. Ἀπό τούς ὑπόλοιπους, τούς λιγότερους, ὁ Πυρσινέλας πιστεύει ὅτι τό ἐδαφικό τμῆμα ἐκτός τῶν τειχῶν, ὅπου κατοίκησαν ἀργότερα οἱ Τοῦρκοι, «ἦτο παντελῶς ἔρημον» καί ὅτι ὑπῆρχαν μερικά μοναστήρια (Ἀρχιμανδρείου, Ἁγ. Παρασκευῆς, Περιβλέπτου καί ἴσως Ἁγ. Ἀθανασίου)[384]. Στηρίζει τήν ἄποψή του καί στό γνωστό ἐπεισόδιο τῶν Θεοφανείων τοῦ 1402, ἀφοῦ ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀκολουθία *εἰσερχόταν*[385] στήν πόλη (ὅταν ἔπεσε τό μπαλκόνι), δηλαδή στό κάστρο, καί στή διαπίστωση ὅτι πουθενά τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων δέν ἀναφέρεται σέ κατοίκους ἐκτός τειχῶν. Ὁ ἴδιος ἐρευνητής πιστεύει ὅτι δέν ὑπῆρχε οἰκισμός ἔξω ἀπό τά τείχη καί τόν 12ο αἰώνα (στηριζόμενος στόν Edrisi)[386].

Τό τμῆμα ἑνός οἰκισμοῦ πού βρισκόταν ἔξω ἀπό τά τείχη καλεῖται σέ μεσαιωνικές πηγές *μπούρκος*. Στό Χρονικό τοῦ Μορέως μνημονεύονται ὁ μπούρκος τῆς Ἀρκαδιᾶς (Κυπαρισσία) καί τοῦ Ἀρακλόβου[387]. Ἀπό τά γραφόμενα στό παραπάνω Χρονικό, γίνεται φανερό ὅτι στό Ἀράκλοβο (Ἠλείας) ὁ πληθυσμός ζοῦσε στόν μπούρκο, μόνο[388], ὁ ὁποῖος στόν κώδικα Parisinus 2898 καλεῖται *ἐξώχωρον*[389]. Γιά *ἐξέχωρα* καί τούς κατοίκους τους, τούς *ἐξωχωρίτες*, γίνεται λόγος καί στό Χρονικό τῶν Τόκκων, ὅταν ἀναφέρεται ὅτι ὁ Λατίνος πρίγκιπας τοῦ Μορέως τούς χρησιμοποιοῦσε νά φρουροῦν τή Γλαρέντζα κατά τούς καλοκαιρινούς μῆνες[390].

Ἔξω ἀπό τό κάστρο βρισκόταν καί τό *μποριό* ἤ *ἐμπόριον*. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων μνημονεύονται τά ἐμπόρια τῆς Ἄρτας, τῆς Βόδιτζας (Βόνιτσας), τῆς Γλαρέντζας καί τῆς Βοστίτσας (Αἰγίου)[391] καί στό Χρονικό τοῦ Μορέως τό

383. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, Β΄, σ. 242. Βλ. καί σ. 239, ὅπου μνημονεύονται ἑπτά συνοικίες ἐκτός τειχῶν, πού ὅμως γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ἀπό νεότερες μόνο πηγές.

384. Πυρσινέλα, *Ἱδρυσις*, σ. 670.

385. Ἡ λ. ὅμως μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἀκόμη κι ἄν ὑπῆρχε συνοικία ἔξω ἀπό τά τείχη, δεδομένου ὅτι κάστρο καί πόλη ταυτίζονται.

386. Πυρσινέλα, *Ἱδρυσις*, σ. 459. Γιά ἀνάπτυξη τῆς πόλης ἐκτός κάστρου, μόνο μετά τό 1430, κάνει λόγο καί ἡ Ρογκότη-Κυριακούλου, *Γιάννινα*, σ. 13. Ὁ Πυρσινέλας, *Ἱδρυσις*, σ. 458-59, βασίστηκε στήν πληροφορία τοῦ Ἀραβαντινοῦ, ὅτι γύρω ἀπό τά Γιάννενα ὑπῆρχαν νερά (πράγμα πού ἀποκλείει νά ὑπῆρχαν σπίτια).

387. *Χρονικό Μορέως*, στ. 1687, 8244.

388. Μ. Κορδώση, Χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ κάστρου Ἀράκλοβο, ὡς ἑνιαίου οἰκιστικοῦ συνόλου: *Πρακτικά Δ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοπον. Σπουδῶν*, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβ. 1990, τ. Β΄, Ἀθῆναι 1992-93, σ. 8.

389. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 8244. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, σ. 168.

390. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 543-44, 566: «Ἔχει καί ἐκ τά ἐξέχωρα λίγους διά βίγλα». Προφανῶς ἐδῶ γίνεται λόγος γιά περισσότερους τοῦ ἑνός οἰκισμούς ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Γλαρέντζας.

391. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 91, 363, 366, 587, 590, 598, 2250, 2540, 2558, 3759, 3774, 3792, 3796.

ἐμπόριο τῆς Βελιγοστῆς[392]. Ἡ λ. *μποριό* προέρχεται ἀπό τό *ἐμπόριον*[393]. Ραγουζινό ἔγγραφο μνημονεύει τό ἐμπόριο τῆς Ἄρτας ὡς «burgus»[394], πράγμα πού σημαίνει ὅτι *μποῦργος* καί *(ἐ)μποριό* ταυτίζονται ἤ μᾶλλον συγχέονται[395]. Ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Ἄρτας, βρισκόταν, ὅπως εἴπαμε, πράγματι τό ἐμπόριο, ὅπου ὑπῆρχαν, κατά τό Χρονικό τῶν Τόκκων, σπίτια, φράχτες καί μουρσία[396] (ἴσως ἀποθῆκες). Ὁπωσδήποτε ὁρισμένες συνοικίες τῆς Ἄρτας βρίσκονταν ἐκτός τειχῶν[397]. Εἶναι φυσικό, λοιπόν, μποῦρκος καί ἐμπόριο νά ταυτίζονται, τοῦτο ὅμως πρέπει νά γινόταν στά μεγαλύτερα κέντρα, ὅπου ὑπῆρχε ἀγορά ἔξω ἀπό τά τείχη. Τέλος, δέν ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στούς δυό παραπάνω ὅρους καί τό ἐξώχωρον, πού βρισκόταν καί αὐτό ἔξω ἀπό τά τείχη, μπορεῖ ὅμως ἡ ἀπόσταση νά ἦταν κάπως μεγαλύτερη ἀπό αὐτά.

Ὅταν μνημονεύονται τά Γιάννενα, ἀκόμη καί στίς πηγές τοῦ 13ου καί 14ου αἰ., κατά τίς ὁποῖες οἱ εἰδήσεις γιά τήν πόλη πληθαίνουν ἰδιαίτερα, δέν ὑπάρχει καμιά ἀναφορά στούς τρεῖς παραπάνω ὅρους. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τοῦτο δέν εἶναι τυχαῖο, ἀφοῦ καί μόνο οἱ πυκνές ἐπιδρομές τῶν Ἀλβανῶν, ἐναντίον τῶν Ἰωαννίνων, θά ἦταν ἀρκετές, ὥστε νά γινόταν μνεία ἐμπορίου ἤ μπούρκου, ἄν ὑπῆρχε, γιατί οἱ ἐπιδρομεῖς δέ θά ἔχαναν τήν εὐκαιρία νά τά λεηλατήσουν. Ὅμως οἱ πηγές, ἔξω ἀπό τά Ἰωάννινα, δέ μνημονεύουν παρά ἀμπέλια[397α], πού καταστρέφουν οἱ ἐχθροί, καί τά κτήματα καί χωριά πού βρίσκονταν στήν ἐνδοχώρα[398]. Παρ' ὅλα αὐτά, εἰδικά γιά τό ἐμπόριο, δέν πρέπει νά εἴμαστε τελείως βέβαιοι, γιατί τοῦτο μερικές φορές ἀποτελεῖτο ἀπό παραπήγματα μόνο, τῶν ὁποίων ἡ λεηλασία δέν ἐπέφερε μεγάλο κέρδος στόν εἰσβολέα. Ἔτσι ἡ μνεία

392. *Χρονικό Μορέως*, στ. 4666.

393. Κορδώση, *Κάστρα*, σ. 256. Ἀπό τήν ἴδια λέξη προέρχεται καί τό *Νιμποργειός*, πού συναντᾶται σέ πολλά νησιά (Ἰ. Βογιατζίδου, *Περί τοῦ νεοελληνικοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος Νιμποργείου*. *Ἀθηνᾶ* 20 (1908), 16 κ.ἑ.).

394. Nicol, *Despotate*, σ. 229.

395. Βλ. καί Zakythinos, *Despotat*, σ. 168.

396. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2555.

397. Τσουρῆ, *Τά κινητά εὑρήματα*, σ. 497: «Ἡ πόλη ἁπλωνόταν κυρίως στά πόδια τοῦ κάστρου καί ἡ μία πλευρά της περιοριζόταν ἀπό τό μεγάλο ποτάμι. Φαίνεται πώς δέν κτίστηκε ποτέ κάποια ἰδιαίτερη ὀχύρωση γιά νά τήν προστατεύει. Κατά πόσον τό τεῖχος τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας ἤ μέρος του προστάτευε —τουλάχιστον σέ κάποιο βαθμό— τή βυζαντινή πόλη, εἶναι ζήτημα πού δέν ἔχει ἀκόμα ἐρευνηθεῖ, ἀλλά φαίνεται κατ' ἀρχάς πιθανό». Βλ. καί Β. Παπαδοπούλου, *Νέα ἀρχαιολογικά στοιχεῖα γιά τή βυζαντινή πόλη τῆς Ἄρτας*, «Δεσποτάτο Ἠπείρου», σ. 378, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ πόλη «ἐκτεινόταν στούς λόφους τῆς Μητρόπολης, τῆς ἁγ. Θεοδώρας, τῆς Παρηγορήτισσας, στούς πρόποδες τοῦ λόφου τοῦ κάστρου καί πρέπει νά ἦταν χωρισμένη σέ γειτονιές... μέ τίς ἀντίστοιχες ἐκκλησίες. Ἡ ἴδια, σ. 379, πιστεύει ὅτι τό φρούριο μνημονεύει ὁ Βενιαμίν ἐκ Τουδέλης, ὑπονοώντας τό ἀρχαῖο τεῖχος καί ὄχι τό σημερ. κάστρο πού χτίστηκε ἀργότερα. Βλ. ἐπίσης, σ. 382, ὅπου γίνεται λόγος γιά ἴχνη σπιτιῶν, πού πρέπει νά ἀνῆκαν σέ ἀπομακρυσμένες συνοικίες τῆς πόλης.

397α. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1260 κ.ἑ..

398. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1184 κ.ἑ. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τοῦ τοπωνυμίου «Ἐμπόριον» σέ πηγή τοῦ 1571, λίγο ἔξω ἀπό τό κάστρο, ὅπου βρισκόταν τό Ἀρχιμανδριό, σέ συνδυασμό μέ τό κοντινό τοπωνύμιο «Κοιμέρκιο»[399], μᾶς προβληματίζει, μολονότι εἶναι μεταγενέστερη. Ἐκφράστηκε ἡ ἄποψη ὅτι ὀνομάστηκε ἔτσι, γιατί τήν ἐποχή αὐτή «φαίνεται ὅτι γύρω ἀπό τό μοναστήρι γινόταν σέ ὁρισμένες μέρες παζάρι ἀπό χωρικούς τῶν οἰκισμῶν πού βρίσκονταν Δ. τῆς πόλεως»[400]. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι τό τοπωνύμιο εἶναι βυζαντινό καί ὅτι τό παζάρι τῶν Ἰωαννίνων στούς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας βρισκόταν ἔξω ἀπό τήν πύλη τοῦ κάστρου καί ὄχι τόσο μακριά[401]. Ἡ ἴδια δυσκολία ἐγείρεται καί ἄν δεχθοῦμε ὅτι τό Ἐμπόριο σχετίζεται μέ τό Βυζάντιο, διότι καί τό μεσαίωνα τό μέρος ὅπου γίνονταν οἱ ἐμπορικές συναλλαγές βρισκόταν συνήθως ἔξω καί πολύ κοντά στό κάστρο, ὄχι μακριά ἀπό τήν πύλη[402]. Ἄν δέ βρεθοῦν νεότερα στοιχεῖα, δέν μποροῦμε νά ἐκφραστοῦμε μέ βεβαιότητα, ἀλλά τό πιθανότερο εἶναι νά μήν ὑπῆρχαν ἔξω ἀπό τό κάστρο σοβαρές ἐγκαταστάσεις γιά τό ἐμπόριο καί τό τοπωνύμιο *Ἐμπόριον* στό Ἀρχιμανδρειό νά σημαίνει μέν χῶρος συναλλαγῶν ἀλλά νά ἦταν συμπληρωματικός τῆς ἀγορᾶς τοῦ κάστρου. Φαίνεται πώς ἡ σχετικά μεγάλη ἔκταση πού περιέβαλαν τά τείχη δέν καθιστοῦσε ἀναγκαῖο τήν ὕπαρξη ἀγορᾶς ἐκτός κάστρου[403], ἀλλά (κατά μείζονα λόγο) οὔτε καί οἰκισμοῦ γιά διαμονή κατοίκων. Ἐξ ἄλλου ἄν δώσουμε πίστη στή δημώδη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, πρέπει νά δεχτοῦμε, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, ὅτι ἡ ἀγορά βρισκόταν μέσα, ἀφοῦ μνημονεύεται τό «παζάρι» ἔξω ἀπό τό παλάτι, ὅπου ἔκανε περίπατο ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος[404]. Ἡ μόνη βέβαιη ἀγορά ἔξω ἀπό τά τείχη εἶναι ἐπί τουρκοκρατίας, ὅπου ὁ Ἐβλιά ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ 1.900 καταστήματα![405].

Κατά τόν 13ο αἰ., εἶναι δύσκολο νά ὑπῆρχαν ἔξω ἀπό τό κάστρο σπίτια, ὅμως, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, εἶναι πολύ πιθανό (σχεδόν βέβαιο) ἔξω ἀπό τά τείχη τοῦ μικροῦ κάστρου τῶν δύο λόφων τοῦ 12ου αἰ. νά ὑπῆρχε οἰκισμός. Ἡ πληροφορία τοῦ Edrisi ὅτι τά Γιάννενα περιβάλλονται ἀπό νερά, δέν ἀπο-

399. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Πατριαρχικόν*, σ. 457. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογρ.*, Β΄, 239.

400. Ἀναστασίου, *Ἀρχιμανδριό*, σ. 32. Στό ἴδιο σημεῖο μνημονεύεται ὅτι ἡ τοποθεσία λεγόταν καί «Χάν», ἡ ὁποία ἐπίσης σχετίζεται μέ κίνηση.

401. Πρβλ. Πυρσινέλα, *Ἱδρυσις*, σ. 671.

402. Πρβλ. Πυρσινέλα, *Ἱδρυσις*, σ. 671.

403. Κορδώση, *Κάστρα*, σ. 258. Βλ. καί παραπάνω σ. 104. Η. Ρογκότη-Κυριακοπούλου, *Γιάννινα*, σ. 85, πιστεύει, ἐπίσης, ὅτι τό ἐμπόριο διεξαγόταν μέσα στό κάστρο. Δέν εἶναι τελείως ἀπίθανο, νά ὑπῆρχε ἔξω ἀπό τήν πύλη ἀγορά «ἀποτελουμένη προχείρως ἐκ ξυλίνων παραπηγμάτων, τοποθετημένων ἐντεῦθεν καί ἐκεῖθεν τῆς ὁδοῦ Ἀβέρωφ», ἡ ὁποία ἀργότερα «κατέστη... μόνιμος... λόγω καί τῆς μονίμης συνηθείας τό μεσαίωνα νά σχηματίζονται τοιαῦται ἀγοραί ἔμπροσθεν τῆς πύλης (Πυρσινέλα, *Ἱδρυσις*, σ. 671), ἀλλά τοῦτο ἀποτελοῦσε εἶδος ἐμπορίου καί ἔπρεπε νά μνημονεύόταν· ἐκτός κι ἄν οἱ ἐγκαταστάσεις ἦταν τελείως στοιχειώδεις.

404. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 94.

405. Τσελεπῆ, *Ταξίδι*, σ. 65.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κλείει, νομίζω, τήν ὕπαρξη σπιτιῶν[406] ἔξω ἀπό τά τείχη, γιατί εἶναι πιθανό τοῦτο νά σημαίνει μόνο τά νερά τῆς λίμνης ἀπό τίς τρεῖς πλευρές ἤ καί τά νερά τάφρου ἤ ἑλῶν ἀπό τήν πλευρά τῆς ξηρᾶς, στό σημεῖο περ. ὅπου ὑπῆρξε ἀργότερα ἡ γνωστή τάφρος. Ἔτσι ὑπῆρξε κενό ὡς τό μικρό κάστρο τῶν δύο λόφων, γιά νά κατασκευαστοῦν σπίτια, ὥστε νά μείνει ὁ πληθυσμός πού δέν χωροῦσε μέσα στά τείχη[407].

γ) Ἡ περιοχή γύρω ἀπό τά Γιάννενα

Σκοπός τοῦ ὑποκεφαλαίου αὐτοῦ δέν εἶναι ἡ λεπτομερής ἐξέταση τῆς ἐνδοχώρας τῶν Ἰωαννίνων. Θά ἀναφερθοῦμε, ἑπομένως, μόνο περιληπτικά καί θά ἐπιμείνουμε λίγο περισσότερο στά πιό κοντινά χωριά, πού εἶχαν ἀμεσότερη σχέση μέ τήν πόλη, ἀφοῦ ἀπό ἐκεῖ κυρίως ἐξαρτιόταν ἡ οἰκονομία της. Τά κάστρα ἐξ ἄλλου τῆς περιοχῆς, γύρω ἀπό τό μεγαλύτερο, τά Ἰωάννινα, ἦταν ζωτικῆς σημασίας γιά τήν πόλη. Ἔτσι, ὅταν οἱ Γιαννιῶτες ἀποφάσισαν τό 1318 νά ὑποταχθοῦν στόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα, ἀπαίτησαν καί τά κοντινά κάστρα νά ἔχουν τήν ἴδια τύχη[408]. Ἡ «ἀφεντία» τῶν Ἰωαννίνων ἔλεγχε μιά περιοχή δυτικά τῆς Πίνδου, πού αὐξομειωνόταν ἀνάλογα μέ τίς ἱστορικές συγκυρίες. Μνημονεύεται ὅτι ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος κατεῖχε (ἀνάμεσα στά ἄλλα) καί τήν Ἀραχοβίτσα καί τόν Ἅγιο Δονάτο[409], ὅπως καί τή Βουρσίνα, Κρετζούνιστα καί Δραγομή[410]. Ὁ Ἰζαού εἶχε ὑπό τίς διαταγές του τά ἀλβανικά φύλα τῶν Μαλακασαίων καί Μαζαρακαίων, καθώς καί τίς περιοχές Παπίγκου (σημ. Δυτικό Ζαγόρι)[411], Ζαγορίου, Δρυϊνουπόλεως, Ἀργυροκάστρου καί μεγάλων Ζαγορίων[412]. Δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ κυριαρχία τοῦ Ἰζαοῦ ἔφθανε τόσο βόρεια. Ἴσως ἡ περιοχή Ἀργυροκάστρου - Μ. Ζαγορίων ἔστελνε περιστασιακά στρατιωτικές δυνάμεις, ἐπειδή ὁ Ζενεβέσης ἦταν ἐνοχλητικός γείτονας[413].

406. Ὅπως πιστεύει ὁ Πυρσινέλας, βλ. παραπάνω.

407. Ἡ παραμονή ἐκτός τειχῶν πληθυσμοῦ δέν ἦταν τόσο ἐπικίνδυνη κατά τόν 12ο αἰ. Οἱ συνθῆκες ἄλλαξαν κυρίως ἀπό τό τέλος τοῦ 13ου αἰ. (Πρβλ. Μ. Κορδώση, *Μετατόπιση Πελοποννησιακῶν πόλεων*, ὅ.π., σ. 91 κ.ἑ.).

408. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80.

409. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 217. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 81.

410. Τά τελευταῖα, πού ὀνομάζονται καστέλλια, ἀναφέρεται ὅτι τά κατέλαβε μέ τή βοήθεια τῶν Τούρκων (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 227).

411. Βρανούση, *Χρονικά Ἠπείρου*, σ. 18, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι περιλαμβάνονται καί οἰκισμοί Β. τῆς Βελλᾶς, μέχρι τήν Κόνιτσα.

412. Κατά τήν ἐκστρατεία του ἐναντίον τοῦ Γιόνη Ζενεβέση (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 236). Βλ. καί σ. 234, ὅπου γίνεται λόγος γιά τούς Ζαγορίτες, προφανῶς τούς πιό πιστούς σ' αὐτόν. Ὁ Βρανούσης, *Χρονικά*, σ. 181, ἀναφέρει τό Πάπιγκον ὡς προπύργιο τῶν Ἰωαννίνων.

413. Ὁ Βρανούσης, *Δεσποτάτο*, στ. 1369, περιλαμβάνει τό Ἀργυρόκαστρο (καθώς καί τό Μέτσοβο, Ζαγοροχώρια, περιοχή Παπίγκου, τόν κάμπο τῆς Βελᾶς καί τῆς Κόνιτσας) στήν ἐπικράτεια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στό Χρονικό τῶν Τόκκων, μνημονεύεται ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν περιοχῶν Πάπιγκου, Ζαγορίων καί Ἅγ. Δονάτου εὐνοοῦσαν, ὅπως καί οἱ Γιαννιῶτες, τήν ὑπαγωγή τους στήν ἐξουσία τοῦ Καρόλου[414], ἐνῶ ὁ Ἅγιος Δονάτος ἦταν τό σύνορο τῆς ἀφεντίας τῶν Ἰωαννίνων. Στόν Ἅγιο Δονάτο, ὡς ὅριο τῆς ἐπικράτειας τῶν Ἰωαννίνων, προϋπάντησαν τόν Κάρολο Τόκκο οἱ ἄρχοντες καί ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων, ὅταν συμφώνησαν νά τοῦ παραχωρήσουν τήν πόλη. Ἔξω ἀπό τήν Πάργα, ὡς τόν Ἅγιο Δονάτο, κατοικοῦσαν ἀλβανικά φύλα[415]. Βέβαια, ὕστερα ἀπό τόν ἐρχομό τοῦ Καρόλου στά Γιάννενα, ἡ ἐπικράτεια τῶν Ἰωαννίνων ἐπεκτάθηκε νότια καί δυτικά. Τέλος στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321, γιά τήν Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων, μνημονεύονται ἐκτός Ἰωαννίνων οἱ ἐνορίες Ζαγορίου, Τζεμερνίκου (Τζουμέρκων)[416], Σμοκόβου καί Σοστροινίου, καθώς καί ἡ «ἔξω Ἰωαννίνων» ἐνορία[417], πού περιλάμβανε τά γύρω ἀπό τήν πόλη χωριά. Τό Σοστροῦνι ταυτίστηκε μέ τό σημ. Στρούνι, στήν ὄχθη τῆς λίμνης, στούς πρόποδες τοῦ βουνοῦ Μιτσικέλι[418], δέν ἀποκλείεται ὅμως νά πρόκειται γιά τό σημερ. Συστρούνιο, 35 περ. χιλιόμ. ΝΔ ἀπό τά Γιάννενα στή Λάκκα Μπότσαρη[419], ἤ Στρούνη[420], πού μνημονεύεται μέ τό ἴδιο ὄνομα (Συστρούνι) καί στό Χρονικό τῶν Τόκκων[421], διότι ἡ Στρούνη Ἰωαννίνων εἶναι πολύ κοντά στήν πόλη καί πρέπει νά ἀνῆκε στήν «ἔξω Ἰωαννίνων» ἐνορία. Τό Σειστρούνι Ἄρτας μνημονεύεται καί στό χρυσόβουλλο τοῦ Συμεών Οὔρεσι πρός τόν Ἰω-

τῶν Ἰωαννίνων, πιστεύοντας ὅτι μιά σειρά ὀχυρωμάτων, κατά μῆκος τοῦ Καλαμᾶ (Βελλᾶ, Ἀραχοβίτσα, Βοιρσίνα κ.λπ.) ἔφτανε ὡς τό κάστρο τοῦ Ἅγ. Δονάτου καί ἀπό ἐκεῖ στίς ἐκβολές τοῦ Ἀχέροντα, ἐξασφαλίζοντας τήν ἐπικοινωνία μέ τή θάλασσα. Βλ. ἐπίσης, Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 17. Βλ. καί Κοιρμαντζῆ, *Ἀπό τή βιζαντινή*, σ. 487, ὅπου γιά τήν ἐπιτήρηση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχαν οἱ ὀχυρές θέσεις Κόνιτσα, Ρεινίκον, Ἀρτσίστα, Σουδενά, Δοβρά, Βελλᾶ, Ὠπά, Βήσανη, Δελβινάκι, Μαζαράκι, πρός Β., Βελτσίστα, Δραγοιμή, Ἀραχοβίτσα, Βρυσόννας, Κρετσούνιστα, Βριβία, πρός Δ., Ἅγιος Δονάτος, πρός ΝΔ.

414. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1542 κ.ἑ.

415. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1483, 1497-99: *Καί ἔσκισεν τά Ἄλβανα καί τοίς Μαζαρακαίοις / καί ἔφθασε εἰς τήν Παραμυθιάν, εἰς τόν Ἅγιον Δονάτον.* Ὁ στρατός ἀπό τά Ἰωάννινα, ἐπίσης, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Μπουϊσαβο, ἀντάμεναν τόν Κάρολο στό «λιβαδάκι» (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 1515-16), ἀνάμεσα Ἀραχοβίτσα καί Ἅγ. Δονάτο. Ἴσως πρόκειται γιά τό λιβάδιον τῆς Βαγενητίας, τήν Σκαπτζαν (Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83).

416. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 274.

417. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 85.

418. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 258.

419. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 257.

420. Κωνσταντακοπούλου, *Τό ὁδικό δίκτυο*, σ. 195: «... τόν ποταμόν τῆς Στρούνης Βαβόν (Ἀχέρων, ὁ Κωκυτός ἤ Βοιβός). Πρβλ. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 309 (σημ. 10): «ἡ περιοχή τῆς Τσαρακοβίστας... Ὑπάρχει καί ἕτερον χωρίον Σειστρούνιον παρά τῇ λίμνῃ τῶν Ἰωαννίνων».

421. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2220. Μολονότι στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321 μνημονεύεται καί «χωρίον τό Σοστροῦνι» (Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 85) καί λίγο παρακάτω ὄρος *Μουτζοικελο ἤ Μουτζοικουλο*, πού θά μποροῦσε κανείς νά ταυτίσει μέ τό Μιτσικέλι.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

άννη Οὐρσίνο[422]. Μιά ἐνορία ἀποτελεῖτο ἀπό ἕνα σύνολο χωριῶν, πού συνδέονταν οἰκονομικά ἄμεσα μέ τή μητρόπολη[423]. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321 μνημονεύεται ὅτι στή μητρόπολη Ἰωαννίνων ὑπάγονταν τέσσερις ἐπισκοπές, πού μνημονεύσαμε ἤδη παραπάνω.

Ἡ οἰκονομία τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων ἐξαρτᾶτο κυρίως ἀπό τήν ἐνδοχώρα, τά «χωρία καί κτήματα» τῶν κατοίκων πού ὑπῆρχαν γύρω ἀπό τήν πόλη καί ἀναγράφονται στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319[424] καί πού ἁπλώνονται «ἀπό τή Σαντοβίτσα καί τήν Ἀραχοβίτσα ὡς τά σύνορα τῆς Παραμυθιᾶς, τῆς Πωγωνιανῆς καί τῶν Φιλιατῶν καί ὡς τό Τριστεανίκον, στά ἀνατολικά Ζαγοροχώρια»[425], καθώς καί τά «χωριά» πού ἀνῆκαν στήν Ἐκκλησία, ὁλόκληρα ἤ ἐν μέρει[426], γύρω ἀπό τά Γιάννενα. Γύρω ἀπό τήν πόλη καί στά κοντινότερα χωριά φαίνεται πώς ὑπῆρχαν οἱ περίφημοι πιά ἀμπελῶνες πού δέν ἔχαναν εὐκαιρία νά λεηλατοῦν οἱ Ἀλβανοί[427]. Ἐδῶ, στά χωριά, καί στά ὑπόλοιπα κτήματα τῶν Γιαννιωτῶν ἐργάζονταν οἱ ἀγρότες καί οἱ πάροικοι τῶν κτηματιῶν, οἱ γνωστοί γενικότερα ὡς ἐξωχωρίτες, ἀποτελώντας μ' αὐτήν, οὐσιαστικά ἕνα ἀναπόσπαστο σύνολο (βλ. παρακάτω, σ. 237 κ.ἑ.).

Τό ἴδιο ἤ καί περισσότερο σημαντικά ἦταν, βέβαια, γιά τά Γιάννενα, ἡ περιοχή τοῦ λεκανοπεδίου, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τήν πόλη. Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύονται ὁ Δρίσκος, οἱ Πάκτορες[428] καί ἡ Φανερωμένη[429], ἐνῶ, ἄν εἶναι σωστή ἡ ἄποψη τοῦ Βρανούση ὅτι ἡ λέξη περάτης (τοῦ Νικηφόρου περάτη πού πέρασε τούς Ἀλβανούς στό κάστρο) εἶναι ἐθνικό[430], συμπεραίνουμε ὅτι πρέπει νά ὑπῆρχε καί τό χωριό Πέραμα. Ἀπό τά χωριά πού μνημονεύονται στά δύο χρυσόβουλλα, τά πιό κοντινά καί ἑπομένως συνδεόμενα πε-

422. Miklosich-Müller, *Acta*, Γ΄, σ. 127.

423. Asdracha, *Deux actes*, σ. 173. Πρβλ. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 555 κ.ἑ.

424. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83: «Βοτιβίστα, Ζελοχοβίστα, Ψεάδα, Σανδοβίτζα, Ἀδριχοβίστα, Γλοξίανι, Γαρδίκι, Λεαυσίστα, Τριστεάνικο, Τρεαβοβιδήστα, Νοβοσέλη, Ἀρδομίστα, Σίπκα, Ραδοτόβι, Δρεάνοβο, Φρεάστονα, Λιπνίτζα, Κοπάντζι, Στρώμη, Δρεαβοψά, Κοπάνη, Κρεχοβόν. Βλ. καί παρακάτω, σ. 238.

425. Βρανούση, *Ἔπαινος*, σ. 33-34.

426. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 84-85: Παροίκιον, Πόβλιστα, Ἄρουλα, Γόπλιστα, Ρέψιστα, Βελτζίστα, Λοζέτζι, Σοστρούνι, Βίλιανι, Βόγρι, Λαψίστα, Σερβιάνα, Φρεάστανα, Ἰωανίστα, Μοσμήδενα, Φώνιστα, Ρασοβίστα. (Γιά τήν ταύτιση τῶν παραπάνω τοπωνυμίων, Soustal-Koder, *Nikopolis*, στά ἀντίστοιχα λήμματα).

427. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225, 234. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1260-61.

428. Στή λίμνη Λαψίστας, περ. 15 χλμ. ΒΔ τῶν Ἰωαννίνων (Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 241: Πράτσκαι).

429. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 236.

430. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 17 (449). Κοντά στό Πέραμα ἴσως βρισκόταν ἡ Μ. Ἁγίου Νικολάου πού ἔχτισαν οἱ γονεῖς τῶν ἀδελφῶν Ἀψαράδων «ἐκ βάθρων», προφανῶς μέσα στό β΄ μισό τοῦ 15ου αἰ. (Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 105-106), καί ἀποτελοῦσε σύνδεσμο μεταξύ τῆς Μονῆς Μ. Μετεώρου καί τῶν κτημάτων τους στήν Ὀσδίνα (Τούρτα, *Νεκτάριος καί Θεοφάνης*, σ. 75).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρισσότερο μέ τά Γιάννενα, ἦταν τά: Ἀρδομίστα, Ραψίστα, Σαντοβίτσα, Ραδοτόβη, Λαψίστα.

Μεγαλύτερη σημασία γιά τήν πόλη, ἀπό θρησκειτικῆς καί πνευματικῆς πλευρᾶς, εἶχε τό νησί, στή λίμνη, πού, ὅπως εἴδαμε, μνημονεύεται ἀπό τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἀλβανικῆς ἐπίθεσης τοῦ 1379, χωρίς ὅμως νά ἀναφέρεται τίποτε περισσότερο. Τό νησί, προστατευμένο ἀπό τά νερά τῆς λίμνης ἀποτελοῦσε ἰδεώδη χῶρο γιά μοναχούς ἀλλά καί καταφύγιο (ἐκεῖ πέρασε τίς τελευταῖες του στιγμές ὁ Ἀλή πασάς). Ἔτσι, εἶναι πολύ πιθανό νά ὑπῆρχε καί τό χωριό, ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται σήμερα. Γιά πρώτη φορά τό *χωρίον* τῆς νήσου μνημονεύεται στήν αὐτοβιογραφία τῶν κτητόρων τῆς Μ. Βαρλαάμ (Μ. Μετεώρου) Νεκτάριου καί Θεοφάνη τῶν Ἀψαράδων. Κοντά στό χωριό, οἱ δυό ἀδελφοί ἔχτισαν κελί, γιά νά μονάσουν οἱ τρεῖς ἀδελφές τους καί οἱ γονεῖς τους, «καί οὗτοι τῶν μοναχῶν σχήματι τελειωθέντες»[430α]. Λίγο νωρίτερα, στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ., κοσμικοί, προφανῶς κάτοικοι τῆς νήσου, ἦταν «κτίτορες» τοῦ κελίου τους (ὅπου «ἐξ ἀρχῆς», δηλαδή πρίν πᾶνε στό Ἅγ. Ὄρος, οἱ δυό ἀδελφοί μόναζαν, μαζί μέ τόν γέροντά τους), «ὡς ἰδιοποιούμενοι τοῦτο καί κτιτορικά τινα δικαιώματα ἐκζητοῦντες»[430β], πράγμα πού τούς ἀνάγκασε νά φύγουν καί νά πᾶνε «εἰς τά ἐνδότερα μέρη» τοῦ νησιοῦ, ὅπου βρῆκαν καί ἔκτισαν τό ναό τοῦ Προδρόμου[430γ]. Προφανῶς, τό «δυσδιόδωτον» τῆς λήμνης[430δ] ἀποτελοῦσε λόγο νά εἶχε χτιστεῖ τό χωριό πολλές δεκαετίες, πρίν ἀπό τήν πρώτη μνεία του, ἀφοῦ τά νερά τό προστάτευαν κι ἔτσι ἦταν λιγότερο εὐπρόσβλητο.

430α. Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 101. Λάμπρου, *Ἠπειρωτικά*, Δ΄, σ. 9.

430β. Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 100.

430γ. Πρίν φτάνουν ὁριστικά γιά τά Μετέωρα, ὅπου ἔχτισαν τή Μ. Βαρλαάμ (Μ. Μετεώρου).

430δ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 286. Ἴσως δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στό νησί καί τίς ὄχθες τῆς λίμνης βρέθηκαν πολλά νομίσματα τῆς ἐποχῆς (Κρίκου-Γαλάνη, *Συμβολή*, σ. 143-145), προφανῶς γιατί ἐκεῖ οἱ κάτοικοι τά ἔκρυβαν γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια.

ΣΤ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΜΕΣΑ ΚΙ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Σέ πηγή τοῦ 16ου αἰ., τά Γιάννενα ὀνομάζονται «μοναχόπολις», ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν μοναχῶν πού ζοῦν στήν πόλη καί τήν γύρω περιοχή[430ε]. Ἀπό τήν αὐτοβιογραφία τῶν Νεκτάριου καί Θεοφάνη, τῶν Ἀψαράδων, γίνεται φανερό ὅτι μόναζαν ὁλόκληρες οἰκογένειες, πού διέθεταν μάλιστα μεγάλη περιουσία. Εἴδαμε παραπάνω ὅτι σέ κελλί κοντά στό χωριό τοῦ νησιοῦ μόναζαν οἱ τρεῖς ἀδελφές τους καί οἱ γονεῖς τους, ἐνῶ οἱ ἴδιοι προτίμησαν νά μονάσουν χωριστά, σέ κελλί ὅπου ἔμεναν προηγουμένως. Εἶναι πολύ πιθανό καί ἐπί βυζαντινῆς ἐποχῆς νά ἐπικρατοῦσε ἡ ἴδια κατάσταση, ἄσκηση δηλαδή προσώπων τῆς ἴδιας οἰκογένειας σέ κοινό ἤ σέ κοντινά μοναστικά ἱδρύματα, ἀφοῦ, ὅπως θά δοῦμε, τά κυριότερα μοναστήρια φέρουν ὀνόματα γνωστῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλης.

Σέ μεταγενέστερη πηγή[430στ], μνημονεύεται ὅτι ὑπῆρχαν στήν πόλη, πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ Σκυλόσοφου, δεκάδες ναοί καί πολλά μοναστήρια[430ζ], ἀλλά δέ γνωρίζουμε ποιά ἀπ' αὐτά ὑπῆρχαν πρίν ἀπό τήν ἅλωση τοῦ 1430.

430ε. Πρόκειται γιά τό Μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη, νεομάρτυρα ἀπό τά Γιάννενα, πού οἱ Τοῦρκοι ἐκτέλεσαν στήν Κωνσταντινούπολη τό 1526 (Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 138: «μοναχῶν γάρ ἐμπέπλησται θεσπεσίων καί ἁγίων μοναζουσῶν»).

430στ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 40.

430ζ. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 242-44. Βλ. καί Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 39 (471) κ.ἑ., ὅπου δημοσιεύεται, τό ἀπόσπασμα, μέ παρατηρήσεις:

δσαις ἐκκλησίαις ἦτον εἰς τό κάστρον

ἐκκλησία ἁγία Τριάς, ἅγιος Βάρβαρος, ἡ Κυριώτισσα, ὁ ἅγιος Ἰωάννης, ἡ Ἐλεοῦσα, ὁ ἅγιος Σπυρίδων, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας, ὁ Σωτήρ, οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι, ἡ ἁγία Παρασκευή, ἡ Πάντων Βασίλισσα, ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁ ἅγιος Γεώργιος, ὁ ἅγιος Μηνᾶς, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας, Μητροπολίτης ὁ Σωτήρ, ὁ ἅγιος Βάρβαρος, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος, ἡ Πηγαδιώτισσα, ὁ Παντοκράτωρ.

μοναστήρια

ὁ ἅγιος Δημήτριος, οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι, ὁ ἅγιος Γεώργιος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Δημήτριος, ὁ ἅγιος Λουκᾶς.

αἱ ἐκκλησίαι

ἡ Θεοτόκος, ἡ ἁγία Παρασκευή, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Παναγία Ταρανή, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος, ἅγιος Ἀχίλλειος, ἅγιος Θεόδωρος, καί Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ἅγιος Ἐλευθέριος, καί ὁ ἅγιος Συμεών στηνεράτης (;).

Αὗται πᾶσαι ἐρημώθησαν καί ἐφθάρησαν ὑπό τῶν Τουρκῶν· αἰτία τῶν ἄνωθεν ὁ κακοφιλόσοφος Διονύσιος, ὁπού ἐφαντάσθη ὁ ἄφρων, κινούμενος ὑπό τοῦ πονηροῦ, πῶς νά λάβῃ βασιλείαν ἐπίγειον, καί οὐκ ἤκουσε Χριστοῦ...

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Προφανῶς τά περισσότερα εἶχαν διατηρηθεῖ ἀπό τότε. Ἔτσι στό κεφάλαιο αὐτό θά περιλάβουμε δσα μοναστικά ἱδρύματα μνημονεύονται στίς πηγές, συνεπικουρούμενοι ἀπό ἀρχαιολογικά δεδομένα.

α) Μοναστικά ἱδρύματα νήσου Ἰωαννίνων καί τά «γράμματα» στά Γιάννενα

Οἱ πιό γνωστές ἀπό τίς μονές τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων στό κοινό ἀλλά καί στούς ἐρευνητές, γιά τίς μεταβυζαντινές κυρίως τοιχογραφίες τῶν ναῶν τους, εἶναι ἐκεῖνες τῆς νήσου, στή λίμνη, οἱ ὁποῖες, μαζί μέ τίς ἄλλες ἐκκλησίες, ἐντυπωσιάζουν ἀκόμη καί σήμερα τόν ἐπισκέπτη τοῦ μικροῦ νησιοῦ, δίνοντάς του διαφορετικό χρῶμα ἀπό ἐκεῖνο τῆς πόλης. Πρόκειται συνήθως γιά ἁπλές ἤ τρίκλιτες βασιλικές, χωρίς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Ἡ πρώτη μνεία γιά τή μοναστική πολιτεία καί καλλιτεχνική δραστηριότητα παθανῶς εἶναι τοῦ ἔτους 1292, στή Μ. Φιλανθρωπηνῶν, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τή μεταγενέστερη ἐπιγραφή, ὅπου μνημονεύεται ὅτι ὁ ναός ἀνακαινίσθηκε τό 1292 (δηλαδή ὄχι πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τήν ἀνέγερσή του, ἀφοῦ ἡ τοιχοδομία του ἀνήκει στόν 13ο αἰ.) καί στή συνέχεια, «τό δεύτερον», τό 1542[430η]. Τό

... Τά ἀναγραφόμενα ὀνόματα ναῶν καί μονῶν εἶναι συνολικῶς 36, ἤτοι κατ' ἀλφαβητικήν σειράν: ἁγ. Ἀθανάσιος (δίς), ἁγ. Ἀναργύροι, ἁγ. Ἀνδρέας (δίς), ἁγ. Ἀπόστολοι (μονή), ἁγ. Ἀχίλλειος, ἁγ. Βάρβαρος (δίς), ἁγ. Γεώργιος, ἁγ. Γεώργιος (μονή), ἁγ. Δημήτριος (μονή, δίς), ἁγ. Ἐλευθέριος, ἁγ. Θεόδωρος, ἁγ. Ἰωάννης [ὁ Πρόδρομος ?], ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (μονή), ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἁγ. Λουκᾶς (μονή), ἁγ. Μηνᾶς, ἁγ. Νικόλαος, Παναγία ἡ Ἐλεοῦσα, Παναγία ἡ Θεοτόκος, Παναγία ἡ Κυριώτισσα, Παναγία ἡ πάντων βασίλισσα [= Παντανασσα], Παναγία ἡ Περιβλεπτος, Παναγία ἡ Ταρανή, ὁ Παντοκράτωρ, ἁγ. Παρασκευή (δίς), ἁγ. Σπυρίδων, ἁγ. Σώμων στηνεράτης [?], ὁ Σώστης [= Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος ?], μητροπολίτης ὁ Σώστης [= Μητρόπολις ?], ἁγ. Τριάς, Ὑπαπαντή. — Ἂν ἀφαιρεθοῦν τάς δίς ἀναγεγραμμένας, ἀπομένουν 5 μοναστήρια καί 25 τό πολύ ναοί, ἐξ ὧν οἱ 18 τοποθετοῦνται ρητῶς ἐπί τοῦ χράφοντος ἐντός τοῦ κάστρου. Ὁ ἀριθμός δέν εἶναι ὑπερβολικός, ἂν λησθῆ ὑπ' ὄψιν π.χ. τό πλῆθος τῶν ναῶν καί τῶν ναΐσκων τῆς Ἄρτης ἤ τῆς Καστοριᾶς. Τά ἀναγραφόμενα «μοναστήρια» δέν θά ἦσαν, βεβαίως, μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα καί πολυάνθρωποι μοναί, ὅπως τά μοναστήρια τῆς ὑπαίθρου —ἀλώβητα φρούρια κάποτε—, ἀλλά ταπεινοί ναΐσκοι μέ ὀλιγαριθμότατον προσωπικόν (μοναχούς ἤ μοναχάς) ἀφιερωμένον εἰς τήν διακονίαν των.

430η. Ξυγγοπούλου, *Μεσαιωνικά μνημεῖα*, σ. 137, 138. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 21: *† Ἀνεκαινίσθη ὁ θεῖος οὗτος κ(αὶ) πανσεβάστος ναὸς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρ(ὸς) ἡμῶν Νικολάου ἀρχιε/πισκόπου Μυρ(ῶν) τῆς Λυκ(ίας) τοῦ θαυματουργοῦ. διά συν(δρομῆς) τε παρά τοῦ τιμιωτ(άτου) ἱερ(έως) κυρ / Μιχαὴλ κ(αὶ) οἰκονόμου τῆς ἁγιωτ(άτης) Μ(ητροπόλε(ως) Ἰωαννίνων) τοῦ Φιλα/νθρωπινοῦ. ,ζΩ. Ἔτι δε μετά παρέλευσιν / χρόν(ων) ∴ Ċ.Μ ∴ ἀνεκαι/νίσθη τό δεύτερ(ον) πάλιν οὗτος ὁ θεί(ος)* ναός. *Διά τε θελων τῶν ἀφορων / κ(αὶ) ἀνασυρῶν διά συ/νδρομῆς κοσμου τε κ(αὶ) ἐξόδου ὑπό τοῦ ἐν ἱερομονάχ(οις) κυρ. Ἰωάσαφ, τοῦ / Φιλανθρωπινοῦ κ(αὶ) τῶν αὐτοῦ φυτευτῶν. ἐτ. ἔτει. ,Ζωη. Ν. Ἰνδ(ικτιῶνος) Α΄.* Βλ. καί σ. 27, γιά τά σχετικά μέ τήν τοιχοδομία τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται στό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου παθανῶς ὑπάρχει ἡ

ἔτος 1292 (ἤ κάποιο ἀπό τά ἑπόμενα ἔτη)[430θ] ἀποτελεῖ τήν πρώτη μαρτυρία τῆς ἰδιότυπης σχέσης ἀνάμεσα στή μοναστική πολιτεία καί στό κοινό τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ σχέση αὐτή διατηρήθηκε μέχρι τόν 19ο αἰ.»[430ι]. Γιά τήν ἐποχή πρίν ἀπό τό 1292, μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νά γίνουν. Εἶναι πολύ πιθανό, ἤ μᾶλλον βέβαιο, νά ὑπῆρχε καί τότε μοναστικός βίος στό νησί, πού «δέν πρέπει νά ἦταν ἄσχετος μέ τήν ἀνάπτυξη πού ἔπαιρνε συνεχῶς ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων»[431].

Ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα μοναστικά ἱδρύματα εἶναι ἀσφαλῶς οἱ δυό μονές τῶν Φιλανθρωπηνῶν καί Στρατηγόπουλων (εἰκ. 34), πού σχετίζονται μέ τίς ἀντίστοιχες Βυζαντινές οἰκογένειες, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία στή ζωή τῆς ὑστεροβυζαντινῆς πόλης ἦταν συνεχής. Σέ τοιχογραφία ἀπό τήν μεταβυζαντινή ἱστόρηση τοῦ ναοῦ τῶν Φιλανθρωπηνῶν (16ος αἰ.), στή βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα, μέσα σέ ἀβαθῆ κόγχη (ὅπου πιθανῶς βρίσκεται ὁ τάφος τῶν Φιλανθρωπηνῶν), εἰκονίζονται οἱ προσωπογραφίες πέντε μελῶν τῆς οἰκογένειας ἱδρυτῶν ἤ ἀνακαινιστῶν τῆς Μονῆς, πράγμα πού ἀποδεικνύει τή σχέση τους μέ αὐτήν (εἰκ. 36). Ὁ παλαιότερος ἀπό τούς εἰκονιζόμενους, εἶναι ὁ Μιχαήλ Φιλανθρωπηνός, μέγας οἰκονόμος καί ὑποψήφιος τῆς μητρόπολης Ἰωαννίνων, πού ἀπεβίωσε τό 1342. Προφανῶς εἶναι ἐκεῖνος πού ἀνακαίνισε τό καθολικό τό 1292. Ὑπῆρχε ἑπομένως στή θέση του παλαιότερος ναός καί ἔτσι, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη τό σημείωμα τοῦ ἴδιου ἱερέως Μιχαήλ Φιλανθρωπηνοῦ σέ εὐαγγελιστάριο (βλ. παρακάτω σ. 177), ἡ Μονή τοῦ Ἁγ. Νικολάου πρέπει νά ὀνομαζόταν πρῶτα «τοῦ κύρ Ἰακώβου», προφανῶς ἀπό ἄλλον, προηγούμενο κτήτορα[432].

Ὁ ναός τῆς μονῆς Στρατηγόπουλου (ἀργότερα Ντίλιου) φαίνεται πώς χτίστηκε τόν 13ο αἰ.[433] ἤ λίγο νωρίτερα[434]. Προφανῶς ἡ οἰκογένεια Ντίλιου, τόν

προηγούμενη τοῦ 1542 ἐπιγραφή. Ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου, στό πρῶτο μέρος, ἴσως δείχνει ὅτι τοῦτο ὑπῆρχε αὐτούσιο στήν προηγούμενη ἐπιγραφή.

430θ. Χρυσοῦ, *Τό ἱστορικό πλαίσιο*, σ. 568-69, ὅπου προτείνεται ἡ χρονολογία 1318-1320, ὅταν ὁ Συργιάννης ἦταν κυρίαρχος στά Γιάννενα, ὁπότε καί παρέσχε τά μέσα στούς συγγενεῖς του Φιλανθρωπηνούς, γιά τήν ἀνακαίνιση τῆς Μονῆς. Κωνσταντινίδη, *Προσωπογραφικά*, σ. 526, ὅπου προτείνεται ἡ χρονολογία 1301, ἀφοῦ ἡ ἐπιγραφή μνημονεύει ὅτι πέρασαν 240 χρόνια ἀπό τή νέα ἀνακαίνιση, τοῦ 1541.

430ι. *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*, σ. 11 (Γαρίδης-Παλιούρας): Ἀπό ἐπιγραφές καί ἄλλες ἱστορικές πηγές φαίνεται καθαρά ὅτι τουλάχιστο ἀπό τόν 13ο μέχρι καί τόν 17ο αἰ., ἄρχοντες τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων ἱδρύουν, προστατεύουν καί συχνά διευθύνουν, ὡς ἡγούμενοι, τίς Μονές τοῦ νησιοῦ: Στρατηγόπουλοι, Σπανοί, Φιλανθρωπηνοί, Ντίλιοι, Ἀψαράδες, Γκιουμάτοι, Μεθοδάτοι.

431. *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*, σ. 11 (Γαρίδης-Παλιούρας).

432. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 27. Χρυσοῦ, *Τό ἱστορικό πλαίσιο*, σ. 565, σημ. 1. Στήν ἐπιγραφή φαίνεται σκόπιμη ἡ πρόθεση τοῦ Ἰωάσαφ νά συνδέσει τό ἔργο του στή Μονή μέ ἐκεῖνο τοῦ προγόνου του Μιχαήλ. Ἡ παράλειψη τῆς ἀναφορᾶς σημαντικῶν ἐργασιῶν πού πραγματοποιήθηκαν ἐνδιάμεσα μπορεῖ νά ἦταν σκόπιμη, γιά ἄγνωστη αἰτία ἤ λόγω ἔλειψης χώρου (Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 28).

433. Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 5.

434. Ξυγγοπούλου, *Μεσαιωνικά μνημεῖα*, σ. 143. *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων* (Γαρίδης-Παλιούρας), σ. 12.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

17ο αἰ., ἔδωσε χρήματα ἢ ἀνακαίνισε τή Μονή, ὅπως ἔκανε καί γιά τό μεγάλο γυμνάσιο τῆς πόλης[435], ἀλλά τό ὄνομα τῶν πρώτων κτητόρων τῆς γνωστῆς μεγάλης οἰκογένειας δέν ξεχάστηκε. Τό καθολικό διακοσμήθηκε μέ τοιχογραφίες τό Α΄ μισό τοῦ 16ου αἰ., ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τήν κτητορική ἐπιγραφή πού σώζεται ὡς σήμερα. Ἦταν ἐποχή οἰκονομικῆς, πολιτιστικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἀκμῆς γιά τά Γιάννενα[436].

Τά δυό καθολικά τῶν ἐν λόγω μονῶν παρέχουν μιά ἰδέα τῆς μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἄν καί ὑπάρχουν διαφορές, π.χ., στόν κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Ἔτσι στό καθολικό τῆς Μ. Φιλανθρωπηνῶν ἀπουσιάζει τελείως[437], ἐνῶ ὑπάρχουν λείψανα τούτου[438], ἐνῶ στό καθολικό τῆς Μ. τῶν Στρατηγόπουλων (Ντίλιου), ὑπάρχει ἐπιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία[439] (εἰκ. 35). Τμήματα βυζαντινῆς τοιχοδομίας διασώζονται ἐπίσης στίς ἐκκλησίες τῶν Μονῶν προφήτη Ἠλιοῦ καί ἁγ. Παντελεήμονος[440], ἀλλά δέ γνωρίζουμε, ἄν καί αὐτά ἀποτέλεσαν τή βυζαντινή ἐποχή καθολικά μονῶν.

Μέ τίς Μονές Φιλανθρωπηνῶν καί Στρατηγόπουλων συνδέθηκαν καί οἱ ὁμώνυμες σχολές, πού ὑποτίθεται ὅτι διευθύνονταν ἀπό τούς κτήτορες καί στή συνέχεια ἀπό τούς διαδόχους τους, ἀλλά δέν εἶναι βέβαιο ὅτι λειτουργοῦσαν, τοὐλάχιστο κατά τή βυζαντινή περίοδο[441]. Γενικά, δέν εἶναι γνωστό, ἄν

435. Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 6.

436. Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 7.

437. *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*, σ. 12 (Γαρίδης-Παλιούρας). Μολονότι «ἀποτελοῦσε κανόνα, π.χ. γιά τά ἀντίστοιχα μνημεῖα τῆς Ἄρτας καί πού διαμόρφωσε τό ὕφος τῆς ἐποχῆς».

438. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 27 (μέρος τοῦ τοίχου στή νότια ἐξωτερική πλευρά τοῦ ναοῦ, τοιχοδομία τοῦ 13ου αἰ., πού μοιάζει μέ ἐκείνη τῆς Μ. Ντίλιου).

439. Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 5, 8, 9 «... στολίζεται ἐξωτερικά μέ κομψή πεντάλαβη ρηχή τοξοστοιχία στίς μακρές του πλευρές καί μέ ἁπλά κεραμοπλαστικά κοσμήματα, σέ λιτές συνθέσεις ὁλόγυρα καί στίς τέσσερις ὄψεις του. Τό καθολικό τοιχογραφήθηκε τό 1542-3. Βλ. καί *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*, σ. 12. «Ὁ Ἅγ. Νικόλαος στή Μ. Ντίλιου διασώζει στήν ἐπιμελημένη τοιχοδομία του ἀρχαϊκά στοιχεῖα μέ ἐναλλασσόμενα στήν ἐξωτερική πλευρά περίτεχνα τόξα. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος θά πρέπει νά μετατοπισθεῖ ὡς καί τόν 12ο αἰ., ἴσως καί παλαιότερα».

440. *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*, σ. 305, 313 (Φ. Κεφαλληνίτου). Στούς τρεῖς τοίχους τοῦ πρώτου ναοῦ, πλήν τοῦ δυτικοῦ, ὅπου, σέ πολλά σημεῖα παρεμβάλλονται πλίνθοι κατά τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. «Προφανῶς πρόκειται γιά βυζαντινή καί ὑστεροβυζαντινή φάση». Στόν Ἅγ. Παντελεήμονα διασώζεται τμῆμα τοίχου βυζαντινῆς ἡ ὑστεροβυζαντινῆς οἰκοδομικῆς φάσης».

441. Ἀθηναγόρα, *Σχολή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 55 κ.ἑ. Ἀθηναγόρα, *Νέος Κοσμᾶς*, σ. 2, 3. Μνημονεύει τήν ἄποψη τοῦ Ματθαίου Παρανίκα (στό: *Σχεδίασμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων μετα την ἅλωσιν*), ὅτι ἡ Σχολή στή Μ. Φιλανθρωπηνῶν ἱδρύθηκε ἀπό τόν Μιχαήλ Φιλανθρωπηνό τό 1282 (ἀντί τοῦ 1292), ἡ χρονολογία ὅμως αὐτή εἶναι ἐκείνη τῆς ἀνακαίνισης τοῦ ναοῦ. Ἔτσι, ὁ ἴδιος εἶναι ἐπιφυλακτικός, ὅπως ἐπίσης καί γιά τή Σχολή τῶν Στρατηγόπουλων (ὅ.π.): «Καί περί τῆς σχολῆς ταύτης ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι οὐδόλως ἐκ τῶν ἀναγραφομένων ἐνθημήσεων ἐξάγομέν τι θετικόν συμπέρασμα περί τῆς ὑπάρξεως ἐν τῇ Μονῇ ταύτῃ Σχολείου, ὡς ἤδη εἴπομεν καί περί τῆς Μονῆς Φιλανθρωπηνῶν... Συνεπῶς καί τά περί τῆς σχολῆς ταύτης τοῦ Στρατηγόπουλου ἀναγράφομεν κατά συνθήκην». Ὁ Σ. Λάμπρος, *Περί τῆς παιδείας*, σ. 279, κάνει

ὑπῆρχαν στά Γιάννενα σχολεῖα. Βέβαια στήν πόλη μαρτυροῦνται «σοφοί» λαϊκοί καί ἐκκλησιαστικοί[442], ὅπως καί «λόγιοι»[443]. Γιαννιώτης προφανῶς ἔγραψε τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων καί ἴσως καί ἐκεῖνο τῶν Τόκκων, ἐνῶ δέν ἀποκλείεται καί ἡ ἀναγραφόμενη στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων παράκληση πρός τόν Ταξιάρχη («νῦν ἐκύκλωσαν ἡμᾶς δυσμενεῖς φθοροποιοί, καί ζητοῦσιν καταπιεῖν τήν σήν πόλιν ἀρχιστράτηγε, ... τά βουλεύματα τούτων αὐτός ματαίωσον κ.λπ.»), κατά τήν πολιορκία τοῦ 1379, νά ὀφείλεται, τουλάχιστο ἐν μέρει, σέ Γιαννιώτη λόγιο. Ὅμως ἡ ὕπαρξη σχολείων, τήν ἐποχή ἐκείνη, ἀκόμη καί στίς μεγαλύτερες πόλεις-κέντρα δέν πρέπει νά θεωρεῖται δεδομένη, μολονότι στά ὑστεροβυζαντινά Γιάννενα ἡ ὕπαρξη διδασκάλων, πιθανότερα μεμονωμένων, πρέπει νά θεωρηθεῖ μᾶλλον βέβαιη. (Ἡ Ναύπακτος, π.χ., στήν ἐποχή τοῦ Ἀπόκαυκου ἐστερεῖτο ἀκόμη καί «ψηφοδιδασκάλου»[444], ὁ ὁποῖος δίδασκε τά στοιχειώδη). Μ' αὐτό τό πνεῦμα πρέπει νά ἐξηγηθοῦν καί οἱ στίχοι τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων «ὁμοίως ἔναι κατάστασις εἰς τό κοινόν τῆς χώρας / καί τάξες, *ἐπιστήμια*, καθώς πρέπει νά ἔναι»[444α]. Ἡ σημασία τῆς λ. ἐπιστήμια, πού στό λεξικό τοῦ Κριαρᾶ ἐξηγεῖται ὡς ἐκπαίδευση, παιδεία, πρέπει νά ἑρμηνευθεῖ, σύμφωνα μέ τά συμφραζόμενα, ὡς συνέχεια τῆς λ. *τάξες*· δηλαδή τό κοινό τῆς χώρας εἶχε διδαχτεῖ (καθοδηγηθεῖ) στήν τάξη. Πράγματι, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, λαμβάνονταν μέτρα γιά νά μήν ἐκτρέπεται ὁ λαός σέ ταραχές.

Γνωρίζουμε ὅτι τό «ἐκδοτήριον ἔγγραφον» τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου καί τῆς συζύγου του Μαρίας Παλαιολογίνας γράφτηκε «διά χειρός Νικολάου ἀναγνώστου καί νομικοῦ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως τῆς... πόλεως Ἰωαννίνων»[445].

λόγο γιά τή Σχολή τῶν Φιλανθρωπηνῶν. Ὁ Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία*, σ. 64, συνδέει ἐπίσης τίς μονές μέ βυζαντινές σχολές. Γιά ὕπαρξη τῶν σχολῶν κάνει λόγο καί ὁ Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις ἐκκλησία*, σ. 117-18. Κατά τόν Λαμπρίδη, ἡ Σχολή τῶν Στρατηγόπουλων (Ἁγ. Νικολάου Ντίλιου) ἱδρύθηκε τό 1206. Ὁ Ἀθηναγόρας πιστεύει, ὅτι, ἄν ὑπῆρχε, θά βρισκόταν στό νησί. Γενικά, ὁρισμένοι ἐρευνητές πιστεύουν ὅτι τόν 16ο αἰ. λειτουργοῦσε στή Μ. Ντίλιου ἡ περίφημη σχολή τῶν Δεσποτῶν πού πρωτοϊδρύθηκε ἀπό τόν Μιχαήλ Α΄ στό κάστρο, ἐνῶ ἄλλοι θεωροῦν ὅτι τόν 16ο αἰ. ἡ σχολή λειτουργοῦσε στά Γιάννενα (Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 6). Κατά τήν Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 25, ἐπιστημονικά ἀνεπιβεβαίωτη εἶναι ἡ ἄποψη περί τῆς ἱδρύσεως σχολῆς στή Μ. Φιλανθρωπηνῶν, πού προφανῶς βασίζεται στά στοιχεῖα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἐκκλησίας γιά «φοιτητές», παρότι (βλ. σ. 9) «κατοχυρώνεται καί στή λαϊκή συνείδηση τῆς μνήμης τῆς μονῆς ὡς σπουδαίου πνευματικοῦ κέντρου». Εἶναι σωστή ἡ παρατήρηση τῆς συγγρ. ὅτι ἡ λ. «φοιτητές» γράφτηκε σέ σχέση «ὑποταγῆς καί ὑπακοῆς στόν ἡγούμενο» (βλ. καί σ. 31, σημ. 16· «φροντιστήριον» = μοναστήρι).

442. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 221, 228 (βλ. καί Παράρτημα, σ. 302)

443. *Σύνοψις ἱστορίας*, σ. 244: «... ἐκλεξαν καί ἔστειλαν πρός τόν Μουράτ ἄνδρας λογίους καί φρονίμους...»

444. Bees, *Unedierte*, σ. 151. Στόν μικρότερο ὅμως οἰκισμό Χρυσό, Φωκίδος, ὑπῆρξε δάσκαλος (σ. 72).

444α. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3117-18.

445. Lemerle κ.λπ., Actes de Lavra, III, σ. 104. Πρβλ. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 218, ὅπου γίνεται λόγος γιά τά συμβόλαια καί τό μορφωτικό ἐπίπεδο στήν Κέρκυρα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὁρισμένα ἀπό τά χειρόγραφα πού βρίσκονταν στά Γιάννενα (ἀνάμεσά τους ὁ «Κουβαρᾶς») γράφτηκαν ἀσφαλῶς ἀπό ντόπιους, ὅπως ὁ κώδ. ἀρ. 53 τῆς Συλλογῆς τοῦ Μουσείου Μπενάκη, πού γράφτηκε ἀπό τόν Μιχαήλ Φιλανθρωπηνό, ἱερέα καί οἰκονόμο (ὑπεύθυνος γιά τήν οἰκονομική διαχείριση) τῆς μητρόπολης Ἰωαννίνων. Ἀναγνώστης καί μάλιστα γιός ἱερέως, κάτοικος Τζεμερνίκου, ἦταν καί ὁ γραφέας κώδικα τῆς Bodleian Library[446]. Δέν θά εἴμαστε μακριά ἀπό τήν πραγματικότητα, ἄν ὑποθέσουμε, ἑπομένως, ὅτι κληρικοί, καί μάλιστα ἐκκλησιαστικοί ἀξιωματοῦχοι, εἶχαν καί στά μεσαιωνικά Γιάννενα τόν πρῶτο λόγο στά γράμματα. Ἐξ ἄλλου, τά βιβλία πού διεκινοῦντο κατά δεκάδες ἦταν θρησκευτικά καί μάλιστα λειτουργικά[447], γιά τίς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος ἔστειλε στή Γαβαλιώτισσα, στά Βοδενά (Ἔδεσσα), πολλά βιβλία ἀπό τά Γιάννενα, ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου, ἴσως πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρξε συστηματική ἀντιγραφή χειρογράφων, σέ ἕνα ἤ περισσότερα μοναστήρια τῆς πόλης[448].

Ὅπως καί σέ ἄλλα μοναστικά κέντρα, ἔτσι καί στό νησί τῶν Ἰωαννίνων, ὁ ἐρημητικός βίος πρέπει νά συνυπῆρχε ἤ καί νά προηγήθηκε. Εἶναι πολύ πιθανό τό ἀσκητήριο πού βρῆκαν οἱ ἀδελφοί Νεκτάριος καί Θεοφάνης Ἀψαράδες, ὅταν γύρισαν ἀπό τό Ἅγιο Ὄρος ξανά στό νησί (καί δέν μπόρεσαν νά μείνουν στό κελλί ὅπου ἐμόναζαν, πρίν τήν ἀναχώρησή τους γιά τόν Ἄθωνα, ἐπειδή ἀνῆκε σέ κοσμικό), νά ὑπῆρχε ἀπό τά βυζαντινά χρόνια. Οἱ δύο ἀδελφοί, ἀναφέρεται στήν αὐτοβιογραφία τους, προχώρησαν στά ἐνδότερα μέρη τῆς νήσου πλησίον τοῦ ἡσυχαστηρίου τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος «εἰς σπήλαιον σχηματιζόμενον καί ἄνωθεν μέν εἰς ὕψος ἐκτεινόμενον ὅτι πολύ, τήν λίμνην ἔχον ὑποκάτωθε, κατά δέ τό μέσον τήν κοιλότητα, ἤτοι αὐτό τό σχῆμα τοῦ σπηλαίου, Γοῦβα τοπικῶς καλούμενον». Ἐδῶ μόναζε παλιότερα, γιά 18 ὁλόκληρα χρόνια κάποιος Ἀντώνιος. Κοντά σ' αὐτό τό σπήλαιο «κτισμάτιον τι σμικρότατον, παλαιόν σχῆμα ναοῦ ἐμφαῖνον, ἐφέρετο, μόνου τοῦ βήματος αὐτοῦ», σκεπασμένο ἀπό κισσό. Σ' αὐτόν τόν τόπο οἱ δύο ἀδελφοί οἰκοδόμησαν κελλί καί ναό τοῦ Προδρόμου Ἰωάννη, ἀφοῦ ἔκοψαν μέρος τοῦ σπηλαίου καί μπάζωσαν τμῆμα τῆς λίμνης. Φαίνεται πώς ὁ μικρός ναός, πού μόλις διακρινόταν, ἦταν πολύ παλιότερος, προφανῶς βυζαντινός[449].

446. Χρυσοῦ, *Ἱστορικά στοιχεῖα*, σ. 59.

447. Lemerle κ.λπ., Actes de Lavra, III, σ. 107. Πρβλ. Κιουσοπούλου, *Ὁ θεσμός*, σ. 135, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος ἔκρινε ὅτι τά λειτουργικά βιβλία ἦταν τά καλύτερα ἐποπτικά μέσα γιά ἀνάγνωση. Ἐξ ἄλλου, σ' αὐτά βασιζόταν ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση.

448. Ἀπό τά 54 χειρόγραφα πού γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ὅτι ὑπῆρχαν στή Γαβαλιώτισσα, ὁ Θωμᾶς ἔστειλε ἀπό τά Γιάννενα τά 34, μέ δυό ἀπεσταλμένους (Lemerle κ.λπ., Actes de Lavra, III, σ. 104). Κάνοντας σύγκριση, παρατηροῦμε ὅτι ὁ Θωμᾶς ἔστειλε κυρίως βιβλία πού δέν ὑπῆρχαν πρίν στή Γαβαλιώτισσα.

449. Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 100-101. Λάμπρου, *Ἠπειρωτικά*, Δ΄, σ. 11. Τούρτα, *Μονή Προ-*

β) Ἀρχιμανδρεῖον

Ἡ Μονή Ἀρχιμανδρείου (σημ. ναός Ἀρχιμαντρειό, πού πρίν ἀπό τήν ἐπέκταση τῆς πόλης ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἐνοριακή ἐκκλησία)[450], εἶναι ἡ μοναδική πού μνημονεύεται ὀνομαστικά στά τοπικά Χρονικά. Γιά πρώτη φορά ἀναφέρεται στίς πηγές, ἐπ' εὐκαιρία τῆς μετάβασης τοῦ ἡγουμένου της Γαβριήλ στόν βασιλιά Μανουήλ Παλαιολόγο, τό 1383. Ὅταν ἐπέστρεψε στά Γιάννενα, στόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, «μετά τοῦ ἄρχοντος Μαγγαφᾶ, ἐνεδύσατο αὐτόν τά δεσποτικά ἀξιώματα», ἐνῶ τή μυσταγωγία ἐτέλεσε ὁ μητροπολίτης, ὁ ὁποῖος διέμενε στήν Ἄρτα[451]. Τό περιστατικό δείχνει ὅτι ὁ Γαβριήλ ἦταν ἤδη προσωπικότητα κύρους στά Γιάννενα. Πράγματι, μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, ὁ διάδοχός του, Ἰζαού, διάλεξε «ἄνδρα τίμιον καί εὐλαβῆ, εὐάρεστον θεῷ καί ἀνθρώποις», τόν ἡγούμενο Γαβριήλ, ὕστερα ἀπό παρακλήσεις (τῶν κατοίκων) τοῦ δεσποτάτου καί τῶν ἀρχόντων τῆς Ἐκκλησίας, καί τόν ὀνόμασε ὑποψήφιο γιά τή μητρόπολη Ἰωαννίνων. Ὕστερα ἀπό δυό χρόνια (τό 1388) ὁ Γαβριήλ στάλθηκε στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔμεινε 11 μῆνες[452].

Γιά ἑκατόν σαράντα χρόνια μετά τήν ἅλωση τῶν Ἰωαννίνων, δέν ἔχουμε βέβαιες εἰδήσεις γιά τό Ἀρχιμανδρεῖο, ἄν καί παραδίδεται ὅτι τό 1486 ὑπῆρχαν στήν περιοχή τοῦ μοναστηριοῦ μοναχές, πού κατοικοῦσαν σέ κελιά[453]. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἀπό τή Συνοδική πράξη τοῦ Μητροφάνους, στό Ἀρχιμανδρειό ὑπῆρχαν «γράμματα» παλαιότερων πατριαρχῶν (*παλαιγενῆ*), πού δείχνουν τή συνέχεια τοῦ βίου τῆς μονῆς, ἀλλά δέ μᾶς διαφωτίζουν (ὅπως καί τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων), γιά τό ποῦ βρισκόταν ἡ μονή πρίν ἀπό τό 1571. Στό μοναστήρι φυλάσσονταν χειρόγραφα, πού κατέγραψε ὁ Σ. Λάμπρος. Ἀπό τά ἄμφια πού ὑπῆρχαν στό σκευοφυλάκιο τῆς ἐκκλησίας, ὁ Λάμπρος ἀναφέρει ὅτι τά ἀρχαιότερα ἀνῆκαν στόν 16ο αἰώνα[454].

Σημαντικές πληροφορίες γιά τό Ἀρχιμανδρεῖο ἀντλοῦμε ἀπό Συνοδική πράξη τοῦ πατριάρχη Μητροφάνους Γ΄, πού περισώθηκε σέ ἀντίγραφο τοῦ

δρόμου, σ. 345-46. Οἱ δυό ἀδελφοί ἔλαβαν τό μοναχικό σχῆμα τό 1495, στό νησί. Τό 1505 πῆγαν στό Ἅγιο Ὄρος, στή Μ. Διονυσίου, κοντά στόν οἰκουμενικό πατριάρχη Νίφωνα.

450. Ἀναστασίου, *Ἀρχιμανδρειό*, σ. 38.

451. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 229.

452. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 233: «Ἔστησε δέ τήν ἐκκλησίαν, ἥτις ἦν ἔρημος τότε, ὁ ὑποψήφιος, καί τούς ἐκκλησιαστικούς πρός ἑαυτόν συνέστειλεν· ἐποίμανε δέ τήν ἐκκλησίαν καλῶς καί θεοφιλῶς χρόνους δύο... Ἐν ἔτει... 1388, κοινῇ πάντων βουλῇ στέλλεται οὗτος ὁ ὑποψήφιος εἰς Κωνσταντινούπολιν...». Φαίνεται λοιπόν πώς χειροτονήθηκε στήν πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου.

453. Σαλαμάγκα, *Κυρά Χιμαντρειώτισσα*, σ. 304 «... εἶναι γνωστά τά κελλιά τῆς οἰκογένειας Λυγδᾶ, τοῦ Ἄνθιμου, τοῦ Σίμωνος, τοῦ Θεοφάνους, τῶν Κατσάνων, τῶν Ἀρτινῶν, Καστρινῶν, Παλιανῶν κ.ἄ.».

454. Λάμπρου, *Ἀρχιμανδρεῖον*, σ. 401.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μεγάλου διερμηνέως Ἀλέξ. Μαυροκορδάτου[445]. Ἡ μονή, ἀφιερωμένη στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ἦταν σταυροπηγιακή καί βρισκόταν, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στή θέση Ἐμπόριον, ἔξω δηλαδή ἀπό τήν πόλη, ὅπου ὑπῆρξε καί ἐνορία[456], χωριστή ἀπό τά Γιάννενα, πού αὐτή τήν ἐποχή βέβαια εἶχαν ἐπεκταθεῖ ἐκτός κάστρου, ἀλλά δέ γνωρίζουμε πόσο οἱ κοντινότερες συνοικίες ἀπεῖχαν ἀπό τήν ἐνορία τοῦ Ἀρχιμανδρειοῦ. Ἡ μονή ἦταν κατ' ἀρχάς ἀνδρική καί μετεβλήθη σέ γυναικαία[457]. Τό 1852 ὁ ναός κατεδαφίστηκε καί χτίστηκε μεγαλοπρεπής[458].

Ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὅτι ἡ Μονή τοῦ Ἀρχιμανδρείου βρισκόταν πάντα στό σημεῖο ὅπου βρισκόταν τό 1571, ὅταν τήν ἐπισκέφθηκε ὁ πατριάρχης Μητροφάνης Γ΄, στή θέση δηλαδή ὅπου βρίσκεται ὁ σημερ. μεγάλος ναός τοῦ ἀρχιμαντρειοῦ[459], ἀλλά νομίζω πώς τοῦτο δέν εἶναι τελείως αὐτονόητο. Τά ἀρχαιότερα τοπωνύμια πού μνημονεύσαμε στήν περιοχή πρέπει νά εἶναι τό *Ἐμπόριον καί τό Κοιμέρκιον*, προφανῶς ἀπό τά βυζαντινά χρόνια, πού δείχνουν χῶρο (ἔστω καί περιορισμένων) συναλλαγῶν. Ἄν τοῦτο εἶναι σωστό, εἶναι κάπως δύσκολο νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ μονή ἦταν χτισμένη ἀπό παλιά στό σημεῖο αὐτό, ἄν καί δέν ἀποκλείεται ὅταν χτίστηκε ἡ Μονή τό «ἐμπόριον» νά εἶχε πάψει (ἤ σχεδόν πάψει) νά λειτουργεῖ, ἀφοῦ οἱ ἐμπορικές δραστηριότητες μεταφέρθηκαν μέσα στά τείχη. Συναφές εἶναι καί τό τουρκικό «Χάν», πού δείχνει σταθμό ὅπου μποροῦσαν νά μένουν ἄνθρωποι. Τό ὄνομα τῆς συνοικίας *Μιζάρια*, στή θέση αὐτή (πού ἀντικαταστάθηκε ἀργότερα ἀπό τό ὄνομα «Ἀρχιμαντρειό», «ὅταν ἡ μονή μετατράπηκε σέ ἐκκλησία, σχηματισμένη (ἡ συνοικία) ἀπό μέρους τῶν χριστιανῶν καστρηνῶν»[460], δηλαδή ἀρκετά πρόσφατα), φαίνεται ὅτι ἀντικατέστησε τό τοπωνύμιο «Ἐμπόριον».

455. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Πατριαρχ. ἔγγραφον*, σ. 456-459. Λάμπρου, *Ἀρχιμανδρείον*, σ. 398 κ.ἑ. Ἀναφέρεται στή διαφορά τοῦ ἱερέως Καρατζᾶ, ἀπό τη μιά πλευρά, πού κατά τή γνώμη του εἶχε τό «κτιτορικόν δίκαιον ψάλλη μόνος ἐν αὐτῷ καί καρποῦσθαι τά ἐρχόμενα εἰσοδήματα καί δικαιώματα μόνος» καί «ὡς νέος κτήτωρ αὐτός ἔχη τήν ἅπασαν ἐξουσίαν καί διοίκησιν τοῦ αὐτοῦ σταυροπηγίου καί παρέχη καί πρός ἡμᾶς (δηλαδή τόν πατριάρχη) τό αὐτό χαράτζιον», καί τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων, Δανιήλ, ἀπό τήν ἄλλη, ὁ ὁποῖος παρουσίασε στήν Κωνσταντινούπολη γράμματα «παλαιγενῆ», πατριαρχικά, πού τοῦ παρεῖχαν τήν ἐξουσία νά ψάλλει στό ναό ὄχι μόνο ὁ ἔχων «τό κτιτορικόν δίκαιον» ἀλλά καί ὅλοι οἱ ἱερεῖς τῆς ἐνορίας, μοιράζοντας τό εἰσόδημα τοῦ μοναστηρίου, «διά τό εἶναι τήν ἐνορίαν αὐτοῦ ἐπαρχίαν αὐτῶν».

456. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Πατριαρχ. ἔγγραφον*, σ. 457: «τοῦ ὄντος ἐν τῷ ἐμπορίῳ ἔξω τῶν Ἰωαννίνων». Ἀναστασίου, *Ἀρχιμανδρείο*, σ. 32.

457. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις Ἐκκλησία*, σ. 75 κ.ἑ. Πυρσινέλα, *Ἱδρυσις*, σ. 670 (ὑπῆρχαν προϋπαμενη, ἡ Κυρά μεγάλη, καί ὑποτακτικές).

458. Λάμπρου, *Ἀρχιμανδρείον*, σ. 398.

459. Βλ. καί Κουκουλέ, *Οἱ μονές*, σ. 507, ὅπου ἀναφέρεται ἐπί πλέον ὅτι πρέπει νά διέθετε καί νεκροταφεῖο «στό ὁποῖο πιθανώτατα θάβονταν καί λαϊκοί. Δέν εἶναι ἴσως ἄσχετο πρός αὐτό τό ὅτι ἐδῶ συναντοῦμε ἀργότερα τό ἐπονομαζόμενο «νεκροταφεῖο τῆς πόλης».

460. Κουκουλέ, *Ἀπό τή βυζαντινή*, σ. 496.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τό κῦρος τοῦ ἀρχιμανδρίτη καί κατόπιν μητροπολίτη Ἰωαννίνων Γαβριήλ δέν ὀφειλόταν μόνο στήν προσωπικότητά του ἀλλά καί στό ἴδιο τό μοναστήρι, σημαντικότερο ἀπό ὅλα τά ὑπόλοιπα στά Γιάννενα, μέ πνευματική, ὁπωσδήποτε, ἀκτινοβολία. Γενικά, ἡ Μ. Ἀρχιμανδρείου εἶχε «τήν ὑπεροχήν ἐφ' ὅλων τῶν ἄλλων μονῶν, διότι ἐν αὐτῇ διέμενεν ὁ Ἀρχιμανδρίτης ἡγούμενος. Πάντες οἱ ἡγούμενοι τῶν μονῶν δέν ἦσαν ἀρχιμανδρίται. Τό ἀρχιμανδριτᾶτον τό εἶχεν ἡ ἐξέχουσα μεταξύ αὐτῶν, ἐπιχορηγούμενον ὑπό τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου»[461].

Δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά τή Μονή Ἀρχιμανδρείου, πρίν ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, στόν μητροπολίτη ὅμως τῆς Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο χρωστᾶμε μιά ἐνδιαφέρουσα ἀφήγηση, πού μᾶς παραδίδεται μέ τό γνωστό γλαφυρό ὕφος πού διέκρινε τόν ἱεράρχη καί πού ἀναφέρεται σ' ἕναν «ὀρνιθόφρονα» καλόγερο, πού τύχαινε νά εἶναι ὁ ἀρχιμανδρίτης τῶν Ἰωαννίνων. Ὁ Ἀπόκαυκος, μολονότι εἶναι ἐπιεικής μέ τά ἀνθρώπινα ἐλαττώματα καί ἐκτιμᾶ, κατά βάθος, τόν μοναχό (τόν καλεῖ «ἐν μοναχοῖς αἰδέσιμο»), δέν διστάζει νά τόν ψέξει, ὄχι τόσο γιά τή φιλοδοξία του νά γίνει ἐπίσκοπος («ἀνθρώπινον γάρ τό πάθος καί συγχωρητέον, ὅτι ἀνθρώπινον»), ἀλλά γιά τόν τρόπο πού βρῆκε νά ἐπιβάλει τή θέλησή του («τοῦτο ἐστί τό καί εἰς γέλωτά με κινοῦν καί εἰς κατάγνωσιν ἀνοησίας τοῦ μοναχοῦ»)[462].

Σέ γράμμα του πρός τόν Κλήμεντα Μονομάχο (μοναχό, φίλο τοῦ Ἀπόκαυκου, «ἐπίκουρο» τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ στήν Ἄρτα)[463], ὁ Ἀπόκαυκος ἀφηγεῖται τό περιστατικό, τό ὁποῖο θεωρεῖ «γελοιωδέστερον τῶν εἰς γέλωτα κινούντων», μέ σκοπό νά διασκεδάσει τόν παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς (*μή καί τήν σήν ἀκοήν καταγλυκάνω τῷ διηγήματι*). Κάποιος ἀπό τούς μοναχούς, ἀναφέρει, ὁ ἀρχιμανδρίτης τῶν Ἰωαννίνων, ἀπεδείχθη «τῶν ἀνοήτων ἀνοητότερος», ὑπερνικώντας ἀκόμη «καί τούς ἀδομένους ἐπί ἀνοησίᾳ Λειβηθρίους». Ἀφοῦ διάλεξε τόν μοναχικό βίο, συνεχίζει ὁ Ἀπόκαυκος, ἔπρεπε ὁ ἄνθρωπος αὐτός νά ἡσυχάζει, νά προκόπτει «ἐν Θεῷ καί παρ' ἀνθρώπων θαυμάζεσθαι». Ὅμως, καθότι καί αὐτός ἦταν ἄνθρωπος, κατελήφθη ἀπό τή φιλοδοξία νά γίνει ἐπίσκοπος[464], μέχρι ἐκείνη τή στιγμή ὄντας ἐπαινετός μοναχός. Κανονικά, ἔπρεπε ὁ μοναχός αὐτός νά παραμένει ἥρεμος στό κελλί του, νά συνέλθουν οἱ ἐπίσκοποι, νά ψηφίσουν καί στή συνέχεια νά τοῦ ἀποδοθεῖ τό μήνυμα καί νά χειροτο-

461. Ἀθηναγόρα, *Νέος Κουβαρᾶς*, σ. 9.

462. Bees, *Unedierte*, σ. 155-156.

463. Λαμπρόπουλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 78.

464. Bees, *Unedierte*, σ. 155: «Ὁ δέ, καθά ἄνθρωπος ἁλούς καί αὐτός τῇ φιλοδοξίᾳ, ἔπαθε μέν ἀνθρώπινόν τι, τόν ἔρωτα τοῦ ἐπισκοπῆσαι καθότι πολλάς ἐπικρεμαμένας ἑαυτῷ φέρει τάς τῶν ἁμαρτημάτων ληκύθους ὁ πονηρός...» Δέ διευκρινίζεται ἄν ἤθελε τήν ἐπισκοπή Ἰωαννίνων (ὅπως εἶναι πιθανότερο) ἤ ἄλλης πόλης.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νηθεῖ. Τίποτα δμως ἀπ' αὐτά δέν ἔγινε, ἐκεῖνος δέ, «μετά μοναχῶν σὺν ὀλίγων», ἔφθασε στή μητρόπολη Ναυπάκτου καί ζητοῦσε νά χειροτονηθεῖ ἀπό τόν μητροπολίτη, πράγμα πού ὄχι μόνο εἶναι γελοῖο, ἀλλά δείχνει ἐπιπλέον ὅτι ὁ ἀρχιμανδρίτης αὐτός δέν ἦταν ἄξιος νά χειροτονηθεῖ ἐπίσκοπος. Ἡ ἐπιστολή διακόπτεται ἀπότομα («κάθηται γοῦν ἐν τῇ μητροπόλει...») κι ἔτσι, ἀτυχῶς, δέ μαθαίνουμε πῶς ἀπηλλάγη ὁ Ἀπόκαυκος ἀπό τήν παρουσία τοῦ ἐνοχλητικοῦ αὐτοῦ καλόγερου καί τῆς πολυπληθοῦς συνοδίας του. Ἀπό τά παραπάνω ἐξάγεται πιθανότατα τό συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἐπισκοπή Ἰωαννίνων, τό 1227, ὁπότε γράφτηκε ἡ ἐπιστολή τοῦ Ἀπόκαυκου, βρισκόταν ἐν χηρεία καί ὅτι ὁ ἀνώνυμος ἀρχιμανδρίτης ἦταν τοποτηρητής[464α].

Ὁ Ἀπόκαυκος ἀναφέρεται μόνο σέ ἀρχιμανδρίτη καί μοναχούς· δέ μνημονεύει τό μοναστήρι (ἤ τά μοναστήρια) τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τά ὁποῖα προέρχονταν οἱ καλόγεροι. Ὁ μεγάλος δμως ἀριθμός τῶν μοναχῶν πού ἔφθασε στή Ναύπακτο, γιά νά ὑποστηρίξει τόν ἀρχιμανδρίτη, ἴσως δείχνει κάποια ἐξάρτηση ἀπό τόν προϊστάμενό τους. Ἡ πιθανότητα, λοιπόν, νά προέρχονται ὅλοι ἀπό τό ἴδιο μοναστήρι καί αὐτό νά εἶναι τό Ἀρχιμανδρεῖον εἶναι μεγάλη.

γ) Τό «μοναστήρι τῶν Ἰωαννίνων»

Σέ μεταγενέστερη πηγή (*Σύγγραμμα ἱστορικόν περί τῆς σκήτης Σταγῶν*), ἀναφέρεται ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, Μαρία Παλαιολογίνα, πρόσφερε στόν ἀδελφό της Ἰωάννη-Ἰωάσαφ, βοήθεια, προφανῶς χρήματα, ἀλλά καί πρόβατα καί βοιβάλια, καθώς «καί ἄλλα τινά σκεύη... *ἐκ τοῦ μοναστηρίου τῶν Ἰωαννίνων* καί ἐκ τοῦ αὐτῆς ἀνδρός κυροῦ Θωμᾶ τοῦ δεσπότου»[465], μέ σκοπό τήν ἐπέκταση τοῦ ναοῦ τοῦ «Πλατέος Λίθου, ἤγουν τοῦ Μετεώρου». Δυστυχῶς ἡ πηγή δέ μνημονεύει τό ὄνομα τοῦ μοναστηριοῦ, στά Ἰωάννινα. Τό ἴδιο κενό ὑπάρχει καί στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τό 1385 κεραυνός χτύπησε τό «καμπαναρίον», τοῦ *μοναστηρίου*, μέ ἀποτέλεσμα νά σκοτωθοῦν 14 ψυχές[466]. Δέ μνημονεύεται κι ἐδῶ τό ὄνομα τοῦ μοναστηριοῦ ἀλλά οὔτε καί ἄν οἱ ἄνθρωποι πού χτυπήθηκαν ἦταν μοναχοί ἤ λαϊκοί. Πιθανότερο εἶναι νά πρόκειται γιά μοναχούς (ἤ μοναχές), γιατί ὁ ἀριθμός τῶν νεκρῶν εἶναι πολύ μεγάλος[467], πράγμα πού μᾶλλον σημαίνει ὅτι ζοῦσαν μές τό μοναστήρι.

464α. Χρυσοῦ, *Ἱστορικά στοιχεῖα*, σ. 61. Γιά τή χρονολογία καί τήν κατάσταση στήν ἐπισκοπή Ἰωαννίνων, βλ. Bees, *Unedierte*, σ. 224-25.

465. Ξυγγοπούλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*, σ. 60-61.

466. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 233: «Τότε καί βροντή γέγονε μεγάλη ἐπί τοῦ καμπαναρίου τοῦ μοναστηρίου, καί ψυχαί δεκατέσσαρες ἐβροντήθησαν».

467. Ἐκτός ἄν δεχτοῦμε ὅτι ὁ κεραυνός ἔπεσε στήν ἐκκλησία, σέ ὥρα λειτουργίας.

Ἡ ἔλειψη καί στίς δυό πηγές τοῦ ὀνόματος τοῦ μοναστηριοῦ, νομίζω πώς δέν εἶναι τυχαία. Προφανῶς πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τό μοναστήρι αὐτό ἦταν μοναδικό μέσα στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων ἤ, πιθανότερα, τό σπουδαιότερο. Εἶναι πολύ πιθανό τό καμπαναρεῖο αὐτό νά εἶναι τό ἴδιο μέ τό μνημονευόμενο στά τέλη τοῦ 16ου αἰ. «καμπαναρεῖον τοῦ κάστρου», ὅπου «ἐκάθονταν» ἡ Παρθενία μοναχή, ἡ ὁποία ἀφιέρωσε τήν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεούσας στή μονή τοῦ ἁγ. Νικολάου στή νῆσο[468], καθώς καί μέ τό καμπαναρεῖον πού βρισκόταν δίπλα στήν ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα, ὅπως μνημονεύεται στή μεταγενέστερη ἀφήγηση τῆς ἁρπαγῆς τῶν χριστιανῶν παρθένων τῆς πόλης ἀπό τούς Τούρκους[469].

Τό καμπαναρεῖο, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, σωζόταν ὡς τελευταῖα στό ΝΑ λόφο τοῦ κάστρου καί εἶναι τό μόνο βυζαντινό κτίσμα γιά τό ὁποῖο ἔχουμε μικρή περιγραφή, ἔστω καί πολύ μεταγενέστερη: «κτίσμα ἀρχαιότατον καί στερεώτατον, ἀπό τοῦβλα κατεσκευασμένον, τεχνικόν καί εὔμορφον», κατά τόν Μπαλάνο[470], πού γκρέμισε ὁ Ἀλή πασάς, ὅταν ἔφτιαχνε τό σεράι του[471].

Ἡ προσφορά σκευῶν ἀπό τή Μαρία Ἀγγελίνα Παλαιολογίνα στό μοναστικό ἵδρυμα τοῦ ἀδελφοῦ της, πού προέρχονταν ἀπό «τό μοναστήρι τῶν Ἰωαννίνων», ἐπιτρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ Μαρία εἶχε ἰδιαίτερες σχέσεις μέ τό μοναστήρι αὐτό, πού τῆς ἐπέτρεψαν νά κρατήσει ἕνα μέρος ἀπό τά σκεύη του, ὑπέρ ἄλλου μοναστικοῦ ἱδρύματος[472]. Ὑποθέτουμε, λοιπόν, ἤ ὅτι εἶχε κάνει, στό παρελθόν, σημαντικές δωρεές στό μοναστήρι ἤ ὅτι μαζί μέ τό σύζυγό της, ἦταν κτήτορες τῆς Μονῆς. Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπό τήν εὕρεση τοῦ τάφου τοῦ Θωμᾶ κοντά στό σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ ΝΑ ὑψώματος, ὅπου βρισκόταν ὁ Παντοκράτορας[472α]. Δέν ἀποκλείεται τό καθολικό τῆς Μονῆς αὐτῆς νά ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Παντοκράτορας (ἀφοῦ τό καμπαναρεῖον βρισκόταν ἀκριβῶς δίπλα του) ἤ, λιγότερο πιθανό, κάποια ἄλλη ἄγνωστη ἐκκλησία. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτή ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα, ἡ Μονή θά ἦταν ἀσφαλῶς «τό μοναστήρι» μέσα στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου, ἄν ὑπῆρχαν καί ἄλλα μοναστήρια, τοῦτα ἀσφα-

468. Ἀθηναγόρα, *Νέος Κουβαρᾶς*, σ. 11. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 45 (477), 60-61 (492-93) (βλ. παραπάνω, σ. 112-13). Σημειώνουμε ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις μέσα (ἤ δίπλα) στά καμπαναρεῖα ὑπῆρχαν ἄνθρωποι (ἡ Πελαγία στή μία περίπτωση, ἴσως καί μέ ἄλλες ἀδελφές, καί οἱ 14 φονευθέντες ἀπό τόν κεραυνό, στήν ἄλλη, προφανῶς μοναχοί), πράγμα πού ἐνισχύει τήν ἄποψη τά δύο καμπαναρεῖα νά ταυτίζονται.

469. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 31 (463).

470. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 56 (488).

471. Βλ. παραπάνω, σ. 111.

472. Ἡ Μαρία εἶναι πολύ ἀγαπητή στόν συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, πού παρουσιάζεται ἰδιαίτερα εὐνοϊκός ἀπέναντι στήν Ἐκκλησία. Δέ θά μποροῦσε λοιπόν νά ἀφαιρέσει σκεύη ἀπό τό μοναστήρι χωρίς τήν ἔγκριση τῶν ἐκεῖ μοναχῶν.

472α Βλ. σημ. 332.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λῶς θά ἦταν μικρότερα καί προφανῶς χτισμένα ἐκτός ΝΑ ὑψώματος, ἀπό ἀσημότερα πρόσωπα. Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Θωμᾶς ἔχτιζε ἐκκλησίες[473] καί μοναστήρια, πέρα ἀπό τίς γιορτές καί τά ψηχικά που ἔκανε. Ἡ Γαβαλιώτισσα στά Βοδενά δέν ἦταν ἁπλῶς ἐκκλησία ἀλλά μοναστήρι[474].

Θά ἦταν δυνατό τό «μοναστήρι τῶν Ἰωαννίνων» νά ταυτίζεται μέ τό Ἀρχιμανδρεῖον; Καί πάλι θεωρητικά δέ θά μποροῦσαμε νά ἀποκλείσουμε τήν ἐκδοχή αὐτή[475]. Πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἀναφορά τοῦ ἀνώνυμου μοναστηρίου στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων γίνεται ὕστερα ἀπό τή μνεία τῆς ἐκλογῆς (ἀπό τόν Ἰζαού) τοῦ ἡγούμενου τοῦ Ἀρχιμανδρείου Γαβριήλ, ὡς ὑποψήφιου μητροπολίτη Ἰωαννίνων, καί ἀκριβῶς πρίν ἀπό τά ἀναφερόμενα, γιά τίς προσπάθειες πού ἔκανε ὁ Γαβριήλ, γιά νά βελτιώσει τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἐκκλησία. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ δέν ἀναφέρει τό ὄνομα τοῦ μοναστηριοῦ, ἐπειδή λίγο παραπάνω εἶχε μνημονεύσει τό Ἀρχιμανδρεῖον (καί ἑπομένως ἦταν περιττό), διότι, στή συνέχεια καί πρίν ἀπό τή μνεία τοῦ ἐπεισοδίου (μέ τόν κεραυνό πού ἔπεσε στό καμπαναρεῖον τοῦ μοναστηρίου), παρεμβάλλεται ἄλλη, ἀσχετη εἴδηση[476].

Ἄν τό «μοναστήριον τῶν Ἰωαννίνων» ταυτιζόταν μέ τό Ἀρχιμανδρεῖον, δέν θά ἦταν ἀπαραίτητο νά θεωρήσουμε ὅτι στά τέλη τοῦ 14ου αἰ. τό τελευταῖο βρισκόταν στό σημεῖο ὅπου τό συναντοῦμε ἀπό τό 1571 καί ὕστερα (στή θέση τοῦ σημ. ναοῦ τοῦ Ἀρχιμανδρειοῦ). Δέν ἀποκλείεται νά βρισκόταν μέσα στό κάστρο, καί μάλιστα στό ΝΑ ὕψωμα, δεδομένου ὅτι ἡ ἀνασφάλεια τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων ἔξω ἀπό τά τείχη τῶν πόλεων ἦταν ἰδιαίτερα ἔντονη[477]. Στήν περίπτωση πού τό ἀνώνυμο μοναστήρι ταυτιζόταν μέ τό Ἀρχιμανδρεῖο, τό κῦρος του θά ἐπέτρεπε, ὥστε νά ὀνομαζόταν ἁπλῶς, «τό μοναστήρι», χωρίς ἄλλη διευκρίνηση. Παρ' ὅλα αὐτά ὑπάρχουν μεγάλες δυσκολίες νά ταυτιστεῖ ἡ ἐντός τοῦ κάστρου, κοντά στόν Ταξιάρχη, Μονή, μέ τό Ἀρχιμανδρεῖον. Ὄχι μόνο ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τό τελευταῖο βρισκόταν πάντα ἔξω, στή θέση ὅπου ὁ σημερ. ναός τοῦ Ἀρχιμαντρειοῦ, ἀλλά θά ἦταν πολύ δύσκολο ἡ Μαρία Παλαιολογίνα νά ἀφαιροῦσε σκεύη ἀπ' αὐτό, γιά νά τά δώσει στόν ἀδερφό της, σκεύη πού ἀνῆκαν στό σύζυγό της. Ἦταν δύσκολο ὁ Θωμᾶς νά εἶχε δωρήσει σκεύη στή Μ. Ἀρχιμανδρείου, λόγω τῶν δια-

473. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 221.

474. Loverdou-Tsigarida, *Objects*, σ. 82.

475. Πρβλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 61 (493), σημ. 1.

476. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 233: «Τῷ αὐτῷ ἔτει ἐπῆγεν ὁ δεσπότης εἰς τόν ἀμηράν, τότε καί βροντή γέγονε μεγάλη» κ.λπ.

477. Τά μοναστήρια πάντως κινδύνευαν λιγότερο ἀπό τούς χριστιανούς καί μάλιστα τούς ὁμοδόξους, ὅπως ἦταν οἱ Ἀλβανοί. Ἀλλά καί οἱ Τοῦρκοι πολλές φορές σέβονταν τίς ἐκκλησίες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὕστερα ἀπό τό ἀποτυχημένο κίνημα τοῦ Διονυσίου Σκυλόσοφου, οἱ Τοῦρκοι γκρέμισαν τό μοναστήρι τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ὅπου εἶχε βρεῖ φιλοξενία ὁ Διονύσιος, ἀπό τά θεμέλια, ἄφησαν ὅμως «ἀβλαβῆ» τόν ἱερό ναό (*Ἀποστασία Διονυσίου*, σ. 251).

φορῶν του μ' αὐτήν καί δυσκολότερο νά τά ἀφαιρέσει. Διαφορετική ἦταν ὅμως ἡ περίπτωση, ἄν ὁ σύζυγός της εἶχε χτίσει ἤ ἀνακαινίσει ὁ ἴδιος τό μοναστήρι.

Καταλήγουμε στό συμπέρασμα ὅτι δέν εἶναι ἀκόμη γνωστή, μέ βεβαιότητα, ἡ ταυτότητα τοῦ «μοναστηρίου» τῶν Ἰωαννίνων», ἀλλά ἡ θέση του στό ΝΑ ὕψωμα τοῦ κάστρου, δίπλα στό ἐκεῖ σωζόμενο, ὡς τήν ἐποχή τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, καμπαναρεῖον, ἐγείρει τίς λιγότερες ἀμφιβολίες. Εἶναι πολύ πιθανό τό μοναστήρι αὐτό νά σχετίζεται μέ τό δεσπότη Θωμᾶ καί τή σύζυγό του Μαρία καί νά ταυτίζεται μέ τόν Παντοκράτορα ἤ ἄλλη ἐκκλησία πού ἔκτισε ἤ ἀνακαίνισε ὁ δεσπότης στό σημεῖο αὐτό. Θά λέγαμε ὅτι ὁ τάφος τοῦ Θωμᾶ στήν ἐκκλησία δίπλα στό καμπαναρεῖον, μᾶς ἐπιτρέπει νά θεωρήσουμε τόν Παντοκράτορα καθολικό Μονῆς καί τόν Θωμᾶ κτήτορά του. Εἶναι πολύ πιθανό, μάλιστα, ἡ παραπάνω ἐπιγραφή[477α], στήν ὁποία ὁ Θωμᾶς μνημονεύεται ὡς «ἀλβανιτοκτόνος», νά εἶναι κτητορική (ἀνέγερση ἤ εὐρεία ἀνακαίνιση)[477β] καί νά ἀνῆκε στόν Παντοκράτορα. Δέν ἀποκλείεται, μάλιστα, οἱ κληρικοί πού στέλλονταν ἀπό τόν Θωμᾶ, μέ διάφορες προσφορές, στήν Παναγία Γαβαλιώτισσα, στά Βοδενά, νά προέρχονταν ἀπό τό μοναστήρι αὐτό καί ὁ ἡγούμενος Μελέτιος νά ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἡγουμένους του[478].

Δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι μαζί μέ τή λάρνακα τοῦ Θωμᾶ δέ βρέθηκαν καί ἄλλες, τῆς συζύγου του ἤ ἄλλων δεσποτῶν, ὅπως ἀναρωτιέται ὁ Βρανούσης[478α]. Ὁ Θωμᾶς ἦταν μισητός, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων καί ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τήν καταδίκη τῆς μνήμης του, ἀφοῦ τό ὄνομά του, στήν παραπάνω ἐπιγραφή ἔχει ἐξαλειφθεῖ μέ αἰχμηρό ἐργαλεῖο[478β] (τό ἴδιο συνέβη καί μέ τή μορφή του, σέ δίπτυχο, γιά τό ὁποῖο θά μιλήσουμε παρακάτω). Μπορεῖ, λοιπόν, «ὁ ἀποστάτης», σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, νά θάφτηκε «ἐντίμως»[478γ], ἀλλά ἦταν ἀπίθανο νά τό ἔθαβαν (ὡς τύραννο καί κυρίως ὡς «ἀποστάτη») μαζί μέ ἄλλους, εὐσεβεῖς δεσπότες καί βασίλισσες, πού θάβονταν ἀλλοῦ (στή μητρόπολη;).

Τέλος, νομίζω ὅτι εἶναι δύσκολο νά ταυτιστεῖ τό καθολικό στό «μοναστήρι τῶν Ἰωαννίνων» μέ ἄλλον, τρίτον κατά σειρά, ναό. Ἄν ὑπῆρχε ἄλλη ἐκκλησία κοντύτερα πρός τό καμπαναριό ἀπ' ὅ,τι ὁ Παντοκράτορας, ὥστε νά ἦταν αὐτή τό καθολικό τοῦ «μοναστηρίου», ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νά τό ἀνέφερε ὁ Μπαλάνος, ὅταν ὁ Ἀλής κατεσκεύαζε τό σεράι του. Ἐπίσης, πρέπει νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι δέν ὑπάρχουν πιθανότητες το μοναστήρι αὐτό νά ταυτίζε-

477α. Βλ. σημ. 332.
477β. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 59 (491), 68 (500), 69 (501).
478. Lemerle κ.λπ., *Actes de Lavra*, III, σ. 107. Βλ. παρακάτω, σ. 305-307.
478α. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 58 (490).
478β. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 69 (501).
478γ. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ται μέ τό Ἀρχιμανδρεῖον, πρόκειται, ὅμως γιά τό δεύτερο σημαντικό μοναστήρι στήν περιοχή Ἰωαννίνων, σημαντικότερο, ὅπως πιστεύω, ἀπό ἐκεῖνα τῆς νήσου, ἀφοῦ συνδέεται μέ δεσπότες (βλ. παρακάτω, σ. 318).

δ) Ἄλλες μονές

Τά μοναστήρια τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων καί τῆς γύρω περιοχῆς πού μνημονεύονται στίς μεσαιωνικές πηγές, ἐκτός ἀπό τά ἀναφερθέντα παραπάνω, εἶναι λιγοστά. Ἕνα ἀπό αὐτά εἶναι τό μοναστήρι τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου, ἡ ἀκριβής θέση τοῦ ὁποίου δέν εἶναι μέ βεβαιότητα γνωστή. Σέ παράγραφο τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων (κώδιξ Ὀξφόρδης, φ. 270^{r-v}) ἀναγράφεται: Ἔτους ςϡκά [6921 = 1412], μηνί νοεμβρίῳ κε΄, ἡμέρα παρασκευῇ, ἐκοιμήθη ὁ ὅσιος πατήρ ἡμῶν Μάρκος ὁ Χρυσοστομίτης. Οὗτος ὁ ὅσιος πατήρ ἡμῶν ἤκμασεν ἐπί χρόνοις Θωμᾶ καί Ἰζαοῦ τῶν δεσποτῶν Ἰωαννίνων τόν μονήρη βίον ἐκτελῶν ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τοῦ τιμίου Χρυσοστόμου...»[479]. Ἀπό μεταγενέστερη πηγή γνωρίζουμε ὅτι ὁ Διονύσιος ὁ Σκυλόσοφος, μετά τήν ἀποτυχία τοῦ κινήματός του, κρύφτηκε «εἰς τό σπήλαιον τῆς ἐκκλησίας Ἰωάννου τοῦ προδρόμου, ὅπου τώρα κεῖται τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν πασᾶ», ἤ «ἱππακάτω εἰς τόν Ἅγιο Ἰωάννη, εἰς τήν γοίβαν εἰς τό κάστρον»[480]. Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, μερικοί ἀποδίδουν στήν ἐκκλησία αὐτή τό ὄνομα τῶν Ἰωαννίνων. Δέν ἀποκλείεται ἡ σεβασμία μονή τοῦ τιμίου Χρυσοστόμου νά εἶναι ἡ ἴδια μέ τήν ἐκκλησία τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου καί νά συγχέονται στίς πηγές[481]. Διαφορετικά, εἶναι πολύ πιθανό ἡ ἐν λόγω μονή νά βρισκόταν σέ ἕνα ἄλλο σπήλαιο, ἀπό ἐκεῖνα πού σχηματίζονταν στίς κάθετες πλευρές τῶν βράχων τῆς λίμνης, κάτω ἀπό τά τείχη τοῦ κάστρου, ἤ στά Λιθαρίτσια, βραχῶδες ὕψωμα ἐκτός κάστρου, ὅπου ἐπίσης ὑπῆρξαν ἀσκητήρια[482], ἤ σέ κάποιο ἄλλο σημεῖο μέσα ἤ ἔξω ἀπό τά Ἰωάννινα.

Ἡ μικρή μονή (μονύδριον) τῶν Μηδεαστάνων, πού, σύμφωνα μέ τό χρυσόβουλλο τοῦ 1321, παραχώρησε ὁ σεβαστός Σγοῦρος στήν Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων, «κατά λόγον προσενέξεως»[483], εἶναι ἡ δεύτερη πού ἀναφέρεται στίς πηγές, τῆς ὁποίας ἡ θέση εἶναι πιθανῶς γνωστή. Ὁ Ἀραβαντινός ἀναφέρει ὅτι στήν ἐποχή του ἐπιζοῦσε στό χωριό Σαρακαβίστα τῶν Κουρέντων μονή μέ τήν

479. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 476.

480. Ἀποστασία Διονυσίου, σ. 250.

481. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 43 (475): «Μόνο τό χειρόγραφο Pouqueville, ὀνομάζει Πρόδρομον τόν Ἅγ. Ἰωάννην». Ἄρα, μπορεῖ νά προκύπτει πρόβλημα γιά τή Μονή τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη Χρυσοστόμου. Γιά τό ναό, βλ. σ. 44 (476): «... Οὐδαμόθεν προκύπτει ὅτι ὁ ἱστάμενος τῆς "γοίβας" ναός τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ἦτο περιφανές οἰκοδόμημα ἐπί τῆς κορυφῆς τοῦ βράχου, ὀνόματος νά παραβληθῇ πρός τό μετέπειτα (τό 1618) ἀνεγερθέν τζαμί».

482. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 476-77. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις*, σ. 72-73.

483. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 86.

ὀνομασία *Μαρδάστανα*, πού ὑπαγόταν στή Βελά[484]. Ἂν ταυτίσουμε τά δύο τοπωνύμια, παρατηροῦμε ὅτι ἡ μικρή αὐτή μονή βρισκόταν ἔξω ἀπό τήν ἄμεση περιοχή Ἰωαννίνων, τό ἴδιο ὅμως συνέβαινε καί μέ πολλά χωριά, ὅπου εἶχαν κτήματα οἱ πλούσιοι Γιαννιῶτες ἤ ἡ Ἐκκλησία. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321 μνημονεύονται ἐπίσης τό μοναστήρι τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων στή Βελτζίστα, τό μετόχιο τοῦ ἁγ. Γεωργίου στή Λαψίστα καί τό μετόχιο τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Ὄρους[485]. Τό τελευταῖο τοπωνύμιο δέν εἶναι γνωστό ποῦ βρισκόταν[486].

Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, μνημονεύεται τοπωνύμιο Φανερωμένη, προφανῶς Β. τοῦ σημερ. χωριοῦ Ζωοδόχος, ἐπ' εὐκαιρία τῆς μάχης μεταξύ Τούρκων καί Ἀλβανῶν τοῦ Σπάτα στό Δρίσκο καί τῆς καταδίωξης τῶν Ἰσμαηλιτῶν ὡς τό σημεῖο αὐτό[487]. Τό τοπωνύμιο δείχνει ὅτι ὑπῆρχε σίγουρα θρησκευτικό ἵδρυμα, ἀφιερωμένο στήν Παναγία (23 Αὐγούστου), ἀλλά δέν εἶναι βέβαιο, ἂν πρόκειται γιά ἁπλή ἐκκλησία ἤ γιά μοναστήρι. Πιθανότερο φαίνεται τό δεύτερο.

Γενικά πιστεύεται ὅτι ἔξω ἀπό τά Γιάννενα, πρίν ἀπό τήν ἅλωση τῆς πόλης, τό 1430, ὑπῆρχαν ἐκτός ἀπό τό Ἀρχιμανδρεῖον, ἡ Μονή τῆς ἁγ. Παρασκευῆς, ἡ Περίβλεπτος καί ἴσως ἡ Μονή τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου[488], ὅμως δέ τίς συναντᾶμε στίς μεσαιωνικές πηγές. Γιά τήν ἁγ. Παρασκευή κάνει λόγο ἐνθύμησις τοῦ 1584, σύμφωνα μέ τήν ὁποία βρέθηκε ἡ εἰκόνα τῆς Ἐλεούσας, ἡ ὁποία «ἐπάρθη ἀπό τήν μονήν τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, ὅταν ἔκαμαν οἱ Ἀγαρηνοί τήν ἐκκλησίαν Ναματζάχη»[489]. Τήν εἰκόνα, ὅπως εἴδαμε, ἀφιέρωσε ἡ μοναχή Παρθενία (πού διέμενε στό καμπαναρεῖον τοῦ κάστρου) στή μονή τοῦ ἁγ. Νικολάου, στή νῆσο. Ἡ μονή τῆς ἁγ. Παρασκευῆς πρέπει νά βρισκόταν ἐκεῖ ὅπου ἀργότερα χτίστηκε τό τζαμί Ναμάς-γκίαχ (περίπου στή θέση τοῦ σημερ. διοικητηρίου), ἀλλά, ὅπως εἴπαμε, δέ γνωρίζουμε, ἂν ἡ Μονή ὑπῆρξε στά βυζαντινά χρόνια.

Τέλος, μνημονεύεται ἀπό μερικούς ἐρευνητές ἡ Μονή τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ[490], ἀλλά δέν εἶναι πολύ πιθανό νά ὑπῆρξε στά βυζαντινά χρόνια τέτοια μονή, εἴτε πρόκειται γιά ναό, σέ θέση ἄγνωστη, εἴτε γιά τό γνωστό ναό, τή μητρόπολη, μολονότι, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, στήν τελευταία εἶχαν παραχωρηθεῖ γαῖες καί πάροικοι.

484. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 310.

485. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 85.

486. Ἀσφαλῶς δέν πρέπει νά ἔχει σχέση μέ τό Ὄρος Κέρκυρας (Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 218). Ὁ Λάμπρος, *Ἠπειρωτικά Ε΄*, σ. 31, πιστεύει ὅτι ἡ ἀρχική κατασκευή τῆς Μ. Καστρίτσης (Παλαιοκαστρίτσα), πιθανῶς ἀνάγεται στόν 12ο αἰ., ἀλλά δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα. Μοναστήρι ὑπῆρχε καί στό Μέτσοβο (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 227, ὅπου μνημονεύεται ἡγούμενος Ἡσαΐας) ἀλλά τοῦτο βρίσκεται ἐκτός περιοχῆς Ἰωαννίνων.

487. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 236. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 233, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μπορεῖ νά πρόκειται γιά τήν ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου τοῦ 18ου αἰ. στό Phortosion, 20 χιλιόμ. ΝΑ τῶν Ἰωαννίνων.

488. Πυρσινέλα, *Ἵδρυσις*, σ. 670.

489. Ἀθηναγόρα, *Νέος Κουβαρᾶς*, σ. 11. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 45 (477), 60 (492). Σ. Ἀδραχᾶ, *Γύρω ἀπό τήν ἐνθύμηση*, σ. 87.

490. Ἀθηναγόρα, *Νέος Κουβαρᾶς*, σ. 9. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις Ἐκκλησία*, σ. 73.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ζ. ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Δέ λείπουν ἀπό τίς πηγές (κυρίως ἀπό τά χρυσόβουλλα τῶν ἐτῶν 1319 καί 1321) ὅροι που περιλαμβάνουν ὅλους τούς κατοίκους τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων. «Ἔποικοι»[491] καί «οἰκήτορες» τῆς πόλης εἶναι οἱ πιό συνηθισμένοι, ὑπάρχει ὅμως καί ὁ ὅρος «πολῖται»[492], ὅταν βέβαια οἱ κάτοικοι δέν καλοῦνται μέ τό ἐθνικό (Γιαν(ιν)ιῶται)[493]. Μέ τούς παραπάνω ὅρους καλύπτονται ὅλοι· *τοπικοί* (ντόπιοι) καί ξένοι, ἄρχοντες καί ἀρχόμενοι. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 μνημονεύεται ἐπανειλημμένα καί ὁ ὅρος «καστρηνοί», ὅμως, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, φαίνεται πώς δέν περιλάμβανε ὅλους τούς κατοίκους τοῦ κάστρου.

α) «Τοπικοί» καί «ξένοι» - ἀλλόγλωσσοι. Συμβίωση - κοινωνικός βίος

Τοπικοί στά Γιάννενα ἦταν οἱ κάτοικοι πού ἔμεναν στή χώρα[494]. Ὅμως οἱ ξένοι, δηλαδή ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἔρθει στά Γιάννενα πρόσφατα ἤ σχετικά πρόσφατα δέν περιλαμβάνονται στούς τοπικούς. Στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων οἱ ξένοι γίνονταν δεκτοί, ὄχι ὅμως χωρίς προβλήματα, ἄν μάλιστα θυμηθοῦμε τό ἐπεισόδιο ἐκεῖνο κατά τό ὁποῖο, μετά τή φραγκική κατάκτηση, οἱ «αὐτόχθονες» ἀπειλοῦσαν νά διώξουν ἀπό τό κάστρο τούς «ξένους» πού εἶχαν φθάσει μαζικά στά Γιάννενα, ἀμέσως μετά τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ κατάσταση στήν πόλη δέν πρέπει, τελικά, νά ἀπεῖχε πολύ ἀπό τά γραφόμενα τοῦ Νικηφόρου Χοὐμνου γιά τή Θεσσαλονίκη, ὅτι δέν ὑπῆρχε διαφορά μεταξύ ντόπιων καί ξένων καί ὅτι οἱ τελευταῖοι ἦταν τό ἴδιο μέ τούς πολίτες τῆς Θεσσαλονίκης[495]. Δέ γινόταν συνήθως διάκριση ἀνάμεσα στόν ἁπλό λαό, ἀλλά, ὡς ἕνα σημεῖο, καί μεταξύ τῶν ἀρχόντων, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους, μολονότι ξένοι, κατέλαβαν νευραλγικές διοικητικές θέσεις, ἀνεξάρτητα ἐθνικότητας. Τοῦτο ἰσχύει κυρίως ἀπό τή χρονική ἐκείνη περίοδο πού οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες ἀπεφάσισαν, λόγω τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης, νά παραχωρήσουν τή διοίκηση

491. Πρβλ. Charanis, *On the social structure*, σ. 120 (ἔποικοι = κάτοικοι, ἐλεύθεροι ἤ ὄχι).
492. Miklosich-Muller, *Acta*, Α΄, σ. 171-172, Ε΄, σ. 78, 79, 171. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223, 224.
493. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1194, 1211, 1242 κ.λπ.
494. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1337: *Τό πῶς ἤπῆραν τόν γουλάν οἱ τοπικοί τῆς χώρας*.
495. Χοὐμνου, *Θεσσαλονίκης συμβουλευτικός*, σ. 148.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τῆς πόλης τους σέ ξένους, μάλιστα ἀλλοφύλους, ἡγεμόνες, ὄχι πολλά χρόνια μετά τόν ὅρο πού εἶχαν θέσει στό Βυζαντινό αὐτοκράτορα νά μήν παραχωρηθεῖ ἡ πόλη τους σέ Φράγκους ἤ σέ ἄλλους ἀλλόφυλους δυνάστες[496]. Ὁρισμένοι ἀπό τούς «ξένους» πού κατεῖχαν ὑψηλά ἀξιώτατα ἦταν, ὅπως φαίνεται, Ἕλληνες[497]. Ἐξάλλου «πολλοί τῶν εὐγενεστέρων» ἀπό τά φρούρια τῆς Βαγενητίας εἶχαν καταφύγει στά Γιάννενα[498], πράγμα πού, ἐπιπλέον, δείχνει ὅτι ὅσοι Ἕλληνες ἤ μή εἶχαν τή δυνατότητα μετοικοῦσαν γιά ἀσφάλεια σέ ἰσχυρότερο κάστρο. Ἀσφαλῶς δέν ἔλειπαν ἀπό τήν πόλη καί ξένοι πού ἔρχονταν προσωρινά[499]. Πάντως, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι δέν ἦταν εὔκολο γιά τούς μή ἔχοντες οἰκονομική εὐχέρεια νά μετοικήσουν στά Γιάννενα καί δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀπό τή Βαγενητία ἦρθαν πολλοί ἄρχοντες. Τά κατώτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς αὐτῆς μετοικοῦσαν στήν Κέρκυρα (οἱ λεγόμενοι *Βαγενῆτες ἐθελόδουλοι*), ὅπου εὕρισκαν δουλειά καί σχετική ἀσφάλεια (βλ. παρακάτω). Γιά τούς ἄρχοντες τῆς Βαγενητίας ἦταν καλύτερο νά καταφύγουν πίσω ἀπό τά ἰσχυρά τείχη τῶν Ἰωαννίνων καί νά ἐλέγχουν ἀπό ἐκεῖ τά κτήματά τους, πού καλλιεργοῦσαν πάροικοι.

Οἱ ξένοι, κυρίως Σέρβοι, ἄρχισαν νά ἔρχονται ἀθρόοι στά Γιάννενα κυρίως ἀφότου ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος ἀνέλαβε τή διακυβέρνηση τῆς πόλης καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, φέροντας μαζί του καί ἕνα στρατιωτικό ἀπόσπασμα, προφανῶς ἀπό ὁμοφύλους του. Τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἐπανειλημμένα κακίζει τόν Θωμᾶ γιά τή στάση του ἔναντι τῶν «τοπικῶν» Ἰωαννιτῶν καί πρός ὄφελος ξένων καί μάλιστα τῶν πρόσφατα ἐγκατεστημένων Σέρβων, στούς ὁποίους παραχωροῦσε κτήματα καί πράγματα τῶν ντόπιων κατοίκων[500]. Ἀναφέρει ὅτι ὁ Θωμᾶς ἀποστρεφόταν, μισοῦσε καί τυρανοῦσε τούς ντόπιους καί ἀγαποῦσε τούς ξένους[501], στούς ὁποίους καί ἐπέτρεπε νά κατοικήσουν στά Ἰωάννινα, ἁρπάζοντας τά σπίτια τῶν πρώτων[502], πού ἀναγκάζονταν νά ἐκπατρισθοῦν[503].

496. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80.

497. *Χρονικόν Ἰωαννίνων*, σ. 222, ὅπου μνημονεύεται ἀνάμεσα στούς ξένους ὁ Μιχαήλ Ἀψαρᾶς πού ὁ Θωμᾶς ἔκανε πρωτοβεστιάριο. Ἄλλωστε, στήν προσωπική του φρουρά ὑπῆρχαν καί ἄλλοι Ἕλληνες (Κουτζοθεόδωρος, Μανουήλ Τζιπληνός).

498. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 215. Ἡ Βαγενητία ἦταν περιοχή ΒΔ τῶν Ἰωαννίνων, ἀπό Χιμάρα ὡς Μαργαρίτι (Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Πληροφορίες*, σ. 117. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 119). Μνημονεύεται στήν Ἄννα Κομνηνή ΙΙ, 17. Βλ. καί σημ. 124.

499. Bees, *Unedierte*, σ. 148, ὅπου κάποια νέα ἀπό τήν Ἄρτα ζητάει στά Γιάννενα τόν ἄνδρα της. Ἴσως καί τό ὄνομα Γαστριτζιώτης (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225) δείχνει τόπο καταγωγῆς (Παλαιοκαστρίτσα;)

500. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219.

501. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 222, 226, 227.

502. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 226.

503. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 227: «πᾶσαν πόλιν καί χώραν τῶν Ἰωαννιτῶν πληρῶν, τά Ἰωάννινα ἐκκένωσε».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κατά τόν χρονικογράφο, λοιπόν, οί κάτοικοι τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων χωρίζονται σέ τοπικούς καί ξένους (ἤ ἀλλοτρίους), ὅπως παλιότερα, στήν ἀρχή τῆς φραγκοκρατίας, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος τούς χωρίζει σέ «αὐτόχθονες» καί ξένους. Οἱ τοπικοί ἦταν κυρίως οἱ κάτοικοι τῆς «χώρας»[504], ὁποιασδήποτε, ὅπως φαίνεται, ἐθνικότητας, πού δέν εἶχαν ἔρθει πρόσφατα, ἀλλά κυρίως Ἕλληνες. Οἱ ξένοι, οἱ ἐγκατεστημένοι δηλαδή πρόσφατα, διαχειρίζονται τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐξουσίας ἐπί Θωμᾶ, ὑπάρχει φαίνεται ἀντίδραση ἀπό τούς ντόπιους καί ὁ Θωμᾶς ἀπαντᾶ μέ σκληρά μέτρα. Ὅπως εἶναι φυσικό, στούς ξένους περιλαμβάνονται πολλοί Σέρβοι πού ἦρθαν πρόσφατα καί ἑπομένως ἦταν ἀκόμη ξένο σῶμα, ἀλλά καί Ἕλληνες (προφανῶς σ' αὐτούς περιλαμβάνονται τουλάχιστο ὁρισμένοι ἀπό τούς Ἀψαράδες πού ἦρθαν ἀπό τή Θεσπρωτία)[505]. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω (γιά τούς ντόπιους καί ξένους ἄρχοντες, πού διαχειρίζονταν τήν ἐξουσία), ἡ ντόπια πλευρά θά ἐπικρατήσει ἀργότερα, ὅταν, ἀπό φόβο μήπως ἔρθουν κι ἄλλοι Σέρβοι, «οἱ τοπικοί τῆς χώρας», δηλαδή οἱ ντόπιοι Γιαννιῶτες (ἄρχοντες, μέ σύμπραξη τοῦ λαοῦ), κατέλαβαν τόν γουλά[506].

Ὁ χωρισμός σέ ξένους καί ντόπιους δέ βασιζόταν σέ κοινωνικά οὔτε σέ ἐθνικά κριτήρια[507] καί ἡ ἀγανάκτηση τῶν ντόπιων κατευθυνόταν συνήθως μόνον ἐναντίον τῶν ξένων ἐκείνων πού βρίσκονταν στήν ἐξουσία καί κυρίως ἐναντίον τῶν Σέρβων (ἐπί Θωμᾶ), οἱ ὁποῖοι μάλιστα, λόγω ἰσχύος, σφετερίζονταν, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, περιουσίες Ἑλλήνων. Εἶναι πράγματι εὐλογοφανές σέ ὁρισμένους ἀπό τούς «ἐντιμοις» Σέρβους, πού ἦσαν «οἰκειακοί» τοῦ Θωμᾶ[508], νά ἀπονεμήθηκαν ἐκκλησιαστικά κτήματα καί πολλοί ἀπ' αὐτούς νά μνηστεύτηκαν μέ ντόπιες χῆρες, γιά νά οἰκειοποιηθοῦν τίς περιουσίες τους[509]. Μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ ἐξακολούθησαν νά ὑπάρχουν Σέρβοι στά Γιάννενα καί νά κατέχουν ὑψηλές θέσεις ὡς τό τέλος τοῦ δεσποτάτου, ὅπως ὁ Στέφανος Μπουϊσαβος, γαμπρός τοῦ «καπετάνιου» Σίμωνος Στρατηγόπουλου[510]. Ἀπό ἄλλα, γειτονικά φύλα, ἀναφέρονται ὡς ἀξιωματοῦχοι ἤ

504. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1337: «Τό πῶς ἤπηραν τόν γουλάν οἱ τοπικοί τῆς χώρας». Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83: «κι οὐδέν ἀναγκάζονται οἱ τοπικοί εἰς τήν τοιαύτην ἀποβίγλισιν τοῦ κάστρου αὐτῶν». Πρβλ., γιά τούς κατοίκους τῆς Ἄρτας, *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 238: «Τούς δέ τοπικούς τῶν ἐντίμων (ὁ Βογκός) ἐστοίλιας καί δουλερῶς πάντας ἐψιθύριζεν... καί εἰς ἐξορίαν αὐτούς ἐξέπεμψεν». Ὁ Bartusis περιλαμβάνει στούς τοπικούς ὅλους τούς κατοίκους μέσα κι ἔξω ἀπό τό κάστρο (Army, σ. 310).

505. Τοιῦτα, *Νεκτάριος καί Θεοφάνης*, σ. 69.

506. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1337.

507. Οἱ τιμαριοῦχοι ἀπό τόν Θωμᾶ ἀνῆκαν σέ διάφορες ἐθνικότητες, δέν ἦσαν ὅμως Σέρβοι.

508. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 217. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων (στ. 1282), οἱ ἄνθρωποι τῆς Εὐδοκίας ἀνῆκαν στή «φαμίλια» της. Ἐξ ἄλλου «φαμιλίτης» ὀνομάζεται ἄνθρωπος τοῦ Καρόλου Τόκκου (στ. 1174).

509. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 213, 216, 217. Πρβλ. καί σ. 233.

510. *Χρονικόν Τόκκων*, στ. 1518.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἄρχοντες Βούλγαροι[511] καί κυρίως Φράγκοι[512], πού αὐξήθηκαν ὕστερα ἀπό τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τόν Ἰζαού. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων μνημονεύεται ὀνομαστικά ὁ Μανθαῖος Λιμπάρδης, ἄρχοντας ἀπό τήν Φλωρεντία[513]. Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὑπάρχουν ἐπίσης δύο ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι, ἴσως Φράγκοι· ὁ Ἀντώνιος Φράγκος, ἕνας ἀπό τούς σωματοφύλακες τοῦ Θωμᾶ πού ἔλαβε μέρος στή δολοφονία του, καί ὁ Μυρσιροβέρτος, ἀπό τόν ὁποῖο ὁ Θωμᾶς παρέλαβε τόν Ἅγιο Δονάτο[514]. Ἐν πάσει περιπτώσει, οἱ Φράγκοι πρέπει νά ἦταν πολύ λίγοι στά Γιάννενα.

Ἀπό τόν ὑπόλοιπο πληθυσμό, ἐκτός ἀπό τούς Ἕλληνες, ζοῦσαν στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων καί Ἑβραῖοι, γιά τούς ὁποίους, μάλιστα, εἶχε ληφθεῖ πρόνοια στό χρυσόβουλλο, τοῦ 1319, νά ἰσχύσει καί γι' αὐτούς ἡ «ἐλευθερία καί ἀνενοχλησία» πού ἴσχυε γιά τούς Ἕλληνες κατοίκους τῆς πόλης[515]. Τοῦτο δείχνει ὅτι δέν ὑπῆρχαν ἐξαιρέσεις[516], δέν ἀποκλείεται ὅμως ἡ μνεία χωριστά τῶν Ἑβραίων νά ἔγινε ἐπειδή ὑπῆρχαν προκαταλήψεις. Ἔτσι, στή γειτονική Κέρκυρα, ἐπί Ἀνδηγαβικῆς κυριαρχίας, γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε ἔθιμο, κατά τή διάρκεια ὁρισμένων χριστιανικῶν γιορτῶν, οἱ ἀξιωματοῦχοι νά λιθοβολοῦν τή συνοικία τῶν Ἑβραίων, πού βρισκόταν ἔξω καί πολύ κοντά στά τείχη. Ἐπίσης οἱ Ἑβραῖοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νά παραχωροῦν ἀπό τά σπίτια τους κρεβάτια καί κλινοσκεπάσματα γιά τά πληρώματα τῶν πλοίων τοῦ στόλου, ὅταν στάθμευαν στήν Κέρκυρα. Ἐπιβαρύνονταν περισσότερο ἀπ' ὅλους γιά τή νυκτερινή φρούρηση τῆς πόλης καί ὑποχρεώνονταν νά ἐκτελοῦν καθήκοντα δημίου στό νεκροταφεῖο τους, πού ἦταν τόπος ἐκτελέσως[517]. Δέ γνωρίζουμε, ἄν στά Γιάννενα ὑπῆρχαν τέτοιου εἴδους ἔθιμα ἤ ἄν στήν Κέρκυρα τά ἔφεραν οἱ Ἀνδηγαβοί, οὔτε ἄν ὑπῆρχε χωριστή συνοικία στά Γιάννενα, ὅπου ἔμεναν οἱ Ἑβραῖοι· ἴσως ὄχι, ἄν ἀναλογιστοῦμε ὅτι πρέπει νά ἔμεναν κι αὐτοί μές τό κάστρο. Ἄν ὅμως κρίνουμε ὅτι κατά τήν ἐπανάσταση τοῦ Διονυσίου Σκυλοσόφου, τό 1611, ἀναφέρεται ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἦταν ἐκεῖνοι πού κατέδιδαν καί βασάνιζαν τούς

511. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225-226.

512. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1754-55.

513. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1207. Τοῦτον ἀνέθρεψε ὁ ἴδιος ὁ Ἰζαού, ὡς συγγενής του, καί τόν ἀγαποῦσε ἰδιαίτερα.

514. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230, 284.

515. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321 γιά τήν Ἐκκλησία (σ. 86) μνημονεύεται ὅτι στήν κατοχή της ὑπῆρχαν καί τρεῖς Ἰουδαῖοι: «τά τε παιδία τοῦ Λαμέρη καί τοῦ Δαβίδη καί τοῦ Σαμαρία». Βλ. καί Dalven, *The Jews*, σ. 11, 12. Γιά τούς Ἰουδαίους, βλ. ἐπίσης, Bees *Übersicht*, σ. 163-64.

516. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, *Σελίδες*, σ. 341, ὅπου γίνεται λόγος γιά «φιλελεύθερες ἀρχές».

517. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 211, 245, 263, 279. Οἰκονομικοί λόγοι ἦταν ἴσως μία ἀπό τίς αἰτίες τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς ἔναντι τῶν Ἑβραίων τῆς Κέρκυρας, δεδομένου ὅτι κάποιοι ἀπ' αὐτούς, κεφαλαιοῦχοι, δάνειζαν χρήματα σέ ἀγρότες, μέ ἐνέχυρο τήν ἀγροτική παραγωγή, ἀπαιτώντας ὑπερβολικούς τόκους (Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 171).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χριστιανούς[518], φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε σισσωρευμένο μίσος, μολονότι ἡ τουρκική παρουσία στά Γιάννενα πλησίαζε τούς δύο αἰῶνες.

Σέ δύσκολες στιγμές, γίνονταν δεκτοί στήν πόλη καί ἐχθροί, ὅπως ἦτανε οἱ Ζενεβισαῖοι Ἀλβανοί, μετά τή διάλυση τῆς ἐπικράτειάς τους ἀπό τούς Τούρκους. Σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Τόκκων, ἔβλεπε κανείς μέσα στά Γιάννενα τούς καλύτερους ἀπό τή φάρα αὐτή τῶν Ἀλβανῶν νά ζητοῦν βοήθεια ἀπό τό δεσπότη καί τούς ἄρχοντες, ἀλλά καί νά ζητιανεύουν, ἀκόμη καί ἀπό τούς φτωχούς Γιαννιῶτες, εὑρισκόμενοι σέ οἰκτρή κατάσταση καί περπατώντας μέ τή βοήθεια δεκανικιῶν[519]. Ἀπό τούς ὑπόλοιπους ἀλλόγλωσσους μνημονεύονται Βλάχοι πάροικοι, οἱ ὁποῖοι κατοικοῦσαν ἐκτός Ἰωαννίνων, στά χωριά, ὅπου βρίσκονταν τά κτήματα τῶν Γιαννιωτῶν[520]. Βούλγαροι καί Βλάχοι ἦταν ἀνάμεσα στούς Ἀλβανούς πού τό 1379 ἐπιτέθηκαν κατά τῶν Ἰωαννίνων[521].

Ὁ κυριότερος λόγος πού συγκέντρωνε τόν πληθυσμό τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἦ ἀκόμη καί ἀπό πιό μακρινούς τόπους μέσα στό ἰσχυρό φρούριο τῶν Ἰωαννίνων ἦταν ἡ ἀνασφάλεια πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἤπειρο κατά τόν 14ο καί 15ο αἰώνα, λόγω τῶν ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν, κυρίως ἐκ μέρους τῶν Ἀλβανῶν καί τῶν Τούρκων, ἀργότερα. Ἡ συμβίωση σέ τόσο στενό χῶρο χιλιάδων κατοίκων διαφορετικῆς κοινωνικῆς καί γλωσσικῆς ἦ θρησκευτικῆς προέλευσης δημιουργοῦσε καί προβλήματα ἀνάμεσα στόν πληθυσμό καί ἀντιδράσεις. Ἔτσι ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων ἐκφράζεται περιφρονητικά γιά τούς Ἀλβανούς[522], τοῦτο ὅμως ὀφείλεται καί στήν κακή σχέση τοῦ ἥρωα τοῦ ἔργου, Καρόλου Τόκκου, μέ αὐτούς. Ἀντίθετα, ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων διάκειται μᾶλλον συμπαθῶς πρός τούς Ἀλβανούς, μολονότι αὐτοί ἐπανειλημμένα ἐξεστράτευσαν ἐναντίον τῶν Ἰωαννίνων, γιατί μισεῖ ἀφάνταστα τόν Θωμᾶ, πού πιστεύει ὅτι τούς τυραννοῦσε.

Ἐκτός ἀπό τίς ὑπάρχουσες διακρίσεις ἀνάμεσα σέ ντόπιους, διαφορές ὑπῆρχαν, βέβαια, καί ἀνάμεσα στίς διάφορες τάξεις, ἀλλά δέ γνωρίζουμε μέχρι τίνος βαθμοῦ, ὅπως δέν ξέρουμε ἐπίσης πῶς ἀντιδροῦσαν στίς σχέσεις τους τά ἄτομα τῆς ἴδιας τάξης, δεδομένου μάλιστα ὅτι καί ἐκεῖ ὑπῆρχαν διαβαθμίσεις.

518. *Ἀποστασια Διονυσίου*, σ. 250-251.

519. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3203 κ.ἑ.

520. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 85, 86: «Βλάχων καπνοί εἴκοσι σὺν τῷ Βοωτῷ καὶ τῷ Λιγηρῷ», σ. 87: «Χωρίον τὴν Σοιχάν... μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ἀστρατευτῶν Βλάχων». Ἡ συμβίωση πολλῶν φύλων στήν Ἤπειρο ἐκφράζεται κατά ἐντυπωσιακό τρόπο μέ τό ἐπίθετο «Σερβαλβανιτοβουλγαρόβλαχος», πού ἀποδίδεται στόν Βογκό, πού τό 1400 κατέλαβε τήν Ἄρτα (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 236). Ἡ λ. περιλαμβάνει τούς κυριότερους λαούς τῆς Ν. Βαλκανικῆς, ἐκτός ἀπό τούς Ἕλληνες, καί γράφτηκε προφανῶς γιά νά τόν μειώσει.

521. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225.

522. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1784: «Τό φυσικόν του ἔδειξε τό ἀλβανίτικόν του», στ. 1424: «Ἐπίστευσαν 'ς τά Ἰωάννινα εἶναι ἀρβανιτζέλια, χοιροβοσκοί παρόμοιοί τους». Βλ. Παράρτημα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἐλάχιστες πληροφορίες ἀντλοῦμε κυρίως ἀπό τά συνοικέσια καί τίς διάφορες τριβές τοῦ καθημερινοῦ κοινωνικοῦ βίου, πού ἀφοροῦν στήν οἰκογένεια, ὅπως μᾶς προυσιάζονται ἀπό τά δύο συνοδικά δικαστήρια, τῆς Ναυπάκτου καί Ἀχρίδας (γιά τά ὁποῖα θά μιλήσουμε παρακάτω), οἱ ὁποῖες βέβαια, εἶναι ἁπλῶς ἐνδεικτικές. Ὅπως θά δοῦμε, ὁ παπά Καλούδης ἀπό τή Λαψίστα ἔδωσε στήν κόρη του ὡς γαμπρό κάποιον ξένο τελείως ἄγνωστον, μέ κριτήρια τή σβελτάδα, ἐξυπνάδα καί σωματική διάπλασή του, ἀφοῦ τόν προόριζε νά δουλεύει στά κτήματα, ὁ διάκονος ὅμως τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων, Θεόδωρος Καντακουζηνός, ὄχι μόνο πῆρε ντόπια, ἀλλά καί ἀπό οἰκογένεια κληρικῶν. Ἡ γυναίκα του ἦταν κόρη τοῦ ἀρχιδιακόνου, δευτέρου συζύγου τῆς πεθερᾶς του, τῆς ὁποίας καί ὁ πρῶτος, θανών, σύζυγος ἀνῆκε ἐπίσης στήν ἐκκλησιαστική οἰκογένεια· ἦταν ἀναγνώστης καί ἐπί τοῦ Σακελλίου (ἐκκλησ. ὀφφίκιο πού δινόταν σέ πρεσβύτερο)[523]. Πιθανότατα ἐδῶ ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα μεταβιβάζονταν ἀπό τόν πατέρα ἤ πεθερό στό γιό ἤ γαμπρό, ἀφοῦ καί τά τρία ἄτομα εἶχαν σχέση μέ τή μητρόπολη Ἰωαννίνων.

Ἀπό τίς ἴδιες πηγές, ἐκεῖνο πού μποροῦμε νά κρατήσουμε εἶναι ἡ μᾶλλον ἀπρόσμενη ἀνεκτικότητα τῆς κοινωνίας γιά τήν ἐποχή αὐτή, σέ σχέση μέ τό οἰκογενειακό δίκαιο. Ἔτσι ὄχι μόνο χρησιμοποιεῖται ἡ πειθώ σέ συζύγους πού ἄφησαν τή συζυγική στέγη, ἀλλά στά Γιάννενα μνημονεύεται περίπτωση ἀνδρός πού ὄχι μόνο εἶχε δύο παλλακίδες ἀλλά συγχρόνως ἐπεβουλεύετο καί τή ζωή τῆς νόμιμης συζύγου[524]. Ὅπως παρατηρήθηκε, οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἄνδρες πού εἶχαν συνάψει ἐξωγαμιαῖες σχέσεις κατοικοῦσαν σέ πόλεις[525], πράγμα εὐνόητο. Ἡ παραπάνω περίπτωση ἀνδρός ἀπό τήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων, ἄν καί ἀσυνήθιστη, ἐμπίπτει στήν κατηγορία τῆς μοιχείας καί ὄχι τῆς πορνείας, κάτι πού ἀποτελεῖ τόν κανόνα, μολονότι ὁ Ἀπόκαυκος χρησιμοποιεῖ γιά τή μοιχεία τίς λέξεις «πορνεία», «πορνεῖα» (τά) καί «κοσμικά καταγώγια»[526]. Οἱ οἰκογενειακοί λοιπόν δεσμοί ἦταν ἀρκετά εὔθραυστοι, ἀλλά, παρ' ὅλα αὐτά, ἡ οἰκογένεια ἀποτελοῦσε καί τήν ἐποχή αὐτή τόν κεντρικό πυρήνα τῆς κοινωνίας. Τέλος ἀπό τά Χρονικά τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν Τόκκων διακρίνουμε μιά κοινωνία πού δρᾶ στό σύνολό της, σέ ὁρισμένες ἐκδηλώσεις, παρορμητικά (ὅπως π.χ. κατά τό θάνατο τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας ἤ τόν ἐρχομό στήν πόλη τοῦ Καρόλου Τόκκου) ἤ σέ δύσκολες στιγμές (πολιορκία τῶν Ἰωαννίνων

523. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 289 κ.ἑ.

524. Χωματιανοῦ *Πονήματα*, στ. 119 κ.ἑ. (βλ. Παράρτημα). Πρβλ. Πιτσάκη, *Ζητήματα*, σ. 359: «Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἠθῶν τῆς ἐποχῆς, νομίζω ὅτι ἡ ἁπλῆ ἐξώγαμη σχέση καί μάλιστα τῆς ἡγεμονικῆς οἰκογένειας καί ἡ προέλευση τέκνων ἀπ' αὐτή δέν ἀποδοκιμάζεται κοινωνικά τόσο ἔντονα ὅσο ἡ σύναψη γάμου (ἤ ἐξώγαμη σχέση) σέ στενό συγγενικό βαθμό».

525. Κιουσοπούλου, *Θεσμός*, σ. 113 (Καστοριά, Βέροια, Ἀχρίδα, Σέρβια, Ἰωάννινα).

526. Κατσαροῦ, *Ἀπό τήν καθημερινή ζωή*, σ. 664.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀπό Ἀλβανούς, τό 1379), ἀλλά καί πού διαιρεῖται σέ ἀλληλομαχόμενες καί ἀλληλομισούμενες παρατάξεις, ὅταν ὑπάρχει ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στίς διάφορες μορφές τῆς ἐξουσίας (π.χ. ἐπί τῆς ἐποχῆς τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου).

Λίγα στοιχεῖα διαθέτουμε καί γιά τίς σχέσεις ἀνάμεσα στόν ἁπλό λαό καί τούς ἄρχοντες (γιά τό status τῶν ὁποίων θά γίνει λόγος παρακάτω) ἀλλά καί ἀνάμεσα στόν λαό καί τούς ἡγεμόνες. Γιά τόν «καπετάνιο» Σίμωνα Στρατηγόπουλο ἀναγράφεται στό Χρονικό τῶν Τόκκων ὅτι «εἶχεν ἀγάπην περισσήν ἐκ τό κοινόν τῆς χώρας»[526α], πράγμα πού δείχνει ἐπιδεξιότητα (πρβλ. στ. 1312: *πολλά ἦτον ἐπιτήδειος, εἰς τά πάντα ἐπιδέξιος*) καί προσήνεια. Μειλίχιος χαρακτήρας ἦταν καί ὁ Ἰζαού, ἡ προσηνειά του ὅμως εἶναι ἀγνωστο ἂν ἐπεκτεινόταν πέρα ἀπό τούς ἄρχοντες καί τούς ἐκπροσώπους τῆς μητρόπολης, στόν ἁπλό λαό, κάτι πού πιθανότατα ἴσχυε γιά τή «βασίλισσα» Μαρία Ἀγγελίνα, ἡ ὁποία ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητή σέ ὅλους. Τέλος, ὁ τυραννικός χαρακτήρας τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου μπορεῖ νά μήν γινόταν ἰδιαίτερα αἰσθητός στό λαό (κι ἂς γράφει τό ἀντίθετο ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων).

Φαίνεται πώς σέ ὁρισμένες τελετές, κυρίως χαρᾶς ἢ λύπης, στά Γιάννενα, ὁ λαός λάβαινε μέρος, ἀφοῦ σέ ὁρισμένες στιγμές, μάλιστα, ὅπως στήν πορεία τοῦ Καρόλου Τόκκου πρός τά Γιάννενα (πέρασμα ἀπό Ἅγιο Δονάτο καί Ἀραχοβίτσα) καί τήν ἄφιξή του στήν πόλη, ὁ κόσμος συγκεντρωνόταν γιά ζητωκραυγές καί τό καλωσόρισμα[526β]. Ὅσο γιά τά συνοικέσια τῶν ἡγεμόνων του, πού γίνονταν ἀποκλειστικά γιά πολιτικούς λόγους, ὁ λαός δέν ἐξέφραζε καμιά γνώμη — ἀλλά φαίνεται οὔτε ἤθελε νά ἐκφράζει, ἐκτός ἂν καθοδηγεῖτο ἀπό τούς ἄρχοντες. Ἐνδιαφερόταν περισσότερο, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τοῦ μεσαίωνα, γιά τήν πίστη του καί γιά τό ἐπίπεδο τῆς ζωῆς του. Ἔτσι τά μονοπώλια πού ἐπέβαλε ὁ Θωμᾶς στά τρόφιμα (βλ. παρακάτω), προφανῶς εὐνοοῦσαν τόν εὐρύ πληθυσμό, γιατί ἀποφευγόταν ὁ λιμός σέ περιόδους σιτοδείας ἢ μακρᾶς πολιορκίας.

Ἀπό τούς στίχους τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων γιά ζητιανιά τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Ζενεβέση ἀκόμη καί ἀπό τούς τσαγκαράδες (βλ. παρακάτω, σ. 155), καταλαβαίνουμε ὅτι ὑπῆρχαν διαβαθμίσεις κοινωνικοῦ περιεχομένου καί ἀνάμεσα στό λαό, ἐνῶ καί οἱ ἄρχοντες, ὅπως θά δοῦμε, δέν ἦταν ὅλοι οἱ ἴδιοι. Ἄγνωστες εἶναι καί οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στούς ἐκπαιδευμένους καί τούς πολλούς, ἂν ληφθεῖ ὅμως ὑπόψη ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἐκπαιδευμένους ἦταν κληρικοί, ἐμπίπτουν περισσότερο στίς σχέσεις λαοῦ καί Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶχε μεγάλη ἐπιρροή στόν πληθυσμό (γίνεται φανερό καί ἀπό τήν πνευματική ἀκτινοβολία τοῦ Ἀρχιμανδρείου καί τῶν ἐκπροσώπων του), ἐπιρροή πού, ὅπως θά

526α. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1313.
526β. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1500 κ.ἑ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δοῦμε, ἐνίσχυε καί ὁ πατριάρχης ἤ ὁ αὐτοκράτορας, ὅταν τά Γιάννενα βρίσκονταν δεμένα στό ἅρμα τῆς Κωνσταντινούπολης.

β) Ὁ λαός (τό κοινόν)

Στόν λαό, κατά τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων[527], ἤ κοινό, κατά τό Χρονικό τῶν Τόκκων[528], ἀνῆκε ἡ μεγαλύτερη μάζα τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅλοι αὐτοί ὀνομάζονται καί «ἀρχόμενοι»[529] καί ξεχωρίζονταν ἀπό τούς ἄρχοντες. Λαός καί ἄρχοντες εἶναι στό Χρονικό οἱ δυό ξεχωριστές τάξεις[530]. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 οἱ ἔποικοι ξεχωρίζονται σέ «μικρούς» καί «μεγάλους»[531]. Σέ ἄρχοντες καί «κοινόν» χωρίζεται ὁ πληθυσμός καί στήν Πελοπόννησο, ὅταν ἦρθαν οἱ Φράγκοι[532]. Καί στή Θεσσαλονίκη ἐπικρατοῦσε περίπου ἡ ἴδια κατάσταση. Ὑπῆρχαν οἱ ἐπιφανεῖς καί τό πλῆθος. Στούς πρώτους ἀνῆκαν οἱ πλούσιοι καί ὅσοι γραμματισμένοι εἶχαν κάποια φήμη, καθώς καί οἱ ἐπικεφαλῆς τοῦ κλήρου καί τῶν μονῶν. Ὀνομάζονται ἐπίσης οἱ *ἄριστοι* καί ἡ *ἐπίσημος μερίς*[532α]. Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἀναφέρεται ὅτι ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου ἐλήφθησαν μέτρα κατά τῆς Ἐκκλησίας, κατά τῶν εὐγενεστάτων καί κατά τοῦ λαοῦ τοῦ κάστρου[532β]. Ἡ Ἐκκλησία ἐδῶ δέν πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὡς ξεχωριστή κοινωνική τάξη.

Δέν ὑπάρχουν πολλές πληροφορίες γιά τίς διάφορες βαθμίδες πού ἐντάσσονται στό λαό[532γ]. Ἔτσι, εἶναι δύσκολο νά συμπεράνει κανείς, ἄν ὁρισμένοι ἀπό τούς ἀστούς, μέ περιουσία, θά μποροῦσαν νά καταταγοῦν στά ἄνω στρώματα τοῦ λαοῦ, δηλαδή στούς μέσους, ἤ στούς δυνατούς. Κατά τήν ἐπανάσταση π.χ. τῶν Ζηλωτῶν στή Θεσσαλονίκη ἄλλοι ἀπ' αὐτούς πῆραν τό μέρος τοῦ λαοῦ (τῶν Ζηλωτῶν) καί ἄλλοι τό μέρος τοῦ Καντακουζηνοῦ[533], πού ἐκπροσωποῦσε τήν ἀριστοκρατία, ἄν καί, σέ γενικές γραμμές, ἦταν τό ἀστικό στοιχεῖο, μιά τάξη πού ἀσχολεῖτο κυρίως μέ τό ἐμπόριο καί τή ναυτιλία, πού ξεσηκώθηκε καί διεκδίκησε στή Θεσσαλονίκη, γιά μόνη φορά, τήν πολιτική ἐξουσία. Σέ

527. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216-218, 220, 224, 225.

528. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1297, 1305, 1308, 1313 κ.λπ.

529. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 235.

530. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225: «πρός τούς ἄρχοντας αὐτοῦ καί τόν λαόν τῆς πόλεως διεμερίσατο» (ὁ Θωμᾶς - τούς συλληφθέντες Ἀλβανούς).

531. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80.

532. *Χρονικό Μορέως*, στ. 1496. Βλ. καί Kordoses, *Southern Greece*, σ. 45.

532α. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 19. Maksimović, *Character*, σ. 182: δυνατοί, ἄριστοι, εὐγενεῖς, προύχοντες, συγκλητικοί.

532β. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216-218. Laïou-Thomadakis, *Byz. economy*, σ. 209.

532γ. Πρβλ. Λαΐου, *Σέρρες*, σ. 213: «Τό στρῶμα τοῦ πληθυσμοῦ πού δέν περιλαμβάνει οὔτε τή μεγάλη ἀριστοκρατία οὔτε τούς τοπικούς ἄρχοντες εἶναι, ὅπως πάντα, τό πιό δυσδιάκριτο στίς πηγές μας».

533. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 27.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πολλές πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ἐξάλλου, ξεσηκώθηκε ὁ «δῆμος», ὑπέρ τῆς ἀντιβασιλείας στήν Κωνσταντινούπολη καί κατά τοῦ Καντακουζηνοῦ, διώχνοντας τούς δυνατούς[534], στήν Ἤπειρο, ὅμως, ὅπου ἡ «φεουδαρχοποίηση» τῆς κοινωνίας εἶχε προχωρήσει, ἐπικράτησε ὁ Καντακουζηνός[535].

Στήν πραγματικότητα οἱ μέσοι ἀποτελοῦν ἰδιαίτερη τάξη ἀνάμεσα στούς ἄρχοντες καί τούς φτωχούς· ἦταν ἡ κυρίως ἀστική τάξη. Ἐδῶ ἀνήκουν οἱ ἔμποροι ἤ ἐκεῖνοι πού συνδύαζαν τό ἐμπόριο μέ τή μικρή γαιοκτησία, πολλοί ἀπό τούς βιοτέχνες (οἱ πλουσιότεροι), ὁ κατώτερος κλῆρος, ἐπαγγελματίες (ὄχι ὅλοι)[536], καθώς καί ἄλλοι μέ περιουσία στήν πόλη πού δέν ἀποκαλοῦνται ἄρχοντες καί δέν ἔχουν μεγάλα ἀξιώματα λαϊκά ἤ ἐκκλησιαστικά[537]. Ἀπ' αὐτούς μερικοί ἦσαν ἐλεύθεροι μικροκαλλιεργητές[538].

Ὁ λαός ἤ τό κοινόν τῶν Ἰωαννίνων δέν ἔμεινε ἔξω ἀπό τά προνόμια πού ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου παρέσχε στά Ἰωάννινα τό 1319[539]. Θά δοῦμε παρακάτω ποιά ἦταν αὐτά. Ἐδῶ θά ἐπισημάνουμε μόνο ὅτι σύμφωνα μέ τό χρυσόβουλλο, οἱ «μέλλοντες κεφαλατικεύειν» στά Ἰωάννινα δέν εἶχαν δικαίωμα νά διώξουν ἀπό τήν πόλη ὄχι μόνο κάποιον *μέγαν* (= ἄρχοντα) ἀλλά καί *μικρόν*, ἐκτός ἄν ὁ ἴδιος ἤθελε νά φύγει καί νά κατοικήσει ἀλλοῦ. Ἐξαιροῦνταν βέβαια οἱ «ἄτακτοι... καί ὀχλοποιοί καί θορυβώδεις ἄνθρωποι», οἱ λεγόμενοι «δημοταράκται»[540].

534. Λαΐου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 191. Λαΐου, *Ἀπό τήν ἀνάκτηση*, σ. 160. Δέν πρέπει δηλαδή νά πιστέψουμε ὅτι ὑπῆρξε σέ κάθε πόλη λαϊκή ἐξέγερση: «Στίς Σέρρες ὁ ἐμφύλιος ἦταν καθαρά διένεξη ἀνάμεσα στίς δυό μερίδες τῆς ἀριστοκρατίας» (σ. 156).

535. Λαΐου, *Ἀπό τήν ἀνάκτηση*, σ. 156.

536. Πρβλ. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 29: «Dans la classe moyenne, autre les professeurs entraient également les petits fonctionaires, ..., les clercs, des avocats... Cependant les avocats, les medecins et les autres lettrés au point de vue de rang qu'ils occupaient dans la société, faisaient plutôt partie de la première classe. Ils formaient eux aussi le parti distingué, les prudents (ἡ ἐκλεκτός μερίς, οἱ σύνετοί). Il ne restait que d'avoir de la fortune, pour que les portes du pouvoir leur fussent largement ouvertes. En ce cas, ils devenaient des puissants». Svoronos, *Société*, σ. 8-9. Charanis, *On the social structure*, σ. 148-49. Hrochova, *Cities*, σ. 358, ὅπου μνημονεύονται καί ὡς «μεσῖται» καί «μέση μοίρα». Δέν ἦταν ὁμοιογενής τάξη κι ἔτσι πολλές φορές περιλαμβάνονται στόν «δῆμο». Δέ λάβαιναν μέρος στή σύγκλητο οὔτε τούς δίνονταν τιμητικά ἀξιώματα. Δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τήν ἀντίστοιχη εὐρωπαϊκή τάξη, ἀλλά ἐλέγχονταν ἀπό τήν ἀριστοκρατία. Ὁ Matschke πιστεύει ὅτι δέν ὑπάρχει σαφής διακριση ἀνάμεσα στήν ἀριστοκρατία, πού ἀσχολεῖτο μέ τό ἐμπόριο, καί τούς μέσους (Kazhdan, *City*, σ. 9).

537. Λαΐου, *Σέρρες*, σ. 211, 213. Βλ. καί σ. 219, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι παραχωροῦνταν σ' αὐτούς δευτερης κατηγορίας ἀξιώματα. Πολλοί ἀπ' αὐτούς εἶχαν καί παροίκους (Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 34).

538. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 324: «Πρόκειται κυρίως γιά πρόσωπα πού ἔμεναν σέ πόλεις-κάστρα καί διέθεταν ἔξω ἀπ' αὐτά σέ διάφορα χωριά ἤ ταυτόθεσίες κτηματική περιουσία (χωράφια, ἀμπέλια, ὑδρόμυλους), ἐξ "ἀγορισίας" ἤ "δωρεᾶς", ἤ "γονικά" καί κτήσους καί περιβόλια μέσα στό κάστρο. Πολλοί ἀπ' αὐτούς μετατίπτουν στήν κατάσταση τοῦ παροίκου».

539. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 265.

540. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80-81. Frances, *Féodalité*, σ. 92, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι αὐτοί δέν ἦταν δυνατό νά ἀνήκαν στό λαό.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὑπάρχουν λίγα παραδείγματα προσώπων στίς πηγές πού ἀνήκουν στό λαό. Ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων περιλαμβάνει στό λαό τόν Ἠλία Κλαυσῆ, ὁ ὁποῖος ἦταν πλούσιος, «διά τό ὑπάρχειν αὐτῷ κτήματα πολλά»[541], καί τόν ὁποῖο ὁ Θωμᾶς τυράννισε, γιά νά τοῦ ἀποσπάσει χρήματα. Θά μπορούσαμε τόν ἄνθρωπο αὐτόν, πού ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ περιλαμβάνει μεταξύ τῶν «ἐντίμων» τῆς πόλης[542] νά τόν κατατάξουμε, κάλλιστα, πάνω ἀπό τούς μέσους, ἀνάμεσα στούς «δυνατούς». Ἐξάλλου στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὁ πληθυσμός χωρίζεται ἐπίσης σέ πλούσιους καί πένητες[543]. Τό πιθανότερο ἦταν νά πρόκειται γιά κάποιον ἔμπορο, πού ἀπέκτησε μεγάλη κτηματική περιουσία.

Στό λαό ἀσφαλῶς ἀνήκουν «οἱ τῶν ἐπιστημῶν τεχνίτες», τουλάχιστο οἱ πιό φτωχοί, τούς ὁποίους ὁ Θωμᾶς ὑπέβαλε σέ «ζημίες» καί «ἀγγαρεῖες», «μετά δαρμῶν», καθώς καί οἱ «ἄτεχνοι καί ἐλεύθεροι ἄνθρωποι», τούς ὁποίους ὑπέβαλε σέ «δουλείαν ἄμισθον καί κόπον ἀδαπάνητον»[543α]. Πρόκειται προφανῶς γιά τεχνίτες[544] καί ἀνειδίκευτους, γιά τούς ὁποίους θά γίνει λόγος παρακάτω. Πιό βέβαιοι εἴμαστε γιά τούς ράφτες καί τσαγκάρηδες τῶν Ἰωαννίνων. Ἀνήκουν στό κατώτερο στρῶμα τοῦ λαοῦ, στούς φτωχούς, ἀφοῦ ἀναφέρεται, περιφρονητικά, ὅτι κι αὐτοί ἀκόμη εὑρίσκοντο σέ καλύτερη κατάσταση ἀπό τόν Ἀλβανό Ζενεβέση[545] καί ἀφοῦ, ἀργότερα, μετά τήν καταστροφή τῶν Ζενεβισαίων ἀπό τούς Τούρκους, ὁρισμένοι ἀπό τούς καλύτερους ἀπό τή φυλή αὐτή κατέφυγαν στά Γιάννενα καί ζητιάνευαν ἀπό τούς «τζακαράδες»[546], δηλαδή κατάντησαν νά ζητιανεύουν καί ἀπό τούς πιό φτωχούς τῆς πόλης.

Ἡ παραπάνω κατώτερη τάξη, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἀποτελεῖ τούς «πένητες» τῆς πόλης[547]. Στίς Σέρρες ἴσχυε περίπου τό ἴδιο. Οἱ πιό φτωχοί βιοτέχνες ἀνῆκαν στόν «δῆμο», στήν κατώτερη δηλαδή τάξη, ἐνῶ οἱ πλουσιότεροι βιοτέχνες, μέ τούς ἐμπόρους, ἀνῆκαν στή μέση τάξη. Στή Θεσσαλονίκη καί, γενικότερα, στίς πόλεις τοῦ Βυζαντίου λέγονταν *εὐτελεῖς, ἀγοραῖοι* (γιατί στήν ἀγορά ἀποτελοῦσαν τό πλῆθος), *τό ἀσύνετον*, σέ ἀντίθεση μέ τό *συ-*

541. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 217-218.

542. Ἔντιμοι ὀνομάζονται στό Χρονικό τῶν Τόκκων (στ. 1223) οἱ συμμετέχοντες στήν σύγκλητο.

543. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 235.

543α. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219.

544. Πρβλ. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 71: «καί μέσα εἰς τά Ἰωάννινα ἦταν πραγματευτάδες περισσοί καί ἄρχοντες μεγάλοι καί κάθε λογῆς τεχνίται».

545. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1788-89: «Εἰς τά Ἰωάννινα εὑρίσκονταν ραφτάδες, τζαγκαράδες, / πού ἐσύρνονταν καλύτερα ἀπό τόν Ζενεβέση».

546. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3207.

547. Πρβλ. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 235: «Κλαιόντων ἀρχόντων καί ἀρχομένων πρεσβυτέρων καί νέων,... πλουσίων καί πενήτων, νηπίων καί γερόντων».

548. Λαῖου, *Σέρρες*, σ. 211, ὅπου διευκρινίζεται ὅτι ἐργαστήρια καί φοῦρνοι ἀνῆκαν ὄχι μόνο σέ μεγάλους κτηματίες ἤ στήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί στή μέση τάξη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νετόν (ἀφοῦ ἦταν ἐπιρρεπεῖς σέ ἐπαναστάσεις), *ἰδιῶται* (δεδομένου ὅτι δέν τούς δινόταν καμιά δημόσια θέση), *πλῆθος, ὄχλος δημώδης, ἄτιμοι* κ.λπ.[549] Τά κατώτερα στρώματα ἀποτελοῦσαν οἱ πάροικοι, πού ζοῦσαν ὅμως, κατά πλειοψηφία, ἐκτός πόλεως, δεμένοι μέ τή γῆ πού καλλιεργοῦσαν καί εὑρισκόμενοι σέ κατώτερη θέση ἀπό τούς ἐλεύθερους γεωργούς καί τούς κατοίκους τῶν πόλεων. Στά χρυσόβουλλα τῶν ἐτῶν 1319 καί 1321 καί στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων γίνεται λόγος γιά παροίκους τῶν καστρηνῶν τῆς πόλης καί κυρίως τῆς Ἐκκλησίας, ἀνάμεσα στούς ὁποίους συγκαταλέγονται Βλάχοι καί Ἑβραῖοι[550]. Σέ κατώτερη μοίρα ἀπ' ὅλους πρέπει νά βρίσκονταν οἱ ἀκτήμονες καί βοσκοί καί μάλιστα οἱ χοιροβοσκοί, ἀφοῦ στό Χρονικό τῶν Τόκκων γίνεται περιφρονητικά σύγκριση μέ τούς Ἀλβανούς[551], πού ὁ συγγραφέας του δέν ἐκτιμᾶ καθόλου.

Δέν γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ἄν ὑπῆρχαν στά Γιάννενα δοῦλοι, πρέπει ὅμως νά μνημονεύσουμε ὅτι τούς αἰχμαλωτισθέντες Ἀλβανούς, τό 1379, ὁ Θωμᾶς τούς ἔδωσε στούς ἄρχοντες καί τό λαό, γιά νά τούς πουλήσουν ὡς δούλους, κάτι πού ἦταν πολύ βαρειά τιμωρία, βαρύτερη ἀπό τή ρινότμηση, στήν ὁποία ὑπέβαλε τούς Βουλγάρους καί Βλάχους αἰχμαλώτους, τούς ὁποίους, φαίνεται, δέν μισοῦσε τόσο πολύ. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἀγοραπωλησία δούλων, κυρίως αἰχμαλώτων, ἀπό πόλεμο ἤ πειρατεία, γινόταν στά λιμάνια τῆς γειτονικῆς Ἄρτας[551α], ὅπου προφανῶς θά σύχναζαν ὅσοι στήν εἰκύτερη περιοχή ἀσχολοῦνταν μέ τό ἐμπόριο σκλάβων. Ἄν δώσουμε πίστη σέ μεταγενέστερο Χρονικό, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἁρπαγεῖσες ἀπό τούς Τούρκους Γιαννιώτισσες παρθένες συντροφεύθηκαν μέ δούλοις καί βιζάστρες[551β], ἴσως πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχαν δοῦλοι, οἱ ὁποῖοι τήν ἐποχή αὐτή χρησιμοποιοῦνταν ἀποκλειστικά σέ οἰκιακές ἀπασχολήσεις, δέν ἀποκλείεται ὅμως ἡ πληροφορία νά ἀποδίδει τήν σύγχρονη πραγματικότητα (ἐποχή τουρκοκρατίας).

Στά Γιάννενα δέν παρατηρήθηκε κατά τό διάστημα αὐτό ἐπανάσταση, οὔτε κἄν μικρές ταραχές. Ἐξ ἄλλου στίς βυζαντινές πόλεις δέν ἔγιναν μεγάλες συ-

549. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 31. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 220. Βλ. καί Maksimović, *Charakter*, σ. 184, 186, ὅπου γενικότερα οἱ ἀνήκοντες στήν τάξη αὐτή ἀναφέρονται ὡς *ἄπορος ἤ ἄλλος ὄθλιος*, σέ ἀντίθεση μέ τούς ἄριστους καί τούς προύχοντες, ὡς *πένητες, πτωχοί, οἱ πολλοί, ὁ δῆμος, τό κοινόν, ὁ λαός, ὁ ὄχλος*. Hrochova, *Cities*, σ. 358: πένητες κ.λπ.

550. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 79, 83, 85, 96. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 228, 229.

551. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1425.

551α. Krekić, Dubrovnik, ἀρ. 1086. Πρβλ. καί ἀρ. 134. Ὁ ἀριθμός τῶν δούλων, στό μεσαίωνα ὅλο καί μειωνόταν. Στό τέλος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς οἱ περισσότεροι δοῦλοι προέρχονταν ἀπό αἰχμαλωσία. Γιά τή θέση τους, βλ. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 663: «Ἡ τῶν καταδουλωμένων ἀνθρώπων δουλεία τοσοῦτον τοῖς κεκτημένοις ἐμπέφυκεν, ὡς μή δύνασθαι τούς δούλους μή μόνον ἐν αὐτοῖς τοῖς μέτροις τῆς δουλείας φωνήν αἴρειν προσήκουσαν εὐγενέσι καί ἐλευθέροις κατά τῶν δεσποτῶν, ἀλλ' οὐδ' ἄν εἰς ἐλευθερίαν ἀξιωθεῖη τήν τοιαύτην ἀναλαβεῖν φωνήν πώποτε· ὅθεν καί ἐπιτίμιον τῆς ἐλευθεροφωνίας ταύτης οἱ ἀπελεύθεροι τήν ἀναδούλωσιν ἐκληρώσαντο».

551β. Σύνοψις ἱστορίας, σ. 245.

γκρούσεις, ὅπως ἔγιναν στίς πόλεις τῆς Δύσης μεταξύ πολιτῶν καί φεουδαρχῶν πού ἔμεναν στό κάστρο, μέ τό ὁποῖο ἡ πόλη ἐρχόταν σέ ἀντιπαράθεση[552]. Ὡς ἕνα σημεῖο τοῦτο ὀφείλεται καί στή μορφή τῆς βυζαντινῆς πόλης, ὅπου ὅλος ὁ πληθυσμός, κατά τήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο, ζοῦσε, συνήθως, μέσα στό κάστρο. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων ἀναφέρεται ὅτι ὑπάρχει «κατάστασις» (συμφωνία), συγκεκριμένα «τάξεις» καί «ἐπιστήμια», γιά τό «κοινόν» τῆς χώρας, ὅπως ἁρμόζει, γιά μιά ὁμαλή κατάσταση[553]. Ὑπῆρχαν δηλαδή «κανόνες» καί «ἐκπαίδευση» (προφανῶς καθοδήγηση ἀπό καθημερινές ὑποδείξεις τῶν ἰθυνόντων), γιά νά μήν ὑπάρξει περίπτωση παρεκτροπῆς. Σέ ἄλλο μάλιστα σημεῖο, ἀναφέρεται: «ὁ καθαείς νά ἠστέκεται εἰς τάξιν ὅπου πρέπει»[554], πράγμα πού δείχνει ὅτι τά πάντα ἦσαν καθορισμένα. Καί στό Χρονικό τοῦ Μορέως ἐπικρατεῖ τό ἴδιο πνεῦμα· ὅλα νά παραμείνουν τά ἴδια. Ἐξάλλου, οἱ ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων, πού εἶχαν στά χέρια τους τή διοίκηση, καί ἡ κεντρική ἐξουσία εἶχαν προνοήσει. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ κεφαλή τῆς πόλης εἶχε δικαίωμα νά διώξει ἀπό τό κάστρο (μέ σύμφωνη γνώμη τῶν ἀρχόντων βέβαια) τούς ἀναφανέντες δημοταράκτες, εἴτε ἦταν αὐτοί ἄτακτοι εἴτε ὀχλοποιοί, εἴτε θορυβώδεις[555]. Τοῦτο δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν στήν πόλη τουλάχιστο πολιτικές, κοινωνικές καί ἰδεολογικές ζυμώσεις[556], ἀκόμη καί διαμαρτυρίες, πιθανῶς ὀργανωμένες ἀπό κάποιους, ἀλλά δείχνει ἐπίσης ὅτι εἶχαν ληφθεῖ τά μέτρα ἐκεῖνα πού θά ἐπέτρεπαν νά μήν ὁδηγήσουν σέ συγκρούσεις. Πράγματι δέν ἐδιώχνονταν μόνο οἱ ὀχλοποιοί (προφανῶς ἐκεῖνοι πού συγκέντρωναν τό πλῆθος) καί θορυβώδεις, ἀλλά καί οἱ ἄτακτοι, γιά λόγους, φαίνεται, προληπτικούς. Πάντως, σέ περίπτωση ἀνάγκης, ὁ λαός βρισκόταν στίς ἐπάλξεις γιά νά προστατεύσει τήν πόλη. Ἔτσι ἔγινε κατά τήν ἀλβανική ἐπίθεση τοῦ 1379, κατά τήν ὁποία ὁ χρονικογράφος σημειώνει ὅτι οἱ Ἀλβανοί «τρεῖς ἡμέρας καί νύκτας οὐκ ἐπαύσαντο κατά τοῦ λαοῦ πολεμοῦντες».

γ) Ἄρχοντες

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, στίς πηγές παρέχονται περισσότερες πληροφορίες γιά τούς ἄρχοντες, δεδομένου ὅτι αὐτοί μετεῖχαν τῆς ἐξουσίας. Πράγματι, οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες ἔπαιρναν καί ἀξιώματα μέσα στά Γιάννενα, ἀλλά στέλνονταν

552. Matanof, *Phenomenon*, σ. 66.

553. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3115-16: «Ὁμοίως ἔναι κατάστασις εἰς τό κοινόν τῆς χώρας / καί τάξις, ἐπιστήμια, καθώς πρέπει νά ἔναι». Βλ. καί παραπάνω, σ. 135.

554. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1226.

555. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80-81.

556. Βρανούση, *Ἔπαινος*, σ. 30-31. Βλ. καί Frances, *Féodalité*, σ. 93, ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιά ἀγῶνες «ἀντιφεουδαρχικοῦ χαρακτήρα».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὡς ἀξιωματοῦχοι κι ἔξω ἀπ' αὐτά, σέ ἄλλες πόλεις καί κάστρα, ὅπως στά Βομπλιανά Ἄρτας (κάποιος Καψοκαβάδης) ἀλλά καί στή μακρινή καί πλούσια Γλαρέντζα[557]. Ὑπῆρχαν βέβαια καί ἄρχοντες μέ ἐκκλησιαστικούς τίτλους καί ἀξιώματα[558].

Ὁ πλοῦτος καί ἡ δύναμη ἦταν οἱ διό κυριότεροι λόγοι, πού συνέβαλαν στήν κατοχή τῆς ἐξουσίας ἀπό τούς ἄρχοντες, πέρα ἀπό τήν εὐγενική τους καταγωγή. Οἱ ἰδιότητες αὐτές, κυρίως, λαμβάνονταν ὑπόψη καί κατά τήν ὑποψηφιότητα μελλοντικοῦ ἡγεμόνα στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων[559]. Ἐκτός ἀπό τά ἄλλα, ἡ οἰκονομική εὐρωστία τοῦ μελλοντικοῦ ἡγεμόνα τοῦ ἐπιτρέπει νά προβαίνει σέ «φιλοδωρίες» καί «χαρίσματα» πρός τούς ἄρχοντες, γιά νά πετύχει τό σκοπό του[560].

Οἱ δραστηριότητες τῶν Βυζαντινῶν ἀρχόντων, γενικά, συνδέονται μέ τήν πόλη, μέσα στήν ὁποία ζοῦν καί ἔρχονται σ' ἐπαφή μέ τήν ἀγορά, γιά τή διάθεση τῶν προϊόντων τῶν κτημάτων τους, ὅπου ἐργάζονται οἱ πάροικοι[561]. Ἔτσι, διαφέρουν ἀπό τούς φεουδάρχες τῆς Δύσης πού ζοῦσαν σέ ἀπομόνωση στά κάστρα τους. Δέν ὑπῆρχαν τέτοιου εἴδους κάστρα στό Βυζάντιο[562], ὅπως δέν ὑπῆρχε καί τέτοιου εἴδους φεουδαρχία.

Στά Γιάννενα οὐσιαστικά κυβερνοῦν οἱ ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι καί ἐκλέγουν τούς ἡγεμόνες τους[563]. Ἀκόμη καί ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου, οἱ κακοπραγίες ἐγίνοντο ἢ ἀπό τόν ἴδιον ἢ «διά τῶν ἀρχόντων αὐτοῦ»[564]. Οἱ ἄρχοντες τῆς «χώρας» ἔχουν στό Χρονικό τῶν Τόκκων τήν πρώτη θέση. Λέγονται καί Γιαννιῶτες ἄρχοντες, ἄρχοντες Ρωμαῖοι[565], ἀλλά καί «ρίζα» τοῦ δεσποτάτου[566] καί εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ τόν ἡγεμόνα, τόν δεσπότη, σέ καλές καί κακές στιγμές[567]. Σπανιότερα, στίς πηγές ἀναφέρονται καί ἀρχόντισσες[568]. Ἡ ἐνδυμασία τῶν ἀρχόντων ἦταν βέβαια διαφορετική ἀπ' ὅ,τι τοῦ ὑπόλοιπου

557. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2076, 3657. Βλ. καί στ. 1595: «κεφαλάδες τούς ἐποίησε, μεγάλους μεγιστάνους». Πρβλ. τούς κτηματικούς καί θεματικούς ἄρχοντες τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη (Zakythinos, *Crise*, σ. 51).

558. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 233: «... καί τῶν τῆς ἐκκλησίας ἀρχόντων».

559. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1360-61: «πλούσιος εἶναι δυνατός, θέλει σᾶς διαφεντέψει».

560. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1357, 1414.

561. Λαῖου, *Κοινωνία*, σ. 281.

562. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 23-24.

563. Ἔτσι, ὁ Κάρολος Τόκκος τούς ἄρχοντες προσπαθοῦσε νά πείσει, γιά νά τόν δεχτοῦν γιά δεσπότη. Βλ. καί Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 16 (448).

564. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219.

565. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1176, 1180, 1184, 1194, 1196-7, 1223, 1232, 1242, 1327, 1329, 1351, 1356, 1372, 1382, 1426, 1442, 1444, 1506, 1545, 1562, 1584, 1754-5, 1764, 1775, 1800 κ.λπ.

566. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1372, 1390: «Ὅπου εἶστε ρίζα τῶν Ρωμαίων ὅλου τοῦ Δεσποτάτου».

567. Βλ. π.χ. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3450.

568. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 238.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πληθυσμοῦ καί προφανῶς τό χαρακτηριστικό γνώρισμα θά ἦταν ἡ γενειάδα, ἀφοῦ, ὅταν ὁ Ἀλβανός Ζενεβέσης αἰχμαλώτισε πολλούς ἀπ' αὐτούς, τούς ἔκοψε τά γένεια «καί κατεντρόπιασέν τους»[569].

Οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες εἶχαν, φαίνεται, μεγάλο ὄνομα στό δεσποτάτο. Βέβαια, τά πιό ἐπαινετικά σχόλια περιέχονται στό Χρονικό τῶν Τόκκων, ὁ συγγρ. τοῦ ὁποίου διάκειται ἰδιαίτερα εὐμενῶς ἀπέναντί τους. Ἔτσι, συγκρίνοντας τούς Γιαννιῶτες ἄρχοντες μέ τούς ὑπόλοιπους τοῦ δεσποτάτου ἀναφέρει: «... οὐδέν φθάνουν πρός ἐσᾶς διά τόν ἕνα δέκα»[569α]. Ὅμως πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὑπάρχουν καί ἄλλες πηγές ἀπ' ὅπου φαίνεται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ἡ ὑψηλή τους θέση (Χρονικό Ἰωαννίνων, χρυσόβουλλο 1319), πέρα ἀπό τά γνωστά ὀνόματα οἰκογενειῶν πού ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς.

Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων οἱ ἄρχοντες τῆς πόλης μνημονεύονται ὡς *ἐπισημότατοι καί εὖ γεγονότες, εὐγενέστατοι, ἔγκριτοι*[569β]. Ἔγκριτοι καλοῦνται ἐπίσης οἱ 200 Ἀλβανοί πού κατέλαβαν τόν γουλά τῶν Ἰωαννίνων[570] καί *ἔντιμοι* οἱ Σέρβοι «οἰκειακοί» τοῦ Θωμᾶ, καθώς καί οἱ ἄρχοντες τῆς Καστοριᾶς πού ἦρθαν νά παραδώσουν τά Σέρβια[571], ἀλλά καί ὁ Ἠλίας Κλαυσῆς πού ἀναφέραμε παραπάνω ὅτι κατατάσσεται στό λαό, ἀλλά ἦταν πολύ πλούσιος. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων οἱ ἄρχοντες μνημονεύονται κυρίως ὡς *ἔντιμοι*[572] καί σπανιότερα ὡς εὐγενεῖς ἤ *εὐγενικοί*[573] καί στήν ἐπιστολή τοῦ Σινάν πασᾶ ὡς *ἐντιμότατοι*»[574].

Ὅπως μνημονεύονται ὅλοι οἱ παραπάνω ὅροι στίς πηγές, δέν εἶναι δυνατό νά ξεχωρίσουμε οὐσιώδεις διαφορές ἀνάμεσά τους. Ὅμως, δέν ἦταν ὅλοι οἱ ἄρχοντες ἴσοι. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων διακρίνονται σαφῶς σέ *μικρούς* καί *μεγάλους*[575], χαρακτηρισμό πού συναντᾶμε καί στήν ἐπιστολή τοῦ Σινάν πασᾶ[576]. Στό ἴδιο Χρονικό (Τόκκων) ἄρχοντες ὀνομάζονται καί «καλοί», πράγμα πού τούς ξεχωρίζει ἀπό τούς ἄλλους[576α]. Ἡ ἴδια διάκριση γινόταν καί στό

569. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1808.

569α. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1386.

569β. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 215, 217, 226, 230-31.

570. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 222.

571. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 226.

572. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1223, 1446, 1584, 1755, 1764, 1776, 3114.

573. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1755, 1775-6. Στή Θεσσαλονίκη τά μέλη τῆς παλαιᾶς ἀριστοκρατίας ἐκαλοῦντο *εὐπατρίδαι, ἄριστοι, ἐπίσημος μερίς, τό ἔκκριτον, ἐπιφανεῖς, ὑψηλοί, τίμιοι, εἰς σεμνήν τάξιν τελοῦντες* (Tafrali, *Thessalonique*, σ. 23, 24). Καί οἱ *δυνατοί* ἐπίσης (*δυνάσται, δυνάμενοι*), κατατάσσονται ἀνάμεσα στούς ἄρχοντες (Cheynet, *Pouvoir*, σ. 251-52).

574. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 63.

575. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1242, 1351: «Οἱ γιαννινιῶται οἱ ἄρχοντες, μικροί τε καί μεγάλοι.» «Οἱ ἄρχοντες θέλουν συναχθῆ, μικροί τε καί μεγάλοι». Πρβλ. καί στ. 1775-76, 3647, 3865. Γιά τούς ἄρχοντες τοῦ Μυστρᾶ, βλ. καί Ilieva, *Images*, σ. 111.

576. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 63.

576α. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1764.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κάστρο Φαναρίου Θεσσαλίας (*μείζονες καί μικροί*)[577], καθώς καί σέ ἄλλες πόλεις, ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε παρακάτω. Προφανῶς στούς μικρούς ἄρχοντες πρέπει νά κατατάξουμε τούς «στρατιῶτες» πού μνημονεύονται στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319[578] καί στό Χρονικό τῶν Τόκκων[579]. Στήν αὐτοκρατορία ἐξάλλου τῆς Τραπεζοῦντος, οἱ ἐπίλεκτοι στρατιῶτες μνημονεύονται ὡς μιά ἀπό τίς ἄρχουσες τάξεις[580]. Οἱ στρατιῶτες μνημονεύονται καί σέ παλαιότερες πηγές. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπό τά γραφόμενα τοῦ Νικήτα Χωνιάτη ἐξάγεται τό συμπέρασμα, ὅτι οἰκισιαστικά ἐπί Μανουήλ Κομνηνοῦ ὁ μισθός τῶν στρατιωτῶν ἀντικαθίσταται (μέ ὅλες τίς κακές συνέπειες) ἀπό δωρεές παροίκων, δηλαδή ἐκχώρηση ἀπό τόν αὐτοκράτορα τῆς «νομῆς» καί ὄχι τῆς «κυριότητος» γαιῶν[581]. Στό δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου, ὁ Θεόδωρος καί οἱ ἀδελφοί του παραχωροῦν σέ στρατιῶτες ἰσοβίως «παροίκους, κτήματα, χωράφια, κήπους, ἐλαιῶνες[582], πού τούς ἀποσποῦν συνήθως ἀπό τήν ἐκκλησιαστική περιουσία»[583]. Ὁ θεσμός τῆς πρόνοιας ἐξαπλώνεται στήν παλαιολόγεια περίοδο. Ἡ πρόνοια δέν ἦταν φέουδο, ἀλλά θέσπιση οἰκονομικοῦ περιεχομένου[584]. Βέβαια ὑπῆρχαν καί στρατιῶτες

577. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 260.

578. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81, 83.

579. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1426: «καί ἐκεῖ ἦσαν ἄρχοντες ρωμαῖοι, στρατιῶτες ἀνδρειωμένοι». (Ἐπίσης, στ. 1757).

580. Ahrweiler, *Αὐτοκρ. Τραπεζοῦντος*, σ. 330.

581. Σβορώνου, *Πολιτεία*, σ. 70, 71: «Ὁ δικαιοῦχος ἔχει στό παραχωρούμενο κτῆμα καί στούς καλλιεργητές του ὅλα τά οἰκονομικά καί φορολογικά δικαιώματα, πού πρίν ἀνῆκαν στό κράτος, μερίδιο παραγωγῆς σέ εἶδος, ἤ τό ἀντίστοιχο τίμημα σέ χρῆμα πού ἔφτιαχναν οἱ καλλιεργητές (πάροικοι), στό κράτος ὡς ἰδιοκτήτη, καί τούς φόρους καί ἄλλες ὑποχρεώσεις χρηματικές ἤ προσωπικές (ἀγγαρεῖες) πού βάραιναν τή γῆ». Οἱ πρόνοιες δίνονταν σέ ἁπλούς στρατιῶτες καί εἶναι περιορισμένης ἐκτάσεως. Ἀργότερα ὁ θεσμός ἐπεκτάθηκε καί σέ πολιτικούς, καθώς καί σέ ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα. Ἡ πρόνοια ἡ οἰκονομία ἦταν προσωπική καί ἀμεταβίβαστη, ὡς ὅτου ὁ Μιχαήλ Η΄ ἐπέτρεψε τή μεταβίβαση στούς ἀπογόνους (μόνο ἐπί νομῆς καί ὄχι κυριότητας), ἀλλ' ὄχι τήν ἐκποίηση. Oikonomides, *A propos des armées*, σ. 354: «Les soldats pronoiares... perçoivent directement sur les continuables, c'est à dire le plus souvent, sur des parèques qui leur ont été donnés». Ahrweiler, *Ἡ αὐτοκρατορία*, σ. 112.

582. Δελημάρη, *Ἅπαντα*, σ. 186. Πρβλ. Bees, *Unedierte*, σ. 132: «Ἐλαίας ὀλίγας... ἐδωρήσατό μοι ὁ κραταιός βασιλεύς [Θεόδωρος Δούκας] ἕως μέτρου ζωῆς νῦν δ' οἶα οἶδ' ὅπως, ἢ θέλων ἢ λαθόμενος, δέδωκε ταύτας ἐγγοδύτῃ Κορινθῳ στρατευομένῳ».

583. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 318.

584. Bartusis, *Army*, σ. 361, 362: «In the late Byzantine period a pronoia (literally, "providence", "care", "solicitude") was a grant by the emperor of the state's fiscal and usufructuary rights over a defined set of revenue sources to an individual or group of individuals. The fiscal rights bestowed in pronoia were generally the claim on the taxes and state charges burdening dependent peasants (paroikoi) and the taxes burdening immovable property, usually land, but including mills, mines, fisheries, docks, and so forth. What I am calling the usufructuary rights permitted the holder of a pronoia to demand the rents and other charges on state property and the labor services of specified paroikoi. Characteristically, the pronoiar appropriated the state's fiscal and usufructuary rights over revenue sources only to the extent that the state itself held these rights. In other words the state could grant the pronoiar usufructuary rights only over properties which the state itself owned. Since the

πού δέν ἦταν προνοιάριοι, ἐνῶ οἱ στρατιῶτες δέν ἦταν οἱ μόνοι πού ἔπαιρναν πρόνοιες, ἦσαν ὅμως οἱ πιό συνηθισμένοι, οὕτως ὥστε τό ὄνομά τους συνδέθηκε μέ τήν παραχώρηση προνοιῶν[585]. Λαμβάνοντας οἱ στρατιῶτες πρόνοια, κατατάσσονται, γενικά, στούς μικρούς προνοιάριους[586].

Στά Ἰωάννινα γνωρίζουμε ὅτι οἱ στρατιῶτες εἶχαν *οἰκονομίαν*, δηλαδή πρόνοια[587]. Τό γεγονός ἐπίσης ὅτι οἱ Γιαννιῶτες καστρηνοί πετυχαίνουν νά μήν μπορεῖ κάποιος ἀπό τήν τάξη τους νά πουλήσει κτῆμα του σέ ἄρχοντα τοπικό ἤ στρατιώτη δείχνει ὅτι οἱ στρατιῶτες πρέπει νά ἦσαν ὑπολογήσιμοι καί νά βρίσκονταν οἰκονομικά σέ καλή κατάσταση[588]. Γενικά, ἡ ἀκριβής κοινωνική θέση τῶν στρατιωτῶν δέν εἶναι εὔκολο νά καθορισθεῖ. Ἦταν βέβαια ἀπό πολύ νωρίς παραπάνω ἀπό τούς χωρικούς[589], ἀλλά δέν μπορεῖ νά καταταγοῦν στήν ἴδια μοίρα μέ αὐτούς πού κατεῖχαν τή μεγάλη ἔγγεια ἰδιοκτησία[590]. Προφανῶς πρέπει νά καταταγοῦν ἀνάμεσα στήν ἀριστοκρατία καί τό λαό[591].

state's rights over particular revenue sources varied and since there were different kinds of revenue sources, the rights granted and the forms of particular grants varied widely». Βλ.. καί Zakythinos, *Crise*, σ. 50. Charanis, *On the social structure*, σ. 97 κ.έ. Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 9 κ.έ. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 223-24.

585. Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 87. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 216. Bartusis, *Army*, σ. 162, 164, 165: «The identification of the word *stratiotes* with "pronoiar" may have been so strong that *stratiotes* may have been employed in the documents even in those cases when the subject was simply "pronoiar" and not "pronoia soldier". This is most likely to have happened in cases where a document speaks of property that had been "given to stratiotai". Since there was no word used in the fourteenth century other than *stratiotes* with to designate a pronoiar, *stratiotai* in the phrase "land given to stratiotai" could conceivably have meant either military or nonmilitary pronoiars. Therefore, one must approach anonymous references to "stratiotai" with some caution and look for evidence of military activity before concluding that such individuals were pronoia soldiers». Βλ.. καί σ. 365.

586. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 83. Γιά τούς στρατιῶτες, βλ.. ἐπίσης, γενικά, Ostrogorsky, *Observations*, σ. 15. Haldon, *Military service*, σ. 53 κ.έ. Kaplan, *Les hommes*, σ. 238-55.

587. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81. Γιά τήν οἰκονομία-πρόνοια, βλ. καί Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 97 κέ., 124 κ.έ. Svoronos, *Petite exploitation*, σ. 328-29. Bryer, *Matzouka*, σ. 74. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Ἀγροτική κοινωνία*, σ. 57, 192.

588. Βλ.. καί Bartusis, *Army*, σ. 365, ὅπου διευκρινίζεται: «collective pronoia soldiers certainly held a less distinguished position».

589. Πρβλ.. Glykatzi, *Recherches*, σ. 9: «La novelle sociale de Constantin Porphyrogenète range les *στρατιῶται* parmi les *περιφανέστεροι* de la commune, par opposition aux *εὐτελέστεροι*. Πρβλ. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 216: «Οἱ πρόνοιες ἀποτελοῦνταν ἀπό γαῖες καί ἀπό τούς χωρικούς πού τίς *καλλιεργοῦσαν*, τῶν ὁποίων τό ὑπερπροϊόν καρποῦνταν οἱ προνοιάριοι· ὑπάρχει ἔτσι μιά οἰκονομική καί ταξική διαφοροποίηση, πού ἐδραιώνεται ἀκριβῶς τήν ἐποχή αὐτή».

590. Bartusis, *Army*, σ. 365. Oikonomides, *A propos des armées*, σ. 354-55: «À coté de ces pronoiaires réguliers, on rencontre aussi de grands seigneurs, qui ont des pronoiai beaucoup plus importantes allant jusqu'à 400 hyperpres ou plus. ... *εὐγενεῖς, ἄρχοντες, συγκλητικοί* ou *μεγιστάνες*...».

591. Τά πράγματα εἶναι κάπως συγκεχυμένα. Βλ. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 220: «Οἱ στρατιῶτες πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς ἕνα στρῶμα διαφορετικό ἀπό τήν ἀριστοκρατία... Ὁ Καντακουζηνός πάντα διαχωρίζει τούς στρατιῶτες ἀπό τούς εὐγενεῖς... Ἐδῶ ἐμφανίζονται οἱ στρατιῶτες οἱ προνοιά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δ) Καστρηνοί

Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 δίνονται προνόμια στούς «ἐποίκους» τῶν Ἰωαννίνων καί στούς «καστρηνούς». Τά περισσότερα ἄρθρα τοῦ χρυσοβούλλου, ἀναφέρονται «στίς αὐτονομίες τῆς πόλης καί τά δικαιώματα τῶν κατοίκων, συλλογικά, εἴτε τῶν γαιοκτημόνων, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἐκκλησίας»[592]. Μέ τά προνόμια τῶν κατοίκων τῶν Ἰωαννίνων (φορολογικά κ.λπ.) θά ἀσχοληθοῦμε στό οἰκεῖο κεφάλαιο. Ἐδῶ θά γίνει προσπάθεια νά καθορισθεῖ ἡ θέση τῶν καστρηνῶν στήν κοινωνία τῶν Ἰωαννίνων. Στό χρυσόβουλλο λαμβάνεται ἰδιαίτερη μέριμνα, ὥστε «οἱ καστρηνοί Ἰωαννινιῶται οὐδέν καταναγκάζωνται οὐδέ καθέλκωνται, ἵνα ἐκδουλεύσωσι στρατιωτικῶς ἐκτός τῆς τοιαύτης πόλεως», ἀφοῦ τό ἔργο τοῦτο ὀφείλουν νά τό κάνουν «οἱ ἀποτεταγμένοι στρατιῶτες», οἱ ὁποῖοι, ἐπιπλέον, δέν εἶχαν ἄδεια «ἀπλησιεῖσαι εἰς ὀσπήτιον τινός καστρηνοῦ παρά γνώμην καί θέλησιν αὐτοῦ»[593]. Στό ἴδιο χρυσόβουλλο προβλέπεται ἡ κατοχή καί νομή τῶν κτημάτων πού οἱ καστρηνοί εἶχαν στό παρελθόν, ἀλλά ἐπίσης ἐπιτρέπεται νά κατέχουν οἱ ἴδιοι «καί ὅσα προσεπιδόθησαν αὐτοῖς παρά τῷ... πιγκέρνῃ Συργιάννῃ τοῦ Παλαιολόγου», ὁ ὁποῖος «παρέδωκε διά γράμματος αὐτοῦ πρός τινας τῶν καστρηνῶν Ἰωαννινιωτῶν κτήματα τινά»[594]. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παροισιάζει ὁ ὅρος στό χρυσόβουλλο, βάσει τοῦ ὁποίου οἱ καστρηνοί δέν εἶχαν δικαίωμα νά πουλήσουν κάποιο ἀπό τά κτήματά τους «πρός ἄρχοντα τοπικόν ἤ στρατιώτην», δηλαδή σέ ξένους[595].

ριοι ὡς μέρος τῆς βιζαντινῆς φεουδαρχίας». Bartusis, *Stratiotai*, σ. 59. Bartusis, *Army*, σ. 364-65: «What this suggests is that while Kantakouzenos image of a *stratiotes* was a soldier having more in common with aristocrats than with the mass of the population, the stratiotes' position was not so elevated that he could not be excluded from the aristocracy and placed in a class by himself. I think we can say that Kantakouzenos stratiotes was a pronoia soldier and a lesser aristocrat». Βλ καί Λαῖου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 193-95, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ Κλαζομενίτες στρατιῶτες στίς Σέρρες ἦταν εὐνοημένοι μόνο ἀπό κοινωνικῆς καί ὄχι οἰκονομικῆς πλευρᾶς. Πιθανῶς εἶχαν παροίκους καί ἐκμίσθωναν τά κτήματά τους σέ ἀγρότες. Μέ τήν ἐπέκταση τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, μερικοί ἀπό τούς στρατιῶτες ἀφομοιώθηκαν στήν τάξη τῶν ἐξαρτημένων ἀγροτῶν.

592. Λαῖου, *Κοινωνία*, σ. 242. Βρανούση, *Χρονικό*, σ. 65, ὅπου μνημονεύονται ὡς προνομιοῦχοι ἀπό τά δύο χρυσόβουλλα ὄχι μόνο οἱ καστρηνοί (ἄρχοντες) ἀλλά καί οἱ γαιοκτήμονες, οἱ κληρικοί, οἱ ἔμποροι καί οἱ Ἑβραῖοι.

593. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81.

594. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83, 84, 85.

595. «Τοπικοί» ἄρχοντες εἶναι οἱ ἄρχοντες τῆς περιοχῆς ἐκείνης ὅπου βρίσκονταν τά κτήματα τῶν καστρηνῶν, στά γύρω χωριά. Στήν περίπτωση αὐτή, μπορεῖ οἱ καστρηνοί νά ταυτιστοῦν μέ ὅλους τούς κατοίκους τοῦ κάστρου, ἀφοῦ μέ τή λ. τοπικοί ἐννοοῦνται ἄρχοντες ἐκτός κάστρου. Ἡ λ. «τοπικός» εἴδαμε ὅτι σημαίνει ντόπιος καί χρησιμοποιεῖται γιά κάθε τάξη. Ἔτσι, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη παραπάνω, ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων μέ τή λ. «τοπικοί» ἐννοεῖ τούς Γιαννιῶτες (καί μάλιστα τούς ἄρχοντες πού κατέδιωκε ὁ Θωμᾶς Πρελούμπος). Ἄρα τό τοπικός δέν ἀναφέρεται μόνο στούς ἐκτός Ἰωαννίνων· ἀντίθετα μάλιστα. Ἂν δοῦ, στό χρυσόβουλλο, ἔχει τή σημασία αὐτή, εἶναι γιατί γίνεται λόγος γιά κτήματα ἐκτός Ἰωαννίνων (πρβλ. Χαριτιανοῦ, *Πονή-*

ἀλλά μόνο σέ ἄλλους καστρηνούς[596]. Ὁ Βρανούσης[597] σχολιάζει σχετικά ὅτι οἱ καστρηνοί ἐνεργοῦσαν «λές καί πρόκειται γιά τό ἔδαφος τῆς ἐθνικῆς τους ἐπικράτειας καί γι' αὐτό λαμβάνεται πρόνοια νά μήν εἰσχωρήσουν σ' αὐτά τά ἐδάφη ἑτερόχθονες. Γεγονός πάντως εἶναι ὅτι ὁ τυχόν ξενόφερτος ἀγοραστής τῶν κτημάτων ἑνός καστρηνοῦ θά ἀπαιτοῦσε νά γίνει ἤ θά γινόταν αὐτοδικαίως καστρηνός καί ἐκεῖνος θά διεκδικοῦσε καί ἄλλα συνακόλουθα δικαιώματα... θά ἄνοιγε ἐπικίνδυνες ρωγμές ἴσως στά στεγανά τοῦ κλειστοῦ ἐκείνου κύκλου τῆς ἀριστοκρατίας τῶν Καστρηνῶν»[598]. Πράγματι ὁ ὅρος αὐτός, καθώς καί ἡ ἀπαίτηση νά μή γίνεται ἀπογραφή τῶν ἀγαθῶν τους ἐκπλήσσουν τόν ἀναγνώστη καί δείχνουν ὅτι οἱ καστρηνοί ἐξασφάλισαν εὐρύτατα προνόμια, ἴσως παραπάνω ἀπό κάθε ἄλλη πόλη στό Βυζάντιο.

Δέν ὑπάρχει σήμερα ὁμογνωμία γιά τή σημασία τοῦ ὅρου «καστρηνοί». Μερικοί πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιά ἄρχοντες μεγαλοκτηματίες (δυνατούς) πού κατοικοῦσαν στήν πόλη[599] καί ἄλλοι, οἱ περισσότεροι, ὅτι ἡ λ. ἁπλῶς σημαίνει ὅλους τούς κατοίκους τοῦ κάστρου[600], ὅπως καί σέ νεότερα κείμενα[601]. Οἱ πρῶτοι, μέ τή λ. καστρηνοί συνήθως ἐννοοῦν ὅλους τούς ἄρχοντες.

Ὅσοι ταυτίζουν, στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, τούς καστρηνούς μέ ὅλους τούς κατοίκους τοῦ κάστρου ἴσως στηρίζονται στό γεγονός ὅτι τά προνόμια ἀφοροῦν σ' ὅλο τόν πληθυσμό, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἔτσι ὅπως ἔχουν συντα-

ματα, στ. 389, ὅπου γίνεται λόγος γιά «κατά τόπον ἄρχοντα», δηλαδή ἄρχοντα τῆς περιοχῆς ἐκείνης ὅπου διαδραματίζονται τά γεγονότα πού ἀναφέρει στό σημεῖο ἐκεῖνο ὁ Χωματηνός). Ὅσο γιά τούς «στρατιῶτες», ἦταν ξένοι, στήν ὑπηρεσία τοῦ ἡγεμόνα. Δέν μποροῦμε ἀσφαλῶς νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ λ. τοπικός σημαίνει τήν τοπική ἀριστοκρατία, ὁπότε τά προνόμια δόθηκαν σέ ξένους (ἄς ὑποθέσουμε σέ κωνσταντινοπολίτικες οἰκογένειες), ὄχι μόνο γιατί, παράδοξα, καστρηνοί θά λέγονταν μόνο αὐτοί, ἀλλά καί γιατί ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας θά ἔφερνε ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἀπό ἐκεῖνο πού ἐπεδίωκε, ἀφοῦ θά ἄφηνε ἀπέξω σημαντικό μέρος τῆς ἀριστοκρατίας τῆς πόλης, πράγμα ἐπικίνδυνο.

596. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83.

597. Βρανούση, *Ἔπαινος*, σ. 34. Βλ. καί Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 11, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρξε ἰσχυρός πυρήνας «καστρηνῶν».

598. Βλ. καί Kirsten, *Byzant. Stadt*, σ. 37, ὅπου γίνεται λόγος γιά συμβόλαιο ἀνάμεσα στούς καστρηνούς καί τόν αὐτοκράτορα.

599. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 306, σημ. 11. Ἀμάντου, *Ἡ ἀναγνώρισις*, σ. 206. Kirsten, *Byzant. Stadt*, σ. 37. Βρανούση, *Χρονικά*, σ. 65· Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 82 (514). Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242. Τριανταφυλλόπουλου, *Βυζαντ. παράδοση*, σ. 359.

600. Μουστοξύδου, *Περί τῶν πονημάτων*, σ. 477. Oikonomides, *Pour une typologie*, σ. 171. Frances, *Féodalité*, σ. 92. Hendrickx, *Allagion*, σ. 208. Angold, *Archons*, σ. 240. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 25, σημ. 11, ὅπου παρέχεται καί ἡ βιβλιογραφία. Μέ τό ἴδιο πνεῦμα ἀναγράφεται καί στό λεξ. τοῦ Κριαρᾶ: Αὐτός «πού βρίσκεται καί κατοικεῖ μές τό κάστρο».

601. Καρπόζηλου, *Δύο στιχουργήματα*, σ. 102, ὅπου γίνεται εὔκολα φανερό ὅτι περιλάμβανε ὅλους τούς κατοίκους τοῦ κάστρου. Κατά τόν Πυρσινέλα, *Ἱδρυσις*, σ. 764, στήν ἐποχή του Κάστρο λεγόταν καί τό Ἀργυρόκαστρο, ἀλλά Καστρινοί μόνον οἱ Ἀργυροκαστρίτες «καί οὐδέποτε οἱ κάτοικοι τοῦ φρουρίου τῶν Ἰωαννίνων».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χθεῖ δέν μπορεῖ κανείς νά ξεχωρίσει εὔκολα ποιά ἀφοροῦν σ' ὅλους τούς «ἐποίκους» τῆς πόλης καί ποιά στούς «καστρηνούς»[602].

Γιά νά ἐξαγάγουμε κάποια συμπεράσματα, πρέπει νά ἀναφέρουμε τά σημεῖα ὅπου μνημονεύονται οἱ κάτοικοι τῆς πόλης. Ἔτσι, οἱ *οἰκήτορες* τῶν Ἰωαννίνων «χρυσοβούλλου ἠτήσαντο»[603] καί οἱ *ἔποικοι* τῆς πόλης ζήτησαν νά μήν παραδοθεῖ ποτέ ἡ πόλη τους σέ Φράγκους ἤ ἄλλους καί νά «διάγωσιν ἀκομμέρκευτοι»[604]. Στή συνέχεια ἀκολουθοῦν «αὐτοί οἱ *καστρηνοί* Ἰωαννινιῶται» μέ τά στρατιωτικά προνόμια, γιά τά ὁποῖα μιλήσαμε ἤδη καί ξανά οἱ *ἔποικοι* τῆς πόλης, γιά τούς ὁποίους προβλέπεται «ἵνα μηδέ ὅλως τεθῇ κεφάλαιον ἀπαιτήσεως... εἰς τά ἐκτός χωρία καί κτήματα αὐτῶν..., ἀλλά εἰρίσκωνται εἰς πᾶσαν ἀνενοχλησίαν καί ἐξκούσσειαν»[605]. Ἔτσι, λοιπόν, ὅταν παρακάτω μνημονεύονται νά κατέχουν «ἀναποσπάστως καί ἀνενοχλήτως» «τά χωρία καί κτήματα αὐτῶν», «ὅσα δηλονότι κατεῖχον καί πρότερον» καί «ὅσα προσεπεδόθησαν αὐτοῖς παρά... τοῦ πιγκέρνη Συργιάννη Παλαιολόγου»[606], δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τά προνόμια περιλαμβάνουν τούς καστρηνούς καί τούς κατοίκους (ἐποίκους) τῶν Ἰωαννίνων. Στή συνέχεια ἀναφέρεται ὅτι οἱ «τοιοῦτοι καστρηνοί» ζήτησαν νά πουλοῦν τά χτήματά τους μόνο σέ καστρηνούς, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, καί νά μή «δέχηται τις... εἰς κτῆμα αὐτοῦ πάροικον ἑτέρου». Ἐπίσης, ζήτησαν τήν ἀπαλλαγή τους, «διά γράμματος» τοῦ Συργιάννη, ἀπό συγκεκριμένους φόρους (βιολόγιο-καπνολόγιο κ.λπ.) καί νά μή γίνεται «ἀπογραφή... εἰς αὐτούς». Τέλος, συνολικά, μέ τόν ὅρο «τοπικοί», ὅλοι οἱ κάτοικοι ἀπαλάσσονται καί ἀπό τήν «ἀποβίγλισιν» τοῦ κάστρου[607].

Ἀπό τά παραπάνω καί ἀπό τήν πληροφορία τοῦ χρυσοβούλλου ὅτι καί οἱ Ἰουδαῖοι τῶν Ἰωαννίνων εἰρίσκονταν «εἰς ἐλευθερίαν καί ἀνενοχλησίαν κατά τούς λοιπούς ἐποίκους αὐτῆς», συμπεραίνουμε ὅτι τά προνόμια ἰσχυαν γιά ὅλους τούς κατοίκους τῆς πόλης. Παρ' ὅλα αὐτά πρέπει νά παρατηρήσουμε: α) Ἔμεναν ἔξω ἀπό τά προνόμια, πρακτικά, ὅσοι ἀπό τούς κατοίκους δέν εἶχαν κτήματα (ἐξαρτημένοι ἀγρότες, ἐλεύθεροι, τεχνίτες κ.λπ.). β) Τά περισσότερα προνόμια ἀναγράφονται ὅταν γίνεται λόγος γιά τούς καστρηνούς. Στό σημεῖο μάλιστα ὅπου μνημονεύονται ρητῶς τά εἴδη τῶν φοροαπαλλαγῶν, ἀναφέρεται ὅτι τοῦτο ἔγινε «διά γράμματος» τοῦ πιγκέρνη Συργιάννη Παλαιολόγου, πρᾶγμα πολύ ἐνδιαφέρον, γιατί γίνεται φανερό σέ ποιούς ἀπευθυνόταν ὁ Συργιαν-

602. Πρβλ. Angold, *Archons*, σ. 246: «The privileges applied to the whole community rather than to a single section».

603. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 79.

604. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80, 81.

605. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82.

606. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82, 83.

607. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νής, ὅταν ὑπέσχετο προνόμια, γιά νά παραδώσουν τήν πόλη. γ) Ὅταν ἀναφέρεται, στό τέλος τοῦ κειμένου τοῦ χρυσοβούλλου, ὅτι ὁ πιγκέρνης «παρέδωκε διά γράμματος αὐτοῦ πρός τινας τῶν καστρηνῶν Ἰωαννινιωτῶν κτήματά τινα»[608], δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι δέν πῆραν ὅλοι πρόσθετα κτήματα (ἤ τουλάχιστο, ὅτι ὁ πιγκέρνης παρέδωσε τό γράμμα σέ μερικούς ἀπ' αὐτούς, τούς ἐπισημότερους[608α]). Ἑπομένως κι ἄν ἀκόμη δεχτοῦμε ὅτι ἔποικοι τῆς πόλεως καί καστρηνοί ταυτίζονται, γίνεται φανερό ὅτι ὅλοι οἱ κάτοικοι πού εἶχαν κτήματα δέν ἦταν ἴδιοι. δ) Ἡ παραχώρηση προσθέτων κτημάτων σέ καστρηνούς, πέρα ἀπό τά ἤδη ὑπάρχοντα (τά γονικά τους), ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά πρόνοιες, πού πρέπει νά ὑποσχέθηκε ὁ Συργιάννης γιά τήν εὐκολότερη παράδοση τῆς πόλης. Ἔχοντας ὑπόψη τοῦτο, ἄν δεχτοῦμε ὅτι οἱ καστρηνοί δέν ταυτίζονται μέ τούς ἐποίκους τῆς πόλης, πρέπει νά δεχτοῦμε ἐπίσης ὅτι πρόσθετα κτήματα δόθηκαν μόνο σέ καστρηνούς, πράγμα πού αὐτόματα τούς ἀνεβάζει σέ ἀνώτερη τάξη. Τέλος, ε) Ἡ παράδοση πρόσθετων κτημάτων μόνο σέ ὁρισμένους καστρηνούς σημαίνει ὅτι καί ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν διαβαθμίσεις.

Γιά νά ἔχουμε μιά καλύτερη ἰδέα γιά τούς καστρηνούς τῶν Ἰωαννίνων, ὀφείλουμε νά ἐξετάσουμε τή θέση τῶν καστρηνῶν σέ ἄλλες πόλεις τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Στό ἔργο τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ μνημονεύονται οἱ «Καστρηνοί» τῆς Ἀχρίδας, οἱ ὁποῖοι ταυτίζονται σαφῶς μέ τούς «ἐν τῷ κάστῳ Ἀχρίδας» οἰκοῦντες ντόπιους κάτοικους[608β]. Ἐδῶ δηλαδή καστρηνοί καί οἰκήτορες τοῦ κάστρου ταυτίζονται. Ἀρκετές πληροφορίες διαθέτουμε γιά τούς καστρηνούς τῆς Κέρκυρας σέ ἔγγραφο τοῦ 1236, ὅταν ὁ ἡγεμόνας τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, Μιχαήλ Β΄, ἔδωσε στό νησί διάφορα προνόμια. Στό ἔγγραφο παρουσιάζεται τό καθεστώς γαιοκτησίας πού ἐπικρατοῦσε τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν στό νησί[609], πρέπει ὅμως νά χρησιμοποιεῖται μέ προσοχή, γιατί σώζεται σέ λατινική μετάφραση τοῦ 1294. Ἔτσι οἱ ἔχοντες μεγάλες ἰδιοκτησίες, μνημονεύονται ὡς *feudatarii*, προφανῶς κάτοχοι προνοιῶν. Οἱ *καστρηνοί*, παλαιοί κάτοικοι τοῦ κάστρου, ἀποτελοῦν διαφορετική ὁμάδα, πού βρίσκεται σέ ἀντιδικία

608. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 84.

608α. Δέν πρέπει νά ἀποδοθεῖ τό κείμενο μέ τήν ἔννοια ὅτι τό γράμμα ἀπευθυνόταν «πρός τινας τῶν καστρηνῶν», ἀλλά καί ἄν ἰσχύει τοῦτο, πάλι ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἐν λόγω καστρηνοί θά ἦταν οἱ ἐπισημότεροι.

608β. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 319-320. Ἀνάμεσα στούς κατοίκους τοῦ κάστρου μνημονεύεται καί κάποιος Ἀθανάσιος, κτίστης, ὁ ὁποῖος, μάλιστα, ἔγινε κάτοχος ἀμπελώνα. Τό κάστρο τῆς Ἀχρίδας ξεχωρίζεται ἀπό τή *χώρα* (πόλη). Πρβλ. καί στ. 99, 351, ὅπου ἀναφέρονται ὀνόματα *Καστρηνός* καί *Καστρίσιος*.

609. Ὁ Μιχαήλ Β΄ ἐπικύρωσε χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰσαάκιου Β΄ Ἀγγέλου, τοῦ Μιχαήλ Α΄ Δούκα, πατέρα τοῦ Μιχαήλ Α΄, καί τοῦ δεσπότη Μανουήλ Δούκα (Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 80).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μέ αὐτούς, ἀλλά καί μέ τήν Αὐλή καί τήν Ἐκκλησία, γιά τήν κατοχή καλλιεργητῶν καί κτημάτων[610]. Οἱ καστρηνοί τῆς Κέρκυρας ἐξασφαλίζουν φοροαπαλλαγές καί προνόμια[611] καί ἐκμεταλλεύονται τά κτήματά τους μέσω τῶν παροίκων (villani), τῶν *ἀγράφων* καί τῶν Βλάχων, πού μέ τό ἔγγραφο ἀποδίδονται ξανά σ' αὐτούς, «ἐξαιρούμενοι πάντοτε ἀπό τά βάρη τοῦ δημοσίου καί μέ τήν ἴδια ἐλευθερία, ὅπως στό παρελθόν». Τοῦτο σημαίνει ὅτι πάροικοι, ἄγραφοι καί Βλάχοι δέν ἔδιναν φόρο στό δημόσιο καί ὅτι κάποτε ἐργάζονταν στά κτήματα τῶν καστρηνῶν[612]. Τά φορολογικά βάρη τῶν καστρηνῶν τῆς Κέρκυρας ὑπολογίζονταν συνολικά, πράγμα που σημαίνει ὅτι «φορολογοῦνταν συλλογικά ὡς ἑνιαία φορολογική ἑνότητα»[613]. Ἡ θέση λοιπόν τῶν καστρηνῶν τῆς Κέρκυρας ἦταν προνομιακή, σέ σχέση μέ τόν λοιπό πληθυσμό. Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι οἱ *ἐξωκαστρηνοί* τῆς Κέρκυρας (πού ζοῦσαν ἐκτός κάστρου) ἀπαλλάσσονται ἀπό τελωνειακούς δασμούς[614], τότε γίνεται φανερό ὅτι αὐτοί πρέπει νά εἶχαν καί μικρές ἐμπορικές δραστηριότητες (μολονότι ξεχωρίζονται ἀπό τούς ἐμπόρους), ἐνῶ οἱ καστρηνοί ἦταν κυρίως κτηματίες.

Κτηματίες, ἀσφαλῶς, ἦταν καί οἱ Καστρηνοί τῆς Ἀθήνας, τούς ὁποίους ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης κατηγορεῖ ὅτι προσπαθοῦσαν νά σφετερισθοῦν τήν περιουσία τῶν χωρικῶν[615]. Οἱ καστρηνοί ζοῦσαν τήν ἐποχή τοῦ Χωνιάτη μέσα στό

610. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 181.

611. Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 80: «supradicti castrenses Corphiati perliberi ab omnibus fisci redditibus et gravaminibus in secula seculorum, et quod eciam immobiles inspectentur ac immolesti ab omnibus Curie angariis et perangariis, panis damnis ac omnibus aliis vexactionibus ac requisicione... nec etiam in navigandum per mare nec ad opus nostrum, pro navigationibus ipsis, ab eisdem nulla pecunie quantitas impetatur nec ullo modo adhunc conentur...».

612. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 182: «Εἰδικότερα οἱ *ἄγραφοι* ἀποδίδονται ἀπό τό δημόσιο στούς πρώην κυρίους τους μαζί μέ τά κτήματα πού καλλιεργοῦν (*possessiones*), γεγονός πού σημαίνει ὅτι εἶχαν στό παρελθόν ἀποσπασθεῖ ἀπό Καστρηνούς μαζί μέ τά κτήματα πού καλλιεργοῦνταν καί τά ὁποία ἀνῆκαν ἐπίσης στούς Καστρηνούς. Εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται γιά μισθωτούς ἐργάτες πού δέν ἦταν γραμμένοι στούς φορολογικούς καταλόγους, ὅπως συνέβαινε καί στό Βυζάντιο». «Οἱ *Βλάχοι*, προερχόμενοι προφανῶς ἀπό τόν ἠπειρωτικό χῶρο, ἀναφέρονται ὡς "*ἀποσπασθέντες ἀπό αὐτούς* (τούς Καστρηνούς) *τήν ἐποχή πού ἔκανε ἔρευνα κάποιος πού λεγόταν Μιχάριος*". Ὁ τελευταῖος πρέπει νά ἦταν δημόσιος λειτουργός, πιθανότατα *ἀναγραφεύς*, ὁ ὁποῖος, μετά ἀπό ἔρευνα (*ἀναγκαφή*), ἀποφάσισε νά ἀναπαλέσει στήν κυριότητα τοῦ δημοσίου τά πρόσωπα αὐτά, τά ὁποῖα ἀνῆκαν ἐπίσης στούς ἰδιοκτῆτες Καστρηνούς. Τέλος, ἐκτός ἀπό τό Δημόσιο, ἀναφέρονται καί οἱ feudatarii πού εἶχαν ἀποσπάσει ἐργάτες χωρικούς ἀπό τούς Καστρηνούς, στούς ὁποίους καί ἀποδίδονται».

613. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 182, 183.

614. Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 81: «... nec eosdem nemo aliquis fisci collateralis ipsorum dicti fisci, latrantes vel eciam verius fisci licitatores nusquam debeant molestare...» Nicol, *Ἀπό τήν ἅλωση*, σ. 100. Ἀσωνίτη, *Ἐξωκαστρηνοί* (ὑπό δημ.), ὅπου ξεχωρίζονται ἀπό τούς ἐμπόρους καί ἀναφέρονται κυρίως ὡς γεωργοί.

615. Μιχαήλ Χωνιάτης, τ. Α΄, σ. 311. (*Ὑπομνηστικόν εἰς τόν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τόν Κομνηνόν*): «τούς πειρωμένους ἐκ τῶν καστρηνῶν κατέχειν ὁπωσοῦποτε καί νέμεσθαι χωρία καί στάσεις χωρητικάς».

κάστρο[616] καί ἀσφαλῶς γίνεται ἔμμεσα φανερό ὅτι βρίσκονταν σέ καλή οἰκονομική κατάσταση (οἱ *κτηματικοί ἄρχοντες* τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη). Πολύ ἀργότερα, οἱ καστρηνοί τῆς Ἄρτας ἦταν τῆς ἴδιας τάξης μέ τόν «κάλλιον» ἀπό τούς «γέροντες» τῶν Βομπλιανῶν, στόν ὁποῖο ὁ Κάρολος Τόκκος ἀνέθεσε τήν ἀποστολή τῆς ἐξαπάτησης τοῦ Ἀλβανοῦ Γιακούπη[617], μέ σκοπό νά πείσει τούς καστρηνούς τῆς Ἄρτας, ὥστε νά καταλάβει τήν πόλη. Ἄν κρίνουμε μάλιστα ἀπό τά γραφόμενα στό Χρονικό τῶν Τόκκων, ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό τούς καστρηνούς τῆς Ἄρτας ἦταν συγγενεῖς του[618], φαίνεται ὅτι τοῦτοι δέν ἦταν πολλοί. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ καστρηνοί τῆς Ἄρτας, στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ., ἦταν κτηματίες καί μάλιστα ἄρχοντες, ἄν μάλιστα, λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι συνήθως οἱ ἄρχοντες ἦταν ἐκεῖνοι πού συμμετεῖχαν στίς δημόσιες ὑποθέσεις (ἐξ ἄλλου, ὁ Κάρολος, γιά νά διώξει τή μάννα τοῦ Ἀλβανοῦ Γιακούπη ἀπό τήν Ἄρτα, στηρίχτηκε καί πάλι στούς ἄρχοντες)[619].

Λαμβάνοντας ὑπόψη τά παραπάνω, μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι οἱ καστρηνοί κτηματίες στήν Κέρκυρα, βρίσκονταν τό 1236 σέ κατώτερη μοίρα ἀπό τούς μεγαλοκτηματίες πού εἶχαν τίς πρόνοιες[620], ἀλλά σέ καλύτερη ἀπ' ὅλους τούς ἄλλους (ἐλεύθερους γεωργούς, πού καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι τά κτήματά τους, ἐξαρτώμενους ἀγρότες, τεχνίτες πού δέν εἶχαν γῆ κ.λπ.). Θά μπορούσαμε, λοιπόν, νά μιλήσουμε τουλάχιστο γιά μικρούς ἄρχοντες. Ἡ ἴδια περίπου κατάσταση πρέπει νά ἐπικρατοῦσε καί στήν Ἀθήνα. Δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα, στήν Ἄρτα, φαίνεται ὅτι στούς καστρηνούς τῆς πόλης αὐτῆς συγκαταλέγονται καί μεγαλύτεροι ἄρχοντες, ἀφοῦ ἦταν οἱ «κάλλιοι» καί, τουλάχιστο ὁρισμένοι ἀπό τούς καστρηνούς συμμετεῖχαν στή συνωμοσία, γιά τήν παράδοση τῆς πόλης στόν Κάρολο Τόκκο. Σχετικά μέ τά Γιάννενα, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι διαπιστώσαμε στούς καστρηνούς τῆς πόλης αὐτῆς διαβαθμίσεις, πρέπει νά βρίσκονταν ἀνάμεσά τους καί μεγάλοι ἄρχοντες, δεδομένου ὅτι μ' αὐτούς κυρίως πρέπει νά συνεννοήθηκε ὁ Συργιάννης, ὅταν διαπραγματευόταν τήν παράδοση τῆς πόλης στόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα. Εἶναι πολύ πιθανό ἀνάμεσα στούς καστρηνούς τῶν Ἰωαννίνων, τήν ἐποχή τῆς ἀπόλυσης τοῦ χρυσόβουλλου, νά βρίσκονταν καί οἱ μεγάλες γνωστές γιαννιώτικες οἰκογένειες, κυρίως οἱ Φιλανθρωπηνοί, δεδομένου, μάλιστα, ὅτι ὁ Συργιάννης Παλαιολόγος, διοικητής τῆς πόλης μετά τό 1318, ἦταν Φιλανθρωπηνός, ἀπό τή μητέρα του. Ὁ Συργιάννης

616. Βλ. καί Jacoby, *La féodalité*, σ. 254. Ἀσφαλῶς ἀνῆκαν στήν τοπική ἀριστοκρατία (πρβλ. Cheynet, *Le rôle*, σ. 105).

617. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2693.

618. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2669.

619. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2935 κ.ἑ.

620. Δέν ἀποκλείεται οἱ Feudatarii τῆς Κέρκυρας νά ἀποτελοῦσαν καί ἐκεῖ τό ἀνώτερο στρῶμα τῶν καστρηνῶν, ἄς ἀναφέρονται χωριστά.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δχι μόνο φρόντισε νά παραχωρηθοῦν προνόμια ἀπό τόν αὐτοκράτορα, ἀλλά, ὅπως εἴδαμε, παραχώρησε καί ὁ ἴδιος ἐπί πλέον. Ἴσως, μάλιστα, ἐπειδή ἦταν οἱ Φιλανθρωπηνοί στά Γιάννενα, δόθηκαν τόσα προνόμια, πού ὁ αὐτοκράτορας δέν μποροῦσε παρά νά ἐπικυρώσει[621]. Τοῦτο πιθανῶς ἐνισχύεται ἀπό τή λαμπρή θέση πού εἶχε ἡ οἰκογένεια στά ἑπόμενα χρόνια, ἀφοῦ γνωρίζουμε, ἀπό τίς πηγές, δύο πρωτοασηκρῆτες Φιλανθρωπηνούς, ὡς τή δεσποτεία τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου (ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀποδυνάμωσε τήν οἰκογένεια), καθώς καί ἕναν ὑποψήφιο μητροπολίτη τῆς πόλης. Προφανῶς οἱ Φιλανθρωπηνοί, ὅπως καί ἄλλες οἰκογένειες, π.χ. οἱ Στρατηγόπουλοι, ἦταν αὐτοί πού πῆραν τά πρόσθετα κτήματα-πρόνοιες ἀπό τόν Σιργιάννη (ὅπως ἀργότερα ὁ Σίμων Στρατηγόπουλος πῆρε ὡς πρόνοια ἀπό τόν Κάρολο Τόκκο, κάστρο).

Ὕστερα ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ, μᾶς ἐπιτρέπεται νά συμπεράνουμε, ὅτι, ὅπως καί στήν Κέρκυρα, τουλάχιστον οἱ κατώτερες τάξεις τῶν κατοίκων τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων δέν ἀνῆκαν στούς καστρηνούς. Ἄρα οἱ ὅροι *ἔποικοι* καί *οἰκήτορες* δέν πρέπει νά ἐκληφθοῦν ὡς ἰσοδύναμοι μέ τό *καστρηνοί*. Ἐπίσης στούς καστρηνούς εἶναι βέβαιο, ὅτι δέν ἀνῆκαν καί οἱ ξένοι, ὁποιασδήποτε τάξεως, πού οἱ καστρηνοί προσπαθοῦσαν νά κρατήσουν μακριά. Λογικά, ὅμως οἱ ξένοι αὐτοί πού ζοῦσαν μέσα στά Γιάννενα πρέπει νά λογίζονται ὡς ἔποικοι ἤ οἰκήτορες τῆς πόλης. Ἀπό κεῖ καί πέρα τά πράγματα δέν εἶναι βέβαια, ἀλλά φαίνεται ὅτι ὁ ὅρος καστρηνοί περιλάμβανε σίγουρα τούς μικρούς ἄρχοντες πού εἶχαν γῆ (στήν ὁποία δούλειαν ἐξαρτημένοι ἀγρότες καί ἐργάτες) ἀλλά προφανῶς καί τούς μεγαλύτερους ἄρχοντες. Ἴσως ὁ ὅρος μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου περιέλαβε ὅλους τούς κτηματίες καί ἄρχοντες. Φαίνεται ὅτι, ἀπό τοπική διάκριση στήν ἀρχή (ὅλοι ὅσοι ζοῦσαν μέσα στό κάστρο, ὅπως τό εἴδαμε καθαρά νά ἰσχύει μέ τούς καστρηνούς τῆς Ἀχρίδας), ἔφθασε νά σημαίνει κοινωνική τάξη (ὅπως *βοιργησέοι* στήν ἀρχή σήμαινε κατοίκους τοῦ μπούργου καί στή συνέχεια κοινωνική τάξη, διαφορετική ἀπό τούς ἄρχοντες· τό λαό καί ἰδιαίτερα τούς μέσους)[622]. Καί στήν Κέρκυρα, ἐξάλλου, «ἡ ἀναφορά στό κείμενο ὁμάδων τῶν εὐεργετουμένων μέ συλλογικά ὀνόματα, ὅπως "Καστρηνοί" καί "Ἐξωκα-

621. Χρυσοβ. *Τό ἱστορικό πλαίσιο*, σ. 567: «... τά ὁποῖα ἐκών-ἄκων ἐπικύρωσε ὁ Ἀνδρόνικος». Ἐπίσης, σ. 568: «Ὅταν το 1320 ὁ Σιργιάννης κατηγορήθηκε γιά προδοσία, τά προνόμια δέν ἀκυρώθηκαν ἀλλά ἐπαναλοιθήσε τό χρυσόβουλλο τοῦ 1321». Ὁ Nicol, *Despotate*, σ. 91, ἀναφέρει ὅτι ἴσως τεκμήριο τῆς προδοσίας του ἦταν τα πολλά προνόμια πον παρεχώρησε στά Γιάννενα. Πάντως πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι προνόμια δίνονταν σέ πολλές πόλεις (π.χ. Κέρκυρα, Μονεμβασία).

622. *Χρονικό Μορέως*, στ. 2256: «τούς ἄρχοντες καί βοιργησέους ὅλης τῆς Ἀνδραβίδας». Βλ. ἐπίσης, στ. 5848, 8631, 8632, ὅπου ξεχωρίζονται καί ἀπό τούς ἀρχυρεῖς, φλαμπουράριους, καβαλλαρίους καί σεργέντες. Βλ. καί Zakythinos, *Despotat*, σ. 179: «... la distinction sociale entre les habitants du château et du bourg était plus marquée». Στήν Ἀνδραβίδα, ἡ σημασία αὐτή φαίνεται ἀκόμη καλύτερα, γιατί ἡ πόλη δέν εἶχε τείχη.

στρηνοί", σημαίνει ὅτι τά ὀνόματα αὐτά ἀποτελοῦν κωδικοποιημένες ἐνδείξεις πού ἀντιστοιχοῦν στίς καταχωρήσεις τῶν *δημοσίων κωδίκων*, τῶν φορολογικῶν καταστίχων». Οἱ ἐξωκαστρηνοί εἰδικότερα (13ος αἰ) δέν ὀνομάζονται ἔτσι γιατί "κατοικοῦν" ἤ δραστηριοποιοῦνται ἔξω ἀπό τό κάστρο, ἀλλά ἐπειδή "dicuntur Exocastrini", εἶναι δηλαδή γνωστοί ὡς ὁμάδα μέ αὐτό τόν ὅρο»[622α].

Θά μποροῦσε κανείς νά ἀναρωτηθεῖ, γιατί ἄλλαξε ἡ σημασία τοῦ ὅρου καστρηνοί: Μέσα στό κάστρο ζοῦσαν συνήθως οἱ πιό πλούσιοι, πού εἶχαν κτήματα, ἐπειδή ἡ γῆ ἐκεῖ ἦταν πιό ἀκριβή, ὡς προστατευόμενη ἀπό τά τείχη[623]. Ἔτσι, ἀπό κάτοικοι τοῦ κάστρου, ἔφθασε προφανῶς νά σημαίνει κτηματίες, ἄρχοντες. Πρέπει νά σημειώσουμε, πάντως, ὅτι μαρτυρεῖται σέ πηγή τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 11ου αἰώνα καί ὁ ὅρος *(συγ)καστρίται*[624], πού πρέπει ὁπωσδήποτε νά περιλαμβάνει ὅλους τούς κατοίκους ἑνός κάστρου. Μήπως, ἑπομένως, ὁ ὅρος καστρηνοί δέν περιλάμβανε ἐξ ἀρχῆς ὅλους τούς κατοίκους τοῦ κάστρου ἤ μήπως (λαμβάνοντας ὑπόψη καί τήν περίπτωση τῆς Ἀχρίδας) οἱ δύο ὅροι ἦταν συνώνυμοι;

Τελειώνοντας, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἀπ' ὅλα τά προνόμια τῶν καστρηνῶν τῶν Ἰωαννίνων ξεχωρίζει ἡ μή στρατιωτική ἐκδούλευση καί τοῦτο, γιατί «στό πολιτικό ἐπίπεδο, ἡ παραχώρηση γαιῶν στούς γαιοκτήμονες εἶναι συνδεδεμένη μέ τήν ὑποχρέωσή τους νά παρέχουν στρατιωτική ὑπηρεσία»[625]. Ἡ κατάργηση τῆς ὑποχρέωσης αὐτῆς ἦταν σημαντικό ἐπίτευγμα τῶν καστρηνῶν. Ὅσο γιά τήν «ἐλευθερίαν καί ἐξκούσσειαν», μνημονεύονται ὡς καθεστώς πού ὑπῆρχε στό παρελθόν[626], ἐνῶ ἡ κατάργηση τῶν φόρων «διά γράμματος» τοῦ πιγκέρνη, ξαναφέρνει σέ ἰσχύ μιά παλιότερη κατάσταση, δεδομένου ὅτι οἱ φόροι αὐτοί «ἐπενοήθησαν πρό ὀλίγου καί ἐπετέθησαν παρά τῶν δεσποζόντων ἐπ' αὐτοῖς»[627].

ε) Ντόπιοι καί ξένοι ἄρχοντες. Ἀνταγωνισμός καί σύμπραξη

Μόνο ἀπό τή χρονική στιγμή πού ἀρχίζει ἡ ἀφήγηση τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι διαθέτουμε συνεχεῖς εἰδήσεις, βάσει τῶν ὁποίων εἶναι δυνατό νά ἐξαχθοῦν συμπεράσματα γιά τόν ἀνταγωνισμό καί τή

622α. Ἀσωνίτη, *Ἐξωκαστρηνοί* (ὑπό δημ.).

623. Πρβλ., Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 81 (513): «εἰς τά κάστρα, ὡς γνωστόν, δέν κατοικεῖ ὁ κοινός λαός».

624. Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, μετάφρ.-εἰσαγ.-σχόλια Δ. Τσουγκαράκη, Ἀθήνα 1993, σ. 225: «Οἱ γάρ Λαρισσαῖοι, οἱ *συγκαστρίται* αὐτοῦ, εἶπαν πρός αὐτούς...».

625. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 214. Πρβλ. Kordoses, *Southern Greece*, σ. 47.

626. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, στ. 81: «κατά τήν προτέραν αὐτῶν συνήθειαν...».

627. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συνεργασία τῶν ντόπιων καί ξένων ἀρχόντων στά Γιάννενα. Ὅπως εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε παραπάνω, βάσει τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1319, διαφορές ὑπῆρχαν καί ἀνάμεσα στούς καστρηνούς Γιαννιῶτες καί τούς ξένους ἄρχοντες ἀλλά δέ γνωρίζουμε λεπτομέρειες. Ἐξάλλου, οἱ διαφορές παρουσιάζονται ὡς οἰκονομικοῦ χαρακτήρα, δέν ἀποκλείεται ὅμως νά ὑπῆρχαν καί προεκτάσεις πού νά ἀφοροῦσαν στή διοίκηση. Τέλος, δέν μποροῦμε νά γνωρίζουμε, ἄν οἱ διαπληκτισμοί ἀνάμεσα στούς Γιαννιῶτες μετά τό θάνατο τοῦ Ἰωάννη Ὀρσίνι, εἶχαν κάποια ἔμμεση σχέση μέ ντόπιους καί ξένους ἄρχοντες. Ἀντίθετα, στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. εἴδαμε τούς ντόπιους νά ἀπειλοῦν μέ διωγμό τούς ξένους.

Ἡ κοινωνική κατάσταση στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων βρισκόταν διαρκῶς σέ ἐξέλιξη. Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἀφοῦ διευκρινισθεῖ ὅτι ἀπό τά φρούρια τῆς Βαγενητίας εἶχαν ἐπιδημήσει στά Γιάννενα «πολλοί τῶν εὐγενεστέρων», παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι αὐτοί μαζί μέ τούς Γιαννιῶτες (ἄρχοντες) ἔστειλαν πρεσβεία πρός τόν βασιλέα Συμεών, γιά νά τοῦ ζητήσουν «αὐθέντην καί ἡγεμόνα»[628]. Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιά δυό ὁμάδες, οἱ «Ἰωαννῖται» καί οἱ «ἔξωθεν ἐλθόντες», πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ ἄρχοντες ἀπό τά κάστρα τῆς Βαγενητίας δέν ἐντάχθηκαν, ὡς τόν ἐρχομό τοῦ Θωμᾶ, στίς τάξεις τῶν ντόπιων Γιαννιωτῶν ἀρχόντων. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ὑπῆρξε ἕνας διαχωρισμός, μέ τόν ἐρχομό πρόσφατα (προφανῶς κυρίως λόγω τῶν ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν) νέων ἀρχόντων, τή στιγμή πού οἱ διαφορές τῶν παλαιῶν ἀρχόντων, τοπικῶν καί ἐπήλυδων πρέπει νά εἶχαν ἀμβλυνθεῖ. Οἱ νεοαφιχθέντες ἄρχοντες δέν ἦταν δυνατό νά ἀπαιτήσουν αὐτόματα τά (διοικητικά κυρίως) δικαιώματα τῶν παλαιότερων ἀρχόντων, πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅμως, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅτι εἶχαν καί αὐτοί λόγο στήν ἐκλογή νέου ἡγεμόνα. Ἑπομένως πρέπει νά ἦταν πολλοί καί νά εἶχαν κάποια δύναμη. Εἶχαν λοιπόν σχηματίσει ἰδιαίτερη κατηγορία ἀρχόντων. Αὐτή ἡ κατάσταση πρέπει νά εἶχε ἀρχίσει νά δημιουργεῖται λίγο πρίν ἀπό τά μέσα τοῦ 14ου αἰ., ἐποχή κατά τήν ὁποία μεγάλα τμήματα πληθυσμοῦ κατέφευγαν σέ ὀχυρά κάστρα. Πολλοί ἀπό τούς ἐκτός Ἰωαννίνων ἄρχοντες ἄρχισαν νά μετοικοῦν στήν πόλη, γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια, ἀφήνοντας ἔξω τά χωράφια καί τούς παροίκους τους. Ποιά ἦταν ἡ ἐπικρατοῦσα κατάσταση ἀργότερα;

Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, ὁ χρονικογράφος ἀναφέρει ἐπανειλημμένα ὅτι ὁ Θωμᾶς εὐνοοῦσε τούς ξένους καί κατεδίωκε τούς τοπικούς, θεωρώντας τούς Γιαννιῶτες «προδότας, δολίους καί φαύλους»[629]. Πρέπει νά θεωρήσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Θωμᾶς κατεδίωκε τούς παλιούς ἄρχοντες Γιαννιῶτες καί εὐνοοῦσε τούς νεοερχόμενους· τούς Σέρβους πού ἔφερε ὁ ἴδιος (ἤ ἦρθαν μόνοι τους, ἀφότου αὐτός ἀνῆλθε στήν ἐξουσία) καί ἄλλους ἄρχοντες πού ἔφθασαν πρόσφατα στά

628. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 215. Πυρσινέλα, *Ἤπειρος*, σ. 536. Kirsten, *Byzant. Stadt*, σ. 37, πού τίς θεωρεῖ δυό ὁμάδες μεγαλοκτηματιῶν. Nicol, *Despotate*, σ. 214.

629. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 218.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γιάννενα, ὅπως π.χ. ἐκεῖνοι πού ἦρθαν ἀπό τή Βαγενητία. Προφανῶς ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς ἀνῆκαν στήν οἰκογένεια Ἀψαρᾶ.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὁ Θωμᾶς ὡς ὀργανά του χρησιμοποιοῦσε, κατά τόν χρονικογράφο, «ἄνδρας... καταλάλους, κοιλιοδούλους, ἐπιβούλους, καταδύτας καί φαύλους», πού σ' ἄλλο ὅμως σημεῖο τοῦ κειμένου καλεῖ ἄρχοντες· τόν Κουτζοθεόδωρο, τόν Μανουήλ Τζιπληνό (*Τζιμπλός*, ἔκδ. Βρανούση) καί τόν Μιχαήλ Ἀψαρά. Ὁ τελευταῖος ἦταν τό «δεξί χέρι» τοῦ Θωμᾶ[630]. Ἀνάμεσα στά ἄλλα πού ἔκανε, ὁ Ἀψαράς, διέβαλε τόν ξάδερφό του Νικηφόρο Βεταλᾶ, τόν ὁποῖο ὁ Θωμᾶς τύφλωσε καί τόν ἔστειλε, μαζί μέ τούς γονεῖς του καί ὁρισμένους ἀπό τούς συγγενεῖς του, σ' ἐξορία[631].

Στά πλαίσια τοῦ διωγμοῦ κατά τῶν «εὐγενεστάτων» τῆς πόλης, ὁ Θωμᾶς, σύμφωνα μέ τό Χρονικό, συνέλαβε τόν Κωνσταντῆ Βατάτζη καί τόν καβαλάριο Μυρσιώση (*Μυρσιωάννης*, ἔκδ. Βρανούση) τοῦ Ἀμυραλῆ καί τούς φυλάκισε. Στή συνέχεια, τόν μέν Βατάτζη ἐξόρισε, τόν δέ Ἀμυραλή ἐλευθέρωσε. Ἀποτέλεσμα τῆς σκληρῆς αὐτῆς τακτικῆς ἦταν νά ἀποστατήσει ὁ Βαρδινός (*Βάρδας*, ἔκδ. Βρανούση) καί ὁ Ἰωάννης Καψοκαβάδης, ἐπικεφαλῆς τῶν κάστρων τοῦ Ἁγίου Δονάτου καί Ἀραχοβίτσας, ἀντίστοιχα[632].

Οἱ διώξεις δέ σταμάτησαν ἐδῶ. Μέ συκοφαντίες πάλι τοῦ Μιχαήλ Ἀψαρᾶ, οἱ δημαγωγοί (*δημηγερθέντες*) «κατεκρήμνισαν» τόν Ἰωάννη Βούλγαρο, «κατέκοψαν» τόν Θεοχάρην καί «ὑπό ἵππων κατέσυραν» τόν Γαστριτζιώτην, ἐνῶ τύφλωσαν πολλούς Γιαννιῶτες, «χωρίς πταίσματος» καί ἐξόρισαν ἤ φυλάκισαν ἄλλους[633]. Ἐξάλλου, μέ διαβολές τοῦ Χουχουλίτζα, ἑνός ἀπό τούς ἀνθρώπους τοῦ Θωμᾶ, φυλακίσθηκαν οἱ «ἔγκριτοι» τῶν Ἰωαννίνων, ἀπό τούς ὁποίους τόν μέν Μανουήλ Φιλανθρωπηνόν, πρωτοασηκρήτη, θανάτωσαν, τόν δέ προκαθήμενο, Κωνσταντῖνο, τύφλωσαν καί ἐξόρισαν[634]. Στή δημώδη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων παρουσιάζονται, ἐπί πλέον, ὡς ἀντίπαλοι τοῦ Θωμᾶ ὁ Μακρής καί ὁ Κων. Λογγάδης. Πρόκειται πιθανῶς γιά οἰκογένειες μεταγενέστερες. Ἀπό τά ὀνόματα τῶν διωχθέντων, γίνεται φανερό ὅτι ὁ Θωμᾶς εἶχε διαφορές σχεδόν μέ ὅλους καί κυρίως μέ τίς μεγάλες οἰκογένειες (Φιλανθρωπηνούς, Βατάτζηδες, Ἀμυραλῆδες κ.λπ.), στά πλαίσια τῆς ὑποστήριξης ξένων ἀρχόντων καί τῆς καταδίωξης τῶν ντόπιων.

630. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 218: «καί τόν Ἀψαρᾶν πλεῖον πάντων φιλεῖ». Ἐπίσης σ. 222: «Πλέον δέ πάντων τῶν ἄλλων Μιχαήλ τόν Ἀψαρᾶν, ὃν καί πρωτοβεστιάριον ἐτίμησεν».

631. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 218.

632. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 217.

633. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225-226: «Πλείονες δέ ἀπό ψυθυρίσματος τοῦ τυράννου καί τοῦ αὐτοῦ θεράποντος Ἀψαρᾶ, εἰ καί πταῖσμα οὐκ εἶχον, μόνον ὑπό τοῦ φόβου οἰκειοτελῶς ἐξωρίζοντο καί ἀπέφευγον».

634. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 226, ὅπου μνημονεύεται ὅτι ὁ Φιλανθρωπηνός θανατώθηκε μέ δηλητηριασμένο οἶνο. Στήν ἔκδ. Βρανούση (*Χρονικόν*, σ. 90), ἀναγράφεται: «κεράσας αὐτῷ ἰόν ἐθανάτωσε».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὁ Θωμᾶς ἐκμεταλλεύτηκε τό γεγονός ὅτι οἱ ντόπιοι ἦταν ἐπιφυλακτικοί ἔναντι τῶν νεοερχόμενων, κάτι πού εἶναι κατανοητό καί γινόταν καί ἀλλοῦ. Ἔτσι στήν Κέρκυρα, στά μέσα τοῦ 15ου αἰ., ἀποδίδονται χλευαστικοί καί μειωτικοί χαρακτηρισμοί σέ νεόφερτους Ἀλβανούς ἀλλά καί Κεφαλλονίτες, πού ἡ νέα ἄρχουσα τάξη δέν τούς θεωρεῖ ἀξιους νά μετέχουν στό Συμβούλιο τῆς Communitatis[635]. Ὅπως ἤδη διεικρινήσαμε, στό οἰκεῖο κεφάλαιο, ξένοι στά Γιάννενα ἦταν ὅσοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν πόλη πρόσφατα. Σ' αὐτούς στηρίχθηκε ὁ Θωμᾶς. Φυσικά πρόκειται γιά τούς πιό γνωστούς ξένους καί ὄχι γιά τόν ἁπλό λαό, γιά τόν ὁποῖο, ὅπως μνημονεύσαμε, δέν ἦταν εὔκολο νά καταφεύγει στά Γιάννενα, γιατί ὑπῆρξε συνωστισμός καί τά ἀκίνητα πρέπει νά ἦταν ὑπερτιμημένα.

Τά πράγματα ἀλλαξαν, ὅταν ὁ Θωμᾶς δολοφονήθηκε τή νύχτα στίς 23 Δεκεμβρίου 1385, ἀπό τούς ἰδιους σωματοφύλακές του, Νικηφοράκη, Ραϊνάκη, Ἀρταβέστο καί Ἀντώνιο τόν Φράγκο, προφανῶς μέ ἐνέργειες τῆς καταπιεσμένης μερίδας τῶν Γιαννιωτῶν ἀρχόντων, καί ὅταν τά τοῦ κράτους πέρασαν στή χήρα σύζυγό του, πού ὁ χρονικογράφος λατρεύει καί, ἑπομένως, ἀνῆκε στήν ἄλλη παράταξη. Ἦταν ἐξάλλου ἡ χήρα «βασίλισσα» μιά Παλαιολογίνα καί φυσικό νά εὐνοεῖ ἰδιαίτερα τούς ἄρχοντες τῶν παλιῶν μεγάλων γιαννιώτικων οἰκογενειῶν. Πρώτη δουλειά τῆς νέας ἐξουσίας ἦταν νά βρεθοῦν κατάλληλοι ἄνδρες γιά νά μετακαλέσουν τούς Γιαννιῶτες ἄρχοντες πού βρίσκονταν σέ ἐξορία. Πρός τοῦτο ἐπιλέγησαν οἱ Θεόδωρος Ἀψαράς καί ὁ Μελιγλάβος[636]. Ὁ Μιχαήλ Ἀψαράς, πρωτοβεστιάριος, ὡς τότε, ὁ ἐμπιστότερος τοῦ Θωμᾶ, πρίν ἀπό τήν ἄφιξη τοῦ Ἰζαοῦ, φυλακίζεται καί, μαζί μέ τά παιδιά του, τυφλώνεται καί ἐξορίζεται[637]. Φαίνεται πώς ἡ Μαρία προχώρησε πολύ προσεκτικά, ἀφοῦ περίμενε νά σταθεροποιηθεῖ κάπως ἡ κατάσταση, μέ τήν ἄφιξη τοῦ ἀδελφοῦ της Ἰωάσαφ, καί ὕστερα νά τιμωρηθεῖ ὁ Μιχαήλ Ἀψαράς. Δέν ἀποκλείεται, ἑπομένως, ἡ ἐπιλογή ἑνός Ἀψαρᾶ, τοῦ Θεοδώρου (ὁπωσδήποτε μετριοπαθοῦς), ὡς μετόχου στήν προσπάθεια πρός ἀνάκληση ἐξόριστων Γιαννιωτῶν νά ἦταν διπλωματική κίνηση. Δέν ἀποκλείεται δηλαδή ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ κι ἐνῶ τά πράγματα ἦταν ἀκόμη ρευστά, νά ἐπελέγη γιά συμφιλίωση κι ἕνας ἄνθρωπος τῆς οἰκογένειας πού κατά τή διάρκεια τῆς ἡγεμονίας τοῦ Θωμᾶ δέσποζε τῆς πολιτικῆς σκηνῆς, πρός ἀποφυγήν ἀνεπιθύμητων ἀντιδράσεων. Ἐξ ἄλλου, φαίνεται πώς δέν ἐπέστρεψαν ἀμέσως ὅλοι οἱ ἐξόριστοι ἄρχοντες, κάτι πού ἔγινε ἀργότερα ἐπί Ἰζαοῦ, ἴσως γιά νά μήν προκληθοῦν οἱ Σέρβοι.

Ὁ Ἰζαού, ἀμέσως μετά τήν ἄφιξή του, μετεκάλεσε τόν μητροπολίτη Ματθαῖο «καί τήν ἐκκλησίαν αὐτῷ παρατίθησι μετά τῶν ὑπαρχόντων καί κτημάτων

635. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 259.
636. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230.
637. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 231.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αὐτῆς», καθώς καί τούς ὑπόλοιπους ἐξορίστους, ἐλευθέρωσε τούς κρατούμενους ἀπό τίς φυλακές καί ἀπέδωσε τίς περιουσίες στούς πρώην κατόχους τους[638]. Φαίνεται πώς δέν ἔγιναν διωγμοί ἐναντίον τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ἀφοῦ ἀναφέρεται στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ὅτι, μετά τό θάνατο τοῦ Ματθαίου, οἱ Σέρβοι προσπάθησαν νά πείσουν (ἤ καί νά ἀναγκάσουν) τόν Ἰζαού[638α] νά τούς παραχωρήσει τά κτήματα τῆς Ἐκκλησίας, πράγμα πού σημαίνει ὄχι μόνο παρουσία στήν αὐλή τοῦ νέου ἡγεμόνα ἀλλά καί διατήρηση, τουλάχιστο ὡς ἕνα σημεῖο, τῆς δύναμής τους (ὅπως θά ἀποδειχθεῖ σέ λίγο, ἐπί Εὐδοκίας). Φαίνεται πώς ἐκδιώχθηκαν μόνο οἱ ἄμεσα ὑπεύθυνοι γιά τούς διωγμούς ἐπί Θωμᾶ. Ἐξ ἄλλου, ἡ τελευταία σύζυγος τοῦ Ἰζαοῦ ἦταν Σερβίδα (ἴσως ἡ πολιτική κατάσταση ἐπέβαλε τό γάμο αὐτό), πού ὑποστήριζε τούς ὁμοεθνεῖς της.

Ἡ μετριοπαθής ὡς τώρα ἀντιμετώπιση τῶν πραγμάτων ἀπειλήθηκε, πρός στιγμή, ὅταν πέθανε ὁ Ἰζαού καί ἡ χήρα του, Εὐδοκία, ἄρχισε ξανά τίς διώξεις, ἐξορίζοντας καί φυλακίζοντας «ἄρχοντες ἐκ τήν χώραν» καί κατάσχοντας τίς περιουσίες τους. Ἄρχισε μέ τόν καπετάνιο, «κεφαλή τῆς χώρας», Σίμωνα Στρατηγόπουλο, καί συνέχισε μέ ἄλλους, μεταξύ τῶν ὁποίων «ἄλλον ἄρχοντα καλόν», ἀπό τή Φλωρεντία, τόν Μανθαῖο Λιμπάρδη[639]. Τούτη τή φορά ὅμως οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες, «μικροί τε καί μεγάλοι», ἀντέδρασαν ἀποτελεσματικά, μέ σύμπραξη τοῦ «κοινοῦ». Ἔστειλαν ἀντιπροσωπία στήν Εὐδοκία[640], ἀλλ' αὐτή σχεδίαζε νά στείλει στή Σερβία, ὥστε νά ἐνισχυθεῖ μέ συμπατριῶτες της καί νά παντρευτεῖ Σέρβο, ἐπαναφέροντας ἔτσι τήν προηγούμενη κατάσταση[641]. Τότε, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Τόκκων, μαζεύτηκε ὁ λαός καί ἀφοῦ ὁμογνώμησαν οἱ πάντες, «τούς ἄρχοντες δέν τάζουσιν, κανείν οὐδέν φοβοῦνται. Εἰς τόν γουλᾶν ἀνέβησαν, πῆραν τήν ἐξουσίαν»[642]. Ἡ βασίλισσα Εὐδοκία ἐξορίστηκε.

Ἀπό τά γραφόμενα στό Χρονικό, συμπεραίνουμε ὅτι στό γουλά ἀνέβηκε ὄχι ἀντιπροσωπία τοῦ λαοῦ, ἀλλά μία μερίδα ἀρχόντων, μέ λαϊκή ἴσως ἐνίσχυση, πού, καθώς φαίνεται, κινοῦσε τά νήματα, γιατί οἱ ἄλλοι πού ἔμειναν «μέ τό κοινόν τῆς χώρας» ἄρχισαν νά διαμαρτύρονται καί νά γίνονται ταραχές, ὥς ὅτου τά πράγματα συμβιβάστηκαν μέ μεσολάβηση τοῦ «καπετάνιου» Σίμωνα Στρατηγόπουλου (καί τοῦ γιοῦ του Παύλου), ὁ ὁποῖος εἶχε σχέσεις στενές καί συγγενικές μέ τήν ἀριστοκρατία καί ἦταν ἀγαπητός στό λαό[643]. Στή συνέχεια, οἱ ἄρχο-

638. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 231-232.

638α. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 233: «... καθώς αὐτοί ἠνάγκαζον αὐτόν...».

639. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1190 κ.ἑ.

640. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1242-43.

641. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1278-79: «Τῆς χώρας τά κρατήματα βούλεται νά τούς δώση, / νά τούς δουλώση ἅπαντας τῆς χώρας τούς ἀνθρώπους».

642. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1298-99.

643. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1304 κ.ἑ. 1315: *Εἶχεν ἀγάπην περισσήν ἐκ τό κοινό τῆς χώρας. / Ὅλοι τόν ἐτιμούσασιν, τόν λόγον του ἐστέργαν. / Εἶχεν τή συγγενότητα τούς ἔντιμους τῆς κλήρας.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ντες, μέ τόν Σίμωνα Στρατηγόπουλο, πάντα μπροστά, κάλεσαν τόν Κάρολο Τόκκο, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἦρθε, ἐκφράζοντας τήν εὐγνωμοσύνη του στόν Στρατηγόπουλο, «κάστρον τοῦ εὐεργέτησεν κατά κληρονομίας»[644]. Καθώς φαίνεται εἶχε βρεθεῖ ὁ ἄνθρωπος πού μποροῦσε νά ἐξομαλύνει ὁριστικά τήν κατάσταση.

Εἴκοσι χρόνια περίπου ἀργότερα, ὁ Σινάν πασάς ἀπευθύνεται, μέ γράμμα του, στό μητροπολίτη καί τούς «ἐντιμότατους» ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων, μέ σκοπό τήν παράδοση τῆς πόλης τους· στόν «καπετάνιον» Στρατηγόπουλο καί τό γιό του Παῦλο, στόν «πρωτοστράτορα» Μπουϊσαβο καί τόν «πρωτοασηκρήτιν» Στανίτζην[645]. Τά τρία πρῶτα πρόσωπα γνωρίζουμε ἀπό τό Χρονικό τῶν Τόκκων ὅτι οὐσιαστικά κυβερνοῦσαν τά Γιάννενα ἐπί Καρόλου Τόκκου. Ὡς τό 1430 λοιπόν, καθ' ὅλη τή διάρκεια δηλαδή τῆς ἡγεμονίας τῶν Τόκκων, ἡ κατάσταση ἀπό πλευρᾶς διοικήσεως τῆς πόλης ἦταν ὁμαλή. Ἡ ἐξουσία δέν ἄλλαξε χέρια καί πρός τοῦτο ἴσως συνέβαλε καί ἡ δύσκολη κατάσταση πού εἶχε δημιουργηθεῖ μέ τίς ἐπιδρομές τῶν Τούρκων.

Ὕστερα ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι μέ τήν παράδοση τῶν Ἰωαννίνων στόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα, οἱ μεγάλες οἰκογένειες (στίς ὁποῖες προφανῶς θά στηριζόταν ἡ βυζαντινή ἐξουσία) ἄδραξαν τήν εὐκαιρία καί ἐξασφάλισαν ὅσο τό δυνατό περισσότερα προνόμια. Μισό περ. αἰώνα ἀργότερα (τό 1367 ἤ λίγο νωρίτερα), ὅταν οἱ ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων στέλνουν πρεσβεία πρός τόν Συμεών γιά νά τούς ὁρίσει ἡγεμόνα, ἀπό τή μιά πλευρά παρουσιάζονται οἱ ντόπιοι, ὡς ἕνα σῶμα, καί ἀπ' τήν ἄλλη ὅσοι «εὐγενέστεροι» κατέφυγαν ἀπό τά κάστρα τῆς Βαγενητίας στά Ἰωάννινα, ὡς ἄλλο σῶμα. Οἱ τελευταῖοι πρέπει νά ἦταν πολλοί, γιατί δέν μένουν ἔξω ἀπό τή διοίκηση. Φαίνεται πώς ἡ κατάσταση, στό χρονικό διάστημα πού μεσολάβησε ἀπό τήν παράδοση τῶν Ἰωαννίνων στούς Βυζαντινούς ὡς τό 1367, εἶχε ἐκτραχυνθεῖ ἰδιαίτερα μέ τίς τελευταῖες ἐχθρικές ἐπιδρομές, τῶν Ἀλβανῶν. Πρέπει ἴσως νά δεχτοῦμε ὅτι μετά τό τέλος τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας εἶχε ἐπέλθει κάποια προσέγγιση μεταξύ τῶν ξένων καί ντόπιων ἀρχόντων (σέ τοῦτο προφανῶς συνέβαλε καί τό ἄσχημο κλίμα, λόγω τῆς παραπαίουσας βυζαντινῆς ἐξουσίας καί τῶν ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν) καί ὅτι στό μεταξύ μιά ἄλλη τάξη ξένων ἀρχόντων πού ἔφθασαν πρόσφατα εἶχε ἀρχίσει νά δημιουργεῖται στά Γιάννενα.

Ἡ συμπάθεια τοῦ Θωμᾶ πρός τούς ξένους καί ἡ ὀλιγωρία τῶν «τοπικῶν» σημαίνει ὅτι ὁ Θωμᾶς δέν ὑποστήριζε μόνο τούς Σέρβους (ὅπως εἶναι φυσικό), ἀλλά, ὅπως εἶναι προφανές, καί τούς νεόφερτους ἄρχοντες τῆς Βαγενητίας καί τῶν γύρω φρουρίων πού εἶχαν βρεῖ καταφύγιο στήν ὀχυρή πόλη τῶν Ἰωαννίνων, καθώς καί ἄλλους εὐγενεῖς ξένους πού ἔφθαναν στά Γιάννενα. Προφανῶς

644. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1590-91.
645. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 63.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χτύπησε τή μεγάλη ἀριστοκρατία, ἀφοῦ, ὅπως εἴπαμε, ἀνάμεσα στά θύματά του συναντοῦμε ὀνόματα ὅπως Βατάτζης, Φιλανθρωπηνός κ.λπ. Ἡ ἀρνητική του στάση ἔναντι τῶν ἀρχόντων αὐτῶν ἀλλά καί ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἀσφαλῶς ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων καταφέρεται ἐναντίον του.

Ἐπί Ἰζαοῦ ἐπῆλθε ἡ πρώτη μαρτυρημένη στίς πηγές συμφιλίωση, μία τακτική πού εἶχε ἀρχίσει ἡ χήρα τοῦ Θωμᾶ Μαρία, κατόπιν σύζυγος τοῦ Ἰζαοῦ. Ἀνεκλήθησαν οἱ ἐξόριστοι καί παρέμειναν οἱ Σέρβοι, οἱ ὁποῖοι ὅμως δέν εἶχαν τήν προηγούμενη δύναμη[646] ἀλλά ἐξακολούθησαν νά παίζουν σημαντικό ρόλο[646α]. Τά πράγματα παρά λίγο νά ἀνατραποῦν ἐπί Εὐδοκίας, χήρας τοῦ Ἰζαοῦ. Οἱ ἄρχοντες ξανά διαιρέθηκαν ἤ μᾶλλον θά μπορούσαμε νά ποῦμε οἱ εὐνοούμενοι ἐπί Θωμᾶ καί διατηρήσαντες τή θέση τους (Σέρβοι, ξένοι κ.λπ.) διεφώνησαν γιά τό μοίρασμα τῆς ἐξουσίας καί χρειάστηκε ἡ ἐπέμβαση τοῦ καπετάνιου Στρατηγόπουλου πού εἶχε συμπάθειες στό λαό καί συγγένεια μέ ἄλλες ἀριστοκρατικές οἰκογένειες. Ἐπῆλθε ἡ δεύτερη μαρτυρημένη στίς πηγές καί ὁριστική, ὅπως φαίνεται, συμφιλίωση, πού ὁλοκληρώθηκε ἐπί Καρόλου Τόκκου, οὐσιαστικά ὅμως ἡ ἐξουσία περιῆλθε σχεδόν ὁλόκληρη σέ μιά οἰκογένεια, ἐκείνη τῶν Στρατηγόπουλων, σέ μιά οἰκογένεια ὅμως πού συνδύαζε καί ἀντιπροσώπευε πιά ὅλες τίς τάσεις, ἀφοῦ ὁ πρωτοστράτορας, Σέρβος Στέφανος Μπουΐσαβος, ἦταν γαμπρός τοῦ καπετάνιου καί ἑπομένως ἡ μερίδα τῶν ξένων ἀρχόντων (Σέρβων κ.ἄ.) εἶχε ἐνταχθεῖ πιά πλήρως στήν ἀριστοκρατία τῆς πόλης. Μποροῦμε νά ποῦμε, λοιπόν, ὅτι παρά τίς διακυμάνσεις, ἡ κυριαρχία τοῦ παλιοῦ γιαννιώτικου στοιχείου, μπολιασμένου μέ ξένες, κυρίως κωνσταντινοπολίτικες οἰκογένειες, δέν κλονίστηκε, ἄν καί ἀπειλήθηκε σοβαρά, ἐπί Θωμᾶ, στά Γιάννενα. Ἡ θέση του ἰσχυροποιήθηκε κατά τήν ἐποχή τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ὅπως φαίνεται ἀπό τά προνόμια τῶν καστρηνῶν, καί παρέμεινε ἰσχυρή ὡς τό τέλος, πάντα μέ τούς ἀναγκαίους συμβιβασμούς (συγχρωτισμός καί ὑποχωρήσεις).

Τέλος, πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι τά πράγματα εἶναι ἀρκετά ρευστά καί δέν μποροῦμε νά εἴμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι. Δέν γνωρίζουμε καλά τίς κατηγορίες καί διακυμάνσεις μεταξύ τῶν ἀρχόντων, οὔτε εἶναι τελείως βέβαιο ὅτι ὁ Θωμᾶς εὐνοοῦσε πάντα τούς ξένους, ἀφοῦ ἀνάμεσα στά θύματά του ἐμφανίζονται καί ὀνόματα, πού τά ἐθνικά τους δείχνουν νά ἦταν ξένοι, δέν ξέρουμε ὅμως καί γι' αὐτούς πότε ἐγκαταστάθηκαν στά Γιάννενα, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, οἰκογένεια μέ τό ἴδιο ὄνομα (Ἀψαράδες) φέρεται ὡς διαιρεμένη.

646. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 233.

646α. Τό γεγονός ὅτι ὁ Ἰζαού παντρεύτηκε Σερβίδα γυναίκα, ὅπως ἀναφέραμε, μπορεῖ νά σημαίνει ὅτι τό σερβικό στοιχεῖο στά Γιάννενα ἦταν ἀκόμη ὑπολογήσιμο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στ) Οἱ μεγάλες οἰκογένειες

Στίς τοπικές κυρίως πηγές ὑπάρχουν ἀρκετές πληροφορίες γιά γιαννιώτικες βυζαντινές οἰκογένειες. Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, οἱ οἰκογένειες αὐτές, κυρίως, οἱ Φιλανθρωπηνοί, Στρατηγόπουλοι καί Ἀψαράδες, κλάδοι κωνσταντινοπολίτικων οἰκογενειῶν, ἤ τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας, ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στά ὑστεροβυζαντινά Γιάννενα καί συνέχισαν καί στήν τουρκοκρατία. Οἱ ἐκκλησίες καί τά μοναστικά ἱδρύματα στό νησί τό ἐπιβεβαιώνουν[647]. Ὑπῆρξαν ὅμως καί ἄλλες οἰκογένειες μέ γνωστά ὀνόματα (π.χ. Καντακουζηνός), γιά τίς ὁποῖες δέν ἔχουμε πληροφορίες, πέρα ἀπό ἁπλή μνεία σέ κάποια ἀπό τίς πηγές, ἤ ἄλλες, μέλη τῶν ὁποίων συναντῶνται ὡς διοικητές περιφερειακῶν κάστρων (π.χ. Καψοκαβάδηδες).

Ἡ γνωστή οἰκογένεια τῶν Φιλανθρωπηνῶν ἦταν προφανῶς ἠπειρωτικός κλάδος τῆς μεγάλης βυζαντινῆς οἰκογένειας, πού εἶχε κτήματα στή Θράκη, τή Μ. Ἀσία καί ἔξω ἀπό τή Θεσσαλονίκη[648]. Ὁ γνωστότερος γόνος, ἐκτός Ἠπείρου, ἦταν ὁ Ἀλέξιος Φιλανθρωπηνός, γιός τοῦ μεγάλου δομεστίκου Μιχαήλ Ταρχανειώτη, πού υἱοθέτησε τό ὄνομα τῆς μητέρας του. Διεξήγαγε νικηφόρους πολέμους κατά τῶν Τούρκων στή Μ. Ἀσία, ἀλλά στή συνέχεια ἐπαναστάτησε καί τυφλώθηκε (ἔτος 1295). Ἡ ἀποστασία εἶχε ἀσχημες συνέπειες καί γιά τούς συγγενεῖς του, οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν σέ δισμένεια. Δέν ἀποκλείεται ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς νά κατέφυγαν στήν Ἤπειρο, ὅπου τήν ἐξουσία εἶχε ἡ Ἄννα Παλαιολογίνα, ἐξαδέλφη τοῦ ἐπαναστάτη Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ[649]. Φιλανθρωπηνός ἦταν καί ὁ Ἀλέξιος Ἄγγελος πού διεδέχθη στά Τρίκαλα, τόν Ἰωάννη Οὖρεση, ὅταν αὐτός ἀπεσύρθη ἀπό τήν ἐξουσία[650]. Ἡ οἰκογένεια τῶν Φιλανθρωπηνῶν εἶναι γνωστή στά Γιάννενα κυρίως ἀπό τή Μονή τοῦ ἁγ. Νικολάου (τῶν Φιλανθρωπηνῶν, μετέπειτα Σπανοῦ), ἀπό τήν ὁποία ἀντλοῦμε πληροφορίες γιά δυό μέλης της, πού ἔζησαν τό 14ο αἰ. Στή μεταγενέστερη τοιχογραφία, στή βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα, μέσα σέ ἀβαθῆ κόγχη, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, εἰκονίζονται πέντε πρόσωπα ἀπό τούς ἱδρυτές ἤ ἀνακαινιστές τῆς Μονῆς, γονατιστοί μπροστά στόν ἁγ. Νικόλαο. Ἡ παραπάνω τοιχογραφία μέ τούς πέντε Φιλανθρωπηνούς, στή θέση ὅπου βρίσκουμε τή συνηθισμένη παράσταση τοῦ κτήτορα, φανερώνει τά κτητορικά δικαιώματα ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας, στά πλαίσια ἐπικρατούσας

647. Nicol, *Despotate*, σ. 241-42.

648. Θεοχαρίδη, *Καπετανίκια*, σ. 33. Ἀθηναγόρα, *Συμβολαί*, σ. 70. Λαίου, *Στό Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων*, σ. 287. Κωνσταντινίδη, *Προσωπογραφικά*, σ. 518, 523. Στά χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας, ἡ οἰκογένεια συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν ἐπισήμων.

649. Κωνσταντινίδη, *Προσωπογραφικά*, σ. 518, 526. Βλ. καί PLP, ἀρ. 29.752.

650. Σοφιανός, *Οἱ Σέρβοι*, σ. 191, 192. Ἴσως συγγενής τῆς οἰκογένειας τῆς Ἠπείρου. Βλ. καί PLP, ἀρ. 29.750.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κοσμικῆς ἀντίληψης καί κοσμικοῦ ὕφους. Μέλη τῆς οἰκογένειας μόναζαν στή Μονή, τή διεύθυναν καί θάβονταν ἐκεῖ[651]. Ὅπως γίνεται φανερό ἀπό ἐπεξηγηματικές ἐπιγραφές λευκοῦ χρώματος (ἐπί μελανοῦ ἐδάφους), ὁ πρῶτος ἀπ' αὐτούς εἶναι ὁ Μιχαήλ Φιλανθρωπηνός, μέγας οἰκονόμος ἀλλά καί ὑποψήφιος τῆς μητρόπολης τῶν Ἰωαννίνων[652], γιά τόν ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω. Ἴσως πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι εἶχε γίνει ἡ ἐπιλογή τοῦ Μιχαήλ ὡς μητροπολίτη Ἰωαννίνων στήν Κωνσταντινούπολη ἀπό τόν αὐτοκράτορα ἀλλά δέν ὁλοκληρώθηκε ἡ διαδικασία ἀπό τήν πατριαρχική Σύνοδο καί ἡ χειροτονία του[653]. Δίνεται ἐπίσης ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Μιχαήλ ἦταν ὁ πρῶτος Φιλανθρωπηνός πού μόνασε στήν ὁμώνυμη μονή, ἀλλά τό ἐκκλησιαστικό του ἀξίωμα «δείχνει ὅτι τουλάχιστο στή μεταγενέστερη φάση ὑπηρετοῦσε τή μητρόπολη καί ἄρα μᾶλλον διέμενε στήν πόλη»[654]. Τό ἐνδιαφέρον τοῦ Μιχαήλ γιά τή μονή του φαίνεται καί ἀπό τήν ἀφιέρωση σ' αὐτήν κώδικα (ἀρ. 26 τοῦ Μουσείου Μπενάκη), ὅπου ὑπάρχει ἰδιόχειρο ἀφιερωτικό σημείωμα: «*Ἡ ἱερά βίβλος αὕτη, ἀφιερώθ(η) τῇ μονῇ τοῦ Παμμάκαρος ἁγίου Νικολάου τῇ ἐπικεκλημέν(η) τοῦ κυρ(οῦ) Ἰακώβου ἐν τῷ Νησίῳ, παρ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ Μ̈ιχ(αήλ) ἱερέ(ως) τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ. Καί οἱ τούτ(ω) ἐντυγχάνοντ(ες) μέμνησθαί μου διά τόν κ(ύριο)ν: — Μιχαήλ ἱερε(ύς) καί μέγ(ας) οἰκονόμος τ(ῆς) ἁγιωτ(άτ)της μ(ητ)ροπόλ(εως) Ἰωαννίνων ὁ Φιλανθρωπηνός †*»[655]. Προφανῶς πρόκειται γιά τό ἴδιο μοναστήρι (Φιλανθρωπηνῶν), πού ἔφερε τήν ὀνομασία τοῦ πρώτου κτήτορά του (Ἰακώβου).

Ὁ δεύτερος Φιλανθρωπηνός τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ Γεώργιος Φιλανθρωπηνός, πρωτοασηκρήτης Ἰωαννίνων πού πέθανε τό 1357[656]. Φαίνεται πώς τό

651. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 24-25. «Ἀπό τό σύστημα αὐτό τῶν παραστάσεων καί ἐπιγραφῶν προβάλλει ἐπιβλητική ἡ προσωπικότητα τοῦ κυροῦ Ἰωάσαφ, σκιαγραφημένη μέ χριστιανική εὐπρέπεια ἀλλά καί μέ κάποια κοσμική ἀντίληψη γιά τή θέση τοῦ ἄρχοντα, σέ γενικώτερη ἔννοια, σύμφωνα μέ νοοτροπία πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ χρακτηριστική τῶν ἀπό παλιά "ἐπισημοτάτων Ἰωαννινιωτῶν", στούς ὁποίους καταλέγονται οἱ Φιλανθρωπηνοί. Ἡ ἐπίγνωση γιά τή σπουδαιότητα τοῦ ἔργου πού ἐπιτέλεσε ὁ ἱερομόναχος Ἰωάσαφ καί κάποια στήν ἐξιστόρησή του μεγαλορρημοσύνη, πού ἀγγίζει τό κοσμικό ὕφος, δείχνουν ἱερωμένο μέ ἐκκλησιαστικό καί κοινωνικό κῦρος καί μέ ὄχι ἀσήμαντη γιά τά μέτρα τῆς ἐποχῆς παιδεία». Βλ. καί σ. 9. «... μοναδικό σύνολο ἐνθυμήσεων μέ ἑνότητα νοήματος... ἔργο πού ἄνθισε σέ ὁρισμένο ἐκκλησιαστικό πνευματικό καί κοινωνικό περιβάλλον». Κουρμαντζῆ-Παναγιωτάκου, *Τά μοναστήρια*, σ. 493 κ.ἑ.

652. Ξυγγόπουλου, *Μεσαιωνικά*, σ. 134: «† ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θ(εο)ῦ Μιχαήλ ὁ Φιλανθρωπηνός καί μέγας οἰκονόμος ἔτι δέ καί ὑποψήφιος τῆς ἁγιω(τάτης) μ(ητ)ρο(πόλεως) ἐπί ἔτους Ϛων» (6850=1342 μ.Χ.). Ἀθηναγόρα, *Νέος Κουβαρᾶς*, σ. 3. Ἀθηναγόρα, *Ἐκκλησία*, σ. 19-20. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις Ἐκκλησία*, σ. 79-80. Βλ. καί *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*, σ. 25. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 23.

653. Χρυσοῦ, *Τό ἱστορικό πλαίσιο*, σ. 570. Κωνσταντινίδη, *Προσωπογραφικά*, σ. 525, ὅπου εἰκάζεται ὅτι ὁ Μιχαήλ δέν μπόρεσε νά πάει στήν Κωνσταντινούπολη, γιατί, στό μεταξύ, ξέσπασε ὁ Β΄ ἐμφύλιος.

654. Χρυσοῦ, *Τό ἱστορικό πλαίσιο*, σ. 565, σημ. 1.

655. Κωνσταντινίδη, *Προσωπογραφικά*, σ. 524.

656. Ξυγγόπουλου, *Μεσαιωνικά*, σ. 134: «Ἐκοιμήθη ὁ δοῦ(λος) τοῦ Θ(εο)ῦ Γεώργιος ὁ Φιλαν-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀξίωμα τοῦ πρωτοασηκρήτη καταλαμβανόταν ἐπανειλημμένα ἀπό μέλη τῆς οἰκογένειας αὐτῆς, ἀφοῦ καί ὁ Μανουήλ Φιλανθρωπηνός, πού φυλάκισε καί σκότωσε ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος τό 1379, ἦταν ἐπίσης πρωτασηκρήτης[657].

Στό Χρονικό τῶν Τόκκων δέ μνημονεύονται Φιλανθρωπηνοί. Προφανῶς ὁ 14ος αἰ. ἦταν ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς τῆς οἰκογένειας. Ἴσως ἐπλήγη ἀνεπανόρθωτα ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, ἡ παρουσία της ὅμως στά ἐκκλησιαστικά πράγματα τῶν Ἰωαννίνων θά διαρκέσει ὡς τόν 16ο αἰ., ὁπότε καί ἀποδεικνύεται συντελεστής τῆς ἀκμῆς τοῦ μοναστικοῦ βίου τῆς νήσου.

Οἱ Ἀψαράδες ἦταν οἰκογένεια γνωστή καί ἀπό τίς ἐκκλησίες καί τά μοναστικά ἱδρύματα τοῦ 16ου αἰ. στή νῆσο τῶν Ἰωαννίνων καί τή Θεσσαλία[658]. Τό οἰκογενειακό ὄνομα συναντᾶται στίς πηγές ἀπό τόν 13ο αἰ., στή Δ. ἠπειρωτική Ἑλλάδα. Ἔτσι στήν ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου μνημονεύεται ὁ καστροφύλακας Βονδίτσης Ὀψαράς[659]. Σέ μεταγενέστερη πηγή μνημονεύεται ὁ πρωτοβεστιάριος Ἰωάννης Ἀψαράς, ὅταν δεσπότης τῆς Ἠπείρου ἦταν ὁ Ἰωάννης Ἄγγελος Κομνηνός Δούκας (μεταξύ 1323-1335), πού εἶναι προφανῶς ὁ ἴδιος μέ τόν Ἰωάννη Ὀψαρᾶ τῆς διαθήκης τοῦ ὁσίου Νείλου τοῦ Ἐριχιώτου, ἱδρυτῆ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας στό Γηρομέρι (ἀρχές 14ου αἰ.), στή ΒΔ Θεσπρωτία[660]. Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἀκόμη καί στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ., οἱ ἀπόγονοι τῆς γιαννιώτικης οἰκογένειας τῶν Ἀψαράδων, Νεκτάριος καί Θεοφάνης, κατέχουν ἐκτεταμένες γαῖες στήν περιοχή τῆς Οὐζντίνας (σημ. Πέντε Πηγάδια)[661], γειτονική πρός τό Γηρομέρι περιοχή, μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι οἱ Ἀψαράδες τῶν Ἰωαννίνων κατάγονται ἀπό τό μέρος αὐτό τῆς Θεσπρωτίας. Ἔτσι, φαίνεται πώς ἔχει δίκαιο ὁ Ἀραβαντινός πού ἀναφέρει ὅτι ἡ οἰκογένεια τῶν Ἀψαράδων ζοῦσε στήν Κεστρήνη (8 χιλ. ΒΔ τῆς Ἡγουμενίτσας) καί ὅτι ἀναγκάστηκε νά μετακομίσει στά Γιάννενα γύρω στά 1350, λόγω τῶν ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν[662]. Ἀψαράδες μαρτυροῦνται ἀκόμη στήν Κεφαλλονιά καί τήν Κέρκυρα, ὅπου εἶχαν κτήματα, ἀλλά καί στό

θρεπτινός καί πρωτασηκρήτης Ἰωαννίνων ἔτι ἔτει ζωξε (6865 = 1357 μ.Χ.). Βλ. καί PLP, 29.758. Τά ἄλλα τρία πρόσωπα τῆς τοιχογραφίας ἀντίκειν στόν 16ο αἰ., ὅταν ἀνακαινίσθηκε καί τοιχογραφήθηκε ὁ ναός (Μακάριος, 1505, Νεόφυτος, 1532, καί Μοιρίκης ἢ Ματθαῖος, 1534). Βλ. καί Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 23.

657. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 226. Βλ. καί PLP, 29770. Πρβλ. Χρυσοῦ, *Τό ἱστορικό πλαίσιο*, σ. 569 «... ὁ Ἀλέξιος Φιλανθρωπηνός, πού μαρτυρεῖται στήν πόλη τό 1382» (PLP, 29.750).

658. Τσιρτα, *Μονή Προδρόμου*, σ. 343 κ.ἑ. Ἡ Μ. Προδρόμου στό νησί κτίστηκε τό 1506-7 ἀπό τούς Νεκτάριο καί Θεοφάνη Ἀψαράδες. Βλ. παρακάτω.

659. Bees, *Unedierte*, σ. 153, 236: «Καλλίστου καί μεγαλοδοξοτάτου καστροφύλακος Βονδίτζης τοῦ Ὀψαρᾶ».

660. Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 93. Τσιρτα, *Νεκτάριος καί Θεοφάνης*, σ. 68-69. Στή διαθήκη μνημονεύεται καί ὁ Νικόλαος Ὀψαράς, προφανῶς μέλος τῆς οἰκογένειας.

661. Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 109.

662. Τσιρτα, *Νεκτάριος καί Θεοφάνης*, σ. 69.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Βουθρωτό, ὅπου κατέφυγε, ἐγκαταλείποντας τήν Κέρκυρα, ὁ Ἰωάννης Ypsaro, μετά τό θάνατο τοῦ Φιλίππου Κινάρδου[663].

Ἀπό τούς Ἀψαράδες πού ζοῦσαν μέσα στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων, πιό γνωστός εἶναι ὁ Μιχαήλ Ἀψαράς, πρωτοβεστιάριος καί κυριότερος σύμβουλος τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου. Δεύτερο πρόσωπο τῆς (εὐρύτερης) οἰκογένειας ἦταν ὁ Θεόδωρος Ἀψαράς, πού μετεῖχε, ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ, τῆς προσπάθειας πρός μετάκληση τῶν Γιαννιωτῶν ἀρχόντων ἀπό τήν ἐξορία[664], πράγμα πού σημαίνει ὅτι δέν στήριζαν ὅλοι οἱ Ἀψαράδες τόν Θωμᾶ, τουλάχιστον φανερά. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἔτσι ὅπως παρουσιάζει τά πράγματα, κατατάσσει τόν Μιχαήλ Ἀψαρά ἀνάμεσα στούς ξένους[665]. Φαίνεται πώς ὁ Θωμᾶς εἶχε κατορθώσει νά πάρει μέ τό μέρος του τμῆμα τῆς οἰκογένειας Ἀψαρᾶ, ἡ ὁποία καθώς φαίνεται διεσπάσθη. Ἡ δίωξη ἐκ μέρους τοῦ Μιχαήλ Ἀψαρᾶ ἀκόμη καί συγγενῶν του (τήν οἰκογένεια Βεταλᾶ), προφανῶς συνέβαλε σέ τοῦτο. Ἀσφαλῶς τελείως βέβαιοι δέν μποροῦμε νά εἴμαστε, γιατί δέν ἀποκλείεται ὁ Θεόδωρος Ἀψαράς νά εἶχε ἐγκατασταθεῖ στά Γιάννενα νωρίτερα ἀπό τόν Μιχαήλ (μέ τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἦταν μακρινός συγγενής) καί ἔτσι νά εἶχε ἐνταχθεῖ στήν ἀριστοκρατία τῆς πόλης καί ὁ Μιχαήλ νά ἔφθασε ἀργότερα. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ Ἀψαράδες ἦταν μεγάλη οἰκογένεια καί ἀνῆκαν στή μεγάλη ἀριστοκρατία.

Κανένα μέλος ἀπό τήν οἰκογένεια Στρατηγόπουλου, γνωστή, σήμερα, κυρίως ἀπό τήν ὁμώνυμη μονή στό νησί, δέ μνημονεύεται στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἀλλ' ὅπως εἴδαμε, ἡ οἰκογένεια μονοπωλεῖ τήν ἐξουσία ἐπί Καρόλου Τόκκου καί ἀργότερα, ὡς τήν ἅλωση τῆς πόλης, κυρίως μέ τόν καπετάνιο Σίμωνα Στρατηγόπουλο, ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νά συμβιβάσει ὅλες τίς φατρίες, ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ καί τήν ἔξωση τῆς Εὐδοκίας καί νά ἀποφευχθοῦν ταραχές. Ἴσως ἡ μή ἐνεργή ἀνάμειξη τῆς οἰκογένειας στά δημόσια πράγματα ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου διευκόλυνε τή θέση τῶν Στρατηγόπουλων, πού γίνονταν ἔτσι ρυθμιστές τῆς κατάστασης.

Ὅλες σχεδόν τίς πληροφορίες γιά τόν Σίμωνα Στρατηγόπουλο, τό γιό του Παῦλο καί τό γαμπρό του, Σέρβο, Στέφανο Μπουΐσαβο, τίς ἀντλοῦμε ἀπό τό Χρονικό τῶν Τόκκων. Ὁ Σίμων Στρατηγόπουλος παρουσιάζεται ὡς φρόνιμος καί ἀνδρειωμένος, ἀγαπητός σέ ὅλους, ἰδιαίτερα στό λαό τῆς χώρας. Ὁ λόγος του εἶχε ἰδιαίτερο βάρος σέ ὅλους[666]. Ἕνας ἀπό τούς λόγους τῆς κοινῆς ἀπο-

663. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 185, 313. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 45 (ἀπό τό πρακτικό τῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας).

664. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230 (βλ. καί παραπάνω, σ. 172).

665. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 222: «Τούς δέ τοπικούς Ἰωαννίτας παντοιοτρόπως πάντας ἐμίσει, καί τούς ξένους ἠγάπα, πλεῖον δέ πάντων τῶν ἄλλων Μιχαήλ τόν Ἀψαρᾶν...».

666. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1216 κ.ἑ., 1311 κ.ἑ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δοχῆς τοῦ προσώπου του ἦταν ἡ εὐγενής καταγωγή του καί ἡ σχέση του μέ τήν ἀριστοκρατία ὄχι μόνο ἐκ μέρους τοῦ ἴδιου ἀλλά καί τῆς συζύγου του. Μετά τό θάνατο τοῦ Ἰζαοῦ, ἡ Σερβίδα χήρα τοῦ δεσπότη, Εὐδοκία, τόν ἐξόρισε στήν Πελοπόννησο[667], ἀλλά ἐκεῖνος κατέφυγε στόν δούκα Κάρολο Τόκκο καί ἐπέστρεψε ἀργότερα στά Γιάννενα, ὅπου, παρά τίς προσπάθειες νά ὁμαλοποιηθεῖ ἡ κατάσταση[668], χωρίς νά γίνουν δυναστικές μεταβολές, ἡ Εὐδοκία μέ τό γιό της δέν κατόρθωσαν νά συμβιβαστοῦν καί νά παραμείνουν στήν ἐξουσία, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπακολουθήσει ἐπανάσταση καί ἔξωση τῆς «βασίλισσας» μέ τόν γιό της ἀπό τό παλάτι. Ἡ παρουσία τοῦ Σίμωνα Στρατηγόπουλου, ἀλλά καί τοῦ γιοῦ του, Παύλου, ἦταν ἐξισορροπητική καί γι' αὐτό πολύ χρήσιμη. Ἀκόμη καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, ζητοῦσε συμβιβασμό, μολονότι ἡ Εὐδοκία δέν ἦταν ἀγαπητή στό λαό. Ἔτσι, συνέβαλε στήν ἐκτόνωση τῆς κατάστασης[669]. Ὡς καπετάνιος στή χώρα, ὁ Σίμων Στρατηγόπουλος συγκαλοῦσε τίς συνελεύσεις τῶν ἀρχόντων καί τοῦ λαοῦ καί συνέβαλε στήν ἀποδοχή ἐκ μέρους τῶν Γιαννιωτῶν τοῦ Καρόλου Τόκκου (πού παλιότερα τόν εἶχε φιλοξενήσει στή Λευκάδα) ὡς ἡγεμόνα τῶν Ἰωαννίνων[670]. Ὅπως εἶναι φυσικό, ὁ Κάρολος, μετά τήν ἄφιξή του στά Γιάννενα τίμησε τόν Σίμωνα Στρατηγόπουλο, παραχωρώντας του κληρονομικά κάποιο κάστρο, βάζοντας τόν γαμπρό του (ὁ ὁποῖος ἐπαινεῖται ἰδιαίτερα στό Χρονικό) ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ (πρωτοστράτορα) καί κάνοντας τούς γιούς του, καί ἀνάμεσά τους τόν Παῦλο, κεφαλές κάστρων[671]. Ἡ θέση τοῦ Σίμωνα Στρατηγόπουλου καί τῆς οἰκογένειάς του ἔμεινε σταθερή ὥς τήν ἅλωση τῆς πόλης. Στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας δέν ἔχουμε εἰδήσεις γιά τήν οἰκογένεια, ἴσως ἐπειδή βρισκόταν ὥς τό τέλος στήν ἐξουσία καί τά μέλη της δέ στράφηκαν κυρίως πρός τόν ἐκκλησιαστικό τομέα, ὅπως οἱ οἰκογένειες Φιλανθρωπηνῶν καί Ἀψαρᾶ ἤ ὅπως εἶχαν κάνει μέλη τῆς οἰκογένειας Στρατηγόπουλου, σέ παλαιότερα χρόνια. Στρατηγόπουλους συναντᾶμε καί στήν Πελοπόννησο[672]. Τό πιό γνωστό πρόσωπο τῆς εὐρύτερης οἰκογένειας ἦταν ὁ Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος πού τό 1261 κατέλαβε τήν Κωνσταντινούπολη.

Ἐπανειλημμένα μνημονεύονται στίς πηγές πρόσωπα τῆς οἰκογένειας Καψοκαβάδη. Ὁ Ἰωάννης Καψοκαβάδης, κεφαλή τοῦ κάστρου τῆς Ἀραχοβίτσας, ἀνεξαρτητοποιήθηκε ἀπό τό Θωμᾶ Πρελοῦμπο, ἀμέσως μόλις ὁ τελευταῖος ἄρχισε τίς διώξεις ἐναντίον τῶν ἀρχόντων τῶν Ἰωαννίνων[673]. Ἐπίσης ὁ Κάρο-

667. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1204 κ.ἑ.
668. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1224 κ.ἑ.
669. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1311 κ.ἑ. Βλ. καί PLP ἀρ. 26899, 26900).
670. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1518-19: «ἄνθρωπος καλοπρόσωπος, χαροποιός, κουρτέσης / ὁ λόγος του καί ἡ τάξις του ἔμορφα παιδευμένος».
671. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1590 κ.ἑ.
672. PLP, ἀρ. 26896.
673. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 217.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λος Τόκκος ἐμπιστεύθηκε τή διοίκηση τοῦ κάστρου τῶν Βομπλιανῶν Ἄρτας, ἀμέσως μόλις τό πῆρε ἀπό τόν Γιαγούπη, σέ Καψοκαβάδη. Τέλος γνωστή εἶναι καί ἡ ἀρχόντισσα Καυσοκαβάδαινα πού τό 1402 σκοτώθηκε κατά τήν πτώση τοῦ «μεταρσίου», μπροστά ἀπό τό γουλά, κατά τήν παρακολούθηση τῆς λιτανείας τῶν Θεοφανείων, ἀπό τό παλάτι[674].

Ἀπό τούς ὑπόλοιπους ἄρχοντες, ὁ καβαλάριος Μυρσιώσης τοῦ Ἀμυραλῆ, τόν ὁποῖο ὁ Θωμᾶς φυλάκισε καί βασάνισε, ἀλλά στό τέλος ἄφησε ἐλεύθερο[675], ἴσως ἀνήκει στήν ἴδια οἰκογένεια μέ τόν Dimus Amirali ἤ Amiralius, ἀντιπρόσωπο, στή Ραγούζα, τοῦ Ματθαίου Λανδόλφου, διοικητῆ τῆς Ἄρτας τό 1424 καί 1436[676]. Δέν εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε, ἄν ὁ Κωσταντῆς Βατάτζης, πού συνελήφθη μαζί μέ τόν Ἀμυραλή καί στή συνέχεια ἐξορίστηκε, ἀνῆκε στήν γνωστή οἰκογένεια τῶν Βατάτζηδων. Ἡ ὕπαρξη ὅμως κάποιου Θεοδώρου Βατάτζη στά Γιάννενα, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τό ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου[676α], εἶναι πολύ ἐνδιαφέρουσα, γιατί παρουσιάζεται μέλος τῆς οἰκογένειας αὐτῆς στά Γιάννενα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. κι ἔτσι μπορεῖ νά συνδεθεῖ, μέ ἐπιφυλάξεις, βέβαια, μέ τό πρῶτο κύμα τῶν προσφύγων μετά τό 1204. Φαίνεται πώς καί αὐτός καί οἱ ἄλλοι πού κατεδιώχθησαν ἀπό τόν Θωμᾶ (Βεταλᾶς, Θεοχάρης, Γαστριτζιώτης κ.λπ.) ἀνῆκαν σέ γνωστές οἰκογένειες —διαφορετικά δέν θά κατεδιώκοντο— ἀλλά δέ γνωρίζουμε ἄλλα πρόσωπα τῶν ὑπόλοιπων οἰκογενειῶν στήν περιφέρεια Ἰωαννίνων. Ἐπίσης δέ γνωρίζουμε, ἄν ὁ Θεόδωρος Καντακουζηνός, διάκονος τῆς μητρόπολης, στό α΄ μισό τοῦ 13ου αἰ.[677], ἔχει σχέση μέ τή γνωστή οἰκογένεια τῶν Καντακουζηνῶν καί ἄν ὁ Μελιτάς καί ὁ Κωνσταντῖνος Μεσαρίτης πού πρόσφεραν τό νομοκανόνιον στό ναό τοῦ μεγάλου Ἀρχιστρατήγου (κώδ. Σιναΐτ. 1641) ἦταν Γιαννιῶτες. Τέλος, σέ ἐπιστολή τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου πρός τόν ἐπίσκοπο Βελᾶς μαρτυροῦνται τά ὀνόματα Φραγκόπουλος καί Παραδεισιώτης[679], ἐνῶ, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, στό ἔργο τοῦ ἴδιου ἱεράρχη συναντῶνται καί τά ὀνόματα Μαρδαρόπουλος καί Διαβατηνός. Ἴσως οἱ δυό τελευταῖοι ἀνῆκαν στούς ἄρχοντες τῆς πόλης. (Ὁ Διαβατηνός ἦταν ὁ πριμμικήριος τῶν Βαράγγων, βλ. σ. 236).

674. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 238.
675. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 217.
676. Nicol, *Despotate*, σ. 232.
676α. Bees, *Unedierte*, σ. 91.
677. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 289, 389. Πρβλ. Nicol, *Refugees*, σ. 14.
678. Χρυσοῦ, *Ἱστορικά στοιχεῖα*, σ. 64.
679. Bees, *Unedierte*, σ. 97: «Συνοικέσιον μέσον τοῦ Φραγκόπουλου κύρ Θεοδώρου καί τῆς θυγατρός τοῦ Παραδεισιώτου, τῆς κυρᾶς Εὐφημίας». Ἡ δημώδης παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύει καί ἄλλες οἰκογένειες, μπορεῖ ὅμως νά ἀνῆκαν χρονολογικά στήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ παράδοση μνημονεύει καί οἰκογένεια Γλυκῆ, στήν ὁποία ἀνῆκε μία ἀπό τίς παρθένες πού ἁρπαξαν οἱ Τοῦρκοι (Πυρσινέλα, Ἱδρυσις, σ. 675).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὅπως εἴδαμε παραπάνω, γόνοι τῶν μεγάλων Κωνσταντινοπολίτικων οἰκογενειῶν, Φιλανθρωπηνῶν καί Στρατηγόπουλων, συμμετεῖχαν στήν ἄσκηση ἐξουσίας στά Γιάννενα καί ἴσως τά προνόμια τοῦ 1319 τίς ἐνίσχυσαν ἰδιαίτερα. Εἶναι λογικό ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας νά στηρίχτηκε στίς οἰκογένειες αὐτές, τίς δυό βραχεῖες περιόδους πού Βυζαντινοί ἀξιωματοῦχοι διοικοῦσαν τά Γιάννενα. Δέν ὑπάρχουν ἀποδείξεις, μποροῦμε ὅμως νά φτάσουμε ἔμμεσα στό συμπέρασμα αὐτό, ὅταν ἀναλογισθοῦμε ὅτι τήν περίοδο τῆς ἐντονότερης ἀντιβυζαντινῆς πολιτικῆς, ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου, διώκονταν οἱ μεγάλες οἰκογένειες καί μάλιστα οἱ Φιλανθρωπηνοί. Τό πῶς μπορεῖ νά ἐπισημάνει κανείς τίς περιόδους τῆς ἀντιβυζαντινῆς τακτικῆς στά Γιάννενα, δέν εἶναι δύσκολο, ἀφοῦ συνήθως συμπίπτουν μέ περιόδους πού ὁ μητροπολιτικός θρόνος τῆς πόλης εἶναι κενός ἤ ὁ μητροπολίτης βρίσκεται σέ ἐξορία. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, μιά τέτοια περίοδος ἦταν καί ἡ ἐποχή τοῦ Ἰωάννη Ὀρσίνι, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστό, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἐκμεταλλεύτηκε τή θέση πού τοῦ πρόσφερε ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας καί ἔγινε «αἰθέντης» τῶν Ἰωαννίνων. Κατά τή χρονική αὐτή περίοδο, οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων χωρίστηκαν στά δύο καί εἶναι λογικό ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού ἤθελαν νά ἔρθουν σέ συνεννόηση μέ τόν αὐτοκράτορα νά συγκαταλέξουμε καί κωνσταντινοπολίτικες οἰκογένειες. Μετά τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, ὅταν οἱ ἡγεμόνες τῶν Ἰωαννίνων εἶχαν καλές σχέσεις μέ τούς Βυζαντινούς αὐτοκράτορες, πού τούς παραχωροῦσαν τόν τίτλο τοῦ δεσπότη, ἀναμφισβήτητοι κυρίαρχοι τῆς κατάστασης ἦταν οἱ μεγάλες οἰκογένειες καί μάλιστα οἱ Στρατηγόπουλοι (μέ τίς ἀναγκαῖες, ὅπως εἴδαμε, ὑποχωρήσεις).

Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὑπῆρχε ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα σέ ξένες καί ντόπιες οἰκογένειες, πού παρακολουθήσαμε παραπάνω, πρέπει νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι ὡς τό 1319 οἱ κωνσταντινοπολίτικες οἰκογένειες εἶχαν ἐνταχθεῖ πλήρως στή γιαννιώτικη κοινωνία καί δέν ὑπῆρξαν πιά διαπληκτισμοί, ὅπως στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., διαπληκτισμοί πού συνεχίστηκαν ὅμως μέ τούς ὁλοένα νεοερχόμενους ἄρχοντες στήν ἀσφαλῆ (λόγω τοῦ ἰσχυροῦ της κάστρου) πόλη τῶν Ἰωαννίνων, ἀπό τή Βαγενητία, τή Σερβία καί ἀλλοῦ.

Οἱ μεγάλες γιαννιώτικες οἰκογένειες τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἐδέσποζαν τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς πόλης (ὅπως γίνεται φανερό καί ἀπό τή συνέχιση τῆς δραστηριότητάς τους στήν ἵδρυση καί ἀνακαίνιση μονῶν τῆς νήσου, μολονότι ἤδη ἀπό τόν 16ο αἰώνα συναντῶνται καί νέες οἰκογένειες, ὅπως οἱ Τζιγαράδες στή Μ. Φιλανθρωπηνῶν), ὡς τό ἔτος 1611, κατά τό ὁποῖο ἔγινε ἡ ἐπανάσταση τοῦ Διονυσίου Σκυλοσόφου καί οἱ χριστιανοί, ἀμέσως μετά, διώχτηκαν ἀπό τό κάστρο[679α] καί οἱ ἐκκλησίες γκρεμίστηκαν. Οἱ περιουσίες τῶν

679α. *Ἀποστασία Διονυσίου*, σ. 246. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 38 (470). Λ. Βρανούση - Β. Σφυ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χριστιανῶν Γιαννιωτῶν στό κίνημα τοῦ Διονυσίου λεηλατήθηκαν ἤ ἁρπάχτηκαν ἀπό τούς κατακτητές[679β] κι ἔτσι ὁ κοινωνικός ἱστός τῆς πόλης, πού εἶχε παραμείνει μέσα στό κάστρο σέ μεγάλο βαθμό ἀνέπαφος, γιά δυό περ. αἰῶνες, κατεστράφη. Ὁ ἀντίκτυπος ἦταν ἄμεσος καί στά μοναστικά ἱδρύματα τῆς νήσου. Τώρα, νέες πιά οἰκογένειες Γιαννιωτῶν, πού ἐμφανίζονται ἤδη οἰκονομικά σφριγηλές ἀπό τόν 16ο αἰ. (π.χ. τῶν Γκιού(ν)μα) ἀναλαμβάνουν τήν εὐθύνη γιά τή συνέχιση τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν μονῶν. Ἔτσι, οἱ δυό γνωστότερες μονές, Φιλανθρωπηνῶν καί Στρατηγόπουλων, ἀλλάζουν ὄνομα, σέ Σπανοῦ καί Ντίλιου, ἀντίστοιχα. Οἱ νέες οἰκογένειες, κυρίως ἐμπορικές, πού δραστηριοποιοῦνται καί ἐκτός Ἰωαννίνων (ἰδιαίτερα στή Βενετία) ἀντικαθιστοῦν τίς παλιές, τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας, πού ἐπιβίωναν ἀκόμη, ἀλλά ἐπλήγησαν ἀπό τή μεγάλη συμφορά τοῦ 1611 μήν μπορώντας ἔκτοτε νά συνέλθουν, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐξαφανισθοῦν. Τό Βυζάντιο, μετά τά Βυζάντιο, στήν πόλη (εἰδικά τό κάστρο) τῶν Ἰωαννίνων, ἔπαυσε νά ὑπάρχει ἀπό τό 1611, ἔτος πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μεταίχμιο μεταξύ τοῦ παλιοῦ, μεσαιωνικοῦ, καί τοῦ νεότερου.

ρόερα, *Ἀπό τήν ὑποταγή στούς Τούρκους ὡς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.: Ἤπειρος*, σ. 247. Ἡ ἔξωση πραγματοποιήθηκε σέ δύο φάσεις· τό 1313 καί τό 1316 ἤ 1318.

679β. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 39 (471), σημ. 2. Ὁ Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος, πού στηλιτεύει τίς ἐνέργειες τοῦ Διονυσίου, ἀναφέρει: «... Αἱ οἰκίαι τουτωνί, τῶν μέν ἀνετράπησαν αὐτοῖς θεμελίοις τῶν δέ κατενεπρήθησαν ὑπό τῶν ἀτιθάσων τυράννων. Τά ὑπάρχοντα τούτοις, ἃ μέν ἀπώλετο, ἃ δέ διηρπάγησαν» [ΗΧ 3 (1928), 202].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η. ΕΞΟΥΣΙΑ-ΔΙΟΙΚΗΣΗ

α) Τό δεσποτάτο καί ή ἕδρα τῆς ἐξουσίας. Ὁ δεσπότης

Βρισκόμαστε στήν ἐποχή πού οἱ σημαντικές πόλεις-κάστρα, κυρίως ἐκεῖνες πού εἶναι ἰδιαίτερα ὀχυρές μέ ἀνεπτυγμένο ἐμπόριο, διαδραματίζουν σημαντικότατο ρόλο στήν αὐτοκρατορία, πού τώρα εἶναι ἀνίσχυρη. Οἱ αὐτοκράτορες παρέχουν σημαντικά προνόμια καί οἱ πόλεις αὐτές ἐξελίσσονται «σέ ἡμιαυτόνομες διοικητικές καί στρατιωτικές μονάδες»[680]. Στό ἐσωτερικό τους ὑπάρχει ἰσχυρός στρατός, ἐνῶ κυβερνοῦνται ἀπό τούς δυνατούς, μέλη τῆς ἀριστοκρατίας, πού κατέχουν σχεδόν ὅλα τά ἀξιώματα. Ἡ παρουσία τους εἶναι πολύ ἔντονη σέ ὁρισμένες ἀπ' αὐτές τίς πόλεις καί ἔχουν στά χέρια τους «τή διακυβέρνηση ἐπαρχιῶν, ἰδίως στίς περιοχές πού εἶχαν οἱ ἴδιοι οἰκονομική δύναμη»[681]. Τά Γιάννενα ἦταν μία ἀπό τίς πόλεις αὐτές, πού ἀξιώθηκε μάλιστα νά γίνει ἕδρα μικροῦ «δεσποτάτου». Ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος, ὁ πρῶτος οὐσιαστικά δεσπότης τῶν Ἰωαννίνων, ξεχωρίζει τό «δεσποτάτο» ἀπό τήν κατώτερη «τοπαρχία»[682]. Παλαιότερα, ἡ περιοχή τῶν Ἰωαννίνων ἀποτελοῦσε, διοικητικά, θέμα[683], πού κάλυπτε περιορισμένη ἔκταση γύρω ἀπό τήν πόλη[684].

Τά Γιάννενα εἶναι ἀπό τά πιό ἀντιπροσωπευτικά παραδείγματα ὑστεροβυζαντινῶν πόλεων πού ἐκυβερνᾶτο ἀπό τήν ἀριστοκρατία. Ὁ Βρανούσης, μέ βάση τά προνόμια τοῦ 1319, ἀναφέρει (κάτως ὑπερβολικά βέβαια) ὅτι ἡ πόλη «θυμίζει τίς πιό προηγμένες τότε αὐτοκυβέρνητες πολιτεῖες τῆς Δύσης, τά ἀκμαῖα κρατίδια ὁρισμένων πόλεων τῆς Ἰταλίας, τήν ἴδια ἐκείνη ἐποχή τῆς

680. Βρανούση, *Δεσποτάτο*, σ. 1366. Ἡ Μονεμβασία εἶναι τό πιό γνωστό ἀπ' αὐτά (Nicol, *Despotate*, σ. 84), εἶχε ὅμως περισσότερο ἐμπορική χροιά.

681. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 218-219, σ. 240, ὅπου ἀναφέρεται, π.χ., ὅτι ἡ Βέροια εἶχε «καί στρατιῶτας καί σέ ὀλίγους τῶν σιγιλλιωδῶν».

682. Lemerle κ.ἄ., *Actes de Lavra*, σ. 103: «αὐθεντευόντων ἡμῶν τήν τοπαρχίαν πᾶσαν τοῦ θεοφρουρήτου κάστρου τῶν Βοδενῶν... Μετά δέ ταῦτα καταλαβόντων ἡμῶν εἰς τήν ἡμετέραν κληρονομίαν τοῦ δεσποτάτου...». Πρβλ. Nicol, *Despotate*, σ. 126, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐπίσημα ὁ ὅρος δεσποτάτο ἀπαντᾶται σέ χρυσόβουλλο τοῦ Καντακουζηνοῦ.

683. Miklosich-Müller, *Acta*, Γ΄, σ. 127: «ἐν τῷ θέματι Ἰωαννίνων». [Ἀπό χρυσόβουλλο τοῦ Συμεών Οὐρεση-Παλαιολόγου στόν Ἰωάννη Τοκκο-Οὐρσίνο].

684. Βλ. παραπάνω, σημ. 21, 22.

πρώιμης Ἀναγέννησης»[685] καί ὅτι «αὐτό τό δικαίωμα ἀναφορᾶς, πού προσπαθοῦν πολιτεύματα, πολλούς αἰῶνες ἀργότερα, τά συνταγματικά πολιτεύματα, τό διεκδικοῦν καί τό πετυχαίνουν οἱ Γιαννιῶτες τοῦ 1319»[686]. Πρόκειται πράγματι, ὅπως εἴπαμε, γιά σημαντικότατα προνόμια, εὐρύτερα ἴσως καί ἀπό ἐκεῖνα τῆς Μονεμβασίας, πού ὅμως δέν συνέβαλαν στήν οἰκονομική αὐτονόμηση τῆς πόλης, ὅπως ἔγινε στή Δύση, γιατί δέν εἰνοήθηκε ἡ μέση ἀστική τάξη. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων κατόρθωσαν, ἐπιλέγοντας τούς ἡγεμόνες τους (τούς δεσπότες), νά διατηρήσουν τόν ἔλεγχο τοῦ δεσποτάτου καί τήν, μέσω τοῦ δεσπότη, ἡγεμονία τους ὡς τό 1430.

Πρωτεύουσα τοῦ ἱδρυθέντος μετά τό 1204 ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου ἦταν, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Ἄρτα[687]. Τά Γιάννενα ἦταν μιά ἀπό τίς σημαντικότερες πόλεις πού ἄκμαζε προοδευτικά καί μνημονεύεται ἤδη ἀπό τό 1313 ὡς «βασιλικό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων»[688], πράγμα πού δείχνει ὄχι μόνο τή δύναμη καί λαμπρότητά τους ἀλλά καί ὅτι, κατά κάποιον τρόπο, ἦταν συμπρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου. Ὕστερα ἀπό τόν χωρισμό τῆς ἠπειρωτικῆς ἐπικράτειας καί τήν ἀποτυχία τῆς Κωνσταντινούπολης νά ἐντάξει τήν περιοχή μόνιμα στό Βυζαντινό κράτος, ὑπῆρξαν δυό δεσποτάτα, τῆς Ἄρτας καί τῶν Ἰωαννίνων, μέ ἕδρες τίς δυό πόλεις, ἀντίστοιχα (πρόκειται οὐσιαστικά γιά τήν περίοδο κατά τήν ὁποία τά Γιάννενα κυβερνήθηκαν ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο καί τόν Ἴζαού) ἀλλά, ὅπως φαίνεται, ὅταν οἱ δυό πόλεις βρίσκονταν κάτω ἀπό τήν ἴδια διοίκηση, τουλάχιστο στό πρῶτο μισό τοῦ 14ου αἰώνα, ἡ Ἄρτα κρατοῦσε τά πρωτεῖα καί πρός τοῦτο συνέτειναν βέβαια καί ἱστορικοί λόγοι. Ἔτσι ὁ Ἰωάννης Orsini εἶχε στήν Ἄρτα τήν ἕδρα του, μολονότι οἰκειοποιήθηκε καί τά Γιάννενα[689]. Φαίνεται λοιπόν ὅτι παρά τή μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν Ἰωαννίνων, ἡ Ἄρτα δέν εἶχε χάσει τή σημασία της. Ὁ Καντακουζηνός[690] μάλιστα τήν ἀποκαλεῖ «κεφάλαιον τῶν πόλεων», στά ἐδαφικά πλαίσια τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας.

Ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων προσπαθεῖ νά μᾶς πείσει, ὅταν ὁ Κάρολος Τόκκος ἔνωσε τά ἐδάφη καί τῶν δύο πόλεων, ὅτι ἡ ἕδρα τῶν δεσποτῶν βρισκόταν στά Γιάννενα καί ὅτι στήν Ἄρτα οἱ δεσπότες πήγαιναν γιά

685. Βρανούση, *Ἱστορία*, σ. 12. Βλ. καί Kirsten, *Byzant. Stadt*, σ. 43.

686. Βρανούση, *Ἔπαινος*, σ. 32. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, καμία βυζαντινή πόλη δέν ἔφθασε ὡς αὐτό τό σημεῖο.

687. Ὑπάρχει ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Μιχαήλ διέμενε κατά προτίμηση στά Ἰωάννινα καί ὅτι ἡ Ἄρτα ἀνεδείχθη πρωτεύουσα ἀργότερα, τό 1271, ἐπί Νικηφόρου. Ἐπίσης ὅτι τό ἀνάκτορο προϋπῆρχε τοῦ Θωμᾶ, «προαχθέν σέ δεσποτικόν ἀνάκτορον» (Πυρσινέλα, *Ἵδρυσις*, σ. 534-535).

688. C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes*, σ. 178. Nicol, *Despotate*, σ. 80. Πρόκειται γιά κατάλογο ἡγεμόνων τῆς Ἑλλάδας, πού συντάχθηκε στή Βενετία.

689. Nicol, *Despotate*, σ. 224. Ὁ Ἰωάννης Orsini ἔκοψε νομίσματα, ὅπου εἰκονιζόταν τό κάστρο τῆς Ἄρτας. Βλ. καί Γαλάνη-Κρίκου, *Συμβολή*, σ. 133.

690. *Καντακουζηνός*, σ. 509.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κυνήγι[691], παρακάτω όμως αναφέρει ότι ο Κάρολος Τόκκος το καλοκαίρι έμενε στά Γιάννενα καί τό χειμώνα στήν Άρτα, «διά τήν ζέσταν», όπου καί κυνηγοῦσε μαζί μέ τόν ἀδερφό του[692], πράγμα πού σημαίνει ότι έμενε διαδοχικά στίς δυό πρωτεύουσες[693], ἀπ' όπου ἔστελνε καί τήν ἀλληλογραφία του[694]. Τοῦτο σημαίνει ἐπίσης ότι ὑπῆρχε καί στίς δυό πόλεις δεσποτική γραμματεία. Ἡ τακτική αὐτή ἀκολουθεῖτο, βέβαια, ὅταν ὁλόκληρη ἡ περιοχή ἔγινε «μοναφεντία», μετά τήν κατάληψη τῆς Ἄρτας ἀπό τόν Κάρολο, όπου καί διόρισε ἡγεμόνα τόν ἀδερφό του Λεονάρδο.

Ὡς τήν ἕνωση τῶν δύο δεσποτάτων, ἡ περιοχή τῶν Ἰωαννίνων χαρακτηρίζεται ἀπό τόν συγγραφέα τοῦ Χρονικοῦ συνήθως ὡς «ἀφεντία»[695]. Προηγουμένως, κατά τό βραχύ διάστημα τῶν ξεχωριστῶν ἐπικρατειῶν, ἡ σημασία τῆς ἀφεντίας αὐτῆς ὁλοένα αὐξανόταν, δεδομένου ότι αὔξαινε ἡ σημασία τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων. Ὅταν ἔγινε «μοναφεντία», ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων νομίζει ότι μπορεῖ νά ἀποκαλεῖ τήν ὅλη ἐπικράτεια «κράτος τῶν Γιαννίνων», ἕνα κράτος μέ σύνορα[696]. Γι' αὐτόν ἡ Ἄρτα, σέ σχέση μέ τά Γιάννενα, εἶναι δευτερεύουσας σημασίας.

Ἡ δεσποτική ἐξουσία στά Γιάννενα ἦταν ἡ ἀνώτερη κατά τή μεσαιωνική ἐποχή. Ὁ δεσπότης ἔπρεπε νά εἶχε προσόντα, ὅπως πλοῦτος καί δύναμη, ἀλλά καί ψυχικές ἀρετές[697]. Οἱ δεσπότες ἀναφέρονται στό καθεστώς τους, ὡς «βασιλεία» καί οἱ σύζυγοί τους ἦταν γνωστές ὡς «βασίλισσες»[698], ὅπως εἶχε ρυθμιστεῖ ἀπό τήν ἐθιμοτυπία τῆς αὐλῆς[699]. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, ὅταν τά Γιάννενα περιῆλθαν ὑπό βυζαντινή ἐξουσία, ἡ πόλη διοικεῖται ἀπό τήν «κεφαλή», ἀξιωματοῦχο πού διόριζε ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας. Ἡ διαφορά του ἀπό

691. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2112: «καί τό σκαμνί τῶν δεσποτῶν 'ς τά Γιάννινα ἦταν πάντα».

692. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3315-16.

693. Πρβλ. Nicol, *Despotate*, σ. 188, ὅπου ἀναφέρεται γιά τόν Κάρολο Τόκκο, ότι δέ θά προστβαλε τίς ἱστορικές εὐαισθησίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἄρτας, δηλώνοντας ότι τά Ἰωάννινα ἦταν ἡ πρώτη πόλη τοῦ δεσποτάτου του.

694. Κ. Μέρτζιου, *Ἀνέκδοτος ἐπιστολή*, σ. 558-59. C. Mertzios, *Trois lettres inédites de Charles Tocco en 1427, 1428 et 1432*: Akten des XI Internationalen Byzantinisten Kongresses, München, 1960, σ. 352-53. Krekić, *Dubrovnik*, ἀρ. 683, 684, ὅπου ἀναφέρεται ὡς δεσπότης τῆς Ἄρτας καί τῶν Ἰωαννίνων, ἀντίστοιχα.

695. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1253, 1468, 1607, 1832.

696. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3770, 3236, ὅπου τοποθετεῖ τό Πάπιγκο κοντά στά σύνορα τοῦ κράτους αὐτοῦ. Γιά τή σημασία τοῦ ὅρου κράτος, Σανσαρίδου, *Ἡ ἔννοια*, σ. 59, 62. Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 137.

697. Βλ. π.χ., *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1360-61.

698. Βλ. π.χ., *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216, 230. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1190-91, 1266, 1286, 1338, 2615.

699. Nicol, *Despotate*, σ. 218. Γιά τήν αὐλή τῶν δεσποτῶν στήν Ἤπειρο, L. Maksimović, *Der Despotenhof in Epirus im 14 und 15 Jh.* «Hofische Kultur in Südosteuropa» 1727 (1994), 93 κ.ἑ. (δέν τό συμβουλεύτηκα).

τόν δεσπότη φαίνεται ἀπό τή θέση στήν ὁποία προόριζαν οἱ Βυζαντινοί τόν Ἰωάννη Ὀρσίνι στά Γιάννενα: *ὡς κεφαλήν καί ὄχι ὡς αὐθέντην*»[700]. Αὐθέντης ἦταν μόνο ὁ δεσπότης, μολονότι ἔπαιρνε τόν τίτλο του ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὅπως εἴπαμε ὅμως ἡ συνεργασία μέ ὅλους τούς ἄρχοντες ἦταν ἀπαραίτητη. Ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος πού ἀγνόησε ἕνα τμῆμα τῆς ἀριστοκρατίας (ὅπως φαίνεται τό ἰσχυρότερο, πού συνεργαζόταν μέ τήν Ἐκκλησία) εἶχε ἄσχημο τέλος. Ὁ δεσπότης ὅριζε καί τούς διοικητές τοῦ στρατοῦ, σέ συνεργασία μέ τούς ἄρχοντες. Τά Γιάννενα, βέβαια, ἦταν καί ὁ κυριότερος τόπος συγκέντρωσης τῶν στρατευμάτων ὅλου τοῦ δεσποτάτου, ὄχι μόνον πρίν ἀλλά καί μετά τήν ἔνταξη τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτας[701]. Σέ τοῦτο συνέβαλε καί ἡ ὀχυρότητά τους, καθώς καί ἡ καίρια θέση τους. Τέλος, ὁ δεσπότης ἦταν αὐτός πού συγκαλοῦσε τή βουλή, ἐνῶ στά χέρια του, ὅπως καί στά χέρια τῆς «βασίλισσας», βρισκόταν ἕνα μέρος τῆς πρόνοιας. Ἔτσι, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος ἔκανε «ψυχικά»[702], ἐνῶ ὁ Κάρολος μοίραζε φιλοδωρήματα σέ ἄρχοντες καί κοινό[703]. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο, τουλάχιστο ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε ἀπό τό Θωμᾶ Πρελοῦμπο, ὅτι οἱ δεσπότες ἦταν ἐκεῖνοι πού ἔχτιζαν ὄχι μόνο ὀχυρώσεις, ἀλλά καί ναούς, μοναστήρια κ.λπ. Εἶναι γνωστό ὅτι στό δεσποτάτο τῆς Ἄρτας τά λαμπρότερα μνημεῖα χτίστηκαν ἀπό τούς ἡγεμόνες ἤ τίς συζύγους τους[704]. Ὅταν δέν ὑπῆρξε «δεσπότης», ἡ βασίλισσα διαχειριζόταν τήν ἐξουσία, ἀλλά ἀνεζητεῖτο ἀμέσως μόνιμη λύση. Ἔτσι, ἡ Μαρία Παλαιολογίνα, ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ, ζήτησε τή βοήθεια τοῦ ἀδελφοῦ της, βασιλέως Ἰωάσαφ, ἀπό τή Θεσσαλία, ὁ ὁποῖος ἦρθε στά Γιάννενα καί συνέβαλε στήν ἐκλογή τοῦ Ἰζαοῦ[705]. Στή συνέχεια, μετά τό θάνατο τοῦ Ἰζαοῦ, ἡ τρίτη σύζυγός του, Εὐδοκία, ὅπως εἴδαμε, βιαζόταν νά παντρευτεῖ, πράγμα πού ἐπέφερε καί τήν πτώση της, δεδομένου ὅτι ἤθελε νά στηριχτεῖ μέ τό γάμο της, σέ συμπατριώτη της Σέρβο[706].

700. Miklosich-Müller, *Acta*, Α΄, σ. 171.

701. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2335-6: «Πάλιν ἀπό τά Γιάννινα ἀφέντης ὁ δεσπότης / σύναξεν τά φουσσᾶτα του νά κατεβεῖ εἰς τήν Ἄρταν». Βλ. καί στ. 3226-7.

702. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 221.

703. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1357, 1414.

704. Ἰώβ, *Vita*, στ. 908, ὅπου γίνεται λόγος γιά τά μοναστήρια πού ἔχτισε ἡ Θεοδώρα, ἡ ὁποία ἦταν καί «ἀδικουμένων προϊσταμένη, ὀρφανῶν καί χηρῶν ἀντιλαμβανομένη, πτωχοῖς ἐπικουροῦσα, θλιβομένοις παραμυθουμένη».

705. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 231.

706. Βλ. Παραπάνω, σ. 173. Ἀπό τίς ὑπόλοιπες «βασίλισσες», ἡ πιό γνωστή ἦταν ἡ σύζυγος τοῦ Καρόλου Τόκκου, Φραντζέσκα, κόρη τοῦ Φράγκου δυνάστη τῆς Κορίνθου Νέριο Acciaiuoli, πού ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στά πράγματα τῆς νότιας Ἑλλάδας, τήν ἐποχή αὐτή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

β) Συνελεύσεις ἀρχόντων

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων οἱ ἄρχοντες ἦταν ἐκεῖνοι πού οὐσιαστικά κυβερνοῦσαν· οἱ μεγάλες κυρίως οἰκογένειες τῶν καστρηνῶν, οἱ ντόπιοι ἄρχοντες, ἀλλά καί οἱ ξένοι, Σέρβοι, Φράγκοι κ.λπ. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος (φαμελίτης) τοῦ δούκα Καρόλου ἔφτασε στά Γιάννενα, μέ σκοπό νά προπαγανδίσει ὑπέρ τοῦ κυρίου του, ὥστε νά τόν δεχτοῦν ὡς ἡγεμόνα, ἐπισκέφθηκε στή χώρα ὅλους ἐκείνους τούς ἄρχοντες «ὅπου ἤξευρεν ὁ λόγος του νά ἀξιάζῃ»[707], γιά νά τούς πείσει. Ὅταν δέν ὑπῆρχε ἐξουσία, ἤ ὑπῆρξε μεταβατική κατάσταση, μέ τή «βασίλισσα» στήν ἐξουσία, ἡ θέση τῶν ἀρχόντων ἐνισχυόταν ἀκόμη περισσότερο.

Ὁ συνήθης χῶρος ὅπου οἱ ἄρχοντες συγκεντρώνονταν γιά νά ἀποφασίσουν γιά τά τρέχοντα προβλήματα ἦταν ἡ μητρόπολη. Ἐκεῖ ἔγινε ἡ συνάντηση τῶν ἀρχόντων (*σύναξη, παρρησία*)[708], μικρῶν καί μεγάλων, μετά ἀπό πρόσκληση τοῦ καπετάνιου, Σίμωνα Στρατηγόπουλου, γιά νά ἀποφασίσουν ἐάν θά προσκαλοῦσαν τόν Κάρολο[709]. Προφανῶς, τουλάχιστο οἱ μεγαλύτεροι ἀπό τούς ἄρχοντες, θά εἶχαν εἰδικές θέσεις μέσα στό ναό. Στή μητρόπολη ἐπίσης εἶχαν συγκεντρωθεῖ «πάντες» οἱ Ἰωαννῖται», μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, καί ἀποφάσισαν «μιᾷ φωνῇ» νά δεχθοῦν νά κυβερνῶνται ἀπό τήν «φυσικήν αὐτῶν κυρίαν», τή σύζυγο τοῦ Θωμᾶ[710]. Προφανῶς στήν περίπτωση αὐτή συγκεντρώθηκαν μέσα καί ἔξω ἀπό τό ναό ἄρχοντες καί λαός. Οἱ στιγμές ἦταν κρίσιμες καί ἀφοῦ ἡ σύζυγος τοῦ Θωμᾶ ἦταν σέ ὅλους ἀγαπητή, δέν ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα προβλήματα γιά τή διαδοχή. Στή μητρόπολη ἐπίσης γίνονταν οἱ ἐπίσημες τελετές. Ἐκεῖ δέχτηκαν τόν Κάρολο Τόκκο οἱ ἄρχοντες καί οἱ ἱερεῖς, μέ ἐπικεφαλῆς τόν μητροπολίτη, ὅταν ἐκεῖνος μπῆκε γιά πρώτη φορά στά Γιάννενα[711].

Δεύτερος τόπος συγκέντρωσης ἦταν ὁ γουλάς, δηλαδή τό παλάτι, ὅπου ὅμως καλοῦσε τούς ἄρχοντες ὁ δεσπότης καί ὄχι ὁ καπετάνιος. Ἔτσι, ἀμέσως μετά τήν ἐνθρόνιση τοῦ Καρόλου Τόκκου, ὁ ἴδιος καί ὁ ἀδερφός του, Λεονάρδος, κάλεσε τούς ἄρχοντες «εἰς τό παλάτι ἀπάνου», ὅπου «βουλήν ἠπήρασιν τό

707. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1355-56.
708. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1352, 1379: «Ὑπῆγεν τοῦτος τοῦ δουκός ἐκεῖ εἰς τήν παρρησίαν».
709. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1350-51. Βλ. καί στ. 1376-78:
Καί τό πρωί ἐτάχθησαν 'ς τήν σύναξιν συντύχουν.
Ἀφοῦ γάρ ἐξημέρωσεν, ἐπλάτυνεν ἡ μέρα
οἱ πάντες ἐσυνάχθησαν μετά τοῦ καπετάνου.
710. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230.
711. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1561 κ.ἑ.
Στόν Ταξιάρχην ἐδιάβηκεν ὀμπρός νά προσκυνήσῃ.
Ἐκεῖ τόν ἀποδέχθησαν οἱ ἄρχοντες, ἡ κλήρα,
ὁ ἀρχιερεύς, οἱ ἱερεῖς, ἔμορφα φορεμένοι.

τί θέλουν ποιήσει»[712]. Προφανῶς ἐκλήθησαν οἱ σπουδαιότεροι ἀπό τούς ἄρχοντες, δέν εἴμαστε ὅμως βέβαιοι, ἄν ὅλοι αὐτοί ἀνῆκαν στή «βουλή» (γιά τήν ὁποία θά μιλήσουμε παρακάτω), γιατί ὁ νέος ἡγεμόνας μόλις εἶχε ἔρθει καί τό πιθανότερο εἶναι νά μήν εἶχε ἀκόμη ἐπιλέξει τούς στενότερους συνεργάτες του πού θά ἀποτελοῦσαν τή βουλή.

Ὁρισμένες φορές, οἱ ἄρχοντες ἔπαιρναν πρωτοβουλία καί ἔστελναν ἀντιπροσωπία στό παλάτι, μέ προτάσεις ἤ αἰτήματα. Ἔτσι, μετά τό θάνατο τοῦ Ἰζαοῦ, οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες «μικροί τε καί μεγάλοι εἰς τόν γουλᾶν ἀνέβησαν», μέ αἴτημα πρός τή βασίλισσα Εὐδοκία νά ἀποστείλουν στό Μουρίκη Σπάτα ἀνθρώπους, μέ σκοπό νά ζητήσουν τή θυγατέρα του ὡς σύζυγο τοῦ γιοῦ της[713], τόν ὁποῖον εἶχαν δεχτεῖ ὡς «ἀφέντη καί δεσπότη»[714]. Στήν ἀντιπροσωπία συμμετεῖχαν ὅλοι οἱ ἄρχοντες (μικροί καί μεγάλοι), γιατί οἱ στιγμές ἦταν κρίσιμες, ἀφοῦ οἱ ἐνέργειες τῆς Εὐδοκίας ἔβλαπταν ὅλους. Ἡ πρωτοβουλία αὐτή τῶν ἀρχόντων (μέ συμπαράσταση, ὅπως θά δοῦμε, τοῦ λαοῦ) ἀπέβλεπε στήν ἀποδυνάμωση τῆς Εὐδοκίας, ἀφοῦ στήν ἐξουσία θά ἐρχόταν ὁ γιός της, ὁ ὁποῖος μάλιστα θά παντρευόταν κόρη τοῦ ἰσχυροῦ Μουρίκη Σπάτα, μέ τήν ἐλπίδα νά ἄλλαζε ἡ κατάσταση ὑπέρ αὐτῶν. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, δέν ἦταν ἡ πρώτη φορά πού οἱ ἄρχοντες ἔπαιρναν πρωτοβουλία γιά τήν διακυβέρνηση τῆς πόλης τους. Ἦταν ἐκεῖνοι πού ἔστειλαν ἀντιπροσωπία στόν βασιλιά Συμεών Οὐρός, γιά νά τούς παράσχει ἡγεμόνα, καθώς καί στόν Κάρολο Τόκκο, γιά νά τοῦ ἀναγγείλουν τήν ἔγκρισή τους νά ἡγεμονεύσει τῶν Ἰωαννίνων[715]. Στήν πρώτη περίπτωση πρέπει νά εἶχε προηγηθεῖ συνέλευση ἀρχόντων, ἴσως στόν Ταξιάρχη. Σημειωτέον ὅτι στήν πρεσβεία πού ἐστάλη στά Βοδενά, γιά νά ἔρθει ὁ Θωμᾶς, συμμετεῖχαν ὄχι μόνο ἄνθρωποι τοῦ βασιλιᾶ ἀλλά καί Γιαννιῶτες. Τέλος, ὅπως μνημονεύσαμε παραπάνω, καί κατά τήν ἐκθρόνιση τῆς Εὐδοκίας, οἱ ἄρχοντες ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο, ἀφοῦ ἐκεῖνοι ἦταν οἱ ὑποκινητές τοῦ λαοῦ, πού ξεσηκώθηκε καί ἔδιωξε τή «βασίλισσα».

Οἱ ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων «συνῆλθον εἰς συμβούλιον», γιά νά ἀποφασίσουν, ἄν θά παραδώσουν τήν πόλη τους στούς Τούρκους, μετά τό μήνυμα τοῦ σουλτάνου[716]. Ἀσφαλῶς συγκεντρώθηκαν οἱ σπουδαιότεροι ἄρχοντες μέ τόν μητροπολίτη. Δέν πρέπει νά ἦταν «σύγκλητος» ἤ «βουλή», διότι ὁ σουλτάνος εἶχε ἀπευθυνθεῖ σ' αὐτούς καί ὄχι στόν ἡγεμόνα Κάρολο Τόκκο, ἀνεψιό τοῦ δεσπότη Καρόλου (πού εἶχε πεθάνει ἕνα χρόνο πρίν).

Οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες ἔπαιρναν πρωτοβουλία καί ἔστελναν, ὅπως ἤδη

712. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1604-05.
713. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1242 κ.ἑ.
714. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1228.
715. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1446-47.
716. *Σύνοψις ἱστορίας*, σ. 243.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀναφέραμε, ἀντιπροσωπία τους καί ἐκτός πόλεως, ἄν οἱ ἴδιοι ἔκριναν κατάλληλο τό χρόνο καί τίς περιστάσεις γιά τό καλό τῆς πόλης, ὅταν ὑπῆρχε κενό ἐξουσίας. Στήν περίπτωση τοῦ Καρόλου Τόκκου, τό κλίμα γνωρίζουμε ὅτι εἶχε γίνει ἀπό πρίν εὐνοϊκό γιά τόν Κάρολο, μέ δικές του ἐνέργειες κι ἔτσι οἱ ἀρχοντες, ὕστερα ἀπό συνέλευση, συναίνεσαν. Ἡ περίπτωση τοῦ Θωμᾶ πρέπει νά ἦταν ἀποτέλεσμα δικῆς τους πρωτοβουλίας καί νά εἶχε ἐπίσης προηγηθεῖ συνέλευση ἀρχόντων, πιθανότατα στόν Ταξιάρχη.

γ) Βουλή (σύγκλητος)

Δέν εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε, ἄν καί κατά τόν 13ο αἰώνα καί ἐπί Ὀρσίνι ὑπῆρχε στά Γιάννενα ὑποτυπώδης βουλή, πού ἀποτελεῖτο ἀπό τόν ἡγεμόνα τῆς Ἄρτας καί πού θά περιλάμβανε ὁρισμένους ἄρχοντες, τόν πολιτικό ἤ στρατιωτικό διοικητή καί πιθανῶς τόν ἐπίσκοπο, ὅπως δέν γνωρίζουμε ἐάν ὑπῆρχε ἤδη στόν γουλά τό παλάτι. Τό πιθανότερο εἶναι νά ὑπῆρχαν καί τά δύο, γιατί ἡ πόλη ἀποτελοῦσε ἐξ ἀρχῆς κέντρο. Πρέπει νά προχωρήσουμε πολύ στόν 14ο αἰ. γιά νά βροῦμε ἀφηγήσεις πού νά μᾶς διαφωτίζουν σχετικά μέ τό θέμα καί βέβαια περιστασιακά. Ἔτσι, στά δύο Χρονικά, τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν Τόκκων, συναντοῦμε ἐπανειλημμένα μνεῖες τῆς *βουλῆς* ἤ *συγκλήτου* τῶν Ἰωαννίνων[717]. Ἀμέσως μόλις ἔφθασε στά Γιάννενα, ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος, κατά τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, εἶχε στή βουλή του ἄνδρες «καταλάλους, κουλιοδούλους, ἐπιβούλους, καταδίτας καί φαύλους». Τό Χρονικό διέσωσε καί τά ὀνόματά τους· Κουτζοθεόδωρος, Μανουήλ Τζιπληνός καί Μιχαήλ Ἀψαράς, τόν ὁποῖο, καθώς ἀναφέραμε, ὁ Θωμᾶς τιμοῦσε περισσότερο ἀπ' ὅλους, κάνοντάς τον πρωτοβεστιάριο[718]. Δέ γνωρίζουμε ἄν ὑπῆρχαν καί ἄλλοι. Προφανῶς ὄχι, διότι μέ λίγα πρόσωπα ὁ Θωμᾶς ἔλεγχε καλύτερα τήν κατάσταση. Πάντως, παρά τούς βαρεῖς χαρακτηρισμούς, οἱ ἄνδρες τῆς βουλῆς του ἀνῆκαν στούς ἄρχοντες[719]. Ἡ μνεία

717. Ἡ λ. βουλή δέ σημαίνει ἁπλῶς σκέψη, διανόηση, ἀπόφαση (πρβλ. Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 147), ἀλλά ἔχει καί τή σημασία τῆς σύσκεψης ὁρισμένων κατηγοριῶν πολιτῶν. Μόνο πού στίς συσκέψεις αὐτές δέν ἀντιπροσωπεύετο κάθε τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Βλ. Σαλαμάγκα, *Ἅπαντα*, σ. 33: «Ὁ λαός, ἐργάτες, τεχνίτες, γεωργοί, δέ συμμετεῖχαν στήν ἀριστοκρατική αὐτή διαχείριση». Πρβλ. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 72: «Il paraît qu'en général seuls les nobles d'un certain âge faisaient partie du sénat, et que les représentants du peuple n'y pénétraient qu'assez difficilement. Les nobles regardaient d'un mauvais œil ces mandataires du peuple. Dans leur hostilité, ils se sont laissés aller, en 1342, jusqu'à tuer en pleine séance le chef du parti populaire, ce qui déchaîna la guerre civile».

718. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 218.

719. Ὄχι μόνο εἶναι γνωστή ἡ οἰκογένεια τῶν Ἀψαράδων ἀλλά, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε στό ἴδιο Χρονικό, μνημονεύεται ὅτι ὁ Θωμᾶς βιαιοπραγοῦσε μέσω τῶν ἀρχόντων του, κυρίως τά τρία παραπάνω πρόσωπα. Μόνον ὁ Μιχαήλ Ἀψαράς εἶχε, κατά τό Χρονικό, διαβάλει πολλούς πολίτες.

βουλῆς, στά Ἰωάννινα, στήν ἀρχή τῆς ἡγεμονίας τοῦ Θωμᾶ εἶναι ἡ πρώτη πού συναντοῦμε στίς πηγές.

Μετά τή δολοφονία τοῦ Θωμᾶ, ἡ βασίλισσα σύζυγός του, μέ τόν ἀδελφό της Ἰωάσαφ καί ὁρισμένους «ἐγκρίτους» ἄρχοντες, «βουλήν ποιησάμενοι», ἀποφάσισαν νά καλέσουν ὡς σύζυγο τῆς ἴδιας τόν Ἰζαού Buoldemonti[720]. Προφανῶς ἐκκλήθησαν οἱ μεγαλύτεροι ἄρχοντες πού θά ἀποτελοῦν στό ἑξῆς, μαζί μέ τό δεσπότη καί πιθανῶς καί ἄλλους ἄνδρες, τή βουλή. Ἀσφαλῶς θά ἦταν πρόσωπα πού δέν εἶχαν σχέση μέ τήν προηγούμενη κατάσταση, ἐπί Θωμᾶ, ἀλλά ἦταν τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς βασίλισσας.

Στό ἴδιο πνεῦμα καί στά πλαίσια τῆς ἀποκατάστασης τῶν σχέσεων μέ τήν Ἐκκλησία, ὁ Ἰζαού προσκαλοῦσε «εἰς τήν βουλήν αὐτοῦ» τόν μητροπολίτη[721], ἐνῶ, ἐπί πλέον «ἐξελέξατο ἄνδρας συνετούς καί τῶν εὖ γεγονότων», γιά νά ἀποτελέσουν τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς βουλῆς του[722]. Ἀπό τό κείμενο φαίνεται ὅτι ὅλα τά μέλη ἦσαν ὄχι μόνο ἄρχοντες ἀλλά καί οἱ πλέον εὐγενεῖς ἀπ' αὐτούς. Τό δεύτερο προσόν γιά νά συμμετάσχει κανείς στή βουλή ἦταν ἡ σύνεση, πράγμα πού δείχνει ὅτι τά μέλη της πρέπει, συνήθως, νά ἦταν προχωρημένης ἡλικίας. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων, τά πρόσωπα πού ἀποτελοῦσαν τή βουλή, ἐπί Ἰζαοῦ, ὀνομάζονται «βουλατόροι» καί ἦταν οἱ «ἐγκριτότεροι καί γνήσιοι» τοῦ δεσπότη[723]. Αὐτούς τούς ἄρχοντες, μέ πρῶτον τόν καπετάνιο, Στρατηγόπουλο, πού συμμετεῖχε βέβαια στή βουλή, ἡ Εὐδοκία ἐξόρισε ἤ φυλάκισε, μέ σκοπό, ὅπως εἴπαμε, νά ἐπαναφέρει τήν προηγούμενη κατάσταση (ἐπί Θωμᾶ), πράγμα πού ἐπέφερε καί τήν ἐκθρόνισή της. Ἄλλο γνωστό μέλος τῆς βουλῆς ἐπί Ἰζαοῦ, ἦταν ὁ Φλωρεντίνος ἄρχοντας Μανθαῖος δέ Λιμπάρδης, πού στήν ἀρχή φυλακίστηκε ἀπό τήν Εὐδοκία καί ὕστερα κατέφυγε στόν Κάρολο Τόκκο[724].

Στό Χρονικό τῶν Τόκκων, οἱ ἄνδρες πού συμμετεῖχαν στή βουλή ἐπί Εὐδοκίας καλοῦνται «ἔντιμοι τῆς συγκλήτου»[725] καί ἦταν αὐτοί πού στήν ἀρχή «ἱλάρωσαν» τόν λαό, κατά τίς ταραχές πού προηγήθηκαν τῆς ἐκθρόνισης τῆς Εὐδοκίας. Προφανῶς στά πρόσωπα τῆς βουλῆς τοῦ δεσπότη ἀνῆκε καί ἡ λεγόμενη στό Χρονικό τῶν Τόκκων «φαμιλία τῆς χώρας Ἰωαννίνων», μέ τήν ὁποία ὁ Κάρολος συνεννοεῖτο ἀποκλειστικά, ὅταν ἐπρόκειτο γιά μεγάλα κρατικά ζητήματα[726]. Τό πιθανότερο εἶναι ὁρισμένα τουλάχιστο ἀπό τά πρόσωπα τῆς «φα-

720. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230-231.

721. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 235: «Ὅτι τόν ἀρχιερέα πλέον πάντα ἠγάπα καί ἐφίλει, καί ἡδέως αὐτοῦ ἤκουε...»

722. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 235: «Τούς δέ ἑτέρους ἄρχοντας τῆς βουλῆς αὐτοῦ...».

723. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1198 κ.ἑ.

724. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1206 κ.ἑ.

725. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1223.

726. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2967 κ.ἑ.: «Τίποτε οὐδέν ἤξευρε ὁ μέγας κοντοστάβλος, / τόσον τό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μιλίας» νά συμμετεῖχαν, ἀφοῦ, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ὁ ὅρος αὐτός εἶχε μᾶλλον τή σημασία τῆς προσωπικῆς φρουρᾶς τοῦ δεσπότη. Στό ἴδιο Χρονικό ἀναφέρεται, ὅπως μνημονεύσαμε ἤδη, ὅτι οἱ Κάρολος καί Λεονάρδος Τόκκος κάλεσαν τούς ἄρχοντες σέ σύσκεψη[727], ἀμέσως μόλις ἔγινε ἡ ἐνθρόνιση τοῦ πρώτου, δέν γνωρίζουμε ὅμως, ἄν αὐτοί ἀνῆκαν στήν βουλή. Μπορεῖ νά ἦταν ἁπλοί ἄρχοντες, δέν ἀποκλείεται ὅμως νά προσκλήθηκαν οἱ ἄρχοντες τῆς βουλῆς τοῦ Ἰζαοῦ (ὅσοι ζοῦσαν ἀκόμη), ἀφοῦ εἶχε παγιωθεῖ ἤδη μιά κατάσταση, μέ τόν Στρατηγόπουλο ἐπικεφαλῆς, πού δέν μπόρεσε ἡ Εὐδοκία νά ἀνατρέψει. Γνωστό μόνο εἶναι ὅτι τό θέμα γιά τό ὁποῖο μίλησαν ἦταν τά σύνορα τῆς «ἀφεντίας», τά ὁποῖα καί ἀποφάσισαν νά διαπλατύνουν. Ἄρα μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀνάμεσα στά θέματα πού συζητοῦσε ἡ βουλή συμπεριλαμβάνονταν καί ὅσα ἦταν στρατιωτικοῦ καί στρατηγικοῦ χαρακτήρα.

Βουλή μαρτυρεῖται καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως τήν Τραπεζούντα, τή Βέροια, τίς Σέρρες, τή Θεσσαλονίκη κ.λπ. Στήν τελευταία ὀνομαζόταν, ἐπίσης, *σύγκλητος* καί *γερουσία*[728]. Τήν συγκροτοῦσαν συνήθως οἱ σημαντικότεροι ἀπό τούς δυνατούς (δυνατότεροι, δυνατότατοι), πού κατεῖχαν καί τά μεγαλύτερα ἀξιώματα. Εἶχαν μεγάλη δύναμη καί καμιά φορά ἐνεργοῦσαν καί κατά τῆς κυβέρνησης[729]. Ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ πολύ σπάνια παρουσιάζονταν στή βουλή τῆς Θεσσαλονίκης, ἀφοῦ οἱ εὐγενεῖς τούς ἀντιμετώπιζαν μέ καχυποψία[730]. Στή σύγκλητο τῶν Σερρῶν συμμετεῖχαν μέλη τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας, ἴσως μαζί μέ ἀπογόνους τῶν μεγάλων κωνσταντινοπολίτικων οἰκογενειῶν[731], ἐνῶ στό Μελένικο, τό 1246, ὅλες οἱ ἀποφάσεις παίρνονταν «ἀπό τούς προϊσταμένους, τούς στρατιῶτες καί τούς «κρήττονας τῶν οἰκητόρων»[732]. Στά Ἰωάννινα,

ἔκαμεν κρυφά τό πράγμα ὁ δεσπότης / μόνον ἡ φαμιλία του τῆς χώρας Ἰωαννίνων, / ὅπου ἦσαν <τότε> μετ' αὐτόν εἰς τήν δουλείαν τοιτην». Στό Χρονικό συναντᾶται συχνά καί ὁ ὅρος «φαμελίτης», πού σημαίνει ἄνθρωπος πολύ κοντά στόν ἡγεμόνα (οἱ οἰκιακοί τοῦ Θωμᾶ, βλ. παραπάνω, σ. 159).

727. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1605-1607.

728. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 72, ὅπου ἀναφέρεται, γιά τήν ὁνομασία Βουλή, ὅτι ξεχωριζε ἀπό τή Μεγάλη βουλή τῆς Κωνσταντινουπολης.

729. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 22. Ἐπίσης, σ. 72: «Les senateurs se rassemblaient dans un Bouleuterion (Βουλευτηριον), pour deliberer sur les affaires politiques ou economiques de la ville». Maksimović, *Byz. Admin.*, σ. 254: «It is certain that there was some kind of municipal senate (βουλη, σύγκλητος), composed of members of aristocratic (δυνατοι) families elected by eminent citizens with which the kephale co-operated and in fact shared his authority. He was probably the president of this body, the primary task of which was to solve the problems of the city». Ἐπίσης σ. 255: «The senate was undoubtedly more important than the assembly. It was the only representative organ of authority in more or less permanent session, whose spheres of operation were certainly well established; in fact it embodied the privileges of self-government enjoyed by the city». Πρβλ. Νεράτζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 225.

730. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 72.

731. Λαΐου, *Σέρρες*, σ. 373.

732. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 240.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀπ' δσα ἀναφέραμε παραπάνω, φαίνεται πώς συμμετεῖχαν μόνο ἄρχοντες, δέ γνωρίζουμε δμως ἄν ἦταν μόνο «καστρηνοί» ἤ ἀντιπροσωπεύονταν δλες οἱ τάξεις ἀρχόντων ἤ δυνατῶν (π.χ. πλούσιοι ἔμποροι).

δ) Ἀξιώματα-τίτλοι

Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, ἡ περιοχή τῶν Ἰωαννίνων ἀποτελοῦσε στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. ἰδιαίτερο θέμα[733], ἀλλά δέν ἀναφέρονται ἀξιωματοῦχοι του. Ἐπί κεφαλῆς τῶν θεμάτων τήν ἐποχή αὐτή ἦταν οἱ *δοῦκες*, ἐνῶ, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, οἱ προκαθήμενοι ἀσκοῦσαν τήν πολιτική ἐξουσία. Ἀπό τό βραχύ χρονικό διάστημα πού τά Ἰωάννινα περιῆλθαν στή βυζαντινή κυριαρχία μνημονεύεται στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ἐπανειλημμένα ἡ *κεφαλή* ἤ ὁ *κεφαλατικεύων*, ὁ ὑψηλότερος ἀξιωματοῦχος γιά τή διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν, στήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων[734]. Στίς βυζαντινές πηγές μνημονεύονται ἡ *καθολική* ἤ *περιέχουσα* κεφαλή, οἱ *καθολικῶς κεφαλατικεύοντες*, καθώς καί οἱ *μερικῶς κεφαλατικεύοντες*[735]. Εἶναι δύσκολο νά καταλάβει κανείς (μέ ἐξαίρεση τόν Μορέα καί τή Θεσσαλία) τίς περιοχές στίς ὁποῖες προῖσταντο οἱ δυό κατηγορίες τῶν παραπάνω ἀξιωματούχων (π.χ.: «κεφαλατικευόντων κατά καιρούς καθολικῶς ἤ μερικῶς εἰς τόν τόπον Σερρῶν τε καί Ζίχνας» ἤ «τῶν τε κατά καιρούς καθολικῶς ἤ μερικῶς ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ κεφαλατικευόντων»)[736]. Προφανῶς

733. Ὁ D. Nicol, σ. 219-20, σημειώνει τήν ἀναχρονιστική, ἐκ τῶν ὑστέρων, χρήση τοῦ ὅρου «θέμα». Ἔτσι, ἀναφέρει, ἕνας λόγος πού δέν πρέπει νά ἔχουμε ἐμπιστοσύνη στό χρυσόβουλλο τοῦ Συμεών Οὐρός γιά τά Ἰωάννινα (πρός τόν Τσάφα Ὀρσίνι), τό 1361, εἶναι ἡ μνεία τοῦ παραπάνω ὅρου.

734. Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 43 κ.ἑ. Zakythinos, *Despotat*, σ. 61, 69. Bryer. Matzouka, σ. 68. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 215. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 71, 130: «... the keplale was in fact the head ef an agglomeration of the katepanikion type». Γιά τό δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου, οἱ πηγές δέν μαρτυροῦν ὑποδιαίρεση τῶν θεμάτων σέ κατεπανίκια (Prinzing, *Studien*,σ. 110). Φαίνεται ὅτι ὁ θεσμός τῆς κεφαλῆς εἶναι νεωτερισμός τῶν Λασκάρεων. Συγκέντρωνε στά χέρια του πολιτική καί στρατιωτική ἐξουσία καί ἐφαρμόστηκε γιά πρώτη φορά στίς μεθόριες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας (Ahrweiler, *Αὐτοκρατορία*, σ. 110).

735. Στόν *Ψευδο-Κωδινό* μνημονεύεται ἡ *κεφαλή βασιλέως* (σ. 195, 200, 212, 224, 268) ἀλλά καί ἡ *κεφαλή* = ἄρχων (167, 175-76, 259). Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 131.

736. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 137 [Soloviev-Mošin, Nr. 3 18-19 (= Prodr. Nr. 40, 12 (1345/46)]. Ἐπίσης, σ. 144: «The relationship between a "general" and "local" kephale was that of superior and subordinate. That was the situation in the Morea, and also the relationship between Theodore Palaiologos and Alexios Tsamblakon in Macedonia. However, it is clear that the differences between kephalai went further than the inequality of their positions in the official hierarchy. Right up to the end of the Byzantine era the local kephale was a functionary who administered a district of a more or less definite type. The district of a "general" kephale did not possess these qualities, apart from the Peloponnesus at the beginning of the rule of the Palaiologian dynasty. The specific and

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὁ καθολικῶς κεφαλατικείων προΐστατο ὁλόκληρης τῆς μνημονευόμενης περιοχῆς καὶ ὁ μερικῶς σέ τμήματά της. Μνημονεύονται καὶ οἱ κεφαλές ἢ κεφαλατικεύοντες κάστρων[737] (κεφαλή στό κάστρο τῶν Βομπλιανῶν ὁ Κάρολος διόρισε κάποιον Καψοκαβάδη[738]). Τέλος μνημονεύονται καὶ οἱ «κατά καιρούς περιεκτικῶς τῆς Δύσεως κεφαλατικεύοντες»[739], ποὺ σημαίνει ἰδιαίτερα μεγάλη περιοχή· τό δυτικό τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀνάμεσα στά καθήκοντα τῆς κεφαλῆς ἦταν νά διοικεῖ τήν πόλη (καὶ τήν περιοχή) στήν ὁποία εἶχε διοριστεῖ, νά φροντίζει γιά τή φύλαξη καὶ καλή κατάσταση τῶν ὀχυρώσεων, τήν «εἰνομίαν» καὶ «ἰσότητα» τῶν πολιτῶν[740]. Ἡ κεφαλή ἦταν ὁ ἀρχηγός τῆς (συνήθως μικρῆς) φρουρᾶς τῆς περιοχῆς του, ἀλλά γενικά τά στρατιωτικά του καθήκοντα ἦταν πιό περιορισμένα ἀπ' ὅ,τι τά πολιτικά[741]. Τέλος, οἱ τοπικές κεφαλές μπορεῖ νά εἶχαν στά χέρια τους ἀνώμη καὶ τή συλλογή φόρων[742]. Ἀπό πλευρᾶς τῶν κατοίκων τοῦ κάστρου καὶ τῶν στρατιωτῶν ὀφειλόταν στήν κεφαλή σεβασμός, ὑπακοή καὶ ὑποταγή σέ κάθε τί ποὺ εἶχε σχέση μέ τήν ὀργάνωση καὶ ἀσφάλεια τῆς πόλης[743]. Προφανῶς ὁ πιγκέρνης[744] (ἐπικέρνης, οἰνοχόος) Σιργιάννης Παλαιολόγος καὶ ὁ ἐπίσης πιγκέρνης Ἰωάννης Ἄγγελος ποὺ παρέλαβαν τά Ἰωάννινα τό 1318 καὶ 1336 ἦταν καὶ οἱ κεφαλές τῆς πόλης καὶ τῆς γύρω περιοχῆς[745].

Τά ὅσα ἡ κεφαλή ἢ κεφαλατικείων θά ἐπραττε ἢ θά ἀπόφευγε νά πράξει στά Ἰωάννινα, βάσει τῶν γραφόμενων στό γνωστό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἦταν:

α) Δέν εἶχε δικαίωμα νά διώξει κάποιον ἀπό τούς οἰκήτορες τοῦ κάστρου, ὁποιασδήποτε κοινωνικῆς κατάστασης (*μικρόν ἢ μέγαν*), ἐκτός ἂν ἤθελε ὁ ἴδιος νά μετοικήσει. Ἐξαιροῦνται, ὅπως μνημονεύσαμε, οἱ «δημοταράκτες», ἐπειδή

characteristic physiognomy of the Morea, and to a lesser extent Thessaly, was the result of geographical and political factors, not administrative. In other areas the district of a "general" kephale was a temporary creation whose boundaries were drawn according to the needs of the moment, which are not always clear to us today. It had no separate name, and its territory did not usually coincide with the so-called themes within which the cadastral officials operated. Lastly, all the "general" kephalai were relatives of the emperor or members of families close to the throne».

737. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 52. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, σ. 642: «κεφαλατικεύων τοῦ κάστρου». Bompaire, *Actes de Xénophontos*, σ. 188: «οἱ κεφαλατικεύοντες τῶν διαλαβόντων κάστρων καὶ χωρίων». Μαρτυροῦνται καὶ κεφαλές στήν ἴδια πόλη (Βέροια). Βλ. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 58.

738. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2076-77, 2745.

739. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 140.

740. Zakythinos, *Processus*, 507.

741. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 148.

742. Matschke, *Notes*, σ. 140.

743. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 147.

744. Στόν Ψευδοκωδινό τοποθετεῖται μεταξύ τοῦ πρωτοσεβάστου καὶ τοῦ πανυπερσεβάστου, σέ ὑψηλά χαμηλή θέση (σ. 136-37).

745. Nicol, *Despotate*, σ. 221. Darrouzès, *Régestes*, σ. 138.

(ὅπως ἀναγράφεται τουλάχιστο στό χρυσόβουλλο) ὁ κεφαλατικεύων εἶχε ὑποχρέωση νά διαφυλάξει στήν πόλη τήν εἰρήνη καί τήν εὐνομία, πράγμα πού ἦταν ἕνα ἀπό τά κύρια καθήκοντά του, ὥστε νά μήν εἶναι δυνατό οἱ «ὀχλοποιοί καί θορυβώδεις ἄνθρωποι... εἰς παραλύπησιν... εἶναι αὐτῶν τῶν ὀρθῶς κρατουμένων καί ἐκζητούντων συντηρεῖσθαι καί εὑρίσκεσθαι εἰς τήν πρέπουσαν καί ἁρμόζουσαν κατάστασιν, κατά τήν ἀποδοχήν τῆς βασιλείας μου»[746].

β) Συμμετεῖχε στήν ἀπονομή δικαιοσύνης, μαζί μέ τούς ἐκλεγμένους κριτές, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κι ἐδῶ τό κράτος ἐπενέβαινε στήν Δικαιοσύνη.

γ) Ἦταν ὑποχρεωμένος νά τηρεῖ τήν «ἀνενοχλησίαν καί ἐξκούσσειαν» πού οἱ καστρηνοί εἶχαν πετύχει ἀπό τόν αὐτοκράτορα[747]. Φαίνεται πώς οἱ καστρηνοί εἶχαν ἐπιμείνει ἰδιαίτερα στόν ὅρο αὐτό, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει μέ τήν ἀπαγόρευση νά ἐνεργεῖται κάτι «ἄδικον» καί «ἐπιβαρές» καί «ἄτοπον» σ' αὐτούς, ἐνῶ οἱ ὑποχρεώσεις του τελειώνουν μέ τήν προειδοποίηση, ὅτι, ἄν ἡ κεφαλή δέν ὑπακούσει, μποροῦν οἱ καστρηνοί νά κάνουν ἀναφορά στήν Κωνσταντινούπολη, γιά τήν «ἀδικίαν» ἤ «παραλύπησιν» καί νά πετύχουν παύση ἤ μετάθεση τοῦ ἀνεπιθύμητου προσώπου, ὥστε νά διορθωθοῦν τά «ἄδικα καί ἐπιβαρῆ παρά τῶν κεφαλατικευόντων»[748]. Τέτοιος εὐνοϊκός ὅρος δέν ὑπάρχει σέ ἄλλα παρόμοια βυζαντινά ἔγγραφα[749].

δ) Ὅπως ἀναγράφεται στό δεύτερο χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου (ὑπέρ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰωαννίνων, τό 1321), οἱ κατά καιρούς κεφαλατικεύοντες, καθώς καί τά ὑπόλοιπα πρόσωπα τοῦ δημοσίου ὀφείλουν νά μήν ἐπιβάλουν «χεῖρα πλεονεκτικήν καί ἄδικον ἐπί πᾶσι τοῖς κατά μέρος διαληφθεῖσι κτήμασι τῆς αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας», ἀλλά νά διατηροῦνται «ταῦτα πάντα εἰς τούς ἑξῆς καί διηνεκεῖς χρόνους ἀνενόχλητα καί ἀδειάσειστα»[750]. Ὁ δεύτερος, λοιπόν «δυνατός», στά Ἰωάννινα, μετά τούς καστρηνούς, ἡ Ἐκκλησία, φροντίζει νά ἐξασφαλίσει τά προνόμιά της μέ ρητή μνεία τοῦ ὑψηλότερου ἀξιωματούχου τῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ κεφαλατικεύοντος, ὁ ὁποῖος, βέβαια, οὕτως ἤ ἄλλως, ἦταν ἐπιφορτισμένος μέ τήν τήρηση τῆς ἐφαρμογῆς ὅλων τῶν ὅρων πού ἀναγράφονται στά διάφορα ἔγγραφα.

Ἡ περιοχή στήν ὁποία ἡ κεφαλή ἀσκεῖ τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία μνημονεύεται στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ὡς *κεφαλατίκιον*[751], ἀλλά τοῦτο δέν εἶναι τό ἴδιο σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, κυρίως, ἐπειδή, ἀλλοῦ, ἡ περιοχή πού διοικεῖ ὁ

746. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80-81.

747. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81: « Ἵνα δηλονότι συντηρῶνται καί ἐμμένωσιν εἰς πᾶσαν ἀνενοχλησίαν καί ἐξκούσσειαν οἱ τοιοῦτοι, ἐπεί καί τοῦτο μέλλει ἔχειν ὡρισμένον παρά τῆς βασιλείας μου αὐτός ὁ μέλλων εὑρίσκεθαι εἰς κεφαλήν αὐτῶν».

748. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82.

749. Πρβλ.. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 127: «In Byzantium itself there is no example of a kephale known by name being dismissed...».

750. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 86.

751. Miklosish-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀξιωματοῦχος αὐτός εἶναι πολύ μεγαλύτερη[752]. Κεφαλατίκιον ἐπίσης μπορεῖ νά σημαίνει καί τήν ὀφειλή τῆς κεφαλῆς πρός τόν αὐτοκράτορα[753].

Ὁ «προκαθήμενος» ἦταν ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας τῆς πολιτικῆς διοίκησης[754] ἑνός θέματος, ὑπό τόν δούκα[755]. Τό ἀξίωμα ἐμφανίσθηκε τόν 12ο αἰ. καί κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 13ου αἰ. ἔγινε ἕνα ἀπό τά πιό σημαντικά ἀξιώματα στήν ἐπαρχιακή διοίκηση. Στήν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας, ἡ Σμύρνη ἐδιοικεῖτο ἀπό προκαθήμενο, μέ τή βοήθεια τοῦ καστροφύλακα, ἀξιωματοῦχος πού διορίζονταν ἀπ' εὐθείας ἀπό τόν αὐτοκράτορα[756]. Ἀργότερα, ὁ θεσμός παρήκμασε παράλληλα μέ τό ἀξίωμα τοῦ δούκα, ἀφοῦ ἐπί Παλαιολόγων ἡ κεφαλή ἦταν ἡ κορυφή τῆς ἐξουσίας στήν ἐπαρχία. Ἔτσι ὁ προκαθήμενος ἦταν κατά κάποιον τρόπο ὁ πολιτικός διοικητής τῆς πόλης. Εἶχε ὡς ὑποχρέωση νά ἀσχολεῖται μέ τήν ἀσφάλεια τῆς πόλης, νά ἐπιτηρεῖ τούς πολίτες, ὥστε νά φέρονται νόμιμα καί νά πράττουν τό καθῆκον τους ἀπέναντι στήν κεφαλή. Ἦταν κατά κάποιο τρόπο βοηθός τῆς κεφαλῆς καί οἱ ὑποχρεώσεις του ὁρίζονταν λίγο-πολύ «ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς»[757].

Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321, γιά τήν ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων, μνημονεύεται προκαθήμενος ὀνόματι Σγοῦρος[758]. Προφανῶς ὁ Σγοῦρος ἔλαβε τό ἀξίωμα τοῦ προκαθήμενου, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας ἔστειλε γιά πρώτη φορά κάποιον ἀξιωματοῦχο του ὡς κεφαλή στά Γιάννενα, ἀμέσως μέ τόν Σιργιάννη[759]. Ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου προκαθήμενος ἦταν κάποιος Κωνσταντῖνος, τόν ὁποῖο τύφλωσε καί σκότωσε ὁ Θωμᾶς[760]. Ἂν τό ἀξίωμα αὐτό ταυτίζεται, ὅπως φαίνεται, μέ ἐκεῖνο τοῦ «καπετάνιου», πού τίς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς τοῦ δεσποτά-

752. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 122: «a local administrator, such as the kephale of Iannina, surely could not have the same status and privileges as the governor of the whole Thessaly. Hence the content of the word kephalatikion mainly depends on concrete examples». Ἐπίσης, σ. 266: «In Jannina the kephale presided over the landowner's court». Πρβλ. Zakythinos, *Processus*, σ. 9-10.

753. Zakythinos, *Despotat*, σ. 240. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 121. Matschke, *Notes*, σ. 139.

754. Ahrweiler, *Αὐτοκρατορία*, σ. 110. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 175 κ.ἑ. Angiod, *Administration*, σ. 132.

755. D. Nicol, *Ἀπό τήν ἄλωση*, σ. 99. Prinzing, *Studien*, σ. 110. Ὁ δούκας ἀσκοῦσε τόσο τήν πολιτική (δημοσιονομική καί δικαστική) ὅσο καί τή στρατιωτική ἐξουσία.

756. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 38.

757. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 169-174: Κατά τόν Ψευδοκωδινό, κάθε πόλη εἶχε τόν προκαθήμενό της ἀλλά τοῦτος δέ βρισκόταν στήν κορυφή τῆς ἱεραρχίας». Βλ. καί Zakythinos, *Despotat*, σ. 57. Angold, *Archons*, σ. 245.

758. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 86: «... παρά τοῦ προκαθημένου τῆς θεοσώστου πόλεως τῶν Ἰωαννίνων, σεβαστοῦ τοῦ Σγούρου».

759. Ἂν λησθεῖ ὑπόψη ὅτι στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 γράφεται ὅτι ὁ Σιργιάννης «ὀφείλει ἔχειν τό στέργον καί ἀμεταποίητον καί ἐπ' αὐτοῖς, ὅσον δηλονότι ἐποίησεν» (Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 84), φαίνεται ὅτι γιά μικρό χρονικό διάστημα Βυζαντινός διοικητής στά Γιάννενα ἦταν ὁ ἄνθρωπος στόν ὁποῖο παραδόθηκαν τά Ἰωάννινα.

760. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 226.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

του κατεῖχε ὁ Σίμων Στρατηγόπουλος[761], παρέχονται γι' αὐτό μερικές πληροφορίες στό Χρονικό τῶν Τόκκων. Ἐκεῖ, ὁ Στρατηγόπουλος καλεῖται «κεφαλή τῆς χώρας»[762], πράγμα πού μᾶς δίνει νά ἐννοήσουμε ὅτι τά καθήκοντά του συνδέονταν μόνο μέ τούς κατοίκους τῆς πόλης. Γιά τούς κατοίκους ἦταν τό σημαντικότερο ἀξίωμα, γιατί αὐτός κυρίως κρατοῦσε τίς τύχες τῆς πόλης στά χέρια του, γιά τήν ὁποία ἐνδιαφέροντο περισσότερο. Ἔτσι, ὅταν ἡ Εὐδοκία Μπάλτσιτς ἀποφάσισε νά φέρει ἀνθρώπους ἀπό τή Σερβία, οἱ ἄρχοντες θορυβήθηκαν ἰδιαίτερα, ὅταν ἐννόησαν ὅτι ἡ βασίλισσα «τῆς χώρας τά κρατήματα βούλεται νά τούς δώσει»[763]. Ὁ Σίμων Στρατηγόπουλος μνημονεύεται ὡς ἄνθρωπος «φρόνιμος», «ἐπιτήδειος» καί «ἐπιδέξιος»[764], προτερήματα πού ἀσφαλῶς συνέβαλαν στή μακρόχρονη κατοχή τοῦ ἀξιώματος, καθώς καί στήν ἐκτόνωση τῆς κατάστασης ἐπί Εὐδοκίας, δεδομένου μάλιστα ὅτι «εἶχεν ἀγάπην περισσήν ἐκ τό κοινό τῆς χώρας» (πέρα ἀπό τή συγγένεια μέ τούς «ἔντιμους τῆς κλήρας»). Ἔτσι, τόν τιμοῦσαν καί τόν ὑπάκουγαν ὅλοι[765].

Ὁ καπετάνιος ἦταν τό πρόσωπο πού κρατοῦσε στά χέρια του τίς τύχες τοῦ κάστρου, ὅταν δέν ὑπῆρχε «ἀφέντης», ἐλέγχοντας τόν λαό καί μεριμνώντας περί τοῦ πρακτέου[766]. Ἦταν ἐκεῖνος πού καλοῦσε σέ συγκέντρωση τούς ἄρχοντες (στόν Ταξιάρχη ἤ μέσα στή χώρα) ἤ ὅλους τούς κατοίκους καί, ἐν γένει, ἀποτελοῦσε σύνδεσμο ἀνάμεσα στό ἡγεμόνα καί τούς κατοίκους.

Ἀπό τά ὑπόλοιπα ἀξιώματα, μνημονεύεται ἐκεῖνο τοῦ «ἄρχοντος», λέξη πού ἐκτός ἀπό τή γνωστή της σημασία εἶχε καί ἐκείνη τοῦ διοικητῆ[767]. Ἔτσι μετά τήν κατάληψη τῶν Βομπλιανῶν, κάστρο κοντά στήν Ἄρτα, ὁ Κάρολος Τόκκος διόρισε ἐκεῖ ὡς «ἄρχοντα» τόν Καψοκαβάδη, «ἄρχοντα Γιαννινιώτην»[768]. Εἶναι φανερή ἡ διαφορετική σημασία τῆς ἴδιας λέξης. Ὅταν ὁ Κάρολος πῆρε τήν ἐξουσία στά Γιάννενα, ἔκανε, ὅπως εἴδαμε, μερικούς ἀπό τούς ἄρχοντες τῆς πόλης, ἀνάμεσα στούς ὁποίους καί τόν Παῦλο, γιό τοῦ Σίμωνος Στρατηγόπουλου, «κεφαλάδες» καί «μεγιστάνους» στόν τόπο[769]. Πρόκειται μᾶλλον γιά

761. Nicol, *Despotate*, σ. 222.

762. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1202.

763. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1278.

764. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1218, 1312.

765. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1313-15. Βλ. παραπάνω, σ. 173, 180.

766. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1321-23, 1341 κ.ἑ., 1433, 34. Εἶναι ὁ πρῶτος ἀπό τούς ἄρχοντες στούς ὁποίους ἀπευθύνεται ὁ Σινάν πασάς (ὡς «καπετάνον»), γιά τήν παράδοση τῆς πόλης τό 1430 (Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 63).

767. Πρβλ. *Καντακουζηνός*, I, 51, I 258, 22-24. Zakythinos, *Despotat*, σ. 64: «ἄρχων συμπάσης Πελοποννήσου». Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 51, 65. Ὁ παρακοιμώμενος Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καί ὁ πρωτοβεστιάριος Ἀνδρόνικος ἦταν ἄρχοντες (διοικητές) τῆς Σιλημβρίας τό 1327 καί τοῦ Βερατίου τό 1326, ἀντίστοιχα. Πρβλ. Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 149, ὅπου καί ὁ ὅρος *ἀρχοντεία*.

768. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2076.

769. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1579, 1594-95. Πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, σ. 107: «Cependant, à

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

«κεφαλές» σέ μικρότερες πόλεις[770]. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, ὁ Θωμᾶς σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἀφοῦ μέ τή βοήθεια τῶν Ὀθωμανῶν κατέλαβε τή Βουρσίνα, Κρετζοίνιστα καί Δραγομή καί ἀγόρασε τήν Ἀραχοβίτσα, ἔκανε πολλούς ἀπό τούς ἄρχοντες τῶν παραπάνω οἰκισμῶν «κεφαλάδες» καί «ζουπαναίους»[771]. Ὁ τελευταῖος ὅρος εἶναι, βέβαια, σερβικῆς προέλευσης, ἀλλά στά σερβικά ἔγγραφα ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν κεφαλή καί τό ζουπάνο δέν ὁρίζεται μέ ἀκρίβεια[772]. Ἀπό τή φρασεολογία τοῦ Χρονικοῦ, ἴσως πρέπει νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ὅρος «ζουπάνος» στό Χρονικό ἦταν ἁπλῶς τίτλος, ἀφοῦ γιά τούς κεφαλάδες χρησιμοποιεῖται τό ρ. «κατέστησεν», ἐνῶ γιά τούς ζουπαναίους τό ρ. «ἐτίμησεν».

Τό ὑψηλό ἀξίωμα τοῦ *πρωτοασπρήτη* (ἀρχιγραμματέας), πού κατά τόν Ψευδοκωδινό, «πρῶτος τῶν κριτῶν λέγεται»[773], συναντάται στά πρόσωπα τοῦ Γεωργίου καί τοῦ Μανουήλ τῶν Φιλανθρωπηνῶν[774], γόνοις τῆς γνωστῆς οἰκογένειας πού εἴδαμε παραπάνω καί στό πρόσωπο τοῦ Στανίτζη, τήν ἐποχή τῆς ἅλωσης τῆς πόλης ἀπό τούς Τούρκους[775]. Τό ἐπίσης ὑψηλό ἀξίωμα τοῦ *πρωτοβεστιαρίου* γνωρίζουμε ὅτι εἶχε δοθεῖ ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο στόν Μιχαήλ Ἀψαρά, ἄνθρωπο, ὅπως εἴδαμε, τῆς ἐμπιστοσύνης του[776]. Ὁ πρωτοβεστιάριος ἔλεγχε τή λειτουργία τοῦ δημόσιου, κεντρικοῦ θησαυροφυλακίου, τοῦ *βεστιαρίου*[777], πού στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 καλεῖται «θεοφρούρητον»[778]. Ἄλλα ἀξιώματα δέ μνημονεύονται, ἄν καί πρέπει νά ὑπῆρχαν[779].

coté des termes, *κεφαλαί* et *κεφαλάδες* ... des sources... emploient des titres plus solennels: *ἡγεμών, ἡγεμονεύων, ἐπιτροπεύων, ἀρμοστής, τοπάρχης*, capitaneus etc».

770. Πρβλ. *Χρονικό Μορέως*, στ. 4534-36.

Ὁ ἀφέντης τῆς Καρύταινας λέγει τῶν κεφαλάδων
ὅτι ἔξειρεν κ' ἐγνώριζεν τήν κεφαλήν ἐκείνην
ὅπου εἶχεν γάρ ὁ βασιλέας ἀπάνω εἰς τόν λαόν του.

Βλ. ὅμως, Brehier, *Les Institutions*, σ. 146, ὅπου σέ ἔγγραφο τοῦ 1396, πού ἀφορᾶ τή Λῆμνο, κεφαλάδες εἶναι: «archontes propriétaires locaux, et dont l'un est qualifié protovestiarités».

771. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 227: «τότε τούς ἄρχοντας αὐτῶν τούς μέν κεφαλάδας κατέστησεν, ἄλλους δέ ζουπαναίους ἐτίμησε».

772. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 136, 137, ὅπου γίνεται λόγος γιά «κεφαλατικεύοντες ζουπάνους» ἀλλά καί περί «κεφαλάδων καθολικῶν καί μερικῶν ζουπάνων» (μερικός=ἀντίθετος τοῦ καθολικοῦ).

773. *Ψευδοκωδινός*, σ. 178. (Πρβλ.: *Κριτής τοῦ σεκρέτου*, σ. 352, 323· *κριτής τοῦ φισκάτου*, σ. 138, 301, 305 κ.ἀ., 336, 345, 348).

774. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 226. Nicol, *Despotate*, σ. 222-23.

775. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 63.

776. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 218, 222. Nicol, *Despotate*, σ. 223.

777. Brehier, *Institutions*, σ. 141. Zakythinos, *Despotat*, σ. 228. Ahrweiler, *Ἡ αὐτοκρατορία*, σ. 113. Angold, *Administration*, σ. 129. Στό *Χρονικό τοῦ Μορέως*, στ. 7680-81, 7936, 8656, καλεῖται «πρωταβιστιάρης».

778. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82: «ἔτι ἵνα ἐάν γένηται εὕρεσις θησαυροῦ... ἀναλαμβάνηται... καί εἰσκομίζηται εἰς τό θεοφρούρητον βεστιάριον».

779. Πρβλ. Nicol, *Despotate*, σ. 217 κ.ἑ., 242, ὅπου τά ἀξιώματα τῆς αὐλῆς τῆς Ἄρτας.

Ἀπό τούς τιμητικούς τίτλους, ὁ Νικόλαος Ἀψαράς, γύρω στά 1320 καί ὁ Μυρσιώσης τοῦ Ἀμυραλῆ, ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου, κατεῖχαν ἐκεῖνον τοῦ *καβαλαρίου*[780]. Ὁ τίτλος στό τέλος τοῦ 14ου αἰ. δινόταν σέ ὑψηλόβαθμους Βυζαντινούς κοντά στόν αὐτοκράτορα. Νωρίτερα, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό πηγές τῆς Νίκαιας καί τῆς πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου, παρεχόταν σέ Λατίνους πού ἦσαν στήν ὑπηρεσία τοῦ αὐτοκράτορα[781].

Ὁ προκαθήμενος Σγουρός, πού συναντᾶμε στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, εἶχε τόν τίτλο τοῦ «σεβαστοῦ»[782], πού ἦταν ἰδιαίτερα ὑψηλός στό Βυζάντιο καί κατά τήν παλαιολόγεια ἐποχή ἔφεραν συνήθως οἱ διοικητές τῶν ἐπαρχιῶν. Ὁ τίτλος στά βουλγαρικά καί σερβικά ἔγγραφα δήλωνε ἀξίωμα· διοικητής μεγάλης διοικητικῆς ἑνότητας[783]. Τέλος, ὅταν στό Χρονικό Ἰωαννίνων ἀναφέρεται ὅτι οἱ Γιαννιῶτες ἀνεκήρυξαν τόν Ἰζαού «πανυψηλότατο» καί «ἐκλαμπρότατον»[784], πρέπει νά ἐννοήσουμε μᾶλλον τιμητικές προσφωνήσεις ἐκ μέρους τοῦ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ. «Ὑψηλότατον», ἐξάλλου προσφωνεῖ ἡ Μαρία Παλαιολογίνα τόν δεύτερο σύζυγό της, Ἰζαού[785].

ε) Λαϊκές συνελεύσεις (Ἐκκλησία δήμου) καί συγκεντρώσεις

Εἶναι γνωστό ὅτι ἐκτός ἀπό τή Βουλή, στίς βυζαντινές πόλεις ὑπῆρχε καί ἡ λεγόμενη *Ἐκκλησία τοῦ δήμου*, δηλαδή συγκεντρώσεις τοῦ λαοῦ καί ὄχι ὄργανο διοικήσεως. Ὁ λαός συγκεντρωνόταν κυρίως, ὅταν ἐπρόκειτο γιά σημαντικά θέματα καί ὁ ρόλος του ἦταν συνήθως συμβουλευτικός[786]. Ἔτσι, ὅταν ἡ Ἄρτα ἐπολιορκεῖτο ἀπό τά αὐτοκρατορικά στρατεύματα, οἱ Ἀρταῖοι «ἐκκλησίαν ἐποιοῦντο»[787]. Σέ τέτοιες περιπτώσεις (πολιορκίας, ὥστε νά ληφθοῦν μέτρα ἀνάγκης, παράδοσης κ.λπ.) ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου βάραινε περισσότερο[788], ἄν καί τά πρῶτα χρόνια μετά τό 1340, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε,

780. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 217. Nicol, *Despotate*, σ. 222, 232, 244.

781. Bartusis, *Army*, σ. 351. Ἐπίσης, σ. 28: «... the usual title for a Latin horse soldier, holding a typical military pronoia».

782. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 86.

783. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντ. ὁρολογία*, σ. 612.

784. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 232.

785. Βέη, *Σερβικά*, σ. 21.

786. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 73-74. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 254. Frances, *Féodalité*, σ. 93, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ἐκκλησία τοῦ δήμου εἶχε ἀλλάξει ὄψη: «Elle se composait soit de gens des feudataires, soit aussi d'éléments urbains lorsqu'il s'agissait de leur demander de nouveaux et lourds sacrifices».

787. *Καντακουζηνός*, τ. Ι, σ. 522. Βλ. καί σ. 533, γιά τό Θωμόκαστρο: «Ἐκκλησίαν δέ συναθροίσας ἐβουλεύετο ἅμα αὐτοῖς εἰ δέοι βασιλεῖ σφᾶς αὐτούς καί τήν πόλιν ἐγχειρίζειν».

788. Πρβλ. Charanis, *On the social structure*, σ. 148: «Cantacuzenus called a similar assembly in

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χαρακτηρίζονται ἀπό συγκρούσεις ἀνάμεσα στήν ἀριστοκρατία καί τό λαό γιά ἐπικράτηση στίς βυζαντινές πόλεις[789].

Στά Γιάννενα εἶναι βέβαιο (ὅπως καί στή Μονεμβασία) ὅτι ὁ λαός ἀσκοῦσε κάποια ἐπιρροή, ὅπως γίνεται φανερό, ἔμμεσα, ἀπό τά προνόμια πού τούς παραχώρησε ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας, τό 1319[790], καί ὁ κίνδυνος γιά ἐπαναστάσεις ἦταν, φαίνεται, ὑπαρκτός, ἀφοῦ λαμβάνονται μέτρα γιά τούς «δημοταράχτες». Ἀντίθετα στό Φανάρι Θεσσαλίας τά προνόμια ἀφοροῦσαν μόνο τούς ἀριστοκράτες[791]. Παρ' ὅλα αὐτά δέν πρέπει νά πιστέψουμε ὅτι στά Ἰωάννινα ὁ λαός λάβαινε οὐσιαστικό μέρος στή διακυβέρνηση.

Στόν ἀνταγωνισμό μεταξύ τῆς φατρίας, πού ὑποστήριζε τόν Ἰωάννη Ὀρσίνι καί, ὕστερα, τή γυναίκα του καί τό γιό του, καί τῆς φατρίας πού ἤθελε τήν ὑποταγή τῆς πόλης στό Βυζάντιο, πρέπει νά εἶχε λάβει μέρος καί ὁ λαός, ἀφοῦ οἱ στιγμές ἦταν κρίσιμες καί ἀφοῦ τά ἐπιτίμια, πού ἐπέβαλε ἀργότερα ὁ πατριάρχης, ἀφοροῦσαν σ' ὅλους τούς κατοίκους τῆς πόλης. Πρέπει νά θεωρηθεῖ ἐπίσης βέβαιο ὅτι κατά τίς δύσκολες στιγμές τῆς πολιορκίας τῶν Ἰωαννίνων, τό 1379, ἀπό τούς Ἀλβανούς, ἡ θέληση τῶν κατοίκων εἶχε ληφθεῖ ὑπόψη, δεδομένου ὅτι ἡ συμβολή τους στήν ἀπόκρουση τοῦ ἐχθροῦ ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας καί στήν ξηρά καί στή λίμνη[792]. Προφανῶς τό ἴδιο γινόταν καί στίς ἄλλες πολιορκίες.

Συγκέντρωση ὅλων τῶν κατοίκων τῶν Ἰωαννίνων στή μητρόπολη, σύμφωνα μέ τό ὁμώνυμο Χρονικό, ἔγινε ἀμέσως μετά τή δολοφονία τοῦ Θωμᾶ, ὅταν οἱ κάτοικοι ἀνεγνώρισαν ὡς ἡγεμόνα τους τή σύζυγό του[793]. Ὅπως εἶναι γνωστό, στή μητρόπολη γίνονταν οἱ συγκεντρώσεις τῶν ἀρχόντων, στήν περίπτωση ὅμως αὐτή, δέν πρέπει νά ὑπάρχουν ἀμφιβολίες ὅτι ἔλαβαν μέρος ὅλοι οἱ κάτοικοι, διότι ἡ σύζυγος τοῦ Θωμᾶ ἦταν σέ ὅλους ἀγαπητή. Καί μόνο ἡ λατρεία πού τῆς δείχνει ὁ χρονικογράφος (πού πρέπει νά ἐκπροσωποῦσε τίς ἀνώτερες τάξεις καί τήν Ἐκκλησία) τό ἀποδεικνύει. Ἔτσι, ἡ ἐπιδοκιμασία καί ἀπό τόν λαό, ὄχι μόνο ἀπό τούς ἄρχοντες, θά ἐνίσχυε τή θέση τῶν τελευταίων, πράγμα πού ἔβλεπε μέ καλό μάτι ἡ ἀνώτερη τάξη.

Ὅπως εἶναι εἰνόητο, ὁ λαός συγκεντρωνόταν σέ κρίσιμες στιγμές γιά νά ἐνισχύσει, στήν πραγματικότητα, τίς ἀποφάσεις πού εἶχαν λάβει οἱ ἄρχοντες,

1347 in an attempt to ameliorate the financial conditions of the empire. In this assembly every element of the Byzantine society —merchants, soldiers, artisans, ecclesiastics, and many of the lower classes— participated».

789. Frances, *Féodalité*, σ. 93, 94. Λαίου, *Κοινωνία*, σ. 240.

790. Πρβλ. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 255.

791. Πρβλ. Frances, *Féodalité*, σ. 92, 93.

792. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 224: «... οὐκ ἐπαύσαντο μετά τοῦ λαοῦ πολεμοῦντες»... «Οἱ δέ τῆς χώρας οἰκήτορες... κατά τοῦ στόλου τῶν ἐναντίων πόλεμον συνεστήσαντο».

793. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230: «... καί μιᾷ φωνῇ τήν φυσικήν αὐτῶν κυρίαν... ἐκζητοῦσιν καί προσκυνοῦσιν».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὅπως π.χ., ὅταν ὅλοι οἱ Γιαννιῶτες ἄρχισαν νά «εὐφημίζουσιν τό ὄνομα τοῦ δούκα», ὅταν εἶχε ἀποφασισθεῖ ἤδη νά γίνει δεκτός ὁ Κάρολος Τόκκος ὡς δεσπότης στά Γιάννενα. Στή συνέχεια, πράγματι, συγκεντρώθηκαν ὅλοι (προφανῶς οἱ ἄρχοντες), μέ πρῶτον τόν καπετάνιο, «καί ἄρχισαν καί γράφουσιν πιττάκιν εἰς τόν δούκα»[794]. Λαϊκή συμμετοχή ὑπῆρξε βέβαια καί σέ ἄλλες δημόσιες στιγμές τῆς ζωῆς τῆς πόλης, ὅπως κατά τήν εἴσοδο τοῦ Καρόλου, ὅταν μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, κάθε ἡλικίας, τόν προϋπάντησε ἔξω ἀπό τά τείχη[795].

Συγκέντρωση τοῦ «κοινοῦ» ἔγινε καί κατά τήν ἐκθρόνιση τῆς Εὐδοκίας. Σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Τόκκων, ἐξ αἰτίας τῆς ἄσχημης συμπεριφορᾶς τῆς βασίλισσας, ἀποφάσισαν «μικροί τε καί μεγάλοι» νά τήν ἐκθρονίσουν[796]. Ἔγινε, ὅπως εἴδαμε, «σύναξις» τῶν κατοίκων, «ὡμόνοιασαν οἱ πάντες» καί ἀψηφώντας τούς ἄρχοντες, ἀνέβηκαν στόν γουλά, ἔδιωξαν τήν Εὐδοκία καί πῆραν τήν ἐξουσία[797]. Πάντως, ἀκόμα καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, δέν πρέπει νά σχηματίσουμε τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀνυπακοή στούς ἄρχοντες, ὕστερα ἀπό συνεννόηση ἤ συγκέντρωση, καί ἡ ἀποπομπή τῆς βασίλισσας σήμαινε ἕνα εἶδος λαϊκῆς ἐπανάστασης. Ἐάν δεῖ κανείς ὅσα προηγήθηκαν καί ὅσα ἀκολούθησαν, γίνεται κατανοητό ὅτι ὑπῆρξε κάποια καθοδήγηση τοῦ λαοῦ ἀπό τούς ἄρχοντες[798]. Ἔτσι, στήν ἀρχή, οἱ ἄρχοντες μέ τόν καπετάνιο «ἱλάρωσαν» τόν λαό νά στηρίξουν τή βασίλισσα, μέ σκοπό τήν ὁμαλή ἔκβαση τῶν πραγμάτων καί τήν ἀποφυγή ἀνεπιθύμητων καταστάσεων πού οἱ ταραχές μποροῦσαν νά ἐπιφέρουν («ὁ καθεείς νά ἠστέκεται εἰς τάξιν ὅπου πρέπει»), μολονότι ἡ βασίλισσα εἶχε φερθεῖ ἄσχημα σ' αὐτούς καί γενικότερα στήν πόλη[799]. Ἔστειλαν μάλιστα οἱ ἄρχοντες καί ἐκπροσώπους τους στό παλάτι, μέ σκοπό νά γίνει δεσπότης ὁ γιός τῆς Εὐδοκίας, ἀφοῦ θά παντρευόταν, ὅπως εἴδαμε, θυγατέρα τοῦ Μουρίκη Σπάτα. Τά πράγματα ἔγιναν πολύ χειρότερα καί ἐλήφθη ἡ ἀπόφαση γιά τήν ἐκθρόνισή της, ὅταν ἡ Εὐδοκία θέλησε νά ξαναπαντρευτεῖ, φέρνοντας νέους δυνάστες ἀπό τή Σερβία[800]. Ἦταν λοιπόν οἱ ἄρχοντες πού ἐπλήγησαν περισσότερο, ἀπό τήν Εὐδοκία, ἀφοῦ ἦταν αὐτοί πού ἔχαναν τά κτήματά τους καί

794. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1429 κ.ἑ.

795. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1553-54:

«Ἐκίνησαν κατέβηκαν ἡ χώρα, τά παιδία
μικροί, μεγάλοι ἅπαντες καί ἐπροπάντησάν τον».

796. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1276 κ.ἑ.

797. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1296 κ.ἑ. Βλ. παραπάνω, σ. 189.

798. Πρβλ. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἄρχοντες συγκάλεσαν τό «κοινόν τῆς χώρας» καί ξεσήκωσαν τό λαό ἐναντίον τῆς βασίλισσας.

799. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1190 κ.ἑ., στ. 1196-7:

Ἐξώρισεν, ἐφυλάκισεν ἄρχοντες ἐκ τήν χώραν,
τά πράγματα, κληρονομιές ἔδιδε τῶν σερβιῶν της.

στ. 1212: *Ἔβαλεν καί συνήθεια βαρέα εἰς τήν χώραν.*

800. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1276 κ.ἑ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τώρα, ἀκόμη χειρότερα, ἀπειλοῦνταν μέ νέους δυνάστες πού δέν εἶχαν ἐπιλέξει οἱ ἴδιοι. Ἡ περίοδος τῆς διακυβέρνησης τοῦ Θωμᾶ Πρελοΐμπου ἦταν πολύ κοντινή καί οἱ ἄρχοντες λάβαιναν τά μέτρα τους.

Τά ὅσα ἀκολούθησαν τήν ἐκθρόνιση ἐνισχύουν τήν ἄποψη γιά τόν πρωταγωνιστικό ρόλο τῶν ἀρχόντων. Στό γουλά ἀνέβηκαν ὁρισμένοι μόνο (οἱ ὁποῖοι καί μοιράσθηκαν ὁ,τιδήποτε μποροῦσαν νά ἁρπάξουν). Οἱ ὑπόλοιποι πού ἔμειναν ἔξω, «μέ τό κοινόν τῆς χώρας», δυσαρεστήθηκαν τόσο πολύ πού ἔφθασαν σέ σημεῖο νά καταστρέψουν καί σπίτια[801]. Ἑπομένως ἀνέβηκε στό παλάτι μιά μερίδα πού ἐκπροσωποῦσε ἄρχοντες καί ὄχι ὁ λαός, ἀφοῦ αὐτός μνημονεύεται ὅτι ἔμενε ἐκτός γουλᾶ, μολονότι παραπάνω δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι πῆραν τήν ἐξουσία ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ. Ἡ ταραχή κάτω ἀπό τόν γουλά φαίνεται πώς ἔγινε ἀπό ἄλλους ἄρχοντες, πού ἔμειναν ἐπίσης ἔξω[802]. Ἄρα, ὁ λαός ἁπλῶς ἀκολουθοῦσε.

στ) Δικαιοσύνη (κοσμική-ἐκκλησιαστική)

Ὅπως καί στό Βυζάντιο, στό κράτος τῆς Ἠπείρου ἡ ἀπονομή τῆς Δικαιοσύνης ἦταν ἀποστολή τοῦ αὐτοκράτορα καί γινόταν κυρίως μέ τή σύσταση δικαστηρίων, πού ἀπέδιδαν δικαιοσύνη ἐξ ὀνόματός του. Ὁ Θεόδωρος Δούκας, σύμφωνα μέ τόν Χωματηνό, συνέστησε ἀνώτατο δικαστήριο, μέ δικαιοδοσία σ' ὁλόκληρο τό κράτος, πού ὀνομαζόταν *βασιλικό βῆμα* ἤ *δικαστήριον, δεσποτικόν δικαστήριον* κ.λπ. Ὁ ἴδιος ἐκδίκαζε ἐφέσεις, σέ ἀποφάσεις ἄλλων δικαστηρίων, πρός ἐπικύρωση, τροποποίηση ἤ ἀκύρωση.

Στίς ἐπαρχίες τῆς ἐπικράτειας, ἡ δικαιοσύνη ἀποδιδόταν ἀπό τοπικούς ἄρχοντες, πού βοηθοῦνταν ἀπό πρόσωπα κατάλληλα πρός τοῦτο (*χθιζόν* δικαστήριο - *κατά χώραν* δικαστές). Σύμφωνα μέ τόν Χωματηνό, οἱ δικαστικές ἀποφάσεις ἔπρεπε νά εἶναι ἐπιβεβαιωμένες ἀπό τόν τοπικό ἐπίσκοπο[803].

Ὁ Δημήτριος Χωματηνός ἀναφέρει ὅτι λειτουργοῦσαν στό κράτος τῆς Ἠπείρου ἐπισκοπικά δικαστήρια, μέ βασιλικό ὁρισμό. Τά σημαντικότερα ἀπ' αὐτά ἦταν τοῦ ἴδιου τοῦ ἀρχιεπισκόπου, στήν Ἀχρίδα, πού ἀποτελοῦσε εἶδος Ἀρείου Πάγου, γιά ὁλόκληρη τήν ἐπικράτεια, καί τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου στή Ναύπακτο[804].

Δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά δικαστήρια μή ἐκκλησιαστικά στά Γιάννενα πρίν τό 1261 (ἐκτός ἴσως, ἀπό ἔμμεση εἴδηση γιά «δικαστηρίων ἀναψηλάφησιν», πού μνημονεύει ὁ Ἀπόκαυκος[805] καί πού πρέπει νά εἶναι ὁπωσδήποτε λαϊκά δικα-

801. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1304 κ.ἑ.
802. Βλ. παραπάνω, σ. 173.
803. Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 168 κ.ἑ., 178 κ.ἑ.
804. Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 190 κ.ἑ., 194
805. Bees, *Unedierte*, σ. 60.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στήρια). Ἔτσι θ' ἀρχίσουμε ἀπό τήν παλαιολόγεια ἐποχή, σημειώνοντας, βέβαια, ὅτι αὐτή τήν περίοδο διάκριση μεταξύ δικαστικῆς καί ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας δέν ὑπάρχει[806]. Γιά τή λαϊκή Δικαιοσύνη, στά Γιάννενα, ὑπάρχουν πληροφορίες μόνο κατά τόν 14ο αἰώνα. Γνωρίζουμε γενικά, ὅτι τήν παλαιολόγεια περίοδο ὑπῆρξαν διάφορες μορφές Δικαιοσύνης. Ὅταν οἱ ὑποθέσεις ἀφοροῦσαν λαϊκούς, ἡ Δικαιοσύνη ἐξασκεῖτο ἀπό διοικητικούς ὑπαλλήλους (τήν κεφαλή καί ὅσους ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ τή φορολογία) καί σέ εὐρύτερη βάση ἀπό δικαστήρια ἐκκλησιαστικά ἤ ἀνάμικτα, ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας[807]. Ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ ἀναδιοργάνωσε τή Δικαιοσύνη, ἱδρύοντας τό *βασιλικό σεκρέτον*, μέ 12 δικαστές, λαϊκούς καί ἐκκλησιαστικούς, πού ὅμως δέν ἐπιβίωσε. Ἔτσι ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ στή συνέχεια ἵδρυσε νέο δικαστήριο μέ τέσσερα μέλη, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα ἦταν ἐπίσκοπος[808].

Σχετικά μέ τά Ἰωάννινα (πού κυριαρχοῦν στό νομικό βίο ἐπί τουρκοκρατίας), στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἀναφέρονται λιγοστές ἀλλά σημαντικές εἰδήσεις γιά τή Δικαιοσύνη. Ὁ αὐτοκράτορας δίνει τό δικαίωμα νά ἐκλεγοῦν ἀπό τούς κατοίκους τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων «ἄνθρωποι καλοί», οἱ ὁποῖοι καί θά εἶναι οἱ κριτές πού θά ἀποφασίζουν καί θά διευθετοῦν τίς ὑποθέσεις πού θά ἔρχονται σ' αὐτούς, μαζί μέ τήν διορισμένη ἀπό τόν αὐτοκράτορα «κεφαλήν». Ἐξαιροῦνται οἱ ὑποθέσεις πού ἐμπίπτουν στήν ἁρμοδιότητα τῆς Ἐκκλησίας[809]. Σημειώνουμε ὅτι τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια ἔκριναν ὄχι μόνον ὑποθέσεις κληρικῶν καί μοναχῶν, ἀλλά μποροῦσαν ἀκόμη νά κρίνουν ὑποθέσεις ἀστικοῦ καί κυρίως οἰκογενειακοῦ καί ποινικοῦ δικαίου (π.χ., γάμου, ὅ,τι ἀφοροῦσε τά περιουσιακά χηρῶν, ὀρφανῶν, ἀδυνάτων κ.λπ.). Γενικά, τά πατριαρχικά δικαστικά ἔγγραφα πληθαίνουν, ὅταν ἡ κατάσταση στήν αὐτοκρατορική δικαιοσύνη εἶναι ἄσχημη ἤ σέ ἀνώμαλες περιστάσεις (π.χ. σέ ἐποχή ἐμφυλίου)[810]. Ἡ δικαιοδοσία τῶν δικαστηρίων αὐτῶν εἶχε ρυθμιστεῖ ἀπό τόν Ἰουστιανιανό, πού ὅριζε τίς δικαστικές ἁρμοδιότητες ἐπισκόπων καί συμπληρώθηκε ἀπό τόν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό. Κατά τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐκκλησιαστική καί τή λαϊκή δικαιοσύνη ἔγινε ἰδιαίτερα δυσδιάκριτη καί ἡ

806. Πρβλ. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 209.

807. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 245. Πρβλ. Ahrweiler, *Ἡ αὐτοκρατορία*, σ. 113. Δικαστικές ἁρμοδιότητες εἶχαν, στήν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας, οἱ περιφερειακοί διοικητές (δοῦκες), ὁ λογοθέτης, ὁ λογαριαστής, ὁ μέγας δρουγκάριος, ἀλλά τό αὐτοκρατορικό βῆμα ἦταν τό ἀνώτατο δικαστήριο τοῦ κράτους.

808. *Γρηγορᾶς*, IX, 9, 5 (τ. Α΄, σ. 437-8). Lemerle, *Le juge*, σ. 294. Ἀρμενοπούλου, *Ἐξάβιβλος*, σ. ζ-θ. Angold, *Administration*, σ. 137. Lemerle, *Recherches*, σ. 371 κ.ἑ.

809. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81: «Ἔτι ἵνα διορίσηται ἡ βασιλεία μου καί ἐκλεγῶσιν ἄνθρωποι καλοί ὑπό τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης πόλεως καί ταχθῶσιν κριταί καί κρίνωσι καί ἐξισάζωσι τάς παρεμπιπτούσας ἐν αὐτῇ ὑποθέσεις μετά τοῦ εὑρισκομένου εἰς κεφαλήν αὐτῶν, πλήν τῶν ὑποθέσεων μόνων, αἵτινες ἁρμόζουσι λαμβάνειν τήν διευλύτωσιν ἀπό τοῦ μέρους τῆς ἐκεῖσε ἁγιωτάτης ἐκκλησίας». Maksimović, *Charakter*, σ. 176.

810. Lemerle, *Recherches*, σ. 320. Λαμπρόπουλου, *Ἀπόκαυκος*, σ. 100.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἐκκλησία δέσποζε στήν δικαστική ζωή τῆς χώρας[811]. Τήν ἐποχή αὐτή, οἱ ἀντίδικοι μποροῦσαν νά ἐπιλέξουν τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια πού τά ἐμπιστεύονταν περισσότερο ἀπό τά κοσμικά. Ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τά ἀναγραφόμενα στό χρυσόβουλλο, στά Γιάννενα ὑπῆρχαν καί οἱ διό μορφές Δικαιοσύνης, ἡ κοσμική ἤ πολιτική καί ἡ ἐκκλησιαστική[812]. Σχετικά μέ τήν πρώτη, ἀντλοῦμε, ὅπως εἴπαμε, ὁρισμένα στοιχεῖα ἀπό τό χρυσόβουλλο τοῦ 1319. Ἡ ἐκλογή δικαστῶν ἀπό τούς πολίτες τῶν Ἰωαννίνων εἶναι σημαντικό προνόμιο πού παραχωρεῖται στήν πόλη, τά ἀποτελέσματα ὅμως μετριάζονται ἀπό τή συμμετοχή καί τοῦ κεφαλατικεύοντος, πού εἶχε διοριστεῖ ἀπό τόν αὐτοκράτορα. Στή Μονεμβασία ἱδρύθηκε ἀνεξάρτητο δικαστήριο (*σεκρέτον*), ἀργότερα, ὅταν ἦταν δεσπότης ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος (1416, 1443), ἀλλά χωρίς ἐκπρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα[813]. Ἔτσι, οἱ κάτοικοι τῆς πόλης αὐτῆς δέν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά καταφεύγουν στό αὐτοκρατορικό σεκρέτο τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως πρῶτα, ἐπί Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου[814]. Σχετικά ὅμως μέ τό δεύτερο πλεονέκτημα, οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων ἦταν περισσότερο εἰνοημένοι, διότι τήν ἴδια περίπου ἐποχή πού οἱ κάτοικοι τῆς Μονεμβασίας ὑποχρεώνοντο ἀπό τόν Ἀνδρόνικο νά πηγαίνουν στήν Κωνσταντινούπολη (1317), οἱ Γιαννιῶτες ἐξασφάλιζαν τήν ὕπαρξη τοπικοῦ δικαστηρίου, ἔστω καί μέ τή συμμετοχή τοῦ κεφαλατικεύοντος. Τό τοπικό αὐτό πλεονέκτημα οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων τό εἶχαν ἀκόμη καί ὅταν ἐπρόκειτο γιά τήν ἴδια τήν κεφαλή. Σύμφωνα μέ τό χρυσόβουλλο, μποροῦσαν οἱ Γιαννιῶτες νά κάνουν «ἀναφοράν» στόν αὐτοκράτορα, ἄν ἡ κεφαλή εἶχε πράξει κάτι «ἐπιβαρές» καί «ἄτοπον», καί νά μήν μεταβαίνουν πρός τοῦτο στήν Κωνσταντινούπολη[815].

811. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 238-9: «In the interior this was reflected in the existence of mixed secular and ecclesiastical courts over by high ecclesiastical dignitaries, usually bishops or metropolitans, courts which were competent to judge disputes of all kinds. It is true that the great majority of extant legal decisions from the last two centuries of Byzantium's history were issued by groups of men in which the lay signatories were either in a minority or else constituted an element of secondary importance, if they were present at all, even when the questions being decided had at first sight nothing to do with the Church. It is also true that practically all the private legal documents from this time bear the signatures of ecclesiastical dignitaries, either as witnesses or certifiers».

812. Σέ «ἀγωγή», πού μνημονεύει ὁ Χωματηνός καί πού ἀφορᾶ στή Θεσσαλονίκη, μνημονεύεται ὅτι συνεστήθησαν τρία δικαστήρια: α) «παρά τῷ παναγιωτάτῳ μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης», β) «παρά τῷ μεγαλιτεροχῳ δουκί Θεσσαλονικης κυρῷ Ἀλεξίῳ τῷ Πηγονίτῃ», γ) «παρά τῷ βήματι τοῦ ἐν ἡμῖν κρατοῦντος κρατίστου δεσπότου καί βασιλέως κυροῦ Μανουήλ τοῦ Δουκα κροπηλέν». Τό δεύτερο περιλάμβανε ἀρχιερεῖς καί ἄρχοντες. Γενικά γιά τά δικαστήρια στή Θεσσαλονίκη, βλ. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 61 (κοσμικά ou πολιτικά δικαστήρια *κριτήρια* et *ἐκκλησιαστικά δικαστήρια*).

813. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 172: «ἀλλά νά γένηται σεκρετον ἐν τῇ ρηθείσῃ χώρᾳ τῆς Μονεμβασιας, ὥστε κρίνεσθαι τοιτους ἐν αὐτῷ». Βλ. καί Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 244. Ἐπίσης, Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 110.

814. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 168: «ἀλλ' οὐδέ εἰς ἃς ἔχουσιν οἵτοι ὑποθέσεις ἢ μετ' ἀλλήλων ἢ μεθ' ἑτέρων τινῶν κριθήσονται παρ' αὐτῶν, ἀλλ' ἐν τῷ σεκρέτῳ τῆς βασιλείας μου».

815. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82: «... μή ἀνατρέχοντας καί διεγκαλοῦντας εἰς τήν βασιλείαν μου».

Οἱ οἰκήτορες τῶν Ἰωαννίνων ὄφειλαν νά ἐκλέξουν γιά τή θέση τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν «ἀνθρώπους καλούς». Οἱ τελευταῖοι δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά ἀνῆκαν ἀποκλειστικά στούς ἄρχοντες. Σέ ἕνα στίχο μάλιστα τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων γίνεται διαχωρισμός ἀνάμεσα στίς δυό ὁμάδες[816], ἄν καί γίνεται φανερό ὅτι καί οἱ «καλοί ἄνθρωποι» πρέπει νά κατεῖχαν ὑψηλή θέση μέσα στήν κοινωνία τῶν Ἰωαννίνων. Προφανῶς πρόκειται γιά διαπρεπεῖς Γιαννιῶτες[817], μέ κάποια παιδεία καί περιουσία[818]. Πιθανότερο εἶναι στούς «καλούς ἀνθρώπους» νά περιλαμβάνονται καί ἱερωμένοι[819].

Ὁ ρόλος τῆς κεφαλῆς στή Δικαιοσύνη ἦταν, γενικά, πρωταρχικῆς σημασίας. Μποροῦσε νά δικάζει, ἀνεξάρτητα, τίς διαφορές ἀνάμεσα σέ χωρικούς, καθώς καί ὑποθέσεις ἴσσονος σημασίας. Σέ σοβαρότερες περιπτώσεις προήδρευε σέ μή ἐπαγγελματικά δικαστήρια, ὅπως ἐκεῖνο τῶν Ἰωαννίνων[820]. Στό χρυσόβουλλο οἱ ἐκλεγμένοι κριτές ἐπέχουν, ὅπως εἴδαμε, ρόλο δικαστῆ[821], ἄν καί ἡ λέξη *κριτής* εἶχε εὐρύτερη σημασία καί σχετιζόταν καί μέ διοικητικές θέσεις[822].

Στήν παλαιολόγεια ἐποχή, ἡ θέση τῶν μεγαλογαιοκτημόνων ἔναντι τῶν παροίκων πού ἐξαρτῶντο ἀπ' αὐτούς ἦταν ἐνισχυμένη. Ἦταν δυνατό οἱ μεγαλοκτηματίες, ὡς τοπικοί ἄρχοντες, νά δικάζουν οἱ ἴδιοι τίς ὑποθέσεις πού ἀφοροῦσαν στούς παροίκους τους[823], ἀποδίδοντας δικαιοσύνη[824] (καί διαθέτοντας σέ ὁρισμένες περιπτώσεις καί ἰδιωτική σωματοφυλακή). Δέν ἀπεφεύγοντο ἀκό-

816. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1194: «Ὠργίζετον τούς ἄρχοντες καί τούς καλούς ἀνθρώπους» (πρόκειται γιά τή βασίλισσα Εὐδοκία). Ὀρθά ὁ Kirsten σημειώνει ὅτι δέν πρόκειται γιά ἀριστοκράτες, ἀλλά οὔτε γιά ἐμπόρους, τεχνίτες ἤ ὄργανα τῆς αὐτοδιοίκησης (*Byzant. Stadt*, σ. 37).

817. Ὁ Brehier, *Les Institutions*, σ. 213, μεταφράζει «notables» καί ὁ Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 151, 243 «eminent» καί «prominent». Βλ. καί Zakythinos, *Despotat*, σ. 128.

818. Ὁ Maksimović, *Byz. admim.*, σ. 244, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιά δικαστήριο ἀπό τοπικούς κτηματίες, πού πλαισιώνουν τόν ἐκπρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα καί ὁ Οἰκονομίδης, *Pour une typologie*, σ. 171, γιά μιά «élite, qui comprenait une parti au moins de clergé».

819. Πρβλ. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 151: «However, a mixed judicial panel composed of eminent individuals usually had a predominantly ecclesiastical character and was then presided over by a bishop or metropolitan. In these cases the kephale could be included as a member of the panel with special responsibilities».

820. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 242-43.

821. Πρβλ. τούς χρονικούς κριτές στήν Κέρκυρα (Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 211, 213-214).

822. Brehier, *Les institutions*, σ. 126-27. Zakythinos, *Despotat*, σ. 126. Σβορώνου, *Κοινωνία*, σ. 52, 57, 58. Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches*, σ. 67 κ.ἑ. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 117, 125, 127, 150. Ahrweiler, *Αὐτοκρ. Τραπεζοῦντος*, σ. 330. Bryer, *Matzuka*, σ. 75. Γιά τούς καθολικούς κριτές, βλ. Zakythinos, *Despotat*, σ. 129-30. Lemerle, *Recherches*, σ. 337 κ.ἑ. Ἀρμενοπούλου, *Ἐξάβιβλος*, σ. θ΄. P. Lemerle, *Documents*, σ. 29 κ.ἑ. Καθολικοί κριτές ὑπῆρχαν στή Σερβία, τήν Τραπεζούντα, τή Θεσσαλονίκη, τή Λῆμνο, τό Μορέα.

823. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 231, 232. Βλ. καί Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 168 κ.ἑ.

824. Βλ. καί Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 149, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἄρχοντες μετεῖχαν καί στήν τοπική Σύνοδο, γιά ἐκδίκαση ὑποθέσεων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μη καί οἱ περιπτώσεις θεοκρισίας, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω[825]. Ἔτσι, ἡ δίκαιη κρίση δέν ἦταν εὔκολη ὑπόθεση. Ἡ κρίση στά Γιάννενα γινόταν βάσει τῶν νόμων ἀλλά καί τῆς συνήθειας πού ἐπικρατοῦσε στόν τόπο, ἀκόμη καί γιά βαρειές περιπτώσεις, ὅπως ἐκείνη τοῦ φόνου. Ἔτσι, στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ἀναφέρεται ὅτι ἐκεῖνος πού θά κάνει φόνο θά τιμωρεῖται «κατά τήν ἐκεῖσε συνήθειαν»[826]. Ἐπίσης στό ἴδιο χρυσόβουλλο γίνεται σεβαστή ἡ «συνήθεια» πού ἐπικρατοῦσε στούς κατοίκους, ἄν ὑπῆρχε στήν πόλη τους «προδότης» ἤ «ἄπιστος», νά δημεύονταν τά κτήματά του, νά καταστρεφόταν τό σπίτι του καί νά διωχνόταν ἔξω ἀπό τό κάστρο[827]. Ὅμως, τονίζεται ὅτι τοῦτο θά γινόταν «κατόπιν ἐξετάσεως καί ἀληθινῆς παραστάσεως», πράγμα πού σημαίνει προφανῶς δικαστική ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος.

Μεγάλο κύρος εἶχαν τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια στό κράτος τῆς Ἠπείρου, ἡ ὁποία, μετά τήν ἅλωση τοῦ 1204, γίνεται τό κέντρο καλλιέργειας τῆς βυζαντινῆς νομικῆς σκέψης καί πρακτικῆς καί ὅπου λειτουργοῦσαν δύο συνοδικά δικαστήρια, στά ὁποῖα δικάζονταν ὑποθέσεις ἐκκλησιαστικοῦ, ἀλλά καί οἰκογενειακοῦ καί κληρονομικοῦ ἤ ἀκόμη κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου, ἴσως γιατί ἡ κοσμική δικαιοσύνη δέν ἦταν συγκροτημένη. Ἔτσι ἡ προσφυγή στά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια φαίνεται φυσικό πράγμα, ὅπου μάλιστα οἱ ποινές εἶναι ἐκκλησιαστικές. Τό ἕνα δικαστήριο βρισκόταν, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, στή Ναύπακτο, μέ πρόεδρο τόν μητροπολίτη Ἰωάννη Ἀπόκαυκο καί τό δεύτερο στήν Ἀχρίδα, μέ πρόεδρο τόν ἀρχιεπίσκοπο Δημήτριο Χωματηνό[828]. Τά Ἰωάννινα βέβαια ἐνέπιπταν στή δικαιοδοσία τοῦ Ἀπόκαυκου, δεδομένου ὅτι δέν ὑπήγοντο στή ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδας. Στή σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἠπείρου λάβαιναν μέρος ἐκτός ἀπό τόν Ἀπόκαυκο, οἱ ἐπίσκοποι πού ὑπάγονταν σ' αὐτόν καί τόπος σύγκλησης ἦταν συνήθως ἡ Ἄρτα[829].

825. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 389. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 331. Λαμπρόπουλου, Ἀπόκαυκος, σ. 291.

826. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82: «Ἔτι ἵνα ὁ μέλλων ἐμπεσεῖν εἰς φόνον παιδεύηται ἐπὶ τοῦτον κατά τήν ἐκεῖσε συνήθειαν».

827. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81.

828. Karpozilos, *Eccles. controversy*, σ. 43: «Due to the parsonal influence of John Apokaukos, the sea of Naupactos at first held a higher position than Achrida within the administrative structure of the state. However, with the accession of Demetrios Chomatianos to the archiepiscopate, Naupactos, became steadily to decline as an ecclesiastical and judicial center soon to be replaced by Achrida, the new ecclesiastical capital of Theodore's realm». Βλ. καί Πιτσάκη, *Ἡ κανονικά τῆς Ἠπείρου τό 13ο αἰ.* Ἡ μαρτυρία τῶν νομικῶν πηγῶν (διαλεξη - ἐπό ἔκδοση), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος μετά τό 1204 ἔχει νομική αὐτοτέλεια, κατι πού δέ συμβαίνει μέ τις βυζαντινές ἐπαρχίες πού βρέθηκαν στο κράτος τῆς Ἠπείρου, πού ἀποσχίζονται ἀπό τό *πατριαρχεῖο*, ἀφοῦ οἱ ἀρχιερεῖς, ἀπό τόν Ἀπόκαυκο, προβαίνουν μόνοι τους σε χειροτονίες ἐπισκόπων.

829. Karpozilos, *Eccles. controversy*, σ. 42, σημ. 42-43. Λαμπρόπουλου, Ἀπόκαυκος, σ. 99, 100. Ὁ Ἀπόκαυκος παρατήθηκε ἀπό τή μητρόπολή του τό 1232. Συνεδριάσεις τοῦ Συνοδικοῦ δικαστη-

Ὅσες δικαστικές ὑποθέσεις ἔχουν νά κάνουν μέ τά Γιάννενα καί ἐκδικάσθηκαν ἀπό τόν Ἀπόκαυκο ἀφοροῦν γνωμοδοτήσεις οἰκογενειακοῦ (κληρονομικοῦ) καί ποινικοῦ δικαίου. Γενικά ὁ Ἀπόκαυκος (ὅπως καί ὁ Χωματηνός) ἔκανε φιλότιμες προσπάθειες νά ἀνυψώσει τή Δικαιοσύνη στό χῶρο δικαιοδοσίας του[830]. Στόν Χωματηνό, ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων ἀπευθύνθηκε δυό φορές γιά ἁπλῆ γνωμοδότηση, μέσω ἐπιστολῆς ἤ ἀπεσταλμένου του (ὑπόθεση ΠΖ καί προφανῶς ΚΖ, στ. 389 κ.ἑ., 119 κ.ἑ.). Ὅμως, στό Συνοδικό δικαστήριο τοῦ Χωματηνοῦ στήν Ἀχρίδα (καλεῖται *τό καθ' ἡμᾶς ἱερόν ἤ συνοδικόν δικαστήριον ἤ συνέδριον*)[831], ἐκδικάσθηκε ἐπίσης ὑπόθεση πού ἀφοροῦσε στήν περιοχή δικαιοδοσίας τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων, ἐνῶ κανονικά θά περιμέναμε ὁ ἐνδιαφερόμενος νά κατέφευγε στή Ναύπακτο. Ἐπίσης κάτοικοι καί ἄλλων περιοχῶν πού ὑπάγονταν στή μητρόπολη Ναυπάκτου (Βαγενητίας, ἐπανειλημμένα, Κέρκυρας, ἐπανειλημμένα, Βουθρωτοῦ, Ἀχελώου)[832] ἀπευθύνονται στόν Χωματηνό. Εἰδικά γιά τήν περίπτωση πού ἀφορᾶ στά Γιάννενα, ἴσως πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐνδιαφερόμενος, Θεόδωρος Καντακουζηνός, διάκονος τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων, στάλθηκε στήν Ἀχρίδα, γιά νά ἐκδικαστεῖ ὑπόθεσή του, ἐπειδή τήν ἐποχή ἐκείνη ὁ Ἀπόκαυκος ἴσως δέν βρισκόταν σέ καλή κατάσταση. Φαίνεται ὅτι ἐπ' εὐκαιρία τῆς μετάβασης τοῦ διακόνου στήν Ἀχρίδα, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ ἔδωσε καί τήν ἀπάντηση πού ἀφοροῦσε ἐρώτημα τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων γιά περίπτωση θεοδικίας πού θά δοῦμε παρακάτω. Μπορεῖ ὅμως στίς περιπτώσεις αὐτές τό δικαστήριο τοῦ Χωματηνοῦ νά λογιζόταν ὡς εἶδος Ἀρείου Πάγου.

Οἱ ὑποθέσεις πού μνημονεύονται στήν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀπόκαυκου καί ἀφοροῦν στά Γιάννενα εἶναι:

α) Ὁ ἱερέας Μιχαήλ Καλούδης, ἀπό τή Λαψίστα Ἰωαννίνων, παρουσιάστηκε στό συνοδικό δικαστήριο τῆς μητρόπολης, μέ μάρτυρες, θέλοντας νά μάθει, ἄν μπορεῖ νά ξαναπαντρέψει τή θυγατέρα του, ἐπειδή ὁ γαμπρός του, Κωνσταντῖνος,

ρίου γίνονταν καί σέ ἄλλες πόλεις ἐκτός ἀπό τήν Ἄρτα καί τή Ναύπακτο, ὅπως ἡ Βόνιτσα καί τά Γιάννενα, ὅπου ἔρχονταν καί οἱ ἀντίδικοι (π.χ. Δεληµάρη, *Ἅπαντα*, σ. 296: «ὄψομαι, εἴ γε καί ζῶ, καί Βόνδιτζαν καί Ἄρταν. Ἐκεῖ γοῦν καί σοῦ γενομένου (δηλαδή τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων) καί τοῦ κληρικοῦ σου τούτου καί τοῦ ἀντιδικοῦντος αὐτῷ εἴ τι ἔνι δυνατόν καί ἄμεμπτον, οἰκονομηθήσεται». Ὁ Ἀπόκαυκος στά Γιάννενα εἶχε γνωστούς καί φίλους [Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Δυρραχηνά*: BZ 14 (1905), 574].

830. Ἔτσι, κατηγορεῖ τόν Γεώργιο Δισύπατο, «λογαριαστή», γιά ἔλλειψη δικαιοσύνης στήν κατανομή καί συλλογή τῶν φόρων τῆς περιοχῆς Μαλαίνης (Λαμπρόπουλου, *Ἀπόκαυκος*, σ. 77). Βλ. Γ. Πιτσάκη, *Ἡ κοινωνία*, ὅ.π. (ὑπό ἔκδ.), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Χωματιανός κάνει προσπάθειες νά θεμελιώσει τήν κρίση του, μέ παραπομπές σέ νομικά ἔργα τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ ὁ Ἀπόκαυκος διαθέτει κυρίως ἔμφυτη νομική σκέψη, παραπέμποντας καμιά φορά καί σέ ἀρχαίους συγγραφεῖς. Γενικά καί οἱ δυό τους συνεχίζουν νά ἐκφράζουν τήν ἐνιαία νομική σκέψη καί στό χῶρο τοῦ κοσμικοῦ δικαίου.

831. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 159, 230, 268, 290, 448 κ.λπ.

832. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 178, 194, 226, 268, 442, 504, 538. Βλ. καί Karpozilos, *Eccles. controvercy*, σ. 43, ὅπου γίνεται λόγος γιά τή Βαγενητία. Κιουσοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 4.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐγκατέλειψε καί αὐτήν καί τή ζωή τοῦ γεωργοῦ (γιά λεπτομέρειες, βλ. Παράρτημα σ. 299). Ἡ ἀπόφαση ἦταν νά κληθεῖ ὁ Κωνσταντῖνος ἀπό τόν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων νά ἐπιστρέψει στή γυναίκα του καί στήν ἀγροτική ζωή. Ἂν δέν ἐρχόταν ἢ ξανάκανε τά ἴδια, τότε ὁ ἱερέας ἦταν ἐλεύθερος νά βρεῖ ἄλλον γαμπρό[833].

β) Ὁ Στέφανος Μαρδαρόπουλος, ἀπό τά Γιάννενα, ἀπέκτησε τρεῖς θυγατέρες καί πεθαίνοντας δέν ἄφησε «κληρονόμους ἰσομοίρους» τῆς περιουσίας του, σύμφωνα μέ τό νόμο, ἀλλ' ἄφησε «οἰκονόμιον» τή γυναίκα του, ὥστε νά τίς παντρέψει καί νά μοιράσει τήν περιουσία του. Ὅμως ἡ γυναίκα του παντρεύτηκε ξανά, πρίν ἀπό τή μικρή της θυγατέρα, μέ ἀποτέλεσμα, ἡ τελευταία, ὀνόματι Καλή, νά μήν πάρει παρά ἐλάχιστα ἀπό τήν πατρική περιουσία, σέ ἀντίθεση μέ τίς δυό ἄλλες πού πρόλαβαν καί πῆραν μεγάλο μέρος. Ἔτσι ὁ σύζυγος τῆς Καλῆς, Θεόδωρος Διαβατηνός, πριμμικήριος τῶν Βαράγγων στά Ἰωάννινα, κατέφυγε στά δικαστήρια[834]. Ἐρχόμενος στόν Ἀπόκαυκο, τόν ρώτησε, ἂν πρέπει νά μοιρασθεῖ ἰσομερῶς ἡ περιουσία ἢ ἂν αὐτός ὀφείλει νά ἀρκεσθεῖ στή μικρή προίκα πού πῆρε. Ἡ ἀπόφαση πού ἔλαβε ὁ Ἀπόκαυκος καί ἡ Σύνοδος ἦταν ὅτι ἔπρεπε νά μοιραστεῖ ἡ περιουσία τοῦ πεθεροῦ του στά τρία, ὅπως εἶχε τή στιγμή ἐκείνη, ἀλλά νά μήν ἐγερθοῦν ἀπαιτήσεις γιά τήν ἐπικαρπία πού ὅλα αὐτά τά χρόνια ἔλαβαν οἱ σιγαμβροί[835], γιατί διαφορετικά θά ἐνεπλέκοντο σέ δίκη «δυσκόλως λύσιν λαμβάνουσαν». «Τά ἐρωτηθέντα καί διαγνωσθέντα» περιλήφθησαν σέ σημείωμα, «κατά συγχώρησιν τοῦ ἐγχωρίου ἀρχιερέως... τοῖς περί τούτων νόμοις ἀκολουθήσαντες», γιά χρήση σέ παρόμοιες περιστάσεις.

Ὁ Ἀπόκαυκος δέν ἀναφέρει σέ τί εἴδους δικαστήρια θά κατέφευγε στή συνέχεια ὁ Διαβατηνός, ἀλλά αὐτά πιθανῶς νά ἦσαν λαϊκά. Ἴσως ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ὑπόθεση θά ἀποτελματωνόταν εἶναι μιά ἔμμεση ἀρνητική στάση ἀπέναντι στά δικαστήρια αὐτά, ἐκ μέρους τοῦ Ἀποκαύκου, ἀλλά ἴσως καί τῆς κοινῆς γνώμης.

γ) Ὁ Ἀπόκαυκος διαβεβαιώνει τόν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων (Νεόφυτο) ὅτι θά κριθεῖ ἡ ὑπόθεση τοῦ κληρικοῦ πού ἔστειλε στόν ἴδιον, ὅταν βρεθοῦν καί οἱ δυό στή Βόνιτσα ἢ στήν Ἄρτα. Ἐκεῖ θά ἐκδικασθεῖ καί ἡ ὑπόθεση παρόντων τοῦ κληρικοῦ καί τοῦ ἀντιδικοῦντος[835α].

833. Bees, *Unedierte*, σ. 162-3, 57. Κιουσοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 25.

834. Bees, *Unedierte*, σ. 60: «... καί φιλονεικίαν ἐντεῦθεν καί δικαστηρίων ἀναψηλάφησιν μέσον τῶν τριῶν συγγαμβρῶν ἐνέσπειρε».

835. Bees, *Unedierte*, σ. 60: «ἵνα μή τήν παρά τῶν συγγαμβρῶν αὐτοῦ προκατοχήν καί προκάρπισιν ὁ πριμμικήριος εἰς μέσον προθέμενος... ὄχλον μέγα εἰσαγάγῃ ἑαυτοῦ τε μέσον καί τῶν συγγαμβρῶν αὐτοῦ...». Βλ. καί Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Κανονικαί πράξεις*, σ. 63: «ἐξ ἴσου κληρονομοῦσι πάντες καί πρῶτοι καί ὕστεροι», σ. 64: «... διατηρῆσαι ὀφείλει τά ἐκ τοῦ πρώτου γάμου τοῖς παισί τοῦ ἀποιχομένου ἀνδρός αὐτῆς πράγματα πάντα ἀκολόβητα καί ἀπρόσφατα» καί σ. 65: «Ὅθεν καί ἡ γυνή σοῦ ἡ Καλή, ὦ Διαβατηνέ, ὡς νομίμως συναφθεῖσα σοι καί ὡς θυγάτηρ γνήσιος οὖσα τοῦ Μαρδαροπούλου ἐκείνου καί κληρονόμος, ἴσως ταῖς ἄλλαις ἀναφυεῖσα, ἔξει καί αὕτη δικαίως τήν ἰσοκληρίαν καί ἰσομοιρίαν ἀπό τῶν πατρικῶν αὐτῆς πραγμάτων».

835α. Bees, *Unedierte*, σ. 142: «... εἴ τε ἐνι δυνατόν καί ἀμεμπτον, οἰκονομηθήσεται· ἀκούω δέ,

Σχετικά μέ τίς ὑποθέσεις, γιά τίς ὁποῖες ἡ ἀπάντηση ἦρθε ἀπό τήν Ἀχρίδα, στήν ΚΖ, ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων ζητᾶ τή γνωμοδότηση τοῦ Χωματηνοῦ μέσω ἐπιστολῆς («ἡ ἱερότης σου ἠξίωσε μαθεῖν δι' ἡμετέρου γράμματος, παρ' ἡμῶν»), ὥστε νά εἶναι περισσότερο βέβαιος γιά τήν ὀρθότητα τῆς ἀπόφασης πού θά πάρει ὁ ἴδιος στό τοπικό ἐπισκοπικό δικαστήριο, στά Γιάννενα[836], δεδομένου ὅτι ἐπρόκειτο γιά λεπτή ὑπόθεση ὄχι μόνο παλλακείας ἀλλά καί ἔμμεσης δολοφονίας (βλ. Παράρτημα, σ. 300-01). Ἡ δεύτερη ὑπόθεση, ΞΣ, ἀφορᾶ στόν διάκονο Θεόδωρο Καντακουζηνό, πού, ὅπως εἴπαμε, στάλθηκε στήν Ἀχρίδα, γιά νά ἐκδικαστεῖ ἐκεῖ ἡ ὑπόθεσή του. Πρόκειται γιά προίκα πού δόθηκε στή σύζυγό του, προίκα πού ἀρχικά ἀνῆκε στόν πρῶτο σύζυγο τῆς πεθερᾶς του, ἀλλά κληρονόμησε ἡ ἴδια ἡ πεθερά του, μέ διαθήκη, μετά τό θάνατο τούτου, καθώς καί τοῦ παιδιοῦ πού ἔκανε ἀπ' αὐτόν. Τό ἱερό δικαστήριο ἀποφάσισε ὅτι ἡ προίκα σωστά δόθηκε στή σύζυγο τοῦ Καντακουζηνοῦ καί ὅτι δέν εἶχε δικαίωμα κάποια μακρινή συγγενής τοῦ πρώτου συζύγου, πού εἶχε ἐγείρει τό ζήτημα μέ σκοπό νά κληρονομήσει, δεδομένου μάλιστα ὅτι εἶχε περάσει ἀπό τή σύνταξη τῆς διαθήκης καί μεγάλο χρονικό διάστημα[837].

Ἡ τρίτη ὑπόθεση (ΠΖ) εἶναι πολύ πιό ἐνδιαφέρουσα. Ὁ ἀπεσταλμένος, Θεόδωρος Καντακουζηνός, ἐπέστρεψε στά Γιάννενα μέ τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα τοῦ ἐπισκόπου του, ἄν ἔπρεπε κάποιος διάκονος πού ἦταν συγχρόνως καί ταβουλάριος νά στερηθεῖ τό ἱερατικό του ἀξίωμα (ὄχι ὅμως καί τήν ἰδιότητα τοῦ ταβουλαρίου), ὡς συκοφάντης, ἐπειδή εἶχε ἐπιβάλει χρηματική ἀγωγή ἐναντίον λαϊκοῦ καί τοῦτος ἀθωώθηκε, ἔπειτα ἀπό κρίση τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντα. Ἀπόδειξη τῆς ἀθωότητάς του ἦταν ὅτι ὁ κατηγορούμενος ἔπιασε πυρακτωμένο σίδερο, χωρίς νά πάθει τίποτε[838]. Ἐνδιαφέρον στήν ὑπόθεση αὐτή παρουσιάζει ὄχι μόνο ὅτι ὁ τοπικός ἄρχοντας (καί ἡ τοπική κοινωνία) προτίμησε τή θεοκρισία ἀπό τά ἀνθρώπινα δικαστήρια, ἀλλά καί τό δίλημμα τοῦ ἐπισκόπου, πού προτίμησε νά μή διακινδυνεύσει ἀλλά νά στείλει τήν ὑπόθεση στόν Χωματηνό, καθώς καί ἡ ἀπάντηση τοῦ Χωματηνοῦ, ἀφοῦ ἡ γνωμοδότηση δέν ἔβλαπτε κα-

ὅτι καί τῆς οἰκίας τῆς πενθερᾶς τοῦ παρόντος ἐπιλαμβάνεται· καί ἡμεῖς περί ὁσπιτίων ἕως τοῦ νῦν οὐκ ἠκούσαμεν καί ἔστω ἡσυχάζων ὁ παπᾶς Ἰωάννης καί ἀπεχόμενος τούτων, ἕως ὅτου καί περί αὐτῶν ἀκούσομεν». Βλ. καί Λαμπρόπουλου, *Ἀπόκαυκος*, σ. 150, 243.

836. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 120, Ἐπίσκοπος *Ἰωαννίων*, ἀσφαλῶς, δηλ. Ἰωαννίνων· πρβλ. Χαλκοκονδύλης, σ. 28: *Ἰωαννίων τήν πόλην*, μολονότι στήν ὑπόθεση ΡΜΣ΄, στ. 568, μνημονεύεται ἐπίσκοπος *Ἰλλυριῶν* ἤτοι *Ἰανίνων* (ἑπομένως πόλη στήν Ἀλβανία, μᾶλλον τά Κάνινα). Δέ νομίζω ὅτι πρέπει νά ἔχουμε ἀμφιβολίες καί γιά τίς δυό ἄλλες δικαστικές ὑποθέσεις, γιατί ὁ ἐπίσκοπος μνημονεύεται ὡς Ἰωαννίνων. Ἐξ ἄλλου, στήν περίπτωση ΞΣ (σ. 289-294), γίνεται λόγος γιά τή μακρά, τραχεῖα καί ἀργαλέα ὁδό, πού πῆρε ὁ Θεόδωρος Καντακουζηνός γιά νά ἔρθει στήν Ἀχρίδα, κάτι πού ἁρμόζει περισσότερο στά Γιάννενα καί λιγότερο στά Κάνινα. (Γιά μακρά ὁδό γίνεται ἐπίσης λόγος, ὅταν οἱ ἀπεσταλμένοι ἔρχονται ἀπό τή Θεσσαλονίκη (σ. 455), τή Βαγενητία κ.λπ.).

837. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 289-294.

838. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 389.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νένα. Ἐνδεικτικό τῆς δυσκολίας πού εἶχαν οἱ ἱεράρχες μέ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν κρίση, ἦταν σέ ὑπόθεση στήν Ἄρτα, ὅπου ὁ στρατιώτης Μανουήλ Μονομάχος ζητοῦσε νά κριθεῖ ἡ γυναίκα του, μέ τό ἀγγιγμα πυρακτωμένου σιδήρου, ἐπειδή τήν ὑποπτευόταν γιά μοιχεία, καί τό ἀδιέξοδο πού δημιουργήθηκε[838α]. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι στήν περίπτωση τοῦ Καντακουζηνοῦ, τό ἐρώτημα ἦταν, ἂν ὁ ἐν λόγω διάκονος θά ἔχανε μόνο τήν ἐκκλησιαστική του ἰδιότητα. Ἄρα ὁ ἐπίσκοπος (καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος) ἔκρινε μόνο γιά ὅ,τι ἀφοροῦσε τήν Ἐκκλησία: Ἡ ἀπάντηση τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἀχρίδας ἦταν ἀθωωτική γιά τόν διάκονο. Ἡ ἐπαφή μέ πυρακτωμένο σίδερο, «ἡ τοῖς πολλοῖς ἀντί ὅρκου λογιζομένη καί δοκοῦσα φανερόν ποιεῖν τό λανθάνον καί ἀμφίβολον τῆς... ὑποθέσεως», ἀγνοεῖται ὄχι μόνο ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς ἀλλά καί ἀπό τούς πολιτικούς νόμους καί εἶναι βαρβαρική συνήθεια. Πολλοί μέ αὐτή τή μέθοδο δικαιώθηκαν «διά τινων γοητειῶν καί ἐπῳδῶν». Ὅμως οἱ ἱεράρχες δέν εἶναι ἀπόλυτοι. Οὐσιαστικά ἐκφράζουν ἀδυναμία νά δώσουν σαφή ἀπάντηση, ἐνῶ συγχρόνως γίνεται λόγος γιά «θαῦμα» (παράδοξο) καί γιά ἀποδοχή τῆς θεοκρισίας ἀπό τό νόμο[839], μολονότι γνωρίζουμε ὅτι καί οἱ δυό ἱεράρχες ἀποδοκίμαζαν τή θεοδικία, ὡς ἄγνωστη στό Βυζάντιο[840].

Ἐκτός ἀπό τά Συνοδικά, λειτουργοῦσαν, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, καί τά Ἐπισκοπικά δικαστήρια, στίς κατά τόπους ἕδρες τῶν ἐπισκοπῶν, ὅπου ἐκδικάζονταν οἱ ὑποθέσεις (π.χ., στά Γιάννενα ἡ ὑπόθεση παλλακείας), πρίν πάνε, κατόπιν συνεννοήσεως, στά ἀνώτερα δικαστήρια τῆς Ἄρτας καί Ἀχρίδας. Ἔτσι, κάποιος ἐπίσκοπος, προφανῶς, Ἰωαννίνων (ἤ Βελᾶς) γράφει στόν Ἀπόκαυκο[841], ὅτι ἔπρεπε νά κλείσει τήν πόρτα τοῦ δικαστηρίου στόν ἱερέα καί πρωτοπαπά Μανουήλ καί νά μήν ἀκούσει γιά τήν ὑπόθεση πού τοῦ ἀφηγήθηκε ἐναντίον τοῦ εὐλαβοῦς ἱερέως Βασιλείου τοῦ Καλοκαιροῦ, «ἀκούσαντα τιμηθῆναι (τιμηθῆναι;) ταύτην παρά δικοῖν οὕτω μεγίστοιν ἀνδροῖν, σοῦ τε δηλαδή, τοῦ τῆς δικαιοσύνης στάθμης, καί τοῦ πανευκλεοῦς μεγάλου λογαριαστοῦ, ἀνδρός δικότριβος ὄντος καί περί τό θεμιστεύειν ἐντεθραμμένου». Ἡ

838α. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Συνοδικά γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου*, «Βυζαντίς» Α΄, τεῦχ. 1, σ. 28.

839. Χωνιατιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 392-393: «Οὐδ' ἡμεῖς ἔχομέν τι γνωμοδοτεῖν ἐπί τῇ ὑποθέσει περί ἧς ἡμῖν ἡ σή ἱερότης ἀνήνεγκεν· οὔτε γάρ τόν κατηγορήσαντα συκοφάντην καλέσαι δυνάμεθα, οὔτε τόν κατηγορηθέντα ἀθῷον κατά τούς τῶν Ῥωμαίων νόμους, ἡγήσασθαι, κἄν τό θαῦμα ἴσως τοῦτον ἀθῷον ποιῇ... ἐπειδή ἡ ἐπαφή τοῦ σιδήρου οὐ καθαρῶς εἰκονίζει τό τέλειον, κἄν τά μάλιστα δεχτή τοῖς νόμοις...». Βλ. καί Κιουσοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 70, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος δέχθηκε τήν ἀπαίτηση τοῦ Μαν. Μονομάχου νά πιάσει ἡ σύζυγός του πυρακτωμένο σίδερο.

840. Πιτσάκη, *Ἡ κοινωνία*, ὅ.π., Ἀναγκάζονται νά δώσουν κάποια ἀπάντηση, ἀφοῦ οἱ ἀντίδικοι πιέζουν, ἀναθέτοντας συνήθως παρόμοιες ὑποθέσεις σέ διακόνους ἤ ἱερεῖς.

841. Bees, *Unedierte*, σ. 146, 231, ὅπου σημειώνεται ὅτι κατά πάσα πιθανότητα τό κείμενο δέ γράφτηκε ἀπό τόν Ἀπόκαυκο, ἀλλά ἀπό ἐπίσκοπο.

ὑπόθεση ἀφοροῦσε τήν κυριότητα κάποιου μύλου καί μνημονεύεται ἐπικύρωση «τῶν πρό ἡμῶν μακαριωτάτων ἀρχιερέων, Ἰωαννίνων τε καί Βελᾶς», πράγμα πού δείχνει ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιά τό ἐπισκοπικό δικαστήριο τῶν Ἰωαννίνων (ἤ λιγότερο πιθανό τῆς Βελᾶς). Φαίνεται πώς ἡ ὑπόθεση εἶχε ἐκδικασθεῖ στά Γιάννενα καί ὁ πρωτοπαπᾶς Μανουήλ κατέφυγε στή συνέχεια στόν Ἀπόκαυκο.

Τό ἐκκλησιαστικό δικαστήριο τῶν Ἰωαννίνων συνέχισε βέβαια νά λειτουργεῖ καί ὅταν τά Ἰωάννινα ἔγιναν μητρόπολη (ὅπως εἴδαμε, τοῦτο φαίνεται ἔμμεσα καί ἀπό τό χρυσόβουλλο τοῦ 1319), ἀλλά καί ὕστερα ἀπό τήν ἅλωση, ἀφοῦ στόν Ὁρισμό τοῦ Σινάν πασᾶ ἀφήνεται στό μητροπολίτη «νά ἔχη τήν κρίσιν του τήν ρωμαϊκή»[842]. Τέλος, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι κατά τήν παραπομπή τῶν ὑποθέσεων σέ ἀνώτερο ἐκκλησιαστικό δικαστήριο, ἐκτός Ἰωαννίνων, ὑπῆρξε συνεργασία μεταξύ ἐπισκόπου καί μητροπολίτου Ἀποκαύκου, ἄν καί μικροπροβλήματα πρέπει νά ἀναφύονταν. Γενικά ὑπῆρξε ἐμπιστοσύνη μεταξύ τους, ὅπως γίνεται φανερό καί ἀπό τήν ἀνάθεση τῆς ἐκδίκασης τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στό «παροικικό» τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων καί σ' ἐκεῖνο τοῦ μεγάλου Ἀρχιστρατήγου, πού ὁ Ἀπόκαυκος ἀνέθεσε στόν τοπικό ἐπίσκοπο.

ζ) Ἡ Ἐκκλησία καί ὁ μητροπολίτης

Ὅπως εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε ὡς τώρα, ἡ ἐξουσία τῆς Ἐκκλησίας στούς λαϊκούς ἐκφραζόταν κυρίως μέ τή συμμετοχή της στή Δικαιοσύνη. Φαίνεται ὅμως πώς στά Γιάννενα, μία ἡμιανεξάρτητη οὐσιαστικά πόλη, ὅπου ἐμφανίζονται ἰσχυρές τοπικές κοινωνικές δυνάμεις[843], εἶχε παραχωρηθεῖ στό μητροπολίτη, τουλάχιστο πρακτικά, ἀπό τήν κεντρική κυβέρνηση τῆς Κωνσταντινούπολης, πρόσθετη ἐξουσία. Τοῦτο γίνεται φανερό κυρίως ἀπό τήν πατριαρχική πράξη τοῦ ἔτους 1337 ἤ 1338 πού ἐξαπολύθηκε μετά τήν ἐκ νέου ὑποταγή τῶν Γιαννιωτῶν, ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἰωάννη Ὀρσίνι.

Στό γνωστό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ἀναφέρεται ὅτι ὡς τότε τά Γιάννενα, «ἐπηρεάζοντος σατάν βασκανίᾳ», δέν ἀνῆκαν στό Ρωμαϊκό κράτος. Τήν ἐποχή ὅμως αὐτή ζοῦσαν στήν πόλη «νουνεχεῖς ἄνδρες», πολύ καλύτεροι ἀπό τούς παλαιότερους, οἱ ὁποῖοι προτιμοῦσαν «ἀντί τοῦ νοσεῖν, ὑγιαίνειν», μέ ἀποτέλεσμα νά ὑποταγοῦν «τῇ κοινῇ τῶν Ρωμαίων... ὁλομελείᾳ»[843α]. Ἀργότερα,

842. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 64.

843. Oikonomides, *Pour une typologie*, σ. 169.

843α. Miklosich-Müller, *Acta*, σ. 78, 79. Βλ. παραπάνω, σημ. 28, 31α, 88α, ὅπου τά σχετικά μέ τά προβλήματα πού δημιουργοῦνται ἀπό τό τμῆμα τοῦτο τοῦ χρυσοβούλλου, πού ἀναφέρεται στήν ἱστορία τοῦ ζητήματος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δμως, δπως γίνεται φανερό ἀπό τό πατριαρχικό ἔγγραφο, τοῦ 1337-38 τά πράγματα ἄλλαξαν καί πάλι[844]. Οἱ Γιαννιῶτες δέχθηκαν ὡς ἡγεμόνα τόν Ἰωάννη Ὀρσίνι, ἐνῶ μετά τό θάνατο τοῦ τελευταίου (1336-37) ἔδωσαν ὅρκο ὑποταγῆς στή γυναίκα του καί τό παιδί του. Ἐν συνεχείᾳ ἄλλαξαν γιά μιά ἀκόμη φορά γνώμη καί ὑπετάγησαν στόν αὐτοκράτορα, ζητώντας τήν «προσήκουσαν θεραπείαν», δπως θά φαινόταν ἁρμόζουσα στήν ἱερά καί θεία Σύνοδο, ἀναφέροντας, μάλιστα, δτι τήν ἐποχή πού εἶχαν ἀποστατήσει, οἱ ἱερεῖς, ντυμένοι μέ ἱερατικές στολές καί κρατώντας στά χέρια τους εὐαγγέλια, ἀπειλοῦσαν μέ ἀφορισμούς τούς πολίτες ἐκείνους πού θά ἔρχονταν σέ ἐπαφή μέ τήν «κεφαλή» πού ἔστειλε ὁ αὐτοκράτορας, ἀκόμη καί μέσω μηνυμάτων ἤ γραμμάτων. Ἡ Ἱερά Σύνοδος στήν Κωνσταντινούπολη ἀπεφάνθη δτι εἶχαν περιπέσει στό ἔγκλημα τῆς ἐπιορκίας, ἀφοῦ παρέβησαν τούς ὅρκους πού εἶχαν δώσει στόν αὐτοκράτορα, καί ἐπέβαλε ἐπιτίμια, ἀνάλογα μέ τήν περίσταση:

Ἐκεῖνοι πού εἶχαν συμβάλει στήν ἀποστασία τοῦ Ἰωάννη Ὀρσίνι καί ἦσαν ἐπίσης αἴτιοι τῶν ὅρκων πρός τή χήρα σύζυγό του καί τό παιδί τους τιμωροῦνταν περισσότερο (θά ἀπεῖχαν ἐπί τρία χρόνια ἀπό τή θεία κοινωνία, θά στέκονταν δέ, «προσκλαίοντες», ἔξω ἀπό τήν ἐκκλησία, γιά τρεῖς μῆνες, διάστημα κατά τό ὁποῖο, μεταξύ τῶν ἄλλων δέν θά τρῶγαν κρέας κ.λπ.). Μικρότερες τιμωρίες προβλέπονταν γιά ὅσους τούς ἀκολούθησαν μέ τή βούλησή τους (θά ἀπεῖχαν ἀπό τή θεία κοινωνία γιά δυό χρόνια, ἀπό κρεωφαγία γιά δυό μῆνες κ.λπ.), ἐνῶ γιά αὐτούς πού ἀναγκάσθηκαν καί παρασύρθηκαν νά γίνουν ἐπίορκοι, τά ἐπιτίμια ἰσχυαν μόνο γιά ἕνα χρόνο. Ἄν μεταξύ αὐτῶν ἦταν ἱερωμένοι, θά ἀργοῦσαν ἀπό κάθε ἱερατικό ἔργο γιά τρία, δύο ἤ ἕνα χρόνο, ἀνάλογα μέ τήν κατηγορία στήν ὁποία ἀνῆκαν, σύμφωνα μέ τά παραπάνω. Οἱ γυναῖκες καί τά παιδιά θά ὑπέκειντο στά ἐπιτίμια γιά διάστημα σαράντα ἡμερῶν. Ἀπό τή στέρηση τῆς θείας κοινωνίας ἐξαιροῦνταν ὅσοι ἦταν ἄρρωστοι. Τέλος, σχετικά μέ τόν ἀφορισμό, εἶχαν εὐθύνη καί αὐτοί πού τόν περιφρόνησαν ἀλλά καί οἱ ἱερεῖς πού τόν ἐκφώνησαν, δεδομένου δτι τοῦτο ἦταν ἔργο μόνον τοῦ ἀρχιερέως (ἐξ ἄλλου, σημειώνεται, ἀφορισμός γίνεται σπάνια, βάσει θείων κανόνων καί νόμων). Γιά τούς παραπάνω, τά ἐπιτίμια ἰσχυαν γιά τρία χρόνια καί ἀφηνόταν ἡ ἐκτέλεσή τους στόν ἀρχιερέα Ἰωαννίνων.

Καθώς φαίνεται, στά Γιάννενα, στήν ἀρχή, ἐνισχύθηκε ἡ μερίδα ἐκείνη πού ἤθελε νά ἐξακολουθεῖ ἡ πόλη νά μένει ἀνεξάρτητη, ὄντας πιστή στούς Ὀρσίνι πού θεωροῦσαν (ἐξ αἰτίας ἴσως καί τῶν προνομίων πού εἶχε παραχωρήσει ὁ Ἰωάννης Ὀρσίνι), περισσότερο δικούς τους ἀπό τόν μακρινό Βυζαντινό αὐτοκράτορα[845]. Γενικά, οἱ Γιαννιῶτες καί μέ τήν μετέπειτα συμπεριφορά τους

844. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Α΄, σ. 171 κ.ἑ. Kresten, *Marginalien*, σ. 128.
845. Πρβλ. Nicol, *Despotate*, σ. 108.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(κλήση Θωμᾶ Πρελούμπου, Essau Buoldemonti, Καρόλου Τόκκου, ὡς ἡγεμόνες τους) ἀπέδειξαν ὅτι πάνω ἀπ' ὅλα ἔβαζαν τό συμφέρον τῆς πόλης τους. Τελικά, παρά τούς ἀφορισμούς, ἡ παρουσία τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων στήν περιοχή φαίνεται πώς ἦταν καταλυτική γιά ἐκείνους πού ἤθελαν νά ὑποταγοῦν στόν ἐκπρόσωπο καί γαμπρό τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Γ΄, πού ἔφερε τόν τίτλο τοῦ πιγκέρνη, δηλαδή ἐπικέρνη, οἰνοχόου (πιθανότατα ὁ Ἰωάννης Ἄγγελος, ἐξάδελφος τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ)[846].

Οἱ ἱερεῖς συμμετεῖχαν στή διένεξη καί ἄν πάρουμε κατά γράμμα τό κείμενο παρουσιάζονται ὅλοι ὡς ὑποστηρικτές τῶν Ὀρσίνι[847], ἴσως ἀναγκασμένοι νά ἐπιβάλουν τήν τήρηση τῶν ὅρκων πού πρίν εἶχαν κάνει, ὑπέρ τῶν Ὀρσίνι, γιά θρησκευτικούς λόγους. Ἔμμεσα γίνεται φανερό ὅτι δέν ὑπῆρξε ἐκείνη τή στιγμή στά Γιάννενα μητροπολίτης[848]. Λιγότερο πιθανό εἶναι νά μήν εἶχε ἐκλεγεῖ, ἀπό τό νά ζοῦσε ἐκτός πόλεως. Ὑποθέτουμε, λοιπόν, ὅτι ὁ μητροπολίτης εἶχε ἀναγκασθεῖ νά ἐγκαταλείψει τήν πόλη (ὅπως ἀργότερα, ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου), ἡ Ἐκκλησία στά Γιάννενα οὐσιαστικά εἶχε μείνει ἀκέφαλη καί οἱ ἱερεῖς πῆραν τό μέρος τῶν κρατούντων εἴτε οἰκειοθελῶς, προσπαθώντας νά ἐπιβάλουν τήν τήρηση τῶν ὅρκων πρός τούς Ὀρσίνι, εἴτε, ἴσως μερικοί ἀπ' αὐτούς, ἀναγκαστικά.

Ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τή Συνοδική πράξη γιά τά Ἰωάννινα, γιά πολλά χρόνια (ἀναφέρονται ὀγδόντα χρόνια, μπορεῖ ὅμως νά εἶναι λιγότερα), ἡ κατάσταση στή μητρόπολη Ἰωαννίνων δέν ἦταν ὁμαλή. Εἶχαν ὡς τότε χειροτονηθεῖ μόνο τρεῖς μητροπολίτες, ἀπό τούς ὁποίους δύο εἶχαν πάει στά Γιάννενα, ἐνῶ ὁ τρίτος δέν μπόρεσε νά ἀσκήσει τά καθήκοντά του, «διά τάς ἐπιφυεῖσας τοῖς ἐκεῖ πράγμασι τηνικαῦτα συγχύσεις καί περιστάσεις»[849]. Προφανῶς οἱ δύο μητροπολίτες ἔφθασαν τό 1318-19, μετά τήν ἀνύψωση τῶν Ἰωαννίνων σέ μητρόπολη καί τό 1337-8, ὕστερα ἀπό τή δεύτερη ὑποταγή. Ὁ τρίτος μητροπολίτης δέν εἶναι γνωστό πότε ἐξελέγη, πρέπει ὅμως νά συνέπεσε ἤ μέ τήν περίοδο πού στά Γιάννενα ἡγεμόνευε ὁ Ἰωάννης Ὀρσίνι ἤ ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος[850].

Ἡ ἀνώμαλη αὐτή κατάσταση ἔφερε μεγάλες τριβές. Ὅταν τό ρεῦμα ὑπέρ τῆς ὑποταγῆς στόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα διογκώθηκε, οἱ κρατοῦντες χρησι-

846. Nicol, *Despotate*, σ. 107.

847. Miklosich-Müller, *Acta*, σ. 172: «... ὡς τῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ πόλει ἱερέων ἐνδυσαμένων τάς ἱερατικάς στολάς... ἀφορισμός ἐκπεφώνηται...».

848. Oikonomides, *Pour une typologie*, σ. 170. Πρβλ. Nicol, *Despotate*, σ. 235.

849. Miklosich-Müller, Α΄, σ. 470. Βλ. καί Ε. Χρυσοῦ, *Προαγωγή*, σ. 345: «Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ὁ πατριάρχης Φιλόθεος δέ γνώριζε τό πραγματικό πολιτικό πλαίσιο καί τίς λεπτομέρειες τῆς προαγωγῆς τῶν Ἰωαννίνων... Τό 1365 ἀποφάσισε νά τακτοποιήσει τήν ἐκεῖ κατάσταση, στέλνοντας νέο μητροπολίτη».

850. Asdracha, *Deux actes*, σ. 169, 171. Βλ. καί Nicol, *Despotate*, σ. 235. Darrouzès, *Régestes*, σ. 138, ὅπου ἐκφράζονται ἀμφιβολίες γιά ὕπαρξη μητροπολίτη στά Γιάννενα ἀκόμη καί τό 1318.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μοποίησαν τό τελευταῖο μέσο, τόν ἀφορισμό ἐκ μέρους τῶν ἱερέων (ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε μητροπολίτης), γιά νά τήν ματαιώσουν, ἀλλά χωρίς ἐπιτυχία. Ἡ πόλη παραδόθηκε στόν «εἰς κεφαλήν τοῦ ἐκεῖσε μέροις ταχθέντι», γαμπρό τοῦ αὐτοκράτορα καί ἦρθε ἡ ὥρα τῆς τιμωρίας τῶν κατοίκων της, οἱ ὁποῖοι ἐπανειλημμένα ἀπίστησαν.

Φαίνεται πώς κανείς ἀπό τούς ὑπεύθυνους στήν πόλη δέν τιμωρήθηκε κατά πολιτικό τρόπο, σέ λαϊκά δικαστήρια (μέ ἐξορίες, δημεύσεις κ.λπ.) ἀλλά ὅλοι, ὅπως εἶχαν ζητήσει, μέσω θρησκευτικῶν ἐπιτιμίων πού ἐπιβλήθησαν ἀπό τήν Ἱ. Σύνοδο, δηλαδή ἐκκλησιαστικό δικαστήριο. Κανείς δηλαδή δέν τιμωρήθηκε γιά καθοσίωση ἀλλά γιά ἐπιορκία[851]. Ἡ θέληση γιά ἐπιείκια εἶναι φανερή. Ὅμως, κανείς ἀπό τούς κατοίκους δέν ἔμεινε ἀτιμώρητος· ἀκόμη οὔτε οἱ ὀπαδοί τοῦ αὐτοκράτορα, ἐπειδή «περιφρόνησαν» τόν ἀφορισμό, μολονότι αὐτός δέν ἔπρεπε νά εἶχε ἐκφωνηθεῖ. Τοῦτο μπορεῖ νά ἔγινε γιά λόγους θρησκευτικῆς αὐστηρότητας ἤ γιά νά μήν εἶναι κανείς ἀπό τούς ἄρχοντες παραπάνω ἀπό τό μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος εἶχε τό δικαίωμα νά μετριάσει τίς ποινές τους μέσα στήν τριετία[852] ἀνάλογα, βέβαια, μέ «τήν συντριβήν» καί τήν εἰλικρινή μεταμέλεια τοῦ καθενός. Ὁ Kresten ὁρίζει τίς ποινές τό φθινόπωρο τοῦ 1337 ἤ τό χειμώνα τοῦ 1337-38 καί τίς θεωρεῖ ἐνέργεια τῆς Ἐκκλησίας πού ἐνίσχυε τίς στρατιωτικές δραστηριότητες τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ στήν περιοχή[853]. Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη πώς ἐκεῖνοι πού ἤθελαν νά ὑποταγοῦν στόν αὐτοκράτορα, «ἔγραψαν καί ἐμήνυσαν καί καταστάσεις ἑαυτῶν χάριν ἐποιήσαντο, ἃς ἐποίησαν», γίνεται φανερό ὅτι ὅλα ὅσα συνέβησαν στήν πόλη ἔγιναν μέ λεπτομέρεια γνωστά, δηλαδή σέ ποιά παράταξη ἀνῆκε ὁ καθένας, πρίν ἀπό τήν παράδοση τῆς πόλης. Θά εἶχαν γίνει πολλές συγκεντρώσεις, συζητήσεις καί διαμάχες.

Εἶναι σαφές ἀπό τά παραπάνω ἡ ἡγετική θέση τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων, στήν κρίση τοῦ ὁποίου βρισκόταν σχεδόν ἀποκλειστικά ἡ διάρκεια τῆς τιμωρίας τοῦ καθενός, καί μποροῦμε νά καταλάβουμε, γιατί καί ἀργότερα, ἐπί Θωμᾶ Πρελοΐμπου, ὁ μητροπολίτης εἶχε ἐκτοπισθεῖ καί πάλι καί δημευτεῖ μέρος τῆς περιουσίας τῆς μητροπόλεως, μολονότι ὁ Θωμᾶς ἦταν εὐσεβής χριστιανός (κατεσκεύαζε ἐκκλησίες καί μοναστήρια καί τούς προσέφερε πολλά

851. Πρβλ. Kresten, *Marginalien*, σ. 127.

852. Πρβλ. Οἰκονομίδη, *Pour une typologie*, σ. 170-171: «Ce dernier point, qui condamne certains partisans de l'empereur pour s'être opposés à une excommunication illégale, est difficilement compréhensible. Darrouzès attribuait à rigorisme "à des situations locales et à des rapports entre divers partis difficiles à préciser". On peut se demander aussi si cette clause ne visait à abolir certains privilèges ou autres avantages outranciers que ces personnages auraient obtenus grâce à leur ralliement rapide à la cause de Constantinople. Car le patriarche ajoute que le métropolite qui se rendrait à Jannina aurait le droit de modifier cette peine dans l'avenir — donc cette peine aurait pu servir de moyen de pression aux mains du future métropolite».

853. Kresten, *Marginalien*, σ. 120 κ.ἑ.

ἀφιερώματα). Ὁ μητροπολίτης συμμετεῖχε τῆς ἐξουσίας καί μάλιστα ὑπέρ τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινούπολης καί ὁ Θωμᾶς δέν ἦταν δυνατό νά τό ἀνεχθεῖ, ἀκόμα οὔτε ὅταν ἀνακηρύχθηκε δεσπότης ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὁπότε ἐπέστρεψε μέν τήν περιουσία στήν Ἐκκλησία ἀλλά δέν ἐπέτρεψε τήν ἐπιστροφή τοῦ μητροπολίτη. Ἀντίθετη στάση κράτησε ὁ Ἰζαού, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο εὐνόησε τήν παραμονή τοῦ μητροπολίτη στά Γιάννενα, ἀλλά τοῦ ἐπέτρεπε νά λαμβάνει μέρος καί στή βουλή του, πράγμα πού σημαίνει τέλεια ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων (ὄχι μόνο ἐπιστροφή τοῦ μητροπολίτη καί τῆς περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί συμμετοχή στή διαχείριση τῶν κοινῶν).

Ὁ ρόλος πού ἦταν προορισμένος νά ἔχει ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων, συμβάλλοντας στήν διατήρηση τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας στά Γιάννενα καί τή γύρω περιοχή, εἶναι ἕνας ἀκόμη πρόσθετος λόγος πού ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι ἡ μητρόπολη ἱδρύθηκε ἀμέσως μετά τήν ὑποταγή της, γιά πρώτη φορά, στούς Βυζαντινούς, τό 1318-19[854], ἵδρυση πού συνοδεύτηκε ἀπό σημαντικές προσφορές οἰκονομικοῦ περιεχομένου. Στή βυζαντινή πρωτεύουσα γνώριζαν καλά ὅτι οἱ καιροί ἦταν ἀσταθεῖς καί ὅτι ἡ ἐξουσία στίς ἀπομακρυσμένες ἡμιανεξάρτητες πόλεις ἄλλαζε εὔκολα χέρια. Ἀντίθετα, ἕνας ἐκλεκτός τοῦ πατριαρχείου μητροπολίτης, σέ μιά πλούσια καί ἰσχυρή μητρόπολη, θά συνέβαλλε, ὅσο ἦταν δυνατό, στή διατήρηση τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας στήν περιοχή του.

Σέ περίπτωση πού δέν ὑπῆρχε μητροπολίτης, ἡ μητρόπολη λειτουργοῦσε ὑπό τόν ἀρχιμανδρίτη καί τούς ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούχους, πού στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύονται ὡς «ἄρχοντες τῆς ἐκκλησίας»[855], ἴσως μάλιστα μέ τούς πιό ἀναγκαίους, ὅπως π.χ. ὁ Νικόλαος, ἀναγνώστης καί νομικός τῆς μητρόπολης, πού εἶχε συντάξει δωρητήριο ἔγγραφο τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου. Ἐπί πλέον, ἀπό τίς πηγές, γνωρίζουμε τά ἀξιώματα τοῦ μεγάλου οἰκονόμου (ὑπεύθυνος γιά τήν οἰκονομική διαχείριση) καί τοῦ σακελλίου[856], καθώς καί τοῦ ἀρχιδιακόνου, ἀναγνώστη κ.λπ. Πιθανῶς τά ἐκκλησιαστικά αὐτά ἀξιώματα καλύπτονταν κυρίως ἀπό οἰκογένειες τῆς ντόπιας ἀριστοκρατίας[857].

854. Ε. Χρυσοῦ, *Προαγωγή*, σ. 340 κ.ἑ., ὅπου προτείνεται ἡ παραπάνω χρονολογία, κατόπιν πολλῶν, ἐπιχειρημάτων. Ἂν δεχτοῦμε ὡς χρονολογία ἵδρυσης τό 1285, μᾶλλον τά προνόμια ἄργησαν.

855. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 233. Πρβλ. Ψευδοκωδινός, σ. 318: «Τῆς ἐκκλησίας τάς τιμάς καί τάς διακονίας...».

856. Βλ. παραπάνω, σ. 151. Πρβλ. Ψευδοκωδινός, σ. 318.

857. Ἔνδειξη γιά τοῦτο, ἡ περίπτωση τοῦ διακόνου Θεόδ. Καντακουζηνοῦ (βλ. παραπάνω, σ. 207). Κάτι παρόμοιο γινόταν στήν Ἀθήνα καί τίς Σέρρες (Angold, *Archons*, σ. 240. Λαΐου, *Σέρρες*, σ. 209-210).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θ. ΣΤΡΑΤΟΣ-ΦΡΟΥΡΑ

α) Τακτικός στρατός καί μισθοφόροι-όργάνωση. Περιστασιακός στρατός

Ἡ ἔννοια τοῦ σημερινοῦ στρατοῦ ἀποδίδεται στίς τοπικές πηγές μέ τούς ὅρους «στράτευμα», «στρατειά», «φοινσσάτα» καί «στρατός»[858]. Οἱ κυριότεροι μαχητές ἦταν οἱ *στρατιῶτες*[859], ὅρος πού, ὅπως ἤδη εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε, σήμαινε ἕνα εἶδος στρατευμένου, τοῦ ὁποίου ἡ κατάσταση εἶχε σχέση καί μέ τήν οἰκονομική θέση του μέσα στή βυζαντινή κοινωνία. Ἀπό τό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ἀντλοῦμε τήν ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι μόνο οἱ «ἀποτεταγμένοι στρατιῶται» εἶχαν τήν ὑποχρέωση νά συμμετέχουν σέ πολεμικές ἐπιχειρίσεις ἐκτός τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων καί ὄχι οἱ καστρηνοί, οἱ ὁποῖοι πρέπει νά μήν «καταναγκάζωνται οὐδέ καθέλκωνται, ἵνα ἐκδουλεύσωσι στρατιωτικῶς ἐκτός τῆς τοιαύτης πόλεως»[860]. Οἱ στρατιῶτες αὐτοί ἦσαν κατεταγμένοι «εἰς τάς συντάξεις τῶν ἀλλαγίων», πληρώνονταν καί δέν εἶχαν τήν ἄδεια νά στρατοπεδεύουν («ἀπληκεῦσαι») στά σπίτια τῶν καστρηνῶν, παρά τή θέληση τῶν τελευταίων[861]. Τοῦτο ὅμως δέν ἐτηρεῖτο πάντοτε, ὅπως ἀργότερα, ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου, κατά τή διάρκεια τῆς ἡγεμονίας τοῦ ὁποίου ἰσχυαν τά «κομητάτα»[862] (παραμονή στρατιωτῶν σέ σπίτια καστρηνῶν), πού καταργήθηκαν ἐπί τοῦ διαδόχου του Ἰζαοῦ, σέ συμφωνία μέ τή χήρα γυναίκα του «βασίλισσα» Μαρία καί τόν ἀδελφό της βασιλιά Ἰωάσαφ[863]. Ἡ ἀπαγόρευση νά μένουν στρατιῶτες σέ σπίτια καστρηνῶν σημαίνει, ἐκτός ἀπό στενότητα χώρου, καί ὅτι τουλάχιστο ἕνα μέρος ἀπό τούς στρατιῶτες δέν ἦταν Γαννιῶτες, προ-

858. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216, 222, 232, 234. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 726 κ.ἑ., 1327, 1545 κ.λπ. Ἡ στρατεία, σέ προγενέστερους χρόνους, σήμαινε στρατιωτική γῆ (Harvey, *Οἰκονομική ἀνάπτυξη*, σ. 47). Στήν περίοδο τῶν Κομνηνῶν σημαίνει χρηματική ἐπιβάρυνση (ὑπέρ τοῦ στρατοῦ καί τοῦ στόλου) (Σβορώνου, *Κοινωνία*, σ. 56), χρηματοδότηση τοῦ στρατοῦ (Σβορώνου, *Πολιτεία*, σ. 52).

859. Βλ. π.χ., *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1426: «στρατιῶτες ἀνδρειωμένοι», στ. 1757: «στρατιῶτες μαρτιρημένοι».

860. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81.

861. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81.

862. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219.

863. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 232: «τά κομητάτα κατέπαυσαν».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φανῶς τό μεγαλύτερο. Ἡ παραμονή τῶν στρατιωτῶν μές τήν πόλη, σέ περίοδο εἰρήνης θά εἶχε ἀσφαλῶς καί ἄσχημες κοινωνικές συνέπειες[864].

Στό Χρονικό τῶν Τόκκων μνημονεύονται τά ὀνόματα δύο στρατιωτῶν, τοῦ Νικολοφράγκου καί τοῦ Ἰακώβου Σκρόφα, πού ἦταν ἀγαπημένοι «πολλά τοῦ δούκα καί τοῦ κόντου»[864α], προφανῶς καί οἱ δύο Φράγκοι. Ἑκατό τέτοιοι στρατιῶτες εἶχαν ἀκολουθήσει τόν δούκα Κάρολο Τόκκο καί τόν ἀδελφό του κόμη (κόντο) Λεονάρδο, ὅταν ἔφθασαν μέ πλοῖα στήν Πάργα, πηγαίνοντας στά Γιάννενα[865]. Μαζί τους εἶχαν καί ἄλογα[866]. Τό στράτευμα τοῦ Καρόλου, μέ τό ὁποῖο θά ἔφθανε στά Γιάννενα, ἀποτελοῦσαν πεζοί καί ἱππεῖς[867]. Περισσότερο ἀποτελεσματικοί ἦταν οἱ ἱππεῖς[868].

Ἡ μή ὑποχρέωση τῶν καστρηνῶν νά συμμετέχουν σέ συγκρούσεις ἐκτός Ἰωαννίνων δέ σημαίνει ὅτι οἱ ἄρχοντες δέ λάβαιναν μέρος σέ μάχες. Στήν ἄτυχη μάχη τοῦ Καρόλου μέ τόν Ἀλβανό Ζενεβέση, ἐκτός ἀπό τούς ἔντιμους εὐγενικούς Φράγκους (ὁ σημαντικότερος ἦταν κάποιος ἀνεψιός τοῦ Καρόλου, ὀνόματι Τζιάσας), ὁ χρονικογράφος κατατάσσει ἀνάμεσα στούς αἰχμαλώτους καί πολλούς Γιαννιῶτες ἄρχοντες «καλούς, ἔντιμους ἐκ τήν χώραν», ἀπό τούς ὁποίους πιό σημαντικός ἦταν ὁ γιός τοῦ καπετάνιου, Παῦλος Στρατηγόπουλος[869]. Ἐξάλλου, στό στρατό τοῦ Ἐρκούλιου, γιοῦ τοῦ Καρόλου, συμμετεῖχαν «ἀρχοντόπουλα, καί Φράγκοι καί Ρωμαῖοι»[870]. Πολλοί ἀπ' αὐτούς, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, ἦταν μισθοφόροι. Πράγματι, οἱ ἄρχοντες εἶναι οἱ φυσικοί ἡγέτες τοῦ στρατοῦ καί αὐτοί πού συγκέντρωναν τά φουσσάτα[871].

864. Πρβλ. καί Bees, *Unedierte*, σ. 150, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι σέ δύσκολες στιγμές γιά τή Ναύπακτο, ὅταν «πειρατικοί φυγάδες» ἀπό τήν ἴδια τήν πόλη, προσχώρησαν στούς Λατίνους τῆς Πάτρας, καί μαζί τους προσήγγισαν στή Ναύπακτο καί ἔβαλαν φωτιά στά σπίτια, οἱ στρατιῶτες πού ἔμεναν στό κάστρο, μαζί μέ τούς «ἀγελαίους» (τόν ὄχλο) προέβαιναν σέ ἁρπαγές μέσα στήν ἴδια τήν πόλη πού ὑποτίθεται ὅτι ὑπερασπίζονταν. Τό παράδειγμα αὐτό δείχνει πόσο ρευστές ἦταν οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καί τῶν ὑπεύθυνων, σέ δύσκολες στιγμές.

864α. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1757.

865. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1479.

866. Πρβλ. Σάθα, *Μεσαίων. Βιβλιοθήκη*, σ. 642: «διεγείρειν τούς ἐκεῖσε εὑρισκομένους στρατιῶτας ἔχειν ἀνελλιπῆ τά τε ἄλογα καί ἅρματα αὐτῶν καί εὑρίσκεσθαι προθύμως ἐν ταῖς ἐπερχομέναις δουλείαις τῆς βασιλείας μου».

867. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1486.

868. Πρβλ. Hendrickx, *Οἱ πολιτικοί θεσμοί*, σ. 148: «Ἡ πραγματική δύναμις τοῦ στρατοῦ τούτου ἐστηρίζετο εἰς τόν ἀριθμόν καί τήν ἀξίαν τῶν ἱπποτῶν καθώς καί εἰς τούς ἐφίππους σιργέντες, ἐνῶ οἱ ἄλλοι εἶχον μικροτέραν σπουδαιότητα».

869. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1750 κ.ἑ.

870. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3911-12.

871. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1545: «Καί τά φουσσᾶτα ἐσύναξαν οἱ ἄρχοντες τοῦ τόπου». Ἴσως πρόκειται γιά ἄρχοντες πού ὁ ἡγεμόνας χρησιμοποιοῦσε στή διοίκηση, πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅμως καί τούς «φαμελίτες», ἄρχοντες πολύ κοντά στόν ἡγεμόνα, μέ τούς ὁποίους καταστρώθηκαν τά σχέδια κατάληψης τῶν Βομπλιανῶν Ἄρτας. (Πρβλ. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1369-70: «ὅτι μέ τούς Κεφαλληνούς μέ δέκα φαμιλίτες / τήν ἀφεντίαν τήν ἤμισην ἐπῆραν τῶν Σπαταίων».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἐκτός ἀπό τούς στρατιῶτες πού εἶχαν «πρόνοιες», ὑπῆρχαν καί μισθοφόροι. Στό Βυζάντιο ὑπῆρχαν ξένοι μισθοφόροι ἀλλά καί «Ρωμαῖοι». Ἀμείβονταν μέ ἄμεση πληρωμή ἤ παραχώρηση γαιῶν καί ἡ στρατιωτική παρουσία τους ἦταν συνεχής[872]. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων ἀναφέρεται ὅτι ὁ Κάρολος Τόκκος στρατολογοῦσε ἀπό τά Ἰωάννινα καί τή Βλαχία (Θεσσαλία), ὡς «ρογατόρους... ἄρχοντες καί ἀρχοντόπουλα», σέ μεγάλο ἀριθμό[873]· ἐπίσης ἀπό τό Δεσποτάτο καί ἀπό τό «Ἄλβανον»[874]. Ὅμως δέν ἀποτελοῦσαν τίς τάξεις τοῦ στρατοῦ μόνο ἄρχοντες. Βρισκόμαστε σέ περίοδο κατά τήν ὁποία οἱ ἡγεμόνες δέν ἔδιναν ἰδιαίτερη προσοχή στό ποιούς χρησιμοποιοῦσαν στούς πολέμους πού ἔκαναν, μή διστάζοντας νά στρατολογοῦν ἄνδρες ἀμφίβολης προελεύσεως[875]. Ἔτσι πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων ὅτι ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος χρησιμοποίησε στόν πόλεμο κατά τῶν Ἀλβανῶν «κλέπτας ῥυπαρούς (ἤ ῥιμπαραίους)[875α], ληστάς καί κουρσάρους»[876]. Μολονότι ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ διάκειται δυσμενῶς ἔναντι τοῦ Θωμᾶ καί μπορεῖ νά ὑπερβάλλει, πρέπει νά συγκρίνουμε τούς παραπάνω μέ τά *ρυμπαρικά* πού χρησιμοποίησε ὁ Κάρολος Τόκκος, γύρω στό 1400, ἐναντίον τοῦ Μπούα Σπάτα. Ἐπίσης τό 1422 ὁ Κάρολος χρησιμοποίησε τά «ρυμπαρικά» ἤ «ρυμπαραίους», μέ σκοπό νά κουρσέψει περιοχές τοῦ Βυζαντινοῦ δεσπότη τοῦ Μορέως[877].

Καί στίς δυό περιπτώσεις σκοπός ἦταν τό «κοῦρσος», ἡ αἰχμαλωσία ἀνθρώπων, ζώων καί πραγμάτων[878]. Τόσος σκληρός ἦταν ὁ τρόπος λεηλασίας, πού συγκρίνεται μέ τίς λεηλασίες καί αἰχμαλωσίες πού ἔκαναν οἱ Τοῦρκοι[879]. Ἐπίσης ὡς «ρυπάρος» μνημονεύεται στό Χρονικό τῶν Τόκκων καί ὁ Φράγκος

872. Bartusis, *Army*, σ. 139, 140. Βλ. καί Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches*, σ. 33 κ.ἑ.

873. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 823 κ.ἑ. *Τό πώς ὁ δούκας ἀγαπᾶ μαζώνει ρογατόρους / ἀπέ τά Ἰωάννινα ὁμοίως ἐκ τήν Βλαχίαν / Ἄρχοντες, ἀρχοντόπουλα εἰς τοῦ δουκός τήν ρόγαν, / πολλοί γάρ ἐσυνάχθησαν εἰς τόν καιρόν ἐκεῖνον.*

874. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3657 κ.ἑ. Ἀπό τότε οἱ Ἀλβανοί ἦταν καλοί μισθοφόροι.

875. Bartusis, *Bringadage*, σ. 402-3: «It is all the more understandable that the late Byzantine soldier should have been no stranger to bandity when one considers the strata of society from which soldiers tended to be recruited».

875α. Στήν ἔκδοση Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 85.

876. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 222.

877. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 962 κ.ἑ., 3813-15. Bartusis, *Bringadage*, σ. 403.

878. Πρβλ. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2885-6: «Οὐδέν ἀφῆκαν πούπετε ἄλογον ἤ βουβάλι / ἤ ἀγελάδα ἤ πρόβατον. Ὅλα ἐκούρσευσάν τα». Ἐπίσης, στ. 2919, 3825 κ.ἑ., 3895 κ.ἑ.

879. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 962 κ.ἑ.:

Ρυμπαρικά ἐμάζωσαν τόν τόπον νά ἀνατρέχουν
αἰχμαλωσιαν ἔκαμαν μεγάλην ὥσπερ Τοῦρκοι.
Ὁ τρόπος τούς ἐτρόμαξεν ὅλους τοῦ Σγούρου Μπούα
ὁπού ἔβλεπαν τούρκικα νά πιάνουν τούς ἀνθρώπους
καί ὅλοι ἐκατεφυγαν ἀπέσω ἐκ τά κάστρη
ἀπό τόν φόβον τόν πολύν τῶν ρυμπαραίων τοῦ δούκα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τυχοδιώκτης Λιβέρης. Γιά νά καταλάβουμε τί σήμαινε ἡ λέξη, ἀρκεῖ νά μνημονεύσουμε ὅτι τοῦτος χαρακτηρίζεται ὡς «ληστής», «δυνάστης», «φονέας», «κουρσάρος», «αἱματοχύτης», «δολερός», «ψυχή τοῦ μαχαιρίου»[880]. Σέ ἄλλο στίχο τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων, ὁ ρυμπάρος μνημονεύεται μαζί μέ τό *κουρσάρης*, ὡς συνώνυμα[880α]. Τά στρατεύματα πού λεηλατοῦσαν καλοῦνται πράγματι καί «κουρσατόροι»[881] καί συνήθως στέλλονταν μπροστά ἀπό τό κυρίως στρατό, «ἀτάκτως»[882]. Προφανῶς πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι πρόκειται γιά μή μόνιμους μισθοφόρους, ἡ ἀμοιβή τῶν ὁποίων παίρνει τή μορφή ἄμεσης μίσθωσης[883]. Στρατολογοῦνταν συνήθως ξένοι μισθοφόροι ἀλλά καί Ἕλληνες. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τά «ρυμπαρικά» διαφέρουν ἀπό τή «φτωχολογία», πού εἶχε λάβει μέρος στή μάχη τῆς Πελαγονίας (οἱ μόνοι πού σώθηκαν ἀπό τό στρατό τοῦ πρίγκιπα τοῦ Μορέως)[884], στήν ὁποία ἴσως νά ἀνῆκαν καί πάροικοι, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουμε ὅτι μποροῦσαν νά στρατευθοῦν[885]. Ὁ Θωμᾶς λοιπόν χρησιμοποίησε τούς «ρυμπαραίους», μέ σκοπό τή λεηλασία, ὅπως, σέ ἄλλες περιπτώσεις, καί ὁ Κάρολος Τόκκος, κάτι ἐξάλλου πού ἔκαναν συχνά στήν περιοχή τῶν Ἰωαννίνων τά γύρω ἀλβανικά φύλα.

Ἤδη ἀναφερθήκαμε παραπάνω, στήν οἰκονομικο-κοινωνική θέση τῶν στρατιωτῶν, πού ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ στρατοῦ. Ἀπό τό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 μαθαίνουμε ὅτι οἱ στρατιῶτες εἶχαν τήν «οἰκονομία» τους[886], πού ὀνομαζόταν καί «ποσότης»[887] καί ταυτίζεται μέ τήν πρόνοια[888]. Ἔτσι, εἰσέπρατταν τά ἔσοδα ἀπό τούς παροίκους τῶν χωριῶν[889]. Οἱ προνοιάριοι στρατιῶτες ἀποτελοῦσαν συνήθως τίς τάξεις τῶν ἱππέων καί ἀπαιτοῦσαν λιγότερα ἔξοδα ἀπό τύς μισθοφόρους[890]. Διέφεραν ἀπό τούς στρατιῶτες μικρῆς ἰδιοκτησίας, ἀφοῦ

880. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3548 κ.ἑ.

880α. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3549. Πρβλ. προηγούμενη σελίδα.

881. *Χρονικό Μορέως*, στ. 3670, 6652. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 238.

882. *Ψευδοκωδινός*, σ. 173.

883. Bartusis, *Army*, σ. 140, 149: «The regular salary of marcenaries was called *misthos* or *misthophora*, very rarely *siteresia* or *lemmata*, or more colloquially *roga*, all of which simply meant «pay». Oikonomides, *À propos des armées*, σ. 355 κ.ἑ. Ἡ πολιτική τῶν αὐτοκρατόρων πρός τούς μισθοφόρους ἦταν νά τούς μεταβάλουν σέ προνοιάριους (Oikonomides, *À propos des armées*, σ. 370).

884. *Χρονικό Μορέως*, στ. 4087.

885. Charanis, *On the social structure*, σ. 118.

886. Βλ. καί Zakythinos, *Crise*, σ. 59. Charanis, *On the social structure*, σ. 932-33. Maksimović, *Charakter*, σ. 174.

887. Oikonomides, *À propos des armées*, σ. 353. Glykatzi, *Recherches*, σ. 6.

888. Bartusis, *Army*, σ. 163: «... while *pronoia*, *posotes* and oikonomia all had distinct meanings, they could all be applied to a pronoia». Βλ. καί Maksimović, *Character*, σ. 182, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στίς πηγές (κυρίως στόν *Καντακουζηνό* [I 31. I 149, 15. III 38. III 233, 19-20. III 50. III 53. II 311, 16-17. III 93 κ.λπ.] οἱ προνοιάριοι συνδέονται μέ τή στρατιά.

889. Oikonomides, *À propos des armées*, σ. 354: (*ἐκ τῶν χωρίων τάς προσόδους*). Bartusis, *Army*, σ. 139.

890. Bartusis, *Army*, σ. 343.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οἰκονομικά-κοινωνικά ἦταν ψηλότερα καί εἶχαν ἔμμεση σχέση μέ τή γῆ[891]. Οἱ στρατιῶτες μικρῆς ἰδιοκτησίας εἶχαν ἀπομείνει πολύ λίγοι καί τώρα ἦταν κυρίως ξένοι, σέ μικρές ὁμάδες[892]. Ἡ καλύτερη οἰκονομική κατάσταση τῶν προνοιαρίων ἐπέτρεπε σ' αὐτούς νά χρησιμοποιοῦν βοηθητικό προσωπικό[893]. Ἴσως στρατιῶτες μικρῆς ἰδιοκτησίας ἦταν οἱ στρατιῶτες ἐκεῖνοι τοῦ κάστρου τῆς Ναυπάκτου πού λεηλάτησαν τίς περιουσίες τῶν πολιτῶν στήν πόλη, μαζί μέ τούς ὀρεισίβιους κατοίκους τῆς γύρω περιοχῆς[894].

Σχετικά μέ τούς σχηματισμούς τοῦ στρατοῦ, στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 πάλι, οἱ «ἀποτεταγμένοι» στρατιῶτες ἀναφέρονται ὡς καταταγμένοι στίς «συντάξεις τῶν ἀλλαγίων»[895]. Τό ἀλλάγιο ἰσοδυναμεῖ μέ μιά μονάδα (ὑποδιαίρεση) τοῦ στρατεύματος καί εἶναι συνώνυμο μέ τό τάγμα τῶν φιλολογικῶν πηγῶν[896].

891. Bartusis, *Army*, σ. 157.

892. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ὁ Γρηγοριᾶς καί ὁ Καντακουζηνός, ὅταν κάνουν λόγο γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν στρατιωτῶν, διακρίνουν μόνο δύο εἴδη: τούς προνοιάριους καί τούς μισθοφόρους (Bartusis, σ. 161: «... known also in modern scholarsip as the settled soldier or the peasant soldier»).

893. Bartusis, *Army*, σ. 213: «... to serve an individual soldier». Ἴσως σ. 231, 252. «Nevertheless, there is good evidence that many lesser soldiers employed oiketai in their more domestic capacities while on campaign. Domestic servants, often called *hyperetai* or the *hyperetikon* words that clearly distinguish them from military retainers, performed the basic support functions essential to every field army throughout history: supply and transport. Thus servants were normally found with the baggage which, at least for well-to-do soldiers and leaders, was carried by horses. These servants were also responsible for gathering fodder... *The servants* in the army could be given light military tasks (capturing the unfortified part of a city or a fort manned by peasants) and that they formed a group distinct from the regular military forces. Moreover, since servants are never mentioned as participants in field battles, they should be distinguished from the infantry divisions, regular or irregular, that made up a large portion of the campaign army. Indeed the two episodes cited above were noted by our historians for the very reason that such military participation by servants was extraordinary... *Servants did* not so much follow the army as they followed the particular soldier who paid them. Since the soldiery varied greatly in their economic and social positions, some soldiers could afford more servants than others. Servants were not only a visible status symbol but were needed by their master to transport and supply the quantity and quality of food, arms, horses, wardrobe, and housing corresponding to his station». Ἴσως σ. 234: «The number of these oiketai probably did not exceed a few dozen, and this only in the case of the wealthiest of men. Middle-level military pronoiars probably had a few. The poorest soldiers, that is, foot troops and lesser mercenaries, smallholding soldiers, and companies of pronoiars, in all likelihood had none. Moreover, there appears to have been no obligation on any military person to campaign with military retainers. The system of military retainers was informal, based on custom and the perceived needs, wealth, and status of the possessor of retainers. Finally, there is insufficient evidence to conclude that anyone campaigned with and commanded anything that could reasonably be considered a private army». Βλ. καί Oikonomides, *À propos des armées*, σ. 354.

894. Bees, *Unedierte*, σ. 149. Βλ. παραπάνω, σημ. 864.

895. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81. Πρβλ. *Χρονικό Μορέως*, στ. 644, 1137, 3700, 3707, 3710.

896. Βλ. π.χ., *Γεώργιος Παχυμέρης*, 1: 310, 4-6: «Τό δέ στρατιωτικόν ἐν ἀλλαγίοις, ὡς αὐτό φασιν ὅν οἱ ἐπί τῶν ταγμάτων καυνολογοῦμενοι». Zakythinos, *Despotat*, σ. 133. Brehier, *Les Institutions*, σ. 395. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 158, 161. Bryer, *Matzuka*, σ. 72. Hendy,

Ἀπό τήν προηγούμενη, μέση βυζαντινή περίοδο, καταργοῦνται τά θέματα, ὑπέρ τῶν ταγμάτων, πού περιέχουν μονίμως ἐπαγγελματικό στρατό καί ἐξοπλίζονται, μισθοδοτοῦνται καί ἐξαρτῶνται ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία[897]. Ὅσο γιά τίς *συντάξεις*, πού μνημονεύονται στό Χρονικό τῶν Τόκκων, εἶναι πιθανό νά ἀποτελοῦν ὑποδιαιρέσεις τοῦ ἀλλαγίου[898], ἀλλά καί νά σημαίνουν, ἁπλῶς, τάξεις στρατοῦ[899]. Στίς πηγές μνημονεύονται καί τά «μεγάλα ἀλλάγια». Μερικοί ἀπό τούς «μεγαλοαλλαγίτες» ἦταν μεθοριακοί φρουροί, πού περιλάμβαναν τοξότες, πού ὑπεράσπιζαν φρούρια τῶν συνόρων[900]. Τάγματα καί συντάξεις συναντῶνται συχνά στίς βυζαντινές πηγές[901].

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, σέ μιά μεσογειακή πόλη, ὅπως τά Ἰωάννινα, δέν ὑπῆρχε ναυτικό[902]. Ὅμως δέν ἔλειψαν καί οἱ μικροναυμαχίες στή λίμνη, σέ στιγμές πολιορκίας τῆς πόλης. Ἀναφερθήκαμε παραπάνω στήν προσπάθεια τῶν Ἀλβανῶν νά καταλάβουν τά Ἰωάννινα ἀπό τό μέρος τῆς λίμνης, τό 1379. Ἦταν μιά προσπάθεια τῆς στιγμῆς. Οἱ ἐπιτιθέμενοι χρησιμοποίησαν πρόχειρα τή βάρκα πού τούς μετέφερε στόν ἄνω γουλά καί στό νησί, καθώς καί μονόξυλα[903], καί οἱ πολιορκούμενοι ἀπάντησαν μέ τόν ἴδιο τρόπο. Πιό σοβαρή ἀπό ναυτικῆς πλευρᾶς, ἦταν ἡ προσπάθεια τοῦ Σπάτα, τό 1385, νά καταλάβει τά Ἰωάννινα, ρίχνοντας στή λίμνη δύο κάτεργα. Ὁ Ἰζαού ἀπάντησε μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἀντιπαρατάσσοντας ἕνα κάτεργο, τό ὁποῖο ὅμως οἱ Ἀλβανοί βούλια-

Studies, σ. 507, 609. Oikonomides, *À propos des armées*, σ. 353-4: «Ces pronoiaires, qui appartiennent aux *allagia* sont cuirassés et ont l'abligation de servir l'empereur dans leur région d'origine aussi bien qu'à l'occasion de campagnes lointaines». Βλ. καί Bartusis, *Army*, σ. 183-4, 193, 256. Bartusis, *Megala allagia*, σ. 184.

897. Σβορώνου, *Κοινωνία*, σ. 56. Σβορώνου, *Πολιτεία*, σ. 52.

898. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1745: «ὁλόγυρα τούς ἔβαλαν οἱ σύνταξες οἱ ἄλλες». Ἐπίσης, στ. 275 κ.ἑ.: *Ὁ Σπάτας γάρ ἐσύναξεν ὅλα του τά φουσσάτα / —ἑπτά σύνταξες ἔκαμεν, χωρίς τά πεζικά του*— Ἐπίσης ὀνομάζονται καί φλάμουρα (στ. 1733: *Ἑπτά φλάμουρα ἔκαμεν ὅλα του τά φουσᾶτα* (ὁ Ζενεβέσης). Σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου Χρονικοῦ, τό φλάμουρο ἔχει τήν πραγματική του σημασία (σημαία) (στ. 772: *Ἡ σύνταξις μέ φλάμουρον ἔρχετον εἰς τήν μέσην*).

899. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2551-52: «Καί οὕτως ἐχωρίστηκαν δύο σύνταξες καί ἐβγῆκαν / μέγας κοντόσταβλος 'ς τήν μιάν, 'ς τήν ἄλλην ὁ δεσπότης».

900. Bartusis, *Army*, σ. 193.

901. Πρβλ. Bartusis, *Army*, σ. 256: «At the battle of Apros in 1305 there were five *syntaxeis*, differentiated by ethnicity: the Alans and Tourkopouloi in the van, followed by the Macedonians, the Anatolians, the Vlach infantry, and the Thelematarioi (who served as a rearguard), and the imperial taxis. While *tagma* was an all-purpose word, it sometimes meant a very small group of soldiers, as in "selecting sixteen tagmata form the [army] present". Kantakouzenos employs *phalanx* synonymously. In the *Chronicle of the Morea* the smallest group of soldiers is called a *syntrophia*, "company", but this sense of the word is not encountered in the Byzantine historians».

902. Ἀντίθετα, στή Θεσσαλονίκη ἦταν σημαντική ἡ παρουσία τῶν ναυτῶν πού κατοικοῦσαν πρός τή θάλασσα (Maksimović, *Charakter*, σ. 161-2).

903. Πρβλ. Κουλουρᾶ, *Περιοχή Παγασητικοῦ*, σ. 138, ὅπου μνημονεύονται μονόξυλα καί στή λίμνη Κάρλα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ξαν[904]. Όποια κι ἄν εἶναι ἡ σημασία τοῦ κάτεργου, ἁπλό πλοιάριο μέ κουπιά καί πανιά ἤ καθαρά πολεμικό πλοῖο, εἶναι φανερό ὅτι τούτη τή φορά οἱ Ἀλβανοί ἦταν περισσότερο ὀργανωμένοι. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων, τά κάτεργα ἀναφέρονται πολλές φορές κατά τίς ναυτικές ἐπιχειρήσεις στή θάλασσα.

Ἡ συγκέντρωση στρατευμάτων στήν ἐπικράτεια ἦταν καθῆκον τοῦ δεσπότη, μέσω τῶν ἀξιωματούχων καί τῶν ἀρχόντων του[905]. Μαρτυρεῖται συγκέντρωση στρατευμάτων ἀπό τόν Ἰζαού, ὅταν τό 1385 ἐξεστράτευσε ἐναντίον τοῦ Σπάτα, ὁ ὁποῖος «δρομαῖος καί πάλιν ἦλθεν κατά Ἰωαννίνων»[906], μέ ἀποτέλεσμα νά τόν ἐκδιώξει. Λίγο ἀργότερα συγκέντρωσε τούς Ζαγορίτες «μετά τοῦ λοιποῦ στρατοῦ»[907]. Τούτη τή φορά ἡ ἔκβαση δέν ἦταν θετική γιά τόν δεσπότη (μέ ἀποτέλεσμα τή μικρή ναυμαχία μεταξύ τῶν κατέργων), ἡ σύνταξη ὅμως τοῦ κειμένου δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά παρακολουθήσουμε μέ ἀκρίβεια τά γεγονότα, ἄν δηλαδή οἱ Ζαγορίτες ἐνήργησαν μαζί μέ τόν δεσπότη ἤ χωριστά[908]. Ἐπίσης δέ γνωρίζουμε, ἄν ὁ ὑπόλοιπος στρατός ἀποτελεῖτο μόνο ἀπό αὐτούς πού βρίσκονταν μέσα στά Γιάννενα ἤ ἄν εἶχαν ἔλθει καί ἀπό ἄλλα φρούρια, πού ἀνῆκαν στό δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων. Συγκέντρωση τῶν φουσσάτων στά Γιάννενα, «ὅλου τοῦ δεσποτάτου», ἔκανε καί ὁ δεσπότης Κάρολος Τόκκος[909].

Λείπουν σχεδόν τελείως καί οἱ πληροφορίες γιά τήν ἀριθμητική δύναμη τῶν στρατευμάτων τῶν δεσποτῶν τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως καί τῶν ἀντιπάλων, μέ ἐξαίρεση τήν πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων ὅτι ὁ Κάρολος πέρασε στήν Πάργα πηγαίνοντας γιά τά Γιάννενα, μέ 100 στρατιῶτες[910], γιά τήν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω. Προφανῶς ὁ Κάρολος εἶχε καί ἄλλους μαχητές, ἀφοῦ γίνεται λόγος γιά ἱππεῖς καί πεζούς[911]. Ὁπωσδήποτε, ὅταν οἱ δεσπότες ἐξεστράτευαν ἐναντίον Ἀλβανῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ὁ στρατός τους θά αὐξανόταν πολύ, δεδομένου μάλιστα ὅτι χρησιμοποιοῦσαν ὄχι μόνο τίς δικές τους δυνάμεις (τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν γύρω κάστρων) ἀλλά καί συμμαχικές δυνά-

904. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 234.

905. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1545: «Καί τά φουσσάτα ἐσύναξαν οἱ ἄρχοντες τοῦ τόπου».

906. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 232.

907. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 234.

908. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 234: «Τότε ὁ Ἰζαοῦ ἐπισυνάξας τούς Ζαγορίτας, μετά τοῦ λοιποῦ στρατοῦ κατά τοῦ Σπάτα ἐκβαίνει· καί αὐτόν μέν οὐκ ἀφῆκαν εἰς τόν πόλεμον ἐξελθεῖν, ἐκεῖνοι δέ ἐξελθόντες καί μικρόν προπηδήσαντες εἰς φυγήν ἐτράπησαν, τότε ὁ Σπάτας εἰς τήν λίμνην κάτεργα ἐνέβηκε δύο, καί ὅτε ὁ δεσπότης ἐποίησεν ἕτερον, αὐτός τοῦτο ἀπέτνιξεν». Ἴσως πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τελικά οἱ Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι εἶχαν στρατοπεδεύσει «ἀπέναντι τῆς πόλεως», ἐμπόδισαν τόν Ἰζαού μέ τόν στρατό του νά βγεῖ ἀπό τό κάστρο κι ἔτσι οἱ Ζαγορίτες συγκροούσθηκαν μόνοι μέ τούς Ἀλβανούς καί ἐτράπησαν εἰς φυγήν.

909. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3226-27. Ἐπίσης 2335-36: «Πάλιν ἀπό τά Γιάννενα ἀφέντης ὁ δεσπότης / σύναξεν τά φουσσάτα του νά κατεβῇ εἰς τήν Ἄρταν».

910. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1479.

911. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1486.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μεις, ἑλληνικές ἤ ἀλβανικές. Εἶναι ἐντυπωσιακό ὅτι ὁ Ἰζαού στήν ἐκστρατεία του κατά τοῦ Γιόνη Ζενεβέση εἶχε μαζί του τούς Μαλακασαίους καί Μαζαρακαίους, καθώς καί τό στρατό τοῦ Παπίγκου, τῶν Ζαγορίων, τῆς Δρυϊνουπόλεως καί Ἀργυροκάστρου καί τῶν μεγάλων Ζαγορίων[912], μία ἐκτεταμένη περιοχή πού δείχνει καί τό χῶρο ἐπιρροῆς τοῦ δεσπότη. Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος, κατά τόν ἐρχομό του στά Γιάννενα, ἔφερε μαζί του λίγο (εὐαρίθμητον) στρατό[913] (προφανῶς Σέρβους), ἐνῶ κατά τή σύγκρουση τοῦ 1378 μέ τούς Μαλακασαίους καί τόν Γκίνη Φράτη, ἀναφέρεται ὅτι ὁ στρατός τοῦ κάστρου πού ὑπερασπίσθηκε νικηφόρα τήν πόλη ἦταν ἐπίσης λίγος[914]. Ἀντίθετα ἡ δημώδης παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ, ἀναφερόμενη στό ἴδιο συμβάν, κάνει λόγο γιά πολύ μεγάλο ἀριθμό στρατιωτῶν τοῦ Θωμᾶ: 6.000 «σιδηρωμένους» (βαρειά ὁπλισμένους;) καί 9.000 «χωρίς σίδηρον» (ψιλούς;)[915]. Ἐπίσης γίνεται λόγος, μετά τή νίκη τοῦ Θωμᾶ, γιά 6.393 ἄνδρες νεκρούς, ἐκ μέρους τῶν Ἀλβανῶν, καί 2.658, ἐκ μέρους τοῦ Θωμᾶ. Παρότι παρέχονται ἀκριβῆ στοιχεῖα, οἱ ἀριθμοί εἶναι ἀσφαλῶς ὑπερβολικοί[916]. Ἄν ἦταν τόσο πολυάριθμος ὁ στρατός τοῦ Θωμᾶ, δέ θά χρειαζόταν νά λάβουν μέρος καί οἱ κάτοικοι κατά τήν πολιορκία τοῦ 1379. Τό ἴδιο μποροῦμε νά ποῦμε γιά τήν πληροφορία πού ἀναφέρεται στή συγκέντρωση, σταδιακά, 3.000 Τούρκων στά Γιάννενα[917]. Ἀπό ἄλλες πηγές, γιά τίς διάφορες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, γνωρίζουμε ὅτι οἱ ἀριθμοί ἐξαρτῶνται ἀπό τίς περιστάσεις[918].

Ὁ ἀριθμός τῶν στρατιωτῶν, σέ περίπτωση προσβολῆς τῆς πόλης, αὐξανό-

912. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 236-7.

913. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216: «συνεπαγόμενος μεθ' ἑαυτοῦ καί στράτευμα εὐαρίθμητον». Στήν ἔκδοση Βρανούση (πού βασίζεται σ' ἐκείνην τοῦ Estopanan) ἀντί *εὐαρίθμητον* ἀναγράφεται *ἀναρίθμητον*, πράγμα πού δέ μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτό, λόγω τῶν συνθηκῶν καί ὅσων μνημονεύονται παρακάτω ἀπό τό Χρονικό. Στήν δημώδη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ (Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 80), τό «εὐαρίθμητον» γίνεται ἐπίσης «ἀναρίθμητον».

914. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 222: «καί μετ' ὀλίγου στρατοῦ τοῦ κάστρου πόλεμος γίνεται».

915. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 88.

916. Πρβλ. Maksimović, *Χρονικό*, σ. 55: «Εἰδικό πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ τάση τοῦ συγγραφέα νά παραθέτει ἀριθμούς εἴτε μιλώντας γιά ποσά χρημάτων εἴτε γιά στρατιωτικές δυνάμεις. Οἱ ἀριθμοί αὐτοί μερικές φορές μπορεῖ νά θεωρηθοῦν πραγματικοί, ἐνῶ ἄλλοτε εἶναι φανερά ὑπερβολικοί ἀλλά καί ὅταν πρόκειται γιά ὑπερβολές (π.χ. στήν περίπτωση τῶν ἀριθμῶν τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν Ἀλβανῶν τῆς μεγάλης σύγκρουσης τοῦ 1377) νά ἐπιτρέπει τήν ὑπόθεση ὅτι κάπου εἶχε σημειωθεῖ ὁ ἀκριβής ἀριθμός τῶν θυμάτων κι ἀργότερα ἀλλοιώθηκε, πιό σωστά αὐξήθηκε κι ἔτσι διασώθηκε στή λαϊκή μορφή τοῦ Χρονικοῦ».

917. Βρανούση, *Χρονικό*, σ. 90-91. Ἀναφέρεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἔρχονταν, μετά τήν ἀποστολή τοῦ Κασίμ πασᾶ στά Γιάννενα ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, ὡς πρέσβη.

918. Bartusis, *Army*, σ. 293 κ.ἑ. Ἔτσι, π.χ., ὅταν ἡ Ἄπρος ἐπολιορκεῖτο ἀπό τόν Ἀνδρόνικο Γ΄ πληροφορούμαστε ἀπό τόν Καντακουζηνό ὅτι ἡ πόλη ἐνισχύθηκε μέ 220 ἱππεῖς, 200 τοξότες καί 30 τζαγρατόρους ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Οἱ τοπικές δυνάμεις ἦταν 100 ἱππεῖς, ὄχι λίγοι τοξότες καί σφενδονιστές. (Βλ. σ. 295: «... a great number» of those living around Apros (perioikoi: paroikoi?), who came together because of the war, and a large light-armed force... Doubtless some of the

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ταν κατακόρυφα μέ τή συμμετοχή τῶν πολιτῶν. Μοναδικό καί ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον παράδειγμα εἶναι ἡ πολιορκία τῆς πόλης τό 1379 ἀπό τούς Ἀλβανούς. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, μάλιστα, ἀναφέρεται μόνο στούς κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων, σά νά μήν ὑπῆρχε στρατός στήν πόλη. Ἔτσι ἀναφέρει ὅτι: α) οἱ ἐχθροί πολεμοῦσαν γιά τρεῖς μέρες «μετά τοῦ λαοῦ», β) οἱ «οἰκήτορες» τῆς πόλης πῆραν πρωτοβουλία καί εἰσέπλευσαν στή λίμνη, μέ δυό βάρκες καί μονόξυλα, καί ἐπολέμησαν «κατά τοῦ στόλου τῶν ἐναντίων» καί γ) οἱ «ἐναπολειφθέντες» στήν πόλη προσπίχοντο στόν ἀρχιστράτηγο[919]. Ἑπομένως ὅλος ὁ μάχιμος πληθυσμός πολεμοῦσε στά τείχη ἤ στή λίμνη. Ἀπό τά ὅσα μνημονεύονται, μετά τή νίκη, φαίνεται πώς τουλάχιστο ὁ Θωμᾶς καί ἡ φρουρά βρισκόταν μέσα στήν πόλη, ἀλλά δέν ἀναφέρονται. Τοῦτο προφανῶς ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἡ φρουρά δέν πολεμοῦσε στά τείχη τῆς πόλης ἤ στή λίμνη, ἀλλά στόν γουλά. Διακόσιοι καί πλέον Ἀλβανοί στόν Πάνω γουλά ἦταν πολλοί καί χρειάζονταν τουλάχιστον ἄλλοι τόσοι ὑπερασπιστές, γιά νά τούς ἀντιμετωπίσουν. Γιά στρατιῶτες δέν γίνεται λόγος. Ἴσως αὐτοί ἔλειπαν ἐκτός Ἰωαννίνων, ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἕνα ἔτος νωρίτερα, τό 1378, στήν προσβολή τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τόν Γκίνη Φράτη μέ τούς Μαλακασαίους, ἀναφέρεται καθαρά ὅτι ἔγινε μάχη μέ τόν «στρατό τοῦ κάστρου», πράγμα πού προφανῶς σημαίνει συμμετοχή στρατιωτῶν καί φρουρᾶς, μολονότι ὁ στρατός ἐπολογίζεται ὡς «ὀλίγος»[920]. (Δέν ἀποκλείεται, στήν περίπτωση αὐτή, ἡ μάχη νά ἔγινε ἐκτός τειχῶν, γιατί δέν μνημονεύονται οἱ κάτοικοι).

Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 μνημονεύεται πώς οἱ ντόπιοι κάτοικοι μποροῦσαν νά μή λαμβάνουν μέρος στήν ἀποβίγλιση τοῦ κάστρου, «χωρίς ἀνάγκης καί βίας τινός καιρικῆς καταναγκαζούσης εἰς τοῦτο», ἐξάγεται, ἐμμεσα, τό συμπέρασμα ὅτι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά συμμετέχουν, σέ στιγμές ἀπόλυτης ἀνάγκης, στήν ὑπεράσπιση τῆς πόλης. Ὑπῆρξε ἑπομένως κάποια ὀργάνωση τῶν πολιτῶν, προφανῶς ὅλων τῶν ἐνήλικων μάχιμων ἀνδρῶν, ἕνα εἶδος περιστασιακοῦ στρατοῦ, πού ἄν κρίνουμε ἀπό τά θετικά ἀποτελέσματα τῆς ὑπεράσπισης τῆς πόλης τό 1379 ἦταν ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικός. Ἦταν ἡ μοίρα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς πόλης, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι, ἄν ἤθελαν νά ἐπιβιώσουν, ἔπρεπε νά ὀργανωθοῦν στρατιωτικά.

archers and most if not all of the so called light armed were the paramilitary guards of Apros and the inhabitants of the town and the surrounding area».

919. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 224.

920. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 222.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

β) Φρούρηση, ἀσφάλεια-φυλακές

Κάθε κάστρο εἶχε τή φρουρά του πού προστάτευε τόν πληθυσμό ἀπό ἐξωτερική ἐπιδρομή, ἀλλά καί τούς ἰθύνοντες ἤ τήν ἀριστοκρατία ἀπό τό λαό (τό δῆμο)[921], σέ στιγμές ταραχῶν ἤ ἐπαναστάσεων. Ἔτσι, ὑπῆρχαν στρατῶνες γιά τή φρουρά, σταῦλοι, γραφεῖα διοικήσεως, φυλακές κ.λπ.[922]. Οἱ φρουρές στά κάστρα περιλάμβαναν δύο κατηγορίες ἀνδρῶν: τούς στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς καί τούς βοηθητικούς (παραστρατιωτικούς) φύλακες[923]. Γενικά, οἱ πηγές σπάνια μιλοῦν γιά φρουρές, ἐκτός ἄν συνδέονται μέ πολεμικές ἐπιχειρήσεις (ὅταν μιά πόλη καταλαμβάνεται ἀπό στρατό ἤ προετοιμάζεται γιά ἐχθρική προσβολή, ἐνισχύεται μέ στρατεύματα ἐκστρατείας, δίπλα στήν κανονική φρουρά της).

Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ὑπάρχει ἐνδιαφέρουσα πληροφορία γιά τή φρούρηση τῆς πόλης. Μνημονεύεται ὅτι γιά τήν «ἀποβίγλιση» (φούρηση) τοῦ κάστρου εἶναι ὑπεύθυνοι «καί πάλιν οἱ πρότερον τεταγμένοι εἰς τοῦτο κατά τήν προτέραν συνήθειαν» καί ὄχι οἱ «τοπικοί», ἐκτός βέβαια, ἄν ὑπῆρχε περίπτωση ἀνάγκης[924]. Ἡ φύλαξη, ἑπομένως, τοῦ κάστρου ἦταν ὑποχρέωση ἐκείνων πού εἶχαν ἀναλάβει ἀπό πρίν τό ἔργο, ὅπως παλιότερα, καί ὄχι τῶν ντόπιων κατοίκων, πού θά βοηθοῦσαν μόνο σέ περίπτωση ἀνάγκης (π.χ. πολιορκίας)[925]. Ὁ Bartusis πιστεύει ὅτι ὑπῆρχε στά Γιάννενα «ἕνα εἶδος δημοτικῆς ὀργάνωσης, ὅπου μερικοί ἀπό τούς κατοίκους ἀπασχολοῦνταν μέ τή φρούρηση τῆς πόλης»[926]. Δέν ὑπάρχουν λεπτομέρειες, ἀλλά ὅποιοι καί νά ἦσαν ἐκεῖνοι

921. Bartusis, *Army*, σ. 293: «A garrison in an acropolis was an easy symbol with which to stir the demos, and consequently garrisons frequently found themselves under siege from the town below».

922. Bartusis, *Army*, σ. 286.

923. Bartusis, *Army*, σ. 292: «While the documents make frequent reference to soldiers, usually those somehow connected to the agrarian economy, they had little reason to identify such soldiers as garrison troops, and consequently there is no direct way to determine which soldiers encountered in the documents were garrison troops». Βλ. ἐπίσης, σ. 310: «A regulated town guard was necessary because individual professional soldiers walking the walls were at once both too skilled for the requirements of guard service and too isolated to perform the duty which they were best suited, coordinated point defense. Thus the method of defense that emerged was a traditional one: paramilitary guards, armed or otherwise, patrolled the walls while soldiers garrisoned in forts awaited the alarm that would draw them in force to the spot where they were needed».

924. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83: «καί οὐδέν ἀναγκάζωνται οἱ τοπικοί εἰς τήν τοιαύτην ἀποβίγλισιν τοῦ κάστρου αὐτῶν χωρίς ἀνάγκης καί βίας τινός καιρικῆς καταναγκαζούσης εἰς τοῦτο». Πρβλ.. Σάθα, *Μεσαιων. Βιβλιοθήκη*, σ. 642: «... καί φροντίζειν καί ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἀνακτίσεως καί περιποιήσεως καί ἀποβιγλίσεως καί λοιπῆς ἀσφαλείας καί κατοχυρώσεως τοῦ τοιούτου κάστρου».

925. Βλ.. καί Βρανούση, *Ἔπαινος*, σ. 35. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 146, 181. Δέν εἶναι βέβαιο, ἄν στούς τοπικούς περιλαμβάνονται καί οἱ ἐκτός τοῦ κάστρου (γύρω) κάτοικοι, ὅπως πιστεύει ὁ Bartusis (*Army*, σ. 310). Βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι οἱ τοπικοί δέν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά λαβαίνουν μέρος ὄχι μόνο σέ ἐξωτερικές ἐκστρατεῖες ἀλλ' οὔτε καί στήν φρούρηση, ἀντίθετα μέ ὅ,τι πιστεύει ὁ Hendrickx (*Allagion*, σ. 208-209). Πρβλ. Tafrali, *Thessalonique*, σ. 58.

926. Bartusis, *Army*, σ. 310.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πού είχαν ἀναλάβει τό ἔργο αὐτό σέ περιόδους ὁμαλότητας, πρέπει νά πληρώνονταν. Δέν πρέπει νά ἀνῆκαν στήν τάξη τῶν γνωστῶν στρατιωτῶν, ὄχι μόνο γιατί πιθανότατα θά ἀναφέροντο στό χρυσόβουλλο, ἀλλά καί γιατί σέ ἀντίστοιχες περιπτώσεις, π.χ., τοῦ Φαναρίου Θεσσαλίας, οἱ στρατιῶτες δέν ἀναλάμβαναν τή φρούρηση. Πράγματι, στό Φανάρι οἱ στρατιῶτες ἀπέδιδαν μόνο «στρατιωτικήν δουλείαν» καί ὄχι «φύλαξιν τζακονικήν». Οἱ κάτοικοι ἐπίσης τοῦ Φαναρίου ἦταν ὑποχρεωμένοι, μετά παρέλευση τριῶν ἐτῶν[927], «ἵνα δίδωσιν δουλείαν στρατιωτικήν καί οὐχί ἑτέραν, ἤγουν τζακονικήν», δηλαδή νά συμμετέχουν στόν κανονικό στρατό καί ὄχι στή φρούρηση τοῦ κάστρου (πού συνδέεται μέ τούς λεγόμενους «τσάκωνες»[928], οἱ ὁποῖοι ἦσαν οἱ γνωστότεροι φύλακες στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο).

Οἱ ἄνδρες τῆς φρουρᾶς, γενικά, χωρίζονταν σέ ἐπαγγελματίες, τούς τσάκωνες, καί μή ἐπαγγελματίες. Ἡ θέση τῶν τσακώνων, ἀπό οἰκονομικο-κοινωνικῆς πλευρᾶς, ποίκιλλε. Οἱ περισσότεροι ἦταν μικρῆς ἰδιοκτησίας στρατιῶτες. Οἱ μή ἐπαγγελματίες ἦταν χωρικοί[929] ἀλλά καί ἄνδρες τῆς πόλης καί βρίσκονταν στά κατώτερα στρώματα τῆς κοινωνικο-οἰκονομικῆς ἱεραρχίας[930].

Ἀπ' ὅσα εἴπαμε παραπάνω, εἶναι προφανές ὅτι ἡ φρούρηση ἑνός κάστρου ἦταν ἐπαχθέστερη ἤ περισσότερο μειωτική ἀπ' ὅ,τι ἡ «στρατιωτική δουλεία»[931]. Ἔτσι καί στά Γιάννενα, ἡ ἀποβίγλιση δέ γινόταν ὑποχρεωτικά ἀπό κατοίκους τῆς πόλης (ἤ τουλάχιστον, ἄν λάβαιναν μέρος κάτοικοι τῆς πόλης ἔπρεπε ἤ νά πληρώνονταν ἤ νά ἐνεργοῦσαν ἐθελοντικά). Δέν ἀποκλείεται ἡ φύλαξη τοῦ κάστρου νά εἶχε ἀναληφθεῖ ἀπό κατοίκους τῆς γύρω περιοχῆς[932], πού ἀσφαλῶς

927. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 260: «Ἀλλ' οἰόν νά ἀπαιτήσω τούς αὐτούς Φαναριώτας ἅπαντας εἰς ταξήδιον πού ποτε εἰς χρόνους τρεῖς».

928. Πρβλ. Ψευδοκωδινός, σ. 187: «Ὁ στρατοπεδάρχης τῶν τζακώνων ἐπιμελεῖται τῶν εἰς τά κάστρα εἱρισκομένων φυλάξεων, οἵτινες τζάκωνες ὀνομάζονται. Βλ. ἐπίσης, Ahrweiler, *Les termes*, σ. 245: «Le terme tzakôn finit en effet par designer la garde des forteresses». Βλ. καί Lemerle, *Agrarian history*, σ. 135, σημ. 1. Oikonomides, *À propos des armees*, σ. 357, ὅπου *τζακωνική δουλεία* ἡ φύλαξις χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἡ ὑποχρέωση παροχῆς στρατιωτῶν γιά τή φρούρηση τῶν κάστρων. Ἐπίσης Bartusis, *Army*, σ. 279, 306 κ.ἑ. Brehier, *Institutions*, σ. 395.

929. Bartusis, *Army*, σ. 314: «In Serbia monasteries could demand that their paroikoi perform guard service for the monastery and its possessions». Ἴσως σ' αὐτή τή θέση βρίσκονταν οἱ λίγοι ἄνδρες τῶν φρουρῶν (guardie) σέ φραγκικα πελοποννησιακά κάστρα (Κορίνθου, Ἁγ. Ἀρχαγγέλου, Βασιλικά), μερικοί ἀπό τούς ὁποίους ἦταν Ἕλληνες (Longnon-Topping, *Documents*, σ. 88, 161, 163, 165, 173, 189, 190 (...*Nicola Spano cum lo figlio suo*), 213.

930. Bartusis, *Army*, σ. 366. Ἀσφαλῶς ἐπαγγελματίας ἦταν ὁ ἄνδρας πού γιά εἴκοσι ὁλόκληρα χρόνια εἶχε ὑπηρετήσει στή φρουρά τῆς Ναυπάκτου (Bees, *Unedierte*, σ. 140).

931. Πρβλ. Bartusis, *Army*, σ. 307: «The onerus tzakonike phylaxis... was not a service "befitting a stratiotes". Ναπολιτανική πηγή τοῦ 1301/2 χωρίζει τούς Ἕλληνες μισθοφόρους σέ "τσάκωνες καί στρατιῶτες" (Bartusis, *Army*, σ. 307).

932. Πρβλ. Bartusis, *Army*, σ. 314: «In Constantinople, guard service was organised by neighborhood under a demarhos (δήμαρχος)».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θά πληρώνονταν. Γνωρίζουμε ὅτι «ἐξωχωρίτες» φύλαγαν τό κάστρο τῆς Γλαρέντζας, κατά τή διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ, ὅταν ὁ πρίγκιπας ἔλειπε στό ἐσωτερικό τῆς Πελοποννήσου[933]. Δέν ἀποκλείεται ἐπίσης ἡ φρουρά τῶν Ἰωαννίνων νά ἀποτελεῖτο ἀπό τσάκωνες. Ὁ ὅρος τσάκωνας, γιά πρώτη φορά, μνημονεύεται ἐπί Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου καί σήμαινε πτωχεύσαντες στρατιῶτες. Ἀργότερα, ἐπί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ἐκάλυπτε τούς ἐλαφρά ὁπλισμένους ναῦτες καί φρουρούς πού ὑπερασπίζονταν τό παλάτι καί τήν πρωτεύουσα καί ἐπάνδρωναν τόν στόλο[934]. Οἱ τσάκωνες ἔπαιρναν μισθό καί μικρό τμῆμα γῆς, τουλάχιστο γιά νά μείνουν. Τοῦτο πρέπει νά σχετίζεται μέ τίς λεγόμενες «τσακωνικές ὑποστάσεις», δηλαδή τή γῆ πού τούς παρεχωρεῖτο, γιά τίς ὑπηρεσίες τους[935].

Πρίν ἀναρωτηθοῦμε σέ ποιά κατηγορία πρέπει νά ἀνῆκαν, στρατιωτικά, οἱ ἐπιφορτισμένοι μέ τήν «ἀποβίγλιση» τῶν Ἰωαννίνων, πρέπει νά ἐξετάσουμε, σύμφωνα μέ τίς πηγές, τί ἴσχυε καί γιά ἄλλα κάστρα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων μνημονεύεται ὅτι μόλις ὁ Κάρολος «ἐπαρέλαβε τήν ἀφεντίαν, τά κάστρη», ἔβαλε φρουρές (φύλαξες) καί τά ἰσχυροποίησε[936]. Εἰδικότερα στά κάστρα τοῦ Ἁγ. Δονάτου, Ρινιάσας, Βομπλιανῶν Ἄρτης καί Ρωγῶν (ὅπως πρίν καί στή Δραγαμεστό) διευκρινίζεται ὅτι ἔβαλε καί «τζαγρατόρους» (στήν Ρινιάσα καί «λουμπάρδες»)[937]. Τζαγρατόροι ἦταν οἱ ἄνδρες πού κρατοῦσαν τήν τζάγκρα, μηχανικό τόξο μεγάλης ἀποτελεσματικότητας[938]. Στό Χρονικό τοῦ Μορέως οἱ τζαγρατόροι ξεχωρίζονται ἀπό τούς κανονικούς

933. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 543-44, 566.

934. Bartusis, *Army*, σ. 279: «Some of these soldiers came from among the Gasmouloi, others came from the Peloponnesos, at first perhaps only Monemvasia, and later from other parts of the Morea (these being *ethnic* Tzakones); still others came from unknown areas outside Constantinople. Michael VIII's Tzakones performed a number of tasks... What made matters confusing was that some but not all of these Tzakones were ethnic Tzakones, that is, native inhabitants of the southeastern corner of the Morea». Ἐπίσης σ. 306. Τσάκωνες ὑπῆρχαν συνήθως σέ κάθε μεγάλο κάστρο. Πρβλ. Bees, *Unedierte*, σ. 67: «Ὤφθη ἡμῖν ἡ τοῦ ἡμετέρου Μυλωνᾶ Κωνσταντίνου θυγάτηρ, ἡ Καλή, τῷ τζάκονι Ἰωάννῃ τῷ Στυλιανῷ...»

935. Bartusis, *Army*, σ. 159, 283, 311. Βλ. καί Oikonomides, *À propos des armées*, σ. 357: «... Ce cervice semble être rattaché à une forme d'exemption d' impots, puisque les textes parlent de *τζακωνικαί ὑποστάσεις*. Ὑπόστασις etant le terme technique pour designer la tenure d'un paysan (ou pareque), on doit conclure que ces tsakônes des villes de province étaient des agriculteurs qui... fournissaient le service de garnison. Rien n'exclut... qu'ils reçoivent aussi une solde pour le temps de service sous les armes».

936. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1574-75.

937. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 315, 1509-10, 2065, 2497, 3008 (π.χ., στ. 2065: «Φύλαξιν ἔβαλαν καλήν, λαόν καί τζαγρατόρους».

938. Οἱ τζαγρατόροι χρησιμοποιήθηκαν ἰδιαίτερα κατά τήν κατάληψη τῶν πελοποννησιακῶν φρουρίων ἀπό τούς σταυροφόρους (*Χρονικό Μορέως*, στ. 1413, 1747 κ.ἑ., 5045, 7153) ἀλλά καί στή φρούρηση κάστρων (στ. 7840, 7938). Πρβλ. Bartusis, *Army*, σ. 151: «Crossbowmen tended to command the higher end of the range, and sergeants and archers the lower».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στρατιῶτες. Ἡ ἴδια διάκριση γίνεται καί στόν ἱστορικό τῆς ἁλώσεως, Δούκα[939]. Στό ἴδιο Χρονικό (Μορέως) οἱ τζαγρατόροι ξεχωρίζονται ἀπό τήν «φύλαξιν», ἀλλά δέν μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι, ἄν γιά τήν τελευταία εἶχαν στρατολογηθεῖ ἄνδρες διαφορετικῆς κατηγορίας, π.χ., ἁπλοί τοξότες. Γνωρίζουμε ὅτι ἁπλοί τοξότες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς φρουρά καί σέ πελοποννησιακά κάστρα, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τά ἔγγραφα τῶν Acciaiuoli[940]. Σ' ἕνα σημεῖο μάλιστα οἱ τοξότες ταυτίζονται μέ τούς τσάκωνες[941]. Τουλάχιστον ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς ἦταν πάροικοι[942] καί ἦταν δυνατό νά τούς παραχωρηθεῖ τμῆμα γῆς, ὅπως ἦταν δυνατό νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν «τσακωνικήν δουλείαν» ἤ «φύλαξιν» κάτοικοι τῶν πόλεων ἀλλά καί χωρικοί. Γνωρίζουμε ὅτι τή φρουρά ἑνός κάστρου σέ μερικές περιπτώσεις ἀποτελοῦσαν «σιργέντες» (ἱππεῖς ἤ πεζοί μαχητές πού δέν ἦταν εὐγενικῆς καταγωγῆς), πού μαζί μέ τούς τοξότες πληρώνονταν φθηνότερα ἀπ' ὅλους[942α].

Ἀνάμεσα στούς τοξότες κατατάσσονται καί κάτοικοι μιᾶς πόλεως, σέ δύσκολες στιγμές πολιορκίας ἤ συγκρούσεων[943]. Πρόκειται δηλαδή γιά βοηθητικούς (ἤ παραστρατιωτικούς), πού αὐξάνουν τόν ἀριθμό τοῦ κανονικοῦ στρατοῦ καί τῆς φρουρᾶς, ὅπως ἔγινε στά Γιάννενα τό 1379, ὅταν ὁ λαός συνέβαλε στήν ἀπόκρουση τῶν ἐπιτιθέμενων Ἀλβανῶν.

Σχετικά μέ τά Γιάννενα, ὅπως ἤδη εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε, στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, δέ μνημονεύεται σέ ποιά κατηγορία ἀνῆκαν αὐτοί πού ἦσαν ὑποχρεωμένοι ἀπό πρίν (*οἱ πρότερον τεταγμένοι*), γιά τή φρούρηση (*ἀποβίγλιση*) τοῦ κάστρου. Τό μόνο πού γνωρίζουμε εἶναι πώς ἡ ἀποβίγλιση δέν ἦταν ὑποχρέωση τῶν ντόπιων κατοίκων. Ἴσως αὐτό τό κενό στήν πληροφόρηση ὀφείλεται στή διαφορετική προέλευση τῶν ἀνδρῶν τῆς φρούρησης. Μπορεῖ π.χ., στό γουλά νά βρίσκονταν τζαγρατόροι καί στά ἄλλα μέρη τῶν τειχῶν ἁπλοί τοξότες. Μπορεῖ ἐπίσης ὁρισμένοι νά ἦταν τσάκωνες καί ἄλλοι νά στρατολογοῦνταν περιοδικά ἀπό τήν πόλη ἤ τή γύρω περιοχή. Δέν ἀποκλείεται, τέλος, ἡ φρουρά, τουλάχιστο στό α΄ μισό τοῦ 13ου αἰ., νά ταυτίζεται μέ τούς Βαράγγους, γιά τούς ὁποίους θά μιλήσουμε παρακάτω. Πάντως, πρέπει νά διευκρινήσουμε ὅτι ἡ «φύλαξις» (φρουρά) τοῦ κάστρου εἶχε ὡς σκοπό τή συνεχή

939. Bartusis, *Army*, σ. 299.

940. (Κάστρα Ἁγ. Ἀρχαγγέλου, Κοσμίνας, Ἀγγελοκάστρου, Βουλκάνου, Ἁγιονορίου, Κρεστένων). Βλ. Longnon-Topping, *Documents*, σ. 72, 99, 100, 127, 135, 136, 153, 176, 184.

941. Longnon-Topping, *Documents*, σ. 65: «Zacconi, id est archerii qui nihil solvunt et tenentur servire cum armis eorum».

942. Bartusis, *Army*, σ. 283, 311, 313, 360. Μ. Κορδώση, *Κάστρα, πύργοι* (ὑπό ἐκδ.).

942α. Hendrickh, *Οἱ πολιτικοί θεσμοί*, σ. 148. Κορδώση, *Κάστρα, πύργοι* (ὑπό ἐκδ.).

943. Bartusis, *Army*, σ. 297. Ὅπως οἱ 8.000 τοξότες τοῦ Διδυμοτείχου, ὑπό ὁκτώ ἄρχοντες: «These "archers" were part of the demos that staged an abortive uprising against the "powerful" (dynatoi)».

προστασία καί βέβαια τή δράση σέ στιγμές ἐχθρικῆς ἐπίθεσης. Σκοπιά φύλαγε ἡ «βίγλα»[944]. Ἂν δέν ὑπῆρχε «βίγλα», ἦταν εὔκολο νά καταληφθεῖ ἕνα κάστρο ξαφνικά, μονολότι ὑπῆρχε μέσα «φύλαξις»[945]. Γιά πολεμικές ἐπιχειρήσεις («διά ὄχλησιν») χρειάζονταν στρατιῶτες, πέρα ἀπό τούς βιγλάτορες[946]. Τέλος εἶναι ἀδύνατο νά ἐκτιμηθεῖ καί ὁ ἀριθμός τῶν ἀνδρῶν τῆς φρουρᾶς. Ἴσως ἡ κατάληψη τοῦ ἄνω γουλᾶ ἀπό τούς Ἀλβανούς τό 1379 δείχνει ἔλλειψη ἀνδρῶν. Σχετικά μέ τά ἄλλα βυζαντινά ἤ φραγκικά κάστρα, οἱ φρουροί ἦσαν ἀπό ἐλάχιστοι μέχρι καί πολλές ἑκατοντάδες[947], ἀνάλογα μέ τή σημασία τους, τό μέγεθος, τή θέση τους καί τίς ἐν ἐξελίξει πολεμικές ἐπιχειρήσεις.

Ἀπό πλευρᾶς καθημερινῆς ἀσφαλείας, στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε παραπάνω, βάσει τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1319, ὑπεύθυνος γιά τήν εἰρηνική κατάσταση καί τήν πρέπουσα εὐνομία κατά τήν ἐποχή τῆς βυζαντινῆς παρουσίας, ἦταν ἡ κεφαλή, πού εἶχε δικαίωμα νά διώξει ἐκτός πόλεως τούς *δημοταράκτες, ἄτακτους, ὀχλοποιούς* καί *θορυβώδεις* κατοίκους[948]. Καθήκοντα γιά τήν τήρηση τῆς τάξης ἀλλά καί γιά ἄλλες ὑπηρεσίες γενικότερα

944. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 990: «Ἡ βίγλα τούς ἐννόησε, ἐφώναξαν αὐτίκα».

945. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 278: «Ἄτυχα ἐφυλάγονταν τότε οἱ Ἀλβανῖται / φύλαξιν εἶχαν ὀλιγήν καί βίγλαν οὐδέ ὅλως».

946. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 566-67: «Ἔχει καί ἐκ τά ἐξέχωρα ὀλίγους διά βίγλα / ἀμή φουσσᾶτα διά ὄχλησιν οὐδέν εὑρίσκεις δ' ἕνα».

947. Λαῖου, *Κοινωνία*, σ. 240, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τό 1350 ἡ Βέροια εἶχε φρουρά 30 εὐγενεῖς Σέρβους καί 1.500 στρατιῶτες, ἐνῶ ἡ ἀκρόπολη φρουροῦνταν ἀπό ἄλλη μικρότερη στρατιά. Ἀντίθετα στό Ἀράκλοβο (Μίνθη Ἠλείας) οἱ μόνιμοι ἄνδρες τῆς φρουρᾶς ἦταν ἐλάχιστοι· γύρω στούς 10. (Μ. Κορδώση, *Ταύτιση τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου Ἀράκλοβον (Ἄλβαινα Ἠλείας)*: Δωδώνη 18/1/1988) 79) καί οἱ «φυλακάτορες» τοῦ πύργου τῆς Κατοχῆς μόνο δύο (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 891). Bartusis, *Army*, σ. 297-8: «Kantakouzenos tends to give higher figures for enemy garrisons. For example, Martino Zaccaria commanded 800 Genoese mercenaries on Chios in 1329; in 1350 the Serb garrison of Verria —an occupation force— consisted of thirty nobles with their families, 1.500 soldiers, and a contingent of Western mercenaries... In 1425 the chronicle of Morosini reports that while the Venetian adventurer Fantin Michiel conquered Kavalla by defeating a force of about 400 Turks, he installed a garrison there of only eighty men. Venice's own garrisons in the Aegean area could be very small. In 1387 the fortress of Butrinto across from Kerkyra (Corfu) had fifteen crossbowmen, and in 1394 Argos had a garrison of eight crossbowmen and six sergeants. On the other hand, an important city facing an immediate threat required a larger garrison. In 1423 at the beginning of Venice's possession of Thessaloniki, the Senate agreed to ask the government of Crete for 500 crossbowmen (*ballistarii*) for the city and also allowed the governors of Thessaloniki to hire "one hundred mercenary stratiotai" (*soldandi Stratiotos centum*). In addition, the governors were given a sum of money, 2.200 ducats of which was to be used for infantry troops (*pedites*) and other matters. Thus the garrison of Thessaloniki in 1423 had well over 600 men. Two years later the Senate supplemented this force with one hundred infantry. An entry from the chronicle of Morosini confirms that during a siege in 1426 there were 700 crossbowmen defending Thessaloniki». Ἐπίσης, σ. 300: «Kantakouzenos says that at least one thousand mercenaries were needed to garrison Mytilene and Phokaia when under siege».

948. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80-81. Maksimović, Byz. admin., σ. 243.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στήν βυζαντινή πόλη, ὅπως, π.χ., ἀστυνομικές, εἶχαν οἱ τσάκωνες[949] ἢ οἱ βοηθητικοί φύλακες. Ὑπάρχει πηγή πού συσχετίζει τήν ἀποβίγλιση μέ τήν «λοιπή ἀσφάλεια» ἑνός κάστρου[950].

Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύεται εἰδική φρουρά, οἱ σωματοφύλακες τοῦ δεσπότη Θωμᾶ Πρελούμπου, ἐπ' εὐκαιρία τῆς δολοφονίας του ἀπό αὐτούς τούς ἴδιους[951]. Τά ὀνόματά τους ἦταν Νικηφοράκης, Ραϊνάκης, Ἀρτάβεστος καί Ἀντώνιος ὁ Φράγκος. Ὁ τελευταῖος ἴσως ἦταν Λατίνος. Ἡ δημώδης παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ μνημονεύει ὅτι ὁ ἕνας ἦταν Καστοριανός καί ὁ ἄλλος Πελαγωνίτις «ἦγουν ἀπό τά Μπιτώλια» (ἴσως ὁ Ἀρτάβεστος, ἐνισχύοντας τά λεγόμενα ἀπό τόν συγγρ. τῆς λόγιας παραλλαγῆς ὅτι ὁ Θωμᾶς ἐμπιστευόταν τούς ξένους), καί ὅτι ὁ Θωμᾶς ἐσφάγη μετά τόν περίπατό του στό «παζάρι», ἀφοῦ ἐμπῆκε μόνος του νά κοιμηθεῖ σέ κάποιον ὀντά τοῦ παλατιοῦ[952]. Πρόκειται βέβαια γιά προσωπική φρουρά τοῦ δεσπότη, πού θά τήν ταυτίζαμε μέ τήν «φαμίλια» τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων[952α]. Στόν Ψευδοκωδινό οἱ σωματοφύλακες συσχετίζονται μέ τούς τσάκωνες, «φέροντες καί οἵποι ἀπελατίκια»[953].

Ὡς τμῆμα τῆς φρουρᾶς τῶν Ἰωαννίνων πρέπει νά θεωρήσουμε καί τούς Βαράγγους[954] πού ὑπῆρχαν μετά τό τέλος τοῦ 1219 στά Γιάννενα, ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων ἦταν ὁ πρμμικήριος Θεόδωρος Διαβατηνός[955]. Ὅπως εἶναι γνωστό, Βάραγγοι ὀνομάζονταν ξένα στρατεύματα, κυρίως Ρῶσσοι καί Σκανδιναβοί, ἀπό

949. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, σπ. 452: «Καταδίκης δέ καθ' ἡμῶν ἐξετέθη σημείωμα, καί ὁ κατσροφύλαξ μετά τῶν τοῦ καστελλίου τζακόνων εἰς τήν οἰκίαν ἐμοῦ ἐξεπέμφθη ὁ δη αἰτίκα τῇ Σαχλικίνῃ παρέδωκεν αὐτήν τε τήν οἰκίαν καί τόν ἀμπελώνα». Ahrweiler, *Les termes*, σ. 246. Bartusis, *Army*, σ. 307: «Tzakonike service meant sentinel duty at the gates, night-watch and process serving, the watch over the kastron, particularly at night and for the control of fire, and the enforcement of the orders of civil magistrates. These were the daily, tedious yet necessary, paramilitary burdens that did not require the skills of a trained soldier and as such would be the duties from which stratiotai, as an elite segment of the population, would endeavor to disassociate themselves. The onerous tzakonike phylaxis mentioned in Michael Gabrielopoulos' act was not service "befitting a stratiotes" and yet its superficial similarity to stratiotike douleia compelled the soldiers of Phanarion to demand the explicit pronouncement that it was not part of their duties. As a result, these duties —which we often associate with police, sheriff, or militia— fell upon other inhabitants of the town».

950. Σάθα, *Μεσαιων. Βιβλιοθηκη*, σ. 642.

951. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 230.

952. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 94.

952α. Βλ. *Χρονικό Τόκκων*, Index, σ. 573.

953. *Ψευδοκωδινός*, σ. 180.

954. Δένδια, *Οἱ Βάραγγοι*, σ. 146 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τό ἐτυμολογοῦν ἀπό τό war (πόλεμος) *waring* ἀλλα καί ἀπό τό *Φραγκοι*, τό *warg* (ἐξόριστος), τά *ware*, *voere* (pactum, συνθήκη).

955. Bees, *Unedierte*, σ. 60, 171. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Κανονικαι πράξεις*, σ. 65. Βλ. καί Bartusis, *Army*, σ. 272. Κωνσταντούλου, *Θεσμοι*, σ. 85. Δένδια, *Οἱ Βάραγγοι*, σ. 196, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἀρχηγός τῶν Βαράγγων λεγόταν *ἀκόλουθος* ἢ *πρόξιμος* (proximus), εἰρισκόμενος πολύ κοντά στόν βασιλέα (κάτι σάν παρακοιμώμενος), ἦταν πιστός σ' αὐτόν καί συνήθως Ἕλληνας. Ἄλλοι ἄρχοντες ἦταν οἱ πρμμικήριοι τῶν Βαράγγων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τόν 10ο καί 11ο αἰ. καί κυρίως Ἄγγλοι ἀργότερα, πού ἀποτελοῦσαν στήν ἀρχή σημαντικό τμῆμα τῶν ἐκστρατευτικῶν σωμάτων, ἐνῶ, προοδευτικά, δέ λάβαιναν μέρος σέ μάχες (πολεμοῦσαν ὡς ἐπίλεκτοι στή μεθόριο), ἀλλά μόνο στή φρούρηση[956]. Τήν τελευταία περίοδο, τουλάχιστον ἐπί Μιχαήλ Η΄ καί τά πρῶτα χρόνια τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, εἶχαν εἰδικότητα φρούρησης τῶν φυλακῶν[957]. Στόν Ψευδοκωδινό ἐμφανίζονται πάντοτε ὑπηρετώντας τόν αὐτοκράτορα[958], συντροφεύοντάς τον καί σέ τελετές[959]. Ἐπίσης συμμετεῖχαν καί σέ αὐτοκρατορικές στέψεις. Κρατοῦσαν πελέκεις στό δεξιό τους ὦμο[960]. Ἐκτός ἀπό ἀκόλουθους τοῦ αὐτοκράτορα (αὐτοκρατορική φρουρά), στό Βυζάντιο ἦταν δυνατό νά ὑπάρχουν Βάραγγοι καί στήν ἀκολουθία Βυζαντινοῦ ἄρχοντα. Ἔτσι, κατά συνεκδοχή, Βάραγγοι καλοῦνταν καί οἱ μισθοφόροι καί σωματοφύλακες καί ἄς ἦσαν Ἕλληνες, ἀρκεῖ μόνο νά ἦταν ὁπλισμένοι ὅπως οἱ Βάραγγοι καί νά τηροῦσαν τούς κανονισμούς τους[961]. Ὁ Καντακουζηνός ἀναφέρει ὅτι Βάραγγοι ἐκαλοῦντο οἱ πελεκυφόροι (ἔστω κι ἄν δέν ἦσαν βαρβαρικῆς ἐνθικότητας)[962].

Εἶναι ἄγνωστο, ἄν στά Ἰωάννινα οἱ Βάραγγοι πέρα ἀπό τή συμμετοχή τους σέ τελετές εἶχαν καί τήν ὑποχρέωση νά ἐκστρατεύουν ἐκτός τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων, νά μετέχουν στή φρούρηση τῶν τειχῶν ἤ νά ἐπιτελοῦν ἀστυνομικά καθήκοντα, καί ἄν ἦταν ὅλοι ξένοι. Δέν ἀποκλείεται νά ἦταν ὅλοι Ἕλληνες, μολονότι βρισκόμαστε σέ ὄχι πολύ ὄψιμη ἐποχή. Ὁ ἐπικεφαλῆς τους, ὅπως φαίνεται ἀπό τό ὄνομά του, ἦταν σίγουρα Ἕλληνας. Ἡ παρουσία τους, πάντως, στά πρῶτα χρόνια τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ὅταν τά Γιάννενα δέν εἶχαν ἀκόμη ἀναδειχθεῖ, φαίνεται ὡς ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα.

Στά Χρονικά τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν Τόκκων ὑπάρχουν πληροφορίες πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά σχηματίσουμε κάποια εἰκόνα γιά τίς φυλακές τῆς πόλης, ἰδιαίτερα ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου. Τό ὄνομα τοῦ συνηθισμένου χώρου κράτησης καί στά δύο Χρονικά εἶναι *φυλακή* καί *φρουρά*. (Σέ μιά μόνο περίπτωση χρησι-

956. Δένδια, *Οἱ Βάραγγοι*, σ. 150 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρονται οἱ Σλάβοι καί Νορμανδοί. Ἐπίσης, σ. 203, 210, 211, ὅπου ἀναφέρονται, βάσει Βυζαντινῶν συγγραφέων, φρουρές στήν Ἰβηρία καί Χαλδία, καθώς καί στά εὐρωπαϊκά θέματα, σέ ἐπίκαιρες θέσεις, π.χ. Μακεδονία καί Ὑδροῦντα, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες.

957. Πρβλ. Bartusis, *Army*, σ. 272, 274: «allong with the related job of torturing individuals according to imperial order».

958. *Ψευδοκωδινός*, σ. 179-80: «... εἰς τε τάς θύρας τοῦ κελλίου τοῦ βασιλέως καί εἰς τό τρίκλινον».

959. *Ψευδοκωδινός*, σ. 183, 197, 209, 226, 243-45, 264. Bartusis, *Army*, σ. 282-84. Ἐπίσης, Ψευδοκωδινός, σ. 216: «Ἔπειτα μετά τόν πρωτονοτάριον ἔρχονται οἱ πριμικήριος τῶν Βαράγγων καί πάντες οἱ Βάραγγοι μετ' αὐτῶν καί λαμβάνουσιν μίνσους καί οὗτοι».

960. Guilland, *Recherches*, Α΄, σ. 304-305. Ahrweiler, *Ἡ αὐτοκρατορία*, σ. 114. Bartusis, *Army*, σ. 272, 281.

961. Δένδια, *Οἱ Βάραγγοι*, σ. 195, 214.

962. Καντακουζηνός, τ. Α΄, σ. 560: «... καί φρουράν τοῖς βασιλείοις... καί τούς πελέκεις ἔχοντας βαράγγους».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μοποιεῖται στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὁ λογιότερος ὅρος *εἱρκτή*, ὅταν φυλακίζεται σ' αὐτήν ὁ συνεργάτης τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, Μιχαήλ Ἀψαράς)[963]. Ἔτσι σέ *φυλακές* ὁ Θωμᾶς ἔκλεισε τούς Ἀλβανούς τοῦ Γκίνη Φράτη, πού ἐπέζησαν τῆς συγκρούσεως τοῦ ἔτους 1378, καθώς καί ὁρισμένους ἀπό τούς «ἐγκριτους» τῶν Ἰωαννίνων[964], τό ἴδιο ἔτος, καί σέ φρουρά τούς «ἐντιμους ἄρχοντες ἀπό τά μέρη τῆς Καστοριᾶς, Θεοφύλακτο καί Χοντέζη (πού εἶχαν ἔρθει νά παραδώσουν στό Θωμᾶ τά Σέρβια), καθώς καί τούς «ἐγκριτους» Ἀλβανούς, πού εἶχαν καταλάβει τόν πάνω γουλά, τό 1379[965]. Καί οἱ δύο ὅροι, φυλακή καί φρουρά, χρησιμοποιοῦνται ἀπό τό Χρονικό τῶν Τόκκων γιά νά δηλώσουν τόν ἴδιο χῶρο, ὅπου εἶχαν κλειστεῖ οἱ ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων, μετά τήν αἰχμαλωσία τους ἀπό τόν Ἀλβανό Ζενεβέση[966]. Στό Χρονικό μάλιστα παρέχονται λεπτομέρειες τῆς κράτησής τους. Ἀφοῦ τούς συνέλαβε τούς ἔδεσε μέ ἁλυσίδες καί τούς ἔριξε στή φυλακή, «στενήν καί τεθλιμμένην». Ἐκεῖ τούς φόρεσε σίδερα στά χέρια καί στά πόδια καί τούς μαστίγωσε. Ἐπίσης τούς ἔκοψε τά γένεια, γιά νά τούς ντροπιάσει. Σέ «δεσμά καί στρεβλώσεις» εἶχε βάλει ὁ Γιόνης Ζενεβέσης, λίγα χρόνια νωρίτερα, καί τόν ἴδιο τόν Ἰζαού μέ τούς ἄρχοντές του, ὕστερα ἀπό τήν ἧττα πού ὑπέστησαν σέ θέση μεταξύ Μεσοποτάμου καί Δίβρης (λόγω «γνώφου καί θύελας») καί τήν αἰχμαλωσία τους ἀπό τούς Ἀλβανούς[967].

Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων συναντῶνται καί δυό ἄλλοι ὅροι, *κλωβία* καί *παλιουρή*, ἐπί ἡγεμονίας τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, πού κατηγορεῖται ὅτι ἔκτισε χώρους κράτησης γιά τά θύματά του, κυρίως Ἀλβανούς[968]. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ ὁ Ἰζαού ἄδειασε τίς φυλακές καί χάλασε τά «κλωβία» καί τήν «παλιουρή»[969], γίνεται φανερό ὅτι τά δυό τελευταῖα δέ χρειάζονταν πιά καί ὅτι χτίστηκαν ἐπί Θωμᾶ γιά ἰδιαίτερους λόγους. Στά *κλωβία*, ἀσφαλῶς στενότατους χώρους, χειρότερους ἀπό τή «φρουρά», ὁ Θωμᾶς πρέπει νά ἀπομόνωνε ὅσα πρόσωπα θεωροῦσε περισσότερο ἐπικίνδυνα. Ἔτσι ἀναφέρεται ὅτι ἔβαλε εἰς κλωβίον τόν ἡγούμενο τοῦ Μετσόβου Ἡσαΐα, «ὡς κακοῦργον», καθώς καί τόν προκαθήμενον Κωνσταντίνο, γιά πέντε χρόνια[970]. Ὅσο γιά τήν παλιουρή, πρέπει νά ἦταν προχειρότερη κατασκευή[971], προφανῶς περιφραγμένος χῶρος, γιά νά χωρέσει τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν φυλακισμένων τοῦ Θωμᾶ.

963. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 226.

964. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223, 226. Προφανῶς ἡ ἔννοια τῆς φυλακῆς ἦταν εὐρύτερη.

965. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225, 226.

966. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1800 κ.ἑ.

967. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 237.

968. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 220: «Τήν πόλιν γάρ ἐπλήρωσε τῶν Ἀλβανῶν τά τέκνα ὀφιδας ἑαυτῷ παρατιθέμενος καί φυλακάς δέ καί κλωβία αὐτός ἐθείματο καί παλιουρήν ἀνήγειρεν».

969. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 232.

970. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 226-27.

971. Κριαρᾶ, *Λεξικό Μεσαιων. γραμματείας*: «Φράκτης ἡ περίφραξη φτιαγμένη ἀπό παλιού-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γ) Στρατιωτικά ἀξιώματα καί τίτλοι

Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε παραπάνω, στό οἰκεῖο κεφάλαιο, γιά τήν *κεφαλή* μιᾶς πόλης, ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτός εἶχε τήν πολιτική κυρίως διοίκηση ἀλλά ἦταν καί ἀρχηγός τοῦ τοπικοῦ στρατοῦ καί τῆς φρουρᾶς τῆς περιοχῆς του, μόνο πού τά στρατιωτικά του καθήκοντα ἦταν πιό περιορισμένα σέ σχέση μέ τά πολιτικά. Συγκεκριμένα, ἐκτός ἀπό τήν ὑποχρέωσή του νά διατηροῦνται σέ καλή κατάσταση οἱ ὀχυρώσεις, εἶχε ἐπίσης καθῆκον νά στρατολογεῖ καί ἑτοιμάζει στρατιῶτες ἀπό τήν γύρω περιοχή μέ τίς ἐξαρτύσεις τους, ὥστε νά μπορεῖ νά ἀνταποκριθεῖ στό κάλεσμα τοῦ αὐτοκράτορα, ἄν χρειαζόταν[972]. Ἡ ἐπαφή του μέ τό στράτευμα στό πεδίο τῆς μάχης ἦταν κυρίως «ἐκεῖνο τοῦ ἐπιμελητῆ πίσω ἀπό τίς γραμμές, μέ καθήκοντα ὄχι καθαρά στρατιωτικοῦ χαρακτήρα»[973]. Ὁ ρόλος του ἦταν διαφορετικός ἀπό ἐκεῖνον ἑνός στρατηγοῦ τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου[974]. Πάντως πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἡ κεφαλή ἦταν ὁ στρατιωτικός διοικητής μιᾶς πόλης καί ὄχι ὁ καστροφύλακας (καστελλάνος). «Ὑπάρχουν ἔγγραφα πού σχετίζουν τήν κεφαλή καί τόν καστροφύλακα μέ τή διατήρηση τῆς ἀσφάλειας τῶν ὀχυρώσεων. Ἀλλά ἐνῶ γιά τήν κεφαλή τοῦτο ἦταν μόνο μέρος τῶν ὑποχρεώσεών του, γιά τόν καστροφύλακα ἦταν τό μοναδικό... Δέν ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπό βοηθός τῆς κεφαλῆς στό στρατιωτικό μόνο τομέα»[975]. Φαίνεται ὅτι ἡ φρούρηση ἑνός κάστρου ὀργανωνόταν ἀπό τόν καστροφύλακα, πού ἦταν βοηθός τῆς κεφαλῆς στόν τομέα τῆς ἀρτιότερης διατήρησης τῶν ὀχυρώσεων[976]. Δέ μαρτυρεῖται καστελλάνος στά Γιάννενα, πρέπει νά ὑπῆρχε, ὅμως, ὅπως σ' ὅλα τά σημαντικά κάστρα[977].

ρια. Πρβλ. Bees, *Unedierte*, σ. 86: «Ἄκανθαί τε πολυειδεῖς καί παλίουροι, τά τῶν ὀδευόντων ἱμάτια διαμεριζόμεναί τε καί διαξαίνουσαι».

972. Βλ. καί Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 146-147.

973. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 148: «The kephale remained the commander of the garrison in his area, which was sometimes small and restricted. This consisted either of local men or those stationed outside their native area, and their role was to maintain the fortifications and also, probably, to perform police duties... These obligations of the kephale in the system of defence became more important during the period when its powers were rapidly declining, particularly from the second half of the fourteenth century onwards, when the entire Byzantine military strategy was confined to the local defence of particular points». Bartusis, *Army*, σ. 184.

974. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 147. Βλ. ἐπίσης σ. 184: «The local troops under the Kephale represented the first line of defence for the Katepanikion».

975. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 175.

976. Bartusis, *Army*, σ. 313: «His personal charge was the maintenance and defense of the walls of the kastron: "to look after and tend to the rebuilding, maintenance, and watch and all else of the security and fortification with God's help by every means in the imminent service of my majesty". For example, in 1355/6 a kastrophylax named John Chamaetos rebuilt one of the city gates of Thessaloniki». Βλ.. καί σ. 197.

977. Ἔτσι, ὅταν ὁ δούκας Κάρολος κατέλαβε τή Δραγαμεστό, «φύλαξιν ἔβαλεν καλήν, τζάκρες καί καστελλάνον» (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 315). Καστροφύλακες μαρτυροῦνται ἐπίσης στό Ἀγγελόκαστρο καί στή Βόνιτσα (Bees, *Unedierte*, σ. 128, 154).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γενικά ὁ καστροφύλακας σχετίζεται μέ τήν ἄμυνα καί τήν ἀσφάλεια ἑνός κάστρου[978]. Ἔτσι δέν ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι στή Θεσσαλονίκη εἶχε ὑπό τή διαταγή του μιά φρουρά ἀπό Τσάκωνες[979]. Στόν Ψευδοκωδινό, οἱ προκαθήμενοι καί καστροφύλακες ὁρίζονται ὡς «ὑπηρέται ἑκάστης κατ' ἀξίαν τῶν πόλεων»[980], προφανῶς γιατί εἶχαν ἀντίστοιχες θέσεις, ὁ ἕνας στόν πολιτικό καί ὁ ἄλλος στό στρατιωτικό τομέα, καί οἱ δυό ὅμως βρίσκονταν ὑπό τίς διαταγές τῆς κεφαλῆς.

Ἀπό τό Χρονικό τῶν Τόκκων μαθαίνουμε ὅτι ὁ τίτλος τοῦ «μεγάλου κοντόσταυλου» εἶχε δοθεῖ ἀπό τόν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ στόν ἀδελφό τοῦ Καρόλου, Λεονάρδο[981]. Τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου κοντόσταυλου ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικό, γιατί ὅποιος τό κατεῖχε ἦταν ὁ ἀρχηγός τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων, θέση πού ἦταν ἀπαραίτητο νά τήν κρατᾶ πρόσωπο ἐμπιστοσύνης τοῦ ἡγεμόνα. Μέγας κοντόσταυλος ὑπῆρχε καί στό πριγκιπάτο τοῦ Μορέως, τήν αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας καί ἀλλοῦ[982]. Ἡ ἀρχή τοῦ θεσμοῦ βρίσκεται στούς δυτι-

978. Βλ. καί Tafrali, *Thessalonique*, σ. 58. Zakythinos, *Despotat*, σ. 238. Nicol, *Despotate*, σ. 222. Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 281-82. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 281-82. Bryer, *Matzuka*, σ. 73-74. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 38, 39, 127, 155, 164. Angold, *Administration*, σ. 132, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐμφανίζεται στίς πηγές μετά τό 1204. Στίς φραγκικές πηγές συναντᾶται ὡς *kastellanus*. Βλ. *Χρονικό Μορέως*, στ. 7937, 8210. Longnon-Topping, *Documents*, σ. 89, 127, 145, 171, 173, 201.

979. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, σ. 452, ὅπου μάλιστα ἐμφανίζεται νά κρατᾶ καί τό ρόλο ἐπικεφαλῆς ἀστυνομικῆς δύναμης, ἀποτελούμενη ἀπό Τσάκωνες (βλ. καί σημ. 949). Nicol, *Ἀπό τήν ἅλωση*, σ. 91. Bartusis, *Army*, σ. 313: «The only other real evidence for the role of the kastrophylax in the kastron dates to 1232 when Demetrios Chomatenos wrote of "the kastrophylax with the tzakones of the castle [*kastellion*]" of Thessaloniki, who delivered a legal summons in regard to a property dispute. These tzakones were performing a function entirely appropriate to their natures as paramilitary guards. And a kastrophylax acting with such tsakones, possibly even commanding them, was not far out of line from his charge to look after the security of the kastron».

980. *Ψευδοκωδινός*, σ. 188.

981. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2128 κ.ἑ., 2964 κ.ἑ., 3147, 3225 κ.ἑ., 3323 κ.ἑ., 3479 κ.ἑ., 3741. Ἀναμεσα στούς ἄρχοντες καί ἡγεμόνες πού ἐπισκέφθηκαν τόν Μανουήλ, ὅταν ἔφθασε στήν Πελοπόννησο νά ἀνεγείρει τό Ἑξαμίλιον τεῖχος, ἦταν καί ὁ Λεοναρδος, ὁ ὁποῖος ἐστάλη στόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα ἀπό τόν Κάρολο, γιά νά δείξη «φιλία καί ἀγάπη» (στ. 2140: *μέγαν κοντόσταυλον αὐτόν ἔστεψεν βασιλειάς του*»). Τότε ὁ Μανουήλ ἔστειλε στόν Κάρολο καί τό στέμμα, καί «ἔστεψέν τον δεσπότην». Σέ χρυσόβουλλο τοῦ Σιμεών (Miklosich-Müller, *Acta*, Γ΄, σ. 126-127), μέγας κοντόσταυλος ὀνομάζεται καί ὁ Ἰωάννης Τσάφας Οὐρσίνος δοῦκας.

982. *Χρονικό Μορέως*, στ. 4508: «ποὺ ἦταν μεγας κοντόσταυλος τοῦ πριγκιπάτου ὅλου». Ἐπισης, στ. 6688. Ahrweiler, *Αὐτοκρ. Τραπεζοῦντος*, σ. 330. Βλ. ἐπίσης, Longnon-Topping, *Documents*, σ. 173. Κοντόσταυλος, ἐπικεφαλῆς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων, ὑπῆρξε καί στή μεσαιωνική λατινοκρατούμενη Κύπρο (ΙΕΕ, Θ, σ. 313 - Θ. Παπαδόπουλος). Ἐπίσης καί στό συνάταγμα τοῦ Ἰκονίου, ἐπικεφαλῆς τῶν χριστιανικῶν στρατευμάτων (ΙΕΕ, Θ΄, σ. 317 - Σ. Βρυώνης), καθώς καί στή λατινική αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινούπολης (Hendrickx, *Οἱ πολιτικοί θεσμοί*, σ. 110): «comes stabuli»· ὁ ἀνώτατος ἀρχηγός τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων». Πρβλ. Brehier, *Institutions*, σ. 148: «Une creation nouvelle est celle du connétable *κοντοσταύλος* qui n'a rien de commun avec l'encien Compte de l'Etable, mais paraît être un emprunt à l'Occident, en particulier à l'État normand d' Italie». Βλ. καί Bartusis, *Army*, σ. 382, ὅπου ἀναφέρεται ὡς τίτλος «with unknown responsibilities». Βλ. ἐπίσης, Guilland, *Recherches*, τ. Α΄, σ. 469 κ.ἑ.

κούς μισθοφόρους πού εἶχε στρατολογήσει ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας, μέ ἀντάλλαγμα τήν παραχώρηση προνοιῶν. Τό λατινικό στράτευμα ὑπαγόταν στόν «κονοσταῦλον», βυζαντινό ἀξιωματοῦχο, ἕνας ἀπό τούς ὁποίους ἦταν ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, πρίν γίνει αὐτοκράτορας[983]. Κατά τόν Ψευδοκωδινό, ὁ «μέγας κονοσταῦλος» ἦταν ἡ κεφαλή «τῶν ρογατόρων Φράγκων»[984].

Ὁ τίτλος τοῦ μεγάλου καντόσταυλου ἐμφανίσθηκε το β΄ μισό τοῦ 14ου αἰ.[985]. Νωρίτερα μνημονεύονται ἤδη «κοντόσταυλοι» ἑνός μόνο κάστρου, ὅπως, π.χ. τοῦ γνωστοῦ Ἀρακλόβου (Μίνθη, Ἠλείας), ὅπου, μαζί μέ τόν καστελλάνο, ἀναφέρονται ὡς οἱ δυό μοναδικοί, καθώς φαίνεται, ἀξιωματοῦχοι τοῦ φρουρίου[986]. Κοντόσταυλος μνημονεύεται καί στό κάστρο τῶν Βομπλιανῶν[987], καίριας σημασίας γιά τήν κοντινή πόλη της Ἄρτας. Ἑπομένως (ὅπως καί μέ τήν «κεφαλή») ὑπῆρχε κοντόσταυλος ἑνός μόνο κάστρου καί μέγας κοντόσταυλος ὁλόκληρης τῆς ἐπικράτειας.

Ὅταν ὁ Κάρολος Τόκκος ἔφθασε στά Γιάννενα, ἔκανε «πρωτοστράτορα» τό γαμπρό τοῦ καπετάνιου Στρατηγόπουλου, Στέφανο Μπουίσαβο, δίνοντάς του ὡς ἔμβλημα «τό ραβδί του»[988]. Μολονότι, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ὁ ρόλος τοῦ ἀξιωματούχου αὐτοῦ φαίνεται πώς δέν ἦταν καθορισμένος[989], ἐδῶ γίνεται φανερό ὅτι ὁ Κάρολος τόν διόρισε ὡς ἀρχηγό στό στράτευμα («ἀρχήν εἰς τά φουσσάτα»), θέση πού κράτησε ὥς τήν ἅλωση τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τούς Τούρκους[990]. Ἔτσι, δέν εἶναι βέβαιο ποιά ἦταν ἡ διαφορά του μέ τόν ἀδελφό τοῦ Καρόλου, τόν μεγάλο κοντόσταυλο, Λεονάρδο. Ἴσως ὁ Μπουίσαβος ἦταν ἐπικεφαλῆς μόνο τῶν στρατευμάτων τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωαννίνων. Καί πρίν ἀπό τήν παραχώρηση τοῦ τίτλου τοῦ πρωτοστράτορος, ὁ Μπουίσαβος πρέπει νά ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ, δεδομένου ὅτι ἔτσι ἐμφανίζεται ἀκριβῶς πρίν ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ Καρόλου στά Γιάννενα[991]. Φαίνεται λοιπόν πώς ὁ

983. Ahrweiler, *Ἡ αὐτοκρατορία*, σ. 111. Bartusis, *Army*, σ. 245. Ὕστερα ἀπό τόν Μιχαήλ, ὁ κοντόσταυλος ἄρχισε νά ἀποσυνδέεται ἀπό τούς Λατίνους. Ὁ τίτλος ἐπίσης ἄρχισε νά παραχωρεῖται σέ μικρούς ξένους ἡγεμόνες, μέ τούς ὁποίους ὁ αὐτοκράτορας συνδεόταν.

984. *Ψευδοκωδινός*, σ. 175.

985. Bartusis, *Army*, σ. 224.

986. *Χρονικό Μορέως*, στ. 8297: «Τόν καστελλᾶνον κράξετε, ὁμοίως τόν κοντοσταῦλον». Ὁ κοντόσταυλος τοῦ Ἁγ. Ἀρχαγγέλου Μεσσηνίας ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν τοξωτῶν τοῦ κάστρου (Longnon-Topping, *Documents*, σ. 88. Κοντόσταυλος ἐπίσης μνημονεύεται καί στό κάστρο τοῦ Ἁγ. Βασιλείου Κορινθίας (βλ. καί Κορδώση, *Κάστρα, πύργοι* (ὑπό ἔκδ.)

987. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2708, 2744.

988. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1592-93. Nicol, *Despotate*, σ. 219.

989. Bartusis, *Army*, σ. 383.

990. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 63: «... καί εἰς τόν πρωτοστράτορα τόν Μπουήσαβον».

991. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1518 κ.ἑ.: «Στό λιβαδάκι ἐπέσασιν ὅλοι καί καρτεροῦσι, / ἀπέ τά Ἰωάννινα ὅλη τους ἡ στρατεία / τοῦ καπετάνιου τόν γαμβρόν πρῶτον τους τάν ἐστέρξαν· / Στέφανον τόν ἐλέγασιν, Μπουΐσαβον ἐπίκλην».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κάρολος τόν ἄφησε στήν ἴδια θέση, ἐπικυρώνοντας τό ἀξίωμά του. Στό πριγκιπάτο τοῦ Μορέως ὁ τίτλος ἦταν κληρονομικός[992].

Ὁ τίτλος τοῦ πρωτοστράτορος ὑπῆρχε πρίν ἀπό τό 1204[993]. Ὁ πρωτοστράτωρ θεωρεῖται ὡς ἐπικεφαλῆς τῶν βασιλικῶν σταύλων, ἔχοντας ὑπό τίς διαταγές του τούς «στράτορες», αὐτοκρατορική φρουρά[994], πού συνδέονται μέ τούς βασιλικούς σταύλους. Στόν Ψευδοκωδικό μνημονεύεται, ὅτι, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας «μέλλει τοῦ ἵππου ἐπιβήσεσθαι», ὁ πρωτοστράτορας «ἀπό τοῦ χαλινοῦ λαβών, σύρει τόν ἵππον...»[995]. Στό ἴδιο ἔργο, ὅμως, ὁ ἴδιος ἀξιωματοῦχος μνημονεύεται καί ὡς «δεφένσωρ τῶν κουρσευόντων», οἱ ὁποῖοι μή ἔχοντες «μήτε τάξιν... μήτε φλάμουλον ἴδιον» ἀλλά προχωρώντας ἀτάκτως, ὁ πρωτοστράτωρ, «ὀπίσω τούτων εὑρισκόμενος διφενδεύει τούτους, ἐάν ἄρα πόλεμον εἴρωσιν· διά τοῦτο καί γάρ πρωτοστράτωρ καλεῖται, διά τό προηγεῖσθαι παντός αὐτόν τοῦ στρατοῦ»[996]. Ἡ ἰδιότητα αὐτή τοῦ πρωτοστράτορα ἀμφισβητεῖται[997], δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ Παχυμέρης μνημονεύει ἐπί κεφαλῆς τῶν κουρσατόρων τόν «ἐπί τοῦ στρατοῦ»[998].

Ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν Βαράγγων τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως καί στήν Κωνσταντινούπολη, καλεῖται πρωτικύριος. Γενικότερα πρωτικύριος σήμαινε τόν πρωτεύοντα, τόν προϊστάμενο κι ἔτσι, ὁ ὅρος συναντᾶται σέ διαφορετικές περιπτώσεις. Πράγματι, ἐκτός ἀπό τόν πρωτικύριο τῶν Βαράγγων, ὁ Ψευδοκωδινός ἀναφέρει ἐπίσης πρωτικύριους ὡς ἐπικεφαλῆς τῶν Βαρδαριωτῶν, τῶν νοταρίων, τῶν πατριαρχικῶν νοταρίων καί τῶν ταβουλλαρίων, πέρα ἀπό τόν πρωτικύριο τῆς αὐλῆς[999]. Μέγας πρωτικύριος ἦταν ὑψηλόβαθμος τίτλος, χωρίς καθορισμένες ὑποχρεώσεις. Ἀρχικά ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν τελετῶν στό αὐτοκρατορικό παλάτι τῆς Κωνσταντινούπολης[1000]. Στήν Κέρκυρα μαρτυρεῖται ἐπώνυμο Πρωτικηράπουλοι[1001].

992. Ἔτσι μνημονεύεται ἡ «πρωτοστρατόρισσα» ντάμα Μαργαρίτα (*Χρονικόν Μορέως*, στ. 7583).

993. Bartusis, *Army*, σ. 244.

994. Zakythinos, *Despotat*, σ. 97. Brehier, *Institutions*, σ. 148. Guilland, *Recherches*, σ. 468 κ.ἑ. Guilland, *Études*, σ. 164: «En temps de guerre le protostrator était à la tête de la cavalerie légère et commandait les troupes de patrouille...». Bartusis, *Army*, σ. 350, 383. Στά βουλγαρικά, ἡ σημασία του δέν διέφερε ἀπό ἐκείνη στό Βυζάντιο (Νικηταζοπούλου, *Βυζαντ. ὁρολογία*, σ. 612).

995. *Ψευδοκωδινός*, σ. 168.

996. *Ψευδοκωδικός*, σ. 173: «... Ἀπό δέ τῶν κουρσευομένων ζώων πάντα τά ποικίλα, ἃ ὀνομάζονται φιντίλια, ἔθος ἐστί λαμβάνειν τόν πρωτοστράτορα».

997. Bartusis, *Army*, σ. 250-51: «... Nevertheless, the known protostratores did indeed to be military leaders, but this is probably because the protostrator occupied a very high position in the hierarchy of courtly ranks, eighth in the top of Pseudokodinos list».

998. Bartusis, *Army*, σ. 250.

999. *Ψευδοκωδινός*, σ. 138, 161, 178-79, 181-82, 190, 207, 214, 291, 300, 305, 307, 309, 319, 321, 335, 345, 348.

1000. Bartusis, *Army*, σ. 382.

1001. Bees, *Unedierte*, σ. 81. Ἀδελφοί Πρωτικηράπουλοι ἀπό τήν Κέρκυρα, ὀνόματι Σέργιος καί Νικηφόρος, ἀναγράφονται καί σέ γνωμοδότηση τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ (Πονήματα, στ. 135-42, ἀρ. ΛΑ). Μέ αὐτούς ἀσχολήθηκε καί ὁ μητροπολίτης Κέρκυρας Γεώργιος Βαρδάνης τό 1220 (στ. 181). Βλ. καί Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 311.

Ι. ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ. ΑΤΕΛΕΙΕΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ

α) Τά κτήματα τῶν λαϊκῶν καί τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξαρτημένοι ἀγρότες

Στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ καλλιεργήσιμες γαῖες παρέχονται, κατά τό μεγαλύτερο μέρος, στήν Ἐκκλησία καί τήν ἀριστοκρατία. Τό κράτος διατηρεῖ συνήθως τήν ψιλή κυριότητα. Οἱ αὐτοκρατορικές δωρεές, τίς περισσότερες φορές, περιλαμβάνουν γῆ καί προσωπικό· ὁλόκληρα χωριά, μαζί μέ τούς χωρικούς-παροίκους πού τά κατοικοῦσαν. Ἔτσι, οἱ φόροι εἰσπράττονται τώρα ἀπό τούς γαιοκτήμονες καί ὄχι ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία. Πολλοί ἀπό τούς παροίκους ἔχουν ἀκόμη μικρή περιουσία, ἄν ἀνῆκαν στούς προνοιαρίους. Ἀντίθετα, οἱ περισσότεροι πάροικοι πού ἀνῆκαν στά μοναστήρια στεροῦνταν ἰδιοκτησίας κι ἔτσι καλλιεργοῦσαν μόνο τή γῆ τῶν μονῶν στίς ὁποῖες ὑπάγοντο. Γιά τίς γαῖες πού καλλιεργοῦσαν, ἀλλά δέν τούς ἀνῆκαν, ὄφειλαν ἐνοίκιο, τή δεκατία ἤ μορτή. Οἱ χωρικοί μποροῦσαν νά ἔχουν δικά τους καί λιγοστά ζῶα πού ἐπίσης φορολογοῦνταν. Εἶχαν δηλαδή ἕνα μικρό νοικοκυριό, συνήθως μέσα στά ὅρια τοῦ χωριοῦ, ἀλλά περισσότερο δούλευαν στά κτήματα τοῦ γαιοκτήμονα.

Τό χωριό ἀποτελοῦσε ἐνιαία φορολογική μονάδα, μέ παραγωγή (δημητριακά, ἀμπέλια, περιβόλια κ.λπ.), πού ἐκχωροῦνταν στούς γαιοκτήμονες ὁλόκληρη ἤ κατά τμήματα. Φαίνεται πώς τό κράτος «εἶχε παραχωρήσει πραγματική κατοχή καί νομικά δικαιώματα ἰδιοκτησίας στά χωριά, ὁπότε ὁ δικαιοῦχος γινόταν κύριος τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Αὐτό σημαίνει ὅτι στό γαιοκτήτη δέ δινόταν ἁπλά καί μόνο τό δικαίωμα νά ἰδιοποιεῖται τό φόρο πού ἄλλοτε οἱ ἀγρότες πλήρωναν στό κράτος, τό *τέλος*, καί νά ἐξασφαλίζει τήν ἀπαλλαγή τῆς περιουσίας του ἀπό τόν ἔγγειο φόρο. Ὁ γαιοκτήτης εἶχε ἐπιπλέον τό δικαίωμα νά ἰδιοποιεῖται τή φεουδαλική πρόσοδο αὐτῶν τῶν περιοχῶν (δηλαδή τό ὑπερπροϊόν τῆς γῆς πού καλλιεργοῦσαν οἱ ἀγρότες)»[1002]. Τό χωριό τόν 14ο αἰ. ἐξακολουθοῦσε νά θεωρεῖται ἑνότητα συλλογική (ὅπως παλαιότερα ἡ κοινότης χωρίου), ὅμως στήν πράξη τά δικαιώματα αὐτῆς τῆς μονάδας εἶχαν περιοριστεῖ σημαντικά. Ἔτσι, κάθε ἀγροτικό νοικοκυριό εἶχε μόνο του τήν εὐθύνη γιά τό

1002. Λαῖου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 68-70. Λαῖου, *Κοινωνία*, σ. 222-226.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τέλος πού θά πλήρωνε, μολονότι ὁ ἀπογραφέας ὑπολόγιζε τό ἄθροισμα τῶν νοικοκυριῶν καί στή συνέχεια κατέγραφε τούς συμπληρωματικούς φόρους (π.χ. ἀήρ, μιλισσοενόμιον, εἰσφορές γιά τό στρατό κ.λπ.)[1003].

Σημαντικές πληροφορίες γιά τίς γαῖες καί τούς ἐξαρτημένους ἀγρότες, στά Γιάννενα, ἀντλοῦμε ἀπό τά δύο χρυσόβουλλα τοῦ Ἀνδρονίκου, γιά τά ὁποῖα μιλήσαμε παραπάνω. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 γίνεται ἐπανειλημμένα λόγος γιά τά «χωριά καί κτήματα» τῶν Γιαννιωτῶν, ἐκτός πόλεως, γιά τά ὁποῖα προβλέπεται «ἀνενοχλησία καί ἐξκούσεια» (ἀπαλλαγή ἀπό φόρους). Τοῦτο ἰσχυε γιά τά κτήματα ἐκεῖνα πού οἱ γαιοκτήμονες κατεῖχαν πρίν ἀπό τό 1319 ἀλλά καί γιά ὅσα παραχωρήθηκαν ἀπό τόν Συργιάννη Παλαιολόγο, διοικητή τοῦ Βερατίου, στόν ὁποῖο ὑπετάγησαν τά Ἰωάννινα, γιά λογαριασμό τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα[1004]. Ἀναφέρονται ὡς θέσεις, ὅπου οἱ Γιαννιῶτες εἶχαν κτήματα, τά χωριά Βοτιβίστα, Ζελοχοβίστα (ἴσως ἡ σημ. Ζέλοβα-Βοινοπλαγιά), Ψεάδα, Σαντοβίτζα (Μάρμαρα), Ἀδριχοβίστα, Γλοξίανι, Γαρδίκι (Μ. Γαρδίκι), Λεαυσίστα (Κ. Λαψίστα), Τριστεάνικος (ἴσως Δρεστένικος στό Α. Ζαγόρι), Τρεαβοβιδίστα, Νοβοσέλι καί Ἀρδομίστα (Λογκάδες)[1005]. Στό τελευταῖο περιλαμβάνονται καί τά τρία βιβάρια (ἰχθυοτροφεῖα), πού ἀσφαλῶς βρίσκονταν στήν ἀνατολική πλευρά τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου καί τό χωριό Λογκάδες. Τά πρόσθετα χωριά πού παραχώρησε στούς Γιαννιῶτες ἄρχοντες ὁ Συργιάννης Παλαιολόγος εἶναι τά: Σίπκα, Ραδοτόβιν (Ροδοτόπι), Δρεάνοβο, Φρεάστονα (σημ. Κυπαρισσία)[1006], Λιπνίτζα, Κοπάντζι, Στρώμη, Δρεαβογά (Δραγογά), Κοπάνη, Κρεχοβό (Κριφοβό), καθώς καί ἕνα ἀμπέλι στούς Ψάθους καί τό λιβάδι Σκουπίτζα στή Βαγενητία. Παρατηροῦμε ὅτι πρόκειται γιά χωριά πού βρίσκονταν κοντά στά Γιάννενα (π.χ. Σαντοβίτσα, Λαψίστα) ἀλλά καί πιό μακριά ὡς τή Βαγενητία[1007]. Ἔτσι ἦταν εὔκολο στούς Ἀλβανούς νά τά λεηλατοῦν, κατά τίς ἐπανειλημμένες ἐπιδρομές τους ἤ ἀκόμη καί νά τά κρατοῦν[1008].

Τά παραπάνω χωριά φαίνεται πώς εἶχαν παραχωρηθεῖ ὁλόκληρα μέ τούς παροίκους κατοίκους τους, δεδομένου ὅτι, ἄν παρεχωρεῖτο μέρος ἀπό αὐτά, θά ἀναφερόταν (ὅπως γίνεται παρακάτω μέ τό χωριό Λοζέτσι, πού παραχωρήθηκε στήν Ἐκκλησία). Παρατηροῦμε ὅτι ὁ Συργιάννης πρόσφερε στούς Γιαν-

1003. Λαῖου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 57, 58, 76, 77, 203.

1004. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82-83: «... ὅσα δηλονότι κατεῖχον καί πρότερον... κατέχουσι δέ ἁπάντως καί ὅσα προσεπεδόθησαν αὐτοῖς παρά τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου, τοῦ πυγκέρνη Συργιαννη τοῦ Παλαιολόγου...».

1005. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82-83. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 111, 154, 192, 254, 273, 281.

1006. Nicol, *Despotate*, σ. 86, σημ. 17, διαφωνώντας μέ τούς Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 238, πού τό ταυτίζουν μέ τό Κ. Μεράπι, Ν. τοῦ Δελβινακίου, λόγω τῆς μεγάλης ἀπόστασης ὡς ἐκεῖ.

1007. Πρβλ. Βρανούση, *Ἔπαινος*, σ. 33.

1008. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1184-87.

νιῶτες ἄρχοντες σχεδόν ἄλλα τόσα κτήματα ἀπ' ὅσα εἶχαν πρίν (στήν Ἐκκλησία τά πρόσθετα κτήματα ἦταν πολύ λιγότερα), γιατί γνώριζε ὅτι κυρίως ἀπ' αὐτούς ἐξαρτιόταν ἡ παράδοση τῆς πόλης τους στόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα.

Ἀπό τούς μεγαλύτερους κτηματίες στά Γιάννενα ἦταν καί ἡ Ἐκκλησία, γιά τήν ὁποία στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 γίνεται εἰδικός λόγος, ὥστε ἡ νέα μητρόπολη νά κατέχει ὅλα τά κτήματά της, ὅσα εἶχε «διά παλαιγενῶν δικαιωμάτων», εἴτε ἦταν αὐτά χωριά, «εἴτε ἀμπέλια, εἴτε χωράφια, εἴτε μυλωνικά ἐργαστήρια, εἴτε ἕτερα τοιαῦτα ὑποστατικά», χωρίς φορολογικές ὑποχρεώσεις (*ἀνενοχλήτως παντάπασιν καί ἀδιασείστως*)[1008α], καθώς καί ὅσα παραχωρήθηκαν ἀπό τόν Συργιάννη Παλαιολόγο[1009]. Ὅπως εἶναι γενικά γνωστό, ἐπισκοπές, μητροπόλεις καί μοναστήρια εἶχαν στό Βυζάντιο ὁλόκληρα χωριά μέ παροικική σχέση, μεγάλα κτήματα, καθώς καί οἰκήματα μέσα στήν πόλη[1010].

Ἐκτός ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα, καί ἄλλοι ἡγεμόνες στά Γιάννενα παρεχώρησαν κτήματα στήν Ἐκκλησία ἤ σέ ἄρχοντες, ἤ τουλάχιστον ἄφησαν νά κατέχουν ὅσα εἶχαν. Ἔτσι, ὅπως μνημονεύσαμε ἤδη, ὁ Ἰωάννης Ὀρσίνι εἶχε πιθανότατα παραχωρήσει τά ἴδια περ. προνόμια στήν πόλη, ὥστε νά γίνει εὐκολότερα ἀποδεκτός, καί ὁ Ἰζαού ξανάδωσε στήν Ἐκκλησία τά χωριά, τά κτήματα καί τά «ὑπάρχοντά» της[1011], πού εἶχε ἀφαιρέσει ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος[1012]. Ὁ Κάρολος Τόκκος παραχώρησε στόν Σίμωνα Στρατηγόπουλο, γιά τίς ὑπηρεσίες πού προσέφερε, κάστρο, πού μποροῦσε νά τό μεταβιβάσει στούς ἀπογόνους του[1013]. Ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι ἐπέτρεψαν στούς ἄρχοντες νά ἔχουν τά «τιμάρια», τά «γονικά» τους, τά «ὑποστατικά» τους καί τά πράγματά τους καί στό μητροπολίτη νά ἔχει «ὅλα τά ἐκκλησιαστικά δικαιώματα»[1014], ὑπό τόν ὅρο τῆς παράδοσης τῆς πόλης.

1008α. Καί σέ χρυσόβουλλο τοῦ Συμεών πρός τόν Ἰωάννη Οὐρσίνο ἀναφέρεται νά ἔχει τά παραχωρηθέντα κτήματα (αὐτός καί τά παιδιά του) *ἀνενοχλήτως, ἀδιασείστως, ἀναφαιρέτως* καί *ἀναποσπάστως*... «εἴτε ἄρα καί βούλοιτο ἤγουν πωλεῖν, χαρίζειν, προικίζειν, ἀνταλλάττειν, θείοις ναοῖς ἀφιεροῦν...». Βλ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Γ΄, σ. 128.

1009. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 79, 80: «... καί εἴ τι προσεπεδόθη αὐτῇ ἀρτίως διά γράμματος τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ...». Ἐπίσης, καί στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321, πού ἐξαπολύθη εἰδικά γιά τήν Ἐκκλησία (σ. 84: «... τά τε προκατεχόμενα παρ' αὐτῆς, ἀλλά δή καί τά προσεπιδοθέντα αὐτῇ»).

1010.Πρβλ. Bees, *Unedierte*, σ. 142, ὅπου γίνεται λόγος γιά «παροικικό» τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων καί τοῦ μεγάλου Ἀρχιστρατήγου. Ἐπίσης ἡ Ἐκκλησία εἶχε «προάστεια», «χωρίδια» ἤ «ἀγρίδια», μέ ἐπιτρόπους (ἴσως ἐπιστάτες), «ἐνοικους» κ.λπ. (Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 319).

1011. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 231. Πρβλ. Ρωμανοῦ, *Περί τοῦ δεσποτάτου*, σ. 84.

1012. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216: «ἀφαιρεῖ δέ τά προσόντα τῇ ἐκκλησίᾳ χωρία καί κτήματα καί ταῦτα τοῖς μετ' αὐτοῦ Σέρβοις ἀπονέμει». Πρέπει νά ἀναφέρουμε πάντως ὅτι τό ἴδιο ἔκαναν καί οἱ Δουκάδες τῆς Ἠπείρου, πού παραχωροῦσαν κτήματα σέ προνοιαρίους «στρατιῶτες», ἀποσπώντας τα συνήθως ἀπό τήν Ἐκκλησία (Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 318), ἀλλά καί ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος στή Θεσσαλονίκη, πού προχώρησε στήν ἐκκοσμίκευση ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων (Βαρμάζη-Νεράτζη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 226-27).

1013. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1590-91.

1014. Λάμπρου, *Ἡ ἑλληνική*, σ. 64.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λίγα εἶναι τά πρόσωπα πού μνημονεύονται στίς πηγές ὅτι εἶχαν μεγάλη περιουσία. Ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση τοῦ Στρατηγόπουλου, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἠλίας Κλαυσῆς εἶχε στά Γιάννενα κτήματα πολλά καί ἦταν πλούσιος. Πιθανῶς μεγάλος κτηματίας ἦταν καί ὁ Στέφανος Μαρδαρόπουλος, τοῦ ὁποίου οἱ τρεῖς γαμπροί βρέθηκαν στά δικαστήρια, γιά περιουσιακούς λόγους[1015]. Ἔμμεσα, βέβαια, γίνεται φανερό ὅτι καί οἱ ἄλλες μεγάλες οἰκογένειες (Φιλανθρωπηνοί, Ἀψαράδες κ.λπ.) εἶχαν πολλά κτήματα.

Ὁ μεγαλύτερος κτηματίας φαίνεται ὅτι ἦταν στά Γιάννενα ἡ μητρόπολη. Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύονται χωρία, κτήματα, ὑπάρχοντα καί πάροικοι, πού ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος ἀφαίρεσε ἀπό τήν Ἐκκλησία καί παραχώρησε στούς Σέρβους, ἤ ἀργότερα ἐπέστρεψε μόνον ὁρισμένα ἀπό αὐτά[1016]. Μνημονεύονται ἐπίσης οἰκήματα, πού ἀνῆκαν στήν Ἐκκλησία καί ὁ Θωμᾶς τά ἔκανε χορτοθῆκες καί ἀποθῆκες. Εἶναι ἄγνωστο ποῦ εὑρίσκονταν τά οἰκήματα αὐτά, ἀλλά ἴσως εἶχαν χτιστεῖ μέσα κι ἔξω ἀπό τό κάστρο, ὁπότε θά ἦταν δυνατό νά γίνει λόγος γιά ἀστικά καί ἀγροτικά οἰκήματα. Οἱ πηγές συνήθως μνημονεύουν κατοικίες ἀριστοκρατῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν οὐσιαστικό μέρος τῆς περιουσίας τους. Φαίνεται πώς τούς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου ἡ κατοχή σπιτιῶν μέσα στά κάστρα ἦταν καλή ἐπένδυση, διότι ὁ κόσμος συγκεντρωνόταν μέσα σ' αὐτά[1017]. Γνωρίζουμε ὅτι ὁρισμένα ἀπό τά ἀθωνικά κυρίως μοναστήρια εἶχαν οἰκήματα σέ διάφορες πόλεις, πού πρέπει νά συνδέονται μᾶλλον μέ κτήματα καί ἀγροκτήματα καί λιγότερο μέ ἐργαστήρια ἤ σπίτια γιά νοίκιασμα[1018]. Πιστεύουμε ὅτι ἦταν ἀδύνατο ὁ Θωμᾶς νά ἔκανε στά Γιάννενα ἀποθῆκες σιταριοῦ οἰκήματα τῆς Ἐκκλησίας πού βρίσκονταν ἐκτός κάστρου, ἀφοῦ θά βρίσκονταν στό ἔλεος τῶν ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν, καί κάπως δύσκολο νά ἔκανε χορτοθῆκες οἰκήματα πού βρίσκονταν ἐντός. Ἴσως σέ χορτοθῆκες μετεβλήθησαν τά εὐτελέστερα οἰκοδομήματα τῆς Ἐκκλησίας προορισμένα γιά τούς παροίκους στά διάφορα χωριά ἤ ἀκόμη μεμονωμένα σέ κτήματα ἔξω ἀπό τά τείχη. Καί στήν Κέρκυρα, ἡ Ἐκκλησία κατεῖχε ὄχι μόνο πολλά κτήματα (κουρατορίες) ἀλλά καί σπίτια καί ἀποθῆκες στήν πόλη τῆς Κέρκυρας. Τό 1228 ἡ μητρόπολη Κερκύρας κατεῖχε πολλές δεκάδες οἰκήματα ἀπό αὐτοκρατορικές δωρεές[1019].

Χάρι στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321, γνωρίζουμε λεπτομέρειες γιά τίς γαῖες τῆς Ἐκκλησίας, καθώς καί γιά τούς παροίκους της. Στήν κατοχή τῆς Ἐκκλησίας

1015. Bees, *Unedierte*, σ. 59-60. Βλ. παραπάνω, σ. 208.

1016. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216, 229, 231.

1017. Longnon, *La vie*, σ. 355. Σπίτια στήν Πάτρα στοίχιζαν ἀπό 20 ἕως 450 ὑπέρπυρα. Βλ. καί Kazhdan, *City*, σ. 10 κ.ἑ. Ἔχουμε πληροφορίες γιά κατοικίες ἀπό 50-250 ὑπέρπυρα. Οἱ μικρότερες καί εὐτελέστερες γιά τόν κοινό λαό κόστιζαν ἀπό 18-24 ὑπέρπυρα. Λαῖου, *Στό Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων*, σ. 289-90.

1018. Kazhdan, *City*, σ. 14.

1019. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 181, 227.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τῶν Ἰωαννίνων ὑπῆρχαν, ἀπό πρίν, «διά παλαιογενῶν δικαιωμάτων», τά χωριά Παροίκιον, Πόβλιστα, Ἄρουλα, Γόπλιστα, Ρέψιστα (Πεδινή), Βελτζίστα (Κληματιά) καί Σοστρούνι[1020]. Τό μοναστήρι τοῦ τιμίου Ἀρχιστρατήγου στή Βελτζίστα, μαζί μέ τούς ἐκεῖ εὑρισκόμενους ἀνθρώπους (παροίκους), Λουκά, Πολυτεχνά καί τούς συγγενεῖς τους, καθώς καί οἱ γαῖες τοῦ Μάρκου Τζέχλη καί Ποθητοῦ Βλαδιμήρου μέ τούς συγγενεῖς τους, ὅλοι πάροικοι, στό χωριό Σοστρούνι, μαζί μέ τό ὄρος Μουτζίκελο[1021], ἀνῆκαν ἐπίσης στή μητρόπολη. Ἐπί πλέον, στή μητρόπολη ἀνῆκαν τό μισό χωριό Λοζέτζι (Ἑλληνικό)[1022], καθώς καί τά χωριά Βίλιανι (ἤ Τοβόλιαννη) καί Βόγρι[1023], στό τελευταῖο ὅμως διευκρινίζεται ὅτι δέν περιλαμβανόταν τό «στασίον» τοῦ Χασάνη· δέν περιλάμβανε δηλαδή τό σπίτι καί μικρή γῆ, γύρω ἀπό αὐτήν[1024], τοῦ συγκεκριμένου παροίκου. Τά *στασία* ἤ *στάσεις* ἀποτελοῦσαν οἰκονομικές καί φορολογικές μονάδες καί ἦταν δυνατό νά κληρονομηθοῦν[1025]. Εἶχε ἑπομένως ὁ πάροικος πλήρη κυριότητα καί πλήρωνε τό *τέλος*, τό ποσό δηλαδή πού ὄφειλε ἀρχικά στό δημόσιο ταμεῖο καί ὕστερα στό γαιοκτήμονα.

Στό χωριό Λαψίστα, ἡ μητρόπολη Ἰωαννίνων κατεῖχε τό μετόχιο τοῦ ἁγίου Γεωργίου, μέ τό «σιγιλλατίκιο» (στό χρυσόβουλλο ἰσοδυναμεῖ μέ τμῆμα γῆς)[1026], στό ὁποῖο εὑρίσκονταν, ὡς πάροικοι, τά παιδιά τοῦ Κομανόπουλου, μαζί μέ τούς Τζαμάντουρα καί Κουρτέση, καθώς καί τά ἀποκτήματα ἀπό ἀγορά (*ἀγορασίαι*) πού εἶχαν κάνει οἱ παραπάνω, ὅπως καί τό ἰχθυοτροφεῖο τους, πού πρέπει νά βρισκόταν, βέβαια, στήν ἀποξηραμένη σήμερα λίμνη τῆς Λαψίστας, δυτικά τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων. Σιγιλλατίκια κατεῖχε ἡ μητρόπολη καί στό Λοζέτζι (τοῦ Σίμωνος), στά Σερβιανά, στά Φρεάστανα, στήν Ἰωανίστα (τοῦ Κανακίου), στή Μοσμήδενα. Κατεῖχε ἐπίσης καί τό μετόχιο τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὄρους. Στό σιγιλλατίκιο τῆς Βαλτρίστου (Βαλτίστρας;), διευκρινίζεται ὅτι ἡ μητρόπολη εἶχε ὀκτώ *στίχους*, «μετά τῆς νομῆς[1027] αὐτοῦ καί τοῦ Λάκκου τοῦ

1020. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 258: Τό σημ. Στρούνι στούς πρόποδες τοῦ Μιτσικελίου. Ὑπῆρχε ὅμως καί ἄλλο Σειστρούνι (βλ. παραπάνω, σ. 128)

1021. Ἄν ταυτίζεται μέ τό Σιστρούνι Ἰωαννίνων, τότε πρόκειται πράγματι γιά τό Μιτσικέλι.

1022. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 199. Nicol, *Despotate*, σ. 87, σημ. 22.

1023. Μ. Κορδώση, *Ἱστορικογεωγραφικά Γραμμενοχωρίων: Παλιούρια Ἁγ. Νικολάου Περάτης*, Ἐπιστημ. διημερίδα, «Μεσαιωνική Ἤπειρος», 17-19 Σεπτεμβ. 1999 (ὑπό ἔκδοση).

1024. Longnon-Topping, *Documents*, σ. 265-66. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 215-16. Ὁ πάροικος ἀπό τό μικρό αὐτό κομμάτι γῆς, ὅπου καί σταύλιζε τά ζῶα του, ἐξασφάλιζε τά στοιχειώδη κηπευτικά. Μποροῦσε ἀκόμη νά ἔχει μύλους ἤ βάρκες ἤ καμιά φορά καί σπίτια. Ὑπῆρχαν καί ἀγρότες πού δέν εἶχαν καθόλου περιουσία (ἐλεύθεροι, ἀκτήμονες).

1025. Βλ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 100, 105, 110 κ.λπ. Longnon, *La vie*, σ. 345. Topping, *Le régime agraire*, σ. 261.

1026. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, σ. 300, σημ. 8: «Λέξις λατινική σημαίνουσα ἴσως τό ἐν τῇ Ἑπτανήσῳ λεγόμενον Σολιατικόν, ἤτοι ἐδαφονόμιον, ὅπερ παρά τοῦ Ὀθωμανοῦ λέγεται ἰσρέτι».

1027. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 75-76: «Un droit plûtot qu'un impôt... grevait le pâturage des animaux...».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κούβρητα»[1028]. Ὑπῆρχαν, λοιπόν ἐκεῖ ὀκτώ φορολογικές ἑνότητες, κάθε μιά ἀπό τίς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦσε σέ κάποιον φορολογούμενο. Καθένας ἀπ' αὐτούς συνήθως κατεῖχε μιά γραμμή (στίχο) στό φορολογικό κατάστιχο τῆς περιοχῆς, ὅπου ἀναγραφόταν τό ὄνομά του, τό ἀντικείμενο τῆς φορολογίας καί δεξιά τό ποσό τοῦ φόρου (*ἀκρόστιχο*)[1029].

Τό σιγιλλατίκιο πού κατεῖχε στή Φώνιστα ἡ μητρόπολη Ἰωαννίνων διευκρινίζεται ὅτι ἦταν «ἐξαλειμματαῖον». Πρόκειται γιά τά «ἐξαλειμματικά στασία», γῆ ἐγκαταλειμμένη (*στασία ἄπορα ἤ ἐρημοστασία*), πού παρεχωρεῖτο, μέ συνήθως μειωμένο φόρο, σέ παροίκους (ἀλλά καί σέ γαιοκτήμονες), γιά νά καλλιεργηθεῖ[1030]. Οἱ λόγοι πού ἐγκαταλείποντο τά κτήματα ἦταν συνήθως οἱ ἐχθρικές ἐπιδρομές, ἡ φυγή τῶν παροίκων καί ἡ ἔλλειψη ἀπογόνων. Ἕνας τρόπος νά παίρνει τά κτήματα τῶν τοπικῶν ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἦταν νά τά παρουσιάζει ὡς ἐξαλειμματικά καί ἔτσι νά τά παραχωρεῖ στούς Σέρβους (πέρα ἀπό τή μέθοδο πού χρησιμοποιοῦσε νά παντρεύει χῆρες γυναῖκες μέ Σέρβους)[1031]. Πιθανότατα καί ἡ Εὐδοκία, χήρα τοῦ Ἰζαοῦ, χρησιμοποιοῦσε τήν ἴδια μέθοδο, ἀφαιρώντας τά κτήματα ἀπό ἄρχοντες Γιαννιῶτες καί παραχωρώντας τα σέ δικούς της ἀνθρώπους[1032], προφανῶς Σέρβους. Ἐξαλειμματική μπορεῖ νά ἦταν ἀκόμη καί μία Μονή[1033]. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐξαλειμμάτων σ' ἕνα χωριό μπορεῖ νά ἦταν ἀρκετά μεγάλος[1034].

1028. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε', σ. 85.

1029. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 553. Lemerle, *Agrarian*, σ. 83, 194. Svoronos, *Cadastre*, σ. 8, 9, 22 κ.ἑ., 110 κ.ἑ. Kaplan, *Les hommes*, σ. 206. Πρβλ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ', σ. 8: «... ὅμοῦ πάροικοι ζευγαρᾶτοι δύο, βοϊδατικοί δ' καί ἀκτήμονες τέσσαρες τελοῦνται, καθώς ἀνωθεν ἑνός ἑκάστου ὁ στίχος δηλοῖ...».

1030. Zakythinos, *Despotat*, σ. 182, 240. Svoronos, *Cadastre*, σ. 120 κ.ἑ. Ahrweiler, *Région de smyrne*, σ. 198. Bartusis, *Army*, σ. 168. Λαῖου, *Ἀγροτική κοινωνία*, σ. 80: «Τόν Ι' αἰώνα οἱ ἐγκαταλλειμμένες γαῖες μεταβιβάζονταν στό κράτος καί ὄχι στήν κοινότητα, καί τόν ΙΔ' αἰώνα τό δικαίωμα αὐτό εἶχε περάσει στά χέρια τοῦ γαιοκτήμονα. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὁ γαιοκτήμονας κληρονομοῦσε τήν περιουσία τῶν παροίκων πού πέθαιναν ἄκληροι... Τό συμφέρον τοῦ γαιοκτήμονα ἦταν νά προσπαθήσει νά βρεῖ ἄλλον πάροικο γιά νά καλλιεργήσει αὐτές τίς γαῖες...». Βλ. καί σ. 83, 196: «Σέ περίπτωση πού ὁ πάροικος δέν εἶχε κατευθείαν ἀπογόνους ἡ κινητή περιουσία του θεωροῦνταν ἐξαλειμματική καί περιερχόταν στόν κύριό του». M. Bartusis, *Ἐξάλειμμα*, σ. 55, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὅτι τό κύριο χαρακτηριστικό τοῦ ἐξαλείμματος ἦταν οἱ διαδοχικές παραχωρήσεις σέ ἄλλους (στό κράτος, μεγαλοκτηματίες, χωρικούς, ὑποχρεωτικά ἤ ὄχι). Στό φραγκικό Μορέα μποροῦσε νά καλλιεργηθεῖ καί μέσω τῆς αὐλῆς τοῦ φεουδάρχη (Longnon, *La vie*, σ. 347).

1031. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219: «... ἤρξατο ὁ Θωμᾶς τάς χήρας γυναῖκας μνηστεύειν μετά τῶν Σέρβων, καί προσεκτίζειν αὐτοῖς τά κτήματα καί τά πράγματα τῶν τοπικῶν καί πρῶτον μέν ἐξεφώνησεν ἐξαλήματα, ἔπειτα δέ τοῖς ὀρφανοῖς ἀλλοτρίοις τῶν ἰδίων κτημάτων ἀποκαθιστᾶ». Οἱ Σέρβοι προσπάθησαν καί ἀργότερα νά πείσουν τόν Ἰζαού νά τούς παραχωρήσει «τά τῆς ἐκκλησίας κτήματα» (σ. 233).

1032. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1996-97.

1033. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ', σ. 209: «Ἡ κατά τήν Κῶ διακειμένη μονή τῶν Σπονδῶν... ἠμελημένης οὔσης παντάπασι καί λίαν ἐξηλειμμένης».

1034. Πρβλ. Longnon, *La vie*, ἄπου, τό 1354, σέ 54 παροίκους στό Πετόν καί 62 στό Κρεμμύδι

Σιγιλλατίκια κατεῖχε ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων καί στό Παροίκιο, ὅπου διέμεναν τά παιδιά τοῦ Βλασίου. Προφανῶς στό ἴδιο χωριό κατεῖχε ἡ Ἐκκλησία σιγιλλατίκιο πού ταυτίζεται μέ τό στασίον τοῦ Ἠλία, καθώς καί τόν στίχο τῶν Μουτζάδων, πού ἦταν Βλάχοι, τούς στίχους τοῦ Κολονιάτη, ἐπίσης Βλάχου, καί τούς τρεῖς στίχους τῶν Βλάχων τοῦ Χαλκία. Βλάχοι πάροικοι συναντῶνται καί σέ ἄλλες περιοχές ὅπως στήν Κέρκυρα καί Θεσσαλία[1035]. Παρατηροῦμε ὅτι τό σιγιλλατίκιο στό Παροίκιο κληρονομήθηκε ἀπό τά παιδιά τοῦ Βλασίου, ἦταν δηλαδή περισσότερα τοῦ ἑνός πρόσωπα (ὅπως συμβαίνει παραπάνω μέ τό σιγιλλατίκιο στό μετόχιο τοῦ ἁγ. Γεωργίου Λαψίστας). Περισσότεροι ἐπίσης τοῦ ἑνός συμμετέχουν στό στίχο τῶν Μουτζάδων, ἐνῶ ὁ Κολονιάτης, ἀντίθετα, συμμετέχει σέ περισσότερους τοῦ ἑνός στίχους.

Στό χωριό Ρασοβίστα ἡ μητρόπολη Ἰωαννίνων κατεῖχε δυό μύλους καί στούς Μπριάτουκας (ἤ Πράτοκας) δύο μυλοτόπια (περιοχές μέ μύλους)[1036]. Ἐπίσης κατεῖχε δύο ἰχθυοτροφία «εἰς τήν ἐκεῖσε λίμνην» (προφανῶς τῆς Λαψίστας)[1037], καθώς καί τό μισό τοῦ «ὀψωνίου» τῆς ἴδιας λίμνης. Οἱ ἐκδότες διορθώνουν τό «ὀψώνιον» σέ «ὀψάριον», ἐπειδή τό πρῶτο σημαίνει τίς προμήθειες πού δίνονταν στό στράτευμα[1038] κι ἔτσι δέν ἔχει σχέση μέ λίμνη. Προφανῶς ἐδῶ πρέπει νά σημαίνει ὅτι ἡ μητρόπολη εἶχε τά μισά δικαιώματα ἀπό τήν ἁλιεία στήν ἐκεῖ λίμνη.

Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων ἐκαρποῦτο καί τό εἰσόδημα ἀπό τή 15ήμερη πανήγυρη τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ. Συγκεκριμένα, ἀπό τό εἰσόδημα πού προερχόταν ἀπό τό πανηγύρι (τίς εἰσφορές), μισό θά πήγαινε στή μητρόπολη καί μισό στούς κληρικούς της. Οἱ τελευταῖοι ἔπαιρναν κατ' ἔτος τριακόσια μόδια σιτόκριθο, ἕνα βαγένι κρασί καί πενήντα τρικέφαλα νομίσματα[1039], ἀπό τά εἰσοδήματα τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως, δέν πρέπει νά θεωρήσουμε ὑποχρεωτικά ὅτι ὁ Ταξιάρχης ἦταν ἐνταγμένος, οἰκονομικά, στή μητρόπολη, ὅπως ἴσχυε γιά τό μοναστήρι τοῦ τιμίου Ἀρχιστρατήγου Βελτσίστας, τά μετόχια τοῦ ἁγ. Γεωργίου Λαψίστας καί ἁγ. Νικολάου τοῦ Ὄρους, πού εἴδαμε παραπάνω, καθώς καί τό μονύδριο τῶν Μηρδεαστάνων, γιά τό ὁποῖο θά μιλήσουμε παρακάτω. Τουλάχι-

(Μεσσηνίας, τῶν Acciaiuoli) τά ἐξαλείμματα ἦταν ἀντίστοιχα 14 καί 21. Βλ. καί L. Mavrommatis, *Le Pronoia d'Alexis Comnène Raoul à Prevista*: Σύμμεικτα 13 (1999), 202 κ.ἑ. (70 στασία - 8 ἐξαλείμματα).

1035. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 181, 182, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ Καστρηνοί καλλιεργοῦσαν τά κτήματά τους μέ Βλάχους ἀλλά καί Βαγενῆτες ἐθελόδουλους. Πρβλ. Κουλουρᾶ, *Περιοχή Παγασητικοῦ*, σ. 142 (προσκαθήμενοι Βλάχοι).

1036. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 85: «Τά μέν δύο κάτωθεν αὐτοῦ, τό δέ ἕτερον εἰς τό ἐκεῖσε κτίσμα». Γιά τούς Πράτοκας (Πάκτορες), βλ. παραπάνω, σ. 129.

1037. Ἄν οἱ Πράτοκες βρίσκονταν ἐκεῖ, πράγμα πιθανό, ἀφοῦ μνημονεύονται πέραν τῆς Φανερωμένης, Β. τῆς σημ. Ζωοδόχου, σύμφωνα μέ τό *Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων* (σ. 236). Βλ. καί Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 241.

1038. Hendy, *Studies*, σ. 575. Zakythinos, *Despotat*, σ. 237. Lemerle, *Agrarian history*, σ. 146.

1039. Βλ. παρακάτω, σ. 271-72.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στον ἀπό ἐπιστολή τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου, γίνεται φανερό ὅτι ὁ μητροπολίτης ἀναθέτει στόν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων τήν ὁριοθέτηση τῶν γαιῶν τῆς ἐπισκοπῆς καί ἐκείνων πού ἀνῆκαν στήν ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη[1040]. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἐπί Ἀποκαύκου ὁ ναός τοῦ μεγάλου ἀρχιστράτηγου εἶχε δικές του γαῖες, ὅπως τά ἀνεξάρτητα μοναστήρια. Δέ γνωρίζω, ἄν τοῦτο συνάδει μέ τήν ἰδιότητα τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχη ὡς καθεδρικοῦ ναοῦ τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως γίνεται κατανοητό ἀπό μεταγενέστερες πηγές (βλ. παραπάνω, σ. 108 κ.ἑ.) ἤ ἄν ἔγινε ἀργότερα καθεδρικός ναός (ὕστερα ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀποκαύκου). Οἱ πιθανότητες πάντως νά πρόκειται γιά ἄλλο ναό τοῦ ἀρχιστρατήγου εἶναι μᾶλλον πολύ μικρές[1040α]. Τέλος στήν πρό τοῦ 1321 κατοχή τῆς Ἐκκλησίας, ἀναφέρονται καί τρεῖς Ἰουδαῖοι: Τά παιδιά τοῦ Λαμέρη, τοῦ Δαβίδη καί τοῦ Σαμαρία[1041]. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά περισσότερους ἀπό τρεῖς παροίκους πού ἦταν κληρονόμοι, προφανῶς τριῶν, στασίων πού ἀνῆκαν στήν Ἐκκλησία.

Τά κτήματα πού δόθηκαν στή μητρόπολη Ἰωαννίνων ἀπό τόν Σιργιάννη ἦταν λιγότερα ἀπό αὐτά πού ἔδωσε στούς ἄρχοντες. Σ' αὐτά περιλαμβάνονται τό μισό χωριό Λοζέτζι (τό ὑπόλοιπο μισό τῆς ἀνῆκε ἀπό πρίν), μαζί μέ τήν ἐκεῖ ἀγορά τοῦ Κασιανοῦ[1042], καθώς καί εἴκοσι *καπνοί* (ἑστίες)[1043] Βλάχων μαζί μέ δύο ἄλλα πρόσωπα, τούς Βισωτά καί Λιγυρό. Τῆς παραχωρήθηκε ἐπίσης «κατά λόγον *προσενέξεως*» (γιά κατοχή ἤ εἴσπραξη τοῦ εἰσοδήματος)[1044], ἀπό τόν

1040. Bees, *Unedierte*, σ. 142: «... τήν περί ὅρων γῆς διαμάχην τῷ παροικικῷ τῆς τῶν Ἰωαννίνων ἐπισκοπῆς καί τοῖς συνοροῦσιν ἱστό τόν δημόσιον τοίνυν δή τῷ τοῦ μεγάλου ἀρχιστρατήγου παροικικῷ».

1040α. Τά πράγματα θά ἐξηγοῦνταν καλύτερα, ἄν υἱοθετούσαμε, γιά τό παραπάνω χωρίο τοῦ Ἀποκαύκου τήν ἑρμηνεία τοῦ Β. Κατσαροῦ, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 9, γιά «ὁριοθέτηση ἑνός παροικικοῦ, κτήματος τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων, δηλαδή αὐτοῦ τοῦ Μεγάλου Ἀρχιστρατήγου, καί τῶν συνοροίντων δημοσίων κτημάτων», ἀλλά καί πάλι μ' αὐτό τό πνεῦμα ἡ μετάφραση δέ μοῦ φαίνεται ὀρθή. Ὅπως εἴδαμε, πάντως, Ἀρχιστράτηγος ἱστῆρχε καί στή Βελτσίστα.

1041. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 86. Bees, *Übersicht*, σ. 165.

1042. Κατά τόν Ἀραβαντινό, *Χρονογραφία*, Β΄, σ. 310, σημ. 3, πρόκειται γιά κτηματία, στήν πέραν τοῦ Λοζετσίου (σημ. Ἑλληνικο) περιοχή, ἐξ οὗ τά σημ. *Κατσανοχώρια*.

1043. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 102, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ D. Jacoby «κάνει διαχωρισμό μεταξύ τῆς οἰκογένειας, τήν ὁποία θεωρεῖ κοινωνική-βιολογική μονάδα, τοῦ νοικοκυριοῦ, πού εἶναι κοινωνική-οἰκονομική μονάδα καί τέλος τῆς ἑστίας, πού εἶναι ἡ φορολογική μονάδα».

1044. Oikonomides, *Actes de Docheiariou*, σ. 130 (15, 4): «γῆν ἐξ ἀγορᾶς (καί) ἀπό προσενέξεως ἀπό διαφόρων παροικικῶν ὑποστάσεων μοδίων τριακοσίων τριακοντα. Ἐπίσης, σ. 143 (18, 20-22): «ὅσα καί ἐπί τοῖς λοιποῖς προσοῦσιν αὐτῆς γονικοῖς κτήμασιν, ἐκ τε ἐξ ἀγορασίας καί προσενέξεως», σ. 164 (22, 6): «... ἔσχεν ἡ μονή αὕτη ἀπό προσενέξεως στρατιωτικῶν ἀρχόντων τινῶν... στασεία ξ», σ. 245: «καί δέδωκεν αὐτό (κτῆμα) κατα λόγον προσενέξεως καί προσκυρώσεως». Lefort, *Actes d'Iviron*, I, σ. 174 (11, 23): «χαριστικῆς (καί) ἀμεταμελήτου προσενέξεως ἧς πρός τόν θεῖον προσηγαγον». III, σ. 233 (75, 554): «ὃ δή μετόχιον κέκτηται ἀμπέλιον ἀπό προσενέξεως τοῦ Τριακονταφύλλου». Lemerle κ.λπ., *Actes de Lavra*, σ. 362: «ὧν ἡ πλείστη γῆ ἐξ ἀγορασίας πολλῶν φιλοθέων καί προσενέξεως εἰς τήν μονήν ἀφιέρωται». Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 200: «τοῦ μιλωνος τοῦ περιελθόντος τῇ μονῇ ἐκ προσενέξεως τοῦ Διογένους... καί τῶν ἐν αὐτῇ προσκαθημένων

προκαθήμενο σεβαστό Σγοῦρο, τό μονύδριο τῶν Μηρδεαστάνων πού ὁ ἴδιος κατεῖχε «ἀπό γονικότητος»[1045]. Τέλος, παραχωρεῖται καί τό χωρίο Σουχά, κοντά στή Δρυϊνούπολη, πού κατεῖχε μέν ἡ μητρόπολη ἀπό πρίν, τό εἶχε ἀνταλλάξει ὅμως μέ τούς Μελισσουργούς[1046], διευκρινίζοντας ὅτι συμπεριλαμβάνονται καί οἱ εὑρισκόμενοι σ' αὐτό (τή Σουχά) «ἀστράτευτοι»[1047] Βλάχοι.

Οἱ περισσότεροι χωρικοί στό Βυζάντιο ἦταν τόν 14ο αἰ. πάροικοι, πού βέβαια διέφεραν ἀπό τούς δούλους. Μποροῦσαν νά κάνουν διαθῆκες, νά μεταβιβάσουν ἤ πουλήσουν τήν περιουσία τους, ἀλλά ὑπό περιοριστικούς ὅρους (ἡ κληρονομία δέν ἴσχυε γιά τούς πλαγίους συγγενεῖς), δεδομένου ὅτι τά δικαιώματα τῶν χωρικῶν στήν περιουσία τους δέν ἦταν ἀπόλυτα καί «ἡ κυριότητά τους συνυπῆρχε μέ δικαιώματα τοῦ γαιοκτήμονα καί τοῦ κυρίου τοῦ παροίκου». Προφανῶς ἡ συναίνεση τοῦ κυρίου γιά τή νομιμότητα τῆς μεταβίβασης τῆς περιουσίας ἑνός παροίκου προβλεπόταν ἀπό τό ἐθιμικό δίκαιο. Ὁ πάροικος, ὅπως εἴπαμε, πλήρωνε στό γαιοκτήμονα τούς κρατικούς φόρους καί τό ἐνοίκιο γιά τή γῆ πού καλλιεργοῦσε καί ἔκανε διάφορες ἀγγαρεῖες. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἰδιότητα τοῦ παροίκου δέ μεταβιβαζόταν σέ ὅλους τούς ἀπογόνους (ὅπως γινόταν στίς λατινοκρατούμενες περιοχές), οἱ ἀγρότες δηλαδή πού πλεόναζαν δέν ἀνῆκαν ἀπαραίτητα στόν γαιοκτήμονα[1048].

Σχετικά μέ τούς παροίκους τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰωαννίνων, γίνεται ἁπλή μνεία στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319[1049], λεπτομέρειες ὅμως, ὅπου μπορεῖ κανείς νά δεῖ ἀκόμη καί ὀνόματα καί τί ἐθνικότητας ἦταν, παρέχονται, ὅπως εἴδαμε, στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321. Ἔτσι εἶναι δυνατό νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ περισσότεροι πάροικοι, μετά τούς Ἕλληνες, ἦταν Βλάχοι. Γιά παροίκους τῆς Ἐκκλησίας γίνεται λόγος καί στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἐπί τῆς ἡγεμονίας τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου. Ἀναφέρεται ὅτι ὅσοι πάροικοι εἶχαν ἀπομείνει στή μητρόπολη, ὁ Θωμᾶς τούς ἀπέσπασε καί τούς οἰκειοποιήθηκε[1050]. Ὕστερα

ξένων καί τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστων». Ἐπίσης σ. 256: «ἔχουσιν καί εἰς ἑτέραν νῆσον, τήν Λέρον, ἀπό προσενέξεώς τινων... ἀμπέλιον καί ἕτερα κτήματα».

1045. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 75, 245, 287, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ λέξη γονικά δηλώνει ἀπόλυτη κυριότητα σέ γαῖες (κάτοχος γῆς ἀπό πατρικῆς ἤ γονικῆς ὑποστάσεως). Πρβλ. τά *ἰγονικά* τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (στ. 57, 607).

1046. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 87: «ὅπερ καί κατά λόγον ἀνταλλαγῆς ἐδέξατο ὁ ἐπί τοῦ στρατοῦ ἐκεῖνος ὁ Καβάσιλας, δεδωκώς πρός τό μέρος αὐτῆς τούς Μελισσουργούς, οὓς κατεῖχεν ἡ μήτηρ τοῦ Θωμᾶ ἐκείνου (προφανῶς ἡ Ἄννα Παλαιολογίνα), οἵτινες καί μετά ταῦτα ἐδόθησαν ἀλλαχοῦ». Ἴσως πρόκειται γιά τούς σημερινούς Μελισσουργούς, στά Τζουμέρκα (Soustal-Koder, *Nikoplis*, σ. 206. Nicol, *Despotate*, σ. 88).

1047. Σέ ἀντίθεση μέ τούς στρατιῶτες (Lemerle, *Agrarian history*, σ. 116, σημ. 1) ἤ μέ αὐτούς πού ἔχουν κάποια ὑποχρέωση στρατιωτική ἤ πολιτική (Kaplan, *Les hommes*, σ. 371).

1048. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 192, 195, 197, 198-199, 201-203, 207, 209, 211, 213, 214, 216, 232, 235, 247.

1049. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 79.

1050. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 228: «Καί ὅσοι τῶν ὑπό τήν ἐκκλησίαν ἤ πάροικοι ὑπό τήν κακο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δμως ἀπό τήν ἀποστολή τοῦ ἀρχιμανδρίτη Γαβριήλ στήν Κωνσταντινούπολη καί τήν τελετή γιά τό δεσποτικό ἀξίωμα πού ἔλαβε ὁ Θωμᾶς, ὁ ἴδιος ἐπέστρεψε τούς παροίκους στήν Ἐκκλησία[1051], ἀλλά δέν δέχθηκε τόν μητροπολίτη Ματθαῖο στά Γιάννενα, πού ἀναγκάστηκε ἔτσι νά μένει στήν Ἄρτα.

Γιά τούς παροίκους τῶν μεγαλοκτηματιῶν ὑπάρχει μιά μόνο πληροφορία στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἡ ὁποία ἀπαγορεύει στούς καστρηνούς νά δέχονται στά κτήματά τους πάροικο ἄλλου καστρηνοῦ[1052]. Τοῦτο δείχνει ὅτι λαμβάνονταν μέτρα πού ἐμπόδιζαν τή φυγή τῶν παροίκων[1053] ἀπό τά κτήματα τῶν κτηματιῶν καί συγχρόνως ὅτι ὑπῆρχε διαρκής ζήτηση νέων παροίκων[1054].

Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὑπάρχει μνεία γιά *ἀτέχνους* καί *ἐλευθέρους* ἀνθρώπους, τούς ὁποίους ὁ Θωμᾶς ὑπέβαλε σέ «δουλείαν ἀμισθον καί κόπον ἀδαπάνητον»[1055]. Πρόκειται προφανῶς γιά τό φτωχότερο τμῆμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πού δέν εἶχε σχεδόν καθόλου περιουσία καί ὀνομάζονταν ἐπίσης ἀκτήμονες[1056]. Οἱ ἐλεύθεροι δέν βρίσκονταν καταχωρημένοι στά φορολογικά κατάστιχα, ἰδιωτικά ἤ κρατικά[1057]. Κατά τόν 13ο καί 14ο αἰ. πολλοί ἐλεύθεροι ἐγκαταστάθηκαν στά κτήματα Μονῶν, ἄν καί μεγάλος ἀριθμός ἀπ' αὐτούς δέν περιλαμβάνονται στά πρακτικά μ' αὐτό τό ὄνομα. Πλήρωναν λιγότερο φόρο ἀπό κάθε ἄλλη κατηγορία ἀγροτῶν. Χαρακτηρίζονται καί ὡς *προσκαθήμενοι ἐλεύθεροι* καί ὡς *μίσθαρνοι* καί πρόκειται προφανῶς γιά ἀγρότες πού δούλευαν καί ὡς ἁπλοί ἐργάτες[1058]. Φαίνεται, λοιπόν, πώς τούς ἀνθρώπους πού δέ

πραγίαν αὐτοῦ ἐναπελείφθησαν ἄνθρωποι, ἐξέβαλε μέν αὐτούς τῆς Προνοίας, οὐκ εἶα δέ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλά ἐν ἑαυτοῦ αὐτός ἐπεκράτει».

1051. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 229.

1052. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83.

1053. Frances, *Féodalité*, σ. 92: «... et interdit de donner asyle à ce fuyards, ayant ainsi en vue les intérêts des feudataires, afin que ceux-ci ne soient pas lésés par le développement des villes et par les besoins de ces dernières en fait de main-d'œuvre».

1054. Charanis, *On the social structure*, σ. 146. Θεωρητικά, οἱ πάροικοι δέν εἶχαν δικαίωμα νά ἐγκαταλείψουν τά κτήματα τοῦ κυρίου τους, τοῦτο ὅμως δέν ἰσχυε στήν πράξη, μερικές φορές μάλιστα τό μέγεθος τῆς μετακίνησης ἦταν πολύ μεγάλο, ἰδιαίτερα σέ ἐποχές οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς κρίσης. Οἱ φτωχότεροι παροικιάζουν καί τή μεγαλύτερη κινητικότητα. Οἱ πάροικοι πού ἐγκατέλειπαν τόν τόπο ὅπου ἦμεναν πήγαιναν σέ ἄλλους κυρίους ἤ ἐγκαθίσταντο στίς πόλεις (Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 330, 336, 343).

1055. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219.

1056. Ostrogorsky, *Feodalité*, σ. 330 κ.ἑ., ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι οἱ ἐλεύθεροι ἦταν φυγάδες πάροικοι (Feodalité, σ. 331, 337). Βρανούση, *Τό χρονικόν*, σ. 83. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 216.

1057. Πρβλ. Lemerle, *Agrarian history*, σ. 242: «ἐλεύθεροι καί τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι... ἐλεύθεροι καί ἀτελεῖς μήτε στάσεις ἰδίας ἔχοντες μήτε δημοτέλεσι προϊστοκείμενοι... ἐλεύθεροι καί ἀδώρητοι... μήτε πρακτικοῖς τε τοῦ δημοσίου ἀντεγγραμμένοι, μήτε γῆν δημοσίαν κατέχοντες». Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 184. Τό ἴδιο πρβ. στήν Κέρκυρα πρέπει νά σήμαινε καί ὁ ὅρος «ἔρημοι» (σ. 184), ἀλλά καί οἱ «Βαγενίτες ἐθελόδουλοι», πού τουλάχιστο στήν ἀρχή ὁ φεουδάρχης δέν εἶχε ὑποχρέωση νά τούς δηλώσει στό δημόσιο (Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 199, 248).

1058. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 192, 282-3, 320, 321, 336. Πρβλ. Miklosich-Müller, *Acta*,

γνώριζαν καμία τέχνη καί δέν εἶχαν ἄλλη περιουσία, πέρα ἀπό τά χέρια τους, ὁ Θωμᾶς τούς χρησιμοποιοῦσε, χωρίς νά τούς πληρώνει τό μεροκάματο, τουλάχιστο σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέρει τό Χρονικό. Τέλος, στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύονται καί αἰχμάλωτοι Ἀλβανοί, ὕστερα ἀπό τή μάχη τοῦ 1379, πού παραχώρησε ὁ Θωμᾶς στούς κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων[1059], οἱ ὁποῖοι καί τούς πουλοῦσαν, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, ὡς δούλους. Ἐλεύθεροι γεωργοί ὑπῆρχαν στό κράτος τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἠπείρου, πολλοί ὅμως ἀπ' αὐτούς μεταπίπτουν στήν κατάσταση τοῦ παροίκου[1060]. Στό δεσποτάτο τῶν Ἰωαννίνων πρέπει νά εἶχαν ἀπομείνει πολύ λίγοι.

Ἀπό τά μοναστήρια τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωαννίνων πού ἀνῆκαν στή μητρόπολη εἴδαμε νά διαθέτουν παροίκους ἡ Μονή τοῦ Τιμίου Ἀρχιστρατήγου στή Βελτσίστα καί τό μετόχιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Λαψίστα. Ἀσφαλῶς καί οἱ μονές τῆς νήσου, τῶν μεγάλων ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, καθώς καί ἡ Μ. Ἀρχιμανδρείου, θά εἶχαν γαῖες καί παροίκους, οἱ ὁποῖοι δέν ἔτυχε νά μνημονεύονται στίς πηγές. Γαῖες πρέπει νά εἶχε καί τό μονύδριο τῶν Μηρδεαστάνων, πού καθώς εἴδαμε, ὁ Σγοῦρος, στόν ὁποῖο ἀνῆκε κατά κυριότητα (*ἀπό γονικότητος*), τό παρεχώρησε στή μητρόπολη *κατά λόγον προσενέξεως*. Παροίκους πρέπει νά εἶχε καί ὁ ναός, προφανῶς, τοῦ πολιούχου ἁγ. Ταξιάρχη, ἀφοῦ ὁ Ἀπόκαυκος κάνει λόγο γιά «παροικικό» τοῦ μεγάλου Ἀρχιστρατήγου (ὅπως καί γιά «παροικικό» τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων)[1061]. Ἀπό τίς γαῖες, στά Γιάννενα ἐκτός ἀπό στασία μνημονεύονται καί τά *ζευγηλατεῖα* ἤ ζευγολατεῖα[1062], πού παρεχώρησε ὁ Ἰωάννης Ὀρσίνι στούς Γιαννιῶτες, γιά νά τούς ἔχει ὑποταγμένους, καθώς καί οἱ Γιαννιῶτες στούς Τούρκους, ὅταν αὐτοί πῆραν τίς κόρες τους μέ τή βία ὡς συζύγους. Πρόκειται γιά γαῖες καλλιεργημένες, ἤ πού ἦταν δυνατό νά καλλιεργηθοῦν (γιά ὑποστατικό).

β) Ἀτέλειες-προνόμια, ὑποχρεώσεις-φόροι

Στά χρυσόβουλλα τοῦ 1319 καί 1321 γίνεται ἐπανειλημμένα λόγος για τά δικαιώματα τῶν κατοίκων καί, εἰδικότερα, τῶν γαιοκτημόνων καί τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπάρχουν ἐκεῖ σημαντικά προνόμια καί ἀπαλλαγές ἀπό οἰκονομικές

τ. ΣΤ΄, σ. 200: «... τῶν ἐν αὐτοῖς προσκαθημένων παροίκων καί δουλευτῶν». Ἐπίσης, σ. 214: «... γημόρων καί δουλευτῶν, οὓς παροίκους οἴδαμεν ὀνομάζεσθαι».

1059. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Α΄, σ. 140.

1060. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 324.

1061. Bees, *Unedierte*, σ. 142. Βλ. παραπάνω, σ. 244.

1062. Ρωμανοῦ, *Περί τοῦ δεσποτάτου*, σ. 132. *Ἀφήγησις περί Τούρκων σουλτάνων*, σ. 245. Πρβλ. Θεοχαρίδη, *Κατεπανίκια*, σ. 30.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὑποχρεώσεις. Ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα ὅτι τά κτήματα θά κατέχονται *ἀναφαιρέτως, ἀναποσπάστως* καί *ἀνενοχλήτως* ἤ *ἀνενοχλήτως* καί *ἀδιασείστως*[1063] ἤ ὅτι οἱ κάτοικοι θά εὑρίσκονται «εἰς πᾶσαν καί παντοίαν *ἀνενοχλησίαν* ἤ *ἐλευθερίαν* καί *ἐξκούσειαν*»[1064] ἤ *ἐλευθερίαν* καί *ἀνενοχλησίαν*[1065] ἤ ὅτι εἶναι «παντελῶς ἀδιάσειστοι»[1066] ἤ ὅτι θά εἶναι «ἀναπαίτητοι»[1067], ἤ δέν θά τεθεῖ στούς ἐποίκους ἤ στά κτήματά τους *κεφάλαιον ἀπαιτήσεως*[1068], πράγμα πού δείχνει, μέ τόν πιό κατηγορηματικό τρόπο, ὅτι οἱ Γιαννιῶτες εἶχαν ἐξασφαλίσει πλήρη ἀτέλεια. Γιά «ἐλευθερίες» «εὐεργεσίες» καί «ἀπέθειες» γίνεται λόγος καί στό Χρονικό τῶν Τόκκων, ὅταν ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Καρόλου Τόκκου προσπαθεῖ νά δελεάσει τούς Γιαννιῶτες, γιά νά δεχτοῦν τόν κύριό του ὡς ἀφέντη[1069]. Ἡ ἴδια περίπου φρασεολογία συναντᾶται καί σέ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις ἀπαλλαγῆς πόλεων ἀπό οἰκονομικές ὑποχρεώσεις (π.χ. τῆς Μονεμβασίας)[1070]. Ὅλα τά χωριά πού παρέχονται στούς γαιοκτήμονες καί τήν Ἐκκλησία παραχωροῦνται «μετά τῆς περιοχῆς καί νομῆς καί τῶν δικαίων αὐτῶν»[1071]. Ὁπωσδήποτε, *νομή* δέν σήμαινε κυριότητα[1072] καί *δίκαια* ἦταν τά δικαιώματα πού ἀπέρρεαν ἀπό τήν παραχώρηση (σχετικά μέ φόρο, ὑπηρεσίες κ.λπ.).

Οἱ ἀπαλλαγές τῶν Γιαννιωτῶν, ὅπως φαίνεται κυρίως στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἦταν πολλές καί σημαντικές[1073], ἄν καί δέν ἦταν οἱ μοναδικές· δέν

1063. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 79, 83. Ἐπίσης, σ. 82: «... καί ὦσιν εἰς... ἀνενοχλησίαν καί παντελῶς ἀδιάσειστοι».

1064. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 80, 81, 82. «Ἐξκούσια» σήμαινε τίς ἀπαλλαγές γιά τήν παραγωγική ἀγροτική περιουσία. Βλ. Σβορώνου, *Οἰκονομία*, σ. 190. Miksimović, *Byz. admin.*, σ. 153. Kaplan, *Les hommes*, σ. 554-58. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 153: «Le privilège accordée par une autorité séculière, d'habitude l'empereur à une personne physique ou morale l'autorisant à se soustraire à certaines obligations, presques toujours fiscales, qui frappent les autres sujets de l'empire. D'ordinaire elle concerne les taxes, charges et corvées qui grèvent biens, fonds, cultivateurs ou marchandises».

1065. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83. Ἐδῶ πρόκειται γιά τούς Ἑβραίους.

1066. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82.

1067. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83.

1068. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82. Βλ. καί σ. 83: «ἀναπαίτητοι».

1069. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1387, 1404.

1070. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 154 κ.ἑ. Zakythinos, *Despotat*, σ. 205. Τά προνόμια ὅμως τῶν Ἰωαννινων εἶναι εὐρύτερα ἀπό ἐκεῖνα τῆς Μονεμβασίας.

1071. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83, 86. Βλ. καί σ. 85, ὅπου γίνεται λόγος γιά νομή τοῦ σιγιλλατικιου τῆς Βαλτρισσου.

1072. Πρβλ. Lemerle, *Agrarian history*, σ. 194: «Full ownership or κυριότης, possession, or νομή, simple holding or κατοχη». Kaplan, *Les hommes*, σ. 411. Πρβλ. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 194: «Ce qui me semble particulièrement important dans cette affaire, c'est la distinction faite par l'empereur entre la proprieté (δεσποτεία καί κυριότης) des parèques d'une part, leur détention et jouissance (νομή καί χρῆσις) de l'autre». Κυριότητα προερχόταν ἀπό τά «ἰγονικά» ἤ ἀγορά (Πρβλ. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 86, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας μέ τό χρυσόβουλλο τοῦ 1321 διευκρινίζει ὅτι ἡ μητρόπολη Ἰωαννίνων «*καθέξει* καί *νεμηθήσεται* ταῦτα... ἀνώτερα ἁπάσης καί παντοίας δημοσιακῆς ἐπηρείας καί συζητήσεως καί ἑτέρας ἁπάσης διενοχλήσεως».

1073. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 81, 82 καί κυρίως 83. Nicol, *Despotate*, σ. 225. Ἀπό τίς

μποροῦν νά συγκριθοῦν, π.χ., μέ ἐκεῖνες πού ἴσχυαν γιά τή Μονή τῆς Πάτμου[1074]. Μποροῦμε νά δοῦμε μέσα ἀπ' αὐτές, τούς φόρους καί τίς ὑπηρεσίες πού ὄφειλαν οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων στούς κυρίους τους ἤ τό δημόσιο ταμεῖο. Ὁρισμένες ὑπηρεσίες ἤ φόρους συναντοῦμε ἐπίσης καί στά Χρονικά τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν Τόκκων[1075]. Ἐκεῖνο πού κάνει ἐντύπωση εἶναι ὅτι οἱ Γιαννιῶτες ἦταν ὄχι μόνον «ἀναπαίτητοι», ἀλλά κατόρθωσαν καί πέτυχαν νά μήν

ὑπόλοιπες πόλεις, ἡ Μονεμβασία εἶχε τίς περισσότερες ἀτέλειες: καμπανιστικό, μεσιτικό, ζυγαστικό, μετριατικό, παχιατικό, γομεριατικό, ὀψώνιο, σκαλατικό, βιγλιατικό, ἁλιευτική, τετραμοιρία, ξυλάχυρο, ὀρεινή, ἐνιάδα, καστροκτισία, κατεργοκτισία, μαγειρία, ἀντίναυλο, ἐξωπρασία, κοσμιατικό, κοπηλιατικό, μηνιατικό, ἐργαστηριακό, μεταξιατικό, στήν ἀπαίτηση πανίου στό κεφάλαιο σιταρίου καί φυσικά στό κομμέρκιο. Τό ἴδιο ἴσχυε καί γιά τίς Πηγές (δηλαδή τούς Μονεμβασιῶτες) τῆς Μ. Ἀσίας. Πολλές ἀπό τίς ἀτέλειες ἀφοροῦν στό ναυτικό βίο.

1074. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 22, 23, 47-48. Παραθέτουμε ὁλόκληρο τό χωρίο, γιά μιά πιό ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν φοροαπαλλαγῶν τῆς Μονῆς, πολλῶν καί ποικίλων: «ἐξκουσευθήσεται μέντοι ἥ τε ῥηθεῖσα ἅπασα νῆσος καί αὐτή ἡ μονή μετά τῶν ὑπ' αὐτήν πάντων ἀπό τε *μιτάτων* ἀρχόντων ταγματικῶν καί θεματικῶν, ῥωμαϊκῶν τε καί παραταγῶν καί ἐθνικῶν, ἔτι τε Ῥώσων, Βαράγγων, Κουλπίγγων, Ἰγγλίνων, Φράγγων, Νεμίτσων, Βουλγάρων, Σαρακηνῶν, Ἀλανῶν, Ἀβασγῶν, Ἀθανάτων καί λοιπῶν ἁπάντων Ῥωμαίων τε καί ἐθνικῶν, ἀντιμιτατατικίων, φραγγιατῶν, ἀπομιτάτων, ἁπλήκτων ἤ μεσαπλήκτων κριτῶν, στρατηγῶν, ἀπαιτητῶν καί τῆς ὑπέρ τῶν ἁπλήκτων χορηγίας χρειῶν, ἐπιθέσεως μονοπροσώπων, δόσεως κανισκίων ἤ ἀντικανίσκων, σιταρκήσεως κάστρων, ἀγορᾶς μουλαρίων, μεσομουλαρίων, βορδωνίων, μεσοβωρδωνίων, ἵππων, παριππίων, κηλωνίων, ὀνοκηλωνίων, ὀνοθηλειῶν, φορβάδων, βοῶν ἐργατικῶν καί ἀγελαίων, χοίρων, προβάτων, αἰγῶν, ἀγελάδων, βουβαλίων, λαγῳῶν, ἐλάφων, κυνῶν λακωνικῶν ἤ ποιμενικῶν καί λοιπῶν τετραπόδων ζώων, χηνῶν, νηττῶν, περδίκων, ταώνων, γεράνων, κύκνων, φασιανῶν, ὀρνίθων ἀγρίων ἤ χειροήθων, περιστερῶν καί λοιπῶν πτηνῶν καί τῶν ἐξ αὐτῶν πάντων ὠῶν, παροχῆς γεννήματος ἐξ ἀγορασίας γεγενημένου, δόσεως πάκτου ἤ χωροπάκτου, χρείας κριτῶν ἤ πρωτονοταρίων ἤ ἑτέρων πρακτόρων ἤ ἀρχόντων, οἰκομόδου, προσόδου ἀερικοῦ, καπνικῶν, ἀερικοπρατῶν, κωμοδρομικοῦ, συνωνῆς, καστροκτισίας, ὁδοστρωσίας, γεφυρῶν, παροικιατικοῦ, *ἐννομίου*, φραγγομιτάτου, φραγετικοῦ, σιδήρου ἤ καρφοπετάλων καί μαζίου, ἐκβολῆς χρειῶν τῶν χορηγουμένων δικασταῖς ἤ πράκτορσιν ἤ ἑτέροις ἄρχουσι, δουξί, κατεπάνοις, στρατηγοῖς, ἀπαιτηταῖς καί λοιποῖς, πρέσβευσιν ἐθνῶν διερχομένοις ἤ καί στρατιᾷ τινι, δόσεως προσκυνητικίου, ἐκβολῆς χορτασμάτων, διατροφῆς πρωτοκεντάρχων, προελευσιμαίων, βεστιαριτῶν, μανδατόρων τοῦ δρόμου πρέσβεις ἀγόντων ἤ ἐξορίστους ἤ κατά τινα ἄλλην χρείαν διερχομένων, βασιλικῶν ἀνθρώπων ἐπί τινας ἀποστελλομένων δουλείας τοῦ δημοσίου, ἐκδανεισμοῦ γεννήματος, οἴνου, κρεῶν, τυρίων καί ἑτέρων παντοίων εἰδῶν, ἐξοπλίσεως πλωίμων, τοξοτῶν, ἱπποτοξοτῶν, ματζουκάτων, κονταράτων καί ἑτέρων στρατιωτῶν, ἐξωνήσεως ζευγαρίων, σίτου, κριθῆς, βρώμου, ἐλαίου, ὀσπρίων παντοίων καί κέγχρου, λιναρίου καί τοῦ τούτου σπέρματος, καννάβεως καί τῶν ἄλλων σπερμάτων, κηρίου ἤ μέλιτος παροχῆς, κοπῆς καί καταβιβασμοῦ οἱασδήτινος ξυλῆς ἤ μετακομιδῆς ἑτέρου εἴδους κτίσεως χελανδίων, ἀγραρίων, ζερμώνων πολεμικῶν, χαρβιῶν καί λοιπῶν ἄλλων, πρίσεως σανίδων, φοσσάτου διατροφῆς καί ἁπλήκτου ἐπί πόλεμον ἁπιόντος ἤ καί ὑποστρέφοντος, καθίσματος καί ὑποδοχῆς τῶν ἐν ὑπεροχαῖς ἀρχόντων, δομεστίκων τῶν σχολῶν, δουκῶν, κατεπάνω, στρατηγῶν, κριτῶν καί τῶν ἀντιπροσωπούντων αὐτοῖς ἐποπτῶν, στρατευτῶν, ὀρθωτῶν, ἀναγραφέων, ἐξισωτῶν, δικαιοφυλάκων, συνωναρίων, ὡρειαρίων, τοποτηρητῶν, τουρμαρχῶν, μεραρχῶν, χαρτουλαρίων τοῦ τε δρόμου καί τῶν θεμάτων, κομήτων τῆς κόρτης, δομεστίκων τῶν θεμάτων, δρουγγαροκομήτων, παραφυλάκων καί παντός ἑτέρου δουλείαν τοῦ δημοσίου μεταχειριζομένου, ἀγγαρείας, παραγγαρείας, ψωμοζημίας καί λοιπῆς ἁπάσης ἐπηρείας τε καί κακώσεως νῦν τε οὔσης καί ἐσύστερον ἐπινοηθησομένης...».

1075. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219, 226, 232, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 223. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γίνει κἂν «ἀπογραφή» τῶν κτημάτων καί προσόδων τους[1076], δηλαδή νά μήν ἐνοχλοῦνται ἀπό τούς κρατικούς ὑπαλλήλους (ἀναγραφεῖς, ἀπογραφεῖς, φορολόγους)[1077], οἱ ὁποῖοι ἀμέσως μετά τήν ὑποταγή μιᾶς περιοχῆς κατέγραφαν τά κτήματα καί τά ἀγαθά[1078].

Οἱ φόροι καί γενικότερα οἱ ὑποχρεώσεις τῶν Γιαννιωτῶν ἀπέναντι στούς γαιοκτήμονες ἤ στό κράτος, πού μνημονεύονται στίς πηγές καί παρουσιάζονται κυρίως ὡς ἀπαλλαγές, εἶναι:

Κομμέρκιον: Εἶναι ἡ πρώτη ἀτέλεια στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 καί ἀπευθύνεται στούς ἐποίκους τῶν Ἰωαννίνων οἱ ὁποῖοι μποροῦν νά ἐμπορεύονται, χωρίς νά πληρώνουν ἀπολύτως τίποτε, στήν πόλη τους ἀλλά καί σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη πόλη τῆς αὐτοκρατορίας, ἀκόμη καί μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη[1079]. Τό κομμέρκιον ἦταν φόρος ἐπί τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐπί τῶν εἰσαγωγῶν καί ἐξαγωγῶν καί ἐπί τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων. Εἶναι ἔμμεσος φόρος, γιά κάθε ἐμπορική συναλλαγή, ὅπως καί γιά τίς διάφορες ἀγορές, τίς ἐμποροπανηγύρεις, στίς ὁποῖες προβλεπόταν φόρος γιά κάθε προϊόν πού ἔπαιρναν ἀπό τούς ἐμπόρους (στά Γιάννενα ὑπῆρξε καί ἡ μεγάλη ἐμποροπανηγυρη τοῦ πολιούχου ἁγ. Ταξιάρχη), καί γιά τίς δοσοληψίες πού γίνονται στά λιμάνια καί στίς σκάλες τῆς αὐτοκρατορίας[1080]. Ἄς σημειώσουμε ὅτι οἱ Μονεμβασιῶτες (ἀπό τήν ὁμώνυμη πόλη ἤ τίς Πηγές τῆς Μ. Ἀσίας) σέ χρυσόβουλλο τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορα, δέν ἦσαν σέ ὅλες τίς περιπτώσεις «ἀκομέρκευτοι τελείως», ὅπως οἱ Γιαννιῶτες[1081].

1076. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83.

1077. Πρβλ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 254: «... οὐδέ οἱ μέλλοντες ποιῆσαι ἀπογραφικήν ἀναθεώρησιν... ἔχουσιν ἄδειαν εἰσελθεῖν καί ποιῆσαι ἐν αὐτοῖς...». Zakythinos, *Despotat*, σ. 228. Dölger, *Beiträge*, σ. 88. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 125 κ.ἑ. Maksimović, *Byz. Admin.*, σ. 186 κ.ἑ., 203 κ.ἑ., 217, 219 κ.ἑ. Ἐξάλλου ἡ εἰσπραξη τῶν φόρων ἦταν σέ ἰδιωτικά χέρια, κάτι πού φαινόταν πιά ὡς σύνηθες (σ. 11-2: «that late byzantine charters as a matter of principal regard the work of tax officials as an infringement of the rights of landowners and an abuse of the powers of government (ἐπήρεια, ζημία, ὀχλήσις, διενόχλησις, ἐμπόδισμός, δυναστία, συζήτησις, etc»).

1078. Πρβλ. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 229: «τόν τόπον αὐτῶν ἀναχάφει».

1079. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 81.

1080. Hendy, *Studies*, σ. 174, 184, 258, 282-3, 596-8, 649, 654. Antoniadis-Bibicou, *Recherches*, σ. 102 κ.ἑ. Σβορώνου, *Οἰκονομία*, σ. 197. Jacoby, *La féodalité*, σ. 56, 192. Asdracha, *Foires*, σ. 436-37. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 81. Longnon-Topping, *Documents*, σ. 139, 146, 162, 163, 168 καί 276, ὅπου ἀναγραφονται διάφορα εἴδη (commercium magnum — στήν Κορινθο εἶχε δοθεῖ στούς Ἑβραίους—, chomerchio del mercato, del labboraggio, della buccieria. Τα δυό τελαυταία ἀφοροῦν στά ἀντίστοιχα ἐπαγγέλματα. Τό κομμέρκιο magnum ἀφορᾶ προφανῶς τόν κύριο φόρο ἐπί τῆς πωλήσεως τῶν προϊόντων ἤ τούς δασμούς στά λιμάνια). Τό κομμερκιο ἦταν, ὡς ἕνα βαθμό, ἀπό τους φόρους ἐκείνους πού βρίσκονταν στά χέρια τῆς κεφαλῆς [μαζί μέ τούς σκαλιατικό, πορτατικόν καί διαβατικόν (Matschke, *Notes*, σ. 140)].

1081. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 166, 167. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 241. Matschke, *Notes*, σ. 140.

Μιτάτον: Τό δικαίωμα τῆς κεφαλῆς ἤ τοῦ διοικητῆ περιφέρειας νά ἀγοράζει ἀγροτικά προϊόντα σέ τιμές πού αὐτοί ὅριζαν, χαμηλότερες (συνήθως τό μισό) ἀπό τίς τρέχουσες, γιά τόν ἀνεφοδιασμό τοῦ στρατοῦ καί γιά τούς ἐπίσημους[1082]. Συναντᾶται στίς πηγές καί ὡς «ἀγορά γενημάτων»[1083].

Καστροκτισία: Στό χρυσόβουλλο (σ. 82) ἀπαγορεύεται ἡ ἀπαίτησις καστροκτησίας ἀπό τούς Γιαννιῶτες ὑπέρ ἄλλου κάστρου. Μόνο γιά τήν «ἐπιμέλειαν καί περιποίησιν καί ἀνάκτισιν» τοῦ δικοῦ τους κάστρου, καθώς μνημονεύεται, «ὀφείλουσιν ἀγωνίζεσθαι» οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ καστροκτισία στήν ἀρχή ἀποδιδόταν μέ προσωπική ἐργασία καί ἀργότερα, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, πληρωνόταν μέ χρήματα. Στήν περίπτωση τῶν Ἰωαννίνων δέν γίνεται φανερό ποιός ἦταν ὁ τρόπος ἐξόφλησης τῆς ὑποχρέωσης, ἄν καί ἡ χρήση τοῦ ῥ. ἀγωνίζομαι σημαίνει προφανῶς προσωπική συμμετοχή (ἄμεση ἤ ἔμμεση, μέσω τρίτων, πού πληρώνονταν)[1084].

Εὕρεσις θησαυροῦ[1085]: Ὁ θησαυρός πού θά βρεθεῖ μεταφέρεται στό κρατικό θησαυροφυλάκιο (βεστιάριο), ὁλόκληρος. Ἡ νομοθεσία αὐτή θεσπίσθηκε ἐπί Ἀνδρονίκου Β΄, σέ ἀντίθεση μέ τήν προηγούμενη νομοθεσία, ὅπου ἐκτιμόταν διαφορετικά τό θέμα[1086] καί ἡ εὕρεση θησαυροῦ ἀντιμετωπιζόταν ὡς ποινικό πρόστιμο πού ἔπαιρνε τό χαρακτήρα «ἄλλοτε τακτικῆς καί ἄλλοτε ἔκτατης φο-

1082. Harvey, *Οἰκονομ. ἀνάπτυξη*, σ. 182-83. Svoronòs, *Cadastre*, σ. 111. Nicol, *Despotate*, σ. 71, 85, 158, 226. Bartusis, *Army*, σ. 248: «In the late Byzantine period there were two kinds of mitaton —one for the kephalai themselves and one for the army— representing respectively the right of requisition for civil and military officials». Maksimović, *Byz. admin.* σ. 159: «In this context particular interest and importance attaches to Article 63 of Tsar Dušan's *Zakonik* which reads: "Concerning income. Kephalai who are travelling round the towns may take their income as laid down by law; they may purchase grain and wine and meat for one dinar for which other people pay two dinars; but only the citizens of that town may sell them these things, and no one else." This definitely confirms the fact that Kanina and Jannina cannot have been isolated examples, and that is only lack of source material which makes it impossible for us to find out more about the mitaton over a wider area. However, its essential character is clear enough. For landowners the μιτάτον was a burden from which they strove to free themselves, not only in Albania and Epirus, about which we know rather more, by force of circumstances, but also in other parts of the Empire. This freedom was acquired through rights of immunity in relation to the μιτάτον, and it is not surprising that our information about it is derived solely from such circumstances. On the other hand, for the kephalai the μιτάτον represented an important source of their income, since in all probability only a part of the produce purchased was used to meet the needs of the local administration;»

1083. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 288.

1084. Zakythinos, *Despotat*, σ. 238. Brehier, *Institution*, σ. 260. Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 109. Lemerle, *Agrarian history*, σ. 224. Kirsten, *Byzant. Stadt*, σ. 37. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 110. Bartusis, *Army*, σ. 288: «Rather, for those landowners required to provide kastroktisia, it seems to have been commuted for a cash payment. From a fragmentary praktikon from the late thirteenth century, we may calculate the rate of commuted kastroktisia: 1.5 hyperpyra per twenty-two paroikos households, or about 1/15 of a hyperpyron per household».

1085. Πρβλ. Bompaire, *Actes de Xeropotamou*, σ. 188. Lemerle, *Le privilège*, σ. 391.

1086. Zakythinos, *Crise*, σ. 119-120.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρολογίας ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς»[1087] (μαζί μέ τό *ἀερικόν*, τό *φονικόν* καί τήν *παρθενοφθορία*). Στό χρυσόβουλλο ὅμως λαμβάνεται μέριμνα, «ἵνα γίνηται ἐξέτασις καί ἀποφαίνηται ἡ εἰς τοῦτο ἀλήθεια», ὥστε νά μήν κατηγοροῦνται ἄδικα ἄνθρωποι γιά εὕρεση θησαυροῦ.

Ἡ ὕπαρξη πολλῶν *βιβαρίων* (ἰχθυοτροφίων) στίς διό λίμνες τῶν Ἰωαννίνων, γιά τά ὁποῖα μιλήσαμε παραπάνω, θά εἶχε ὁπωσδήποτε τόν ἀντίστοιχο φόρο, πού γνωρίζουμε ἀπό ἄλλες πηγές, ὅτι λεγόταν «βιβαρόπακτον»[1088], ἄν δέν ὑπαγόταν τοῦτο στό «λιμναῖον πάκτον». Στά Ἰωάννινα πρέπει νά ἀποτελοῦσε σημαντική πηγή ἐσόδων, γιατί οἱ διό λίμνες, ἰδιαίτερα τῆς Λαψίστας, ἦταν κατάλληλες γιά ἰχθυοτροφεῖα.

Βιολόγιον: Εἶναι ὁ πρῶτος ἀπό τούς ὀκτώ φόρους, πού ἀναφέρονται στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἀμέσως μετά τά εὐεργετικά μέτρα γιά τούς καστρηνούς[1089]. Ἡ σημασία του δέν εἶναι ἐμφανής. Σέ χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου ἀναφέρεται ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Μαλάχιον διεκδικοῦσαν γῆ πού εἶχε παραχωρηθεῖ στή Μονή τῆς Πάτμου, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ἀνήκει ἡ γῆ σ' αὐτούς «γονικόθεν» καί «καταγεγραμμένη ἐστίν ἐν τοῖς τούτων βιολογίοις». Ἡ αὐτοκρατορική ἀπόφαση δέν δικαίωσε τούς Μαλαχιῶτες, διότι εἶχον τή γῆ «ἐπιμόρτως», μολονότι «καί ἐν τοῖς βιολογίοις αὐτῶν περιείχετο καί εἰς κληρονομίας αὐτῶν ἔπιπτε καί εἰς προῖκας κατεγράφη καί τέλη ὑπέρ αὐτῆς κατεβάλλοντο»[1090]. Φαίνεται πώς πρόκειται γιά φόρο πού εἶχε ὡς βάση τήν καταγεγραμμένη περιουσία, ἀφοῦ ἔδιναν «τέλη», μέσα στήν ὁποία ἴσως περιλαμβάνονταν καί τά ζῶα[1091].

Καπνολόγιον (Καπνολόγησις, καπνολογία)[1092]: Πρόκειται γιά τόν παλιό κεφαλικό φόρο, *capitatio humana*, κεφαλητικόν, πού συναντᾶται κυρίως ὡς *καπνικόν*. Ἐπιβαρύνει τούς χωρικούς, τά νοικοκυριά, ἀπ' ὅπου πῆρε τό ὄνομα (καπνοί, παροίκων καπνολόγησις-focularium)[1093]. Ἴσχυε γιά ὅλες τίς κατηγο-

1087. Σβορώνου, *Οἰκονομία*, σ. 197.

1088. Zakythinos, *Crise*, σ. 66. Γιά βιβάρια, βλ. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 17, 19, 62, 94, 141, 171, 197. Ὑπῆρχαν καί βιβάρια ποταμῶν (Ostrogorsky, *Feodalité*, σ. 83).

1089. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 83. Βλ. καί τ. Γ΄, σ. 128, ὅπου ἡ «βιολογία» εἶναι ἀνάμεσα στίς ἀπαλλαγές πού ὁ Συμεών παραχωροῦσε στόν Ἰωάννη Ὀρσίνι (Ὀρσίνη).

1090. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 212-13.

1091. Zakythinos, *Despotat*, σ. 233, σημ. 3: «quod est reditus certe pecunie pro animalibus cuiuscumque». Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 325, ὅπου τό «βιολόγημα» θεωρεῖται «βαριά φορολογία». Ἀνάμεσα στούς ἀγροτικούς φόρους στήν Κέρκυρα ἦταν ἐπίσης καί τό βιολόγιο (Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 153).

1092. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Γ΄, σ. 128. Lefort κ.ἀλλ., *Actes d'Iviron*, II, σ. 86 (32, 33).

1093. Dölger, *Beiträge*, σ. 51. Brehier, *Institutions*, σ. 258-59. Σβορώνου, *Οἰκονομία*, σ. 190, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι εἶναι προβλημα, ἄν ὁ φόρος αὐτός ἐπιβάρυνε ὅλους τούς φορολογουμένους, ὅλους τούς ἀγρότες ἢ μόνο τούς παροίκους. Zakythinos, *Crise*, σ. 64. Zakythinos, *Despotat*, σ. 233. Harvey, *Oikon. ἀνάπτυξη*, σ. 173. Lemerle, *Agrarian history*, σ. 172.

ρίες τῶν καλλιεργητῶν, ἀκόμη καί γιά τούς ἀκτήμονες[1094], πού μνημονεύονται μάλιστα σέ πηγές καί ὡς «καπνικάριοι»[1095]. «Τό *τέλος* πού πλήρωναν οἱ ἀγρότες μέ ἐλάχιστη ἤ καμιά περιουσία πρέπει νά ἦταν κάτι ἀντίστοιχο μέ τό *καπνικόν*, δηλαδή φόρο ἐπί τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν περιουσία»[1096].

Νόμιστρο: Πρόκειται γιά τό δικαίωμα ἐπί τῆς βοσκῆς[1097]. Στίς πηγές συνήθως μνημονεύεται τό *ἐννόμιον*[1098], φόρος πού ἐπιβάλλεται γιά τή βοσκή τῶν ζώων (νομή), ἐκτός ἐκείνων πού χρησιμοποιοῦνταν κατά τήν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν καί φορολογοῦνταν μαζί μέ τούς καλλιεργητές[1099].

Λιμναῖον πάκτον: Πάκτον γενικά σημαίνει ἐνοίκιο. Ἔτσι οἱ ἀγρότες πλήρωναν πάκτο γιά γαῖες πού δέν τούς ἀνῆκαν ἀλλά ἐνοικίαζαν ἀπό τό κράτος ἤ τούς γαιοκτήμονες[1100]. Λιμναῖο πάκτο πρέπει νά σημαίνει τό ἐνοίκιο πού καταβαλλόταν, ὑπό κανονικές συνθῆκες, γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν πόρων τῶν δύο λιμνῶν τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων[1101].

Ζευγολόγιον: Πρόκειται γιά φόρο ἐπί τῆς ἐργασίας τῶν ζευγαριῶν, σέ σχέση μέ τήν ἔκταση τῆς γῆς πού καλλιεργοῦν[1102]. Ὁ ὅρος ζευγάριον δηλώνει ἕνα ζευγάρι βόδια, καί συνήθως, τήν ἔκταση γῆς πού μπορεῖ νά καλλιεργηθεῖ μ' αὐτό[1103]. Ἐλάχιστοι πάροικοι εἶχαν ζευγάρι (ζευγαράτοι). Μερικοί εἶχαν μόνο ἕνα ζῶον γιά ἄρωση (βοϊδάτοι) καί οἱ περισσότεροι κανένα. Οἱ τελευταῖοι καλλιεργοῦσαν τή γῆ μέ ζῶα τοῦ γαιοκτήμονα. Τό ζευγολόγιον ἐπιβάλλεται μόνο στούς παροίκους καί πληρώνεται ἤ στό κράτος ἤ στόν γαιοκτήμονα, ἄν ὑπάρχει φορολογική ἀτέλεια[1104].

1094. Zakythinos, *Crise*, σ. 64.

1095. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 70: «... dans ce texte le mot *ἀκτήμων* est remplacé par καπνικάριος, ce qui montre que celui-ci payait au moins son Kapnikon». Βλ. καί σ. 30: «une contribution annuaire à quote indifférenciée de 2 miliarèsia par ménage de cultivateurs».

1096. Λαῖου-Θωμαδάκη, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 241.

1097. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 72 κ.ἑ. Στή σ. 75 γίνεται λόγος γιά τό ἐννόμιον-δεκατεία πού πλήρωναν ὅλοι: «il doit être payé par les parèques aussi bien que par les cultivateurs libres ou par des seigneurs (y compris les monastères). Βλ. ἐπίσης, Zakythinos, *Despotat*, σ. 197. Zakythinos, *Crise*, σ. 66. Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 304. Σβορώνου, *Οἰκονομία*, σ. 189. Svoronos, *Cadastre*, σ. 111, 139. Harvey, *Οἰκονομ. ἀνάπτυξη*, σ. 174.

1098. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 6: «... ἀπό ἐννόμιον τοῦ ὄρους τοῦ ἁγίου Ἠλίου, καί τῶν χωροσταυλίων... ἀπό ἐννομίου τοῦ δάσους τοῦ Ὀλύνθου...». Bompaire, *Actes de Xeropotamou*, σ. 188: «... τοῦ ἐννομίου τῶν ζώων αὐτῆς, τῶν προβάτων, χοίρων καί μελισσίων».

1099. Zakythinos, *Crise*, σ. 66. Lefort κ.λπ., *Actes d'Iviron*, I, σ. 163 (9, 51). Dölger, *Beiträge*, σ. 53.

1100. Harvey, *Οἰκονομ. ἀνάπτυξη*, σ. 172-73. Βλ. ἐπίσης Lemerle, *Agrarian history*, σ. 18, 36. Zakythinos, *Crise*, σ. 66. Λαῖου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 197.

1101. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, Β΄, σ. 306: «Λιμναῖον πάκτον· ἐκ τῶν ὀψαρευόντων εἰς τήν λίμνην». Πρβλ. τό «βιβαρόπακτον» (Zakythinos, *Crise*, σ. 66).

1102. Πρβλ. Lefort κ.λπ., *Actes d'Iviron*, II, σ. 181. Dölger, *Beiträge*, σ. 53.

1103. Λαῖου-Θωμαδάκη, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 66, 89, 219, 220, 222, 231. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 84.

1104. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 84. Ἂς σημειώσουμε ὅτι ἐπίσης λίγοι ἀπό τούς παροίκους εἶχαν μικρότερα κατοικίδια ζῶα (πρόβατα, κατσίκες, χοίρους κ.λπ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὁρική: Τό ποσό πού πληρώνεται στόν ἰδιοκτήτη, γιά ἐκμετάλλευση τοῦ βουνοῦ, εἴτε δάσους εἴτε χλόης βουνίσιας[1105], πρός τροφήν τῶν ζώων[1106].

Μελισσοεννόμιον: Φόρος γιά τίς κυψέλες τῶν μελισσῶν[1107].

Χοιροδεκατία: Φόρος ἐπί τῶν χοίρων[1108]. Συναντᾶται καί ὡς χοιροεννόμιον[1109].

Οἱ δυό τελευταῖοι φόροι εἶναι ἀπό τούς πιό συνηθισμένους[1110] καί ἀναφέρονται συχνά μαζί στά ἔγγραφα. «Κατά τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο ἡ χοιροδεκατία καί τό μελισσοεννόμιον γιά ἕνα χωριό εἶχε ὁριστεῖ σ' ἕνα συγκεκριμένο ποσό, χωρίς νά λαμβάνονται ὑπόψη ὁ ἀριθμός τῶν χοίρων ἤ τῶν κυψελῶν πού εἶχαν οἱ πάροικοι τοῦ προνοιαρίου»[1111]. Τό ἴδιο ἰσχυε καί γιά ἄλλους φόρους, ἀνάμεσα στούς ὁποίους καί τό ἐννόμιον.

Ἀποβίγλισις: Πρόκειται γιά ὑποχρέωση, ἀπό τήν ὁποία, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, ἀπαλλάσσονται οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων (ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση ἔκτακτης ἀνάγκης), ἀφοῦ τό ἔργο αὐτό τό εἶχαν ἀναλάβει ἄλλοι (*οἱ πρότερον τεταγμένοι*), οἱ ὁποῖοι καί πληρώνονταν[1112]. Ἡ συνηθισμένη προσφορά γιά τήν ἀποβίγλιση ἦταν ἡ πληρωμή τοῦ *βιγλιατικοῦ* (βίγλα = σκοπιά)[1113].

Ὀψώνιον λίμνης (ἤ ὀψάριον λίμνης;): Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, πρέπει νά σχετίζεται μέ ἕνα μέρος ἀπό τίς προσόδους τῆς λίμνης Λαψίστας καί πιθανότερα μέ τήν ἁλιεία[1114]. Συνήθως, ἐνῶ τό κινήγι ἦταν ἐλεύθερο, ἡ ἁλιεία εἶχε περιοριστικούς ὅρους[1115].

Κομητάτα: Μολονότι ὁ ὅρος ἀμφισβητήθηκε[1116], πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὡς σωστός, γιατί ἀμέσως παρακάτω γίνεται λόγος γιά ἀπόδοση τῶν σπιτιῶν

1105. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 84. Ostrogorsky, *Feodalité*, σ. 109. Lefort κ.λπ., *Actes d'Iviron*. III, σ. 382: ὁρική: taxe sur l'exploitation du bois. Πρβλ. Svoronos, *Cadastre*, σ. 111, 112.

1106. Ὁ Zakythinos, *Crise*, ταυτίζει τήν ὁρική μέ φόρο ἐπί τῶν ἡμιόνων.

1107. Zakythinos, *Despotat*, σ. 235. Zakythinos, *Crise*,σ. 81. Lemerle, *Le privilège*, σ. 390: «δούς μελισσῶν». Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 305. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 77.

1108. Zakythinos, *Crise*, σ. 67. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 77. Bartusis, *Army*, σ. 171.

1109. Zakythinos, *Despotat*, σ. 235. Πρβλ. Oikonomides, *Actes de Docheiariou*, σ. 287 (53, 23), 290 (56, 3).

1110. Πρβλ. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 261. Vasilievsky, *Ἠπειρωτικά*, σ. 297. Bompaire, *Actes de Xéropotamou*, σ. 92, 188. Papachrysanthou, *Actes de Xénophon*, σ. 140 (15, 22). Λαΐου-Θωμαδάκη, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 77.

1111. Bartusis, *Army*, σ. 171.

1112. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83.

1113. Zakythinos, *Despotat*, σ. 237. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 127, 197. Kirsten, *Byzant. Stadt*, σ. 37. Bartusis, *Army*, σ. 147, 310. Βλ. καί σ. 311: «Such tax revenues, in addition to more creative ways of financing guard service, were used to hire professional tjakones who performed guard service on a fulltime or part-time but nonetheless permanent basis».

1114. Βλ. παρακάτω, σ. 243.

1115. Longnon, *La vie*, σ. 355.

1116. Βλ. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 95, ὅπου ἀναγράφεται ὡς «μετάτα». Ἴσως ἐπειδή παρακάτω γίνεται λόγος γιά μονοπώλια, πού ἔχουν σχέση μέ τήν οἰκονομία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στούς κληρονόμους[1117]. Φαίνεται πώς ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος εἶχε ἀφαιρέσει μερικά σπίτια ἀπό τούς ἰδιοκτῆτες γιά τό σκοπό αὐτό. Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, πρόκειται γιά ὑποχρέωση παραμονῆς στρατιωτῶν σέ σπίτια κατοίκων τῆς πόλης, πού ἀναφέρει τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὅτι θέσπισε ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος καί κατάργησε ὁ Ἰζαού[1118].

Ἀγγαρεῖαι: Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἀναφέρονται οἱ ἀγγαρεῖες πού οἱ Γιαννιῶτες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά προσφέρουν, ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου, καί πού κατήργησε ὁ Ἰζαού[1119]. Ἀγγαρεία ἦταν ἡ ἐργασία πού πρόσφεραν οἱ πάροικοι στό γαιοκτήμονα, κατανέμοντας προφανῶς τίς ὑποχρεώσεις ἀνάμεσά τους. Πρόκειται γιά τήν ἰδιωτική ἀγγαρεία, τή χειρότερη μορφή ἐκμετάλλευσης τῶν ἀγροτῶν[1120]. Δέν καθορίζεται στά ἔγγραφα ὁ χρόνος πού οἱ πάροικοι ὄφειλαν νά ἐργαστοῦν, ἀλλά συνήθως ἦταν 12 μέρες (καί σπανιότερα 24, 48 ἤ 52!)[1121]. Μιά ἀπό τίς πιό συνηθισμένες ἀγγαρεῖες ἦταν ἡ *ὁδοστρωσία* (κατασκευή δρόμων)[1122]. Τήν ἐποχή αὐτή, ἡ ἀγγαρεία εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ παροχή ἁπλοῦ τέλους[1123]. Εἰδικά στά Γιάννενα, ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θωμᾶς ὑπέβαλε βιαίως σέ ἀγγαρεῖες «τούς τῶν ἐπιστημῶν τεχνίτας»[1124], πράγμα πού σημαίνει ὅτι τούς χρησιμοποιοῦσε γιά διάφορα τεχνικά ἔργα. Εἶναι πιθανό ὁ Θωμᾶς νά εἶχε καταστήσει ὑποχρεωτική τήν ἀγγαρεία καί σέ ἐλεύθερους πολίτες (π.χ. γιά τήν κατασκευή ἤ ἐπιδιόρθωση τειχῶν). Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, ὑπῆρξε ἀπαλλαγή ἀπό τήν ἀγγαρεία ἰδιαίτερα ὅταν ἐπρόκειτο γιά μοναστήρια[1125].

1117. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 232.

1118. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219, 232.

1119. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219, 226, 232.

1120. Hendy, *Studies*, σ. 175, 603. Dölger, *Beiträge*, σ. 22, 62. Lemerle, *Agrarian history*, σ. 168, 174. Zakythinos, *Despotat*, σ. 232. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 105-107. Longnon, *La vie*, σ. 348. Λαῖου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 89, 242. Λαῖου, *Κοινωνία*, σ. 224. Harvey, *Οἰκονομ. ἀνάπτυξη*, σ. 181. Βλ. κυρίως Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἀγγαρεία*, σ. 45, 46, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ πάροικοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νά παρέχουν τά ζῶα καί τίς ὑπηρεσίες τους, α) σέ διάφορους ἀξιωματούχους καί ὑπαλλήλους πού περιόδευαν στήν ἐπαρχία καί β) πρός τούς μεγαλοϊδιοκτῆτες καί τούς ἐκκλησιαστικούς ἄρχοντες, γιά τήν καλλιέργεια τῶν κτημάτων. Ἡ κρατική ἀγγαρεία συνίστατο στήν ἐπίταξη τῶν ζώων γιά κρατικές μεταφορές καί πιθανόν συνεπαγόταν τήν ἀναγκαστική ἀπασχόληση τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ζώων κι ἔτσι ὁ ὅρος ἄρχισε νά σημαίνει ἀναγκαστική παροχή ἐργασίας.

1121. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἀγγαρεία*, σ. 48. Topping, *Régime agraire*, σ. 270-271.

1122. Zakythinos, *Crise*, σ. 68. Ὁδοστρωσία καί γεφυροκτισία ἦταν ὁρισμένες ἀπό τίς *ἐπήρειες* (Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἀγγαρεία*, σ. 31). Πρβλ. Kaplan, *Les hommes*, σ. 555. Lemerle, *Le privilège*, σ. 390.

1123. Zakythinos, *Despotat*, σ. 232. Bartusis, *Army*, σ. 144. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἀγγαρεία*, σ. 51 (γιά 48 ἡμέρες, 4 ὑπέρπυρα. Οἱ ἀκτήμονες πλήρωναν ἕνα ὑπέρπυρο). Στίς λατινοκρατούμενες περιοχές πλήρωναν 5 ὑπέρπυρα.

1124. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219: «πρός μέν τούς τῶν ἐπιστημῶν τεχνίτας ζημίας καί ἀγγαρείας μετά δαρμῶν». Βλ. παραπάνω, σ. 155.

1125. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 220: «ὅτι τούς καλογήρους τοῦ μοναστηρίου τοῦ Στύλου καί τούς παροίκους αὐτῶν τινάς ἀπό τοῦ νῦν καί ἔμπροσθεν νά μηδέν τούς βαρίνῃ καί ἀνα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δουλεία: Πρόκειται γιά διάφορες ὑποχρεώσεις πρός τόν ἡγεμόνα[1126], πού, ὅπως εἴδαμε, κατά τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, εἶχε ἐπιβάλει ὁ Θωμᾶς στούς «ἐλεύθερους» κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων, χωρίς, μάλιστα, νά πληρώνονται[1127] καί πού κατάργησε ὁ Ἰζαού[1128]. Ἡ σημασία τῆς δουλείας εἶναι γενικότερη καί μαζί μέ τούς ὅρους «ἐπήρειαι» καί «κακώσεις» περιλαμβάνουν γενικά τίς παντός εἴδους ἐπιβαρύνσεις. Στήν ἔκδοση Βρανούση, ἀναφέρεται ὅτι κατάργησε «τάς πολυδουλείας»[1128α], δέ γνωρίζουμε ὅμως, ἄν ὁ ὅρος σήμαινε μεγάλο ἀριθμό δουλειῶν, ἤ ἄν πρέπει νά ἐκλάβουμε τή λέξη μέ τή σημασία «πολλοί δοῦλοι» (λεξ. Δημητράκου).

Ζημίαι: Τό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 ἀπαγορεύει νά «γένηται... ζημία» στά κτήματα τῶν Γιαννιωτῶν, δηλαδή νά βλάπτεται παντοιοτρόπως ἡ περιουσία τους[1128β]. Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύονται οἱ ζημίες (δίπλα στίς ἀγγαρεῖες) πού ὑπέστησαν «οἱ τῶν ἐπιστημῶν τεχνίτες», πού συνέχιζε νά προξενεῖ ὁ Θωμᾶς καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἡγεμονίας του καί πού κατάργησε καί πάλι ὁ Ἰζαού[1129]. Προφανῶς πρόκειται ὄχι γιά ἁπλές βλάβες (ζημιές)[1130], ἀλλά γιά ἐνέργειες πού γίνονταν σέ σπάνιες περιπτώσεις καί ἔβλαπταν τούς ἰδιοκτῆτες (ὑποθετικά ἀναφέρουμε ἁρπαγή προϊόντων), ὁπότε, στήν περίπτωση αὐτή, ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἀναγκαστική, ἔκτατη ὑποχρέωση[1131], κάτι πού μοιάζει μέ πρόστιμο[1132].

γκάζῃ νά δίδουσιν τὸ βόδη τος, ἀλλ' οὐδὲ ἀνθρώπους τινὰς νὰ δίδουσι τοῖς καστελλάνοις ἢ διὰ νὰ σπείρωσιν ἢ διὰ νὰ ἁλωνεύσουσιν ἢ διὰ νὰ λιχνίζουσιν καὶ νὰ κοσκινίζουσιν σιτάριν οὐδὲ ταγὰς ἰδικάς των, ὡσὰν εἰς τὸν παρεληλυθότα καιρὸν εἰώθασιν νὰ τοὺς κάμνουσιν, εἰ μὴ οἱ λεχθέντες καλόγηροι καὶ οἱ χωριάται των, νὰ εἶναι ἐλεύθεροι τῆς τοιαύτης καὶ ὁμοίας ἀγγαρίας».

1126. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 147. Ahrweiler, *Région de Smyrne*, σ. 126, 141, 198. Kaplan, *Les hommes*, σ. 349, 356.

1127. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219: «πρός δέ τούς ἀτέχνους καί ἐλευθέρους ἀνθρώπους δουλείαν ἄμισθον καί κόπον ἀδαπάνητον». Πρβλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 322: «διάφορες ἐργασίες (*δουλεῖαι*) τῆς ἐπισκοπῆς στόν γαιοκτήμονα».

1128. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 232. Πρβλ. Vasilievsky, *Ἠπειρωτικά*, σ. 297.

1128α. Βρανούση, *Χρονικό*, σ. 95.

1128β. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82.

1129. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219, 226, 232.

1130. Πρβλ. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 85: «ζημίας ἀπροόπτους».

1131. Τοῦτο ἐνισχύεται, ἄν δεχθοῦμε ὅτι ἀγγαρεῖες καί ζημίες ἀκολουθοῦνται ἀπό *δασμούς*, ὅπως παρουσιάζεται στήν ἔκδοση Βρανούση (*Χρονικό*, σ. 83, 95) καί ὄχι ἀπό *δαρμούς*, ὅπως στήν ἔκδοση Pouqueville (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219, 232: «ζημίας καὶ ἀγγαρείας μετὰ δαρμῶν»), ὅμως πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι στό μεσαιωνικό λεξικό τοῦ Κριαρᾶ, παράδειγμα γιά τή λ. δασμός ἔχει ληφθεῖ μόνον ἀπό τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ λ. μᾶλλον δέν ἀπαντᾶ στη φορολογική ὁρολογία τῶν Βυζαντινῶν.

1132. Oikonomidis, *Actes de Dionysiou*, σ. 96 (24, 15): «τοῖς νόμοις ἀποτίσαι ζημίαν» (σ. 227 - πρόστιμο). Papachrysanthou, *Actes de Xenophon*, σ. 82 (3, 18): «... ἵνα μὴ τάς παροικικάς αὐτῶν ὑποστάσεις ζημίαν οὐ τὴν τυχοῦσαν ἐπάξαιμι». Cravari, *Actes de Pantocrator*, σ. 118-19. Πρβλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 321: «ζημιώματα» (ἐπιβαρύνσεις).

Χαράτζι: Φόρος πού πλήρωνε ὁ Κάρολος Τόκκος στό σουλτάνο[1133], γνωστός καί ἀπό τήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας, μέ σκοπό νά ἐπιτύχει τήν εὔνοιά του. Ἀντιστοιχεῖ μέ τό *τέλος* τῶν Βυζαντινῶν, πού ἀποτελοῦσε τόν βασικό φόρο[1134].

Κανίσχια: Μνημονεύονται στό Χρονικό τῶν Τόκκων, ὡς προσφερόμενα ἀπό τόν δεσπότη Κάρολο, στόν πασά (μαζί μέ τό χαράτσι στόν σουλτάνο), ὥστε νά ἦταν δυνατό νά κρατᾶ στά χέρια του τήν Ἄρτα[1135]. Στήν ἀρχή ἦταν ἕνα δῶρο πού δινόταν θελληματικά στούς τοπικούς ὑπάλληλους καί κατόπιν ἔγινε ὑποχρεωτική εἰσφορά[1136]. Οἱ πάροικοι πρόσφεραν στό γαιοκτήμονα ἕνα μικρό δῶρο, σέ εἶδος, τρεῖς φορές τό χρόνο, δηλαδή ἕνα καλαθάκι μέ ψωμί, κρασί καί κοτόπουλα, ἤ χρήματα[1137]. Πρόκειται γιά τό βυζαντιό *ξένιον*[1138].

Ὅπως μνημονεύσαμε, ἤδη, στό ἐτήσιο πανηγύρι τοῦ ἁγ. Ταξιάρχη προβλεπόταν φόρος ὑπέρ τῆς Ἐκκλησίας[1139]. Ἐκτός ἀπό τό κομμέρκιο, πού μνημονεύσαμε παραπάνω, ἡ Ἐκκλησία πρέπει νά εἰσέπραττε τέλη ἀπό τό ἐνοίκιο τοῦ χώρου, προφανῶς ἔξω ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη ἤ σέ κοντινό ἀνοιχτό χῶρο πού ἀνῆκε στήν ἴδια[1140].

Ἐρωτηματικά προκαλεῖ ἡ ἀναφορά τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέως τῶν Ἰωαννίνων, στήν ἔκδοση Pouqueville, στήν πορνεία, ὅταν κάνει λόγο γιά τίς κακοπραγίες τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, δηλαδή τήν αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ οἴνου, τίς ἀγγαρεῖες, τίς ζημίες, τούς δαρμούς (δασμούς;) καί γιά ὅσα ἄλλα κακά ἔπαθαν οἱ Γιαννιῶτες: τά κοιμιτάτα τήν *πορνεία* καί τά μονοπώλια τῶν διάφορων προϊόντων[1141].

1133. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1965-66:

Ὁ δούκας πάλιν ἔστειλεν ἄρχοντες 'ς τόν σουλτάνον
νά δίδει τό χαράτζιν του, νά ἔναι ἐδικός του.

Ἐπίσης, στ. 3086: «Κατάστασιν ἐποίησαν νά δίδουν τό χαράτζι».

1134. Ostrogorsky, *Féodalité*, σ. 311. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 223. Τό *τέλος* ἀναφέρεται πολλές φορές στά ἔγγραφα τῶν Acciaiuoli, γιά τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου (Longnon-Topping, *Documents*, σ. 164, 168, 174, 176, 178, 179, 184). Ἀντιπροσώπευε τό σύνολο τῶν διάφορων ὀφειλῶν πού ὀφείλει κάθε οἰκογένεια, ἤ, ὅταν πρόκειται γιά ὁλόκληρη περιοχή (π.χ. Κορίνθου), ἴσως σήμαινε τό ποσό ὅλων τῶν ὀφειλῶν πού πλήρωναν κάθε χρόνο οἱ οἰκογένειες τῶν χωρικῶν. Στά παραπάνω ἔγγραφα, *τέλος* καί *ἀκρόστιχο* εἶναι ὅροι ἰσοδύναμοι (σ. 269). Πρβλ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 24, 224.

1135. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3086. Πρβλ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 221. Lemerle κ.λπ., *Actes de Lavra*, passim (καί σ. 405). Topping, *Le régime agraire*, σ. 268, σημ. 3. Πρβλ. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225: «μικρόν κανίσκιον».

1136. Zakythinos, *Despotat*, σ. 236.

1137. Λαΐου, *Αγροτ. κοινωνία*, σ. 204, 242. Kaplan, *Les hommes*, σ. 206.

1138. Topping, *Régime agraire*, σ. 264.

1139. Βλ. παραπάνω, σ. 243, 250.

1140. Πρβλ. Longnon-Topping, *Documents*, σ. 64: «Panegerii de Amachonu reddunt in porcione yperpera duo». Βλ. Ἐπίσης, σ. 11, 274: «Le droit de foire ou panegirii (πανήγυρις) signalé à Macona, devait être analogue au droit de marché de Corinthe». Βλ. καί Longnon, *La vie*, σ. 355. Asdracha, *Foires*, σ. 436, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μέρος τῶν ἐσόδων προπληρωνόταν ἀπό τούς ἐνδιαφερόμενους.

1141. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219: «... περί τῶν τότε κακοπραγιῶν τοῦ Θωμᾶ ἃς *ἐνόμευσε* τῇ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στήν ἔκδοση Βρανούση ἀναγράφεται «προνοίας»[1142] (ἀντί πορνείας), κάτι πού φαίνεται λογικότερο, ἀλλά πρέπει νά σημειώσουμε: α) Ὁ ὅρος πρόνοια συναντᾶται στήν ἔκδοση Pouqueville, σέ ἄλλο σημεῖο[1143], καί ἑπομένως, ὁ ἐκδότης τή γνώριζε. β) Θά ἦταν μᾶλλον δύσκολο νά παραπονεῖται ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας γιά τήν ὕπαρξη προνοιῶν (οἱ ἀγγαρεῖες, δουλεῖες καί ζημιές εἶναι κάτι διαφορετικό). Ἄν, ἑπομένως, τελικά, δεχτοῦμε ὅτι πρόκειται γιά πορνεία, πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ συγγρ. τό ἀναφέρει γιά νά δείξει τό κατάντημα τοῦ Θωμᾶ ἤ (ἐπειδή μνημονεύεται μαζί μέ ἄλλα οἰκονομικῆς φύσεως «πάθη») νά δείξει τή φιλοχρηματία του. Σ' αὐτή τήν περίπτωση, ὁ Θωμᾶς πρέπει νά ἀποσποῦσε χρήματα, ἴσως μέσω φόρων. Ἄν καί τοῦτο δέ φαίνεται πολύ πιθανό, σημειώνουμε ὅτι κοινές γυναῖκες ὑπῆρχαν ὄχι μόνο στά μεγάλα κέντρα (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη) ἀλλά καί σέ μικρότερες πόλεις, ὅπως ἡ Σπάρτη[1144].

Τελειώνουμε μέ τρεῖς ὑποχρεώσεις πού μνημονεύονται στό χρυσόβουλλο τοῦ Ὀρσίνι, πού ὅπως εἴπαμε δέν ἀποκλείεται νά εἶναι πλαστό.

Παραγγαρεία: Πρόκειται γιά ἐπίταξη ζώων (βοδιῶν, ὑποζυγίων), ἢ βοϊδαμαξῶν, κατοίκων πόλεων πού βρίσκονταν κοντά στό δρόμο, σέ ἔκτακτες περιπτώσεις[1145].

Πρεβέντα καί σιτάρχεια: Ἡ πρώτη φαίνεται πώς προέρχεται ἀπό υἱοθέτηση εἴδους φόρου (ἑξαμόδιου) πού ἐπιβαλλόταν στή Δύση[1146] καί ὁ δεύτερος εἶναι φόρος σέ εἶδος (κυρίως σιτάρι) γιά ἀποθήκευση, πρός χρήση τῆς φρουρᾶς ἑνός κάστρου[1147]. Στό Χρονικό τοῦ Μορέως ἀναφέρεται ὡς «σωτάρχισι» καί ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά νά παραμένει ἕνα κάστρο ἄπαρτο.

Παρά τίς ἀτέλειες καί τά ἐν γένει προνόμια πού δίνονται στά Γιάννενα ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα καί ἀπό ὅσους στή συνέχεια πῆραν τήν ἐξουσία στήν πόλη, ὁ λαός δέν ἐπωφελήθηκε ἰδιαίτερα ἀπ' αὐτά, ὥστε νά ἀλλάξει, κοι-

πόλει, περί τοῦ οἴνου τήν σίκλαν, καί τῶν ἀγγαρειῶν καί τῶν ζημιῶν καί τῶν δασμῶν τοῦ ὅλου χρόνου, καί ἄλλα τινά πάθη, ἤγουν κομιπάτα καί πορνείας καί μονοπώλια, ἅτε τοῦ οἴνου καί τοῦ σίτου...».

1142. Βρανούση, *Χρονικό*, σ. 83: «καί δασμῶν τοῦ ὅλου χρόνου, καί ἄλλα τινά πάθη, ἤγουν μιτᾶτα καί *προνοίας* καί μονοπώλια...».

1143. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 228: «καί ὅσοι τῶν ὑπό τήν ἐκκλησίαν ἤ πάροικοι ὑπό τήν κακοπραγίαν αὐτοῦ ἐναπελείφθησαν ἄνθρωποι, ἐξέβαλε μέν αὐτούς τῆς Προνοίας...».

1144. Κουκουλέ, *Βιζαντινῶν βίος*, σ. 154. Σύμφωνα μέ τό βίο τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (ὅπου ὀνομάζονται «μαχλώσαι καί μαινάδες»). Γιά τή στέγαση τῶν πορνῶν ὑπῆρχαν δημόσια ἱδρύματα, ἀλλά καί ἰδιωτικά, πού διευθύνονταν ἀπό τούς λεγόμενους «πορναβοσκούς» (σ. 135). Τά κακόφημα αὐτά σπίτια ὑπῆρχαν ἔξω ἀπό τίς πόλεις ἀλλά, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, καί μέσα σ' αὐτές (σ. 136-137).

1145. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἀγγαρεία*, σ. 35.

1146. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 171: «... redditus examodii, qui dicitur in greco prebenda».

1147. Nicol, *Despotate*, σ. 225-226. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 71. Πρβλ. Vasilievsky, *Ἠπειρωτικά*, σ. 297.

νωνικοοικονομικά, ἡ θέση του. Τά προνόμια δέ σήμαιναν αὐτονομία γιά τήν πόλη, οὔτε ἰδιαίτερη ἰσχύ γιά προστασία ἀπό τούς ἐχθρούς[1148]. Ὅπως γίνεται φανερό καί ἀπό ἄλλα παραδείγματα πόλεων, οἱ ἄρχοντες εἶναι ἐκεῖνοι πού εὐνοοῦνται περισσότερο[1149]. Πράγματι, τά προνόμια πού παραχωροῦνται «δέν εἶναι καθόλου ἰδιότυπα πόλεων, ἀλλά γνωστά προνόμια τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας»[1150]. Ἔτσι, μολονότι ὑπῆρξαν σημάδια ἀναπτύξεως καί στίς μεγάλες βυζαντινές πόλεις[1151], δέ σχηματίσθηκε ἰσχυρό στρῶμα ἀστῶν, ὡς πυρήνας τῆς ἀστικῆς τάξης[1152], πράγμα πού συνέβαλε ἰδιαίτερα στήν οἰκονομική καχε-

1148. Matanov, *Phenomenon*, σ. 67.

1149. Harvey, *Economic conditions*, σ. 115. Οἱ ἄρχοντες πού κατεῖχαν τίτλους καί ἀξιώματα ἔλεγχαν τίς πόλεις. Βλ. καί Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 109, 95: «Σ' αὐτές τίς συνθῆκες, στήν ὑστεροβυζαντινή πόλη κυριαρχεῖ ἡ ἀριστοκρατία τῆς γῆς καί ὄχι κάποιο ἰδιαίτερο στρῶμα. Στήν πραγματικότητα, ἡ κυριαρχία τῆς ἀριστοκρατίας προσδιόρισε καί τήν φυσιογνωμία τῆς πόλης, πού ἔχουμε περιγράψει. Αὐτό τό κοινωνικό στρῶμα, καταλαμβάνοντας τίς σπουδαιότερες θέσεις τῆς διοίκησης, ἀποτελοῦσε καί τόν πιό σημαντικό πολιτικό παράγοντα. Χάρη στήν μεγάλη περιουσία μέσα στά τείχη τῆς πόλης, ἤ γύρω ἀπ' αὐτά, καί ἀπό ἄποψη οἰκονομική, τό στρῶμα αὐτό ἀποτελοῦσε ἐξαιρετικά σημαντικό παράγοντα, ἐνῶ μέ τό σύνολο τῆς περιουσίας του ἦταν ἀποφασιστικός παράγοντας. Ἀνάμεσα στούς γαιοκτήμονες αὐτοῦ τοῦ τύπου, μέ χαρακτηριστικά φεουδαρχῶν, εἶναι, ὁπωσδήποτε, καί τά μοναστήρια». Ἀκόμα καί ὁ νόμος τῆς προτίμησης, πού ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει, βοηθάει τούς δυνατούς, οἱ ὁποῖοι «ἐκ τῶν πραγμάτων ἔχουν κτήματα πού γειτονεύουν μέ τά χωράφια πολλῶν χωρικῶν» (Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 226).

1150. Kazhdan, *City*, σ. 2. Οἱ ἰταλικές πόλεις εἶναι ἀνεξάρτητες κοινότητες, ἐνῶ οἱ βυζαντινές ὑποταγμένες στήν κεντρική ἐξουσία. Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 99.

1151. Kazhdan, *City*, σ. 20-22. Σέ ἀντίθεση μέ τήν ὕπαιθρο, πού «ὅλο καί περισσότερο ἔδειχνε νά μοιάζει στήν Ἀνατολή [N. Oikonomides, *Byzantium between East and West*: Byz. For. 13 (1988), 328 κ.ἑ.]. Ὁ Kazhdan παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἔλλειψη δραστηριότητας ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν ἐμπόρων ἔχει ὑπερβολικά τονισθεῖ. Στήν οὐσία δέν ὑπῆρξε οὔτε στή Δύση ἀκόμη καπιταλιστικό σύστημα.

1152. Kazhdan, *City*, σ. 1. Οἱ πόλεις δέ στηρίζονταν στούς ἐμπόρους ἤ στήν αὐτοδιοίκηση. Ἦταν κυρίως κέντρα κατανάλωσης [M. Angold, *The chaping of the Medieval byzantine city*: *Byz. For.* 10 (1985), 35-37]. Βλ. καί Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 96, 97: «Μεγάλα ἐργαστήρια μέ πολυάριθμους τεχνίτες δέν ὑπῆρχαν, ἐνῶ ἡ συντεχνιακή ὀργάνωση, τόσο ἰσχυρή ἀκόμη κατά τόν 10ο αἰώνα, εἶχε κατά πολύ ἀποσυντεθεῖ. Οἱ εἰδήσεις τῶν πηγῶν, μολονότι σποραδικές, μέ ἀρκετή σαφήνεια ἐπισημαίνουν τό γεγονός, ὅτι κατά τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων ἐξασθενεῖ βαθμιαῖα ἡ σημασία τοῦ στρώματος, πού ἀποκαλεῖται στά κείμενα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς "οἱ μέσοι", στρώματος πού ἀποτελοῦν προπαντός οἱ ἐγκατεστημένοι στήν πόλη ἔμποροι καί βιοτέχνες. Ἡ θέση τους στήν κοινωνία τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, πρίν ἀκόμη ἀπό τούς Παλαιολόγειους χρόνους, δέν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντική. Ἔτσι δύσκολα θά μποροῦσε κανείς νά μιλήσει γι' αὐτό τό στρῶμα ὡς συγκροτημένη ἀστική τάξη. Εὐκολότερα θά μποροῦσε νά λεχθεῖ, ὅτι ἡ τάξη αὐτή βρισκόταν σέ κάποια ἐμβρυακή φάση τῆς ἀνάπτυξής της, ἐμποδιζόμενη ἀφενός ἀπό τίς κοινωνικές, πολιτικές καί οἰκονομικές πιέσεις τῆς ἀριστοκρατίας, πού ἀναφέραμε, καί ἀφετέρου ἀπό τόν οἰκονομικό ἀνταγωνισμό τῶν ἰταλικῶν παραθαλάσσιων Δημοκρατιῶν. Ἡ κατάσταση ἔγινε δυσκολότερη, καθώς οἱ γαιοκτήμονες καί οἱ Ἰταλοί βρῆκαν κοινά συμφέροντα στίς ἐξαγωγές βυζαντινῶν πρώτων ὑλῶν, εἰδικότερα γεωργικῶν προϊόντων, καί στίς εἰσαγωγές προϊόντων τῆς βιοτεχνίας τῆς Δύσης, ἰδιαίτερα εἰδῶν πολυτελείας. Κατά τά μέσα τοῦ 14ου αἰ. οἱ «μέσοι» δέχθηκαν ἀποφασιστικά κτυπήματα κατά τόν ἐμφύλιο πόλεμο ἀπό τό 1341 ἕως τό 1347 καί κατόπιν στόν πόλεμο μέ τήν Γένοβα (1349 κ.ἑ.), καί ἔτσι κατά τό δεύτερο ἥμισυ αὐτοῦ τοῦ αἰώνα δέν βρίσκουμε πιά οὔτε καί τίς πιό πενιχρές ρητές ἀναφορές τῶν πηγῶν γι' αὐτούς». Βλ. καί Hrochova, *Cities*, σ. 358.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ξία τοῦ Βυζαντίου καί τήν ἀφαίμαξη τῆς οἰκονομίας του ἀπό τίς ἰταλικές πόλεις. Ἀκόμη, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Maksimović, καί στή Μονεμβασία, μιά ἀπό τίς πιό ἐμπορικές βυζαντινές πόλεις, τά προνόμια πού παραχωρήθηκαν ἀπό τούς Βυζαντινούς αὐτοκράτορες ἤ τούς δεσπότες τοῦ Μορέως δέν ἦταν ἀρκετά νά ἀναδείξουν τή μέση ἀστική-ἐμπορική τάξη εἰς βάρος τῆς ἀριστοκρατίας, μολονότι καταργεῖται τό κομμέρκιο καί ὑπῆρξαν διατάξεις μοναδικῆς σημασίας. Πράγματι, ὁ δεσπότης τοῦ Μορέως ἐπιτρέπει στούς ἐλεύθερους καί σέ ἐξαρτώμενο πληθυσμό (παροίκους κ.λπ.) νά ἐγκαθίστανται ἐλεύθερα στή Μονεμβασία καί νά κατέχουν ἐκεῖ περιουσία (ἐκτός ἀπό ἐκείνους πού ζοῦσαν στήν ἐνδοχώρα καί ἔπρεπε προηγουμένως νά ἐξασφαλίσουν ἄδεια), ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, προβλέπεται ὅτι ὅποιος διαπράξει ἀδίκημα καί ἔχει καταφύγει στή Μονεμβασία μπορεῖ νά μή διωχθεῖ καί ἐκδοθεῖ, ἐκτός κι ἄν εἶναι ἔνοχος στάσεως ἤ προδοσίας καί δέν ἀπαλλαγεῖ μέ γράμμα τοῦ δεσπότη ἤ τοῦ μητροπολίτη[1153]. Ἐν τούτοις, τά μοναδικά αὐτά προνόμια παραχωρήθηκαν στή Μονεμβασία γιά συγκεκριμένους πολιτικούς λόγους καί δέν κράτησαν γιά πολύ, πράγμα πού δέν ἐπέτρεψε νά ξεχωρίσει ἡ πόλη αὐτή καί νά διακριθεῖ, ὅπως οἱ πόλεις τῆς Δύσης[1154]. Τοῦτο συνέβαινε κατά μείζονα λόγο στά Γιάννενα, ὅπου, μολονότι ὑπῆρξε ἀπαλλαγή ἀπό τό κομμέρκιο, δέν ὑπῆρξε σφριγηλή ἐμπορική τάξη, πού νά μποροῦσε νά συγκριθεῖ μέ ἐκείνη τῶν ἐμπόρων τῆς Δύσης, ἐνῶ ἐπίσης δέν ἐκδόθηκαν γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀστῶν ἀνάλογες διατάξεις, ὅμοιες μέ ἐκεῖνες τῆς Μονεμβασίας. Παντοῦ, καί περισσότερο στά Γιάννενα, ἐπικρατοῦσε λίγο-πολύ τό πνεῦμα «τοῦ βυζαντινοῦ φορολογικοῦ προστατευτισμοῦ μέ βάση τίς ἀρχές τῆς φεουδαρχίας»[1155]. Μ' αὐτό τόν τρόπο δέν ἀπειλεῖτο καί τό σύστημα τῆς αὐτοκρατορικῆς διοίκησης, διαβρώθηκε ὅμως ἡ οἰκονομία καί τό μέλλον τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους.

1153. Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 111: «Καί οἱ δύο διατάξεις αὐτές ἦταν χωρίς προηγούμενο στό Βυζάντιο. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἤδη διαπιστώσει ὅτι αὐτές μοιάζουν μέ τήν δυτική ἀρχή "Stadtluft macht frei" καί ὅτι ἡ εἰσαγωγή τους θά μποροῦσε νά προέλθει ἀπό τήν ἐπιδραση τῶν Λατίνων τοῦ Μορέως».

1154. Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 112. Maksimović, *Byz. admin.*, σ. 262: «... However, it is most striking that even in these circumstances *the privileges granted to Monemvasia do not differ in essence from those of Janinna, Kroia and Phanarion*, except for the emphasis on trade and commercial traffic, the activities which had raised Monemvasia to its position of importance».

1155. Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 105: «Ἡ χρήση τοῦ ὅρου "ἐξουσία" τό ἀποδεικνύει σαφῶς». Οἱ φοροαπαλλαγές, πράγματι, πού παρέχονται στούς κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων καί ἰδιαίτερα στούς ἄρχοντες καστρηνούς, εἶναι, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, βάσει τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1319, ἰδιαίτερα σημαντικές.

ΙΑ. ΠΑΡΑΓΩΓΗ-ΕΜΠΟΡΙΟ

α) Γεωργικά, κτηνοτροφικά κ.ἄ. προϊόντα

Στό γνωστό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, τά Ἰωάννινα παρουσιάζονται ὡς πόλη πλούσια καί ἀκμαία, μέ πολλά ἀγαθά[1156], καί στό Χρονικό τῶν Τόκκων, μέ «κατάκρυα νερά» καί «κάμπους ἐρωτικούς»[1157]. Τό τελευταῖο ἔργο ἀναφέρεται στά Γιάννενα εὐνοϊκά καί ὡς πρός τό καλό κλίμα (*'ς τούς ἔμορφους ἀέρες*), πού μποροῦσε νά δράσει εὐεργετικά καί στήν ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου (ὅπως ἔγινε μέ τόν Κάρολο Τόκκο), ὅμως ἡ ὑγρασία στό λεκανοπέδιο πρέπει νά ἦταν καί τότε αἰσθητή. Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος κάνει λόγο γιά τήν ψύχρα καί τό «δυσχείμερον» τῶν Ἰωαννίνων (ἀλλά καί τῆς Ἄρτας!)[1158], πράγμα πού πρέπει νά εἶχε συνέπειες καί στήν παραγωγή.

Ἀπό τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων καί μέ τήν εὐκαιρία τῶν μονοπωλίων πού θέσπισε ὁ Θωμᾶς, συναντοῦμε στήν ἀγορά τῶν Ἰωαννίνων κρασί, σιτάρι, κρέατα, τυριά, ψάρια καί φρούτα[1159]. Σιτάρι καί κεχρί εἶναι τά προϊόντα πού ἐξάγονται, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, στή Ραγούζα, πράγμα πού δείχνει ὅτι ἡ παραγωγή τους στήν περιοχή Ἰωαννίνων ἦταν πλούσια. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1321 βρίσκουμε *σιτόκριθον*[1160] καί στήν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀπόκαυκου, κερί, πού ὁ ἱεράρχης περίμενε ἀπό τόν μητροπολίτη Ἰωαννίνων[1161]. Σίτος καί οἶνος ἦταν

1156. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 78: «... ἀκμάζει δέ πλούτῳ... καί πολλοῖς ἀγαθοῖς ἀνθοῦν τε κατά φύσιν καί ἀκμάζον...».

1157. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3454 κ.ἑ.

1158. Vasilievsky, *Ἠπειρωτικά*, σ. 246: Ἀχθήσομαι γάρ τῷ κελεύσματί σου καί μενῶ ἐν Ἰωαννίνοις καί Ἄρτῃ, ψυχραινόμενος πλέον διά τό τῶν τόπων τούτων δυσχείμερον». Βέβαια, ὑπῆρχε διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό πόλεις. Ἔτσι, ὁ Κάρολος Τόκκος ἔμενε τό χειμώνα στήν Ἄρτα, «διά τήν ζέσταν» καί τό καλοκαίρι στά Γιάννενα (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 3315-16). Φαίνεται πώς ὁ Ἀπόκαυκος μιλάει γιά τήν Ἄρτα σέ σχέση μέ τή Ναύπακτο.

1159. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219.

1160. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε, σ. 86: Bompaire, *Sur trois termes*, σ. 625.

1161. Bees, *Unedierte*, σ. 158: «κηρίου δέ καί χαρτίων ἐν τῷ παρόντι οὐκ ἐπιδέομαι, ἀλλά μή παρά τοῦτο σύ τήν ἀπό τῶν τοιούτων ἐπίσχῃς δεξίωσιν· δσον γάρ ἐρημοπολίτης εἰμί καί κατά τό ἀκόλουθον ὀλιγόβιος, τοσοῦτον ἀμφω ταῦτα τά εἴδη πυρί καταναλίσκεταί μοι καί μέλανι». Σιτάρι, κερί καί πολλά ἄλλα προϊόντα, ἀπό τήν Ἄρτα, ἔπαιρναν οἱ Ραγουζαῖοι (Krekić, *Dubrovnik*, ἀρ. 448, 528, 529, 683, 704, 722, 726, 826-828 κ.λπ. Βλ. Μ. Κορδώση, *Ἱστορικογεωγραφικά βυζαντινῆς*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τά πιό ἀπαραίτητα καί εἶναι λογικό νά μνημονεύονται συχνότερα. Ἔτσι οἱ ἱερεῖς τῆς μητρόπολης παίρνοιν κατ᾽ ἔτος τριακόσιους μοδίους σιτοκρίθου καί ἕνα βαγένι κρασί. Ὁ μόδιος ἰσοῦτο μέ ἐννέα περ. λίτρες. Τό σιτάρι φυλαγόταν σέ σιταποθῆκες, γιά στιγμές ἀνάγκης, σίγουρα μέσα στό κάστρο[1162]. Τό κρασί ὑπολογιζόταν μέ τή σίκλα[1163] (δοχεῖο, πού στά Γιάννενα ἦταν σέ χρήση ὡς τελευταῖα, ζυγίζοντας 60 ὀκάδες)[1164]. Ἡ ὕπαρξη ὀπωρῶν στήν ἀγορά τῶν Ἰωαννίνων, προϋποθέτει τήν ὕπαρξη ὀπωροκηπευτικῶν, πού ἀσφαλῶς λόγω τοῦ κλίματος θά ἦταν περιορισμένα, σέ σχέση μέ ἄλλες πόλεις (π.χ. Ἄρτα). Τά «ζυγοφλάσκια», πού ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἔστειλε ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων στόν Ἀπόκαυκο, πρέπει νά προέρχονταν ἀπό κολοκίθες, ἐνῶ τό «χεμωνικόν», πού ἔτρωγε ὁ ἀσκητής Μάρκος ὁ Χρυσοστομίτης[1165], εἶναι εἶδος καρπουζιοῦ.

Ἡ σπουδαιότερη καλλιέργεια στήν περιοχή Ἰωαννίνων, που ἀντεξε στό χρόνο, ἦταν ἡ ἀμπελουργία. Λίγες περιοχές παροισιάζοιν στίς πηγές τέτοια συνέχεια. Ἀπό τήν Ἄννα Κομνηνή μαθαίνοιμε ὅτι, ὅταν ὁ Βοημοῦνδος ἔφθασε στά Γιάννενα, κατεσκεύασε τάφρο «κατά τοὺς ἔξωθεν διακειμένους ἀμπελῶνας»[1166]. Τά ἀμπέλια γύρω ἀπό τά Γιάννενα συνήθως κατέστρεφαν καί οἱ Ἀλβανοί, ὅταν ἔφθαναν νά πολιορκήσοιν τήν πόλη, σύμφωνα μέ τά Χρονικά τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν Τόκκων[1167]. Ἀμπέλια ὑπῆρχαν καί στά γύρω χωριά ἤ τοποθεσίες[1168]. Ἡ πυκνή καλλιέργεια τοῦ ἀμπελιοῦ δέν ὀφείλεται μόνο στό ὅτι τό κρασί ἦταν ἀναγκαῖο γιά κάθε νοικοκυριό καί ἐλκυστικό γιά τόν καθένα, ἀκόμα καί γιά τούς ἀρχιερεῖς[1169]. Ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀμπελιοῦ μπορεῖ νά χρειαζόταν πολλή δουλειά, ἀλλά ἀρκοῦσαν τά ἀγροτικά χέρια. Ἀντίθετα, γιά τά σιτηρά ἦταν ἀναγκαῖο καί κάποιο κεφάλαιο· τό ζευγάρι, ὁ σπόρος καί περισσότερα ἀγροτικά ἐργαλεῖα, τά ὁποῖα δέν ἦταν εὔκολο νά διαθέτοιν οἱ φτωχοί χωρικοί[1170]. Λάδι δέ μνημονεύεται, γιατί δέν ὑπῆρξε, ὅπως καί σήμερα, παραγωγή, καί ἂν εἰσαγό-

Ἄρτας. *Τοπογραφία-κοινωνία* (ἱπό ἐκδ. στά Πρακτικά Συνεδρίου, Ἡ Βυζαντινή Ἄρτα, 2001). Laiou, *Byz. economy*, σ. 185. Ἂς μήν ξεχνᾶμε ὅτι τό κερί καταναλωνόταν πολύ ὄχι μόνο στίς ἐκκλησίες, ἀλλά καί στίς διάφορες ἐκδηλώσεις. Μέ λαμπάδες καί κεριά, π.χ., δέχθηκαν τόν Κάρολο Τόκκο στά Γιάννενα (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 1564).

1162. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216: «καί χορτοθήκας καί σιτοθήκας τά ἐν αὐτῇ οἰκήματα πεποίηκε».

1163. *Χρονικό Ἰωαννίνων*: σ. 219, 226: «... καί τήν σίκλαν αὐξάνει».

1164. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, Α΄, σ. 139, σημ. 2.

1165. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 44 (476).

1166. Ἄννα Κομνηνή, σ. 17.

1167. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 225: «... καί εἰς ἀφανισμόν τά τε χωρία καί τά ἀμπέλια πάντα πεποίηκεν». Ἐπίσης, σ. 234: «τά δέ λῃΐα πατοῦσι καί τοὺς ἀμπελῶνας ἀναιροῦσιν...». *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1260: «Τά ἀμπέλια ἐκατέλιναν ἐρημαξαν τελείως».

1168. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83: «... καί εἰς τούς Ψάθους ἀμπέλιον».

1169. Πρβλ. Bees, *Unedierte*, σ. 135: «Ὁ οἶνος ἐκεῖνος μοι ἐφάνη γευσαμένῳ καί ἀνθοσμίας».

1170. Λαΐου, *Ἀγροτ. κοινωνία*, σ. 234.

ταν ἀπό νοτιότερες περιοχές, ἀσφαλῶς οἱ ποσότητες θά ἦταν πολύ μικρές[1171]. Γενικά, ὅπως καί γιά τίς περισσότερες περιοχές, ἡ ἀγροτική παραγωγή στά Ἰωάννινα ἦταν ἡ πλέον ἀπαραίτητη γιά τήν ἐπιβίωση τοῦ πληθυσμοῦ καί οἱ προσπάθειες τῶν εἰσβολέων, ἰδιαίτερα τῶν Ἀλβανῶν, ἀπέβλεπαν στό νά στερήσουν τήν πόλη ἀπό τά ἀπαραίτητα τρόφιμα, καταστρέφοντας καί κατέχοντας τά κτήματα, μέ σκοπό τήν παράδοσή της[1172]. Ἦταν τόσο σημαντική ἡ συγκέντρωση τῆς σοδειᾶς γιά τήν ἐπιβίωση, πού τήν ἐπέβλεπαν οἱ ἴδιοι οἱ στρατιωτικοί, ἀκόμη καί ἔξω ἀπό τά Γιάννενα. Ἔτσι, ὁ μέγας κοντοσταῦλος, ἀδερφός τοῦ Καρόλου Τόκκου, πῆγε στό Πάπιγκο νά ἐπιβλέπει «τόν λαόν ὅπως νά ἐσοδιάζουν, ὅτι ἦταν εἰς τήν ἔμπασιν ἀπάνω τοῦ ψωμίου»[1173]. Τό νά μαζευτεῖ ἡ σοδειά, ἦταν μιά ἀνακούφιση πού ἄξιζε νά μνημονεύεται στίς πηγές[1174].

Ἡ Ἤπειρος ἦταν χώρα κτηνοτροφική ἀπό τήν ἀρχαιότητα, μέ ἄλογα καί ἄλλα μεγάλα ζῶα. Στήν ὑστεροβυζαντινή γειτονική Ἄρτα μνημονεύονται νά ἐκτρέφονται στήν πλούσια πεδιάδα της ἄλογα, βοοειδῆ κ.λπ.[1175]. Δυστυχῶς στίς μεσαιωνικές πηγές δέν ὑπάρχουν σημαντικές πληροφορίες γιά κτηνοτροφία στήν περιοχή Ἰωαννίνων. Ἐκτός ἀπό τήν παρουσία κρέατος καί τυριοῦ, στήν ἀγορά, πού ὁπωσδήποτε θά ἦταν ντόπιας παραγωγῆς, διασώθηκε ἀναφορά σέ προσφορά προβάτων καί βουβαλιῶν, ἀπό τή Μαρία Παλαιολογίνα, στή Μονή Μεταμόρφωσης (Μ. Μετεώρου)[1176]. Ἐπίσης ἔχουμε πληροφορίες γιά λιβάδια[1177], ὅπου θά ἐτρέφοντο ζῶα μεγάλα γιά μεταφορά, τό κρέας τους, καί ἄρωση[1178] ἤ μικρότερα γιά κρέας καί γάλα, καθώς καί γιά ὕπαρξη χορτοθηκῶν[1179]. Ἀσφαλῶς ἡ ὕπαρξη τῆς χοιροδεκατίας καί κυρίως τῶν χοιροβοσκῶν προϋποθέτει ἐκτροφή χοίρων[1180], εἴτε σέ ἀγρούς εἴτε σέ σπίτια. Πιό τυχεροί εἴμαστε γιά τή γνώση τῆς πανίδας τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων, ὅπου ὁ Κάρολος

1171. Ἀφοῦ στήν Πελοπόννησο, ὅπου φύεται ἡ ἐλιά, τό λάδι εἶναι τρεῖς φορές πιό ἀκριβό ἀπό τό κρασί (Topping, *Régime agraire*, σ. 289).

1172. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 220: «Καί οἱ Ἀλβανῖται... χρόνον πρός χρόνον ἰχνηλατοῦντες οὐκ ἐῶσιν αὐτήν ἐσοδιάζειν χρόνους τρεῖς». *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1185-86: «διότι ἐδυνάστευαν τόν τόπον τά χωρία· / τά κτήματά τους ἅπαντα τά πλέον ἐκρατοῦσαν».

1173. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3229.

1174. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3268: «Καί ἐσόδιασεν ὁ τόπος του, οἱ χῶρες του, τά κάστρη».

1175. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2883 κ.ἑ.

1176. Λάμπρου, *Συμβολαί*, σ. 89. Βλ. καί Κουρμαντζῆ, *Οἱ Μονές*, σ. 508.

1177. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 83 (ἤ ἔμμεσα ἀπό τούς φόρους βιολόγιον-νόμιστρον).

1178. Πρβλ. Ζαχαριάδου, *Παραγωγή*, σ. 90: «Σέ μιά περίπτωση ἀναφέρονται 4.000 ὑποζύγια, πού κατευθύνονται στήν Ἄρτα, φορτωμένα σιτάρι». Ἐπίσης, ὁ Ἀπόκαυκος κάνει λόγο γιά ἀγρότες, αὐλακες, ἀροτρο καί ὑνί στή Λαψίστα Ἰωαννίνων (Bees, *Unedierte*, σ. 162), κάτι πού προϋποθέτει ἀροτῆρες βόες.

1179. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 216.

1180. Πρβλ. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 153, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἀπό πηγή τοῦ 15ου αἰ. γίνεται γνωστό ὅτι ὑπῆρχε ἀπό παλιά ἡ συνήθεια κάθε οἰκογένεια τῆς Κέρκυρας νά εἰσάγει ἀπό τήν Ἤπειρο ἀδασμολόγητα ἕνα χοῖρο, γιά τή διατροφή της, τό χειμώνα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τόκκος ἔβγαινε γιά κινήγι. Ἀπό τά ζῶα μνημονεύονται δορκάδια, ἐλάφια, ἀγριόχοιροι, ἀρκοῦδες, λαγοί, καί ἀλεποῦδες. (Δέρματα ἀλεποῦδων ἀπό τήν περιοχή Ἰωαννίνων γιά ἐνδυμασία, παράγγειλε καί ὁ Ἀπόκαυκος)[1181]. Ἀπό τά πουλιά μνημονεύονται γερανοί, πέρδικες, τριγόνια, φασιανοί καί ὀρτύκια[1182]. Τό κινήγι γινόταν μέ γυμνασμένους φάλκονες (γυπαετούς), γεράκια καί «ὀξύπτερους» πετρίτες (εἶδος γερακιοῦ).

Ἀπό τίς ὑπόλοιπες ἀσχολίες, ἡ ἁλιεία ἦταν γιά τήν περιοχή Ἰωαννίνων μεγάλης σποιδαιότητας. Τά ψάρια πού εὑρίσκονταν στήν ἀγορά τῆς πόλης θά προέρχονταν, κυρίως ἀπό τίς δυό λίμνες (καί κοντινά ποτάμια), εἴτε ἀπό ἐλεύθερη ἁλιεία (πρβλ. *Τό λιμναῖον πάκτον*) εἴτε ἀπό τά πολλά ἰχθυοτροφεῖα (βιβάρια), πού μνημονεύονται στίς πηγές. Ἡ παραγωγή ἁλατιοῦ ἀπό τόν δεσπότη Ἰζαού στήν περιοχή τῆς Σαγιάδας, ὅπου ἦρθε σέ προστριβή μέ τούς Βενετούς, γιατί θά ἀνταγωνιζόταν τό ἐμπόριο τοῦ ἁλατιοῦ στήν Κέρκυρα, πρέπει νά θεωρηθεῖ μεμονωμένη περίπτωση. Εἶναι χαρακτηριστικό πάντως ὅτι στίς προθέσεις τοῦ Ἰζαοῦ ἦταν νά ξαναλειτουργήσει τό φρούριο στό Castri (Καστρί), γιά νά προστατεύσει τίς ἁλυκές. Οἱ Βενετοί ἀναθέτουν στόν μπάιλο τῆς Κέρκυρας νά καταστρέψει τό κάστρο, ὥστε οἱ ἁλυκές τοῦ Ἰζαοῦ νά μήν εἶναι ἀνταγωνιστικές τῶν δικῶν τους στήν Κέρκυρα[1183]. Τέλος ἡ ὕπαρξη κεριοῦ (καί ἴσως ὁ φόρος «μελισσοεννόμιον), προϋποθέτει στήν περιοχή Ἰωαννίνων μελισσουργία. Ἡ κηροποιία ἦταν ὡς τελευταία συνήθης ἀσχολία τῶν Γιαννιωτῶν[1184].

β) Ἐμπόριο ἀπό Γιαννιῶτες ἐντός καί ἐκτός πόλεως. Νόμισμα

Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύονται τά σποιδαιότερα προϊόντα πού διακινοῦνταν στήν ἀγορά τῆς πόλης (κρασί, σιτάρι, κρέατα, τυριά, ψάρια, φροῦτα), στά ὁποῖα ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος, μόνος του ἤ μέσω τῶν ἁρμόδιων ἀρχόντων, ἐπέβαλε μονοπωλιακή τακτική[1185], πράγμα πού σημαίνει ὅτι συγκέντρωναν τά κυριότερα προϊόντα καί μέχρι νά τά πουλήσουν ἀπαγόρευαν στούς ἐμπόρους τῆς πόλης νά πουλοῦν ἀπό τά ἴδια εἴδη[1186]. Τοῦτο, κα-

1181. Kurtz, *Christophoros*, σ. 140. Πρβλ. Bees, *Unedierte*, σ. 135: «Τό ἐκ δερμάτων ἀλαστήρων περιβόλαιον ἐκομίσθη μοι».

1182. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3642 κ.ἑ. Σημειώνουμε ὅτι ἡ παρουσία ἀγριων πτηνῶν στήν Κέρκυρα ὁδήγησαν τούς Ἀνδηγαβούς στήν ὀργάνωση στό νησί ἐργαστηρίων παραγωγῆς βελῶν (Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 160).

1183. Thiriet, *Régestes*, τ. Α΄, σ. 176 (ἀρ. 729). Ζαχαριάδου, *Παραγωγή*, σ. 91.

1184. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, Α΄, σ. 252.

1185. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219, 226. Βλ. καί Ζαχαριάδου, *Παραγωγή*, σ. 93.

1186. Nicol, *Despotate*, σ. 227. Matschke, *Notes*, σ. 140, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τό μονοπώλιο ἰσχυε γιά τό κρασί καί τό μοῦστο, πού οἱ κάτοικοι κρατοῦσαν στίς ἀποθῆκες τους καί μποροῦσαν

θώς καί οἱ διάφορες ὑποχρεώσεις πού εἶχε ἐπιβάλει στούς Γιαννιῶτες, ζημίωναν κυρίως τούς παραγωγούς, τούς ἐμπόρους καί τίς συντεχνίες[1187], πέρα ἀπό τίς ζημίες πού ὁ Σέρβος δυνάστης εἶχε προξενήσει στούς ἄρχοντες καί τήν Ἐκκλησία. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ κύρια ἀγορά τῆς πόλης τήν ἐποχή αὐτή πρέπει νά ἦταν μέσα στό κάστρο (ἄγνωστο ποῦ ἀκριβῶς)[1188]. Τοῦτο ἐνισχύεται καί ἀπό τήν δημώδη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου γίνεται λόγος γιά παζάρι, ἔξω ἀπό τό παλάτι[1189]. Στό ἴδιο Χρονικό μνημονεύεται ὅτι «μέσα στά Γιάννενα ἦταν πραγματευτάδες περισσοί»[1190].

Ἡ ἀπαλλαγή τῶν Γιαννιωτῶν ἀπό τό κομμέρκιο, πού μνημονεύεται στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἴσχυε ὄχι μόνο γιά τήν πόλη τους, ἀλλά καί γιά ὅλες τίς χῶρες καί τά κάστρα τοῦ Βυζαντίου, μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη. Τοῦτο σήμαινε ὅτι οἱ ἔμποροι τῆς πόλης θά μποροῦσαν νά ἐμπορεύονται χωρίς δασμούς παντοῦ καί ὅτι θεωρητικά, τουλάχιστο, ἔφθαναν ὡς τήν Κωνσταντινούπολη. Μολονότι πάντως τά προνόμια στά Γιάννενα εἶναι εὐρύτερα καί ἐκείνων τῆς Μονεμβασίας, τό ἐμπόριο στήν πόλη χαρακτηρίζεται ἀπό ἐρευνητές ὡς τοπικό[1191], σέ ἀντίθεση μέ ἄλλες πόλεις, π.χ. τήν Ἄρτα ἤ τή Μονεμβασία, πού τά πλοῖα της μάλιστα ἔφθαναν σέ ὅλα σχεδόν τά λιμάνια τῆς αὐτοκρατορίας[1192]. Ἔτσι, τά προϊόντα πού διεκινοῦντο στήν περιοχή ἦταν κυρίως ἀγροτικά. Δέν ἐμφανίζεται αὐτονομημένη ἐμπορική τάξη, πού νά ἐκάλυπτε ἰσχυρό στρῶμα τοῦ πληθυσμοῦ, ἄν καί τό ἐμπόριο ἦταν ἀνθηρό[1193]. Στήν αὐτοκρατορία ὑπῆρχαν δύο οἰκονομικά ὑποσυ-

νά τό πουλήσουν ἀργότερα, ἀφοῦ πλήρωναν εἰδικό τέλος. Μονοπώλιο ἐπέβαλαν ὁρισμένες στιγμές καί οἱ Βυζαντινοί αὐτοκράτορες· π.χ. ὁ Ἰουστινιανός γιά τό μετάξι, μέ σκοπό νά προστατευθοῦν οἱ καταναλωτές, ἀλλά ἐπέφερε ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Μονοπώλιο σίτου εἶχε ἐπιβληθεῖ καί ἀπό τόν Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-78) στή Ραιδεστό, γιά λογαριασμό τοῦ κράτους (Antoniadis-Bibicou, *Recherches*, σ. 144, σημ. 1).

1187. Πρβλ. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242. Laiou-Thomadakis, *Byz. economy*, σ. 209.

1188. Βλ. καί Ρογκότη-Κυριοπούλου, *Γιάννινα*, σ. 13 (κοντά στήν κεντρική πύλη).

1189. Βρανούση, *Χρονικό*, σ. 94: «... ἔξω τοῦ παλατίου... εἰς τό παζάρι». Βλ. καί σ. 54, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἠλίας Κλαυσῆς ἦταν «φύλαξ τῆς ἀγορᾶς» τῶν Ἰωαννίνων. Βλ. παραπάνω, σ. 104.

1190. Βρανούση, *Χρονικόν*, σ. 71.

1191. D. Nicol, *Despotate*, σ. 226. Laiou-Thomadakis, *Byz. economy*, σ. 209. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242.

1192. Ἴσως γι' αὐτό μνημονεύονται καί τά προϊόντα γιά τά ὁποῖα ἴσχυε ἡ μείωση τοῦ κομμερκίου στούς Μονεμβασιῶτες («... σίτου... οἴνου... παστῶν ἤ τομαρίων ἤ πετζίων ἤ πανίου ἤ λινοκόκκου ἤ τζοχαρικῆς ἤ τετραπόδων ἤ ἑτέρων εἰδῶν»), κάτι πού δέ γίνεται γιά τά Γιάννενα.

1193. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242. Laiou-Thomadakis, *Byz. economy*, σ. 209: «The blanket privileges are probably due to the political necessity of co-opting the inhabitants who had themselves surrendered the city. And they may also mean that the commercial activities of the people of Janina were primarily geared to Epirus itself and the Balkan peninsule and did not extend very often to Constantinople, whose *commercium* was the one that most interested the Emperor... Admittedly, the economic evidence given by this otherwise very important source is limited. But the rather precise data concerning alimentary products and the absence of any measures that would tap the wealth of merchants engaged in long-distance trade might argue that Janina was primarily a center of local exchange». Ὡστόσο, τά Γιάννενα, μαζί μέ τήν Ἄρτα, θεωροῦνται τά σπουδαιότερα ἐμπορικά κέντρα τῆς Ἠπείρου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στήματα, μέ κέντρα τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Θεσσαλονίκη. Μολονότι δέν εἶναι ἀπόλυτο, ἡ Ἤπειρος (μαζί μέ τή Σερβία, τή Δαλματία καί τήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα) ἀνῆκε σ' ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης[1194]. Πράγματι, δέν ἔχουμε ὡς τώρα παράδειγμα Γιαννιώτη ἐμπορου πού νά ἐφθασε ὡς τήν Κωνσταντινούπολη[1195].

Τά Γιάννενα, ὡς μή εὑρισκόμενα κοντά στή θάλασσα, δέν ἐντάσσονται στις ζωτικοῦ ἐνδιαφέροντος πόλεις γιά τή Βενετία, ὅπως ἡ γειτονική Ἄρτα, ἀλλά καθώς φαίνεται, οἱ ἐμπορικές συναλλαγές μέ τή Βενετία δέν ἔλειψαν[1196]. Ἔτσι, λίγο πρίν τήν ἅλωση τοῦ 1204, τά Γιάννενα συναντῶνται ἀνάμεσα στίς πόλεις ὅπου ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός εἶχε παραχωρήσει προνόμια στούς Βενετούς, γιά ἐμπορικούς λόγους[1197]. Τό βενετικό ἐπίσης ἐνδιαφέρον γιά σιτάρι καί ἀπό τήν περιοχή Ἰωαννίνων, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, φαίνεται πώς ὑπῆρχε πάντα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, καί μόνο ἡ παρουσία ἀκμαίας ἑβραϊκῆς κοινότητας δείχνει τήν ἐμπορικότητα τῆς πόλης. Ὑπῆρξε, λοιπόν, στήν πόλη μιά τάξη, ἡ ἐμπορική, πού, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἀπαίτησε καί πέτυχε ὁρισμένα δικαιώματα[1198]. Τά Γιάννενα ἦταν ἕνα οἰκονομικό-ἐμπορικό κέντρο, ἀλλά δέν ὑπῆρχε στήν πόλη μιά μέση τάξη (ὅπως στή Θεσσαλονίκη ἤ ἀκόμη καί στίς Ἄρτα, Πάτρα, Γλαρέντζα, Μονεμβασία κ.λπ.) πού νά ἦταν ἀρκετά εὔρωστη[1199]. Στά Γιάννενα ἡ ἀριστοκρατία φαίνεται ὅτι ἐπικρατοῦσε σέ ὅλους τούς τομεῖς, περισσότερο ἀπό μιά μέση βυζαντινή πόλη.

Στά τελευταῖα χρόνια τοῦ Βυζαντίου, ἡ ἀριστοκρατία στρέφεται μέ αἰξανόμενο ρυθμό σέ ἀσχολίες ἀστικοῦ τύπου, ὅπως τό ἐμπόριο[1200]. Οὕτως ἤ ἄλλως, στά Ἰωάννινα «ὁ διαχωρισμός τῶν ἐμπόρων ἀπό τούς γαιοκτήμονες δέν ἦταν εὔκολο νά γίνει»[1201]. Ὅσο καί νά ὑπῆρξαν ὁρισμένα θετικά ἀποτελέσματα ἀπό τήν ἀνάμειξη τῆς ἀριστοκρατίας στό ἐμπόριο[1202], ἡ κυριαρχία τῆς τάξης αὐτῆς

1194. Λαΐου, *Ἡ Θεσσαλονίκη*, σ. 187, 192.

1195. Nicol, *Despotate*, σ. 226.

1196. Πρβλ. Ducellier, *Façade*, σ. 403, ὅπου ἀναφέρεται ἐμμεσα ἡ ἀξία τῶν Ἰωαννίνων γιά τη Βενετία, μέσω Αὐλώνα.

1197. Ζακυθηνοῦ, *Περι διοικητ. διαιρέσεως*, σ. 220. Hrochova, *Cities*, σ. 354-55.

1198. Ζαχαριάδου, *Παραγωγή*, σ. 93.

1199. Hrochova, *Cities*, σ. 349: Κατατάσσει τά Γιάννενα στη δεύτερη κατηγορία πόλεων (οἰκονομικά καί πολιτικα κέντρα), μαζί μέ τό Μυστρᾶ, τίς Σέρρες, τή Λαρισα, την Κόρινθο κ.λπ. Τίς πόλεις μέ αὐτονομημένη μέση ἐμπορική τάξη τις καλεῖ ἐμπόρια.

1200. Maksimović, *Character*, σ. 180-181. Maksimović, *Μονεμβασια*, σ. 98: «Αὐτό, ὅμως, δεν ἀποτελοῦσε ποιοτικη πρόοδο, γιατί στίς χρηματιστικες ἐργασιες, ἀντί τῆς τραπεζητικῆς, κυριαρχεῖ ἡ τοκογλυφικη νοοτροπια, στις ἐμπορικές ἐργασιες, ἀντί τῶν μονιμων καί μεγάλων ἑταιρειῶν, ἀναπτυσσουν δραστηριότητες πρόσκαιρες μικρές ὁμαδες ἀτομων». Βλ. καί σ. 113. Frances, *Féodalité*, σ. 85. Harvey, *Οἰκον. ἀνάπτυξη*, σ. 137. Μεγαλο μέρος τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατιας ἀσχολήθηκε μέ τό ἐμπόριο, ἀφοῦ ἔχασε τίς γαίες του ἀπό τίς τουρκικές ἐπιδρομές. Ἀποτελοῦσαν τό 18% τῆς ἐμπορικῆς δύναμης (Laiou, *The Greek merchant*, σ. 105).

1201. Λαΐου, *Κοινωνία*, σ. 242.

1202. Βλ. Harvey, *Οἰκονομ. ἀνάπτυξη*, σ. 137, ὅπου σημειώνεται ὅτι δύο οἱ ἀνεξάρτητοι ἀγρό-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στό Βυζάντιο ἦταν ὁλοκληρωτική κι ἔτσι ἔμποροι καί βιοτέχνες δέν μπόρεσαν νά πάρουν τόν ἔλεγχο στά χέρια τους, ὄχι μόνο στά Γιάννενα, ἀλλ' οὔτε καί σέ ἄλλες πόλεις, ὅπου οἱ ἔμποροι ἦταν πλούσιοι καί ὑπολογήσιμοι, ὅπως π.χ. στή Γλαρέντζα[1203] καί ἰδιαίτερα στή Μονεμβασία. Ἡ τελευταία πόλη, στήν ὁποία ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας, ὡς γνωστόν, παρεχώρησε σημαντικά προνόμια[1204], κρατοῦσε μεγάλο μέρος τοῦ βυζαντινοῦ ἐμπορίου στά χέρια της[1205]. Παρ' ὅλα αὐτά, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, τά προνόμια πού τῆς δόθηκαν «δέν εἶχαν προσδώσει στήν πόλη κανένα εἰδικό πολιτικό ἤ διοικητικό καθεστώς... δέν προσδιορίζουν τήν πόλη ὡς κατ' ἐξοχήν ναυτιλιακή καί ἐμπορική δύναμη»[1206]. Γενικά, τά προνόμια στή Μονεμβασία, ὅπου ὑπῆρχαν ἐπίσης μεγάλες ἀριστοκρατικές οἰκογένειες, καί περισσότερο στά Γιάννενα, ὅπου ἡ παρουσία τῆς ἀριστοκρατίας ἦταν ἀκόμη πιό ἐπιβλητική, ἀπηχοῦν πλήρως τό πνεῦμα τοῦ βυζαντινοῦ φορολογικοῦ προστατευτισμοῦ[1207]. Δέν διευκόλυναν τήν ἀνάπτυξη εἰδικῶν ἀστικῶν θεσμῶν, πού θά ἐνίσχυαν εἰδικά τούς ἐμπόρους τῆς πόλης, ὥστε νά πάρουν τόν ἔλεγχο στά χέρια τους[1208]. Ἡ βυζαντινή πόλη δέ συνιστᾶ οἰκονομική ἤ κοινωνική ἰδιαιτερότητα, σέ σύγκριση μέ τήν ὕπαιθρο[1209].

Παρότι ἡ ἐμπορικότητα τῶν Ἰωαννίνων μειωνόταν ἀπό τή θέση τῆς πόλης μακριά ἀπό τή θάλασσα καί τήν ἀσφυκτική παρουσία τῆς ἀριστοκρατίας της, δέν λείπουν παραδείγματα ἤ περιστατικά ἐμπορικῶν συναλλαγῶν καί τοῦτο ἀσφαλῶς ὀφείλεται καί στήν ἀνάπτυξη τῆς πόλης τούς δυό τελευταίους βυζαντινούς αἰῶνες ἀλλά καί στή θέση της, πάνω σέ ἐμπορικούς δρόμους. Στή Ραγούζα, δεύτερη ἐμπορική πόλη στήν Ἀδριατική, μετά τή Βενετία, συναντοῦμε δυό Γιαννιῶτες, ἀλλά ὡς ὑπηρετικό προσωπικό καί ὄχι ὡς ἐμπόρους[1210], ἴσως

τες ἦταν πολλοί, ἡ ἐμπορική δραστηριότητα ἦταν ἀμελητέα, ἐνῶ ὅταν ἁπλώθηκε ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία, ἡ ἐμπορική δραστηριότητα ἔγινε ἐντονότερη, λόγω τῶν αὐξημένων πόρων πού διέθεταν οἱ κτηματίες.

1203. Κατά τό *Χρονικό τῶν Τόκκων*, στ. 650, εὕρισκε κανείς στή Γλαρέντζα «πραγματευτάδες πλούσιους, μεγάλους καί ἐντίμους». Βλ. καί Ilieva, *Images*, σ. 111.

1204. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 167.

1205. Laiou, *The Greek merchant*, σ. 100 κ.ἑ. Στή Μονεμβασία ζοῦσαν, ἀνάμεσα στόν πληθυσμό, ναῦτες, πειρατές καί ἔμποροι. Τήν περίοδο 1261-1310, ἀπό τίς 13 προσωπικές περιπτώσεις μέ γνωστή τήν περιοχή προέλευσής τους, 31% κατήγοντο ἀπό τή Μαύρη θάλασσα, 31% ἀπό Κωνσταντινούπολη καί 38% ἀπό Μονεμβασία. Ἀπό τό 1311 ὡς τό 1352, 8% ἀπό τούς γνωστούς Βυζαντινούς ἐμπόρους κατήγοντο ἀπό τή Μονεμβασία.

1206. Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 108.

1207. Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 105. Βλ. καί σημ. 1155

1208. Harvey, *Οἰκον. ἀνάπτυξη*, σ. 423. Harvey, *Economic conditions*, σ. 115.

1209. Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 94. Βλ. και παραπάνω, σ. 259.

1210. Krekić, *Dubrovnik*, σ. 185 (ἀρ. 124). Πρόκειται γιά κάποια γυναίκα ἀπό τά Ἰωάννινα (de «Raphia»), πού ὑπόσχεται νά ὑπηρετήσει ἕναν Ραγουζαῖο εὐγενή, ὅσο χρονικό διάστημα θέλει αὐτός, ἀντί τροφῆς καί ἐνδύσεως (ἔτος 1324). Ἐπίσης, σ. 289 (ἀρ. 758): Ὁ Κυριάκος Μαρόπουλος ἀνέθεσε σέ κήρυκα νά φωνάζει μέσα στούς δρόμους τῆς πόλης (τῆς Ραγούζας) ὅτι κανένας δέν πρέ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δμως τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρξαν ἐκεῖ καί ἄλλοι σιτα-τριῶτες τους, ἀπό τούς ὁποίους μερικοί μποροῦ νά ἦταν ἔμποροι. Τό 1423, ἡ μικρή βουλή τῆς Ραγούζας ἀποφασίζει νά δεχτεῖ τό κεχρί τοῦ δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων, πού ἔφθασε στήν πόλη τους, ὑπό τούς προκαθορισμένους ὅρους καί μέ τά προηγηθέντα συμβόλαια[1211]. Τό 1435, ἐπίσης, ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἁρμόδιοι ὑπάλληλοι πρέπει νά στείλουν ἐπειγόντως πλοῖα στήν Πάτρα, τήν Ἄρτα, τά Γιάννενα καί στίς γύρω περιοχές, μέ σκοπό νά ἀγοράσουν καί νά στείλουν στή Ραγούζα μεγάλη ποσότητα σιταριοῦ. Ἡ κατάταξη τῶν Ἰωαννίνων ἀνάμεσα στίς πόλεις, ὅπου θά ἔφθαναν πλοῖα, βέβαια, ξενίζει καί ἡ μνεία τους, τουλάχιστο στά βενετικά ἔγγραφα, συνδέθηκε μέ τά Κάνινα, κοντά στόν Αὐλώνα[1212]. Πιθανότερο δμως εἶναι νά ἐκλαμβάνεται ἡ περιοχή Ἄρτας-Ἰωαννίνων ὡς ἑνιαία, χωρίς νά παρέχονται λεπτομέρειες, ἀφοῦ πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι τά περισσότερα προϊόντα τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων πού ἐξήγοντο, πρός τή Δύση, πρέπει νά φορτώνονταν στό λιμάνι τῆς Ἄρτας.

Ἡ Ἄρτα ἀποτελοῦσε τό κέντρο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Ἀμβρακικοῦ, γιά τό ραγουζικό ἐμπόριο[1213]. Μαζί μέ τήν Κέρκυρα ἀποτελοῦν τίς δυό πόλεις πού μνημονεύονται τίς περισσότερες φορές στά ἔγγραφα τῆς Ραγούζας. Ὅμως ἡ Ἄρτα ἦταν τόν 13ο καί 14ο αἰ. τό κυριότερο κέντρο τῆς περιοχῆς καί γιά τή Βενετία, ἡ ὁποία εἶχε συχνά δικό της πρόξενο γιά τούς Βενετούς πολίτες (πράκτορες, τραπεζίτες, ἐμπόρους κ.λπ.), πού ζοῦσαν ἐκεῖ[1214]. Σέ ραγουζινό ἔγγραφο τοῦ 1436 ἡ Ἄρτα μνημονεύεται, μαζί μέ τά Γιάννενα, ὡς τόποι ὅπου θά ἐμπορεύονταν οἱ ἐκπρόσωποι κάποιας ἑταιρείας πού συνεστήθη στή Ραγούζα ἀπό τέσσερα πρόσωπα. Οἱ ἔμποροι αὐτοί «ἀγόρασαν» τό τελωνεῖο τῆς Ἄρτας ἀπό τόν δεσπότη Κάρολο, γιά ἕνα χρόνο, ἀναλαμβάνοντας νά καταθέσει ὁ καθένας 600 δουκάτα, γιά τή διεξαγωγή ἐμπορίου στά Γιάννενα καί στήν Ἄρτα, ὅπου ὁ ἕνας ἀπ' αὐτούς θά ἀναλάμβανε νά παραμείνει γιά νά ἐπιβλέπει τό τελωνεῖο. «Τά ἐμπορεύματα πού θά ἀγοράζονταν στήν Ἄρτα καί στά Γιάννενα ἔπρεπε νά σταλοῦν στή Ραγούζα καί τά χρήματα πού θά εἰσπράττονταν θά ἐχρησιμοποιοῦντο γιά ἄλλα προϊόντα, προορισμένα γιά τίς δυό παραπάνω

πτι νά δεχτεῖ τόν «Νικόλα ἀπό τά Γιάννενα», ὁ ὁποῖος τόν ὑπηρετοῦσε καί δραπέτευσε, ἀφοῦ πρῶτα ἔκλεψε προσωπικά πράγματα τοῦ Κυριάκου (ἔτος 1428).

1211. Krekić, *Dubrovnik*, σ. 275 (ἀρ. 684): «... pour le reste, les obligations du despote sont annulées».

1212. Nicol, *Despotate*, σ. 227.

1213. Βλ. καί Nicol, *Despotate*, σ. 228. Τοῦτο ἔγινε κυρίως ἀπό τό 1400 καί ὕστερα. Οἱ Ραγουζαῖοι εἶχαν στήν Ἄρτα τούς πράκτορές τους καί εἰσήγαγαν ἀπό ἐκεῖ μεγάλη ποσότητα σιτηρῶν. Ἐξ αἰτίας τῶν καλῶν σχέσεων πού εἶχαν μέ τούς Τούρκους, οἱ συναλλαγές συνεχίσθηκαν τουλάχιστο ὡς τό 1460. Ἀρτινοί ἔμποροι ἔμεναν ἐπίσης στή Ραγούζα. Μετά τό θάνατο τοῦ Ἴζαυ, ἐμφανίζονται στήν Ἄρτα καί Φλωρεντίνοι ἔμποροι (Nicol, *Despotate*, σ. 230). Πιθανότατα θά σύχναζαν καί στά Γιάννενα, ἐδῶ τοῦ Ἴζαυ, δμως δέ μνημονεύεται τίποτε στίς πηγές.

1214. Nicol, *Despotate*, σ. 227-28: «Some of them... became great landlords; others... served as ambassadors to Venice on behalf of the Despots».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἠπειρωτικές πόλεις, καί αὐτό θά γινόταν μέχρι τή διάλυση τῆς ἑταιρείας. Τό κέρδος, ἀφοῦ ἀφαιροῦντο τά ἔξοδα αὐτοῦ ἤ αὐτῶν πού θά πήγαιναν στήν Ἄρτα ἤ στά Γιάννενα, θά μοιραζόταν στά τέσσερα, ὅπως καί ἡ ζημία»[1215].

Τά ραγουζινά ἔγγραφα γιά τά Γιάννενα συνεχίζουν μέ ἕνα ἀκόμη, τοῦ ἔτους 1437, ὅπου γίνεται φανερή καί ἡ παρουσία τῶν Τούρκων, πού κατεῖχαν καί διοικοῦσαν ἀπό τό 1430 τήν πόλη. Ἀπό τό ἔγγραφο αὐτό πληροφορούμαστε ὅτι Ραγουζαῖοι ἔμποροι αἰχμαλωτίσθηκαν ἀπό τούς Τούρκους, ὡς ὅτου πλήρωσαν 300 δουκάτα, ἀντιμετωπίζοντας κατηγορίες πού τούς ἀπέδωσε ἄλλος Ραγουζαῖος ἔμπορος, μαζί μέ τούς Τούρκους[1215α]:

> Πρόκειται γιά ἀπόφαση ἐπί τῆς κατηγορίας πού ἐξέφρασαν οἱ Τοῦρκοι καί ὁ Miho Murinić ἐναντίον τοῦ Βαρνάβα καί Ivan Ogrijić καί Stane Ilić, μέ ἀντικείμενο τά χρέη πού εἶχαν κάνει στήν περιοχή τῶν Ἰωαννίνων. Οἱ Ivan καί Barnaba ὄφειλαν νά πληρώσουν στούς Τούρκους 300 δουκάτα, γιά τά ὁποῖα πολλοί "valiosi" ἀπό τήν Ἄρτα καί τά Γιάννενα ἔγραψαν στήν κυβέρνηση καί ὁ Miho Murinić μετέφερε τήν κατηγορία. Ὄφειλαν ἐπίσης νά δώσουν ἱκανοποιητική ἐγγύηση γιά τή διευθέτηση αὐτοῦ τοῦ χρέους καί νά ἀφήσουν ἐλεύθερο τόν Murinić καί τό γιό του, καθώς καί τά ἐμπορεύματά τους, πού τά κρατοῦσαν γι' αὐτό τό λόγο. Ἐάν ὁ Ivan καί ὁ Barnaba δέν ἔδιναν ἐγγύηση, ἔπρεπε νά φύγουν μέσα σέ 15 μέρες»[1216].

Γίνεται φανερό, ἀπό τό ἔγγραφο, ὅτι ἔμποροι ἀπό τή Ραγούζα δροῦσαν καί στήν περιοχή Ἰωαννίνων, σέ στενή πάντα σχέση μέ τήν Ἄρτα, ἡ ὁποία, ὅπως εἴπαμε, ἀποτελοῦσε τό κέντρο τοῦ ραγουζινοῦ ἐμπορίου τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἀλλά καί τῆς ἐνδοχώρας.

Ἑπτά χρόνια ἀργότερα, τόν Ἰούλιο τοῦ 1444, σέ βενετικό ἔγγραφο, ἀφήνεται νά φανεῖ ὅτι ἡ κατάκτηση τοῦ Αὐλώνα, τῶν Ἰωαννίνων καί τοῦ Ἀργυροκάστρου θά ἦταν πολύτιμη γιά τούς Βενετούς, οἱ ὁποῖοι θά ἐμπορεύονταν ἐκεῖ σιτάρι καί ἁλάτι. Προτάθηκε νά γίνουν διαπραγματεύσεις μέ τούς κατοίκους καί τούς Τούρκους γιά τήν παράδοση τῶν τριῶν αὐτῶν πόλεων, ἀλλά τελικά οἱ ἁρμόδιοι συμφώνησαν νά γίνουν διαπραγματεύσεις μόνο γιά τόν Αὐλώνα καί τό Ἀργυρόκαστρο[1217] καί ὄχι γιά τά Γιάννενα (ἀπ' ὅπου βέβαια θά ἔπαιρναν σιτάρι). Πιθανῶς οἱ βλέψεις τῶν Βενετῶν γιά τίς τρεῖς αὐτές πόλεις ἦταν ἡ αἰτία πού ὁ Αὐλώνας, τά Γιάννενα καί τό Ἀργυρόκαστρο ὀχυρώθηκαν ἀπό τούς Τούρκους τό προηγούμενο ἔτος (1443), μετά ἀπό τίς ἐπιτυχίες πού εἶχαν οἱ στρατιωτικές χριστιανικές δυνάμεις[1218].

1215. Krekić, *Dubrovnik*, σ. 305-306 (ἀρ. 852).

1215α. Πρβλ. καί Ducellier, *Aux frontières*, σ. 122: «C'est d'ailleurs aussi à Ioannina qu'est conduit, en 1456, un marin accusé d'avoir vendu du vin aux Turcs».

1216. Krekić, *Dubrovnik*, σ. 316 (ἀρ. 912).

1217. Thiriet, *Régestes*, τ. Γ΄, σ. 115-6 (ἀρ. 2659): «... à condition que les Turcs acceptent d'évacuer ces places: on peut offrir aux Turcs qui partiront des pensions de 500 à 1000 hyperpères par an selon leur condition». Βλ. καί Ducellier, *Aux frontières*, σ. 120.

1218. Thiriet, *Régestes*, τ. Γ΄, σ. 105-106 (ἀρ. 2623).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἕνα περ. αἰώνα νωρίτερα, ἐμπορεύονταν στόν Αὐλώνα δύο Γαννιῶτες, ὁ Σταμάτης Σπανός καί ὁ Στέφανος Λικοινδάς, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ [1219], οἱ ὁποῖοι ἤρθαν σέ προστριβές μέ Βενετούς. Ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων στό χρυσόβουλλο παροιαιάζει ἐνδιαφέρον. Ὁ εὐγενής Βενετός Ἰάκωβος Βαντελίνος ζητοῦσε τριακόσια ὑπέρπυρα, ὡς ἀποζημίωση, γιά τό χρυσάφι, ἀσήμι καί τά μαργαριτάρια (ἡ τιμή τους μάλιστα ἀναφέρει ἦταν 400 ὑπερπύρων), πού κρατοῦσε ἐνέχυρον, ἐξ αἰτίας τῶν 300 ὑπερπύρων πού πῆρεν ἀπ' αὐτόν ὁ Σπανός τοῦ Σταμάτη καί ὁ Στέφανος Λικοινδάς, «πραγματευτές Γαννιῶτες». Τά πολύτιμα αὐτά ἀντικείμενα ἀφήρεσαν μέ τή βία οἱ εὑρισκόμενοι στόν Αὐλώνα σεβαστός Θεόδωρος ὁ Λικοινδάς καί Μιχαήλ Μαλάγαρις, ἀπό τόν ἀνεψιό καί «ἐνεργητή» τοῦ Ἰακώβου Βαντελίνου, Τζιαννίο ντέ Βαριέντη, στά χέρια τοῦ ὁποίου βρίσκονταν τά πολύτιμα ἀντικείμενα. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι οἱ Βυζαντινοί ἐκπρόσωποι τοῦ αὐτοκράτορα ὑποσχέθηκαν νά ἐπιστρέψουν στόν Βενετό Ἰάκωβο τά κλαπέντα ἐνέχυρα ἤ νά τοῦ δώσουν τά 300 ὑπέρπυρα. Ἄν λησθεῖ ὑπόψη ὅτι καί ὁ σεβαστός Θεόδωρος Λικοινδάς, πού ζοῦσε στόν Αὐλώνα, πρέπει νά ἦταν ἀπό τά Γιάννενα (ἀφοῦ ἔχει τό ἴδιο ἐπώνυμο μέ τόν Γαννιώτη πραγματευτή Στέφανο Λικοινδά καί ἐνδιαφέρθηκε γιά τό συμφέρον του), ἴσως πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχε μικρή παροικία Γαννιωτῶν στόν Αὐλώνα.

Ἀναφερθήκαμε μέ λεπτομέρεια στά παραπάνω παραδείγματα, ἐπειδή πιστεύουμε πώς δείχνουν ὅτι τό ἐμπόριο στά Γιάννενα κατά τήν ὑστερη βυζαντινή περίοδο ἦταν ἀρκετά ζωηρό, μέ προϊόντα, ὅπως οἱ γοῦνες ἀγρίων ζώων, πού ἦταν περιζήτητα. Δέ θά μποροῦσαμε λοιπόν νά τό ποῦμε τοπικό, μολονότι βρισκόταν ὑπό τήν σκιά τῆς Ἄρτας, ἀπό τό λιμάνι τῆς ὁποίας ἐξαγαν τά προϊόντα καί τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων καί ὅπου εὑρίσκονταν οἱ βάσεις τῶν ξένων ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων. Κυρίως ἀπό τό λιμάνι της, ὅπου ἔφθαναν πλοῖα πού ἔφερναν ἀπό παντοῦ «τά ἀναγκαῖα καί δυσπόριστα»[1220], διοχετεύονταν στήν εὐρύτερη περιοχή ἀσυνήθιστα ἀγαθά, ὅπως ξύλο ἁλόης καί αἰγά «στρουθοκαμηλιτικά», πού ἔστειλε ὁ Θωμᾶς στήν Παναγία τή Γαβαλιώτισσα[1221]. Προφανῶς στό ἴδιο λιμάνι, ὅπου εἶχε φθάσει ὡς «ἀνδράποδον», ὁ πρώην αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Γ΄, προερχόμενος ἀπό τή Δύση[1222], γινόταν καί ἀγοραπωλησία δούλων καί ἀπό τά Γιάννενα, ὅπως Ἀλβανῶν πού πολιόρκησαν τό 1379 τά Γιάννενα, νικήθηκαν, αἰχμαλωτίσθηκαν καί παραχωρήθηκαν ἀπό τόν Θωμᾶ στούς ἄρχοντες καί τό λαό, γιά νά πουληθοῦν ὡς δοῦλοι[1223], ὅπως ἤδη μνημο-

1219. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Γ΄, σ. 109. Ζαχαριάδου, *Παραγωγή*, σ. 93. Ducellier, *Façade*, σ. 372, 402.

1220. Κατσαρού, *Ἀπό τήν καθημερινή ζωή*, σ. 639.

1221. Lemerle κ.λπ. *Actes de Lavra*, σ. 107.

1222. Job, *Vita*, στ. 904.

1223. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223-224.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νεύσαμε παραπάνω. Δέ μνημονεύονται ἄλλα παραδείγματα ἀγοραπωλησίας δούλων, ἀλλά δέν ἀποκλείεται νά ὑπῆρχε καί στά Γιάννενα κάποιος χῶρος, γιά τό σκοπό αὐτό, μολονότι ἡ ἐποχή δέν εὐνοοῦσε τήν ὕπαρξη δούλων. Ἴσως προορίζονταν γιά χῶρες ἐκτός Βυζαντίου (Δύση).

Τόνωση στό ἐμπόριο τῶν Ἰωαννίνων καί συγκέντρωση ὄχι μόνο ἀπό τίς γύρω περιοχές τῆς Ἠπείρου, Θεσσαλίας καί Μακεδονίας, ἀλλά προφανῶς καί ἀπό μακρινότερες περιοχές[1224], ἀποτελοῦσε ἡ 15ήμερη ἐμποροπανήγυρη, στή μνήμη τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων. Ἡ ἐμποροπανήγυρη κρατοῦσε ἀπό τή γιορτή τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, 26 Ὀκτωβρίου, ὡς καί ὁλόκληρη τήν ἡμέρα τῆς 8ης Νοεμβρίου, κατά τήν ὁποία ἑόρταζε ὁ Ταξιάρχης[1225]. Ἡ μεγάλη διάρκειά της «δείχνει ὅτι ἐπρόκειτο γιά σημαντικό ἐμπορικό γεγονός, πού συνδέεται τόσο μέ τή φορολογική πρακτική ὅσο καί μέ τήν ἐποχιακή ἀγροτική οἰκονομία»[1226].

Ὑπάρχουν πηγές πού μιλοῦν γιά κυκλοφορία νομισμάτων στά Γιάννενα. Ὀρθά γράφτηκε ὅτι τό μιτάτο προϋποθέτει δικαιοπραξίες σέ χρῆμα[1227]. Οἱ ἱερεῖς τῆς μητρόπολης πληρώνονταν σέ εἶδος ἀλλά καί σέ νόμισμα, τά ὀνομαζόμενα *τρικέφαλα*[1228]. Πρόκειται γιά τό ὑπέρπυρο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ («τρία κεφάλαια»)[1229]. Τό βυζαντινό ὑπέρπυρο ἦταν τό νόμισμα πού κυκλοφοροῦσε στήν Ἤπειρο, μολονότι ὡς πρίν ἀπό τό θάνατο τοῦ Μιχαήλ Β΄ εἶχαν κοπεῖ στήν Ἄρτα τοπικά νομίσματα[1230]. Στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319 εἶχε τεθεῖ ὅρος ὅτι τό νόμισμα στά Γιάννενα ἔπρεπε νά ἦταν ἐκεῖνο πού ἤδη κυκλοφοροῦσε, δηλαδή τό ὑπέρπυρο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ (*τρικέφαλον*)[1231]. Ὁ ὅρος μάλιστα

1224. Πρβλ. Nicol, *Despotate*, σ. 227: «This may have attracted traders from other parts of Greece, from Macedonia and Thessaly, and perhaps from Serbia and Ragusa».

1225. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 85-86. Πρβλ. σ. 167: «ἔτι δέ καί εἰς τάς τῆς Πελοποννήσου χώρας καί [τά] κάστρα τῆς βασιλείας μου γινομένας πανηγύρεις». Kirsten, *Byzant. Stadt*, σ. 42. Λαμπροπούλου, *Οἱ πανηγύρεις στήν Πελοπόννησο*, σ. 295 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρονται οἱ πανηγύρεις στό Λιβάδι Βερβένων, Νίκλι, Γλαρέντζα, Μακόνα, Μυστρᾶ, Μεθώνη, καί ἴσως στήν Πάτρα.

1226. Asdracha, *Foires*, σ. 438.

1227. Nicol, *Despotate*, σ. 226.

1228. Πρβλ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 86, τ. ΣΤ΄, σ. 107, 118, 141. Bees, *Unedierte*, σ. 84: «... ὡς παρεκέρδισεν ἐκ Λευκάδος νομίσματα τρικέφαλα ἱκανά». Γουναρίδη, *Ἀγοραπωλησία*, σ. 167, 170. Πρβλ. A. Laiou, *Use and circulation of coins in the despotate of Epiros DOP*, 55 (2002), 209.

1229. Kurtz, *Christophoros*, σ. 140: «ἀπέστειλα τρία κεφάλαια ὑπέρπυρα ἐπί τῷ ἐξωνηθῆναι μοι δέρματα ἀλωπέκων». Nicol, *Despotate*, σ. 88, σημ. 24: «perperi tre santi». Zakythinos, *Crise monetaire*, σ. 14. Καί στήν Κέρκυρα κυκλοφοροῦσε ἐπίσης τό τρικέφαλον καί κυρίως τό ὑπέρπυρο. Δέ γνωρίζουμε δμως ἄν συνέχισαν νά κυκλοφοροῦν καί κατά τήν ἀνδηγαβική περίοδο (Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 168).

1230. Πρβλ. Οἰκονομίδου-Τουράτσογλου-Τσούρτη, *Συμβολή*, σ. 114, 119, ὅπου γίνεται λόγος καί γιά νομίσματα τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου καί Ἰωάννη Βατάτζη, πού βρέθηκαν στόν βυζαντινό λουτρώνα καί τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων. Βλ. καί Γαλάνη-Κρίκου, *Συμβολή*, σ. 127.

1231. Nicol, *Despotate*, σ. 223.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πού χρησιμοποιεῖται στό χρυσόβουλλο εἶναι *χάραγμα*[1232], πού σημαίνει εὐγενές μέταλλο, κυρίως χρυσό[1233].

Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἀναφέρεται ὅτι προσφέρθηκαν στόν Θωμᾶ 200 *ἄσπρα*, γιά νά μήν τυφλώσει τόν ἡγούμενο τοῦ Μετζόβου[1234]. Κατά τόν Nicol, «ὁ χρονικογράφος, πού ἔγραφε περίπου 10 χρόνια μετά τήν τουρκική κατάκτηση τῆς πόλης, πρέπει ἐδῶ νά εἶναι ὑπαίτιος ἀναχρονισμοῦ, μεταφέροντας τή χρήση τοῦ ὀθωμανικοῦ ἄσπρου (akçe) σέ προγενέστερη περίοδο»[1235]. Ὅπως εἶναι γνωστό, τά ἀσημένια νομίσματα τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας ὀνομάζονταν ἄσπρα, ἐξαιτίας τοῦ ἄσπρου χρώματος τοῦ μετάλλου, ἐνῶ κατά τόν 14ο αἰ. ὀνομάζονταν ἐπίσης *Κομνηνάτα*.

Δουκάτα καί φιορίνια, δηλαδή τά νομίσματα τῆς Βενετίας καί Φλωρεντίας ἐχρησιμοποιοῦντο εὐρέως στά Γιάννενα. Στό Χρονικό τῶν Τόκκων ἀναφέρεται ὅτι ὁ Κάρολος μοίραζε «δουκάτα καί φλωρία» στούς κατοίκους, μέ σκοπό νά τούς προσελκύσει[1237], ἤ πλήρωνε γιά στρατιωτικούς σκοπούς[1238], ἐνῶ στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύεται ὅτι δόθηκαν 10.000 φλωρία γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἴζαοῦ ἀπό τόν Ζενεβέση[1239]. Στήν περιοχή τῶν Ἰωαννίνων (Γιάννενα, λίμνη, νησί, Δωδώνη), βρέθηκαν, σέ θησαυρούς, ἀρκετά νομίσματα, δουκάτα καί φιορίνια καθώς καί tornesi τοῦ Ἰωάννη Ὀρσίνι[1240].

1232. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 82: «ἵνα οὐδέ ἕτερον χάραγμα παρά τό νῦν πολιτευόμενον εἰς αὐτούς τεθῇ ἐκεῖσε». Πρβλ. Lefort κ.λπ., *Actes d'Iviron*, σ. 154 (44, 5), 179 (47, 25): «διά χαράγματος λίτρας πεντήκοντα τεταρτηράς», σ. 180: «διά χαράγματος λίτραν μίαν τραχέαν». Βρανούση, Ἔπαινος, σ. 33: «Εἶναι γνωστή ἡ ἀστάθεια τῶν νομισμάτων τά χρόνια ἐκεῖνα στό Βυζάντιο καί στη Δύση».

1233. Ἄννα Κομνηνή, XII, 5-6: «... καί ἀμφίων χαράγματός τε χρυσίου καί ἀργύρου». Hendy, *Studies*, σ. 270, 286: «... partly in precious metal coin (διά χαράγματος) and partly in base-metal i.e. copper coin». Dölger, *Beiträge*, σ. 77 (χάραγμα-χαραγή). Svoronos, *Le cadastre*, σ. 77 κ.ἑ. Σβορώνου, *Κοινωνία*, σ. 59. Zakythinos, *Crise*, σ. 3. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 36.

1234. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 227: «καί ἐξηγοράσθησαν οἱ ὀφθαλμοί αὐτοῦ παρά θεοζιλῶν ἀνδρῶν εἰς ἄσπρα 200».

1235. Nicol, *Despotate*, σ. 224.

1236. Hendy, *Studies*, σ. 523.

1237. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1588: «Ροῦχα ἐρρόγεινεν πολλά, δουκάτα καί φλωρία». Ἐπίσης στ. 1886 κ.ἑ.: «Φιλοδωρίες ἄρχισεν... δουκάτα καί φλωρία».

1238. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3607, 3623.

1239. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 237.

1240. Γαλάνη-Κρίκου, Σιφιολή, σ. 127-28. Στό θησαυρό τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων τοῦ 1965 ὑπῆρχαν χρυσές κοπές. Πρόκειται γιά δυό Ducati τοῦ Gov. Soranzo (1312-28) καί τοῦ F. Dandolo (1329-39), καθώς καί γιά ἕνα fiorino κοπῆς Φλωρεντίας. Στό μεγάλο θησαυρό Ρωμανοῦ Δωδώνης, σέ σύνολο 1071 νομισμάτων, βρέθηκε μόνο ἕνα τοῦ Ἰωάννη Ὀρσίνι (σ. 137), προφανῶς γιατί θά ἔφτιαχναν στήν ἀρχή τῆς ἡγεμονίας του. Σέ θησαυρό τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων βρέθηκαν καί βενετικά νομίσματα (σ. 138). Βλ. στόν κατάλογο, σ. 141 (Ἰωάννινα), 143 (νησί), 144 (Ρωμανό), 145 (λίμνη Ἰωαννίνων).

γ) Βιοτεχνία - καλλιτεχνικά ἐργαστήρια - ἐπαγγέλματα

Οἱ πληροφορίες γιά τή βιοτεχνία ἤ τά προϊόντα της, στά βυζαντινά Γιάννενα εἶναι λιγοστές. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ κατάλογος (κατάστιχο) μέ τό ὁποῖο ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος καί ἡ σύζυγός του Μαρία παραχωροῦν στή Μεγίστη Λαύρα διάφορα ἀντικείμενα τῆς ἐκκλησίας τῆς Γαβαλιώτισσας στά Βοδενά, τήν ὁποία εἶχαν χτίσει πρίν ἔρθουν στά Γιάννενα, τό 1367[1241]. Τό κατάστιχο, μαζί μέ τό δωρητήριο ἔγγραφο, μέ τό ὁποῖο παραχωρεῖται ὁ ναός τῆς Γαβαλιώτισσας μέ ὅλη τήν κινητή καί ἀκίνητη περιουσία, γράφτηκε τό 1375, δέν εἴμαστε ὅμως βέβαιοι ποιά ἀπό τά ἀντικείμενα τοῦ καταλόγου ἐστάλησαν στά Βοδενά ἀπό τά Γιάννενα, ἐκτός ἀπό ἕνα βηλόθυρο γιά τό ὁποῖο ὑπάρχει διευκρίνηση[1242]. Ὅπως ἀναφέραμε, ἤδη, στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύονται «οἱ τῶν ἐπιστημῶν τεχνίτες», πού ὑπεβλήθησαν σέ ζημίες καί ἀγγαρεῖες ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο[1243]. Πρόκειται μᾶλλον γιά ὅλους τούς τεχνίτες (ἐπιστήμη = τέχνη) ἀνάμεσά τους καί καλλιτέχνες (πού θά μποροῦσαν π.χ. νά ἀσχολοῦνται μέ τή ζωγραφική, ἤ τήν ἀσημουργία)[1244]. Ἔτσι δέ νομίζω πώς δικαιολογεῖται ἡ γραφή «ἐπίσημοι τεχνίτες» τῆς ἔκδοσης Βρανούση[1245]. Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπό τά συμφραζόμενα, ἀφοῦ ὕστερα ἀπό τούς τεχνίτες ἀναφέρονται οἱ «ἄτεχνοι». Πρόκειται περί ἀνειδίκευτων ἀτόμων, «τόν αὐτουργόν βίον μετερχομένων»[1246]. Ἔχουμε νά κάνουμε, λοιπόν, γενικά, μέ ὅσους καταγίνονταν μέ τίς «ἀσκήσεις τεχνῶν», ὅπως ἀναγράφεται στό ἀντίστοιχο χρυσόβουλλο τῆς Μονεμβασίας[1247]. Καί στή δημώδη παραλλαγή τοῦ χρονικοῦ γίνεται λόγος γιά «κάθε λογῆς τεχνίτες» πού ζοῦσαν μέσα στά Γιάννενα.

Ἀπό τούς τεχνίτες μνημονεύονται μόνο ράφτες καί τσαγκάρηδες, οἱ ὁποῖοι, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ἀναφερόμενα στό κείμενο, βρίσκονταν ἀπό κοινωνικοοικονομικῆς πλευρᾶς στό κατώτερο στρῶμα τοῦ πληθυσμοῦ[1248], ἀλλά ἀσφα-

1241. Παπαζώτου, *Θωμᾶς Πρελιούμποβιτς*, σ. 510. Loverdou-Tsigaridas, *Objects*, σ. 83.

1242. Lemerle κ.λπ., *Actes de Lavra*, III, σ. 106-107.

1243. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 219. Πρβλ. Ζαχαριάδου, *Παραγωγή*, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐπί Τόκκων ὑπῆρχαν στά Γιάννενα συντεχνίες.

1244. Ἔτσι, σέ ἐπιγραφή τοῦ 1560, στή Μονή Φιλανθρωπηνῶν, μνημονεύεται ἡ «ζωγραφική ἐπιστήμη» (Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 22).

1245. Βρανούση, *Χρονικό*, σ. 83.

1246. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 324 [Δημήτριος Χωματιανός, ἀρ. 141, 553]. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς ἦταν θύματα τῆς ἀνώμαλης κατάστασης πού ἐπικρατοῦσε (πόλεμος, ἐρημώσεις, θεομηνίες) καί κατέφευγαν συνήθως γιά βοήθεια στήν Ἐκκλησία. Πρβλ. Vasilievsky, *Ἠπειρωτικά*, σ. 29: «μή τούς σκυτεῖς, μή τούς ῥάπτας, μή τούς *ἀτέχνους* ἐνοίκους... ἀγγαρεύεσθαι», ὅπου γίνεται εὔκολα φανερή ἡ διαφορά ἀνάμεσα στούς τεχνίτες καί τούς ἀτέχνους.

1247. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 156.

1248. *Χρονικό Τόκκων*, σ. 1788-89.

Εἰς τά Ἰωάννινα εὑρίσκονταν ραφτάδες, τζακαράδες
πού ἐσύρνονταν καλύτερα ἀπό τό Ζενεβέση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λῶς πάρα πάνω ἀπό τούς χοιροβοσκούς, πού ζοῦσαν, ὅμως, στήν ὑπαιθρο. Μπορεῖ οἱ τεχνίτες νά ἦταν ἀνεξάρτητοι ἀλλά καί ἔνοικοι τῆς μητρόπολης καί νά ἔμεναν στήν πόλη μαζί μέ μισθωτές καί διάφορους ἐπαγγελματίες ἤ ἀντιδίκευτους ἐργάτες, ὅπως συνηθιζόταν[1249].

Δέν ἀναγράφονται ἄλλα ἐπαγγέλματα στίς πηγές, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ μνημονευόμενη «σίκλα», μέ τήν ὁποία, ὅπως εἴδαμε, μετριόταν τό κρασί, ἴσως καί τά «ξυγοφλάσκια», πού ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων ἔστειλε στόν Ἀπόκαυκο[1250] (προφανῶς δοχεῖο κρασιοῦ-τσότρα) ἤ ὁρισμένα ἀπό τά μουσικά ὄργανα πού ἀναφέρονται στό Χρονικό τῶν Τόκκων[1251] κατασκευάζονταν (ὅπως καί ἄλλα βέβαια ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς) στά Γιάννενα. Δέ γνωρίζουμε, ἐπίσης, ἄν μεγαλύτερες κατασκευές, π.χ. οἱ μνημονευόμενες ἁμαξες[1252] καί τό ἀλέτρι μέ τό ὑνί[1253], κατασκευάζονταν στά Γιάννενα. Προφανῶς ὑπῆρξαν ἀντιστοιχα ἐργαστήρια, τοῦτο ὅμως δέν εἶναι αἰτονόητο, ἄν ἀναλογισθοῦμε ὅτι στή μεσαιωνική Ἀθήνα, ἐπί τῆς ἐποχῆς τοῦ μητροπολίτη Μιχαήλ Χωνιάτη (τέλη 12ου - ἀρχές 13ου αἰ.), ἔλειπαν οἱ ἀναγκαῖοι τεχνίτες. Τό ἴδιο μποροῦμε νά ποῦμε καί γιά τά μνημονευόμενα πλοιάρια στίς πηγές, τίς βάρκες, τά σαντάλια καί τά κάτεργα[1254], θά ἦταν δύσκολο ὅμως νά ἔρχονταν ἀπό ἀλλοῦ. Προφανῶς ὑπῆρχαν χῶροι μικρῶν ναυπηγίων-ἐργαστηρίων στή λίμνη.

Στόν κατάλογο ἀντικειμένων (κατάστιχο) πού διορήθηκαν στήν Γαβαλιώτισσα, ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο[1255], περιλαμβάνονται τά παρακάτω σκεύη καί ἐργαλεῖα: τρία χυτά μανοιάλια, δύο καμπάνες, ἕνα κακάβι, τέσσερα μικρά κακάβια (κακαβόπουλα), ἀπό τά ὁποῖα δύο χυτά, πέντε σταγόνια[1256], δύο σαλτζερά (γιά σάλτσες), ἕνα *κρεμαστάλισον* (χύτρα μέ ἁλυσίδα πού τήν κρεμοῦσαν πάνω ἀπό φωτιά), ἄλλα δυό κακάβια (πού τά παρέδωσε ὁ Μπράικος), δύο κρ(υ)οντήρια (στάμνα πλατύστομη, κανάτι ἤ ξύλινο δοχεῖο γιά ὁδοιπόρους καί

Ἐπίσης, στ. 3206-3207:

Ἐκεῖ ἔβλεπες τοὺς κάλλιους ἀπό τοῦ Ζενεβέση
νά περιπατοῦν, νά διακονοῦν ἀπό τοὺς τζαπαράδες.

1249. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 319.

1250. Bees, *Unedierte*, σ. 145: «Τά ξυγοφλάσκια ἐδεξάμεθα τίμια δέσποτα, χρείαν δέ τούτων οὐκ εἴχομεν· ὅμως χρηστά ἡμῖν πάντα τά παρά σοῦ». Ἀπό τό φλάσκα (κολοκύθι), πιθανῶς μετασκευασμένο σέ δοχεῖο.

1251. *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1542 κ.ἑ. «... τρομπούττες... ἀναπαράδες, βούκινα, σουρλάδες, καρλαμοῦζες...».

1252. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223.

1253. Bees, *Unedierte*, σ. 162.

1254. *Χρονικό Μορέως*, στ. 8800. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 223, 224, 234. Σανδάλια διέθετε καί ἡ Μονή τῆς Πάτμου (Miklosich-Müller, *Acta*, τ. ΣΤ΄, σ. 219, 233, 238), ἡ ὁποία ἐπιπλέον εἶχε «κοντρίβια» καί «πλατίδια». Μονόξυλα καί σανδάλια ὑπῆρχαν καί στή θεσσαλική λίμνη Κάρλα (Κουλουρᾶ, *Περιοχή Παγασητικοῦ*, σ. 138.

1255. Lemerle κ.ἀλ., *Actes de Lavra*, III, σ. 107.

1256. Σταγόνι σημαίνει τό ἔχον σχῆμα σταγόνων, ὅπως ὀνομασία λιβανωτοῦ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀγρότες), ἕνα διπλό *σκορδίτζιν* (φυαλίδιο γιά λάδι), δύο τιγάνια, δύο τζάπες, τρία μεγάλα καί τρία μικρά βαγένια, μιά μεγάλη *καρούτα* (ξύλινη θήκη, μέσα στήν ὁποία ἔβαζαν οἱ βοσκοί τήν τροφή γιά τά ζῶα τους, ἤ οἱ ἀγρότες ἔχυναν τό σαπούνι, γιά νά στεροποιηθεῖ), ἕνα μαστραπά (κανάτα), τέσσερα δικέλλια (δίχηλο σκαπτικό ὄργανο), τέσσερα ὑνιά, δύο τζυκούρια (τσεκούρια), ἕνα γουδί μέ τό γουδοχέρι καί δύο μικρά καρούτια (καροῦτες). Πρόκειται γιά ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσεως (ἐκτός ἀπό τά μανουάλια καί τίς καμπάνες πού προορίζονταν γιά ἐκκλησία) στό μοναστήρι καί ἐδῶ βρίσκεται τό ἐνδιαφέρον τους, πρέπει ὅμως νά σημειώσουμε ὅτι δέν εἶναι τελείως βέβαιο ὅτι προέρχονταν ἀπό τά Γιάννενα καί ἄν ναί, δέ γνωρίζουμε ποιά ἀπ' αὐτά κατασκευάζονταν στήν πόλη.

Γενικά γνωρίζουμε ὅτι στίς βυζαντινές πόλεις συναντοῦμε ἐργαστήρια καί φούρνους πού ἀνῆκαν σέ μεγάλους κτηματίες ἤ τήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί σέ ἀστούς[1257]. Τά περισσότερα βρίσκονταν στό «μποριό», ὅπου βέβαια ὑπῆρχε, ἀλλά καί μέσα ἀπό τά τείχη ἤ ἔξω, στήν ὕπαιθρο. Στήν βιοτεχνία ἀσχολεῖται ὅλο καί μεγαλύτερος ἀριθμός ἀριστοκρατῶν, ἄν καί κατά κανόνα στήν περίοδο αὐτή, ἀντί τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων μέσα στίς πόλεις, ἐμφανίζονται σποραδικές συναθροίσεις βιοτεχνῶν ἀπό τά γύρω χωριά[1258].

Τά «μυλωνικά ἐργαστήρια» (μύλοι) ἦταν ἴσως τά σπουδαιότερα πού συναντᾶμε στήν ὕπαιθρο. Στά Γιάννενα, τά μυλωνικά ἐργαστήρια, πού μνημονεύονται, ἀνήκουν στήν Ἐκκλησία εἴτε γενικά, χωρίς νά ἀναφέρεται ποῦ βρίσκονται[1259], εἴτε ἐντοπισμένα στό χωριό Ρασοβίστα καί «εἰς τάς Μπριάτουκας»[1260]. Ὁπωσδήποτε, θά πρέπει νά ἦταν νερόμυλοι, ἀφοῦ τά νερά στήν περιοχή ἦταν ἄφθονα.

Στόν παραπάνω κατάλογο ἀντικειμένων πού δωρήθηκαν στή Γαβαλιώτισσα ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο περιλαμβάνονται καί ἐνενήντα *πρόβατα* καί εἴκοσι *κουνάκια*. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά δέρματα (μᾶλλον ἐπεξεργασμένα) προβάτων καί σκιούρων (*κούνα* καί *κούνι*· δέρμα ἰκτίδος, σκιούρου), πού ἔστειλε ὁ Θωμᾶς προφανῶς ἀπό τά Γιάννενα. Ἀπό τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου, ὅπου βλέπουμε νά παραγγέλλονται τά δέρματα τῶν ἀλεπούδων, φαίνεται, ἔμμεσα, ὅτι ὑπῆρχαν στά Γιάννενα ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας δερμάτων, ἀφοῦ ὁ ἱεράρχης παρακαλεῖ τά δέρματα νά εἶναι ὄχι μόνο μεγάλα ἀλλά καί «καθαρά»

1257. Λαῖου, *Σέρρες*, σ. 207, 211.

1258. Maksimović, *Μονεμβασία*, σ. 98.

1259. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 79.

1260. Miklosich-Müller, *Acta*, Ε΄, σ. 85. Στό τελευταῖο τοπωνύμιο, ἡ ὕπαρξη μύλων φαίνεται ἔμμεσα ἀπό τή μνεία τριῶν «μυλοτοπίων» (τόποι μέ μύλους). Μύλος στήν περιοχή Ἰωαννίνων, γιά τήν κυριότητα τοῦ ὁποίου ἔριζαν δύο κληρικοί, μνημονεύεται καί στήν ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου (Bees, *Unedierte*, σ. 93).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί νά φροντίσει ὁ ἴδιος ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων πρός τοῦτο[1261]. Ἂν ἔχοιν ἔτσι τά πράγματα, τά ἐργαστήρια πρέπει νά βρίσκονταν δίπλα στή λίμνη καί ἔξω ἀπό τήν πόλη[1262]. Ἡ γουνοποιία ἤ γουνοδεψία, κατά τόν Ἀραβαντινό, ἄκμαζε «πρό ἀμνημονεύτων ἐτῶν» στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων. Σιντηροῦσε πολλά καί πλούσια ἐργαστήρια καί διετηρεῖτο καί στήν ἐποχή του, κατά τήν ὁποία ἀπέστελλαν στήν εὐρωπαϊκή Τουρκία, «οὐχί ἀσήμαντον ποσόν διαφόρων μυλωτῶν (γουνῶν)». Τέχνη ἀρχαιότατη χαρακτηρίζει ὁ Ἀραβαντινός καί τή βυρσοδεψία[1263].

Ἀσφαλῶς ἡ ὑπάρχουσα κτηνοτροφία ἔχει ὡς ἐπακόλουθο καί τήν κατασκευή ὑφασμάτων, πλεκτῶν κ.λπ.[1264]. Γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ἀπό τό κατάστιχο τῶν ἀντικειμένων πού διορίθηκαν στή Μ. Γαβαλιώτισσας, ὅτι ὁ Θωμᾶς ἔστειλε ἀπό τά Γιάννενα βηλόθυρο «ἑξάμιτο, κόκκινον, χρυσοκλαδαρικόν» (= χρυσοκέντητο)[1265], πράγμα πού σημαίνει προφανῶς ὅτι ἡ χρυσοκεντητική ἦταν ἤδη ἀνεπτυγμένη στήν πόλη. Στό παραπάνω κατάστιχο ἀναφέρονται ἐπίσης τά ἑξῆς ὑφάσματα, πού ἴσως προέρχονται ἐπίσης ἀπό τά Ἰωάννινα: δύο χρυσοκέντητα καλύμματα, χρυσοκέντητη ποδέα (ποδιά) ἡ Θεοτόκος, δύο ποδέες ἀνασίν (;), βηλόθυρο βλατίν (ὕφασμα πολυτελές) διχάραγον[1266], ἄλλο βηλόθυρο χρυσοκόκκινο, πού ἀπέστειλε μέ τόν παπα-Σάββα, ἄλλες δύο ποδέες, διχάραγες, τραπεζοφόρο βλατίν διχάραγο (κάλυμμα ἁγ. τράπεζας), ἐπιτραχήλι καί ἐπιμανίκια ἀνάγλιν(φα;)[1267], δύο ἀκόμη ποδέες μεταξωτές, κοκκίνου χρώματος, *ἱστορισμένας* (μέ ζωγραφικές παραστάσεις), ἕνα *φλάμπουλον μέ τό σκῆπτρον* (φλάμπουρο, λάβαρο), *σκέπες* (πέπλα), δεύτερο ἐπιτραχήλι ἀπό βλατί, φελώνι καί φελωνοστίχαρο, μεταξωτά, καί δύο ποδέες μεταξωτές πού ἔστειλε ἐπίσης μέ τόν παπα-Σάββα (προφανῶς ἀπό τά Γιάννενα).

Ὁ βυζαντινός ἐπιτάφιος τοῦ Μ. Μετεώρου, δεῖγμα ἐξαιρετικῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ., κεντημένος πάνω σέ πορφυρό μεταξωτό ὕφασμα, κυρίως μέ λεπτά χρυσά καί ἀργυρά σύρματα καί λαμπερά μεταξωτά νήματα, σέ διάφορες ἀπόχρώσεις, πρέπει νά ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπό δύό καλλιτέχνες μέ εἰκονο-

1261. Kurtz, *Christophoros*, σ. 140. Φαίνεται πώς ἄξιζε τόν κόπο νά ἀγοραστοῦν, μέ χρήματα πού ὁ ἱεράρχης ἔδινε ἀπό τό δικό του βαλάντιο («... οἴδας γάρ, ὅτι ποθέν οὐκ ἔχομεν τοιαύτην χαρβιολήν, εἰ μή ἐξ ἑαυτῶν παρασκευάζομεθα»).

1262. Τά νεότερα χρόνια τά «ταμπάκικα» βρίσκονταν μαζεμένα στή λίμνη, γύρω ἀπό τή Σκάλα.

1263. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 251, 252.

1264. Πρβλ. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, τ. Β΄, σ. 253, ὅπου γίνεται λόγος γιά ἔναρξη στά νεότερα χρόνια χριστιανῶν ραπτῶν καί κεντητῶν, πού παρέμειναν, γιά Ἑβραίους, πού παλαιότερα ἐπέλεκαν τά μετάξινα καί χρυσά γαϊτανάκια, καί γιά ἀνάπτυξη στήν ἴδια περιοδο τῆς χρυσοχοΐας.

1265. Lemerle κ.λπ., *Actes de Lavra*, III, σ. 107. Βλ. καί Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Ἡ τέχνη* (ὑπό ἐκδ.).

1266. Διχάρακτον = δύο φορές χαραγμένο; (βλ. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Ἡ τέχνη*: διχάραγος: χωρισμένη σέ δύο τμήματα).

1267. Κεντημένα σέ διαφορετικό ἐπίπεδο ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ὑφάσματος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γραφικές καί τεχνοτροπικές όμοιότητες μέ άντίστοιχους έπιταφίους στήν Κωνσταντινούπολη καί κυρίως τή Θεσσαλονίκη καί μέ φορητά έργα τῶν έργαστηρίων τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων[1268]. Ἀπό τήν ἴδια μονή προέρχεται καί ἡ ποδέα τῆς Μαρίας Ἀγγελίνας-Παλαιολογίνας, διακοσμημένη μέ «περίτεχνη χρυσόπλοκη κλώστινη σύνθεση (δαντέλα), στήν ὁποία κυριαρχεῖ τό φεστόνι καί περικλείεται σέ παραλληλόγραμμο πορφυρό ὁλοσηρικό πλαίσιο»[1269].

Στίς μεσαιωνικές πηγές πού ἀναφέρονται στά Γιάννενα δέν γίνεται λόγος οὔτε γιά ἐργαστήρια χρυσοχοΐας-ἀργυροχοΐας οὔτε γιά ἀτελιέ ζωγραφικῆς εἰκόνων. Ὑπάρχουν ὅμως ἔγγραφα, ὅπου μνημονεύονται δωρεές τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας, μόνης ἤ μαζί μέ τό σύζυγό της, σέ μοναστήρια, καθώς καί καλλιτεχνικά ἔργα πού δείχνουν ἔμμεσα τήν ὕπαρξή τους. Τό σπουδαιότερο ἔγγραφο εἶναι τό κατάστιχο ἀντικειμένων στό ναό τῆς Γαβαλιώτισσας, γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω. Ὕστερα ἀπό μνεία εἰκόνων τῆς Γαβαλιώτισσας, τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, καί εἰκονοστασίων (ὅπου ἔβαζαν τίς εἰκόνες) ἀπό τά ὁποῖα ἀναφέρουμε ἐκεῖνο τοῦ ἀρχιστράτηγου, μνημονεύονται εἰκόνες πού ἐστάλησαν, προφανῶς ἀπό τά Γιάννενα, ἱερά σκεύη καί εὐαγγέλια: εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ἐγκοσμημένη (καλυμμένη μέ πολύτιμο μέταλλο)[1270], τοῦ ἁγ. Δημητρίου καί δεύτερη τῆς Θεοτόκου, ἐπίσης ἐγκοσμημένες, δισκοπότηρο ἀργυρό μέ ἀστερίσκο, χωρίς λαβίδα, τρεῖς ἀργυρές καντῆλες, σταυρός ἀπό ξύλο ἁλόης, ἐγκοσμημένος, δύο εὐαγγέλια καί τετραευάγγελο ἐπίσης ἐγκοσμημένα[1271]. Ἀφοῦ τό μοναστήρι τῆς Γαβαλιώτισσας, μαζί μέ ὅλα τά ἀνήκοντα σ' αὐτό, κινητά καί ἀκίνητα, παραχωρήθηκε στήν Μονή Μεγίστης Λαύρας, δέν ἀποκλείεται ὁρισμένα ἀπό τά κειμήλια νά εἶχαν μεταφερθεῖ πιθανῶς ἀπό τό φόβο τουρκικῶν ἤ ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν, μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ. Πάντως, τό μοναδικό, σήμερα, γνωστό ἀγγεῖο τοῦ δεσπότη Θωμᾶ πού φυλάγεται στή Λαύρα, εἶναι ἐξαιρετικό ἔργο Ἰωαννιτῶν χρυσοχόων»[1272]. Ὡραῖο χρυσό κύ-

1268. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Ἡ τέχνη* (ὑπό ἔκδ.): «Ἔτσι, ὑποθέσαμε ὅτι ὁ πιό ἐξειδικευμένος καλλιτέχνης μπορεῖ νά προέρχεται ἀπό τή συμπρωτεύουσα, ὅπου ἀνθοῦσαν ἐργαστήρια χρυσοκεντητικῆς· προσκεκλημένος ὅμως στά Ἰωάννινα φρόντισε, χωρίς ν' ἀποποιηθεῖ τά πρότυπά του, νά προσαρμόσει τόν τρόπο ἐργασίας του στήν ἐκεῖ ἐπικρατοῦσα τεχνοτροπία, συνεργαζόμενος μ' ἕναν ντόπιο τεχνίτη (στή συγκεκριμένη περίπτωση τόν ἄλλο κεντητή). Γιά τούς λόγους αὐτούς τό ἔργο εἶναι πιθανόν, εἴτε νά συγκαταλεγόταν ἀνάμεσα στά γνωστά κειμήλια, πού ἀφιερώθηκαν κατά καιρούς στή μονή ἀπό τή Μαρία Παλαιολογίνα, εἴτε νά παραγγέλθηκε ἀπό τόν Ἰωάννη-Ἰωάσαφ κατά τή διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του στά Ἰωάννινα, μετά τή δολοφονία τοῦ γαμβροῦ του, Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς (Δεκέμβρης τοῦ 1384)».

1269. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Ἡ τέχνη* (ὑπό ἔκδ.).

1270. Loverdou-Tsigaridas, *Objects*, σ. 81.

1271. Lemerle, κ.λπ., *Actes de Lavra*, III, σ. 106-107. Παπαζώτου, *Θωμᾶς Πρελιούμποβιτς*, σ. 514-15. Subotić, *Δῶρα*, σ. 69-70.

1272. Subotić, *Δῶρα*, σ. 70. Τό ἀγγεῖο δέν περιῆλθε στή Μονή μέσω τῆς Γαβαλιώτισσας. Τό κατάστιχο δέν τό ἀναφέρει καί φαίνεται πώς δωρήθηκε στή Λαύρα μέ κάποια ἄλλη εὐκαιρία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πελλο, «ἔργο Ἰωαννιτῶν μαστόρων» δώρισε ὁ Θωμᾶς ἐπίσης καί στή Μονή Βατοπεδίου[1273].

Ὁ Θωμᾶς καί ἡ Μαρία εἶχαν κάνει δωρεές καί στήν ἁγιορείτικη Μονή τοῦ Ἁγ. Παύλου[1274], καί ἴσως καί σέ ἄλλες (προφανῶς στό Χιλανδάρι), μέ τή Μονή ὅμως τῆς Μεγίστης Λαύρας εἶχαν καί πνευματικές σχέσεις[1275]. Στήν τελευταία Μονή ὑπάρχει, ἐπιπλέον, ἀσημένιο δισκάριον τῆς θείας κοινωνίας, μέ τήν ἐπιγραφή ΘΩΜΑΣ/ΔΕΣΠΟΤΗΣ/ΚΟΜΝΗΝΟΣ/ΠΡΕΑΛΙΜΠΟΣ[1276], πού μοιάζει ἰδιαίτερα μέ τό σημαντικά μεγαλύτερο δισκάριο πού ὁ Θωμᾶς εἶχε δωρήσει στό Βατοπέδι[1277]. Ἡ Μαρία ἔκανε δωρεές καί πρός τή Μονή Μεταμορφώσεως Μετεώρων. Στό «ἀποδικτικόν» γράμμα της τοῦ ἔτους 1386, πρός τόν ἀδελφό της Ἰωάσαφ, γίνεται λόγος γιά διάφορα «πράγματα» πού ἡ ἴδια τοῦ ἔστειλε «χάριν παρακαταθήκης», ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ συζύγου της Θωμᾶ Πρελοΐμπου, τά ὁποῖα ἡ ἴδια παρέλαβε ἀργότερα, ἐκτός ἀπό ὁρισμένα, «ἤγουν τήν "κρατητήραν" μετά τοῦ ἁγίου δίσκου καί τόν δίσκον τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς», καθώς καί τόν «τίμιον καί ζωοποιόν σταυρόν» («ἀπό τοῦ θείου μου ἐκείνου τοῦ μακαρίτου δεσπότου τοῦ Νικηφόρου»), τά ὁποῖα τοῦ ἐπέτρεψε νά κρατήσει[1278].

Στά Ἰωάννινα θεωρεῖται πώς κατασκευάστηκαν τό δίπτυχο τῆς λειψανοθήκης τῆς Cuenca, καθώς καί τό φύλλο τοῦ διπτύχου τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων[1279] (εἰκ. 31α, β). Στό πρῶτο εἰκονίζονται ὁ δεσπότης Θωμᾶς (τοῦ ὁποίου τό πρόσωπο ἀπεξέσθη μετά τό θάνατό του), καί ἡ βασίλισσα Μαρία, μπροστά στίς μορφές τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Θεοτόκου, περιβαλλόμενοι ἀπό ἁγίους. Ἡ λειψανοθήκη ἔχει ἐπενδυθεῖ μέ ἐπιχρυσωμένο ἀσήμι, «σπαρμένο μέ ἑκατοντάδες κομματάκια μαργαριταριῶν καί ἡμιπολύτιμων λίθων»[1280]. Ἀπό τό δίπτυχο τῆς Μ. Μετα-

1273. Subotić, *Δῶρα*, σ. 71: «Τά δῶρα πού ἀναφέραμε πρός τά ἁγιορειτικά μοναστήρια ἔγιναν ὁπωσδήποτε μετά τή μετάβαση τοῦ Θωμᾶ στά Ἰωάννινα στά 1366/67 καί τό πιό πιθανόν κατά τήν ὀγδοη δεκαετία τοῦ δεκάτου τέταρτου αἰώνα ἤ στίς ἀρχές τῆς ἑπόμενης».

1274. Loverdou-Tsigaridas, *Objects*, σ. 83.

1275. Lemerle κ.λπ., *Actes de Lavra*, III, σ. 103, ὅπου καλοῦν τόν ἡγούμενο τῆς Μονῆς «πατέρα τῆς βασιλείας ἡμῶν».

1276. Loverdou-Tsigaridas, *Objects*, σ. 83, ὅπου σχετίζεται μέ τό ἀναφερόμενο στόν κατάλογο «δισκοποτήριν ἀργυροῦν μετά ἀστερίσκου χωρίς λαβίδος» (Lemerle κ.λπ., *Actes de Lavra*, III, σ. 107).

1277. Loverdou-Tsigaridas, *Objects*, σ. 83-85. Χρονολογεῖται κατά τήν παραμονή τοῦ Θωμᾶ στά Βοδενά (1360-1366), ὁπότε ὁ τίτλος «δεσπότης» πρέπει νά τοῦ εἶχε παραχωρηθεῖ ἀπό τόν Στέφανο Οὖρος. Καί τά δυό δισκάρια, κατά τήν συγγρ., πρέπει νά προέρχονται ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήριο, πού χρησιμοποιεῖ βυζαντινή εἰκονογραφία καί βενετική τεχνική. Τό ἐργαστήριο αὐτό θά μποροῦσε νά λειτουργοῦσε σέ σημαντικά ἀστικά κέντρα, ὅπως τά Ἰωάννινα ἤ πιό ἀπομακρυσμένα, ὅπως ἡ Βενετία.

1278. Βέη, *Σερβικά*, σ. 21, 22. Nicol, *Despotate*, σ. 157. Subotić, *Δῶρα*, σ. 53. Subotić, *Ἡ τέχνη*, σ. 75, 76.

1279. Ξυγγόπουλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*, σ. 64.

1280. Subotić, *Δῶρα*, σ. 71. Ξυγγοπούλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*, σ. 53.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μορφώσεως λείπει τό ἕνα φύλλο μέ τήν παράσταση τοῦ Χριστοῦ καί τό πορτραῖτο τοῦ Θωμᾶ. Ἀπό τό ἄλλο φύλλο, ἀφαιρέθηκαν ἡ ἐπένδυση καί τά λείψανα.

Σέ εἰκόνα στό σκευοφυλάκιο τῆς Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων, ὅπου παριστάνεται ἡ ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ, εἰκονίζεται γυναικεία μορφή μέ βασιλική στολή καί στέμμα (εἰκ. 30), πού μοιάζει καταπληκτικά (καί ταυτίζεται) μέ τή μορφή τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας στά παραπάνω δίπτυχα[1281]. Οἱ εἰκόνες τοῦ ξυλόγλυπτου εἰκονοστασίου τοῦ ναοῦ πού ἔχτισε ὁ ἀδελφός τῆς Μαρίας μοναχός Ἰωάσαφ, στά Μετέωρα, πιστεύεται ὅτι ἐξετελέσθησαν ἀπό ζωγράφους πού ἔστειλε ἡ Μαρία[1282]. «Οἱ μεγάλες εἰκόνες δέχθηκαν μεταλλική ἐπένδυση ἀπό ἐπιχρυσωμένο ἀσήμι, πού ἀνήκει στά πιό ψηλά ἐπιτεύγματα τῆς βυζαντινῆς χρυσοχοΐας». Μερικές λεπτομέρειες ἀποδεικνύουν ὅτι χρυσοχόοι καί ζωγράφοι ἐργάστηκαν ἐπί τόπου, σταλμένοι πιθανῶς ἀπό τή βασίλισσα Μαρία[1283], ἡ ὁποία, ὅπως εἴδαμε, ἔστειλε στόν ἀδελφό της πολύτιμα ἀντικείμενα καί σκεύη, γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια[1284]. Γενικά, πιστεύεται ὅτι «οἱ παραγγελίες ἔργων ὑψηλῆς ποιότητας ἀποτελοῦσαν σημαντικό κίνητρο γιά τά καλλιτεχνικά ἐργαστήρια τῶν Ἰωαννίνων, πού ἡ ἀνάπτυξή τους βοήθησε ἴσως καί μέ τήν ἄμεση συμμετοχή καλλιτεχνῶν καί ἀπό τήν πρωτεύουσα ἤ τουλάχιστον ἀπό τίς ζωντανές σχέσεις μ' αὐτήν»[1285]. Τέλος, βάσει τῆς εἰκόνας τῆς ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ, τοῦ φύλλου τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων καί τοῦ δίπτυχου τῆς Cuenca ἐκφράσθηκε ἡ ἄποψη, ὅτι, προκειμένου περί τῶν προσωπογραφιῶν, «εὑρισκόμεθα ἐνώπιον ζωγραφικῶν ἀντιλήψεων διαφόρων ἀπό τάς ἐπικρατούσας εἰς τήν Πρωτεύουσαν, εἰς τήν Μακεδονίαν καί εἰς τά μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἄρτης, ἀντιλήψεων ποὺ φαίνεται ὅτι προσιδιάζουν εἰς τά ἐργαστήρια τῶν Ἰωαννίνων»[1286]. Γιά τήν κατασκευή τῶν μνημείων τῆς Ἄρτας,

1281. Ξυγγοπούλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*, σ. 54-55, ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἀνδρική μορφή πού βρίσκεται δίπλα της εἰκονίζει τόν σύζυγό της Θωμᾶ, κάτι γιά τό ὁποῖο ἐκφράστηκαν ἀντιρρήσεις (Subotić, *Δῶρα*, σ. 72). Ὁ Ξυγγόπουλος (σ. 60), χρονολογεῖ τήν εἰκόνα ὄχι παλαιότερα ἀπό τό 1372. Μπορεῖ ὅμως νά κατασκευάστηκε μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ (Subotić, *Δῶρα*, σ. 72).

1282. Subotić, *Δῶρα*, σ. 73: «Ἔχουμε, τώρα, νομίζω λόγο νά πιστεύουμε ὅτι αὐτή ἔδωσε καί τά ἔξοδα τῆς ζωγραφικῆς ἤ ὅτι μετεῖχε μέ ἕνα μέρος σ' αὐτά. Μιά μικρή, τελείως ἄγνωστη εἰκόνα τοῦ ἀποστόλου Θωμᾶ, ἔργο τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη, ἔγινε σίγουρα κατ' ἐπιθυμίαν της».

1283. Subotić, *Δῶρα*, σ. 73: «Ἐάν στό εἰκονοστάσιο προστεθοῦν τό ξυλόγλυπτο ἀναλόγιο, ὁ χυτός πολυέλαιος καί τά πολυτελή μανουάλια, φαίνεται ὅτι σέ διάστημα μόνο λίγων ἐτῶν, μεταξύ τοῦ 1387/8-1393, στόν Πλατύ στύλο συγκεντρώθηκαν διαφόρων εἰδῶν καλλιτέχνες μεγάλης ἀξίας. Δέν γνωρίζουμε ποιά ἦταν τά ὑλικά μέσα πού διέθετε μετά τήν παραίτησή του ὁ τέως αὐτοκράτωρ καί νῦν μοναχός Ἰωάσαφ, ἀλλά δέν πρέπει νά ἀμφιβάλλουμε ὅτι τόν βοηθοῦσε ὑλικά ἡ ἀδελφή του, ἡ ὁποία πιθανότατα τοῦ ἔστειλε καί τεχνίτες ἐπιδέξιους στήν ἐπεξεργασία τοῦ μετάλλου».

1284. Ξυγγοπούλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*, σ. 60-61. Τό *Σύγγραμμα Ἱστορικόν περί τῆς Σκήτης Σταγῶν* ἀναφέρει: «Καί ἄλλα τινά σκεύη ἡ Ἀγγελίνα ἐδωρήσατο αὐτῷ ἐκ τοῦ μοναστηρίου τῶν Ἰωαννίνων καί ἐκ τοῦ ἀνδρός κυροῦ Θωμᾶ τοῦ δεσπότου». Βλ. καί σημ. 1278.

1285. Subotić, *Δῶρα*, σ. 73.

1286. Ξυγγοπούλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*, σ. 64.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καλοῦνταν καλλιτέχνες ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Θεσσαλονίκη, ἐνῶ ἡ μορφή τῶν ἔργων πού προέρχονταν ἀπό τά ἐργαστήρια τῶν Ἰωαννίνων διαφέρει ἀπό τήν παλαιολόγεια ζωγραφική τεχνοτροπία. Φαίνεται πώς ἡ τέχνη στήν πρωτεύουσα τοῦ μικροῦ ἀνεξάρτητου δεσποτάτου ἀκολούθησε δικό της δρόμο, πού ἔδωσε σειρά λαμπρῶν εἰκόνων[1287]. Τό ἴδιο περ. ἰσχύει καί γιά τήν ἀρχιτεκτονική τῆς περιοχῆς. Ἐνῶ δηλαδή κέντρο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σχολῆς τοῦ δεσποτάτου ἦταν ἡ Ἄρτα (ἡ ἄμεση ἐπίδρασή της φθάνει μέχρι τά παράλια τῆς ΒΔ Ἠπείρου), ἡ ὀρεινή περιοχή τοῦ σημερ. νομοῦ Ἰωαννίνων διατηρεῖ τή δική του ἐπαρχιακή φυσιογνωμία, ἀφοῦ ἐπηρεάσθηκε πολύ λιγότερο ἀπό τήν πρωτεύουσα τῆς περιοχῆς[1287α].

Δέν ἀποκλείεται νά ὑπῆρχαν στά Γιάννενα καί ἐργαστήρια μαρμαρογλυφίας, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι περισώθηκαν μερικοί κίονες ἐντοιχισμένοι ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ Φετιχέ τζαμιοῦ[1288]. Ὅμοιος κίονας, λίγο μεγαλύτερος, χωρίς κιονόκρανο, βρίσκεται σήμ. στό Βυζαντινό μουσεῖο Ἰωαννίνων. Χρονολογοῦνται, κατά πάσα πιθανότητα ἀπό τόν 13ο αἰ. Σέ βυζαντινούς ναούς εἶναι πιθανό νά ἀνῆκαν ἐπίσης οἱ στιλπνοί μονολιθικοί ἀπό μάρμαρο καί γρανίτη κίονες τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Ἀσλάν πασᾶ καθώς καί ἄλλοι κίονες μονολιθικοί, θωράκια κ.λπ.[1288α].

Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, δέ μνημονεύονται παρά ἐλάχιστα ἐπαγγέλματα στίς πηγές τῆς ἐποχῆς (ραφτάδες, τζαγκαράδες, χοιροβοσκοί)[1289], ἐνῶ ὁρισμένα ἀπό αὐτά ἐξάγονται ἔμμεσα (π.χ. μυλωνᾶ, σιδηρουργοῦ, βυρσοδέψη, γουνοποιοῦ, ὑφαντῆ, χρυσοκεντητῆ, ἀργυροχόου-χρυσοχόου, ζωγράφου εἰκόνων, μαρμαρᾶ κ.λπ.). Ἀπό τά ὑπόλοιπα ἐπαγγέλματα πού δέν ἔχουν σχέση μέ τή βιοτεχνία καλλιτεχνία ἤ τήν ἀγροτική ζωή καί τό ἐμπόριο μνημονεύεται ἐκεῖνο τοῦ ταβουλάριου (συμβολαιογράφος), πού μποροῦσε νά κατέχει ἀδιάκριτα κληρικός

1287. Ξυγγοπούλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*, σ. 64, 67. Subotić, *Δάφνη*, σ. 71.

1287α. Π. Βοκοτοπούλου, *Ἡ τέχνη στήν ἐποχή τοῦ «Δεσποτάτου» τῆς Ἠπείρου*, *Ἤπειρος*, σ. 224.

1288. Εἶναι μονολιθικοί, μέ πεσσίσκο ὀρθογωνικῆς τομῆς στό κάτω τμῆμα τους, ἐνῶ τό ἄνω διαμορφώνεται σέ δέσμη ἀπό 4 κιονίσκους, πού στό μέσο συνδέονται μέ κόμβο, χαρακτηριστικά στά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἠπείρου (Βλ. ΑΔ 1961-62, σ. 199 κ.ἑ., πίν. 226 δ, ἀπό Σ. Δάκαρη. Ἐπίσης, Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 37, σημ. 2, σ. 46, 57. Καντάκη, *Κάστρο*, σ. 117). Οἱ πεσσίσκοι διακοσμοῦνται μέ κληματίδες, ἀμπελοφύλλα καί βότρεις, ἀκάνθους καί τριφύλλια. Στήν κορυφή τους ἐκφύονται τρία ἔξεργα ἰωνικά ἀπό. Οἱ κίονες ἐπιστέφονται μέ κιονόκρανο κάτω ἀπό τό ὁποῖο ὑπάρχει πάλι σέ ἔξεργο ἀνάγλυφο ἕνα φύλλο ἀμπέλου μέσα σέ πλαίσιο.

1288α. Βλ. καί Βρανούση, σ. 46 (478), ὅπου γίνεται λόγος γιά κίονες καί ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη. Ἐπίσης, σ. 47 (479), ὅπου περιγράφεται ἀνάγλυφο πλακίδιο, στό ὁποῖο παριστάνεται, ἀδέξια, μορφή (ἴσως δεσπότης ἤ «βασίλισσα»), πιθανῶς ἀντιγραμμένη ἀπό νόμισμα.

1289. Χρονικό *Τόκκων*, στ. 1425: «... χοιροβοσκοί παρόμοιοι τους». Παρότι ἡ μνεία εἶναι γενικότερη, ἐξυπακούεται ὅτι ὑπῆρχαν στήν περιοχή χοιροβοσκοί, πού ἦταν οἱ πιό περιφρονημένοι.

ἢ λαϊκός[1290]. Τά ὑπόλοιπα, δσα ἔχουν σχέση μέ τήν Ἐκκλησία ἢ τήν πολιτική διοίκηση καί τό στρατό, ἢ μνημονεύθηκαν ἤδη ἢ ταυτίζονται μέ ἀξιώματα, γιά τά ὁποῖα ἔγινε λόγος παραπάνω. Ἐξ ἄλλου μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀποτελοῦσε τούς *ἀτέχνους*, πού καθώς φαίνεται, δπως ἤδη μνημονεύσαμε, ἔκαναν ὁ,τιδήποτε μποροῦσαν[1291].

Δέ γνωρίζουμε ἄν ὑπῆρχαν συλλογικά ὄργανα στήν πόλη, θεσμικά ἢ μή, δπως στήν Κέρκυρα, δπου ὁ κλῆρος ἐμφανίζεται, τό α΄ μισό τοῦ 13ου αἰ., σέ δυό ὁμάδες προνομιούχων ἱερέων, τούς εὑρισκόμενους μέσα στήν πόλη (ἱερό τάγμα) καί τούς τῆς ὑπαίθρου (*Λευθεριῶτες*, γιατί ἀπαλάσσονταν ἀπό ὁρισμένους φόρους)[1292]. Ἴσως ἡ ἄσχημη συμπεριφορά τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου πρός τούς τεχνίτες «τῶν ἐπιστημῶν» νά κρύβει τέτοιου εἴδους ὀργάνωση. Μπορεῖ μ' αὐτόν τόν τρόπο ὁ Θωμᾶς νά ἐπέφερε πλῆγμα καί στούς «μέσους» πού εἶχαν ἀπομείνει, μολονότι ἔτσι εὐνοοῦσε τήν ἀριστοκρατία, ἔμμεσα, μέ τήν ὁποία εἶχε μεγάλες διαφορές. Δυστυχῶς δέν μπορεῖ νά γνωρίζουμε, δεδομένου μάλιστα δτι ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων εἶναι ὑποκειμενικός. Ἔτσι, δέν εἴμαστε τελείως βέβαιοι, δτι ὁ Θωμᾶς κατεφέρετο καί ἐναντίον τοῦ λαοῦ, στόν ὁποῖο περιλαμβάνεται ἡ μέση τάξη, μολονότι μνημονεύεται στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων δτι τυραννοῦσε τούς πάντες.

1290. Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, στ. 389.

1291. Πολύ κοντά σ' αὐτούς πρέπει νά ἦταν *οἱ δουλευτές*, ἐργάτες χωρίς ζῶα καί γῆ πού δούλευαν μέ μισθό σέ ποικίλες ἐργασίες (Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 322).

1292. Ἀσωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 135, 198, 233.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τά βυζαντινά Γιάννενα, μιά ὄχι τόσο σημαντική ἐπισκοπή τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου, πρίν τό 1204, ἀπέκτησαν σπουδαιότητα μετά τήν ἵδρυση τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, ὅταν ὁ Μιχαήλ Α΄ κατεσκεύασε τό εὐρύτερο κάστρο τῆς χερσονήσου καί ἰδιαίτερα μετά τό 1319, ἔτος σημαντικῶν προνομίων ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα, πού ὁδήγησαν στήν ἀκμή τίς ἀμέσως ἑπόμενες δεκαετίες.

Ἡ μοίρα τῆς πόλης συνδεόταν, ὡς τό 1318, στενά μέ ἐκείνη τῆς Ἄρτας, ἡ ὁποία ἦταν πρωτεύουσα τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους τῆς Ἠπείρου, μετά τό 1204. Ὕστερα ἀπό τήν πτώση τῆς Ἄρτας σέ ἀλβανικά χέρια, ἡ σημασία τῶν Ἰωαννίνων αὐξήθηκε, ἀφοῦ ἡ πόλη ἔγινε ὁ κυματοθραύστης τῶν ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν. Σέ τοῦτο συνέβαλε καί ὁ Σέρβος ἡγέτης της, Θωμᾶς Πρελοῦμπος, πού πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς ἀνεξάρτητος ἡγεμόνας (τουλάχιστο ὡς τή συνεργασία του μέ τούς Τούρκους) καί ὄχι ὡς ἡ κεφαλή τοῦ Συμεών Οὐρός, μολονότι οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες ζήτησαν, ἀπ' τόν Σέρβο βασιλιά, ἡγεμόνα. Ἐξ ἄλλου πάντοτε, ὡς τό τέλος, τό γόητρο τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα παρέμενε ἀκέραιο στήν περιοχή.

Μετά τήν κατάληψη τῆς Ἄρτας ἀπό τόν Κάρολο Τόκκο, ἡ σημασία τῶν Ἰωαννίνων μειώθηκε κάπως, ἀπό διοικητικῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ μοιραζόταν μέ τήν πρώην πρωτεύουσα τοῦ ἑνωμένου μεγάλου δεσποτάτου τήν ἐξουσία, ὄντας μία ἀπό τίς δυό ἕδρες τοῦ Καρόλου Τόκκου. Ὅμως, ὡς τόν ἐρχομό τῶν Τούρκων, τά Γιάννενα ἦταν τό ἀδιαμφισβήτητο ἀστικό κέντρο ὄχι μόνο τῆς νότιας Ἠπείρου, ἀλλά, μετά τά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, καί ὁλόκληρης, θά λέγαμε, τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, καθώς καί τοῦ νοτιότερου τμήματος τῆς σημ. Ἀλβανίας.

Οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων κατόρθωσαν τόν τελευταῖο αἰώνα τῆς ζωῆς τοῦ δεσποτάτου νά ἔχουν λόγο στήν ἐπιλογή τοῦ ἡγεμόνα τους καί νά ἐξασφαλίζουν προνόμια. Σέ τοῦτο συνέβαλε καί ἡ ἰσχυρότητα τοῦ κάστρου τους, πράγμα πού γίνεται φανερό καί ἀπό τά προνόμια πού τούς ἔδωσαν οἱ Τοῦρκοι τό 1430, ἀφοῦ ἡ κατάληψη τοῦ φρουρίου δέν ἦταν εὔκολη ὑπόθεση.

Τά Γιάννενα δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ταυτίζονται μέ τή Νέα Εὔροια, ὅπου ὁ Ἰουστινιανός μετακίνησε τούς κατοίκους τῆς παλιᾶς Εὔροιας. Εἶναι πιθανό νά ἱδρύθηκαν λίγο ἀργότερα, ὅταν ἡ Ἤπειρος κατεπονεῖτο ἀπό τίς σλαβικές ἐπιδρομές, ἀφοῦ οἱ δυό λόφοι, πού ἀποτελοῦσαν τόν πυρήνα τῆς πόλης, περιβαλλόμενοι ἀπό τά νερά τῆς λίμνης καί ἴσως, ἀπό ἕλη, ἀποτελοῦσαν φύσει ὀχυρά θέση. Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι λογικό νά δεχτοῦμε ὅτι τουλάχιστον ἀπό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τίς πλευρές πού οἱ λόφοι κατέρχονται ὁμαλά, ὁ οἰκισμός πρέπει νά εἶχε τειχιστεῖ. Ἐν πάσει περιπτώσει, καί ἀργότερα ἄν ἱδρύθηκαν τά Γιάννενα, ὅταν τέλη 9ου - ἀρχές 10ου αἰ. ἔγιναν ἐπισκοπή, πρέπει νά ἦταν ὀχυρωμένη πόλη. Προηγουμένως ἦταν μικρότερος οἰκισμός μέ ναό τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ. Τά τείχη τήν περίοδο πρό τοῦ 1204, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι περιέκλειαν τούς δυό λόφους καί τό μεταξύ τους διάστημα.

Σταθμοί γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ κάστρου εἶναι τό ἔτος 1082, ὅταν οἱ Νορμανδοί ἐπιδιόρθωσαν τήν ἀκρόπολη τοῦ κάστρου κι ἔφτιαξαν δεύτερη ἀκρόπολη, προφανῶς στό ΝΑ ὕψωμα, ἡ περίοδος τῆς ἡγεμονίας τοῦ Μιχαήλ Α΄ Δούκα, κατά τήν ὁποία ἡ τειχισμένη ἐπιφάνεια αὐξήθηκε σημαντικά, ἀφοῦ τό κάστρο πού ἀνηγέρθη ἐπί τῆς ἡγεμονίας του περιλάμβανε πενταπλάσιο περ. χῶρο, δηλαδή ὁλόκληρη τή χερσόνησο, πού ἀπομονώθηκε ἀπό τήν ξηρά μέ πλατειά τάφρο, καί πιθανότατα ἡ ἐποχή τοῦ Σέρβου δυνάστη Θωμᾶ Πρελούμπου, ὁ ὁποῖος, καθώς φαίνεται, προέβη σέ ἀνακαινίσεις καί συμπληρώσεις στά ἐξωτερικά τείχη καί στόν γουλά (ἀκρόπολη). Ἄν καί ὑπάρχουν ὁρισμένα ἐρωτηματικά, τό μέγεθος τοῦ κάστρου πρέπει νά ἦταν σχεδόν ὅσο τό σημερινό, πού ἔφτιαξε ὁ Ἀλή πασάς, καί τά τείχη τους περ. νά συνέπιπταν. Πύλες, πρός τό μέρος τῆς ξηρᾶς πρέπει νά ἦταν τουλάχιστο δύο καί ἡ κεντρική νά βρισκόταν δίπλα στόν πύργο τοῦ Θωμᾶ, ὁδηγώντας πρός τή σημερινή πόλη ἀπό ὑπερυψωμένο ἔδαφος (ὅπως πάει περίπου ἡ σημερ. ὁδός Ἀβέρωφ), ἀποφεύγοντας τά χαμηλά ἐδάφη, κοντά στό κάστρο, πού μπορεῖ νά ἦταν ἑλώδη.

Μολονότι οἱ Νορμανδοί κατεσκεύασαν καί δεύτερη ἀκρόπολη, στό ΝΑ λόφο, εἶναι βέβαιο ὅτι στήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο ὁ γουλάς (ἀκρόπολη) ἦταν ἕνας, στό ΒΑ ὕψωμα (ἐκεῖ ὅπου πρέπει νά βρισκόταν, δηλαδή, ἀνέκαθεν ἡ ἀκρόπολη, ἀπό τήν ἵδρυση τῆς πόλης) καί χωριζόταν σέ πάνω (τό ψηλότερο μέρος, ὅπου σήμερα τό τζαμί-μουσεῖο) καί κάτω γουλά, ὅπου βρισκόταν τό παλάτι, τό ὁποῖο πρέπει νά συνδέεται μέ ἕνα ἀπό τά δυό πρόσωπα πού ἄφησαν τή σφραγίδα τους στό κάστρο· τόν Μιχαήλ Α΄ Δούκα ἤ τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο. Ἔτσι, ἀπό πλευρᾶς τυπολογίας, ὁ γουλάς τῶν Ἰωαννίνων δέ μοιάζει μέ τά περισσότερα μεσαιωνικά κάστρα, ὅπου, στήν κορυφή τοῦ γουλᾶ, ὑπάρχει μόνο ἕνας πύργος, τελευταῖο καταφύγιο τῶν ὑπερασπιστῶν.

Τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων ἐπαινεῖται, στίς ὑστεροβυζαντινές πηγές, γιά τή λαμπρότητα, τήν ὁμορφιά του καί τήν ὀχυρότητά του, ἀλλά τό τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ κάστρου πού εἶχε τή μεγαλύτερη φήμη τό μεσαιώνα, γιά τούς κατοίκους καί τή δύναμή του, ἦταν ἡ χώρα, τό ἐκτός γουλᾶ δηλαδή τειχισμένο μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ φρουρίου, ὅπου ἔμενε ὁ πληθυσμός, ἡ κυρίως πόλη. Ἡ περικλειόμενη ἐπιφάνεια ἦταν ἀρκετά μεγάλη γιά μεσαιωνικό οἰκισμό (περ. διπλάσια τῆς κάτω πόλης τῆς Μονεμβασίας καί ὑπερτετραπλάσια τῆς Ἄρτας) καί τά σπίτια πρέπει νά ἦταν πολλές ἑκατοντάδες. Ἡ πληθυσμιακή ἀκμή τῆς πόλης πρέπει προφανῶς νά τεθεῖ στά μέσα τοῦ 14ου αἰ. καί πρίν τήν ἄφιξη τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τό πιό φημισμένο κτήριο στά Γιάννενα ἦταν ὁ ναός τοῦ προστάτη τῆς πόλης τοῦ ἀρχιστράτηγου (Ταξιάρχη), ἡ μητρόπολη τῆς μεσαιωνικῆς πόλης (καί προφανῶς καί τῆς πρώτης περιόδου τῆς τουρκοκρατίας), κατασκευασμένος στό ΝΑ ὕψωμα, πιθανῶς κοντά στό σημερ. Φετιχέ τζαμί ἢ νοτιοδυτικά του, πρός τό κέντρο τοῦ λόφου. Ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὑπῆρχε ναός τοῦ Ταξιάρχη πρίν ἀπό τήν τείχιση τῶν Ἰωαννίνων, πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ λαμπρός ναός τοῦ ἀρχιστράτηγου τῶν ὑστεροβυζαντινῶν πηγῶν ἀνεγέρθη ἐκ βάθρων, προφανῶς ἀπό τόν Μιχαήλ Α΄. Δεύτερος λαμπρός ναός στό ἴδιο ὕψωμα ἦταν ὁ Παντοκράτορας, πού, καθώς φαίνεται, συνδέεται μέ τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο. Κοντά του βρισκόταν τό ὁμορφο καμπαναρεῖον, κτίσμα πού ἀντεξε στό χρόνο καί γκρεμίστηκε ἀπό τόν Ἀλή πασά. Γιά τόν Ταξιάρχη, πού ἦταν τό πιό σεβαστό μνημεῖο γιά τούς κατοίκους τῆς πόλης, εἴμαστε σέ θέση νά ποῦμε, βάσει μεταγενέστερης πηγῆς, ὅτι τμήματα τοῦ κτηρίου ἐξακολουθοῦσαν νά μένουν ὄρθια, τουλάχιστο ὡς τό ἔτος 1770, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἐκκλησία, ὁ Παντοκράτορας, εἶχε καταστραφεῖ νωρίτερα. Ἂν στό ΝΑ ὕψωμα βρίσκονταν καί τά ἐπίσημα μητροπολιτικά κτήρια, ὅπως ὑποθέτουμε, συμπεραίνουμε ὅτι τήν ὑστερη βυζαντινή περίοδο τά ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα πρέπει νά κάλυπταν μεγάλο μέρος τοῦ ΝΑ λόφου, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου προφανῶς συνέπιπτε μέ τήν ἐπιφάνεια πού κάλυπτε ἡ παλιά ἀκρόπολη τοῦ Βοημούνδου (καί ὄχι μέ τή σημερινή ἀκρόπολη, πού χτίστηκε ἐπί Ἀλῆ πασᾶ καί καλύπτει χῶρο σχεδόν τετραπλάσιο σέ μέγεθος). Ἔτσι ἡ κοσμική καί ἐκκλησιαστική ἐξουσία κατεῖχε τούς διό λόφους τῆς πόλης, πού ἦταν καί τά ὀχυρότερα σημεῖα, μόνο πού τό ΝΑ ὕψωμα, μέ τούς ναούς, τουλάχιστο στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο (προφανῶς καί πρίν τό 1082) ἀνῆκε στή χώρα, μολονότι τουλάχιστον τμήματα τῶν ὀχυρώσεων τοῦ Βοημούνδου πρέπει νά διατηροῦνταν ἀκόμη ὄρθια καί νά τήν ἀτομόνωναν.

Ἡ προστασία πού παρεῖχε ὁ πολιοῦχος τῶν Ἰωαννίνων ἦταν ἕνας ἀπό τούς λόγους πού οἱ κάτοικοι τῆς πόλης αὐτῆς διαφοροποιοῦνταν ἀπό τούς «ἔξωθεν». Οἱ νίκες κατά τῶν ἐχθρῶν, ἰδιαίτερα τῶν Ἀλβανῶν, θεωροῦνταν ἔργο τοῦ μεγάλου Ἀρχιστράτηγου, ὅπως οἱ νίκες τῶν Θεσσαλονικέων κατά τῶν Σλάβων θεωροῦνταν ἔργο τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. Μονολότι τά γεγονότα στίς δυό πόλεις ἀπέχουν ἕξι αἰῶνες, οἱ συνθῆκες καί τά ἀποτελέσματα εἶναι σχεδόν τά ἴδια· ἀκόμη καί οἱ συνθῆκες ἐπικοινωνίας ἔξω ἀπό τίς φροιφρουμενες ἀπό τά τείχη καί τόν πολιοῦχο πόλεις, ὅπου ἡ ἐχθρική παρουσία ἦταν συχνή, παρουσιάζουν μεγάλες ὁμοιότητες. Στήν πραγματικότητα, βέβαια, τά ἀτόρθητα τείχη τῶν δύο πόλεων (καί εἰδικότερα στά Γιάννενα, ἡ θέση τοῦ κάστρου στή λίμνη, ἀποκομμένο ἀπό τήν ξηρά), ἦταν ὁ λόγος τῆς ἀσφάλειας πού ἔνιωθαν οἱ ἔνοικοί τους ἀλλά καί τῆς ἔλξεως κατοίκων ἀπό τίς γύρω περιοχές.

Τουλάχιστο τόν 14ο καί ἀρχές 15ου αἰ., μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι ὅτι δέν ὑπῆρξε οἰκισμός ἔξω ἀπό τό κάστρο ἢ ἐγκαταστάσεις γιά ἀγορά (μπούρκος-ἐμπόριο). Παλιότερα (13ο αἰ. - ἀρχές 14ου αἰ.), πού τά πράγματα ἦταν πιό

ἥσυχα, μπορεῖ νά ὑπῆρχε ἔξω οἰκισμός, ἄν καί ἡ ἐπιφάνεια πού περιέκλειαν τά τείχη τοῦ Μιχαήλ Α΄ ἦταν πιά πολύ μεγάλη καί δέ χρειαζόταν (ἀντίθετα στήν Ἄρτα, ὅπου τό κάστρο ἦταν μικρό, ἡ κυρίως πόλη, ἡ χώρα, βρισκόταν, τήν ἴδια ἐποχή, ἐκτός τειχῶν). Τό ἐμπόριο (μποριό) ὅμως, λίγο νωρίτερα (13ος αἰ.), δέν ἀποκλείεται νά βρισκόταν ἔξω ἀπό τά τείχη καί νά ἀποτελεῖτο ἀπό πρόχειρες ἐγκαταστάσεις (ἀποθῆκες κ.λπ.). Ἐκεῖ ὁδηγούμαστε ἀπό τό μαρτυρημένο τοπωνύμιο *Ἐμπόριον*, στό σημ. Ἀρχιμανδρειό, ὅπου ὑπῆρχαν ἴσως ἐγκαταστάσεις στοιχειώδους ἀγορᾶς, μολονότι δέ βρισκόταν ἀκριβῶς ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς πόλης, πράγμα πού ἐγείρει δυσκολίες νά ἀποδεχθοῦμε μέ βεβαιότητα τήν ὕπαρξή του.

Πρίν ἀπό τό ἔτος 1204, πού τό κάστρο ἦταν πολύ μικρό, περιλαμβάνοντας τούς δυό λόφους καί τή μεταξύ τους περιοχή, τό πιθανότερο εἶναι νά εἶχαν χτιστεῖ σπίτια καί ἔξω ἀπό αὐτό, πού ἐντάχθηκαν ἀργότερα στό εὐρύτερο κάστρο.

Στά μέσα τοῦ 14ου αἰ., ὁπότε ἄρχισαν στήν περιοχή οἱ πυκνές ἀλβανικές ἐπιδρομές, πρέπει νά ὑπῆρξε μεγάλος συνωστισμός στήν πόλη. Συνήθως μετοικοῦν στό κάστρο ἄρχοντες ἀπό τίς γύρω περιοχές, κυρίως τή Βαγενητία. Γιά τόν ἁπλό λαό δέν ἦταν εὔκολο, γιατί ὁ χῶρος ἦταν περιορισμένος. Ἔτσι, πολλοί κάτοικοι τῆς Βεγενητίας διοχετεύονταν πρός τήν Κέρκυρα, ὅπου μποροῦσαν νά βροῦν σχετική ἀσφάλεια καί ἐργασία, δεδομένου ὅτι οἱ ἀλβανικές ἐπιδρομές δέν ἔφταναν ὡς ἐκεῖ. Ἔξω ἀπό τά Γιάννενα, οἱ ἐχθροί λεηλατοῦν ἀμπέλια καί χωράφια πού ἀνῆκαν στούς καστρηνούς, τούς κτηματίες τῶν Ἰωαννίνων, σκορπισμένα στά διάφορα γύρω χωριά, μέ ἄσχημα ἀποτελέσματα γιά τήν τροφοδότηση τῆς πόλης, πράγμα, βέβαια, πού δέν ἴσχυε γιά τήν ὕδρευση, ἀφοῦ ἡ λίμνη παρεῖχε πόσιμο νερό.

Ἰωάννινα καί γύρω οἰκισμοί βρίσκονταν σέ στενή σχέση μεταξύ τους. Τά πιό κοντινά ἀπό τά ἐξαρτώμενα ἀπό τά Γιάννενα χωριά βρίσκονταν σέ ἀπόσταση 5-6 χιλιόμ. ἀπό τήν πόλη. Πλησιέστερα πρός τήν πόλη βρισκόταν τό νησί τῶν Ἰωαννίνων, στό ὁποῖο δέ γνωρίζουμε, ἄν τή βυζαντινή ἐποχή ὑπῆρχε οἰκισμός, ὅπως ἀργότερα. Πάντως, ὁ μικρός αὐτός περιορισμένος χῶρος κρίθηκε ἰδανικός γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ μοναχικοῦ βίου, κυρίως τοῦ μοναστηριακοῦ. Ἀπό τόν 13ο αἰ. ἤ λίγο νωρίτερα ἀρχίζουν νά ἀναπτύσσονται τά μοναστήρια πού φέρουν τά ὀνόματα τῶν δύο μεγαλύτερων οἰκογενειῶν, Φιλανθρωπηνῶν καί Στρατηγόπουλων. Τά μοναστήρια συνδέθηκαν μέ τή λειτουργία ὁμώνυμων σχολῶν, κάτι πού δέν εἶναι βέβαιο, ἐνῶ, ἀντίθετα, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο ἡ διδασκαλία στήν πόλη τῶν στοιχειωδῶν τουλάχιστο γραμμάτων, ἀπό μεμονωμένους δασκάλους, κυρίως κληρικούς.

Ἀπό τά ὑπόλοιπα μοναστήρια, τό Ἀρχιμανδρειό εἶχε τή μεγαλύτερη πνευματική ἀκτινοβολία. Ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου ἦταν ὁ σύνδεσμος μέ τό πατριαρχεῖο, ἀφοῦ ὁ μητροπολίτης δέν διέμενε στά Γιάννενα καί ὁ ἡγούμενός του ἔφερε τό βάρος τῶν συνεπειῶν ἀπό τίς τριβές μεταξύ κοσμικῆς καί ἐκκλησια-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στικῆς ἐξουσίας. Δέν ἦταν τό ἴδιο μέ τό ὀνομαζόμενο στίς πηγές «μοναστήρι τῶν Ἰωαννίνων» (μέ τό φημισμένο καμπαναριό του), Μονή πού πρέπει νά ἦταν ἡ μοναδική ἤ μᾶλλον ἡ σποιδαιότερη μές τά Γιάννενα καί πιθανότατα νά ταυτιστεῖ μέ τόν Παντοκράτορα, ἔργο, καθώς φαίνεται, τοῦ πολιπράγμονος Θωμᾶ, πού ἄφησε τή σφραγίδα του στό σημαντικότερο καί ἰσχυρότερο μετά τόν γουλά, σημεῖο τῆς πόλης, τό ΝΑ ὕψωμα, ὅπου βρέθηκε καί ἡ λάρνακά του. Ἴσως μ' αὐτό τόν τρόπο ὁ Σέρβος δυνάστης πίστευε ὅτι θά ἔλεγχε καλύτερα καί τήν ἴδια τήν πόλη, δεδομένου, μάλιστα, ὅτι στό ΝΑ λόφο δέσποζαν τά ἱδρύματα τῆς Ἐκκλησίας, μέ τήν ὁποία ὁ Θωμᾶς εἶχε διαφορές.

Ἡ κοινωνία τῶν Ἰωαννίνων τό μεσαίωνα δέν εἶχε μεγάλη ὁμοιογένεια. Σημαντικό ποσοστό ἀπό τούς κατοίκους της ἀποτελεῖτο ἀπό ξένους. Γενικά, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι οἱ ξένοι ἦταν μᾶλλον εὐπρόσδεκτοι στά Γιάννενα καί ἐντάσσονταν στήν κοινωνία τῆς πόλης, μέ ἀργό ὅμως ρυθμό καί συνήθως κατόπιν διαπληκτισμῶν καί ἀνταγωνισμῶν. Πρόκειται κυρίως γιά κατοίκους τῶν γειτονικῶν περιοχῶν, ἰδιαίτερα γιά ἄρχοντες τῆς Βαγενητίας, ἀλλά καί γιά Βλάχους, Φράγκους, Ἀλβανούς καί κυρίως γιά Σέρβους. Πιό ὀξυμένα τά πνεύματα ἦταν ἐπί θωμᾶ Πρελούμπου, ὁ ὁποῖος στηρίχτηκε στούς ξένους ἄρχοντες, μέ σκοπό νά χτυπήσει τούς μεγάλους ντόπιους ἄρχοντες καί τήν Ἐκκλησία.

Ὁ λαός ἀποτελοῦσε στήν πόλη τή χαμηλότερη κοινωνική τάξη, μολονότι κι ἐδῶ ὑπάρχουν διαβαθμίσεις. Ἔτσι μερικοί ἀνῆκαν στή μεσαία, οὐσιαστικά διαφορετική τάξη, ἀνάμεσα στούς ἄρχοντες καί τούς φτωχούς. Ὁ λαός στά Γιάννενα μετέχει τῶν προνομίων πού παραχωρεῖ ὁ αὐτοκράτορας, ἄν καί δέν εἴμαστε βέβαιοι ὁρισμένοι ἀπό τούς «ἐποίκους», μέ ἐξαρτημένη ἀγροτική δύναμη (τοῦ χρυσόβουλλου τοῦ 1319), ποῦ πρέπει νά ἐνταχθοῦν· στό λαό ἤ στούς μικρούς ἄρχοντες. Μολονότι εἶχε ληφθεῖ πρόνοια στήν πόλη, μέ τόν ἐξοβελισμό τῶν ταραχοποιῶν καί τούς κατάλληλους νόμους, κανόνες καί «παιδεία», οἱ ταραχές δέν ἔλειψαν ἀπό τά Γιάννενα, ποτέ ὅμως δέν μετεβλήθησαν σέ ἐπαναστατικά λαϊκά κινήματα.

Οἱ ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων εἶχαν μεγάλη φήμη. Ὑπῆρξαν στιγμές πού ἀποφάσιζαν αὐτοί ποιός θά κυβερνάει τήν πόλη, ἐνῶ συμμετεῖχαν οἱ ἴδιοι καί στήν ἐξουσία. Διακρίνονται σέ μικρούς καί μεγάλους ἄρχοντες καί μπορεῖ νά ἦταν ντόπιοι καί ἐπήλυδες. Στούς μικρούς προφανῶς ἀνῆκαν οἱ στρατιῶτες καί στούς μεγάλους οἱ γνωστές οἰκογένειες πού ἔδρασαν τόν 14ο καί 15ο αἰ., στά Γιάννενα.

Δέν εἴμαστε τελείως βέβαιοι γιά τήν ἰδιότητα τῶν *καστρηνῶν* πού συναντῶνται στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319, ἐναλλάξ μέ τούς *ἐποίκους*, νά ἐξασφαλίζουν προνόμια. Ἄν οἱ δύο ὅροι συμπίπτουν, τότε στούς καστρηνούς πρέπει νά ἀνήκουν κυρίως μικροί καί μεγάλοι κτηματίες, πού καλλιεργοῦσαν τά κτήματά τους μέσω παροίκων, ὅπως γινόταν, λίγες δεκαετίες νωρίτερα, καί στήν Κέρκυρα. Ἄν δέν συμπίπτουν, πού εἶναι τό πιθανότερο (ἄς σημειωθεῖ ὅτι διασώζε-

ται σέ πηγή τοῦ 11ου αἰ. καί ὁ ὅρος (*συγ)καστρίται*, πού πιθανότατα περιλαμβάνει ὅλους τούς κατοίκους ἑνός κάστρου), ὁ ὅρος καστρηνοί πρέπει νά περιλαμβάνει μόνο τούς μεγαλύτερους κτηματίες, πού συμμετεῖχαν καί στή διοίκηση, ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, ὅπως στήν Ἄρτα, στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. Πάντως, καί στίς δυό περιπτώσεις, οἱ ἄρχοντες πού πῆραν πρόσθετα κτήματα, δηλαδή πρόνοιες, πρέπει νά ἦταν λίγοι. Οὕτως ἤ ἄλλως, ὁ ὅρος *καστρηνοί* δέν περιλαμβάνει ὅλους τούς κατοίκους τῆς πόλης. Φαίνεται βέβαιο πώς δέν περιλαμβάνονται τουλάχιστο οἱ ἀκτήμονες, πού ἀσχολοῦνταν μέ ταπεινότερα βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα (π.χ. οἱ ραφτάδες καί τζαγκαράδες τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων) ἤ ἄλλου εἴδους ταπεινές ἐργασίες, καί ὁπωσδήποτε οἱ ξένοι, σέ ὁποιαδήποτε κοινωνική τάξη κι ἄν εὑρίσκονταν. Πρόκειται, λοιπόν, γιά μιά κλειστή κοινωνική τάξη (καί γι' αὐτό μόνο τό λόγο, δέν πρέπει νά ἦταν πάρα πολλοί). Μποροῦμε, νομίζω, νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τοῦ ὅρου «καστρηνοί» μαζί μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου. Πρίν ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου αἰ., ὁπότε οἱ κάτοικοι ἀρχίζουν νά ἀποσύρονται πίσω ἀπό τά τείχη τῶν κάστρων, οἱ κατοικοῦντες μέσα στά κάστρα ὀνομάζονταν ὅλοι «καστρηνοί» καί ἦταν κυρίως κτηματίες καί πλούσιοι. Ἔτσι, σιγά-σιγά φαίνεται πώς ἡ λ. ἄρχιζε νά ἀλλάζει σημασία καί νά σημαίνει τούς ἄρχοντες, τούς κτηματίες, μολονότι ἀργότερα, μετά τίς πολύ ἄσχημες συνθῆκες στήν ὕπαιθρο, ἐντός τῶν τειχῶν κατέφυγαν φτωχότεροι καί ἀκτήμονες. Τό ἴδιο συνέβαινε μέ τούς «βουργησέους», τούς κατοίκους τοῦ μπούρκου, ὅρος πού τελικά ἔφθασε νά σημαίνει τούς ἀστούς.

Ἡ πρώτη ἀντίδραση κατά τῶν ξένων τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων προῆλθε ἀπό τήν πρώτη μεγάλη ἐγκατάσταση προσφύγων, ἰδίως Κωνσταντινοπολιτῶν, μετά τήν ἅλωση τοῦ 1204. Τό γεγονός ὅτι τό 1319 οἱ καστρηνοί πέτυχαν νά μήν πωλοῦν τά κτήματά τους σέ ξένους, δείχνει ὅτι ἡ κοινωνία τῶν Ἰωαννίνων συνέχιζε νά εἶναι ἐπιφυλακτική ἀπέναντι σ' αὐτούς. Ἀπό τίς ἐξαιρούμενες δυό ὁμάδες, τούς στρατιῶτες καί τούς τοπικούς ἄρχοντες, δηλαδή αὐτούς πού εἶχαν ἔρθει στά Γιάννενα, στρατολογημένοι ἀπό τίς ἀρχές, καί τούς ἄρχοντες πού ζοῦσαν στά χωριά ὅπου καί τά κτήματα τῶν Γιαννιωτῶν, ἐξάγουμε ἔμμεσα τό συμπέρασμα ὅτι δέν ὑπῆρχαν μέσα στά Γιάννενα νέοι ἀνένταχτοι ἄρχοντες (δέν εἶχαν ἀρχίσει ἀκόμη οἱ καταστροφικές ἀλβανικές ἐπιδρομές τῶν ἑπόμενων δεκαετιῶν) καί ὅτι οἱ παλιοί ἄρχοντες Κωνσταντινοπολίτες εἶχαν ἤδη ἐνταχθεῖ στή γιαννιώτικη κοινωνία. Τά πράγματα ἀλλάζουν ἀπό τά μέσα τοῦ 14ου αἰ., ὅταν ἄρχοντες ἀπό τή Βαγενητία ἐγκαθίστανται στά Γιάννενα καί ἀποτελοῦν ξεχωριστή ὁμάδα (ἄν καί μερικοί εἶναι μεγάλοι ἄρχοντες) ἀλλά, καθώς φαίνεται, εἶχαν λόγο στή διοίκηση (π.χ. ὅταν συναποφασίζουν νά καλέσουν τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, πράγμα πού πρέπει νά συγκριθεῖ μέ τήν ἄρνηση τῶν καστρηνῶν Γιαννιωτῶν γιά συμμετοχή τῶν ξένων σέ οἰκονομικῆς φύσεως θέματα).

Ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου καί τῶν διαδόχων του ἀναδεικνύονται νέοι ἄρχο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ντες (διοικητικοί, κυρίως, ἄρχοντες ἀπό τήν πλευρά τῶν Σέρβων καί λιγότερο τῶν Φράγκων, πού ἔρχονταν μαζί μέ τούς ἡγεμόνες). Στήν περίοδο διακυβέρνησης τοῦ Θωμᾶ, οἱ τριβές καί ὁ ἀνταγωνισμός μέ τούς μεγάλους Γιαννιῶτες ἄρχοντες, ἀλλά καί μέ τήν Ἐκκλησία, ἐφθασαν σέ ὀξύτατο σημεῖο. Ὁ Θωμᾶς χρησιμοποιεῖ στή διοίκηση ξένους ἄρχοντες, Σέρβους, Ἕλληνες (π.χ. ἀπό τή Βαγενητία) καί ἀπό ἄλλες περιοχές, σέ ἀντίβαρο πρός τούς ντόπιους, πού ἀποτελοῦσαν τό «κατεστημένο», πού ἤθελε ὁ Θωμᾶς νά χτυπήσει. Ἐπί Ἰζαοῦ, ἐπῆλθε συμβιβασμός (πού δέν μπόρεσε νά κλονίσει ἡ προσπάθεια ἐπαναφορᾶς τῆς προηγούμενης κατάστασης ἐπί Εὐδοκίας) καί ἐπί Καρόλου Τόκκου ἡ τελευταία συγχώνευση, μέ μεσολάβηση τοῦ Σίμωνα Στρατηγόπουλου καί τῆς οἰκογένειάς του. Ὡς τό τέλος, ἡ κατάσταση εἶχε ἐξομαλυνθεῖ. Εἶχε ἐπέλθει, σταδιακά, ἡ ἔνταξη ὅλων τῶν ἀρχόντων στή γιαννιώτικη κοινωνία. Ἔτσι, οὐσιαστικά, οἱ Γιαννιῶτες ἄρχοντες, μέσα στούς ὁποίους εἶχαν βρεθεῖ πολύ σύντομα καί οἱ παλιές κωνσταντινοπολίτικες οἰκογένειες, δέν ἀπειλήθηκαν παρά μόνο μιά φορά, ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου, κατόρθωσαν ὅμως καί τότε νά ἐπιβιώσουν καί νά ὑπερισχύσουν. Γιά νά πετύχουν ὅμως αὐτό, ἀναγκάσθηκαν νά κάνουν ὑποχωρήσεις· δέν ἦρθαν σέ μετωπική σύγκρουση μέ τούς ξένους, ἰδιαίτερα τό σερβικό στοιχεῖο, πού παρέμεινε στή θέση του, γιατί θά εἶχε κόστος. Ἔτσι, στό ἑξῆς ἦταν ἀναμενόμενο ἡ ἔνταξη τῶν ξένων νά γίνεται μέ γρηγορότερο ρυθμό. Σημαντικό ρόλο στήν ἐξομάλυνση ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ ἔπαιξε ἡ σύζυγός του Μαρία, πού, σημειωτέον, στηρίχτηκε καί στούς Γιαννιῶτες μεγάλους ἄρχοντες καί τήν Ἐκκλησία (ἄρα στό φιλικό πρός τήν Κωνσταντινούπολη στοιχεῖο) ἀλλά καί στούς ἐκτός Ἰωαννίνων Σέρβους (τήν οἰκογένειά της στά Τρίκαλα). Γιά νά ἐκτιμήσουμε τήν προσφορά της, πρέπει νά τή συγκρίνουμε μέ τήν τελευταία σύζυγο τοῦ Ἰζαοῦ, τή Σερβίδα Εὐδοκία, πού παρά λίγο νά τά τινάξει ὅλα στόν ἀέρα.

Οἱ πιό ξακουστές οἰκογένειες στά Γιάννενα, προφανῶς ἠπειρωτικά παρακλάδια κωνσταντινοπολίτικων οἰκογενειῶν ἦταν οἱ Φιλανθρωπηνοί καί Στρατηγόπουλοι, γνωστές ἀπό τίς ὁμώνυμες μονές τῆς νήσου. Σ' αὐτές τίς δυό ἴσως πρέπει νά προσθέσουμε καί τήν οἰκογένεια Βατάτζη. Ἀπό τίς ὑπόλοιπες οἰκογένειες (Ἀψαρᾶ, Ἀμιραλῆ, Καντακουζηνοῦ, Καψοκαβάδη), πού συναντῶνται στά Γιάννενα, γνωστότερη εἶναι ἐκείνη τῶν Ἀψαράδων, πού, καθώς φαίνεται, προερχόταν ἀπό τήν Κέρκυρα ἤ Δυρ. Ἤπειρο καί μάλιστα τή Θεσπρωτία καί συνδέεται μέ τήν ἵδρυση μοναστικῶν ἱδρυμάτων, ἐπί τουρκοκρατίας. Γιά Καντακουζηνούς δέν ξέρουμε τίποτε περισσότερο ἀπό τήν ὕπαρξη ἑνός μέλους τους στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. καί δέν μποροῦμε νά κάνουμε ὑποθέσεις. Ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, οἱ οἰκογένειες αὐτές ἐπηρέασαν τά πολιτικά (ὡς ἕνα σημεῖο καί τά ἐκκλησιαστικά πράγματα) σέ διαφορετικές περιόδους. Οἱ Φιλανθρωπηνοί, ἐπειδή συναντῶνται νά ἔχουν ἀξιώματα μετά τήν δεύτερη ἄφιξη τῶν Βυζαντινῶν, φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ οἰκογένεια πού ἐπικρατοῦσε ὡς τόν ἐρχομό τοῦ

Θωμᾶ, ἴσως ἀμέσως μετά τό 1318, εὐνοημένη ἀπό τά προνόμια πού ἔδωσε ἕνας ἄλλος Φιλανθρωπηνός, ὁ Συργιάννης Παλαιολόγος. Καί μόνο πού ἕνα ἀπό τά μέλη της ἦταν ὑποψήφιος τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἰωαννίνων δείχνει ὅτι εἶχαν πολύ καλές σχέσεις μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Οἱ Ἀψαράδες, ἤ τουλάχιστο ἕνα τμῆμα ἀπ' αὐτούς, διοικοῦσαν ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου, ὅταν ὁ Σέρβος δυνάστης διάλεξε γιά κύριο σύμβουλό του γόνο τῆς μεγαλύτερης, καθώς φαίνεται, ἀπό τίς ξένες οἰκογένειες, σέ ἀντίβαρο τῶν γιαννιώτικων μεγάλων οἰκογενειῶν. Τέλος οἱ Στρατηγόπουλοι καθοδηγοῦσαν τόν πληθυσμό, τίς τελευταῖες δεκαετίες, καί ὁ σπουδαιότερος γόνος, ὁ Σίμων Στρατηγόπουλος, κατόρθωσε νά συμβιβάσει ὅλες τίς τάσεις (ὁ γαμπρός του ἦταν Σέρβος) καί νά κρατήσει σταθερά τήν κατάσταση μέσα στή χώρα, ὡς κεφαλή της (καπετάνιος), μέχρι τήν ἄφιξη τῶν Τούρκων. Οἱ οἰκογένειες αὐτές δεσπόζουν στόν κοινωνικό βίο τῆς πόλης καί μετά τό 1430, οὐσιαστικά ὥς τό 1611, πού διώχτηκαν οἱ Ἕλληνες ἀπό τό κάστρο.

Τά Γιάννενα, σχεδόν ἡμιαυτόνομη πόλη, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ., ἐξελίχθηκε σέ ἕδρα μικροῦ δεσποτάτου. «Αὐθέντης» στήν πόλη καί τήν ἐπικράτεια τοῦ δεσποτάτου ἦταν ὁ δεσπότης, σέ συνεργασία πάντα μέ τούς ἄρχοντες, ὁ ὁποῖος διόριζε τούς ἀρχηγούς τοῦ στρατεύματος καί τῆς φρουρᾶς, συγκαλοῦσε τή βουλή, εἶχε μεγάλο μέρος τῆς στοιχειώδους πρόνοιας στά χέρια του, σέ συνεργασία μέ τή «βασίλισσα» σύζυγό του, καθώς καί τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητας. Τήν ἐποχή πού τά Γιάννενα ἀποτελοῦσαν τμῆμα τοῦ Βυζαντίου, τή θέση τοῦ δεσπότη εἶχε Βυζαντινός διοικητής (κεφαλή), ἐνῶ τίς τελευταῖες δεκαετίες πού καί ἡ Ἄρτα ἦταν στήν ἴδια ἐπικράτεια, μετεῖχαν τῆς διοικήσεως καί οἱ δύο πόλεις, ἄν καί ἡ θέση τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου συγκεντρώνονταν καί τά στρατεύματα, ἦταν ἐνισχυμένη.

Στά μεσοδιαστήματα πού δέν ὑπῆρξε δεσπότης, ἡ ἐξουσία περιερχόταν στή χήρα «βασίλισσα», πού βιαζόταν νά βρεῖ σύζυγο, γιά νά ὁμαλοποιηθεῖ ἡ κατάσταση. Σέ περίπτωση πού δέν ὑπῆρξε βασίλισσα, οἱ ἄρχοντες κυβερνοῦσαν μόνοι τους καί πάλι ὥς ὅτου βρεθεῖ ἡγεμόνας. Ἡ συνέλευση τῶν ἀρχόντων γινόταν στή μητρόπολη, ὅπου τούς καλοῦσε ὁ καπετάνιος. Ἐκεῖ γίνονταν καί ἐπίσημες τελετές. Συνέλευση ἀρχόντων συγκαλοῦσε καί ὁ δεσπότης στό παλάτι. Θά ἦταν προφανῶς εὐρύτερη τῆς βουλῆς, ἀλλά θά ἐκαλοῦντο μόνο οἱ μεγαλύτεροι ἄρχοντες. Μερικές φορές, οἱ ἄρχοντες ἔπαιρναν πρωτοβουλία καί ἔστελναν ἀντιπροσωπία τους στό παλάτι, γιά φλέγοντα ζητήματα.

Στή βουλή, ὅπως τή γνωρίζουμε ἐπί Ἰζαοῦ, λάβαιναν μέρος οἱ πιό εὐγενεῖς καί συνετοί ἀπό τούς ἄρχοντες, καθώς καί ὁ μητροπολίτης. Φαίνεται πώς ὁ καπετάνιος ἦταν πρῶτος τῇ τάξει. Τή βουλή καλοῦσε ὁ δεσπότης ἤ ὁ ἀντικαταστάτης του (π.χ. ἡ βασίλισσα) καί συνεζητοῦντο θέματα μεγάλης σπουδαιότητας, ὅπως ἡ κήρυξη πολέμου. Ἐπί Θωμᾶ, πού ἡ ἐξουσία ἦταν πιό συγκεντρωτική, ἡ βουλή πρέπει νά ἦταν ὀλιγομελής ἤ νά μήν ὑπῆρχε βουλή· ἴσως μόνο οἱ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τρεῖς ἄρχοντες πού μνημονεύει τό Χρονικό, μέ πρῶτον τόν πρωτοβεστιάριο Μιχαήλ Ἀψαρά. Ἐπί Ἰζαοῦ καί Καρόλου Τόκκου, ἡ σύνθεσή της εἶναι ἀσφαλῶς πλατύτερη, ἀλλά δέν πρέπει νά ὑπῆρξαν ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ.

Τήν περίοδο τῆς βυζαντινῆς παρουσίας, τόν 14ο αἰ., διοικοῦσε στά Γιάννενα ὁ «κεφαλατικεύων» ἤ «κεφαλή», ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἡ ἐξουσία του περιοριζόταν ὅμως ἀπό τούς ὅρους πού εἶχαν ἐξασφαλίσει οἱ Γιαννιῶτες στό χρυσόβουλλο τοῦ 1319. Ὁ πολιτικός διοικητής τῆς πόλης, ὑπό τήν ἐξουσία τῆς «κεφαλῆς», ἦταν ὁ προκαθήμενος, προφανῶς ἀντίστοιχο ἀξίωμα μέ ἐκεῖνο τοῦ «καπετάνιου», τήν κεφαλή δηλαδή τῆς χώρας, τῶν κατοίκων δηλαδή τῆς πόλης (καί ὄχι ὅλου τοῦ κάστρου ἤ πολύ περισσότερο τοῦ δεσποτάτου). Σέ περίπτωση πού δέν ὑπῆρχε κεφαλή, δεσπότης ἤ βασίλισσα, στήν οὐσία κυβερνοῦσε ὁ καπετάνιος, σέ συνεργασία, βέβαια, μέ τούς ἄρχοντες, ἀλλά σέ δύσκολες στιγμές, καί μέ τόν λαό. Πράγματι, Ἐκκλησια τοῦ δήμου συνεκαλεῖτο (ἔξω ἀπό τή μητρόπολη ἤ στήν πλατεία) μόνο σέ περίπτωση ἀνάγκης (π.χ. πολιορκίας) ἤ ὅταν ἐπρόκειτο νά ἐνισχυθεῖ ἡ θέση τῶν ἀρχόντων καί τῶν ἰθινόντων. Σέ περίοδο ταραχῶν, τά πράγματα δέν ἐφθασαν ποτέ στά ἄκρα, δεδομένου ὅτι σέ τέτοιες στιγμές ὁ λαός συνήθως κατευθυνόταν ἀπό τούς ἄρχοντες, μέ βάση τήν ἀρχή, ὁ καθένας νά παραμένει στή θέση ὅπου βρίσκεται, ἀρχή πού δέν ἀμφεσβητεῖτο εὔκολα.

Ὅπως φαίνεται ἀπό τό χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, στά Γιάννενα ὑπῆρχαν καί οἱ δυό μορφές δικαιοσύνης, ἡ κοσμική καί ἡ ἐκκλησιαστική. Οἱ Γιαννιῶτες ἐξασφάλισαν τήν ὕπαρξη τοπικοῦ δικαστηρίου στήν πόλη τους, μέ εὐεργετικά γι' αὐτούς ἀποτελέσματα, μολονότι ἡ ἀντικειμενικότητά του πρέπει νά ἐπηρεαζόταν ἀπό τή συμμετοχή σ' αὐτό τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ αὐτοκράτορα, τῆς «κεφαλῆς» τῆς πόλης. Ἡ κρίση γινόταν βάσει τῶν νόμων καί τῶν συνηθειῶν. Ἀπό τούς ἱεράρχες Ἰωάννη Ἀπόκαυκο καί Δημήτριο Χωματηνό ἔχουμε εἰδήσεις κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ., καί γιά τό τοπικό ἐκκλησιαστικό δικαστήριο τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων, ὅπου ἐνέπιπταν οἱ δικαστικές ὑποθέσεις τῆς περιοχῆς. Οἱ δυσκολότερες ὑποθέσεις πάντως στέλνονταν ἀπό τόν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων στό Συνοδικό δικαστήριο τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου, ὅπου ἐνέπιπτε ἡ περιοχή Ἰωαννίνων, ἀλλά καί στόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχριδος Δημήτριο Χωματηνό, κατόπιν συνεννοήσεως, πού ἦταν, καθώς φαίνεται, τό ἀνώτερο ἀπ' ὅλα. Ὅμως, ἡ κοινωνία, τουλάχιστο ἔξω ἀπό τά Γιάννενα, ἦταν ἐπιρρεπής καί σέ ἄλλου εἴδους κρίσεων, ὅπως ἡ θεοδικία, πού διεξήγαγε μάλιστα τοπικός ἄρχοντας (οἱ ἄρχοντες συμμετεῖχαν στήν ἀπόδοση δικαιοσύνης), πράγμα πού προκαλεῖ τήν ἀμηχανία τῶν ἱεραρχῶν, ἀφοῦ τήν καταδικάζοιν, ἀλλά συγχρόνως ἀδινατοῦν νά δώσοιν σαφῆ ἀπάντηση γιά τέτοιου εἴδους κρίσεις.

Ὁ ρόλος τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων, ἀμέσως μετά τήν ἵδρυση τῆς μητρόπολης καί τήν παροχή τῶν μεγάλων προνομίων, ἦταν ἐνισχυμένος. Ἀπό τήν

πατριαρχική πράξη τοῦ 1337-38, βάσει τῆς ὁποίας τιμωροῦνταν ὅλοι οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων μέ ἐπιτίμια (μετά τήν προσχώρησή τους στούς Ὀρσίνι), γιά τήν ἐφαρμογή τῶν ὁποίων ἦταν ὑπεύθυνος ὁ μητροπολίτης, συμπεραίνουμε ὅτι τοῦτος ἦταν ὁ σταθερότερος παράγων στήν πόλη πρός ὄφελος τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καί ἡ θέση του ἐνισχυόταν, ἀφοῦ ὅλοι ἐξαρτῶνταν ἀπ' αὐτόν· ἀκόμη καί ἐκεῖνοι πού ἔδειχναν πίστη στήν Κωνσταντινούπολη. Ἔμμεσα, ἐξάγεται τό συμπέρασμα ὅτι σέ περίπτωση ἀπιστίας πρός τόν αὐτοκράτορα, ὅταν ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντικωνσταντινοπολίτικη μερίδα, ὁ μητροπολίτης δέν μποροῦσε νά σταθεῖ στά Γιάννενα. Ἔτσι ἔγινε ἐπί Ὀρσίνι καί κυρίως ἐπί Θωμᾶ Πρελούμπου, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τόν μητροπολίτη ὡς «τοποτηρητή» τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Πράγματι, ὁ βίος τῆς μητρόπολης Ἰωαννίνων ἀπό τή στιγμή τῆς ἱδρύσεώς της ὡς τήν ἄφιξη τοῦ Ἰζαοῦ δέν ἦταν ὁμαλός.

Οἱ καστρηνοί τῶν Ἰωαννίνων δέν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά συμμετέχουν σέ ἐκστρατεία ἔξω ἀπό τήν πόλη τους, σέ μεταγενέστερες πηγές ὅμως μνημονεύονται ἄρχοντες, ἀπό τά Γιάννενα, νά λαμβάνουν μέρος σέ μάχες. Τή μάχιμη δύναμη ἀποτελοῦσαν, ὅπως καί ἀλλοῦ, οἱ «στρατιῶτες» (καταταγμένοι σέ «ἀλλάγια»), οἱ ὁποῖοι εἶχαν τήν «οἰκονομία» τους (*ποσότης, πρόνοια*)· τούς εἶχαν δηλαδή παραχωρηθεῖ γαῖες πού καλλιεργοῦσαν πάροικοι. Ἔτσι διέφεραν ἀπό τούς παλιούς στρατιῶτες μικρῆς ἰδιοκτησίας, πού συναντοῦμε κυρίως στή μέση βυζαντινή περίοδο. Στίς πηγές μνημονεύονται ἐπίσης μισθοφόροι ἀπό τά Γιάννενα, ὅπως καί ἀπό τό ὑπόλοιπο δεσποτάτο, τή Βλαχία (Θεσσαλία) καί τήν Ἀλβανία. Οἱ σκληρότεροι ἀπό τούς μισθοφόρους ἦταν οἱ «ρυμπαραῖοι» (ρυμπαρικά), ἄνθρωποι ἀμφίβολης προέλευσης, μᾶλλον μή μόνιμοι, πού εἶχαν ὡς σκοπό κυρίως τή λεηλασία καί αἰχμαλωσία. Ὁ στρατός δέν πρέπει νά ἦταν μεγάλος, ἀλλά αὐξανόταν, ὅταν γίνονταν ἐκστρατεῖες, ἀπό στρατιῶτες ἄλλων κάστρων καί ἀπό συμμαχικές δυνάμεις, ἑλληνικές καί ἀλβανικές. Σέ στιγμές ἀπειλῆς γιά τήν ἴδια τήν πόλη, ὁ στρατός αὐξανόταν, ἐπίσης, μέ συμμετοχή τῶν μάχιμων πολιτῶν, ἕνα εἶδος περιστασιακοῦ στρατοῦ. Ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ, στίς περιόδους τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας τοῦ 14ου αἰ., ἦταν ὁ κεφαλατικεύων. Ἐπί Καρόλου Τόκκου, ἀρχηγός τοῦ στρατοῦ τοῦ δεσποτάτου, ὑπό τόν δεσπότη, ἦταν ὁ μέγας κοντόσταυλος, ἐνῶ ὁ πρωτοστράτορας πρέπει νά διοικοῦσε μόνο τό στρατό τῶν Ἰωαννίνων.

Ὑπεύθυνοι γιά τή φύλαξη τοῦ κάστρου (ἀποβίγλιση), μέ ἐξαίρεση τίς στιγμές μεγάλου κινδύνου, δέν ἦταν οἱ Γιαννιῶτες, ἀλλά ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἀναλάβει ἀπό πρίν τό ἔργο. Στή φρούρηση ἑνός κάστρου, ὡς πιό ταπεινωτικό ἔργο, δέ συμμετεῖχαν οἱ «στρατιῶτες» ἀλλά εἰδικοί φρουροί, πού ἀνῆκαν σέ κατώτερα στρώματα τῆς κοινωνικῆς-οἰκονομικῆς ἱεραρχίας. Εἶναι πολύ πιθανό ἡ φρουρά νά ἀποτελεῖτο ἀπό τοξότες (εἴτε ἦταν *τσάκονες* εἴτε στρατολογοῦνταν περιοδικά ἀπό τήν περιοχή), δέν ἀποκλείεται ὅμως νά ἀποτελεῖτο ἀπό *Βαράγγους*, ἕνα σῶμα ἀπό τούς ὁποίους γνωρίζουμε, σύμφωνα μέ τόν Ἀπόκαυκο,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὅτι ἔδρευε στά Γιάννενα, ὑπό πρμμηκύριο. Οἱ Βάραγγοι (ὅπως καί οἱ τσάκωνες) ἐπιτελοῦσαν καί ἀστυνομικά καθήκοντα. Ὅσοι ἀπό τούς κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων συλλαμβάνονταν, κλείνονταν στή «φρουρά» ἤ «φυλακή» ἤ «εἰρκτή». Ἐπί Θωμᾶ οἱ πιό ἐπικίνδυνοι ἀντίπαλοι κλείνονταν στό «κλωβίον», χῶρο στενότερο καί χειρότερο ἀπό κάθε ἄλλη φυλακή. Ὅταν οἱ φυλακισμένοι πλήθαιναν φτιάχνονταν πρόχειρες κατασκευές (*παλιοιφή*).

Οἱ Γιαννιῶτες κατόρθωσαν νά λάβουν μεγάλα προνόμια ἀπό τό Βυζαντινό αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄. Ἦσαν ὄχι μόνο *ἀναπαίτητοι*, εἶχαν δηλαδή πλήρη ἀτέλεια (*ἀνενοχλησία, ἐλευθερία, ἐξκουσεία*), ἀλλά καί *ἀναπόγραφοι*, κάτι πολύ σπάνιο. Τά ξεχωριστά προνόμια τά πῆραν ἀπό τόν πιγκέρνη Σιργιάννη Παλαιολόγο (καί ἐπικυρώθηκαν στήν συνέχεια ἀπό τόν Ἀνδρόνικο Β΄), ὅπως φαίνεται, μέσα ἀπό τίς συγκεκριμένες φοροαπαλλαγές καί ἄλλου εἴδους παραχωρήσεις, ὡς ἀντάλλαγμα γιά τήν προσχώρησή τους στόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα. Ἡ ὁλοένα αὐξανόμενη σπουδαιότητα τῶν Ἰωαννίνων ἦταν ὁ λόγος τῆς παραχώρησης τῶν προνομίων αὐτῶν πού κάλυπταν μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης καί κυρίως τούς ἄρχοντες, μέ πρώτους τίς γνωστότερες ἀρχοντικές οἰκογένειες. Ὁ πιό εἰνοημένος ἀπ' ὅλους ἦταν βέβαια ἡ τοπική Ἐκκλησία, πού κατεῖχε κτήματα, ἰχθυοτροφεῖα, ὁλόκληρα μοναστήρια, ἤ μετόχια (μέ τά κτήματά τους καί τούς παροίκους της, ἀνάμεσα στούς ὁποίους συναντᾶμε Βλάχους καί Ἰουδαίους), καθώς καί μύλους, τούς πόρους ἀπό τήν ἐτήσια πανήγυρη τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ κ.λπ. Σέ μιά κοινωνία μέ προνόμια ὑπῆρχε συνεχής ζήτηση παροίκων. Δίπλα στούς παροίκους ὑπῆρχαν καί οἱ *ἄτεχνοι καθώς καί οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι*, προφανῶς οἱ λεγόμενοι καί *ἀκτήμονες ἤ προσκαθήμενοι ἐλεύθεροι*, πού βρίσκονταν σέ χειρότερη μοίρα ἀπό τούς παροίκους.

Ὅπως φαίνεται ἀπό τά μνημονευόμενα στίς πηγές προϊόντα, στά Γιάννενα καί τήν γύρω περιοχή, ἡ γεωργία καί κτηνοτροφία ἀπασχολοῦσαν τούς περισσότερους κατοίκους. Σημαντικό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νά ἀπασχολοῦσε καί ἡ ἁλιεία στίς ἐκεῖ λίμνες καί τά βιβάρια, ἀλλά καί τό ἐμπόριο, πού ἦταν ἀρκετά ἀναπτυγμένο στήν πόλη, μολονότι βρισκόταν πάντα στή σκιά τῆς Ἄρτας καί εἰσαγωγές καί ἐξαγωγές γίνονταν κυρίως μέσα ἀπό τά λιμάνια της. Ὑπῆρχαν Γιαννιῶτες πού ἐμπορεύονταν ἐκτός Ἰωαννίνων, ὅπως στόν Αὐλώνα, καί ἐξασφαλίσθηκαν πρός συμφέρον τους (ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη), γιά ἀπαλλαγή ἀπό τό κομμέρκιο σ' ὁλόκληρη τή Βυζαντινή αὐτοκρατορία. Παρ' ὅλα αὐτά δέν ἀνεδείχθη στήν πόλη μέση τάξη εὔρωστη καί αὐτονομημένη. Ἡ ἀριστοκρατεία ἐπικρατοῦσε παντοῦ ἀσφυκτικά (ὅπως γινόταν καί στίς ἄλλες βυζαντινές πόλεις, ἀκόμη καί στή Μονεμβασία), μέ ἀσχημα ἀποτελέσματα γιά τό ἴδιο τό κράτος, ἀφοῦ δέν ὑπῆρξε τρόπος νά ἀντιμετωπισθεῖ ἡ αὐξανόμενη οἰκονομική διείσδυση τῶν πόλεων τῆς Δύσης, μετά τόν παραγκωνισμό τῆς μέσης τάξης.

Τά Γιάννενα δέν ἦταν ἀπό ἐμπορικῆς πλευρᾶς ἀδιάφορα γιά τούς Βενετούς,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐνῶ συχνή ἦταν στήν πόλη καί ἡ παρουσία Ραγουζαίων ἐμπόρων, σέ στενή πάντα σχέση μέ τήν Ἄρτα. Τό κυριότερο νόμισμα πού κυκλοφοροῦσε στήν πόλη ἦταν τό βυζαντινό ὑπέρπυρο, πού μνημονεύεται σέ πηγή ὡς *τρικέφαλον*.

Ἡ βιοτεχνία πρέπει νά ἀπασχολοῦσε πολλούς ἀπό τούς κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων. Ὅπως καί σέ ἄλλες μεσαιωνικές πόλεις, οἱ τεχνίτες δέν διακρίνονται ἀπό τούς καλλιτέχνες, καί τίθενται σέ ξεχωριστή μοίρα ἀπό τούς *ἄτεχνους* (ἀνειδίκευτοι χειρώνακτες). Στήν περιοχή ἐκτός ἀπό τούς μύλους, πρέπει νά ὑπῆρχαν καί ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας δερμάτων, γιά διάφορες χρήσεις (π.χ. γοῦνες), καθώς καί ἐργαστήρια ὑφασμάτων, μερικά ἀπό τά ὁποῖα παρήγαγαν χρυσοκέντητα, ἐξαιρετικῆς τέχνης. Βάσει διαφόρων ἀντικειμένων πού σώθηκαν ὥς σήμερα ἤ μνημονεύονται στίς πηγές, φαίνεται ὄχι μόνο ἀνάπτυξη τῆς ἀργυροχοΐας καί χρυσοχοΐας, ἡ ὁποία ποτέ δέ σταμάτησε ὡς σήμερα, ἀλλά καί τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, πού ἀκολούθησε δικό της τεχνοτροπικό δρόμο (ὅπως καί ἡ ἀρχιτεκτονική) καί ἔδωσε πολύ ὡραῖες φορητές εἰκόνες. Στά Γιάννενα τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου, ὑπῆρχε ποικιλία ἐπαγγελμάτων, τά περισσότερα ὅμως γίνονται ἔμμεσα φανερά ἀπό τά γραφόμενα στίς πηγές.

Ὕστερα ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε, ὡς ἐδῶ, θά μπορούσαμε νά σταθοῦμε ἰδιαίτερα στήν κοινωνική ὀργάνωση τῆς ὑστεροβυζαντινῆς πόλης καί ὡς τελικό συμπέρασμα νά προβάλλουμε τή διαπίστωση ὅτι οἱ ἰθύνοντες στά Γιάννενα ἔδειχναν μεγάλη προσαρμοστικότητα στίς διάφορες περιστάσεις, πού ἐπέτρεψε νά περάσει ἡ πόλη τίς δυσκολίες καί νά διατηρηθεῖ ἀνέπαφη ὡς τήν παράδοση τό 1430 στούς Τούρκους. Ἔτσι οἱ ἄρχοντες πού ἔφθαναν κατά κύματα στά Γιάννενα, λόγω ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν ἤ καταλήψεων, ἐντάσσονταν στήν κοινωνία τῶν Ἰωαννίνων (ἡ ὁποία τελικά ἀπεδείχθη δεκτική σέ κάθε ξένο στοιχεῖο) μέ κάποια, βέβαια, δυσκολία. Ὑπῆρξε ἕνα χρονικό διάστημα μή πλήρους ἀποδοχῆς καί προσαρμοστικότητας πού μπορεῖ νά ἔφερε ἀντιθέσεις καί τριβές, ἀλλά τά προβλήματα ξεπερνιόνταν, ὡς τήν ἐποχή τοῦ Καρόλου Τόκκου, ὁπότε ἐπῆλθε ὁ τελευταῖος καί πλήρης συμβιβασμός καί ἰσορροπία. Τά Γιάννενα ἀποδείχτηκαν ἕνα χωνευτήρι. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ πολιτική τῶν δεσποτῶν, ἰδίως μετά τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο, κυρίως μέσω συνοικεσίων, ἀπέβλεπε, ἐσωτερικά, σέ σταθεροποίηση, συμβιβάζοντας ὅλες τίς φιλοδοξίες, ἰδιαίτερα τῶν Σέρβων, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία, ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο καί ὕστερα, ἦταν πάντα ἰσχυρή, καί ἐξωτερικά, σέ ἐπιτυχή ἀντιμετώπιση ἤ ἀπομάκρυνση τῶν ἐχθρικῶν, ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλά καί τή διατήρηση τῶν ἰσορροπιῶν ἀνάμεσα στίς διάφορες δυνάμεις· τό Βυζάντιο, τά ἀλβανικά κρατίδια, τούς Δυτικούς καί τελευταῖα τούς Τούρκους. Ἀπό τό ἀποτέλεσμα, ἄν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ πολύ ἄσχημες συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν, τήν ἐποχή τοῦ 14ου καί 15ου αἰ., μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ πολιτική αὐτή, πολιτική ἰσορροπιῶν καί λεπτῶν, θά λέγαμε, χειρισμῶν, ἦταν ἀπόλυτα ἐπιτυχημένη, ἀπό τήν ὁποία μάλι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στα εἶναι δυνατό νά ἀντληθοῦν διδάγματα καί γιά τό μέλλον, ἀφοῦ μέσω αὐτῆς τῆς πολιτικῆς κατόρθωσαν τά Γιάννενα νά μείνουν ἀνέπαφα καί ἑλληνικά ὡς τό τέλος.

Στενά συνδεδεμένες μέ τά παραπάνω εἶναι οἱ σχέσεις τῶν γιαννιώτικων μεγάλων οἰκογενειῶν μέ τήν Κωνσταντινούπολη καί μέ τόν ἑκάστοτε ἡγεμόνα τῆς πόλης. Φαίνεται πώς ὁ ἀγώνας τοῦ Θωμᾶ κατά τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν σήμαινε καί ἀγώνα ἐναντίον πιθανῆς ἐξαρτήσεως ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, πράγμα πού συμβάδιζε μέ τήν ἀρνητική του στάση ἔναντι τῆς μητρόπολης Ἰωαννίνων. Κάτι τέτοιο πρέπει νά συνέβαινε καί προηγουμένως, ἐπί Ἰωάννη Ὀρσίνι. Ἡ κάποια προσέγγιση τοῦ Θωμᾶ μέ τούς Βυζαντινούς στό τέλος, πρέπει νά ὀφείλεται καί στό γεγονός ὅτι ὁ κίνδυνος ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη εἶχε περάσει. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ σχέσεις τοῦ Ἰζαοῦ καί τοῦ Καρόλου Τόκκου μέ τό Βυζάντιο δέν μπορεῖ νά ἦταν παρά ἰδιαίτερα καλές, γιατί τώρα ἐκεῖνοι πού ἀπειλοῦσαν τό δεσποτάτο δέν ἦταν οἱ Βυζαντινοί ἀλλά οἱ Τοῦρκοι. Οἱ θετικές αὐτές σχέσεις βοήθησαν σημαντικά στήν ἐξομάλυνση τῆς κατάστασης στά Γιάννενα. Ἀπό τήν πρώτη στιγμή οἱ δυό τελευταῖοι ἡγεμόνες στήν πόλη στηρίχτηκαν στούς Γιαννιῶτες ἄρχοντες καί στή μητρόπολη, προχώρησαν ὅμως, ἰδίως ὁ Ἰζαού, μέ σύνεση καί διπλωματικότητα, μή ἀπομονώνοντας τό ξένο, κυρίως σερβικό στοιχεῖο, πράγμα πού ἦταν πολύ σημαντικό, ἀφοῦ τό θέμα τῶν ξένων στά Γιάννενα, ἀλλά καί σέ ἄλλες, νομίζω, μεσαιωνικές πόλεις, ἦταν ἀπό τά πιό φλέγοντα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1) Ἡ περιγραφή τοῦ κάστρου ἀπό τόν Ἐβλι(γι)ά

Μολονότι εἶχαν περάσει δυόμισι περίπου αἰῶνες ἀπό τήν τουρκική κατάκτηση, ὅταν ὁ Ἐβλιγιά Τσελεμπή ἔφθασε στά Γιάννενα, ὁ Τοῦρκος περιηγητής περιγράφει οὐσιαστικά τό βυζαντινό κάστρο, πράγμα πού παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί δέν ὑπάρχει ἄλλη τόσο ἐκτενής περιγραφή. Πράγματι, παρά τίς ἐπιδιορθώσεις πού πρέπει νά εἶχαν κάνει οἱ Τοῦρκοι, ὁ Τσελεμπή ἀναφέρει ὅτι τό κάστρο ἦταν «ἀρχαία κατασκευή», μέ μαυρισμένα τείχη, πού σέ μερικά σημεῖα εἶχαν γκρεμιστεῖ. Ἡ θέση του στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, ὅπου καί παρέμενε ἕνα φρούριο «χωρίς σκοπιμότητα», καί χωρίς τήν «ἀναγκαία φροντίδα», εἶναι ὁ κυριότερος λόγος πού οἱ Τοῦρκοι τό ἄφησαν σχεδόν ἀνέπαφο ἀπό τή βυζαντινή ἐποχή.

Τό κείμενο γιά τό κάστρο ἔχει ὡς ἑξῆς (μετάφρ. Κοκολάκη, *Ὁ Ἐβλιγιά*, σ. 324-5):

> Βρίσκεται πάνω σ' ἕνα ὀγκῶδες ὕψωμα στήν ὄχθη τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, πού ὀρθώνεται σάν γαλαξίας ὡς τά ὕψη τ' οὐρανοῦ, ἕνα κραταιό ὀχυρό, ἕνα ἀκλόνητο μετερίζι, ἕνας κολοσσός τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἕνα ὑπόδειγμα μεγαλοπρέπειας, ἕνα κάστρο κυκλώπειο μέ σχῆμα πεντα-
> 5 γωνικό, χτισμένο ἀπό πέτρα, μέ θέα ἀπρόσκοπτη ἀπ' ὅλες τίς πλευρές. Τό ὑπέροχο αὐτό φρούριο εἶναι χτισμένο μέ πέτρες στούς ἀπόκρημνους βράχους τῆς ἀκρολιμνιᾶς καί ἔχει —γιά νά περάσουμε στό *γύρο τῶν ὀχυρώσεων*— περιφέρεια τριῶν χιλιάδων βημάτων. Ἀποτελεῖ ἕνα κάστρο παντοδύναμο καί διαθέτει συνολικά δύο μεγάλες πύλες. Ἡ μεγάλη πύλη πού
> 10 ἀντικρύζει τό βαρόσι, τό ὁποῖο βρίσκεται πρός τά νότια, σκεπάζεται ἀπό χαμηλή καμάρα. Ἐνῶ οἱ πεζοί μπαινοβγαίνουν ἐλεύθερα, οἱ ἅμαξες ἤ οἱ καβαλάρηδες ἀλόγων καί μουλαριῶν δέ μποροῦν νά περάσουν· ὅσοι βρίσκονται καβάλα σέ ἄλογο ξεπεζεύουν πρῶτα καί ὕστερα περνοῦν τά ἄλογά τους ἀπό τή μεγάλη [πόρτα] τοῦ βαροσιοῦ — εἶναι χτισμένη ἔτσι ἀπό
> 15 τά χρόνια τά παλιά. Ὑπάρχει μία ἀκόμα ἐφεδρική πόρτα πού βλέπει κι αὐτή πρός τά νότια, χτισμένη στά ἀριστερά τῆς μεγάλης πόρτας πού ὁδηγεῖ στό βαρόσι. Ἀπό τή μυστική αὐτή πορτούλα κατεβαίνει κανείς στή λίμνη γιά νά πάρει νερό διά μέσου μιᾶς σκάλας μέ ἑκατό σκαλοπάτια σκαμ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μένα στό βράχο. Ἐκτός ἀπό τίς δυό αὐτές προαναφερόμενες πύλες ὑπάρχουν καί ἄλλες ὀκτώ μικρές θυρίδες ἀπ' ὅπου κατεβαίνουν μέ σκάλες στή λίμνη γιά νά πάροιν νερό. Ὅμως, ἔξω ἀπ' τό ἐσωτερικό φρούριο, ἀπό τή μεριά τῆς λίμνης δέν ὑπάρχουν ποιθενά στό κάστρο αὐτό μεγάλα ὀχυρωματικά τείχη, γιατί τά βράχια ὑψώνονται ἐδῶ ὡς τά ὕψη τοῦ οὐρανοῦ, ἑπομένως τείχη οὔτε ὑπάρχουν οὔτε χρειάζονται. Χαμηλότερα ὅμως πρός τή μεριά τοῦ βαροσιοῦ ὑπάρχουν δύο γερές σειρές τειχῶν μέ ὕψος σαράντα πῆχες καί πλάτος πέντε. Ἀλλά ἐπειδή πρόκειται γιά ἀρχαία κατασκευή, ὁρισμένα σημεῖα τους ἔχουν καταρρεύσει, καί τά μαυρισμένα τείχη ἔχουν θά 'λεγες μιά ὄψη σκυθρωπή, γιατί τό ἀπομονωμένο αὐτό προπύργιο πού ξέμεινε στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, στό κέντρο τῆς ἐπικράτειας τῆς ρούμελης, δέν ἀποτελεῖ παρά ἕνα φούριο δίχως σκοπιμότητα, μέ ἀποτέλεσμα νά στερεῖται τήν ἀναγκαία φροντίδα.

Αὐτό εἶναι τό μέγεθος καί ἡ διαμόρφωση τοῦ φρουρίου, πού στό ἐσωτερικό του περιλαμβάνει τέσσερεις σινολικά μουσουλμανικούς μαχαλάδες, ἀφοῦ ἄπιστοι δέν ὑπάρχουν καθόλου: Εἶναι ὁ Κάτω μαχαλάς, ὁ Μεσαῖος μαχαλάς καί ὁ μαχαλάς τοῦ Πασᾶ. Σινολικά ὑπάρχοιν ὀχτακόσια λαμπρά, λιθόκτιστα ἀρχοντικά σπίτια, μονόπατα καί δίπατα, δίχως κήπους, σκεπασμένα ὅλα μέ κόκκινα κεραμίδια. Εἶναι ὅλα ἐντυπωσιακά μεγάλα, κομψά, μέ λιθόκτιστες ἀψιδωτές πόρτες. Πάνω στά βράχια πού ὀρθώνονται ὡς τά ὕψη τοῦ οὐρανοῦ [ἀπό τίς τρεῖς μεριές] αὐτοῦ τοῦ φρουρίου βρίσκονται τρανές καί ἀριστοτεχνικές κατοικίες μέ θέα στή λίμνη, ἀπ' ὅπου βλέπει καντίς τόν κόσμο ὁλόκληρο. Εἶναι κάτι σπίτια ψηλά ὅσο φτάνει τό μάτι, χτισμένα ὅλα στό ἴδιο ὕψος καί μέγεθος, ἕνα σπουδαῖο ἀξιοθέατο. Μεταξύ τους εἶναι τό σεράι τοῦ Κοτζά Μουσταφά Πασά, τό Ἅμιο (;) Σεράι καί τό εὐρύχωρο [Πάσο] Σεράι. Ἐδῶ κι ἐκεῖ προβάλλοιν ἀνάμεσά τους οἱ κορυφές τῶν δέντρων. Ἀπό τό σεράι τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ ὡς τή μύτη τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου ἡ ἀπόσταση εἶναι διακόσια βήματα...

Τό ἐγκώμιο τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίοιν. Ἀπό τήν πλευρά τῆς γωνίας τοῦ βαροσιοῦ πρός τήν κατεύθυνση τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου ἡ ἀπόσταση εἶναι πεντακόσια βήματα...

Σχόλια πρόσθετα (βλ. καί σ. 75 κ.ἑ.)

στίχοι 1-5: Τά ὅσα ἐπαινετικά ἀναφέρει ὁ Ἐβλιγιά γιά τό φρούριο δείχνουν τή μεγάλη σημασία του, μολονότι ὁ Τοῦρκος περιηγητής εἶναι συχνά ὑπερβολικός. Κυκλώπεια ὀνομάζει καί ἄλλα φρούρια, ὅπως ἐκεῖνο τῆς Ἄρτας [Μ. Κοκολάκη, *Ὁ Ἐβλιγιά*, σ. 243], γιά τήν ὁποία ὅμως οἱ ἔπαινοί του εἶναι λιγότεροι.

στ. 13: Ἡ παρατήρησή του, γιά τή μεγάλη πύλη πού ἀντικρύζει τό βαρόσι καί σκεπάζεται ἀπό χαμηλή καμάρα, ὅτι «εἶναι χτισμένη ἔτσι ἀπό τά χρόνια τά παλιά», ἴσως σημαίνει ὅτι εἶχαν γίνει ἐπιδιορθώσεις στίς ἄλλες πύλες ἤ ἀκόμη καί στά τείχη. Ἡ πύλη αὐτή ἦταν σίγουρα βυζαντινή.

στ. 21-26: Ἡ μή ὕπαρξη μεγάλου τείχους ἀπό τήν πλευρά τῆς λίμνης φαίνεται πώς δικαιολογεῖ τήν κατάληψη τοῦ πάνω γουλᾶ ἀπό τούς Ἀλβανούς. Οἱ 40 πήχεις, ὡς ὕψος τοῦ χερσαίου τείχους, εἶναι πολλές.

στ. 34-36: Μισό καί περισσότερο αἰώνα μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ Διονυσίου, δέν ὑπῆρχαν Ἕλληνες στό κάστρο. Εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι οἱ ὀνομασίες *Κάτω* καί *Μεσαῖος* μαχαλάς (ὅπως καί ἡ συνοικία, βέβαια, τοῦ Πασᾶ) ὀφείλονται στήν μετά τό 1611 τουρκική παρουσία (βλ. παρακάτω, σ. 315 κ.έ.). Ὁ Ἐβλιγιά ὀνομάζει τρεῖς ἀπό τίς τέσσερις συνοικίες πού μνημονεύει. Ἴσως ἡ τέταρτη συνοικία εἶναι ἐκείνη πού μνημονεύει ὅτι εἶχε χτιστεῖ πάνω στά βράχια (στ. 34 κ.έ.), ὅπου βρίσκονταν οἱ ψηλότερες καί πλουσιότερες κατοικίες καί πού πρέπει προφανῶς νά τοποθετηθοῦν στό ΝΑ ὕψωμα, ὅπου τή βυζαντινή ἐποχή εἶχαν χτιστεῖ οἱ ναοί καί τά ὑπόλοιπα ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα.

στ. 36-38: Ἡ πληροφορία ὅτι τά σπίτια ἦταν πυκνά δομημένα (δίχως κήπους, μολονότι δέν ἔλειπαν τά δέντρα), ἀλλά ἀρχοντικά καί μεγάλα, ἀφήνει περιθώρια στήν ὑστεροβυζαντινή ἐποχή, κατά τήν ὁποία βρίσκονταν ὅλα τά σπίτια μέσα, πλούσιων καί φτωχῶν, αὐτά νά ἦταν πολύ περισσότερα. Τό ὅτι ἦταν καί δίπατα δικαιολογεῖται ἀπό τή στενότητα τοῦ χώρου, κάτι πού πρέπει, κατά μείζονα λόγο, νά ἴσχυε καί στή βυζαντινή ἐποχή.

στ. 51-53: Τά διακόσια βήματα, ἀπόσταση ὄχι μεγάλη, προφανῶς ὑπολογίζονται στό τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ φρουρίου πού χωρίζει τά δυό ὑψώματα ἀπό τήν πλευρά τῆς λίμνης.

στ. 54-56: Ἴσως ἀπό τήν πλευρά τοῦ Λειβαδιώτη. Πεντακόσια βήματα εἶναι πολλά, καί μᾶς ὁδηγοῦν στή σκέψη μήπως τό φρούριο ἦταν εὐρύτερο ἀπ' ὅ,τι σήμερα, ὅπως ὅμως μνημονεύσαμε, ἤδη, φαίνεται ὅτι ὁ Τσελεμπή εἶναι ὑπερβολικός καί ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν βημάτων στά περισσότερα κάστρα.

2) Παλιό σπίτι στήν ὁδό Σούτσου

Ἕνα ἀπό τά παλαιότερα καί πιό ἐνδιαφέροντα σπίτια στά Γιάννενα εἶναι ἐκεῖνο πού παλιότερα ἦταν γνωστό ὡς σπίτι τοῦ Σταμάτα (εἰκ. 32), πού λέγεται ὅτι ἀνῆκε σέ βυρσοδέψη, στή συνοικία Λειβαδιώτη (Ρογκότη-Κυριοπούλου, *Γιάννινα*, σ. 22), καί τοῦ ὁποίου «ἡ ποιότητα τῆς λιθοδομῆς του εἶναι ἐξαίρετη μέ διακοσμητικά στοιχεῖα, ὅπως ὀδοντωτή ταινία, διακόσμηση σκάλας, τοξωτές κατασκευές». Ὁ Π. Λουκάκης (*Τό Γιαννιώτικο σπίτι*, στό: Π.Α. Μιχελῆ, «Τό ἑλληνικό λαϊκό σπίτι», ἔκδ. Γ΄ (ΕΜΠ), Ἀθήνα 1981, σ. 204-207, γράφει

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γιά τό σπίτι αὐτό: «Ἄξια παρατηρήσεως εἶναι ἡ πρόσοψη τοῦ νοικοκυρόσπιτου τοῦ Σταμάτα, ἡ ὁποία στό ἰσόγειο ἐμφανίζει μία συνεχῆ λίθινη ζώνη στα ἀνώφλια τῶν παραθύρων, πού ἔχουν καί ἀνακουφιστικά τόξα τά ὁποῖα φράζονται μέ σκούρους μονόλιθους ἀντί διάτρητων λίθινων φεγγιτῶν. Στόν ὄροφο πάλι στήν κρεββάτα, συναντοῦμε ἐλαφρές τοξοστοιχίες ἀπό μπαγδατί μέ τοξάκια μορφῆς κοιλόκυρτων κυματίων, τά ὁποῖα ὅμως στηρίζονται σέ λίθινες κολωνίτσες μονόλιθες ἀντί σέ ξύλινες. Οἱ τοξοστοιχίες αὐτές εἶναι τυπικές σέ πολλά σπίτια τῆς Ἠπείρου καί τῆς Μακεδονίας ἰδιαιτέρως. Ἀρκετά κάτω ἀπό τήν ποδιά τῶν παραθύρων τῆς κρεββάτας καί κάτω ἀπό τόν ἐξώστη ὑπάρχουν ὀδοντωτές διακοσμητικές ταινίες. Τό χειμωνιάτικο, τοῦ ὁποίου ὁ ἐξωτερικός τοῖχος εἶναι χοντρός, στηρίζεται σέ λίθινα φουρούσια καί σοβατίζεται. Χαρακτηριστικά εἶναι τά λίθινα πλαίσια τῶν παραθύρων πού περιβάλλονται ἀπό ταινίες φτιαγμένες ἀπό σοβᾶ, ὅπως ἰδιόρρυθμη εἶναι καί ἡ διαμόρφωση τῶν ταινιῶν ἀπό σοβᾶ στίς γενέσεις τῶν δύο ἀκραίων τοξωτῶν παραθύρων. Τέλος σημειώνουμε ὅτι, τόσο οἱ ὀδοντωτές ταινίες ὅσο καί τά παράθυρα αὐτά μέ τη διπλή ἀπό μάρμαρο καί σοβᾶ πλαισίωση, εἶναι στοιχεῖα πού δέν συναντῶνται σέ κανένα ἄλλο γιαννιώτικο σπίτι».

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τοῖχος τοῦ ἰσόγειου πρός τό μέρος τοῦ δρόμου (πίσω ἀπό τόν ὁποῖο ὑπάρχει καμαροσκεπής ἀποθήκη, ἡμιυπόγεια σέ στάθμη), στό ἄνω μέρος τοῦ ὁποίου ἐξέχουν λίθινοι κιλλίβαντες (φουρούσια), ὅπου καί στηρίζεται τό ἐξέχον τμῆμα τοῦ πρός τόν δρόμο (σέ εὐθεία γραμμή) τοίχου τοῦ ὀρόφου καί ἀπό τίς δυό πλευρές. Ἡ κατασκευή παρουσιάζει αὐτή τή διαμόρφωση, γιατί ὁ τοῖχος τοῦ ἰσογείου δέν εἶναι ἴσος, ἀλλά πρός τό κέντρο κάνει κύρτωση καί ἀναγκαστικά ὁ τοῖχος τοῦ ὀρόφου ἐξέχει ἀπό τις δυό πλευρές.

Ἡ ἄποψη τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ Μ. Γαρίδη (ὅπως μοῦ τήν μετέφερε ὁ συνάδελφος κ. Ἀ. Ἀγγέλου) ἦταν ὅτι ἡ κατασκευή τοῦ ἰσόγειου τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ θά μποροῦσε νά ἀναχθεῖ πολύ παλιά, ἴσως καί στόν 15ο αἰώνα. Ἡ τεχνική του, πράγματι, θά ἦταν δυνατό νά συγκριθεῖ μέ ἐκείνη τοῦ σπιτιοῦ Δ στό Μυστρᾶ (Α. Ὀρλάνδου, *Τά ἀστικά σπίτια τοῦ Μυστρᾶ*, ΔΧΑΕ 3 (1937), σ. 105-106), ὅπου ὁ ὄροφος ἐξέχει ἀπό τίς γωνίες λόγω τῶν στρογγυλεμένων γωνιῶν τοῦ ἰσογείου (εἰκ. 33). Πρόκειται μᾶλλον γιά ἐπιβίωση βυζαντινῆς τεχνικῆς, στά Γιάννενα, πού συναντᾶται καί στό Ζαγόρι. Σημειωτέον ὅτι ὀδοντωτές ταινίες συναντῶνται στό Φετιχέ τζαμί, περισσότερο, καί στό τζαμί τοῦ Ἀσλάν, λιγότερο (μόνο στό μιναρέ).

Ὁ πάνω ὄροφος στό ἐν λόγω σπίτι μοιάζει μέ πολλά σπίτια τῆς τουρκοκρατίας (Ρογκότη-Κυριοπούλου, *Γιάννινα*, σ. 22, 29), ἔχει ὅμως καί ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

3) Τρία ἐπεισόδια κοινωνικοῦ περιεχομένου ἀπό τήν ἀλληλογραφία τῶν Ἰωάννη Ἀποκαύκου καί Δημητρίου Χωματηνοῦ

α) Ὁ γαμπρός τοῦ παπᾶ Μιχαήλ Καλούδη ἀπό τή Λαψίστα καί τά ἔργα του (Bees, *Unedierte*, σ. 162)

Ὅπως μνημονεύσαμε ἤδη, ὁ παπάς Μιχαήλ Καλούδης, ἀπό τή Λαψίστα, ἔδωσε τήν κόρη του Εἰρήνη σέ κάποιον Κωνσταντῖνο, γιά τόν ὁποῖο δέ γνώριζαν οὔτε ἀπό ποῦ ἦταν οὔτε ποιοί ἦταν οἱ γονεῖς του. Τόν εἶλκυσαν ὅμως ἡ ἐξυπνάδα τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ ὀμορφιά του καί τό γεγονός ὅτι ὁ νέος φαινόταν νά κάνει μέ σβελτοσύνη τίς ὑπηρεσίες τοῦ οἴκου. Δυστυχῶς ἡ ἐξυπνάδα του καί ἡ εὐκινησία του στίς δουλειές βγῆκαν σέ κακό. Ἀφήνοντας ὁ Κωνσταντῖνος τόν ἀγροτικό βίο «καί περί γῆν κυπτάζειν καί αὔλακα καί ἄροτρόν τε καί ὕνιν μεταχειρίζεσθαι καί πονεῖν περί ἃ καί ὁ πενθερός καί ὅσοι τούτῳ οἰκογενεῖς» καί προτιμώντας νά μήν τρώει τό ψωμί του μέ τόν ἱδρώτα τοῦ προσώπου του, διάλεξε νά κάνει ἄλλη ζωή· νά πηγαίνει δηλαδή γιά δουλειά πότε στόν ἕναν καί πότε στόν ἄλλον καί ὄχι γιά πολύ καιρό, μιμούμενος «τάς πηδητικάς ἀκρίδας». Ἐπί πλέον ἐξασκώντας «τήν κλεπτικήν τέχνην», δέν ἄφησε κανέναν παραπονούμενο ἀπ' ὅσους ὑπηρέτησε. Γιά τρισήμισι χρόνια συνεχιζόταν αὐτή ἡ κατάσταση, ὥς ὅτου ὁ παπά Μιχαήλ Καλούδης ἀποφάσισε νά καταφύγει στήν κρίση τοῦ μητροπολίτη.

Ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ Ἀποκαύκου, δέν ἦταν δύσκολο ἕνας τελείως ἄγνωστος νά ἔρθει πρός εὕρεση ἐργασίας σέ χωριό τῶν Ἰωαννίνων καί ὄχι μόνο νά γίνει ἀποδεκτός, ἀλλά καί νά τοῦ δοθεῖ σύζυγος καί μάλιστα κόρη παπᾶ, ὁ ὁποῖος διέθετε καί κάποια ἀγροτική περιουσία. Ἀξιοσημείωτο ὅτι καί μετά τήν ἐγκατάλειψη τῆς συζύγου, ὁ Κωνσταντῖνος εὕρισκε δουλειά σέ ἄλλους (προφανῶς ἐργαζόταν ὡς «ἐλεύθερος»), χωρίς φαίνεται νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τήν περιοχή, ἀφοῦ ἦταν γνωστός ὁ βίος καί ἡ πολιτεία του, καί ἀφοῦ πρίν δοθεῖ τό διαζύγιο, ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων ὄφειλε νά τόν καλέσει νά ἐπιστρέψει στό σπίτι του, «καθῆσαι καί ἠρεμεῖν καί πονεῖν περί γῆν καί τήν ζωήν ἐκεῖθεν πορίζεσθαι». Ἄρα φαίνεται πώς ὑπῆρξε ἀρκετή ἀνεκτικότητα στήν κοινωνία καί προφανῶς ἔλλειψη ἀγροτικῶν χεριῶν.

β) Ἀναζήτηση χαμένου συζύγου ἀπό τήν Ἄρτα στά Ἰωάννινα (Bees, *Unedierte*, σ. 148-49, ἀρ. 97)

Σέ μιά ἀπό τίς ἐπιστολές του πρός τόν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων, ὁ Ἀπόκαυκος τόν προτρέπει νά βοηθήσει, ὥστε νά δοθεῖ λύση σ' ἕνα ἄλλο οἰκογενειακό δράμα, ὅταν, ἰδιαίτερα, ἐκεῖνος πού χρειάζεται βοήθεια ἦταν φτωχός καί μάλιστα γυναίκα, πράγμα πού ἀπαιτεῖ περισσότερο «τήν ἐπισκοπικήν ἐπίνευσιν». Στήν Ἄρτα ζοῦσε κάποια κοπέλα, συγγενής τῆς γυναίκας τοῦ Μακρεμβολίτου, πού

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

παντρεύτηκε τόν Θεόδωρο τῆς Ἀγάθης. Ἐκεῖνος ὅμως, καθοδηγούμενος ἀπό τούς συγγενεῖς του καί τίς νεανικές του ὁρμές, διέρρηξε τούς χαλινούς τοῦ συζυγικοῦ βίου, ἀφήνοντας τήν Ἄρτα καί καταφεύγοντας στά Ἰωάννινα, ὅπου τόν ἀναζητοῦσαν πεθερικά καί σύζυγος. Ὁ Ἀπόκαυκος, πιστεύοντας ὅτι ἡ θεραπεία τοῦ κακοῦ βρίσκεται στά χέρια τοῦ ἐπισκόπου, παρακαλεῖ τόν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων νά φροντίσει, ὥστε νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἀδικοῦμενοι.

Καί ἀπό τό περιστατικό αὐτό γίνεται φανερό ὅτι ἦταν εὔκολο νά καταφύγει κανείς στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων ἤ στήν ὑπαιθρο, γύρω ἀπό τήν πόλη, δέ γνωρίζουμε ὅμως πῶς ζοῦσε ὁ Θεόδωρος· ἄν δηλαδή ζοῦσε σέ φιλικό σπίτι ἤ ἄν ἐργαζόταν, γιά νά ζήσει μέσα ἤ ἔξω ἀπό τήν πόλη. Προφανῶς ἡ μεσολάβηση τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων ἦταν φιλική προσφορά πρός τόν μητροπολίτη καί ὄχι δικαστική ὑποχρέωσή του, δεδομένου ὅτι ἡ ὑπόθεση αὐτή εἶναι πιθανότερο νά ἐνέπιπτε στή δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου Ἄρτης ἤ στό Συνοδικό δικαστήριο. Συμπεραίνουμε κι ἐδῶ ὅτι κρίνεται ἐπιεικῶς ὁ Θεόδωρος, λόγω καί τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας, ἀλλά καί ὅτι ἡ προσφορά βοήθειας πρός φτωχούς καί ἀνήμπορους, ἐκ μέρους τῶν ἱεραρχῶν, λογίζεται ὡς καθῆκον τους. Ἀξιοσημείωτο ἡ ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε ἡ πατρική οἰκογένεια στούς νέους.

γ) «Περί παλλακῆς ἐπιβουλευσαμένης τήν νόμιμον γαμετήν» (Χωματιανοῦ, *Πονήματα*, ΚΤ, στ. 119 κ.ἑ.)

Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε παραπάνω, ὁ ἐπίσκοπος *Ἰωαννίων* (προφανῶς Ἰωαννίνων, πρβλ. Χαλκοκονδύλης, σ. 28 καί παραπάνω, σημ. 836) ἔστειλε ἐπιστολή στόν Δημήτριο Χωματιανό, μέ σκοπό νά τόν πληροφορήσει γιά προκύψαν περίπλοκο νομικό ζήτημα, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπόθεση εἶχε ὡς ἑξῆς: Κάποιος κάτοικος τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων πῆρε νόμιμα σύζυγο καί προίκα, μέ συμβόλαιο, ἀλλά μετά τό γάμο δέν θέλησε νά μείνει σέ ἕνα ἀπό τά σπίτια τοῦ πεθεροῦ του, ὅπως εἶχε συμφωνηθεῖ, ἀλλά ἔχτισε ἄλλο σπίτι ἐκεῖ κοντά, ὅπου ἔμεινε ὄχι μόνο μέ τή γυναίκα του ἀλλά καί μέ μιά ἀπό τίς δικές παλλακίδες πού εἶχε ἀπό πρίν, μέ τή δικαιολογία νά ἐξυπηρετεῖ αὐτόν καί τή γυναίκα του καί νά τούς βοηθᾶ στίς δουλειές. Ἀμέσως μετά, τό παράνομο ζευγάρι ἄρχισε τίς ἐνέργειες, ὥστε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τή νόμιμη σύζυγο, μέ μαγικές πράξεις καί διάφορες «μηχανές». Ἡ νόμιμη σύζυγος ἀρρώστησε καί ὁ σύζυγος κατεσκεύασε καινούριο σπίτι, «ἔγγιστα τῶν Καταγωγίδων», ὅπου ἔμενε μέ δυό τώρα παλλακίδες, ἐνῶ οἱ γονεῖς παρέλαβαν τήν θυγατέρα τους στό δικό τους σπίτι, ὕστερα ἀπό τήν ἀρρώστια πού πέρασε. Στή συνέχεια, φοβούμενοι μήπως ἡ κόρη τους πάθει μεγαλύτερο κακό, συνέχισαν νά τήν κρατοῦν σπίτι τους, ὥς ὅτου ὁ σύζυγος τούς ἀπείλησε. Ἔτσι ἡ σύζυγος ξαναπῆγε στό σπίτι τοῦ ἀνδρός της, ἀλλά μετά ἀπό ἑπτά ἡμέρες εἰδοποιήθηκαν νά τήν ξαναπάρουν, γιατί εἶχε ἀρρωστήσει ξανά, ἦταν ὅμως ἀργά. Ἡ γυναίκα εἶχε πάθει ἡμιπληξία καί μετά ἀπό τρεῖς ἡμέρες πέθανε.

Τό πρόβλημα τώρα πού ἐγειρόταν ἦταν ὅτι ὁ σύζυγος δαπανοῦσε τήν περιουσία τῆς νεκρῆς γυναίκας του, μέ τήν παλλακίδα, χωρίς νά λαμβάνει μέριμνα γιά τό διετές παιδί του, πού τρεφόταν, «ἐξ ἐλεημοσύνης», ἀπό κάποια γυναίκα.

Ὁ Χωματηνός γνωμοδοτεῖ ὅτι ἡ παλλακεία καταδικάζεται ἀπό τούς νόμους καί ἡ ἐπιβουλή ἐναντίον κάποιου, μέ μαγικά μέσα, τιμωρεῖται ἀπό τήν Ἐκκλησία μέ «ἐπιτίμια», ἐνῶ ὁ πολιτικός νόμος ἦταν πολύ πιό αὐστηρός (*ἄλλως ἐπάγει τήν κόλασιν*), προβλέποντας δήμευση περιουσίας, ἐξορία ἤ καί θάνατο. Ὅσο γιά τό παιδί «καί τά οὕτως ἁρμόσαντα αὐτῷ πατρῷά τε καί μητρῷα πράγματα» θά παραδίνονταν σέ ἐπιτρόπους καί «κουράτορες», μέχρι νά ἐνηλικιωνόταν, ὁπότε καί θά τοῦ παραχωροῦνταν.

Ἀπό τά παραπάνω, σημειώνουμε:

α) Τίς πράξεις μαγείας, γιά νά βλάψουν κάποιο ἄτομο, οἱ ὁποῖες περιλάμβαναν καί κεφαλές φιδιῶν, δεμένες μέ ἀνθρώπινες τρίχες, πού πετοῦσαν στίς γωνίες τοῦ σπιτιοῦ.

β) Παρότι τά διαζύγια δέν δίνονται πολύ δύσκολα, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τήν ἀλληλογραφία τῶν δύο ἱεραρχῶν (ἀποδεικνύοντας ὅτι οἱ οἰκογενειακοί δεσμοί δέν ἦταν τόσο ἰσχυροί), τά δεσμά τοῦ γάμου ὡς τήν ἡμέρα τοῦ διαζύγιου φαίνεται ὅτι ἦταν στά Ἰωάννινα πολύ δυνατά. Ἔτσι, οἱ γονεῖς ἀναγκάστηκαν νά ἐπιστρέψουν τήν κόρη τους στό σύζυγο, μολονότι αὐτός ζοῦσε μέ παλλακίδα καί ἀπείλησε μάλιστα, ὅτι, ἄν ἡ γυναίκα του δέν ἐπέστρεφε, «μόνον τό ταύτης δέρμα παραδώσει τοῖς γονεῦσιν αὐτῆς». Ὑπάρχει μεγάλη κοινωνική ἀνεκτικότητα ἀπό τή μιά πλευρά καί φόβος γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου, ἀπό τήν ἄλλη.

γ) Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐκκλησιαστική καί τήν πολιτική τιμωρία εἶναι προφανής, κάτι πού συνέβαλε ἀσφαλῶς, στήν τάση νά ἀπευθύνονται οἱ κάτοικοι στά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια. Στήν περίπτωση αὐτή, πού πρόκειται γιά διπλή κολάσιμη πράξη, πού ἔγινε ἀπό πρόθεση, ὁ Χωματιανός ἐπικαλεῖται τόν πολιτικό νόμο, ὁ ὁποῖος προβλέπει πολύ αὐστηρότερες ποινές.

δ) Ὑπῆρχαν ἐπίτροποι ἤ κουράτορες, πού ἀνελάμβαναν τά παιδιά, σέ τέτοιες ἤ παρόμοιες περιπτώσεις. Φαίνεται λοιπόν πώς ὑπῆρξε κοινωνική πολιτική σ' αὐτό τό θέμα ἀλλά δυστυχῶς δέν ὑπάρχουν λεπτομέρειες. Πιθανότερο εἶναι νά ὑπάγοντο αὐτοί στήν Ἐκκλησία.

ε) Ὅπως φαίνεται ἀπό τά γραφόμενα τοῦ Χωματηνοῦ, τό ἀδίκημα ἦταν ἐκεῖνο τῆς παλλακείας καί ὄχι τῆς συμβολῆς, ἔμμεσα, σέ δολοφονία, κάτι πού, φαίνεται, δέν ἀποδεικνυόταν εὔκολα.

Τέλος καί στίς τρεῖς παραπάνω περιπτώσεις, ἤ τουλάχιστο στίς δύο, οἱ σύζυγοι ἤ δέ θέλησαν νά πᾶνε σέ σπίτι τοῦ πεθεροῦ ἤ ἔφυγαν ἀπ' αὐτό. Εἶναι ἄγνωστο ἄν τοῦτο εἶναι τυχαῖο, ἄν εἶχε νά κάνει μέ τή συμπεριφορά τῶν οἰκείων τῶν γυναικῶν τους ἤ ἄν ἦταν θύματα προκαταλήψεων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

4) Οἱ «σοφοί» τῶν Ἰωαννίνων καί ἡ στάση τους ἐναντι τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου (*Χρονικό Ἰωαννίνων*, σ. 221, 228)

Κατά τόν συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, οἱ πάντες στά Γιάννενα ἦταν ἐναντίον τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου. Ὅσοι ἀπό τούς ἐπώνυμους ξέφυγαν ἀπό τή μανία τοῦ Θωμᾶ, κατέφυγαν σέ ξένες περιοχές, γιά νά σωθοῦν, ἐνῶ ὑπέφερε ἀκόμη καί ὁ ἁπλός λαός. Ὑπῆρχαν ὅμως καί ἀντιδράσεις ἐναντίον τοῦ Θωμᾶ· ὄχι μόνο μέ ἔργα (ἀπόσπαση κάστρων) ἀλλά καί μέ λόγια. Σέ δυό σημεῖα τοῦ κειμένου ὑπάρχουν οἱ φραστικές ἀντιδράσεις δύο ἀνθρώπων, ἑνός ἐκκλησιαστικοῦ (*τά θεῖα σοφός*, σ. 220) καί κάποιου ἄλλου, γιά τόν ὁποῖο δέ διευκρινίζεται ἄν ἦταν λαϊκός ἤ κληρικός (σ. 228). Ὑπάρχει καί τό λεγόμενο τρίτου σοφοῦ «πονηρός λόγος καρδίαν ἀνδρός ταράσσει» (σ. 222), τοῦτο ὅμως εἶναι πιθανότερο νά προέρχεται ἀπό τόν ἴδιο τόν συγγραφέα, ἀφοῦ πρόκειται γιά γνωστό ἀπόφθεγμα.

Ὁ ἐκκλησιαστικός ἄνδρας καταφέρεται ἐναντίον τοῦ Θωμᾶ, ἀποκλειστικά ὡς πρός τόν χαρακτήρα του: *Θωμᾶς ὁ δεσπότης φιλεῖ τό ἄρχειν διά φιλαργυρίαν, ὡς φιλάργυρος ἀδικεῖ, ὡς ἄδικος πλεονεκτεῖ, ὡς πλεονέκτης ἁρπάζει, ὡς ἅρπαξ συκοφαντεῖ, ὡς συκοφάντης λοιδωρεῖ, ὡς λοίδορος καταλαλεῖ, ὡς κατάλαλος φοβεῖται, ὡς φοβιτζιάρης φονεύει, ὡς φονεύς... πλανᾶ δέ ὡς πλάνος. τάχα κτίζει καί ἐκκλησίας, καί ἑορτάζει, καί ψηχικά ποιεῖ.* Ὁ δεύτερος σοφός τόν κατηγορέι γιά τή συνεργασία του μέ τούς Τούρκους καλώντας τον «ἀποστάτη», ὀνομάζοντάς τον ἐπί πλέον «διαβόλου σκεῦος». Διευκρινίζεται, μάλιστα, ὅτι ὅλα αὐτά στήν ἀρχή τά ἔλεγε κρυφά, ὕστερα ὅμως δέν δίσταζε νά τά πεῖ καί μπροστά του, προσθέτοντας: «τέτοιος εἶσαι καί αὐτά σοῦ λέμε».

Ἀπό τά λεγόμενα τοῦ δεύτερου σοφοῦ, εἰκάζουμε ὅτι ὁ πρῶτος κατηγοροῦσε τόν Θωμᾶ μᾶλλον κρυφά. Τό νά κατηγορεῖ κανείς μπροστά τόν Θωμᾶ σημαίνει ἤ ὅτι ὁ Θωμᾶς εἶχε πιά χάσει τή δύναμή του καί τά στηρίγματά του, πρᾶγμα πού δέ φαίνεται πολύ πιθανό, ἀφοῦ ἡγεμόνευσε γιά τρία ἀκόμη χρόνια (ὡς τό 1385) ἤ ὅτι τά λεγόμενα στό Χρονικό γιά τόν δύστροπο καί ἐγκληματικό του χαρακτήρα δέν εἶναι ὅλα σωστά. Ἐξ ἄλλου καί τό γεγονός ὅτι ὁ πρῶτος σοφός δέν μπόρεσε νά ἀποκρύψει ὅτι ὁ Θωμᾶς ἔχτιζε ἐκκλησίες, ἦταν φιλέορτος καί ἔκανε «ψυχικά», δείχνει ὅτι καί ἡ στάση του ἐναντι τῆς Ἐκκλησίας δέν ἦταν ὅπως μᾶς τήν παρουσιάζει ὁ χρονικογράφος. Τοῦτο ἐνισχύεται καί ἀπό τίς δωρεές πού ἔκανε ὁ Θωμᾶς καί ἡ γυναίκα του πρός τά διάφορα μοναστήρια, γιά τίς ὁποῖες μιλήσαμε παραπάνω. Φαίνεται πώς δέν τά πήγαινε καλά κυρίως μέ τούς ἐπίσημους ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας καί τούς ντόπιους ἄρχοντες, πού ἀποτελοῦσαν τό «κατεστημένο» (βλ. παραπάνω, σ. 170 κ.ἑ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

5) Ἐκδηλώσεις καί τελετές

Στά δυό Χρονικά (Ἰωαννίνων καί Τόκκων) βρίσκουμε περιγραφές τελετῶν ἤ ἐκδηλώσεων, ἀπό τίς ὁποῖες περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ ὑποδοχή τοῦ Καρόλου Τόκκου στά Γιάννενα καί τά ὅσα ἀκολούθησαν τό θάνατο τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας, καθόσον πρόκειται γιά λαϊκές ἐκδηλώσεις, αὐθόρμητες, τουλάχιστο στό δεύτερο ἐπεισόδιο.

Πρίν φθάσει ὁ Κάρολος Τόκκος στήν Ἀραχοβίτσα, ἐρχόμενος ἀπό τήν Πάργα καί τόν Ἅγιο Δονάτο (ὅπου τοῦ ἔγινε μεγάλη ὑποδοχή ἀπό τούς ἄρχοντες καί ὅλους τούς κατοίκους), συναντήθηκε, στό «λιβαδάκι», μέ τά φουσσάτα τῆς περιοχῆς καί μέ τή «στρατεία» τῶν Ἰωαννίνων, στήν ὁποία ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ Στέφανος Μπουίσαβος, γαμπρός τοῦ καπετάνιου, Σίμωνα Στρατηγόπουλου. Μετά τή διανυκτέρευση στήν Ἀραχοβίτσα, μέ τό ξημέρωμα, ἄρχισαν νά βαροῦνε τά ὄργανα: τρομπέτες, ἀνακαράδες (πνευστά ὄργανα), βούκινα (κέρας, σάλπιγκα), σουρλάδες (ζουρνάδες) καρλαμοῦζες (καραμοῦζες) καί πολλά ἄλλα, μέ τόση δύναμη, ὥστε τά «ὄρη ἐσκιρτίζαν». Τά φουσσάτα συντρόφευαν τόν Κάρολο, ὥσπου ἔφθασε ἔξω ἀπό τά Γιάννενα, ὅπου τόν προϋπάντησαν οἱ κάτοικοι τῆς χώρας· ὅλοι, παιδιά, μικρότεροι καί μεγαλύτεροι, μέ χαρά καί ἀγαλλίαση, ὅπως γράφεται στό Χρονικό. Ἀκολούθησε ἡ ἐπίσημη ὑποδοχή στόν Ταξιάρχη ἀπό τούς ἄρχοντες καί τόν κλῆρο, πού ἦσαν ντυμένοι μέ τά γιορτινά τους καί κρατοῦσαν λαμπάδες καί κεριά. Ὁ Κάρολος δέν λησμόνησε, βέβαια, τούς δικούς του. Ἔστειλε «συγχαραραίους» στή γυναίκα του καί τόν ἀδερφό του, γιά νά τούς πεῖ ὅτι ὅλα πῆγαν κατ' εὐχήν καί ὅτι ἐπαρέλαβε τήν «ἀφεντία καί τά κάστρη» (Χρονικό Τόκκων, στ. 1515 κ.ἑ., 1541 κ.ἑ., 1571 κ.ἑ.). Σημειώνουμε ὅτι «μετά μεγίστων κρότων καί εὐφημιῶν» εἶχαν ὑποδεχτεῖ οἱ Γιαννιῶτες καί τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο.

Διαφορετική ἦταν ἡ ἀτμόσφαιρα κατά τό θάνατο τῆς Μαρίας (Ἀγγελίνας) Παλαιολογίνας (Χρονικό Ἰωαννίνων, σ. 235). Τά ὅσα ἀκολούθησαν στά Γιάννενα, ὅταν πέθανε ἡ Μαρία, σύζυγος τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, πρῶτα, καί τοῦ Ἴζαοῦ, ὕστερα, ἦταν ἀναμενόμενα, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, οἱ Γιαννιῶτες τήν ἀγαποῦσαν ἰδιαίτερα. Ὁλόκληρη ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων, *ὡς ἐπί κοινῇ τρέχουσα συμφορᾷ... ἀθυμία συνέχετο καί θρήνοις πολλοῖς καί γοεροῖς ἐκόπτετο καί ὠδύρετο.* Ὅλοι ἤθελαν νά ἐκφράσουν τή λύπη τους γιά τό θάνατο τῆς κυρίας τους: «Ποιός θά μποροῦσε», ἀναφέρει ὁ χρονικογράφος, «νά μιλήσει γιά τούς τότε *κρότους* τῆς πόλεως, τούς ὕμνους, τίς λαμπάδες, τίς ψαλμωδίες, τούς μεταξύ τους ἐναγγαλισμούς καί τούς θρήνους καί ὁλοφυρμούς ὅλων; Ἔκλαιγαν ἄρχοντες καί ἀρχόμενοι, γέροι καί νέοι, πλούσιοι καί φτωχοί, μικροί καί μεγάλοι». Τέλος, ἀφοῦ τήν ἔθαψαν μέ τιμές, τή θρήνησαν ὅλη τή νύχτα, μήν μπορώντας νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τόν τάφο της.

Οἱ Γιαννιῶτες καλωσόριζαν τόν Κάρολο προπαντός ὡς μελλοντικό τους ἡγεμόνα πού ἔπρεπε νά τιμήσουν καί ὄχι βέβαια τόσο γιά τά προτερήματα τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χαρακτῆρα του (π.χ. *γλυκύτητα καί παίδευση τῆς γλώσσας*), γιά τά ὁποῖα ἐπανειλημμένα κάνει λόγο ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ ἀλλά ποὺ οἱ κάτοικοι τῆς πόλης δέ γνώριζαν ἀκόμη. Ἀντίθετα, οἱ θρῆνοι γιά τό θάνατο τῆς Μαρίας (ἄν ἔγιναν ἔτσι τά πράγματα καί δέν ὑπερβάλλει ὁ χρονικογράφος, γιά νά δείξει τήν ἀντίθεση μέ τό κλίμα πού ἐπικρατοῦσε, ὅταν πέθανε ὁ Θωμᾶς, μολονότι κι αὐτός θάφτηκε *ἐντίμως*) προέρχονταν ἀπό τή μεγάλη λύπη τῶν κατοίκων, ἀφοῦ τή λάτρευαν σχεδόν σάν ἅγια. Τοῦτο δείχνει ὅτι σ' αὐτήν κυρίως στηρίζονταν κατα τή δύσκολη περίοδο πού κυβερνοῦσε ὁ Θωμᾶς. Ὁ Θωμᾶς ἑπομένως δέν πρέπει νά ἦταν ἀγαπητός οὔτε στό λαό τῆς πόλης.

Ἀπό ἄλλες ἐκδηλώσεις στά Γιάννενα πού ἔχουν σχέση μέ ἐπίσημες τελετές, ὅπου ἡ παροισία τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου δέν πρέπει νά ἔλειπε, ἀναφέρουμε: α) τήν τελετή κατά τήν ὁποία ὁ Θωμᾶς Πρελοΐμπος ἔλαβε τά δεσποτικά ἀξιώματα ἀπό τόν καθηγούμενο Γαβριήλ καί τόν Βυζαντινό ἄρχοντα Μαγγαφᾶ. Τή μυσταγωγία ἐτέλεσε ὁ μητροπολίτης Ματθαῖος. β) Τό γάμο τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας μέ τόν Ἰζαού, μέ παράνυμφο ἀπό τή Βλαχία (Θεσσαλία) «την καισαρισσα μετά τοῦ Στεφάνου». γ) Τή στέψη τοῦ Ἰζαοῦ σέ δεσπότη, τό 1385. Τά δεσποτικά ἀξιώματα ἔφερε ὁ Παλαιολόγος Βριόνης καί τή θεια μυσταγωγία ἐτέλεσαν οἱ ἐπίσκοποι Βελᾶς καί Δρυϊνουπόλεως, παρόντος καί τοῦ μητροπολίτου Ματθαίου (Χρ. Ἰωαν., σ. 229, 231, 232) καί δ) τό γάμο τοῦ γιοῦ τοῦ Καρόλου, Ἐρκούλιου, μέ κόρη τοῦ Σγούρου Μπούα, ποὺ ἔγινε «μέ δόξαν καί παρησίαν», πάνω στό παλάτι τῶν Ἰωαννίνων (Χρονικό Τόκκων, στ. 2642 κ.ἑ.), πρίν γαμπρός καί νύφη σταλοῦν νά μείνουν στό κάστρο τῆς Ρινιάσας, τό ὁποῖο τούς παρεχώρησε ὁ Κάρολος Τόκκος.

6) Ἡ στάση τοῦ συγγραφέα τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων ἐναντι τῶν Ἀλβανῶν, ἐχθρῶν τῶν Ἰωαννίνων (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 1250 κ.ἑ., 1422 κ.ἑ., 1775 κ.ἑ., 3205 κ.ἑ.)

Ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ δέ χάνει στιγμή νά κατηγοράει τούς Ἀλβανούς πού προσπαθοῦσαν νά καταλάβουν τά Γιάννενα, ἀπ' ὅπου καί ἀν προέρχονταν. Ἔτσι καταφέρεται ἐναντίον τοῦ Μουρίκη Σπάτα, πού εἶχε τήν «ἀποτύφλωση» νά θέλει νά πάρει μέ ὑπουλία τά Γιάννενα καί νά τοῦ παραχωρηθεῖ ὁ Ἅγ. Δονάτος, μολονότι τοῦ εἶχε γίνει πρόταση νά δοθεῖ ἡ θυγατέρα του ὡς σύζυγος στόν γιό τῆς Εὐδοκίας καί νά γίνει «κυρα» μέσα στά Γιάννενα, κάτι πού διαφορετικά δέν θά τό βλεπε «οὔτε στόν ὕπνο του». Μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς κοινῆς πολιορκίας τῆς πόλης ἀπό τούς Ἀλβανούς τοῦ Σπάτα καί τοῦ Ζενεβέση, τούς κατηγορεῖ ὅτι δέν εἶχαν γνώση, προσθέτοντας εἰρωνικά: «Ἐπίστευσαν ὡς τά Ἰωάννινα εἶναι ἀρβανιτζέλια, / χοιροβοσκοί παρόμοιοι τους καί νά τούς προσκυνήσουν / καί ἐκεῖ ἦσαν ἄρχοντες ρωμαῖοι, στρατιῶτες ἀνδρειωμένοι».

Ὁ χρονικογράφος καταφέρεται κυρίως ἐναντίον τοῦ Ζενεβέση, γράφοντας ὅτι ἡ ἄσχημη συμπεριφορά του ἔναντι τῶν αἰχμαλώτων Γιαννιωτῶν ἀρχόντων ὀφειλόταν στήν κακή του ἀρβανίτικη φύση (*Τό φυσικόν του ἔδειξεν τό ἀλβανίτικόν του*), ἐπειδή δέν κατόρθωσε ἐκεῖνο πού ἤλπιζε, τήν κατάληψη δηλαδή τῶν Ἰωαννίνων. Μετά μάλιστα τή νίκη πού πέτυχε κατά τοῦ Καρόλου Τόκκου ἀποθρασύνθηκε· ὁ νοῦς του ἀνέβηκε ὡς τά νέφη τοῦ οὐρανοῦ: «Τόσον παχύτητα πολλήν καί χονδροσύνην εἶχεν». Φυλάκισε καί βασάνισε τούς Γιαννιῶτες ἄρχοντες πού εἶχε αἰχμαλωτίσει: «Τόσην σκληρότητα πολλήν καί ἀπαιδευσίαν εἶχεν!» Στό τέλος ἦρθε ἡ θεϊκή ὀργή. Οἱ Ζενεβισαῖοι καταστράφηκαν ἀπό τούς Τούρκους, ἀπό λιμό καί ἀπό ἀσθένεια: «... Κατηραμένοι ἦσαν. / Πολλά γάρ ἐδυνάστευαν, ἄδικα ἐπονοῦσαν, / παραλογίες ἔκαμαν, μεγάλες ἀνομίες. / Καί ἐβαρέθη ὁ Θεός καί ἐξωλόθρευσέν τους».

Ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ δέ δείχνει μόνο τήν ἀντιπάθειά του πρός τούς Ἀλβανούς ἀλλά καί τήν περιφρόνησή του. Ἡ στάση του αὐτή ὁπωσδήποτε ὑπαγορεύεται καί ἀπό τήν ἐχθρότητα τοῦ κυρίου του πρός αὐτούς, τοῦ Καρόλου Τόκκου (ὅπως καί ἡ διάχυτη συμπάθεια τοῦ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων πρός τούς Ἀλβανούς, μολονότι πολιορκοῦσαν τά Γιάννενα, ὀφείλεται καί γιατί ἦσαν ἐχθροί τοῦ μισητοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου), δεδομένου μάλιστα ὅτι οἱ Ἀλβανοί πού συνεργάζονταν μέ τόν Κάρολο ἀντιμετωπίζονται ἐπιεικέστερα (Πρέκα, *Ἡ ἐθνικότητα*, σ. 307), ἀλλά τοῦτο δέν ἀρκεῖ, ὥστε νά δικαιολογηθεῖ ἡ ἐχθρότητά του. Δέν περνάει οὔτε στιγμή πού νά μή δείχνει τήν περιφρόνηση πρός αὐτούς, περιφρόνηση πού δέν ὀφείλεται μόνο στίς ἐπιδρομές τους ἀλλά, κατά τή γνώμη τοῦ χρονικογράφου, καί στήν ἴδια τήν κακή τους φύση. Τούς θεωρεῖ ἀπολίτιστους. Πάντως οἱ Ἀλβανοί δέν ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητοί, γενικότερα. Ἔτσι, στό χρυσόβουλλο γιά τό Φανάρι Θεσσαλίας πού εἴδαμε παραπάνω ὑπάρχει ὅρος νά μή γίνει ἐποικισμός Ἀλβανῶν στήν περιοχή (Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Ε΄, σ. 260).

7) Κατάλογος ἀντικειμένων (κατάστιχο) γιά τό μοναστήρι τῆς Γαβαλιώτισσας στά Βοδενά (Ἔδεσσα), πού δωρήθηκαν ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο

Τά ἀντικείμενα πού προσφέρθηκαν κυρίως ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο στήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, πού ἔχτισε ὁ ἴδιος, ὅταν βρισκόταν στήν Ἔδεσσα, μνημονεύονται χωρίς σειρά. Παρεμβάλλονται ἀντικείμενα πού δωρήθηκαν ἀπό ἄλλους, ἐνῶ δέν εἶναι τελείως σαφές ποιά προσφέρθηκαν ἀπό τόν Θωμᾶ, ὅταν ζοῦσε στά Βοδενά, καί ποιά ἐστάλησαν ἀπό τά Γιάννενα. Σέ ἐκδοτήριο ἔγγραφο τοῦ 1375 πού γράφτηκε στά Γιάννενα ἀπό τόν Νικόλαο, ἀναγνώστη καί νομικό τῷ μητρόπολης Ἰωαννίνων, μέ τό ὁποῖο παραχωρεῖται στή Μονή Μ. Λαύρας Ἁγ. Ὄρους ἡ Γαβαλιώτισσα καί μαζί μέ αὐτή κτήματα καί ἀντικείμενα, προαναγγέλλεται: «Τά δέ ἕτερα εἴτε ἱερά σκεύει εἴτε βιβλία εἴτε ἀγγεῖα εἴτε

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἄλλα τινά ἀπό μικροῦ ὡς μεγάλου ἐγράφησαν ἰδίως ἐν καταστίχῳ ὅπερ ἐπαρεδόθη παρ' ἡμῶν τοῖς τιμιωτάτοις μοναχοῖς». Ἑπομένως, τό ἔγγραφο αὐτό (κατάστιχο) γράφτηκε τό 1375 μαζί μέ τό προηγούμενο. Καί τά δυό βρίσκονται στή Μονή Μεγίστης Λαύρας.

Ὁ Κατάλογος τῶν ἀντικειμένων (Lemerle κ.λπ., *Actes de Lavra*, III, σ. 106-107) ἔχει ὡς ἑξῆς:

+ Εἰσίν ἅπερ εὑρίσκοντ(αι) εἰς τὸ μοναστῆριν, εἰς τ(ήν) Γαβαλιώτισσαν εἰς τά Βοδενά· ἀρχή, εἰκόνα τῆς Γαβαλιωτίσ(σης) ἐγκοσμημέν(ον), λείπει γοῦν ἐξ αὐ-
||τῆς τό χέριν (καί) βούλλαι β΄· ἑτέρα εἰκόνα ὁ Χ(ριστό)ς ἐγκοσμημέν(ον)· ἑτέρα εἰκόνα ἡ Θ(εοτό)κος ἐγκοσμημένον, λείπει γοῦν ἐξ αὐτῆς εἰς τό κάτω μέρος ἀσή-
μιν || σπιθαμή κ(αί) δύμοιρον· ἑτέρα εἰκών ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐγκοσμημένος τοῦ ἐπισκόπου Ἀντωνίου, ἕνι γοῦν σημάδιν εἰς δουκάτ(α) οἰγγίας κδ΄ διά το ταφικ(όν) τοῦ ἐπισκόπου· οἰκονοστασιν ὁ ἀρχιστράτηγος ἐγκοσμημεν(ον)· ἕτερον εἰκόνισμα τό ἔδωκεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος· ἕτερον οἰκονοστάσι ὁ ἅγ(ιος) Κων-
||σταντῖνος ἐγκοσμημέν(ον)· οἰκονοστασόπουλον μικρ(όν) ἡ Θ(εοτό)κος ἐγκοσμημέ-
ν(ον)· (καί) ἄλλο σαροῦτιν θ(εοτο)κίον ἐγκοσμημένον· ἕτερ(ον) οἰκονοστάσιν ὁ ἅγ(ιος) Γεώργιος (καί) || ὁ ἅγιος Δημήτριος ἐντάμα ἐγκοσμημέν(ον)· ἑτέρα εἰκών ἐγκοσμημένη ἡ ὑπεραγία Θ(εοτό)κος τό ἐπέστειλα ἐγώ με τόν παπᾶν Σάβαν· ἕτερα εἰκονίσ=
||ματα δύο ἐγκοσμημένα τό ἓν θ(εοτο)κίον (καί) τό ἄλλο ὁ ἅγιος Δημήτριος τό ἀπέστειλα με τόν ἡγούμεν(ον) τ(όν) Μελέτιον· ἡ χάρα τοῦ ἁγίου Μαρτι-
νιανοῦ, (καί) δισ-
||κοποτῆριν ἀργυροῦν μετά ἀστερίσκου χωρίς λαβίδος· κανδῆλ(αι) ἀργιραῖ τρεῖς· στ(αυ)ρ(ό)ς ξυλαλώ<π> ἐγκοσμημένος· εἰαγγέλιον ἐγκοσμημέν[ον· ἕτερον] || εἰαγγέλιον (καί) ἐκλάπη ὁ κόσμος του· τετραευάγγελον ἐγκοσμημένον)· ἐπιτραχήλ(ιν) χρυσοκλαδαρικόν κ(αί) ἐπιμάνικα χρυσοκλαδαρικά τοῦ ἐπισκόπου || Σλανίτζης· καλύμματα χρυσοκλαδαρικά β΄· ποδέα χρυσοκλαδαρική ἡ Θ(εοτό)κος· βηλόθυρον ὅπερ ἀπέστειλα ἀπό τά Ἰωάννινα, ἑξάμιτον, κό-
κκιν(ον), χρυσοκλαδαρικόν· ποδέαι δύο ανασίν· βηλόθυρον βλατίν διχάραγον, κ(αί) ἕτερον βηλόθυρον ὅμοι(ον) αὐτῷ, κ(αί) ἑτερ(ον) βηλόθυρον χρυ-
||σοκόκκιν(ον) ὅπερ ἀπέστειλα με τόν παπ(ᾶν) Σάβαν· ἕτεραι ποδέαι δύο διχάραγαι· τραπεζόφορον βλατίν διχάραγον· ἐπιτραχήλ(ιν) (καί) ἐπιμάνικα ἀνά-
χλιν(φα?)· || (καί) ἕτεραι ποδέαι β΄ μεταξωταί, κόκκιναι, ἱστορισμέναι· (καί) αἴγρα στρουθοκαμηλιτικά δ΄· φλάμουλον (μ) με τό σκῆπτρον· σκέπη βενετική ἣν ἐ-
||δώκεν ἡ καισάρισσα· (καί) ἕτεραι σκέπαι· (καί) ἄλλον ἐπιτραχήλ(ιν) ἀπό βλατίν· φελωνοστίχαρ(ον) μεταξωτόν· (καί) ἄλλο φελώνιν μεταξωτ(όν)· ἕτεραι ποδέαι β΄ || μεταξωταί ἃς ἔστειλα με τόν παπᾶν Σάβαν. Εἰσί (καί) τά βιβλία ἅπερ ἀφῆκα ἐγώ, τριῴδιν βεβρανον, κατα Ματθαῖον βέβρανον, Θεολόγος βέβρανον, || οἱ Μαργαρίται τοῦ Χρυσοστόμου βέβρανον, πανηγυρικ(όν) βέβρανον, σιναξάριν τετραμηναῖον, θεοτοκάρια β΄, εἰρμολογεῖον, πεντηκοστάριν (καί) λειτουρ-
||γίαι γ΄. (Καί) εἴ τι ἀπέστειλα με τόν Σωφρόνιον τόν Τριστάλον ἀρχήν, τετραευάγγελον, ἑξαήμερον, Μεταφραστήν, πραξαπόστολον (καί) Βουλ[γάραν?] || (καί) πατερικά β΄, Θεολόγος, στιχεράριν, ψαλτῆριν, εὐχολογεῖον, σιναξάριν, ἕτερον Μεταφραστήν, ἕτερ(ον) πραξατόστολον, λαϊκαϊκόν, || δογματικόν. Ἀπέστειλα με τόν Θεοφύλακτον στιχεράριν, ψαλτῆριν, πραξαπόστολον, θεοτοκάριν, πανηγυρικόν, ὡρολόγιν, σινα-
||ξάριν, Θεολόγο. (Καί) πάλιν ἔστειλα με τόν Μακάριον βιβλία, μηναῖον Μάρτιον, μηναῖον Ἀπρίλλ(ιον), μηναῖον Μάϊον, μηναῖον Ἰούνιον, μηναῖον

Ἰούλ(ιον), || μηναῖον Σεπτέβριον (καί) μηναῖον ἑξαμηναῖον χειμωνικόν ἔχον (καί) ψαλτῆριν. (Καί) μανουάλια χυτὰ τρία, καμπάνας β΄, κακάβιν, κακα-||βόπουλα δύο (καί) ἕτερα δύο χυτά, σταγόνια ε΄, σαλτζερὰ β΄, κρεμαστάλυσον, ἕτερα κακα-βόπουλα β΄ τὰ ἐπαρέδωκεν ὁ Μπράϊκος, || κρυοντήρια β΄ (καί) σκορτζίδιν δι-πλοῦν, τυγάνια δύο, τζαπία ς΄, πρόβατα ρ΄ (καί) κουνάκια κ΄, βαγένι<α> μεγάλα γ΄ (καί) μικρὰ δ΄, καρούτα || μεγάλη, μαστραπᾶς, δικέλλια δ΄, ὑννία δ΄, τζυκού-ρια β΄, ἰγδὶν με τὸ ἰγδοχέριν (καί) καρούτια μικρὰ β΄. Εἰσὶ (καί) τὰ βιβλία τῆς || Βιζοβᾶς, εὐαγγέλιον, τετραευάγγελον, τυπικόν, σχηματολόγ(ιον), παρακλητικόν, τριῴδιν, κομμάτια β΄ μηναῖα (καί) ἀπόστολος +

Σχόλια

Οἱ εἰκόνες καί τά εἰκονοστάσια πού μνημονεύονται στήν ἀρχή τοῦ ἐγγράφου (στ. 1-9) εἶναι πιθανότερο νά ὑπῆρχαν στήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, πρίν ὁ Θωμᾶς ἀναχωρήσει γιά τά Γιάννενα. Μία ἀπ' αὐτές τίς εἰκόνες τήν πρόσφερε «ὁ ἀρχιεπίσκοπος», πού δέν κατονομάζεται (προφανῶς τῆς Ἀχρίδας). Ἴσως, ὅταν ὁ Θωμᾶς χρησιμοποιεῖ τό ῥ. *ἀπέστειλα*, σημαίνει ὅτι τά ἀντικείμενα ἐστάλησαν ἀπό τά Γιάννενα, στ. 9-14· κυρίως 9-12, 16-20. (Τό βηλόθυρο τῶν στ. 16-17 γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ὅτι ἐστάλη ἀπό τά Γιάνεννα). Ἐπίσης στ. 22-24, κυρίως οἱ δυό ποδέες, 27-38, καθώς καί τά βιβλία, ἐνῶ, ὅταν χρησιμοποιεῖ τό *ἀφῆκα* ἴσως σημαίνει ὅτι τά ἐπαρέδωσε στά Βοδενά, πιθανό ὅταν ἔφευγε (στ. 24-26). Ἀπό τά ὑπόλοιπα, προσφέρθηκαν ἀπό τόν ἐπίσκοπο Σλανίτζης (;) ἐπιτραχήλι καί ἐπιμανίκια, ἀπό τήν καισάρισσα (τή μητέρα του, προφανῶς) σκέπη βενετική (ἀπό τή Βενετία ἤ βενέτου χρώματος;), ἐνῶ περιλήφθηκαν στή βιβλιοθήκη τῆς ἐκκλησίας καί βιβλία πού πρίν ἀνῆκαν στό μοναστήρι τῆς Βιζοβᾶς, τό ὁποῖο, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τό ἐκδοτήριο ἔγγραφο, εἶχε παραχωρηθεῖ στή Μ. Γαβαλιώτισσας «μετά τούς ὑπ' αὐτῷ παροίκους κ(αί) μετά πάσης τῆς νομ(ῆς) κ(αί) περιοχῆς αὐτοῦ». Δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ὅλα ὅσα ἐστάλησαν ἀπό τά Γιάννενα κατασκευάσθηκαν στήν πόλη αὐτή.

Ὁ Θωμᾶς ἔστελνε τά ἀντικείμενα στή Γαβαλιώτισσα μέ ἔμπιστους ἀνθρώπους του· τόν παπά Σάββα, πού μνημονεύεται τρεῖς φορές νά μεταφέρει εἰκόνες καί ὑφάσματα γιά τήν ἐκκλησία (ἴσως σ' ἕνα δρομολόγιο), τόν ἡγούμενο Μελέτιο νά μεταφέρει ἐπίσης εἰκόνες, τούς Σωφρόνιο Τρυστάλον, Θεοφύλακτο καί Μακάριο (τά ὀνόματά τους δείχνουν ὅτι ἦταν μᾶλλον μοναχοί) νά μεταφέρουν ἐκκλησιαστικά βιβλία καί τόν Μπράικο νά μεταφέρει διάφορα σκεύη καί ἐργαλεῖα γιά τίς ἀνάγκες τῆς Μονῆς. Μήπως πρόκειται γιά μοναχούς τοῦ «μοναστηρίου τῶν Ἰωαννίνων»;

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

8) Ἡ προσωπικότητα τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου καί τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας

Ἀπό τά ἀναφερόμενα στίς πηγές, ἰδιαίτερα στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου ὁ Θωμᾶς Πρελοῦμπος εἶναι τό κεντρικό πρόσωπο, φαίνεται πώς ὁ Σέρβος δυνάστης ἤθελε νά δίνει τήν ἐντύπωση μεγάλου ἡγεμόνα. Ἔτσι: α) Ἦταν φιλέορτος, γνωρίζοντας ὅτι ἑορτές καί τελετές προσδίδουν στούς ἡγεμόνες λαμπρότητα. β) Ἔκανε «ψηχικά», ἀφοῦ ἡ φιλεκπλαχνία ἦταν ἰδιον τῶν μεγάλων ἡγεμόνων. γ) Κατεσκεύαζε ὄχι μόνο ὀχυρωματικά ἔργα στό κάστρο (περιφερειακά τείχη, γουλά) ἀλλά ἐπί πλέον ἐκκλησίες καί μοναστήρια, στά ὁποῖα διέθετε γαῖες καί διάφορα ἀντικείμενα γιά τίς χρεῖες τους, ἐπιδεικνύοντας ἔτσι, δύναμη, πλοῦτο καί εὐλάβεια. δ) Ἐπιζητοῦσε τίτλους πού θά λάμπρυναν τό ὄνομά του καί θά προέρχονταν ἀπό πολεμικά κατορθώματα. Ἡ ἐποχή καί οἱ περιστάσεις τόν ἔκαναν νά υἱοθετήσει τόν τίτλο τοῦ «ἀλβανιτοκτόνου». Ὄχι μόνο ἡ λ. ἀναφέρεται στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, ἀλλά καί ἡ ἀκρωτηριασμένη κτητορική ἐπιγραφή πού βρέθηκε σέ κάποια ἀπό τά τζαμιά καί, ὅπου μνημονεύεται, πιθανότατα, ἡ λ. *ἀλβανιτοκτόνος*, πρέπει νά ἀνῆκε στό Θωμᾶ, ἀφοῦ συντροφεύεται, μάλιστα, ἀπό τό ρ. *ωκοδωμησ*, πού θυμίζει τίς δραστηριότητές του (βλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 356 κ.ἑ.). Ἀκόμη καί ὁ ἐχθρικά διακείμενος πρός τό πρόσωπό του συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ τοῦ καταλογίζει νίκες ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ τίτλος, ἄν καί πομπώδης, δέν ἦταν ἀδικαιολόγητος.

Ὁ Θωμᾶς μνημονεύεται στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ὡς τύραννος πού ταλαιπώρησε, βασάνισε καί σκότωσε πολλούς Γιαννιῶτες, ἀσχετα μέ τήν κοινωνική τάξη ὅπου βρισκόταν ὁ καθένας. Παρουσιάζεται μέ ὅλα σχεδόν τά ἐλαττώματα. Ἦταν φιλάργυρος, κοιλιόδουλος καί ἅρπαγας (τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί ἰδιωτικῶν περιουσιῶν). Κατηγορεῖται ἀκόμη ὅτι ὑπέπεσε καί στό πάθος τῆς «ἀρσενοκοιτίας» ἀλλά καί γιά τό λοιμό τοῦ 1368 (Χρον. Ἰωαν., σ. 219), πράγμα πού δείχνει τήν ἐμπάθεια τοῦ συγγραφέα. Πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι καί οἱ Δουκάδες στήν Ἄρτα δροῦσαν ἀνάλογα. Μείωσαν δραστικά τήν περιουσία τῆς Ἐκκλησίας, λόγω τῆς διέλευσης στρατοῦ, τῆς βαρειᾶς φορολογίας, τῆς μείωσης τῶν παροίκων καί τῶν ἐσόδων κ.λπ. Ἀκόμη καί ἀνάδοχος νεογέννητων φρόντιζε νά γίνεται ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας, ὥστε νά ἀποσπᾶ γιά τήν κουμπαριά ἄλογα καί τίς καλύτερες γοῦνες, ἀλλά καί πουλερικά (Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 320, 327). Ἐπίσης καί ὁ βαρύς χαρακτηρισμός «ἀποστάτης» δείχνει τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, ἀφοῦ δέν ἦταν ὁ μόνος πού συντργάστηκε μέ τούς Τούρκους. Τό ἴδιο ἔκανε καί ὁ Ἰζαού, τόν ὁποῖο ὁ ἴδιος συγγρ. ἐπαινεῖ. Δέν ἦταν λοιπόν ἡ μόνη ἐξαίρεση ὁ Θωμᾶς.

Θύματα τῆς μανίας τοῦ Θωμᾶ ἦταν οἱ ντόπιοι. Οἱ ξένοι (πού ἐγκαταστάθηκαν πρόσφατα στά Γιάννενα), κατά τόν συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ, ὄχι μόνο δέν καταδιώκονται ἀλλά συνεργάζονται μέ τόν Θωμᾶ. Δέν μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τοῦτο ἀποτελοῦσε κανόνα (οὔτε ὅτι ὁ Θωμᾶς εὐνοοῦσε τούς ξένους,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐπειδή ἦταν κι αὐτός ξένος· καί οἱ δύο ἑπόμενοι δεσπότες ἦταν ξένοι ἀλλά δέν ἀκολούθησαν τόν Θωμᾶ), ὅμως φαίνεται ὅτι ὁ Θωμᾶς κατεδίωξε κυρίως τούς ἄρχοντες ἐκείνους πού εἶχαν ὡς τότε στά χέρια τους τήν ἐξουσία (τήν καθεστηκυῖα τάξη), καθώς καί τήν Ἐκκλησία, κυρίως τόν μητροπολίτη, στό πρόσωπο τοῦ ὁποίου ἔβλεπε καί τόν ἐκπρόσωπο τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Οἱ δύό περίοδοι τῆς ἐξουσίας τοῦ Βυζαντίου στήν πόλη ἦταν πρόσφατες καί τό Βυζάντιο, ὅπως εἴπαμε, δυνητικά, ἕνας ἀντίπαλος. Φαίνεται ὅτι καί ἐπί Θωμᾶ ὑπῆρχαν στά Γιάννενα δύο φατρίες· ἐκεῖνοι πού ἤθελαν τήν προσέγγιση μέ τήν Κωνσταντινούπολη καί ἐκεῖνοι πού ἤθελαν ἀνεξάρτητο δεσποτάτο.

Ὅσο καί νά εἴμαστε ἐπιφυλακτικοί ἀπέναντι στά γραφόμενα ἀπό τόν συγγραφέα τοῦ Χρονικοῦ γιά τόν χαρακτήρα καί τίς ἐνέργειες τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, οἱ διωγμοί καί ἐκτελέσεις τῶν ἀνεπιθύμητων προσώπων πρέπει νά ἀνταποκρίνονται σέ μεγάλο βαθμό στήν πραγματικότητα. Ὑπάρχει καί ἄλλη πηγή πού μνημονεύει τόν Θωμᾶ ὡς τύραννο, ὁ Βυζαντινός ἱστορικός Χαλκοκονδύλης. Ὁ λόγος ὅμως τῆς συμπεριφορᾶς του δέν πρέπει νά ἦταν ἡ κακία του, ἀλλά ἡ καχυποψία του πρός τά πρόσωπα ἐκεῖνα πού πίστευε, δικαίως ἤ ἀδίκως, ὅτι τόν ἐπεβουλεύοντο. Ἦταν, λοιπόν, ἕνας ἱκανός ἡγεμόνας, μέ ἐπιτυχίες στόν στρατιωτικό τομέα, εὐσεβής, χορηγός, γιά κατασκευές μνημείων, ἀλλά καί καχύποπτος καί ἐκδικητικός. Ἡ συμπεριφορά, λοιπόν τοῦ Θωμᾶ γίνεται κατανοητή στά πλαίσια τοῦ ἱστορικοῦ περίγυρου τῆς περιοχῆς (Matanov, Phenomenon, σ. 67), ἀλλά μόνο ὡς ἕνα σημεῖο. Οὔτε ἡ μεγάλη ἀνάγκη γιά χρήματα, λόγω τῶν ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν, δικαιολογεῖ πλήρως τίς ἐνέργειές του. Φαίνεται ὅτι ἡ καχυποψία τοῦ Θωμᾶ ὅλο μεγάλωνε, ἀφοῦ ὑποπτεύεται, δίκαια ἤ ἄδικα, καί πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντός του.

Στόν ἀντίποδα τοῦ Θωμᾶ βρισκόταν ἡ σύζυγός του, «βασίλισσα» Μαρία Ἀγγελίνα Κομνηνή Δούκαινα ἡ Παλαιολογίνα. Ἀκόμη κι ἄν δέν ἰσχύει ἡ πληροφορία τοῦ Χαλκοκονδύλη ὅτι αὐτή ἡ ἴδια μαζί μέ τόν δεύτερο σύζυγό της Ἰζαού —τόν ὁποῖο σέ ἔγγραφό της προσφωνεῖ *γλυκύ σύζυγο*— δολοφόνησαν τόν Θωμᾶ, καί μόνον οἱ ἔπαινοι τοῦ συγγραφέα τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, συχνοί καί ὑπερβολικοί, μᾶς κάνουν νά πιστεύουμε ὅτι ἡ Μαρία ἀνῆκε στήν παράταξη τῶν ἀντιπάλων τοῦ Θωμᾶ, μολονότι ὅσο ζοῦσε ὁ σύζυγός της δέν μποροῦσε νά ἀντιδράσει. Ἴσως τοῦτο δικαιολογεῖ ἐν μέρει καί τήν ἀντίδραση τοῦ Θωμᾶ. Στίς δύσκολες στιγμές πού ἀκολούθησαν μετά τή δολοφονία τοῦ Θωμᾶ, ἡ Μαρία στηρίχθηκε καί στήν οἰκογένειά της, κυρίως τόν ἀδελφό της, πού προσκάλεσε ἀπό τά Τρίκαλα, πράγμα πού δείχνει ὅτι καί οἱ Σέρβοι τῶν Τρικάλων ἦταν ὑπέρ τῆς συμφιλιώσεως καί ἔμμεσα ὅτι δέν ἐπεδοκίμαζαν τήν πολιτική τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου. (Τοῦτο δείχνει, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅτι τά κίνητρα τοῦ Θωμᾶ στήν ἐπιλογή φίλων καί ἐχθρῶν δέν ἦταν αὐστηρῶς τοπικιστικά, ἀφοῦ μάλιστα δέν μποροῦμε νά μιλήσουμε γιά ἐνθικισμό τήν ἐποχή αὐτή). Ἔτσι, ἡ Μαρία πρέπει νά εἶχε καλές σχέσεις καί μέ τήν βυζαντινή αὐτο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κρατορία, όχι μόνο γιατί ήταν μιά Παλαιολογίνα άλλά καί γιατί άμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ άποκαταστάθηκαν οί σχέσεις μέ τή μητρόπολη Ἰωαννίνων καί πολύ σύντομα ὁ Ἰζαού πῆρε άπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα τόν τίτλο τοῦ δεσπότη. Εἴδαμε παραπάνω τήν ἱκανότητα τῆς Μαρίας, κατά τή διαχείριση τῆς κρίσεως μετά τό θάνατο τοῦ Θωμᾶ, ὅταν ἡ ρευστότητα τῆς κατάστασης ἦταν τόσο μεγάλη, πού ἡ ἴδια ἀπέστειλε, ὅπως εἴπαμε, τιμαλφή της στόν ἀδελφό της Ἰωάσαφ, γιά νά τῆς τά φυλάξει (βλ. σ. 278).

Ἡ ἀγάπη πού ἔδειχνε ὁ λαός στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων γιά τή «βασίλισσα» Μαρία δέν πρέπει νά εἶναι ἄσχετη μέ ἀγαθοεργίες, κατά τό παράδειγμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτας, ἀλλά καί μέ τή συμμετοχή της στά «ψηχικά» πού ἔκανε ὁ σύζυγός της Θωμᾶς (ὅπως ἐξ ἄλλου καί οἱ δυό μαζί κάνοιν δωρεές σέ μοναστήρια). Ἴσως τό γεγονός ὅτι εἶχε τόσο πλατειά ἀγάπη στήν πόλη δείχνει ὅτι ὁ Θωμᾶς δέν εἶχε παρά πολύ λίγους ὀπαδούς στά Γιάννενα. Δέν ἀποκλείεται ἐπίσης νά μεσολαβοῦσε στό σύζυγό της ὑπέρ προσώπων καί πραγμάτων καί ἡ δυσμένεια τοῦ τελευταίου, πού ἐκδηλώθηκε ἀπέναντί της ἀργότερα, νά ἦταν ἀποτέλεσμα ἐπηρεασμοῦ ἐκ μέρους τῶν ἀντιπάλων της στό παλάτι, προφανῶς Σέρβων τῆς ἀκολουθίας του. Ἡ Μαρία εἶναι ἡ πιό χαρακτηριστική μορφή «βασίλισσας» στά Γιάννενα, κάτι πού ἰσχύει καί γιά τόν πρῶτο σύζυγό της Θωμᾶ, ἄν τόν συγκρίνουμε μέ τούς ἄλλους δεσπότες τῶν Ἰωαννίνων.

9. Τοπογραφικά προβλήματα στό κάστρο

α) Ὑποθέσεις γιά τόν Ταξιάρχη καί τό Φετιχέ τζαμί

Ἀπό τά δσα ἀναφέρει ὁ Κοσμᾶς Μπαλάνος (βλ. παραπάνω, σ. 111-112), γίνεται φανερό ὅτι: α) Τό Φετιχέ ἦταν, παλιά, ἐκκλησία, δηλ. σύμφωνα μέ δσα μνημονεύσαμε παραπάνω, ὁ ναός τοῦ Ταξιάρχη, πού μετεβλήθη σέ τζαμί (α΄ φάση), ἀσφαλῶς μετά τήν ἔξωση τῶν χριστιανῶν ἀπό τό κάστρο. (Ἐξ ἄλλου, τό ὄνομά του μόνο «φετχιγιέ» σημαίνει τζαμί τῆς ἁλώσεως, βλ. Κοκολάκη, *Ὁ Ἐβλιγιά*, σ. 377, σημ. 4, καί δείχνει τό θρίαμβο τῶν Τούρκων ἐπί τῶν χριστιανῶν καί τήν οὐσιαστική ἅλωση τοῦ κάστρου, πού συμπληρώθηκε μέ τή μετατροπή τῆς σπουδαιότερης ἐκκλησίας, τοῦ ἁγ. Ταξιάρχη, πού εἴδαμε νά στέκει ἀκόμη ὄρθια, σέ τζαμί). Ὡς τό 1770 τό κτίσμα, συνεχίζει ὁ Μπαλάνος, σωζόταν ὁλόκληρο, πλήν τοῦ ἁγίου βήματος, πού προφανῶς οἱ Τοῦρκοι γκρέμισαν ἀμέσως. β) Τό 1770, μέ ἀφορμή τόν ρωσσοτουρκικό πόλεμο, ἐπί Αἰκατερίνης Β΄, οἱ Τοῦρκοι χάλασαν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐναπομείναντος ναοῦ καί τό ὑπόλοιπο τό «μετεσχημάτισαν» σέ τζαμί, πού σκέπασαν μέ μολύβι (β΄ φάση).

Περί τό 1795, ὁ Ἀλή πασάς ἔχτισε τό σεράγι του στό ΝΑ σκόπελο καί ἀνακαίνισε ἤ μᾶλλον ἔχτισε τό σημ. Φετιχέ τζαμί (γ΄ φάση), προορίζοντάς το γιά

τζαμί τῆς οἰκογένειάς του καί κατασκευάζοντας δίπλα καί τόν οἰκογενειακό του τάφο, πού σώζεται ὡς σήμερα (Πυρσινέλα, *Ἱδρυσις*, σ. 762-63. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 34-37). Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τό σήμερα σωζόμενο τζαμί εἶναι ἐξολοκλήρου κατασκευασμένο ἀπό τούς Τούρκους (Ξυγγοπούλου, *Μεσαιωνικά μνημεῖα*, σ. 296), γίνεται φανερό ὅτι χτίστηκε ἐκ βάθρων, ἐπί Ἀλῆ πασᾶ, καί ὄχι τό 1770, ἀφοῦ τότε χάλασαν μέν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐκκλησίας ἀλλά «μετεσχημάτισαν», τό ἐναπομεῖναν τμῆμα σέ τζαμί (ἄρα, ἄφησαν τμῆμα ἀπό τό κτήριο). Ἄν γνωρίζαμε ὅτι ὁ Ἀλής κράτησε τίς διαστάσεις τοῦ προηγούμενου τζαμιοῦ, θά ὁδηγούμαστε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ναός τοῦ Ταξιάρχη ἦταν ὑπερδιπλάσιος, ὡς πρός τό μέγεθος, ἀπό τό σημερινό Φετιχέ. Εἶναι πιθανότερο ὅμως τό τζαμί πού βλέπουμε σήμερα καί πού χτίστηκε ἀπό τόν Ἀλή πασά νά μήν εἶναι ἴσο μέ τό δεύτερο, δηλαδή μέ ἐκεῖνο τῆς δεύτερης φάσης, πού κάλυπτε τή μισή περ. ἐκκλησία. Μπορεῖ μάλιστα νά μή χτίστηκε κἄν στήν ἴδια ἀκριβῶς θέση.

Ἡ μετατροπή τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχη σέ τζαμί, μετά τό 1611, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς βέβαιη, γιατί καί ὁ Ἐβλιά μνημονεύει ὅτι παλιότερα τό Φετιχέ ἦταν ἐκκλησία (Κοκολάκη, *Ἐβλιγιά*, σ. 327). Πρόκειται γιά τήν πρώτη φάση, ὅταν ὁλόκληρη ἡ ἐκκλησία, πλήν τοῦ κατεδαφισθέντος ἁγίου βήματος, εἶχε μετατραπεῖ σέ τζαμί. Ὁ Ἐβλιά δίνει τίς διαστάσεις τοῦ τζαμιοῦ 100×60 πόδια, ὁπότε ἔχουμε καί τίς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, πλήν τοῦ Ἱ. Βήματος, ἄν καί οἱ ἀριθμοί πού παρέχει ὁ Τοῦρκος περιηγητής εἶναι πολλές φορές ἀνακριβεῖς. Ἄν ληφθεῖ πάντως ὑπόψη ὅτι γιά τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν πασᾶ ὑπολογίζει διαστάσεις 100×100 πόδια, μήπως μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι τό μῆκος τοῦ ναοῦ ἦταν ὅσο περίπου τό μῆκος τοῦ σημερ. τζαμιοῦ τοῦ Ἀσλάν, σύν τό ἱερόν βῆμα, καί τό πλάτος του τά 3/5 τοῦ ἴδιου τζαμιοῦ; (Οἱ διαστάσεις τοῦ κυρίως τζαμιοῦ τοῦ Ἀσλάν εἶναι περίπου 12,5×12,5 μ., δηλαδή ἴσο πλάτος καί μῆκος, ὅπως σωστά ἀναφέρει ὁ Ἐβλιά).

> Τό γεγονός ὅτι οἱ διαστάσεις τοῦ ναοῦ εἶναι μικρές, γιά ἕναν τόσο φημισμένο κτήριο, μέ βάζει στή σκέψη μήπως στήν πρώτη φάση δέν ἔγινε ὁλόκληρη ἡ ἐκκλησία τζαμί, ἀλλά μόνο ἕνα τμῆμα της, π.χ. ὁ πρόναος ἤ ὁ κυρίως ναός, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἐσώζοντο «αἱ ζωγραφίαι» τοῦ ναοῦ ἀκόμη (θά ἦταν αὐτές προφανῶς ἐκτός τζαμιοῦ) καί οἱ Τοῦρκοι χάλασαν ἀργότερα τόν μισό ναό (πού δέν συμπεριλαμβανόταν προφανῶς στό τζαμί· θά ἦταν ὑπερβολικό νά τόν χαλάσουν, ἄν ἤδη ἀποτελοῦσε τμῆμα του). Ἔτσι, θά μπορούσαμε (πάντα ὑποθετικά) νά ἐκλάβουμε τά 100 πόδια μῆκος τοῦ ναοῦ, ὡς πλάτος του καί ἑπομένως, σύμφωνα μέ τίς διαστάσεις τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Ἀσλάν, τό μῆκος του θά ἦταν λίγο παραπάνω ἀπό τό πλάτος, 120 πόδια (περ. 15 μ.), σύν τό Ἱ. Βῆμα.

Ἔκτισε ὁ Ἀλή πασάς τό σήμερα σωζόμενο τζαμί στήν ἴδια θέση ὅπου βρισκόταν τό προηγούμενο, δηλαδή πάνω στό ναό τοῦ Ταξιάρχη; Πιθανῶς, ἄν σκεφτεῖ κανείς, ὅτι, βλέποντας ἀπό χαμηλά τό ὕψωμα, στό σημεῖο αὐτό ὁ βράχος ὀρθώνεται κάθετα καί ἔχει τό μεγαλύτερο ὕψος, εἶναι δηλαδή ἰδιαίτερα καλή θέση γιά νά εἶχε χτιστεῖ ἐκεῖ ὁ Ταξιάρχης, μολονότι οἱ διαστάσεις καί ὁ προ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σανατολισμός τοῦ ναοῦ τόν εὐνοοῦν λιγότερο ἀπ' ὅ,τι τό τζαμί. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἄν προσέξει κανείς τά ἀναφερόμενα ἀπό τόν Μπαλάνο, ὅτι τό νεοκτισμένο σεράγι τοῦ Ἀλῆ «*συνάπτεται* μέ τό τζαμί, ὅπου εἶναι εἰς τόν ἀνατολικόν σκόπελον, *ὅπου ἐμβαίνει εἰς τήν λίμνην*» [Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 56 (488), 53 (485)], τζαμί πού πρίν ἦταν ἐκκλησία, καί παρατηρώντας σέ παλιά λιθογραφία (βλ. εἰκ. 24) ὅτι ἀνάμεσα στό τζαμί τοῦ Ἀλῆ καί τό σεράγι ὑπάρχει ἀρκετή ἀπόσταση, ἀναρωτιόμαστε μήπως ὁ Ἀλής, κατεσκεύασε τό δικό του τζαμί λίγο βορειότερα. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ ναός τοῦ Ταξιάρχη ἴσως βρισκόταν πιό κοντά πρός τόν τοῖχο τοῦ σημερ. μοισείου, μέ ἄξονα πρός τά ἀνατολικά, δηλαδή πρός τή γωνία τοῦ σκοπέλου, «ὅπου ἐμβαίνει εἰς τήν λίμνην». Πρός αὐτή τήν ἐκδοχή, δηλαδή τῆς μικρῆς μετατόπισης τοῦ τζαμιοῦ πού ἔχτισε ὁ Ἀλής, πρός τά βόρεια, συνηγορεῖ τό γεγονός ὅτι τοῦτο χτίστηκε ἐκ βάθρων, ὅταν μάλιστα τό προηγούμενο τζαμί (τῆς β΄ φάσης) εἶχε «μετασχηματιστεῖ» (προσαρμόζοντας τμῆμα τῆς ἐκκλησίας, πρός τοῦτο), ὄχι πολλά χρόνια νωρίτερα καί πρέπει νά βρισκόταν ἀκόμη σέ καλή κατάσταση. Ἑπομένως, ἡ λογικότερη ἐξήγηση τῆς ἀνέγερσης τοῦ σημ. Φετιχέ ἀπό τόν Ἀλή, θά ἦταν ἡ θέση τοῦ παλιότερου τζαμιοῦ πολύ κοντά στό νεοφτιαγμένο σεράγι, πρᾶγμα που δέν ἁρμοζε ὄχι μόνο γιά πρακτικούς καί αἰσθητικούς λόγους, ἀλλά καί γιατί τοῦτος προόριζε τό νέο κτίσμα γιά τζαμί κοντά στό ὁποῖο θά ἔφτιαχνε τόν οἰκογενειακό του τάφο (ἔπρεπε ἑπομένως νά βρισκόταν σέ κάποια ἀπόσταση ἀπό τό σεράγι). Ἔτσι, θά λέγαμε, ὁ Ἀλής οἰκοδόμησε τόν χῶρο μέ τήν ἴδια λογική πού οἰκοδομήθηκε στίς μέρες μας· τό ἀνάκτορο στή θέση περίπου τοῦ σημερινοῦ ἀνακτόρου (ὅπου ἡ ἐφορεία), σέ ἁρμόζουσα ἀπόσταση ἀπό τό νεοφτιαγμένο τζαμί. Μόνο πού τό ἀνάκτορο τοῦ Ἀλῆ ἦταν πολύ μεγαλύτερο ἀπό τό σημερινό, καλύπτοντας περισσότερο χῶρο πρός τό κέντρο τοῦ λόφου καί τό νότο.

Ἀπό τα παραπάνω, ἄν, τελικά, προκρίνουμε ὡς πιθανότερο σημεῖο ἀνεγέρσεως τοῦ Ταξιάρχη τό χῶρο ἀκριβῶς Β. τοῦ σημερινοῦ μικροῦ ἀνακτόρου (ἐφορείας), μέ ἄξονα πρός Ἀνατολάς, δηλαδή πρός τή γωνία τοῦ βράχου, ὁ Παντοκράτορας πρέπει νά βρισκόταν δυτικά ἤ νοτιοδυτικά του.

Μποροῦμε τώρα νά ἐκτιμήσουμε τήν κατάσταση στήν ὁποία βρισκόταν ὁ Ταξιάρχης, ἀφότου ἔγινε ἡ πρώτη προσπάθεια νά γίνει τζαμί, τό 1596-7, πρίν ἀκόμη μποῦν οἱ Τοῦρκοι στό κάστρο. Ἡ ἀπόπειρα αὐτή ἀπέτυχε, γιατί ὁ μιναρές γκρεμίστηκε, πρᾶγμα πού θεωρήθηκε θαῦμα (βλ. παραπάνω, σ. 113) καί πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ὁ ναός παρέμεινε ἀκέραιος. Ἀπό τά ἀναφερόμενα τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου ὅτι ἡ ἐκκλησία πού μετεβλήθη σέ τζαμί «δέν ἐχαλάσθη τότε ἐξ ὁλοκλήρου, ἀλλά... ἕως τά 1770 ἐσώζετο ὁλόκληρος ὁ ναός καί αἱ ζωγραφίαι, πλήν τοῦ ἁγίου βήματος. Τότε δέ ὁπού ἐκροτήθη ὁ πόλεμος τῶν Ρώσσων μετά τῶν Τούρκων [1771]... ἐχάλασαν οἱ Τοῦρκοι τό περισσότερον μέρος τοῦ ναοῦ...», ἐννοοῦμε ὅτι τό ἅγιο Βῆμα εἶχε κατεδαφιστεῖ πρίν ἀπό τό 1770. Ὁπωσδήποτε ἡ κατεδάφιση τοῦ ἁγίου Βήματος πρέπει νά ἔγινε ἀμέσως μετά τήν εἰσο-

δο τῶν Τούρκων στό κάστρο, ὕστερα ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ Διονυσίου. Δικαιολογεῖται ἐπομένως τό ἀναφερόμενο στή *Σύνοψη ἱστορίας τῶν Ὀθωμανῶν βασιλέων* ὅτι ὁ ναός *ἦταν* στούς γουλάδες (βλ. σ. 109) καί ὅτι οἱ Τοῦρκοι «ἐχάλασαν» τό ναό τοῦ Ταξιάρχη (ἀναχρονιστικά, ἀφοῦ, ὅταν γραφόταν ἡ Σύνοψη, μετά τό 1611, τό ἅγιο Βῆμα ἦταν ἤδη κατεδαφισμένο), ἀλλά καί ἡ διόρθωση Pouqueville «ζήτησαν νά χαλάσουν» (γιατί ἦταν γνωστό, ὡς τελευταῖα, ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ναοῦ ἦταν ὄρθιο, μετασχηματισμένο ὅμως σέ τζαμί. Φαίνεται λοιπόν πώς ὅταν μπῆκαν, μετά τό 1611, οἱ Τοῦρκοι στό κάστρο «ἀπεκεφάλισαν» τήν ἐκκλησία τοῦ ἁγ. Ταξιάρχη, σύμβολο τῆς πόλης, γκρεμίζοντας τό ἅγιο Βῆμα καί μετασχηματίζοντας τήν ὑπόλοιπη σέ τζαμί (α΄ φάση, βλ. παραπάνω, σ. 117 καί σημ. 345α). Γιά τή μετατροπή τοῦ ἐναπομείναντος τμήματος τοῦ ναοῦ σέ τζαμί φαίνεται πώς ἐργάστηκε ὁ μάστορας ἀπό τό Ἀργυρόκαστρο, δυό χρόνια μετά τήν ἐπανάσταση (δηλ. κατά τήν ἔξωση τῶν χριστιανῶν), ὁ ὁποῖος ἔφτιαξε καί τή νέα μητρόπολη, ἐκτός κάστρου (βλ. παραπάνω, σ. 115). Τό 1770, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, γκρέμισαν καί τό μισό τοῦ ἐναπομείναντος ναοῦ, ὁπότε τό τζαμί (β΄ φάση) περιορίστηκε, ὡς πρός τό μέγεθος, κατά τό ἥμισυ, ἐνῶ, μετά τό 1795 (;) τό κτήριο γκρεμίστηκε τελείως καί καθώς φαίνεται τό τζαμί μετατοπίστηκε καί χτίστηκε ἐκ βάθρων ἐκεῖ ὅπου εἶναι σήμερα.

Τελειώνοντας μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι ὅτι, μετά τό 1611-1613, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη μετεβλήθη σέ τζαμί, σύμφωνα μέ τίς φάσεις στίς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε, ἐπιβάλλεται ὅμως νά ἐπανέλθουμε στό πρόβλημα γιά τή θέση του, ἄν στηριχτοῦμε ξανά στόν Μπαλάνο καί πάρουμε κατά γράμμα τό κείμενό του, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τό «μέσα μέρος» (*τά μέσα*) τοῦ σεραγιοῦ τοῦ Ἀλῆ συνάπτεται μέ τό τζαμί «ὁπού εἶναι εἰς τόν ἀνατολικόν σκόπελον». Παρατηρώντας τή θέση τοῦ σημ. Φετιχέ καί γνωρίζοντας τή θέση τοῦ σεραγιοῦ, διαπιστώνουμε ὅτι τό δεύτερο δέν «συνάπτεται» μέ τό πρῶτο (ἤ τόν πολύ κοντά του ὑποτιθέμενο βυζαντινό ναό), *ἀπό μέσα*. Τό τελευταῖο ἐπίρρημα θά ἄρμοζε καλύτερα ἄν τό τζαμί, δηλαδή ἡ πρώην βυζαντινή ἐκκλησία, βρισκόταν σέ κεντρικότερο σημεῖο· εἴτε *μέσα* στίς πτέρυγες τοῦ ἀνακτόρου [ὅπως εἶναι γνωστό, τά κτίσματα τοῦ Ἀλῆ ἀποτελοῦσαν συγκρότημα μέ γυναικωνίτη, οἰκήματα γιά τούς ὑπηρέτες, τή φρουρά κ.λπ. Βλ. Πυρσινέλα, *Ἵδρυσις*, σ. 767-68. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 56-57 (488-89)], εἴτε μέσα, σέ σχέση μέ τό σύνολο τοῦ κάστρου (ἐπομένως, ὄχι ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται σήμερα τό Φετιχέ, θέση πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ, σέ σχέση μέ τό σεράι, ἐξωτερική καί ὄχι ἐσωτερική). Στήν περίπτωση αὐτή, ἀλλάζει καί ἡ θέση τοῦ Παντοκράτορα μέ τό καμπαναρεῖον. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, θά μπορούσαμε νά προβάλλουμε τό ἀντεπιχείρημα, ὅτι ὁ Μπαλάνος ἤ μᾶλλον ὁ Γεώργιος Τουρτούρης πού ἔγραφε ἀργότερα τό κείμενο, *κατά παράδοσιν Κοσμᾶ Μπαλάνου*, βλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 50 (482), ἀναφέρεται στό τζαμί ὅπου *εἶναι* (καί ὄχι ἦταν) στόν ἀνατολικό σκόπελο, ἄρα τό σημερινό Φετιχέ. Γιατί ὅμως ἡ ἀφήγηση σταματάει στή β΄ φάση τοῦ τζαμιοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί δέ μνημονεύεται καί ή γ΄ φάση τῆς ἐκ βάθρων κατασκευῆς του; Μήπως γίνεται λόγος μόνο γιά τό παλιότερο τζαμί-ἐκκλησία;

Θά μποροῦσε πράγματι νά γίνεται λόγος γιά τήν παλιά ἐκκλησία, δηλαδή τό τζαμί τῆς α΄ καί β΄ φάσης, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τό κείμενο τοῦ Μπαλάνου ἔφθασε ὡς ἐμᾶς γραμμένο, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, μετά τό θάνατο τοῦ Ἀλῆ, ἀπό τόν φιλίστορα Γεώργιο Τουρτούρη, ὁ ὁποῖος καί προσάρμοσε τήν ἀφήγηση, ὅπως αὐτός νόμιζε καλύτερα [βλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 52 (484)]. Ἀφοῦ ὁ Μπαλάνος πέθανε τό 1808 ἤ 1811, πρίν τελειώσει ὁ Ἀλῆς τά ἔργα του καί πρίν χτιστεῖ τό νέο τζαμί, εἶναι πιθανό, στό σημεῖο αὐτό ὁ Τουρτούρης νά μήν προσάρμοσε στά νέα δεδομένα τό γραπτό, καθώς φαίνεται [βλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 50 (482)], σημείωμα τοῦ Μπαλάνου, τό σχετικό μέ τό τζαμί. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἐξηγεῖται ἀκόμη καλύτερα καί ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀλῆ νά μετατοπίσει τό τζαμί, στήν ἄκρη τοῦ σκοπέλου, δεδομένου μάλιστα ποῦ τό προόριζε γιά χῶρο κοντινοῦ οἰκογενειακοῦ του τάφου. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τοῦτο (ἡ κατασκευή δηλ. τοῦ Φετιχέ, ὅπως τό βλέπουμε σήμερα), ἔγινε ἀργότερα. Ἄν λοιπόν πάρουμε κατά γράμμα τό κείμενο καί συγκεκριμένα ὅτι «*τά μέσα* [τοῦ σεραγιοῦ] *συνάπτονται μέ τό τζαμί...*» ὀφείλουμε, τελικά, νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ταξιάρχης βρισκόταν ὄχι στό ἄκρο τοῦ σκοπέλου, ἀλλά κάπου πρός τή μέση τοῦ λόφου (ἄς μήν ξεχνᾶμε ὅτι ἦταν τό πρῶτο κτίσμα καί πρέπει νά δέσποζε τοῦ χώρου). Στήν περίπτωση αὐτή ἡ δεύτερη ἐκκλησία, ὁ Παντοκράτορας, ἴσως εἶχε κτιστεῖ πιό κοντά πρός τό σημεῖο εἰσόδου τοῦ λόφου (ὁ Βρανούσης τοποθετεῖ τόν Παντοκράτορα στή μέση τοῦ λόφου). Στήν ἀποδοχή τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς ἴσως ὁδηγεῖ καί ἡ μή ἀνακάλυψη ὡς τώρα ἰχνῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχη. Ὅμως ὡς ὅτου βρεθοῦν αὐτά, τίποτε δέν εἶναι βέβαιο.

β) Τό παλάτι τοῦ Μουσταφάμπεη καί πιθανή σχέση του μέ τό βυζαντινό ἀνάκτορο

Ὁ Ἐβλιά Τσελεπή μνημονεύει ὅτι στήν ἀκρόπολη, δυτικά ἀπό τόν μεντρεσέ μέ τά σαράντα κελιά του, πάνω στά βράχια, ὁ καποιπτζήμπασης Μουσταφάμπεης εἶχε κατασκευάσει πρόσφατα ἕνα ψηλό καί περίοπτο παλάτι, μέ θέα στή λίμνη. Ἡ θέα ἀπό τήν κορυφή αὐτοῦ τοῦ παλατιοῦ ἦταν τόσο ἐξαίρετη, ὥστε νά διακρίνονται ἀκόμα καί τά ψάρια νά διασχίζουν τά νερά τῆς λίμνης (Κοκολάκη, *Ὁ Ἐβλιγιά*, σ. 327).

Δυτικά ἤ μᾶλλον ΒΔ ἀπό τόν μεντρεσέ, ὅπως γίνεται σήμερα εὔκολα κατανοητό, ὁ χῶρος εἶναι ἀρκετά περιορισμένος καί τό παλάτι πρέπει νά ἦταν μικρό. Δέν ἀποκλείεται, ὅμως, ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ παλατιοῦ, πρός τή λίμνη, νά ταυτίζεται μέ τόν ἀναλημματικό τοῖχο τοῦ δυτικότερου τμήματος τοῦ «Πάνω γουλᾶ», τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ὅπου βρίσκεται τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν, ἀριστερά ὅπως ἀνεβαίνει κανείς τή σκάλα. Ἔτσι, καί ὁ χῶρος εἶναι μεγαλύτερος καί δι-

καιολογεῖται καλύτερα ἡ ἰδιότητα τοῦ παλατιοῦ ὡς περίοπτο κτήριο, καθώς καί ἡ ἐξαίρετη θέα ἀπό τήν κορυφή του.

Θά μποροῦσε κανείς νά ἀναλογισθεῖ ὅτι τό παλάτι τοῦ Μουσταφάμπεη εἶναι πιθανό νά εἶχε χτιστεῖ πάνω στά θεμέλια τοῦ βυζαντινοῦ παλατιοῦ, πού μπορεῖ στά μέσα τοῦ 17ου αἰ., νά μήν εἶχε τελείως γκρεμιστεῖ. Σ' αὐτό θά συνηγοροῦσε ἡ θέση του στό δυτικότερο ἄκρο τοῦ ὑψώματος, ἀπ' ὅπου ἦταν δυνατό, ἀπό μπαλκόνι του, οἱ γυναῖκες πού ἔπεσαν καί σκοτώθηκαν νά «ἔβλεπον ἐνάντια τόν ἁγιασμόν», τήν ἡμέρα τῶν Θεοφανείων, στοῦ Λιβαδιώτη, ὅπως μνημονεύει τό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων (σ. 238-39). Ἄν τά πράγματα ἔχουν ἔτσι, τό ἀνάκτορο πρέπει νά εἶχε πολλούς ὀρόφους καί ὁ βόρειος τοῖχος, γιά τόν ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω, νά ἦταν χωρίς ἀνοίγματα ἀπ' ἔξω, ἀφοῦ ὑποτίθεται ὅτι θά ἀποτελοῦσε τό τεῖχος πού θά κάλυπτε τόν «πάνω» γουλά ἀπό τά νότια. Τό ὕψος τοῦ ἀνακτόρου θά ἐπέτρεπε, πράγματι, ἀπό τήν κορυφή του νά βλέπει κανείς τά πάντα. Μερικά τμήματα τοῦ παραπάνω τοίχου, ὅπως σώζεται σήμερα (εἰκ. 20), περιέχουν καί κεραμίδια, ἀλλά δέ γνωρίζουμε ἄν ἔχει κατασκευαστεῖ στά βυζαντινά χρόνια.

10. Τά τουρκικά κατάστιχα τῶν ἐτῶν 1564 καί 1579. Προεκτάσεις ὡς τή βυζαντινή πόλη

Ἡ δημοσίευση τελευταῖα δύο τουρκικῶν καταστίχων τῶν ἐτῶν 1564 καί 1579 ἀπό τήν καθηγήτρια τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ἄγκυρας Melek Delilbaşı (*1564 Tarihli*, σ. 4 κ.ἑ.)*, ἔφερε στό φῶς πολύτιμες πληροφορίες ὄχι μόνο γιά τήν πρώτη περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ἀλλά, κατά προέκταση, καί γιά τή βυζαντινή περίοδο. Στό κατάστιχο τοῦ 1564 μνημονεύονται οἱ παρακάτω χριστιανικές συνοικίες τῶν Ἰωαννίνων: 1) Ἁγ. Βαρβάρα (Βάρβαρος;) μεγάλη, 2) Ἁγ. Βαρβάρα μικρή, 3) Ἁγία Yerire (Εἰρήνη;), 4) Ἅγ. Ἀνάργυροι, 5) Μοναστήρι μεγάλο μαζί μέ μικρό, 6) Μητρόπολη, 7) Κυριώτισσα, 8) Bigadovitce (Πηγαδιώτισσα), 9) Ἅγ. Κωνσταντῖνος, 10) Ἅγ. Γεώργιος μεγάλος, 11) Ἅγ. Ἀντρέας μεγάλος, 12) Σωτήρας, 13) Ἅγ. Θόδωρος, 14) Ἅγ. Ἀντρέας μικρός, 15) Ἅγ. Νικόλαος, 16) Ἅγιοι Ἀπόστολοι, 17) Ἅγ. Γεώργιος μικρός, 18) Θεολόγος, 19) Alkose / Elkose (Λουκᾶς;), 20) Ἅγ. Βασίλης, 21) Krada / Kralisa (;), 22) Pankin / Pankit, 23) Çenkare (Τσιγαρᾶς), 24) Hamam (Λουτρό), 25) Karagul / Karagol, 26) Golemi, 27) Ἁγ. Παρασκευή μικρή, 28) Ἅγ. Δημήτρης, 29) Ἁγ. Παρασκευή μεγάλη, 30) Ἅγ. Ἀθανάσιος / Aneyas; 34) Modoryani (Παναγία Ταρανή;), 32) Κοκκινόχωμα, 33) Kalafak, 34) Güherger / Forhurger;

* Εὐχαριστῶ πολύ τήν καθηγ. Delilbaşı γιά τήν ἀποστολή τῆς ἐργασίας της, καθώς καί γιά τίς ἐξηγήσεις της. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τή συνάδελφο κα Αἰμ. Θεμοπούλου γιά τή βοήθειά της.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

35) Tiyotoko (Θεοτόκος), 36) Alekdiki / Elkedeki: Καί στίς 36 συνοικίες, μέσα κι ἔξω ἀπό τό κάστρο, ὑπῆρχαν 1.331 χριστιανικά νοικοκυριά, μοιρασμένα, καθώς φαίνεται, σχεδόν ἐξίσου ἐντός καί ἐκτός κάστρου, καί 58 μουσουλμανικά, ἐκτός κάστρου, νοικοκυριά. Στό Κατάστιχο τοῦ 1579 οἱ συνοικίες μειώνονται σε 31 καί ὑπάρχουν 876 χριστιανικά, 53 μουσουλμανικά καί 34 ἑβραϊκά νοικοκυριά. Συγκρίνοντας τόν παραπάνω κατάλογο μέ ἐκεῖνον τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Κοιβαρᾶ (βλ. παραπάνω, σημ. 430 ζ) συμπεραίνουμε:

α) Ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν ἐκκλησιῶν πού μαρτυρεῖται στόν Κοιβαρά ὅτι ὑπῆρχε πρίν ἀπό τό 1611 στό κάστρο (ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ *μητροπολίτης* ὁ *Σωτήρ* ἀποτελεῖ δύο ἐκκλησίες, α) *μητρόπολη* —ἀσφαλῶς ὁ Ταξιάρχης, ἀφοῦ ὁ Παντοκράτορας μνημονεύεται στόν κατάλογο— καί β) *Σωτήρας*, ὁ ἀριθμός τους εἶναι 21), φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται πλήρως στήν πραγματικότητα, ἀφοῦ τά περισσότερα ἀπό τά ὀνόματα τῶν ἐκκλησιῶν στόν Κοιβαρά συναντῶνται ὡς ὀνόματα συνοικιῶν (προφανῶς κυρίως ἐντός κάστρου), στό Κατάστιχο τοῦ 1564. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὡς τότε δέν εἶχε ἐπέλθει κάποια μεταβολή, ἀφοῦ οἱ λίγοι Τοῦρκοι (58 οἰκογένειες, πού πρίν ἀπό τό 1564 πρέπει νά ἦταν λιγότερες), ἔμεναν ἔξω, φαίνεται ὅτι ὁ οἰκιστικός ἱστός στό κάστρο εἶχε μείνει ἀνέπαφος. Ἔτσι, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι καί οἱ Βυζαντινοί κάτοικοι ζοῦσαν ὡς τό 1430 μές τό κάστρο κατά συνοικίες-ἐνορίες, βάσει τῶν ὑπαρχόντων ναῶν, πού πρέπει ἴσως νά ἦταν λίγο παραπάνω ἀπό 21, χωρίς νά ὑπολογίσουμε τά μοναστήρια, πού μνημονεύονται στόν Κοιβαρά [6 τόν ἀριθμό (βλ. σημ. 430ξ) + 1 πού μνημονεύει ὁ Ἀραβαντινός, τόν Ἅγ. Κωνσταντῖνο· βλ. Σ. Κορδώση, *Συνοικίες καί ἐκκλησίες στά Γιάννενα τοῦ 16ου αἰ. ἀπό τουρκικά κατάστιχα καί τόν «Κοιβαρά»*, Ἱστορικογεωγραφικά, 10 (2004), ὑπό ἔκδοση], ἀφοῦ δέ γνωρίζουμε πόσοι ἀπ' αὐτά βρίσκονταν ἐκτός κάστρου. Ἀπό τούς ναούς αὐτούς, μετά τό 1611 δέν ἔμεινε κανένας, ἐκτός ἀπό τμῆμα τοῦ Ταξιάρχη, πού, καθώς εἴδαμε, μετεβλήθη σε τζαμί καί ὁ ὁποῖος ὡς τή χρονολογία αὐτή (1611-13) πρέπει πιά νά θεωρεῖται ὡς βέβαιο ὅτι ἐξακολουθοῦσε νά ἦταν μητρόπολη. Σημαντικές ἀλλαγές δέν πρέπει νά εἶχαν ἐπέλθει οὔτε στόν κοινωνικό ἱστό τῆς πόλης, ἐκτός ἀπό τή φυγή ὁρισμένων κατοίκων, ὅπως γίνεται ἔμμεσα φανερό ἀπό τή σύγκριση τῶν δύο καταστίχων (Σ. Κορδώση, ὅ.π., ὑπό ἔκδ.), ὅπου βλέπουμε ὅτι ἀπό τό 1564 ὡς τό 1579, σέ 15 χρόνια, ὁ χριστιανικός πληθυσμός εἶχε μειωθεῖ περ. κατά 38%.

Πιστεύουμε ὅτι ἡ μείωση πρέπει νά συνεχιζόταν ἀπό τό 1430, μέ πολύ μικρότερο ὅμως ρυθμό. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη μιά λογική μείωση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ (πιέσεις ἐκ μέρους τῶν Τούρκων πρέπει νά ὑπῆρχαν καί πρίν ἀπό τό 1564 ὄχι ὅμως σέ μεγάλο βαθμό), ἴσως μποροῦσουμε νά κάνουμε κάποια ὑπόθεση σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἑστιῶν πρίν ἀπό τό 1430, μέσω τῶν ἐκκλησιῶν πού γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν (ἀπό τόν Κοιβαρά), ἀλλά δέ μνημονεύονται στό Κατάστιχο τοῦ 1564 (ἄν βέβαια δεχτοῦμε ὅτι καί αὐτές ἀποτελοῦσαν συνοικίες). Στο Κατάστιχο παραλείπονται οἱ ἐκκλησίες Ἅγ. Τριάς, Ἅγ. Ἰωάννης, Ἐλεοῦσα,

Ἅγ. Σπυρίδων, ἡ μία ἀπό τούς δυό Σωτῆρες, ἡ Πάντων Βασίλισσα (Παντάνασσα), ὁ Ἅγ. Μηνᾶς, ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος καί ὁ Παντοκράτορας. Δέν παραλείπεται ὁ Ταξιάρχης, γιατί πρέπει ὁπωσδήποτε νά ταυτιστεῖ μέ τή μητρόπολη. Ἀπό τίς ὀκτώ αὐτές ἐκκλησίες ὀφείλουμε νά ἀφαιρέσουμε τόν Ἅγιο Ἰωάννη, πού πρέπει νά βρισκόταν στόν γουλά καί ἑπομένως δέν ἀποτελοῦσε συνοικία ἀλλά νά προσθέσουμε τήν ἁγ. Yerire (Εἰρήνη;), πού ἴσως εἶναι μία ἀπό τίς ἐλάχιστες ἐκκλησίες πού ὑπῆρχαν ἀλλά δέν περιλαμβάνονται στόν κατάλογο τοῦ Κουβαρᾶ. Ἄν ὑπολογίσουμε ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτός εἶναι λίγο μεγαλύτερος ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐκκλησιῶν πού δέ μνημονεύονται ὡς συνοικίες στό κατάστιχο τοῦ 1579 (ἐνῶ μνημονεύονται σ' ἐκεῖνο τοῦ 1564), θά μπορούσαμε ἴσως νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης σ' ὁλόκληρη τήν περίοδο, ἀπό τό 1430, ὡς τό 1564 ἦταν λίγο μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι κατά τό μικρό χρονικό διάστημα τῶν 15 χρόνων (ἀπό τό 1564 ὡς τό 1579). Ἄν, λοιπόν δεχτοῦμε μία μείωση 40% (ἀφοῦ 38% ἦταν ἡ μείωση τήν δεκαπενταετία 1564-1579) καταλήγουμε στό συμπέρασμα ὅτι τό 1430 στά Γιάννενα πρέπει νά ὑπῆρχαν σχεδόν 2.000 νοικοκυριά, ἀριθμός ἴσως ὑπερβολικός, ἀφοῦ πρέπει νά ζοῦσαν ὅλοι μές τό Κάστρο, ἄν καί γνωρίζουμε ὅτι ὁ χῶρος ἦταν ὑπερβολικά πυκνοκτισμένος.

Δέν ἔχουμε, ὡς τώρα, τουλάχιστο, βέβαιες πληροφορίες γιά τόν πληθυσμό τῶν Ἰωαννίνων, ὅταν ἦρθαν οἱ Τοῦρκοι. Σύμφωνα μέ τήν καθηγ. Delilbaşı, 1564, Tarihli, σ. 8, οἱ πρῶτες πληροφορίες γιά τόν πληθυσμό τῶν Ἰωαννίνων ἀνάγονται στό ἔτος 1488. Λαμβάνοντας ὑπόψη τόν ὑπολογισμό τοῦ Γενικοῦ λογιστηρίου, κατά τήν πληρωμή τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, ὁ πληθυσμός τῶν Ἰωαννίνων μαζί μέ τίς (περιοχές) Ποντγκόριανη (Παρακάλαμος) καί Πάπιγκον, σέ ἑστίες, μαζί μέ ἄγαμους, ἔχει ὡς ἑξῆς [σ. 8, σημ. 19, ἀπό: Ö.L. Barkan, 894 (1488-89) *Yıl Gizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançolari*»: «Belgeler» 1 (1964), 1-117]:

Hane ma'a bive	Gizye (κεφαλ. φόρος)	
1. Yanine	3.346	119.771
2. Cema'at-i Esküneiyan	7.186	246.172
3. Hisse-i mustahfizan-1 kale-i Yanine	1.227	38.557
4. Voynugan-1 Yanine	231	6.925

Σχόλια: 2. *Esküneiyan*: Τοξότες ἐπιδρομεῖς, πολλές φορές ραγιάδες (φορολογούμενοι).

3. *Mustahfizan*: Ὅσοι ἀπό τούς παραπάνω ἦταν ἱππεῖς, μέ τιμάρια. Ἔμεναν στό κάστρο καί λέγονταν στρατιῶτες τοῦ κάστρου.

4. *Voynugan*: Στρατιῶτες γιά φύλαξη διόδων καί κάστρων. Στήν ἀρχή ἦταν καί μή μουσουλμάνοι [ἀπό ἐπεξηγήσεις τῆς καθηγ. M. Delilbası].

Στό ὑπ' ἀριθμ. 3, πού μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο, ὁ ἀριθμός ἀνήκει μόνο στούς φύλακες τοῦ κάστρου. Πρέπει δηλ. νά θεωρήσουμε ὅτι ἦταν ὅλες οἱ χριστιανικές οἰκογένειες πού ἔμεναν ἀπό παλιά στό κάστρο, ἀφοῦ οἱ περιουσίες τους δέν ἐθίγησαν; Ἴσως, 1.227 νοικοκυριά (ἐκτός ἀπό τίς χῆρες, πού δέν φορολογοῦνταν), τό 1488, μέσα στό κάστρο δέν εἶναι παράλογος ἀριθμός (ἔξω πρέπει νά ἦταν πολύ λιγότεροι, γιατί εἶχαν περάσει μόνο 58 χρόνια ἀπό τήν παράδοση τῆς πόλης).

β) Βλέποντας τά ὀνόματα τῶν συνοικιῶν μέ λαϊκά ὀνόματα, πού βρίσκονταν ἐκτός κάστρου, ἐξασθενεῖ περισσότερο ἡ θεωρία πού θέλει νά εἶχαν σχηματισθεῖ οἱ ἐκτός τειχῶν συνοικίες πρίν ἀπό τό 1430 (δέ μνημονεύεται, πράγματι, οὔτε κἄν ὁ Λιβαδιώτης, πού γνωρίζουμε ὅτι ὑφίστατο ὡς τοπωνύμιο).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἀπό τούς μαχαλάδες πού οἱ ἐρευνητές πιστεύουν ὅτι ὑπῆρχαν πρίν ἀπό τό 1430, μνημονεύεται στά κατάστιχα μόνο ἐκεῖνος τοῦ Τσιγαρᾶ ἀλλά προφανῶς καί αὐτός συνοικίσθηκε μετά τό 1430. Ἐπίσης, κάπως δύσκολα μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτή καί ἡ παράδοση πού θέλει τούς πρώτους Τούρκους στό λεγόμενο «Τουρκοπάλοικο», ἀφοῦ τό Λουτρό (Hamam), μέ τό ὁποῖο ταυτίζονται (στόν Ἅγιο Νικόλαο), ἦταν συνοικία χριστιανική.

γ) Ἀφοῦ, στόν Κουβαρά, κατατάσσεται ὁ Παντοκράτορας στίς ἐκκλησίες καί ὄχι στά μοναστήρια, τό βυζαντινό «μοναστήρι» τῶν Ἰωαννίνων, τοῦ ὁμώνυμου Χρονικοῦ, τό ὁποῖο θεωρήσαμε ὅτι ἀνῆκε στόν Πρελοῦμπο, πρέπει νά μήν ταυτίζεται μέ τόν Παντοκράτορα, ἐκτός κι ἄν τά ἀναγραφόμενα στόν Κουβαρά μοναστήρια βρίσκονταν, ὅπως πιστεύει καί ὁ Βρανούσης, ἐκτός κάστρου ἤ ὁ συντάκτης ἔκανε λάθος καί κατέταξε τόν Παντοκράτορα στίς ἐκκλησίες. Πάντως, βάσει τοῦ τουρκικοῦ καταστίχου τοῦ 1564, γίνεται σαφές ὅτι τό «μοναστήρι» τῶν Ἰωαννίνων ἦταν τό μεγαλύτερο (καί σπουδαιότερο) μές τό κάστρο καί ὄχι τό μοναδικό, ἀφοῦ ὑπῆρχαν καί ἄλλα. Ἡ ὕπαρξη καί μικροῦ μοναστηριοῦ πολύ κοντά του (ἀφοῦ ἀποτελοῦσαν ἴδια συνοικία) σημαίνει ὅτι τό 1564 ἤ δέν ὑπῆρξαν πιά ἄλλα μοναστήρια, ἤ, τό πιθανότερο, ὅτι τά ὑπόλοιπα ἦταν ὡς πρός τό μέγεθος ἀνάμεσα στά δύο.

Στό κατάστιχο τοῦ 1579 ἡ ἐν λόγω συνοικία ἀναγράφεται ὡς *Μοναστήρι μεγάλο*, μέ 24 νοικοκυριά. Νωρίτερα, στό Κατάστιχο τοῦ 1564 ἀναγράφεται ὡς *Μοναστήρι μεγάλο, μαζί μέ τό μικρό* καί ἔχει 42 νοικοκυριά. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι στό Κατάστιχο τοῦ 1579 δέ μνημονεύεται τό μικρό μοναστήρι, προφανῶς γιατί οἱ ἑστίες μειώθηκαν, ἴσως μποροῦμε νά ἐκφράσουμε τήν ἄποψη ὅτι ἀκόμη παλιότερα (ἰδίως στή βυζαντινή ἐποχή), μέ τήν ὀνομασία τῶν δύο μοναστηριῶν ἐννοοῦνταν διαφορετικές συνοικίες, ἐπειδή τά σπίτια ἦταν, πιθανῶς, ἀκόμη περισσότερα (Σ. Κορδώση, ὅ.π., ὑπό ἐκδ.).

δ) Δέ γνωρίζουμε ποῦ ἀκριβῶς βρίσκονταν οἱ περισσότερες ἀπό τίς βεβαιωμένες μέσα στό κάστρο συνοικίες [ἀπό τή σύγκριση τοῦ Καταστίχου τοῦ 1564 καί τοῦ καταλόγου τοῦ Κουβαρᾶ (βλ. Σ. Κορδώση, ὅ.π., ὑπό ἐκδ.) οἱ συνοικίες αὐτές ἦταν οἱ: 1) Ἅγ. Βαρβάρα (ἤ Βάρβαρος;) μεγάλη, 2) Ἅγ. Βαρβάρα μικρή, 3) Ἅγ. Ἀνάργυροι, 4) Μητρόπολη (Ταξιάρχης), 5) Κυριώτισσα, 6) Bigadovitce (Πηγαδιώτισσα), 7) Ἕνας ἀπό τούς δυό Ἅγ. Γεώργιους, 8) Ἅγ. Ἀντρέας μικρός, 9) Σωτῆρος, 10) Ἅγ. Ἀνδρέας μεγάλος, 11) Ἅγ. Νικόλαος, 12) Μία ἀπό τίς δύο ἐκκλησίες μέ τό ὄνομα Ἅγ. Παρασκευή. Σ' αὐτές πρέπει νά προσθέσουμε ὁπωσδήποτε καί τή συνοικία, 13) Μοναστήρι μεγάλο μαζί μέ μικρό]. Γνωρίζουμε μόνο ὅτι ἡ συνοικίες Μητρόπολη καί προφανῶς Μοναστήρι (μεγάλο καί μικρό) βρίσκονταν στό ΝΑ ὕψωμα καί γύρω ἀπ' αὐτό. Ἄν καί τό μικρό Μοναστήρι ἀποτελοῦσε, παλιότερα, ξεχωριστή συνοικία, ὅπως ὑποθέσαμε, καταλαβαίνει κανείς πόσο πυκνά πρέπει νά ἦταν χτισμένα τά σπίτια, ἀφοῦ στόν χῶρο αὐτό θά ὑπῆρχαν ἡ μητρόπολη καί δυό μοναστήρια, μέ τίς συνοικίες τους, καθώς καί τό ἐπισκοπεῖον.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

SUMMARY-CONCLUSIONS

The passage written by Procopius about New Euroia, the place where Justinian relocated the citizens of the old Euroia, do not completely correspond, to the terrain of the city of Ioannina. Thus, we can neither be certain of the date of the foundation nor of the date of the fortification of Ioannina; from the existing clues we assume that the city was fortified when it became a bishopric (late 9th c. - early 10th), while its fortifications included both hills. The existence of the church of Taxiarchis, before the fortification of the city, probably when it was a mere settlement, should be considered certain. The probabality, though, of the existence of fortification of the settlement during the era of the slavic raids can't be ruled out, taking into consideration that the position favoured it (high terrain, protection by the lake and most likely by the swamps to the west).

A turning-point in the topography of Ioannina is Anna Komnena's text referring to the city, on the occasion of the arrival of the Norman army in 1082. According to the text it is not obvious wether the trench that Voimoundos built at the vineyards, outside the city, included the peninsula only (which is the most probable) or it was much wider. On the contrary, it is certain that the Norman leader constructed a second citadel on the second hill and that both citadels were incorporated in the same fortification. As regards the question of which of the two hills Voimoudos used in order to construct his citadel, the archeological and topographical evidence direct us to the Southeastern hill, where, he was probably forced to demolish some of the existing buildings for the sake of more space. As regards the size of the castle at that time, the likeliest thing is that it included only the two hills and not the whole of the peninsula, a fact that might have forced Voimoundos to construct the trench. The Arab geographer Edrizi (Idrisi) refers to Ioannina as a city which lies on a ground elevation, without mentioning a peninsula or a lake, a fact that probably strengthens the opinion of the castle being located only on the two hills, despite the fact that it's importance, gradually, increased. This allows us to assume that there were probably many houses outside the castle walls, before the year 1204, a usual thing at that time.

From a "diagnosis" of the Archbishop of Naupaktus, Ioannis Apokaukos, in favour of the refugees in Ioannina, who were —at that time— being threatened with expulsion by some of the locals, we can draw the information that Michael I

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Dukas built the city of Ioannina and gave it the shape of a castle. On the basis of the fact that a castle already existed, we assume that Apokaukos exagerates, but also that he is not far from the truth, if we take into consideration that at that time the word castle referred to a walled city and that in Ioannina many houses were built outside the walls (already from the previous era), the number of which increased with the arrival of the refugees, covering, in this way, a larger area than the small castle had covered before. By building walls which incorporated this area up to the gorge of the peninsula (although there were not as many houses to cover the whole surface of the area at that time), Michael constructed the large castle, or, even better, *the castle*, according to the meaning of the word at that time, bearing in mind that the condition of the first and smaller castle which had not been renewed for the last 120 years since the arrival of the Normans, was not so good. The construction of a larger castle, which included a large area, provided —according to Apokaukos— both the locals and the refugees with better security. Even if we assume that the locals (obviously the nobles) who were protesting against the settlement of the refugees, lived inside the walls of the smaller and older castle, we understand that the construction of the larger wall was a protection for them, too. The existence of Michael Dukas' name on the exterior wall, according to a testimony of 1755, strengthens our hypothesis that he is its first constructor.

Whether the external zone of the Byzantine castle coincided with the walls of, Ali Pasha's castle, as preserved today, this is another problem. A contemporary source of Ali Pasha's era refers to the construction of the castle arround the old one but doesn't nention the distance between the old walls and those which were being constructed at that time. If we take into consideration that the archeological findings prove that the interior side of the Ali Pasha's walls included the Byzantine wall, we can see that the distance between them was very small. In fact it was so small that the two sides —the one which belonged to the old wall and which was renewed and that of the new wall— were unified in order to form the Ali Pasha's walls with the interior rooms in between. But things are not that simple. An earlier map of Barbié du Bocage, designed before Alis build his fortress, gives the impression that the Byzantine castle covered a much larger surface and that its walls were extended even further. The coincidence, though, of the interior side of Ali Pasha's wall with the Byzantine wall forces us either to identify it with the external Byzantine zone (thus, the surface covered by the Byzantine castle is almost the same as the one covered by Ali's castle), or to assume that there was another (second) Byzantine wall, more extended, which increased the surface covered by the mediaeval castle. Despite the fact the last assumption could be compared with the testimomy of Evliyia Çelepi about the existence of two series of walls, situated towards the outer city, this assumption though, cannot be

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

considered as certain due to lack of more records and so we accept the, almost complete, coincidence of the Byzantine castle with that of Ali Pasha's. Of the Byzantine towers which belonged to the Byzantine external zone, only one is preserved, i.e. Thoma's tower, which protected a gate. Utilasing an earlier source referring to the construcion of a castle with towers, we conclude that the person under consideration is Thomas Prelubos, who, from what it seems, repaired and completed the castle built by Michael I.

As regards the gates, later records are referring to two gates (besides those leading to the lake for the water supply). Archeological and topographical evidence shows that one gate, probably the main, was situated near the Thomas' tower leading to the south while the second one was situated more to the north leading from Livadiotis to the two hills of the castle. Both of them were accessible through retractable wooden bridges.

The importance of the city of Ioannina in the post-Byzantine period was great. The sources refer to the castle's, greatiness, beauty and fortifications which were results of its position in the peninsula and of the works that had taken place there; the strong wall and the trench which transformed the castle into an island. In this way, it was easy to supply the castle with water and not so difficult to supply it with food even in times of siege. Most of all it is the *hora* (city) that is praised, due to its power and its inhabitants.

The identification of the citadel of the castle of Ioannina during the later Byzantine period is problematic. We know that two citadels existed, since the Norman occupation. In the Chronicle of Ioannina, during the episode of the Albanian raid of 1379, an occupation of the "upper" citadel is mentioned, which means that a "lower" citadel existed. Were there two citadels, each one situated on different hills? In this case it is difficult to say which one is the "upper" and which one the "lower" citadel, since their height is measured starting from the surface of the lake and because of the fact that in order to cupture the other citadel, the Albanians had to pass through the city. These difficulties as well as the information given by the Chronicle of Ioannina that in the process the Albanians assaulted the citadel, without any further definitions, and the fact that the Toccos' Chronicle mentions the citadel as "one and only", suggest that in the later Byzantine period there was only one citadel, where the palace was also situated. If this is the case, why, in the Chronicle of Ioannina, the "upper citadel" is mentioned seperately, thus making the existance of a second "lower" citadel inevitable? It seems that there was indeed a "lower" citadel, but both of them, upper and lower citadel, were situated on the same ground elevation, on the North East hill. In this way, the "lower" citadel was not only the, powerful tower, existing up to the present, but, also, it constituted the lower part of the citadel, where the palace was situated. Consequently "upper" citadel was the name of the upper (elevated) part of the citadel,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

where the Aslan mosque is now located, on the top of the hill. Conclusively, the upper citadel, in a way, played the role of the tower (donjon) as the last shelter of a castle or, in a better way, the "upper" citadel of the castle of Ioannina was, from a functional and constructional perspective, something between a tower (as the last shelter of a castle), and the "Eptapyrgio" of Thessaloniki.

The palace of the "despots" was situated on the (lower) citadel, as the Tokko's Chronicle mentions, probably on the SW part of the hill, facing towards the city and near the area of today's "Mendrese". That's where the despot's formal events took place along with his meetings with the magnates. That's where the despot, his family and his bodyguards lived along with his important employees. It must have been built by Michael I and renewed by Thomas Prelubos, who, as in the outer walls of the castle, left his trace also in the citadel. Among those built or renewed by Prelubos is probably the gate of the citadel which is saved until today.

Thus, the "upper" citadel, which certainly did have a special fortification, dominated the NE hill of Ioannina, while the "lower" citadel was the main part of the goulas of Ioannina and was occupied by the palace, the circular tower and the gate of the citadel, as it is preserved till today. The possibility of the existence of other, smaller buildings for the accommodation of the guard is not out of the question.

The "χώρα" (the part of the city inside the walls) of Ioannina was the most famous and interesting part of the castle. The population of Ioannina was high and consequently the houses were densely built, a fact that can also be observed in the first centuries of the Turkish occupation (although at that time the main part of the city was situated outside the castle's walls). Taking into consideration the 50 acres of the surface covered by the castle and the relatively small area covered by the citadel (1,5 acres), we conclude that there was enough space for a post-Byzantine city, even if the churches and the commonly used places covered the 1/3 of the whole surface.

Nevertheless, the lack of space was indeed great, mainly because of the refugees and especially during enemy raids, when measures of food supply were stored. In the commonly used places, apart from the narrow streets (with the exception of the, probably two, main streets which were leading from the two gates to the citadel and to the hill of Taxiarchis), there was also the square, apart from the place of Taxiarchis, where the inhabitants also used to gather, a market (at least for the last two centuries) and of course the buildings of the Metropolis, on the Taxiarchis' hill.

Taxiarxhis (ἀρχιστράτηγος) Michael's church is the most frequently mentioned building in the sources of the Middle Ages. The church built in the distant past, even before the castle itself was constructed, seems that it had been reconstructed after 1204, maybe at the time of Michael I and had remained ever

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

since a great edifice to which lands and serfs were dedicated. It is certain that it lied outside the citadel (NE hill) and according to another (later) source it was founded on the SE hill. It was probably the cathedral church of Ioannina, where, according to the sources, the inhabitants of Ioannina also used to gather. (In the sources it is either mentioned as Taxiarchis or as the metropolis of Ioannina). It's not only the importance or the position of Taxiarchis' church in the society of Ioannina in the Middle Ages that lead us to this conclusion; from a later source we derive the information that the other church of the SE hill, Pantokrator (along with the bell-tower), was located outside the gates of the cathedral church and consequently pantocrator couldn't be the cathedral church of the city. Indeed, during the construction of the new palace (at Ali Pasha's times) the foundations of a temple were revealed (in the «Holy Bema» of which was found the sepulchre of Thomas Prelubos), which must have been the Pantokrator, since it was found next to the bell-tower, preserved up to that time. It would be rather difficult to have another (third) church of that importance, to identify it with the cathedral church of the city, especially, since it is not mentioned by any of the sources or the scripts. After all, the church of Taxiarchis is mentioned as the *Metropolis* in a source of 1596-97. Even if we assume that this source is referring to the old Metropolis, Taxiarchis must have remained as the cathedral church at least until 1430, since not a single change took place before the arrival of the Turks. In a source of 1613, two years after the revolt of Dionysios Skylosophos, the construction of a mosque took place right where the old cathedral church was. Taking into consideration that the Fetihé mosque lies on or near that place today, we almost know the position of the old Byzantine cathedral church of Ioannina. Before the eviction of the Christians in 1613 and after the arrival of the Turks, Taxiarchis remained in a rather good condition. A later source speaks of the Turks as wanting to destroy it (or actually destroing it), as soon as they entered the castle, a fact that doesn't seem to be true, or at least the damages were not that extensive, since we come across Taxiarchis in the sources until 1770. Until 1611 it is most likely that Taxiarchis was the cathedral church, although the possibility of another church being the cathedral church, after the year 1430 (as the church of Pantokrator, which was obviously built by Thomas Prelubos) cannot be ruled out. What is certain is that the church foundations found on the SE hill were those of Pantocrator and this hill couldn't be distinguished from the main city (χώρα).

The area and its inhabitants outside the castle were distinguished easily from those inside the castle. The sense of security that the latter felt was the main reason for their difference between them and the former, since the area outside the castle was in the mercy of the enemies. The people who lived in other castles were also considered as being different, not only because they also lived outside

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

the walls of Ioannina but also because the position of the city near the lake, its fortification and the feeling of the assured protection inspired by the city's patron saint (Taxiarchis) made that difference. The city can be compared with Thessalonica of the 7th and 8th century, which was under attacks by the Slavs. The consequences of its resistance to the Albanian raids can be compared for the surrounding areas (in a smaller scale) to those of the Thessalonica's resistance to the Slavs. Ioannina was a small Thessalonika.

The raids of the enemies, especially of the Albanians, made communication with other cities difficult but not impossible. Ioannina could communicate with distant cities such as Achris, Thessalonica, Constantinople etc. During hard times, when the Albanians were raiding the country, the necessary transference (military or administrative) were made through certain fortresses that belonged to the despot.

Most of the researchers accept that a settlement existed outside the city walls, but the sources do not refer to either "burgo" or "Εξοχώρων" or, at least, "emborion" (μποριό); there is much information about Ioannina of the 14th or 15th century, and, if there was any, it should have been mentioned, especially during the multiple Albanian raids. Yet, in all the sources, the vineyards were the main target. Nevertheless, the existence of a place with the name "Emborion", where nowadays the "Archimandrio" lies, makes us believe that the existence of a market at that place is possible, but after the end of the 13th century, a time when the conditions became harder, and on the ground that inside the castle there was space, the major part of the commerce must have taken place inside the castle's walls. In the 12th century, before the construction of the wider castle by Michael I the existence of houses outside and around the walls of the small, castle with the two hills, should be considered almost certain. The extension of the castle did not only protect these houses but also some space inside the castle that was not built up at that time. It was possible in this way for new residents to come and settle inside the castle, although during the first decades of the 13th century the existence of a settlement outside the city cannot be ruled out, due to relative security. In the process, from the beginning and especially from the middle of the 14th century, when the Albanian raids began, all the free space inside the city's castle is covered and the plague was hanging over the city.

The sovereignty of the "Despotate" of Ioannina was increased or decreased, depending on the era and the person that ruled. It reached to the North till Dryinoupolis and included to the West, St Donatos (Paramythia), while after the arrival of Carolo Tokkos, extended itself to the West and South. On the other hand, four parishes were subject to the metropolis of Ioannina covering an important part of the territory, which reached up to the mountain range of "Tzoumerka". The most important for the city's life were its surrounding area and the

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

nearer hills where the villages that provided the city with the necessary supplies were situated (Rapsista, Santovitsa, Ardomista, Rodotopi, Lapsista were the nearest villages) as well as the island with which the city had intellectual-spiritual bonds. The residents of the island, which is mentioned around 1500, lived in close contact with the monks that had taken resort in the island, and had economic relations with them. From the sources of about 1500 we can conclude that entire families were leading a monastic life in the island, a practice with a long tradition. From a later source (16th c.,) we learn that there were dozens of churches and monasteries inside and outside the city of Ioannina. In 1292 (or a few years later on) we have the first testimony of an organised monastic life in the island, as it becomes clear from a later inscription found in the monastery of Philanthropenoi, where a wall picture shows the five possessors of the monastery (one of them Michael, being a candidate for the metropolis of Ioannina in 14th c.,). The church (katholico) of the "Strategopouloi" monastery must have been built in the 13th century, or a bit earlier. Two schools were connected with the above monasteries, but this is not quite certain. It is likely that in Ioannina, a city in which many «wise» men and scholars existed, education was in the hands of single teachers, who were mostly clerics.

Most famous of all the monasteries of Ioannina was *Archimandreion*, which exercised great spiritual influence in the city. It was the connection with the Patriarch, especially during Thomas Prelubos' time, since the metropolite didn't live in Ioannina, and carried the weight of the consequences caused by the clashes between clerical and secular power. This monastery is firstly mentioned in the Chronicle of Ioannina (1383) on the occasion of the archimandrite Gavriel, who later became metropolite of the city. It was probably situated where today's Archimandrio is. It is probable that the archmandrite who went to Apokaukos escorted by a large number of monks, with the demand to become a bishop, came from this monastery.

What the sources call the "monastery of Ioannina", with the famous bell-tower, must have been the only or rather the most famous monastery inside the city of Ioannina. The bell-tower is most probably the same as the one mentioned in the chronicles of the Turkish occupation and which stand next to the church of Pantokrator. According to a later source the monastery is connected with Maria Palaiologina, Thomas Prelubos' wife. The identification of this monastery with the Archimandrio is unlikely. On the contrary it should be considered almost certain that this monastery was Pantokrator in the «holy bema» of which was Prelubos' grave, the person that probably was the owner of the monastery. Taking into consideration Thomas' character and his known tendency to construct churches and monasteries, we conclude that it is highly unlikely that he wouldn't leave his "mark" on the other most important —after the city's

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

citadel— spot of the city, the SE hill, where Taxiarchis and probably the bishop palace were situated. Of the other monasteries of Ioannina the one of Ioannis Chrysostomos is mentioned, which was possibly located at a cave in the rocky elevations of the castle or at Litharitsia, along with Faneromeni (a church or a monastery) at Zoodochos and other smaller monasteries, of which the most important was the monastery of the *Timios archistrategos*, at Velzista.

The inhabitants of Ioannina are memorized either as "settlers", or "residents" or "citizens" or as "Ioanninians". Foreigners were in a great number at the city and the biger problems arouse during the Thomas Prelubos' era, since the latter favoured the foreigners, the recently settled Serbs or Greeks, by giving them the rule of the city and, thus, turning against them the Church and the old regime that was expressed by the old nobles. The Serbs and the other foreigners (Albanians, Vlachs, Bulgars, Francs, Jews) will be incorporated not with many difficulties, in the society of Ioannina. Generally, there was a tolerance in many sections of life, in spite of the frequent emotional outbursts of the population.

The lowest social class was the people (κοινόν, ἀρχόμενοι, μικροί), although there were divisions inside this class, not easily observed by someone. Some of them belonged to the "middle" class (for example the traders), which was essentially a different class between the people and the nobles (the poorest and the richest), or even to the δυνατοί, if one was that rich. The people benefited from the privileges given by the emperor but of course not as much as the nobles did. For the avoidance of riots, measures were taken, such as the exaltation of trouble makers or the creation of laws which had a preventive character.

We have much more information for the nobles of the city of Ioannina who ruled not only the city but also the other castles of the area as their commanders and who have been electing their despots at least after the first half of the 14th century. The nobles of the city (they did not live inside the citadel) were famous and they ruled the city, in cooperation with the despot. In the sources they are mentioned as nobles, *ἐπισημότατοι, ἔγκριτοι, ἔντιμοι, ἐντιμότατοι* etc. They are divided in great and small magnates. It is probable that the soldiers (στρατιῶται) belonged to the less powerful (between the nobles and the people) and that they had been granted special privileges. Old families of the city or even some of the new ones (the most recently settled in the city) could belong to the class of the magnates.

The Byzantine Emperor granted privileges to the inhabitants of Ioannina in 1319. Particularly as regards the *kastrenoi*, the privileges are quite extensive (including relief from all military obligations, acquisition of lands that were given by Syrgiannis etc). Most of the researchers believe that the word *kastrenoi* refer to the people who lived inside the castle of Ioannina but it is more likely that this word in the chrysobul, meant the magnates while earlier it meant just the people

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

who lived inside the castle's walls most of whom were landowners. Generally it was mainly the aristocracy that was granted privileges and not the people of the cities (this was happening even at Monemvasia, where some privileges were given towards the people). This resulted in the absence of a strong middle class, which would contribute to the economical development. This happened especially in Ioannina where the aristocracy was very powerful.

We are not certain about the status of the *kastrenoi*, whom we find in the chrysobul of 1319 (in alternation with the term ἔποικοι, the residents of the city), securing privileges for themselves. If the terms (kastrenoi - ἔποικοι) are identical, then the term kastrenoi must include both the small and great land owners, who would profit through the work of the paroikoi (vilani), just as it happened a few decades earlier, in Corfu. If the terms are not identical, which is more likely, then the term kastrenoi must include only the biggest land owners, who participated in the administration, either directly or indirectly, like in the city of Arta, in the early 15th century. In any case, the landowners who took the extra land, i.e. *pronoia*, must have been few. Either way, the term kastrenoi doesn't include the whole of the inhabitants of the city. It seems certain that at least the residents without land, who occuppied themselves with humbler proffessions (such as the tailors or shoemakers referred to in Toccos' Chronicle) and by all means, the foreigners, regardless of the social class they belonged to, were not part of the kastrenoi. Thus, we are talking about a closed class, and for this reason and only, they were in a small number.

The situation among the rulling class and nobles of the city was changeable. The lords of Vagenitia that had recently settled in Ioannina were not completely incorporated in the locals but they participated in the common affairs; Thomas Prelubos did not only rely on the Serbs but also on these lords. Thus he turns against the locals (including the nobles, who at that time were not foreigners) using the nobles recently settled in Ioannina and especially Michael Apsaras, who had recently come at the city. Among those who were chased were famous men, like Manuel Philanthropenos. The situation changed when Thomas died leaving the authority to his wife Maria and, in the process, to Essau Buoldemonti. Indirectly, the author of the chronicle, informs us that Maria was Thomas' opposite, a thing that is not strange, since she was a Palaeologina. Thus, the previous status returned to the city, and the church was compensated for the damages it suffered, while, with the exeption of Michael Apsaras, who was Thomas' right hand, there were no prosecutions. The situation became unstable once more during the times of the Serbian wife of Essau, Eudocia, but was resolved again with Simon Strategopoulos intervention, who managed to compromise all the tendencies. As in other cities and areas, the nobles in Ioannina had compromised. Consequently the dominance of the great families was never threatened in Ioannina.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

The most well-known families in Ioannina were the Strategopoulos and Philanthropenoi families, which were branches of the Constantinopolitan ones and who were also known from their monasteries on the island (13th c. and later).

The Philanthropenos family reached their peak in the 14th century by possessing great official positions until Thomas Prelubos' arrival, who, from what it seems, weakened them to a large degree. The most important person of the Strategopoulos family was Simon Strategopoulos, who had access to all the nobles of the city and who managed to have his family ruling the city, by compromising all the tensions in it through his policy (modesty, marriages), until the arrival of the Turks. The greatest name of the local aristocracy in Ioannina came from the Apsarades, a family which probably originated from Thesprotia and had recently settled in Ioannina. During Prelubos' time, two persons, each belonging to different political parties, of this family were renowned. After the Prelubos' era Apsarades are met as founders of monasteries. There are also some other names of well-known families such as Kantakouzenos, Amirales, Vatatzes.

Ioannina, which, essentially, was a semi-autonomous city from the beginning of the 14th century, became the capital city of a Despotate in the years of the Byzantine decadence. The administrative heart of the city was its nobles along with its ruler. In the times when Ioannina and Arta belonged to the same dominion, the two cities participated in the state administration, although the position of Ioannina, where most of the times the troops were stationed, gradually became more important. The sovereign of the despotate was the despot but the cooperation of the nobles was necessary for the ruling of the city. The despot appointed the leaders of the troops and of the guard, assembled the parliament and gathered a big part of the *pronoia* in his hands (with the cooperation of his wife, the "βασίλισσα"), along with the major part of the building activity in the city, regarding not only the construction of fortifications but also that of churches.

In times, when the city lacked a "kaplalé" or a despot, the nobles were ruling almost according to their will. The assembly of the nobles took place in the cathedral church. That's were the formal ceremonies also took place. The despot could also assemble the nobles in the palace. Some times, when urgent matters appeared, it was the nobles who took the initiative by sending their representatives to the palace. Nobles also sent representatives outside Ioannina, when things were getting at a crucial point for their city. As regards the parliament (senate) we can find information in the chronicles of Ioannina and Tocco. During Prelubos' rule the senate probably consisted of the three noblemen memorized by the Chronicle of Ioannina. Among them was Michael Apsaras. When Essau Buoldemonti was despot in Ioannina, according to the Chronicle, the senators were the most nobles and reasonable men of the city. The senate was summoned by the

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

despot or by his substitute (i.e. the *βασίλισσα*). The senate was discussing matters of great importance, such as the declaration of war. Its composition is not known. We do not know if apart from certain kastrenoi there were also others that participated in the senate. A representative senate is probably to have existed in the Essau's or Carolo Tokkos' era, but there weren't any representatives of the people.

The official called *kephalé*, "The Head", was the representative of the Byzantine emperor in the city of Ioannina instead of the despot. "The Head" participated in the dispensing of justice, cared for the social order by driving away the trouble-makers, but not thoughtlessly, no matter what social class they belonged to. He was obliged to maintain the tax relief for the "*kastrenoi*" and in case he did something wrong against them, they were able to dismiss him. He was also obliged to respect the property of the church. In spite of being the ruler of the city, the leader of the city's guard and, as all the "Heads", the person that cared for the defence and the just government of the city, the "Head" of Ioannina had limited authority, perhaps more limited than in any other city of the empire.

Of the other officials, the "Prokathemenos" was the political ruler of the city under the "kephale", caring for the security of the city. It seems that this official is identidied with the one of the "captain" (which is met in the Tokkos' chronicle), in other words it is connected with the inhabitants of the city, a fact that was very important for the city's life. In times, when there was no "Head", the "prokathemenos" or "captain" held in his hands the fate of the castle, in cooperation with the nobles and, in hard times, with the people. The next most important officials were those of the *Πρωτοασηκρήτης* ("First Secretary") and the πρωτοβεστιάριος, who had in his responsibility the public treasury.

In Ioannina the "people", who shared some of the privileges given by Andronikos II, could exert some small influence, but couldn't take any part in the governance of the city. As in many other cities, only when the city was under siege or some of the local nobles wanted to increase their power, was the assembly of the people called. Even during disturbances there was no sign of revolution in the city. It is certain that during that times the rulers were governing, according to the principle that everyone should remain right «where he is» (in the class that he belonged). The assembly of the people took place in the cathedral church, probably in the outside area but could also be gathered in the square (πλατεία).

In Ioannina there were two kinds of justice systems, as it becomes obvious from the chrysobul of 1319: The ecclesiastical and the secular. More and more people preferred the former during the Palaiologos' era, because it was more trustful. Andronikos II gives to the people of Ioannina the right to elect righteous people, who, along with the "Head" would judge the judicial cases. The existence of a local court was in this way provided for the city, having beneficial results, but

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

its impartiality must have been lessened by the presence of the representative of the emperor (kephalé). They would judge according to the law and the customs, which wasn't so easy.

As regards the ecclesiastical courts we were able to know some facts during the first decades of the 13th century, due to two bishops of that time, Ioannis Apokaukos and Demetrios Khomatianos. The local ecclesiastical court was found in Ioannina, but it was the supreme ecclesiastical court, i.e. the synodical, which examined the most important cases. The usual judicial cases were heredity or family law cases.

After the first subjection of Ioannina to the Byzantine emperor, the privileges given to the city were indeed great. The role of the metropolite was great, since apart from the religious role he had a political one, too. His importance can be seen from the patriarchal act of 1337-38, which's implementation was left to the metropolite of Ioannina, who was regarded as the most stable factor after the "disloyalty" of the people of Ioannina and their devotion to Orsini family. In cases of "disloyalty" or revolution it seems that the metropolite, the deputy of the emperor, had no place in the city (i.e. in the time of John Orsini). Thus, the history of the Metropolis of Ioannina from the day of its foundation is not so tranquil. There were times when there was no metropolite or when the metropolite was exiled, especially during the Tomas Prelubos' time, who wouldn't accept the deputy of the Byzantine emperor in the city. When the metropolite was upsent, the Metropolis would function under its lower officials and the priests.

The soldiers (στρατιῶτες) were not permitted to stay inside the houses that belonged to the kastrenoi and they had their own "lands" ("πρόνοια"). Their income came from the paroikoi and they were different from the known soldiers, who had small properties and whom we meet mainly in the Middle Byzantine period. They were organised in the so-called "allagia" (identical to a battalion) and its subdivisions, the so-called "syntaxeis". The kastrenoi were not obliged to participate in any military campaign, but some nobles from Ioannina and other places are known to have taken part in such campaigns, some of them as mercenaries.

Mercenaries from Ioannina and from the rest of the Despotate, Blahia (Thessalia) and from *Arbanon* (Albania) are memorised in the sources. Among the mercenaries the "Rymparaii" (ρυμπαραῖοι), cruel men of uncertain origin, aiming at looting or capturing, are mentioned as non-permanent.

In Ioannina there were no ships used for trading, but for the exploitation of the lake the use of boats, pirogues etc. was very extended. In periods of war, when the city was under siege, they were transformed in small "warships". The army was assembled in Ioannina by the despot and his officials. The size of the army of

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

the despot in Ioannina couldn't have been very large. Of course, the number increased during the campaigns, not only because of the troops from other castles, but also because of the allied forces, Greek or Albanian.

From the chrysobul of 1319 we know that responsible for the guard of the castle, except in crucial periols, were not the locals but these who had undertaken this work before. Generally, it is known that the guard of a city (at that time regarded as the most humiliating job) was done not by soldiers but by the *Tsakones*, who formed the lowest layers of the social-economic hierarchy in the army with the smallest property, and who were also archers. We know that the guards of the castles around Ioannina, or even further, consisted of archers. It is most likely that the guard in Ioannina consisted of archers or Tsakones, or even of recruited persons from inside Ioannina or the surrounding area. It could also consist of the Varangoi, who are mentioned to exist in Ioannina, under a *primikerios.*

The jail or the «φρουρά» were the places for the prisoners. There was also the "cage" (κλωβίον), which was much worse than the jail, as regards the conditions of imprisonment. That's where the most danger opponents for the ruler ended up. The "paliouré", was also an improvised construction used when, due to an unexpected increase of the number of the prisoners, the space in the jails became insufficient.

The leader of the army was the "Head" (κεφαλή) of the castle (when there was no despot), although his role was reduced, compared to that of a general of the Middle Byzantine period. The castelan was his assistant, although the chronicles do not memorize any such official, but this doesn't mean that it didn't exist.

Andronikos II gave to the aristocrats of Ioannina (especially to the kastrenoi) fields and whole villages together with their inhabitants. Some of them belonged to the inhabitants of Ioannina before the year 1318. The Metropolis of Ioannina was the biggest landowner, next to the big well-known families. It had in its possession estates, houses, fisheries and whole monasteries, together with their fields and mills. The despots of Ioannina kept on favouring the church after the byzantine authority. Thomas Prelubos was an exception, since he deprived the church of its property (together with its paroikoi for sometime). The lords were taking measures so that the paroikoi wouldn't move, but there was a constant demand for them. Apart from them, the chronicles mention the "unskilled" and the "free" people, probably the so-called landless (ἀκτήμονες), who were in a worse status than that of the paroikoi.

Ioannina, through the chrysobuls of 1319 and 1321 managed to achieve complete tax exclusion, expressed in many ways (ἀνενοχλησία, ἐξκούσεια etc.). Not only were the kastrenoi *ἀναπαίτητοι* but also *ἀναπόγραφοι* (their estates were not included in the official lists of the state), something very rare. Through the tax releases, we are able to see their obligations and what kind of taxes the

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

inhabitants would pay: "Kommerkion, *aggaria*, *mitaton*, *castroctesia*, *kapnologio*, *nomistro*, *oriké*, *zeugologion*, taxes on the "vivaria" (fisheries), *kaniski*, taxes on the annual celebration (the latter's income went to the metropolis) etc.

Wine, wheat, barley, cheese, fishes, fruits and meat were the main products one could find in the market of Ioannina. The vineyards outside the city are quite often met in the sources from the 11th until the 15th century. We also meet millet and wax, which presupposes that the bee-keeping was developed, too. Cattle breeding had also been developed but in the sources we come across a few sheep and cows. On the contrary, many wild birds and animals are memorized (amongst them bears, too) which were hunted. Finally, fishery was the occupation of a large portion of the population, due to the existence of the nearby lakes and of their "vivaria" (fisheries).

Trade was highly developed in the city. Although Ioannina was not a seaside city, with a port in the sea were the commercial ships could dock and supply the city with their trades, there were many examples of inhabitants of Ioannina that traded outside the city. The city, nevertheless, lacked a wealthy and independent middle class. Aristocracy dominated everywhere, as in all the other Byzantine cities, even in those where trade was a large portion of the economic activity (like Monemvasia for example). Ioannina had commercial bonds with Ragouza (merchants from Ragouza traded in Ioannina always in correlation with Arta) but also with Avlona, where there possibly was a small commercial colony of citizens of Ioannina. On the other hand, Ioannina, as a city, was not completely indifferent to the Venetians. Trade was developed but both the exports and the imports depended on the city of Arta and its port, where many products arrived, and less on Avlona and the other Ionian ports.

The currency of Ioannina is mentioned in the sources as "trikefalon" (the Byzantine hyperpyron, a coin mainly made of gold). The other coins used in the city were dukata, fiorins, tornesi and aspra.

It is hard to distinguish between the artists and the technicians in Ioannina (as in any other Middle-Age city), given that all of them are mentioned as "technicians of science" (from the painters of churches to the tailors and the shoemakers), in contrast to the non-expert labour who are mentioned as "unskilled". We find in the sources many objects of every day use but we don't know if they were manufactured in the city or came from another place. Probably most of them were made in Ioannina.

Apart from the mills, there must also have been places for the processing of leather, for furs etc. The existence of cattle breeding allowed the development of fabrics, some of which was of exceptional quality and art. From the objects, pictures and consecrated vessels donated by Thomas Preljubos and his wife Maria to various monasteries (Gavaliotissa, Meteora, Mount Athos), it seems that it was

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

not olny the craff of the silver smith that had been developed along with that of the goldsmith and of the jeweller but also the art of painting, which followed its own path of evolution. From what it seems in Ioannina of the later Byzantine period there was a variety of professions but they are referred in the sources in an indirect way.

As a final conclusion we can ascertain that the rulers in Ioannina were very much adaptive to any situation and this is the main reason why the city remained intact until it was surrendered to the Turks in 1430. The nobles that were coming to the city, unceasingly due to enemy raids in other parts of the empire, were relatively easily incorporated in the society of Ioannina (a society that accepted almost any foreign element). Of course there was a period of contradictions and friction in the city until Charles Tokkos' era, when a complete compromise was achieved. On the other hand the policies of the despots, especially after Thomas Prelubos, through mariages, managed to compromise all the tendencies and ambitions in the interior (especially those of the Serbs), and also faced successfully the enemy, mainly Albanian, raids on the city. The policy of the city managed also to keep the balance between the Byzantine empire, the small Albanian states, the Westerners and, finally the Turks. From the results it brought and having in mind the hard circumstances of the 14th-15th century, this policy, a policy of balancing and of subtle management, was very successful since it allowed Ioannina to remain intact till the end.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

INDEX*

Ἀβέρωφ, ὁδός: 78, 83, 126, 283
Ἀγαρηνοί: 145
ἀγγαρεία: 155, 255, 256, 257, 258, 273
Ἀγγελική· βλ. Μαρία Ἀγγελίνα Παλαιολογίνα
Ἀγγελόκαστρο: 72, 228, 232
Ἀγγελοπολίχνη: 71
Ἄγγελος Ἰω. (πιγκέρνης): 44, 45, 194, 213
Ἀγγέλου, Α.: 298
Ἄγγλοι: 231
Ἁγία Βαρβάρα: 315, 318
Ἁγία Εἰρήνη: 315, 317
Ἁγία Θεοδώρα: 84, 125, 187
Ἁγία Θεοδώρα, Ἄρτας: 178, 310
Ἁγία Μαύρα (Λευκάδα): 53, 99, 122
Ἁγία Παρασκευή: 124, 131, 132, 145, 315, 318
Ἁγία Τριάς: 131, 132, 317
Ἅγιοι Ἀνάργυροι: 11, 65, 110, 131, 315, 318
Ἅγιοι Ἀπόστολοι: 131, 132, 315
Ἁγιονόρι: 228
Ἅγιο Ὄρος: 34, 35, 37, 130, 136, 305
Ἅγιος Ἀθανάσιος: 115, 123, 124, 131, 132, 145, 315, 317
Ἅγιος Ἀνδρέας: 131, 132, 315, 318
Ἅγιος Ἀρχάγγελος: 226, 228
Ἅγιος Ἀχίλλειος: 131, 132
Ἅγιος Βάρβαρος: 131, 132
Ἅγιος Βασίλειος: 315
Ἅγιος Βασίλειος Κορινθίας: 235
Ἅγιος Γεώργιος: 110, 131, 132, 145, 277, 315, 318
Ἅγιος Γεώργιος Λαψίστας: 243, 247
Ἅγιος Δημήτριος: 120, 131, 132, 142, 284, 315
Ἅγιος Δονάτος: 59, 122, 127, 128, 149, 152, 171, 227, 303, 304
Ἅγιος Ἐλευθέριος: 131, 132
Ἅγιος Ἠλίας: 253
Ἅγιος Θεόδωρος: 131, 132, 315
Ἅγιος Ἰωάννης: 39, 131, 317
Ἅγιος Ἰωάννης ο Θεολόγος: 131, 132, 315
Ἅγιος Ἰωάννης ο Χρυσόστομος: 131, 132, 144
Ἅγιος Κωνσταντίνος: 315, 316
Ἅγιος Λουκάς, μονή: 131, 132, 315
Ἅγιος Μηνάς: 131, 132, 317
Ἅγιος Νικόλαος: 131, 132, 133, 134, 315, 318
Ἅγιος Νικόλαος, ἀγορᾶς: 79, 123, 318
Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Ὄρους: 145, 243
Ἅγιος Παντελεήμων, μονή: 75, 134, 136
Ἅγιος Σπυρίδων: 131, 132, 317
Ἅγιος Συμεών Στυνεράτης: 131, 132
Ἁγίου Γεωργίου, μετόχιο: 241
Ἁγίου Νικολάου, μονή: 113, 129, 141, 145, 176
Ἁγίου Παύλου, μονή: 278
ἄγραφοι: 166
ἀγρίδιο: 239
Ἀδριανούπολη: 53, 122
Ἀδριατική: 267
Ἀδριχοβίστα: 238
ἀερικόν (ἀήρ): 238, 252
Ἀετοράχης, ὁδός: 78

* Δεν ἀποδελτιώθηκε ἡ σημ. 1074, μέ πολλές φοροαπαλλαγές τῆς Μονῆς Πάτμου, καθώς καί ὀνόματα καί ὅροι πού συναντῶνται πολλές φορές (π.χ. Ἤπειρος, δεσπότης, πρόνοια, πάροικοι, γουλάς, χώρα κ.λπ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἀετός (Αἰτωλοακαρνανίας): 95, 99
Ἀθήνα: 166, 167, 215
Ἀθηναγόρας: 135
Ἄθωνας: 136
Αἴγιον: 124
Αἰκατερίνη Β΄: 111, 310
Αἰτωλοακαρνανία: 42, 46, 47, 95
Ἀκαρνανία: 46, 51
ἀκόλουθος: 230
ἀκρόστιχο: 242, 257, 258
Ἄλβανα: 128
Ἀλβανία: 42, 45, 209, 282
Ἀλβανοί: 45-48, 50, 52, 54, 88, 89, 90, 92-95, 98, 99, 103, 104, 106, 120, 122, 125, 129, 142, 145, 150, 152, 153, 156, 157, 159, 172, 174, 200, 218, 221, 224, 228, 229, 232, 238, 247, 262, 263, 270, 284, 286, 291, 297, 304
Ἀλέξιος Ἄγγελος: 176
Ἀλέξιος Γ΄ (Ἄγγελος): 270
Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός: 40, 41, 63, 67, 203, 266
Ἀλέξιος Φιλανθρωπηνός: 176
Ἀλή Πασάς: 9, 11, 34, 58, 75, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 96, 104, 111, 112, 116, 118, 130, 141, 143, 283, 284, 310-314
ἁλιευτική: 249
ἀλλάγια: 220, 221, 291
Ἀμβρακία: 125
Ἀμβρακικός κόλπος: 85, 268
Ἀμυραλής -ῆδες: 171, 181, 288
ἀναγραφεῖς: 250
Ἀνανίας, ἡγούμενος: 75, 79
Ἀνδηγαβοί: 42, 149, 264
Ἀνδραβίδα: 99, 168
Ἀνδρόνικος, πρωτοβεστ.: 197
Ἀνδρόνικος Β΄ (Παλαιολόγος): 33, 37, 43, 44, 57, 168, 195, 203, 204, 231, 238, 251, 271, 290, 291
Ἀνδρόνικος Γ΄ (Παλαιολόγος): 44, 45, 103, 203, 213, 214, 223, 270
Ἀνδρούσα: 99
ἀνενοχλησία: 292
Ἄννα Κομνηνή: 34, 40, 61, 63, 64, 65, 70, 71, 90, 147, 262
Ἄννα Παλαιολογίνα: 41, 44, 74, 176, 245
Ἀντώνιος: 136
Ἀντώνιος Φράγκος: 149, 172, 230
ἀποβίγλιση: 225, 228, 254, 291
ἀπογραφεῖς: 250
Ἀπόκαυκος, Ἰωάννης: 34, 56, 68-73, 74, 84, 100, 106, 110, 118, 121, 135, 136, 139, 140, 148, 151, 178, 181, 197, 202, 206-211, 244, 247, 261-263, 274, 275, 290-292, 299, 300
Ἀπουλία: 63
Ἄπρος: 223
Ἀραβαντινός Π.: 34, 35, 79, 123, 144, 178, 276
Ἀραβία: 123
Ἀράκλοβο (Μίνθη Ἠλείας): 72, 124, 229, 235
Ἀραχωβίτσα: 48, 122, 127-129, 152, 171, 180, 198, 303
Ἀρβελέρ Ἑ.: 41
Ἄργος: 99
Ἀργυροκαστρίτες: 163
Ἀργυρόκαστρον: 47, 48, 51, 72, 115, 122, 127, 163, 223, 269, 313
Ἀργυροπολίχνη: 71
Ἀρδομίστα (Λογκάδες): 130, 238
Ἄρειος Πάγος: 202, 207
Ἀρκαδία: 72, 78, 124
Ἀρμυρός: 66
Ἄρουλα: 48, 129, 241
Ἀρσλάν πασάς: βλ. Ἀσλάν
Ἄρτα: 37, 41-48, 51, 52, 56, 67, 72, 78, 85, 95, 99, 101, 118, 121-125, 128, 132, 134, 137, 139, 147, 148, 150, 156, 167, 181, 185, 186, 187, 190, 197, 199, 206-208, 210, 217, 227, 235, 246, 257, 261-263, 265, 266, 268-271, 279, 280, 282, 283, 285, 287, 289, 292, 293, 296, 299, 300, 308
Ἀρταβέστος: 172, 230
Ἀρτινοί: 137
Ἀρτσίστα: 128
Ἀρχιμανδρεῖον: 56, 104, 113, 123, 124, 126, 137-140, 142, 144, 152, 247, 285
Ἀρχιστράτηγος τῶν ἄνω δυνάμεων, μονή: 145, 271
ἀρχοντεία: 197
Ἀσλάν Πασάς: 9, 58, 65, 92, 94, 144, 145, 280, 311

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἄσπρα: 272
Ἀσωνίτης, Σ.: 42
ἄτεχνοι: 155, 256, 273, 281, 292, 293
Αὐλών: 41, 66, 266, 268-270, 292
Ἀχελῶος: 46, 47, 207
Ἀχέροντας: 128
Ἀχρίδα: 39, 62, 66, 121, 151, 165, 168, 169, 202, 206, 207, 209, 210, 290, 307
Ἀψαρᾶ, οἰκογένεια: 171
Ἀψαράδες: 129, 130, 131, 133, 148, 175, 176, 178-180, 190, 240, 288, 289
Ἀψαράς Θεόδ.: 172, 179
Ἀψαράς Θεοφ.: 136, 178
Ἀψαράς Ἰωάννης: 178
Ἀψαράς Μιχαήλ: 147, 171, 172, 179, 190, 198, 232, 290
Ἀψαράς Νεκτάριος: 136, 178
Ἀψαράς Νικόλαος: 199

Βαγενῆτες ἐθελόδουλοι: 147, 243, 246
Βαγενητία: 48 63, 100, 102, 119, 128, 147, 170, 171, 174, 182, 207, 209, 238, 285-288
Βαλκάνια: 62
Βαλτρίστος (Βαλτίστρα;): 241, 248
Βάλτος: 60
Βαντελίνος, Ιάκωβος: 270
Βάραγγοι: 181, 208, 228, 230, 231, 236, 291, 292
Βαρδινός: 171
Βαρλαάμ Μονή: 130
Βαρνάκο: 95
βαρόσι, Ἰωαννίνων: 81, 295-297
βαρόσι Μονεμβασίας: 78
Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος: 62
Βασιλικά: 226
βασιλικόν σεκρέτον: 203
Βατάτζηδες: 171, 181, 288
Βατάτζης Θεόδ.: 181
Βατάτζης Κων.: 171, 175, 181
Βατοπέδι: 278
Βελά: 48, 50, 54, 55, 127, 128, 145, 181, 211, 304
Βελιγοστή: 125
Βελτσίστα (Κληματιά): 50, 128, 129, 145, 241, 247
Βενετία: 40, 51, 85, 183, 185, 266, 267, 268, 272, 278, 307
Βενετοί: 67, 264, 266, 269, 270, 292
Βενετσιάνοι: 64
Βενιαμίν ἐκ Τουδέλης: 67, 125
Βεράτιον: 41, 197, 238
Βέροια: 46, 62, 72, 184, 192, 229
βεστιάριον: 198, 251
Βεταλᾶ, οἰκογένεια: 179
Βεταλάς Νικηφόρος: 171, 181
Βήσανη: 128
βιβάριον: 238, 252, 264, 292
βιβαρόπακτον: 252, 253
βιγλάτορας: 93
βιγλιατικό: 249, 254
Βιζοβά: 307
Βίλιανι (Τοβόλιαννη): 129, 241
βιολόγιον: 252
Βισωτά: 244
Βλαχία: 218, 291, 304
Βλάχοι: 90, 150, 156, 166, 243, 244, 245, 286, 292
Βογκόης: 148, 150
Βόγρι: 129, 241
Βοδενά (Ἔδεσσα): 34, 46, 47, 121, 136, 142, 143, 184, 189, 273, 305, 307
Βοημούνδος: 40, 63, 64, 65, 73, 96, 117, 118, 262, 284
βοϊδάτοι: 253
Βομπλιανά: 95, 99, 158, 167, 181, 194, 197, 217, 227, 235
Βό(ν)διτσα: 48, 63, 118, 121, 124, 178, 207, 208, 233
Βοστίτσα: 99, 124
Βοτιβίστα: 238
Βουθρωτό: 179, 207
Βουθρωτού-Γλυκέος, επισκοπή: 54
βουλή (σύγκλητος): 155, 189-192, 289
βουλατόροι: 191
Βουλγαρία: 40
Βούλγαροι: 40, 41, 69, 90, 149, 150, 156
Βουλκάνο: 228
βουργησέοι: 168, 287
Βουρσίνα: 48, 127, 128, 198
Βρανούσης, Λ.: 10, 36, 61, 64, 70, 93, 94, 108, 109, 110, 113, 115, 117, 123, 129, 143, 163, 184, 223, 256, 258, 273, 318
Βρεταννικό μουσεῖο: 106, 108
Βριβία (Βρίμπιανη): 50, 128

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Βροσίνα: 122
Βρισώνας: 128

Γαβαλιώτισσα, Μονή: 34, 136, 142, 143, 270, 273-277, 305, 307
Γαβριήλ: 56, 121, 137, 139, 142, 246, 304
Γαζή Ἐβρηνός (Βρανέζης): 50
Γαρδίκι: 238
Γαρίδης Μ.: 298
Γαστριτζιώτης: 147, 171, 181
Γένοβα: 259
Γηρομέρι: 178
Γιαγ(κ)ούπης: 167, 181
Γκιουμάτοι: 133
Γλαβινίτσα: 62, 63
Γλαρέντζα: 96, 99, 100, 124, 158, 227, 266, 267, 271
Γλοξίανι: 238
Γλυκή: 59, 181
Γλυκής, ποταμός: 63
γομιεριατικό: 249
γονικάρχης: 69
Γόπλιστα: 129, 241
Γούβα: 136
Γραβαλαία: 51
Γρεβενά: 122
Γρηγοράς: 220
Γρηγόριος Πρελούμπος: 45, 46

Δάκαρης, Σωτήρ.: 59, 61, 64, 76, 82, 83, 98, 116
Δαλματία: 266
Δανιήλ, μητροπολίτης: 138
δεκατεία: 253
Δελβινάκι: 128, 238
Δένδιας Μ.: 73
Δεσποτικό: 48
Διαβατηνός Θεοδ.: 181, 208, 230
διαβατικό: 250
Δίβρη: 51, 232
Διδυμότειχο: 228
Διοκλητιανούπολη: 60
Διονύσιος ο Σκυλόσοφος: 112, 113, 131, 142, 144, 149, 182, 183, 297, 313
δισύπατος: 207
Δοβρά: 128
δομέστικος: 176

δούκας: 193, 196, 203
Δούκας-Κομνηνός Κων.: 308
δουλεία: 246, 256, 258
δουλευτές: 193, 281
Δραγαμεστός: 95, 227, 233
Δραγο(υ)μή: 48, 127, 128, 198
Δρεαβοψά: 238
Δρεάνοβο: 238
Δρίσκος: 129, 145
Δρυϊνούπολη: 48, 54, 55, 66, 121, 122, 127, 223, 245, 304
Δυρράχιο: 40,63
Δωδώνη: 61, 83, 272

Ἐβλι(γ)ιά Τσελεπή: 50, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 92, 101, 102, 104, 112, 115, 118, 126, 295, 296, 297, 311, 314
Ἑβραῖοι: 149,156,163,248,250,276
ἔγκριτοι: 159, 171, 232
Ἔδεσσα: 136
Εἰρήνη: 101
Ἐκκλησία δήμου: 199, 290
ἐλεύθεροι (ἀκτήμονες): 155, 229, 246, 256, 292
Ἐλεούσα· βλ. Παναγία
Ἑλλάδα: 185
Ἐμίρ Μεϊντάν: 123
Ἐμπόριον: 124-126, 138, 275, 284, 285
ἐνεργῶν-πράκτωρ: 41
ἐνιάδα: 249
ἐννόμιο: 253
ἔντιμοι: 155, 159, 191, 267
ἐξαλιμματαῖον (ἐρημοστάσιον): 242, 243
Ἐξαμίλιον τεῖχος: 234
ἐξαμόδιον: 258
ἐξένιον: 257
ἐξοικίσ(ε)ια: 164, 169, 238, 242, 248, 292
ἐξωκαστρηνοί: 120, 166, 167
ἐξώκαστρο: 119
ἐξωπραξία: 249
ἐξώχωρα (ἐξέχωρα): 124
ἐξωχωρίτες: 124, 129, 227
ἔποικοι: 146, 162, 164, 165, 168
Ἐπταπύργιο: 95, 100
ἐργαστηριακό: 249
Ἑρκούλιος: 217, 304
Εὐδοκία (Μπάλτσιτς): 51, 99, 148, 173,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

175, 180, 187, 188, 191, 192, 197, 201, 205, 242, 288, 304
εὕρεσις θησαυροῦ: 251
Εὖροια: 39, 59, 60, 282
Εὖροια Ἀκνίου: 59

Ζαγόρι -οχώρια: 127, 129, 128, 223
Ζαγορίτες: 127, 222
Ζαλοκώστας, ὁδός: 78
Ζαχαρίας, ἐπίσκοπος: 39
Ζέλοβα (Βουνοπλαγιά): 238
Ζελοχοβίστα: 238
Ζενεβέσης: 51, 52, 127, 152, 154, 159, 217, 232, 272, 304, 305
Ζενεβισαῖοι (Ζεβεμβεσαῖοι): 47, 48, 52, 150, 154, 305
Ζερβοχώρι: 48
ζευγαράτοι: 253
ζευγολατεῖα: 247
ζευγολόγιο: 253
Ζηλωτές: 153
ζημία(ι): 155, 250, 255-258, 273
Ζιρίδης: 91
Ζίχνα: 193
Ζοζέφ Ἐλιγιά: 78, 80
Ζουλαναῖοι: 48
Ζουπαναῖοι: 198
ζυγαστικό: 249
Ζωοδόχος: 145, 243
Ζωριανός Μιχαήλ: 198
Ζωσιμαία σχολή: 108

Ἡγουμενίτσα: 123, 178
Ἠλεία: 124

Θάμαρ: 55
Θεσπρωτία: 48, 59, 148, 178, 288
Θεσσαλία: 45, 46, 50, 60, 63, 178, 218, 243, 271, 291
Θεσσαλονίκη: 37, 41, 47, 49, 50, 53, 54, 71, 95, 100, 102, 118, 120, 121, 122, 146, 153, 155, 159, 176, 187, 192, 204, 205, 221, 234, 258, 266, 277, 280
Θεοδώρα· βλ. Ἁγ. Θεοδώρα
Θεόδωρος Δούκας - Κομνηνός: 41, 69, 121, 139, 160, 202
Θεόδωρος Παλαιολόγος: 204
Θεοτόκου, ἐκκλησία: 131, 132, 145, 346
Θεοτόκου Ὁδηγήτριας ἐκκλ.: 178
Θεοχάρης: 171, 181
Θράκη: 45, 46, 176
Θωμαΐδα: 45
Θωμᾶς Κομνηνός: 198
Θωμᾶς Πρελοῦμπος: 10, 11, 33, 34, 43, 44, 46-50, 56, 57, 74-77, 82, 84, 85, 90, 92, 93, 94, 97, 98, 101, 103, 107, 111, 112, 116, 117, 120, 121, 126, 127, 135, 136, 137, 139, 140-144, 147, 148, 149, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 162, 168, 170-175, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 187-191, 196, 198, 199, 200, 202, 213-216, 218, 223, 224, 230, 231, 232, 239, 240, 242, 245, 246, 247, 255-258, 261, 264, 270, 272-279, 281-289, 291-294, 302-305, 307, 308, 309, 310, 318
Θωμόκαστρο: 199

Ἰάκωβος: 177
Ἰάκωβος Σκρόφας: 217
Ἰβηρία: 231
Ἰγνάτιος, ἐπίσκ. Ναζιανζοῦ: 74, 77
Ἰζαού (Essau Buoldelmonti): 49, 50, 51, 56, 57, 107, 127, 137, 142, 144, 149, 152, 172, 173, 175, 180, 185, 187, 189, 191, 192, 193, 199, 215, 216, 221, 222, 223, 232, 239, 242, 255, 256, 264, 268, 272, 288-291, 294, 304, 308, 309
Ἰκόνιο: 234
Ἰλλυριοί: 209
Ἰμπραήμ πασᾶ (συνοικία): 123
Ἰόνια νησιά: 51
Ἰόνιο πέλαγος: 85, 122
Ἰουδαῖοι: 123, 149, 164, 244, 292
Ἰουστινιανός: 59, 80, 203, 265, 282
Ἱππότες: 48
Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος: 165
Ἰσαΐμ: 48
Ἰσμαηλίτες: 145
Ἰταλία: 42, 184
Ἰταλοί: 259
Ἰταλονορμανδοί: 70
Ἴτς Καλέ: 9, 76, 79, 80, 92, 96, 104, 116, 118
Ἰωαννίστα: 129, 241

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἰωάννης Ἄγγελος Κομνηνός Δούκας: 178
Ἰωάννης Γ΄ Βατάτζης: 271
Ἰωάννης, Βούλγαρος: 171
Ἰωάννης Γ΄ Γλυκύς (πατρ.): 55
Ἰωάννης Δούκας (νόθος): 41
Ἰωάννης-Ἰωάσαφ (Οὔρεσις): 49, 140, 172, 187, 191, 216, 277-279, 310
Ἰωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός: 45, 153, 154, 161, 185, 213, 220, 223, 229, 231
Ἰωάννης, νεομάρτυρας: 131
Ἰωάννης Ὀρσίνι: 44, 50, 74, 170, 182, 185, 187, 200, 211, 212, 239, 252, 272, 294
Ἰωαννίδου, ὁδός: 78
Ἰωαννίκιος, μοναχός: 56
Ἰωάννου Σταῦρος: 78, 79
Ἰωάσαφ, μον.: 133, 177
Ἰωσήφ: 56, 57

καβαλάριος: 171, 181, 199
Καβάσιλας: 245
καθολική (περιέχουσα) κεφαλή: 193
καθολικῶς κεφαλατικεύων: 193, 194
Καλαβρία: 63
Καλαμάς: 128
Καλαμάτα: 78, 85, 100
Καλοκαιρός Βασίλ.: 210
Καλούδης Μιχ.: 151, 207, 299
Καλπάκι: 61
καμπανιστικό: 249
Κανδῆλες: 95
Κανετάκης, Γ.: 77, 79
Κάνινα: 41, 62, 63, 209, 268
κανίσχιο: 257
Κανλί τσεσμέ: 123
Καντακουζηνοί: 161, 288
Καντακουζηνός Θεόδ.: 121, 151, 176, 197, 207, 209, 210, 215
καπετάνιος: 196, 201, 288, 289, 290
Καπλάν πασάς: 112, 115
καπνικάρωι: 253
καπνικόν: 253
καπνολόγιο: 252
Καραμανλῆ, ὁδός: 78
Καρά Σινάν: 54
Καρατζάς, ἱερέας: 138
Καρατζίας, Τοῦρκος στρατηγός: 53, 54
Κάρλα, λίμνη: 274
Κάρολος, Ἀνδηγαβός: 41, 42, 43
Κάρολος Τόκκος: 51, 52, 81, 85, 103, 104, 106, 107, 108, 121, 122, 128, 148, 150, 151, 152, 158, 167, 168, 174, 175, 179, 180, 181, 185-192, 194, 197, 201, 213, 217, 218, 219, 222, 233-236, 239, 248, 257, 261, 262, 263, 264, 268, 272, 282, 288, 290, 291, 293, 294, 303, 304, 305
Κάρολος Β΄ Τόκκος: 52, 53, 54
Κασιανός: 244
Κασίμ πασάς: 223
καστελλάνος (καστροφύλακας): 178, 233-235, 256
Καστοριά: 45-47, 60, 62, 66, 132, 159, 232
καστρηνοί: 137, 146, 161-170, 188, 193, 195, 216, 217, 219, 246, 252, 260, 285-287, 291
Καστρί: 264
Καστρί Πρεβέζης: 59, 63
καστρίτης: 169
Καστρίτσα: 59
Καστρίτσης, μονή: 145
καστροκτισία: 249, 251
καστροφύλακας: 178
κατεργοκτισία: 249
Κατοχή: 95, 99
Κατσάνοι: 137
Κατσανοχώρια: 244
Κατσαρός, Β.: 244
Κατσικάς: 84
Κατσκάρ μπέι: 123
Καινοκαβάδαινα: 91, 181
Καψοκαβάδηδες: 176, 180, 288
Καψοκαβάδης: 158, 181, 194, 197
Καψοκαβάδης, Ἰωάννης: 171
Κέρκυρα: 10, 51, 57, 72, 100, 118, 122, 123, 135, 147, 149, 165-168, 172, 178, 207, 236, 240, 243, 246, 252, 263, 264, 268, 271, 281, 285, 286, 288
Κεστρήνη: 178
κεφαλάδες: 158, 197, 198
κεφαλατίκιον: 195, 196
κεφαλή (κεφαλατικεύων): 186, 187, 193-198, 203, 204, 205, 229, 233, 250, 251, 289, 290, 291

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

κεφαλητικόν: 252
Κεφαλληνία: 40, 42, 43, 178
Κεφαλλονίτες (-ηνοί): 172, 217
Κλαυσής, Ἠλίας: 104, 155, 159, 240, 265
κοιμητάτα: 216, 254, 257, 258
Κοκκινόχωμα: 315
Κολονιάτης: 243
Κομανόπουλος: 241
κομμέρκιο: 249, 250, 257, 260, 265, 292
κομνηνάτα: 272
Κομνηνοδοῦκες: 247
Κομνηνοί: 41, 165, 216
Κόνιτσα: 48, 123, 127, 128
κοντόσταυλος: 191, 234, 235, 291
Κοπάνοι: 238
Κοπάντζι: 238
κοπηλιατικό: 249
Κόρινθος: 85, 118, 226, 250, 257
Κορυτσά: 47
Κορώνη: 78, 101, 102
κοσμιατικό: 249
Κοσμίνα: 228
Κουβαράς (χειρόγ.): 33, 136
Κουμέρκιον: 126, 138
Κουντουριώτη, ὁδός: 78
Κουράτορες: 301
Κούρεντα: 144
κουροπαλάτης: 194
κουρσατόροι: 218
Κουρτέσης: 241
Κουτζοθεόδωρος: 147, 171, 190
Κρανέα: 52
Κρεμμύδι Μεσσηνίας: 242
Κρέστενα: 228
Κρετζούνιστα : 48, 127, 128, 198
Κρεχοβό (Κρυφοβό): 238
Κριαράς: 135, 256
κριτής: 205
Κυπαρισσία: 124
Κύπρος: 234
Κυριώτισσα· βλ. Παναγία
Κωνσταντῖνος προκαθήμ.: 196
Κωσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος: 227
Κωνσταντινούπολη (Πόλη): 10, 33, 34, 37, 41, 44, 68, 69, 71, 86, 100, 121, 131, 137, 138, 153, 154, 177, 180, 185, 195, 204, 211, 212, 215, 223, 234, 236, 246, 250, 258, 265, 266, 267, 277, 280, 288, 289, 291-294, 309
Κωνσταντινοπολίτες: 287
Κωστής (Τοῦρκος): 48

Λακεδαιμονία: 99
Λάκκα Μπότσαρη: 128
Λαμπρίδης Ι.: 104, 116, 135
Λάμπρος, Σ.: 137
Λάρισα: 66, 266
Λασκάρεοι: 193
Λατίνοι: 54, 55, 217, 235, 260
Λαψίστα: 58, 129, 130, 145, 151, 207, 241, 243, 252, 254, 263, 299
Λεαυσίστα: 238
Λ(ε)ιβαδιώτης: 81, 82, 84, 91, 103, 122, 123, 297, 315, 317
Λέρος: 243
λευθεριῶτες: 281
Λευκάδα: 51, 57, 121, 180, 271
Λῆμνος: 198, 205
Λιβάδι Βερβένων: 271
Λιβέρης: 219
Λιγυρός: 244
Λιθαρίτσ(ι)α: 78, 84, 123, 144
λιμναῖο πάκτο: 252, 253, 264
Λιπνίτζα: 238
Λιώσας Πέτρος· βλ. Πέτρος Λιώσας
Λογγαβίτζα: 40
λογαριαστής: 203, 207
Λογγάδης, Κων.: 171
Λογοθέτης: 203
Λοζέτζι (Ἑλληνικό): 129, 238, 241, 244
Λοῦρος: 63
Λουτρό: 123, 315, 318
Λούτσα: 123
Λυγδάς: 137
Λυκουδάς Θεόδωρος: 270
Λυκουδάς, Στέφανος: 270

Μαβίλη, πλατεία: 78, 91, 122
Μαγγαφάς: 137, 304
μάγιστρος (μέγας μαΐστωρας): 48
Μαζαρακαῖοι: 47, 48, 127, 128, 223
Μαζαράκι: 128
Μακεδονία: 45, 122, 231, 271, 298
Μακρής: 171

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μακόνα: 271
Μαλαίνη: 207
Μαλακασαῖοι: 47, 48, 50, 89, 99, 127, 223, 224
Μαλάχιον: 252
Μανδελίνα: 91
Μανθαῖος Λιμπάρδης: 149, 173, 191
Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος: 49, 137, 234
Μανουήλ Δούκας: 165
Μανουήλ Α΄ Κομνηνός: 160
Μαργαρίτιον: 63, 147
Μαρδαρόπουλος, Στέφανος: 181, 208, 240
Μαρδάστανα: 145
Μαρία Ἀγγελίνα Παλαιολογίνα: 11, 34, 46, 47, 49, 51, 121, 135, 140-143, 151, 152, 172, 175, 187, 199, 216, 263, 273, 277, 278, 279, 288, 303, 304, 309, 310
Μαρκεζάνος (Μυρσιμακαζιανός): 48
Μάρκος ὁ Χρυσοστομίτης: 144, 262
Μάρμαρα: 238
Μαρόπουλος Κυριάκος: 267
Ματθαῖος, μητροπολ.: 56, 57, 172, 173, 246, 304
Ματθαῖος Λανδόλφος: 181
Μαύρη θάλασσα: 267
Μαυροκορδάτος Ἀλέξ.: 138
Μεγάλη Ροΐγα: 123
μεγάλο μοναστήρι: 315, 318
Μεγάλος Ἀρχιστράτηγος: 244
μέγας δρουγκάριος: 203
μέγας κοντόσταυλος: 52, 234, 235, 263, 291
Μέγας Ὄξερός: 86 (βλ. καί Παμβώτιδα)
μεγιστάνος: 158, 197
Μεγίστη Λάυρα: 33, 273, 277, 278, 305, 306
Μεθοδάτοι: 133
Μεθώνη: 78, 85, 101, 102, 271
Μελέτιος: 74, 143
Μελιγλάβος: 172
μελισσοενόμιον: 238, 254, 264
Μελισσουργοί: 245
Μελιτάς: 181
Μελκοΐσης: 50
Μένων: 52
μερικῶς κεφαλατικεύοντες: 193
Μεσαρίτης Κων.: 181
μεσιτικό: 249
μεσῖται (μέσοι): 154, 259
Μεσοπόταμος: 51, 52, 232
Μεταμόρφωση Μετεώρων (Μονή): 278, 279
μεταξιάτικο: 249
Μετέωρα: 130
Μετεώρου, μεγάλου, Μονή: 34, 129, 130, 263, 276
μετριατικό: 249
Μέτσοβο: 127, 145, 272
Μηλιγγοί: 99
μηνιάτικο: 249
Μηδεαστάνων, μονή: 144, 243, 245, 247
Μητροφάνης Γ΄: 137, 138
Μιζάρια: 123, 138
Μικρά Ἀσία: 176
Μικρή Ροΐγα: 123
μικρό μοναστήρι: 315, 318
μίσθαρνοι: 246
μιτάτο: 251, 254
Μιτσικέλι: 128, 241
Μιχαήλ Α΄ Δούκας (Κομνηνός): 10, 41, 43, 61, 66, 68, 69, 70, 72-75, 80, 84, 86, 97, 105, 106, 135, 165, 185, 282-285
Μιχαήλ Β΄ Δούκας (Κομνηνός): 41, 106, 113, 115, 165, 271
Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας: 265
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος: 160, 227, 231, 235, 252, 271
Μιχάριος: 166
Μονεμβασιά: 37, 87, 88, 97, 101, 102, 168, 184, 185, 200, 204, 248, 249, 260, 265, 266, 267, 273, 283, 292
Μονεμβασιῶτες: 250
Μονομάχος Κλήμης: 139
Μονομάχος Μανουήλ: 210
Μοριάς· βλ. Πελοπόννησος
Μοσμήδενα: 129, 241
Μοϊντ΄ Ἐσκοιβέ (Πεντεσκούφι): 71
Μουράτ, σουλτάνος: 52, 53, 135
Μουρίκης Μπούας: 52, 91
Μουρίκης Σπάτα: 51, 189, 201, 304
Μουσταφάμπεης: 314, 315
Μουσταφᾶ σουλτάν: 111
Μουσταφᾶ τζαγούσης: 113, 115

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μουτζάδες: 243
Μουτζίκελο: 241
Μπαλάνος, Κοσμάς: 111, 112, 113, 116, 141, 143, 310-314
Μπενάκη, μουσεῖο: 136
Μπούας Σγοῦρος: 218
Μπούας Σπάτας: 218
Μπουίσαβος Στέφ.: 128, 148, 174, 175, 179, 235, 303
μποῦργος: 122, 124, 125
Μπριάτουκας (Πράτοκας): 243, 275
Μυρσιροβέρτος: 149
Μυρσιώσης τοῦ Αμυραλῆ: 171, 181, 199
Μυστράς: 37, 80, 100, 101, 118, 266, 271, 298
Μῶλος: 76, 91
Μωάμεθ: 123
Μωχάμετ ἀγάς: 123

Ναμάς Γκιάχ (Ναματζάχη): 123, 145
Ναύπακτος: 39, 54, 55, 100, 110, 118, 121, 122, 135, 139, 140, 151, 202, 206, 207, 217, 220, 226, 282
Ναύπλιο: 78
Νεάπολις: 55
Νεῖλος Ἐριχιώτης: 178
Νεόφυτος: 56, 208
Νεράτα: 97
Νίκαια: 41, 176, 193, 196, 203, 235
Νικηφοράκης: 172, 230
Νικηφόρος Α΄ Κομνηνός-Δούκας: 41, 42, 55, 61, 185, 278
Νικηφόρος Β΄ Κομνηνός-Δούκας: 44, 45, 46
Νικηφόρος κωφός: 89, 93, 129
Νίκλι: 271
Νικόλαος Α΄, πατριάρχ.: 39
Νικόλαος Ὀρσίνι: 43, 44
Νικολοφράγκος: 217
Νικόπολις: 40
Νοβοσέλι: 238
νομή: 248, 307
νόμιστρο (ἐννόμιον): 253
Νορμανδοί: 40, 62-64, 69, 70, 90, 231, 283
Ντίλιοι: 133
Ντίλιου, Μονή: 132, 134, 182
Ντιντέ Οὐρούτς: 123

Ξυγγόπουλος: 279
ξυλάχυρο: 249
ζώκαστρο· βλ. ἐξώκαστρο
ζώχωρα· βλ. ἐξώχωρα

ὁδοστρωσία: 255
Ὀθωμανοί: 198
οἰκονομία (ποσότης): 291
Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο: 139
Ὄλυνθος: 253
Ὀμέρ μπέι: 123
Ὀπά, φρούριο: 48
ὀρεινή: 249
ὁρική: 254
Ὀρλάνδος Α.: 76
Ὄρος: 145
Ὄρος Κέρκυρας: 145
Ὀρσίνι: 190, 213, 247, 258, 291
Ὀσδίνα: 129
Ὀσμάν Τσιαούς: 123
Ὄστροβο: 66
Οὐζντίνα: 178
Οὐρός (Οὔρεσις)· βλ. Συμεών
Οὐρσίνος· βλ. Ἰωάννης καί Νικόλαος Ὀρσίνι
Ὀψαράς· βλ. Ἀψαράς
ὀψάριο λίμνης: 254
ὀψώνιο: 243, 249
ὀψώνιο λίμνης: 243, 254

Πάκτορες (Πράτοκες): 129
Παλαιοκαστρίτσα: 59, 145, 147
Παλαιολόγοι: 193, 196, 259
Παλαιολόγος Βριόνης: 50, 304
Παλαιολόγος Συργιάννης· βλ. Συργιάννης
Παλιανοί: 137
Παμβώτιδα (Μέγας Ὄζερός): 58, 59, 86, 87
Πανδοσία: 59
Παναγία ἡ Ἐλεούσα: 132, 141, 145, 317
Παναγία ἡ Κυριώτισσα: 131, 132, 315, 318
Παναγία ἡ πάντων βασίλισσα: 132
Παναγία ἡ Πηγαδιώτισσα: 131, 132, 315, 318
Παναγία ἡ Ταρανή: 131, 132, 315

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παντάνασσα Ἰωανν.: 132, 317
Παντάνασσα Φιλιππ.: 113
Παντοκράτορας, ναός: 9, 11, 108, 109-118, 131, 132, 141, 143, 284, 286, 313, 316-318
Παπαδόπουλος, Χρυσ.: 113
Πάπιγκο: 127, 128, 186, 223, 263, 317
παραγγαρεία: 258
Παραδεισιώτης: 181
παρακοιμώμενος: 197
Παραμυθιά: 55, 123, 128, 129
Παρανίκας Ματθαίος: 134
Πάργα: 122, 128, 217, 222, 303
Πάργης, πλατεία: 110, 123
Παρηγορήτισσα Ἄρτης: 125
παρθενοφθορία: 252
παροικικό: 106
Παροίκιον: 129, 241, 243
παρρησία· βλ. σύναξις
Πάτμου, μονή: 248, 252, 274
Πάτρα: 71, 78, 97, 99, 100, 101, 217, 240, 266, 268, 271
παχιατικό: 249
Παχυμέρης: 236
Πελαγονία: 41, 121, 219
Πελοπόννησος: 42, 153, 180, 193, 197, 205, 218, 227, 234, 242, 260, 263, 271
Πέντε Πηγάδια: 178
Πέραμα: 89, 129
Περάτης: 129
Περίβλεπτος: 124, 145
Πετόνι: 242
Πέτρος Λιώσας: 47, 48
Πηγαδιώτισσα· βλ. Παναγία
πιγκέρνης: 44, 45, 194, 213
Πίνδος: 52, 127
Πλινθοκαπείο (Τσικούρ): 123
Πόβλιστα: 129, 241
Ποθητός Βλαμίδηρος: 241
Πολιτζές: 48
πολίχνιον: 71
πολιυδουλεία: 256
Πολυτεχνάς, Λουκάς: 241
Ποντγκόριανη (Παρακάλαμος): 317
πορπατικόν: 250
ποσότης (οἰκονομία): 291
Πρέβεζα: 78, 85, 101
πρεβέντα: 258
Πρελούμπος Γρηγόριος· βλ. Γρηγόριος Πρελούμπος
Πρελούμπος Θωμάς· βλ. Θωμάς Πρελούμπος
πρωμικήριος: 181, 208, 230, 231, 236, 292
Πρωμικηράπουλοι: 236
προάστιο: 239
Προδρόμου, ναός: 130, 136, 144
προσέντεξις: 244, 245, 247
προκαθήμενος: 196, 290
Πρόκλος: 33
Προκόπιος: 58, 59, 60
πρόξιμος: 230
προσκαθήμενοι: 246, 247, 292
Προφήτη Ἠλία, μονή: 134
πρωτοασηκρήτης: 171, 174, 177, 178, 198
πρωτοβεστιάριος: 44, 147, 171, 172, 178, 197, 198, 290
πρωτοσέβαστος: 194
πρωτοστράτορας: 174, 175, 180, 235, 236, 291
Πυρσινέλας, Β.: 37, 83, 103, 114, 123, 124
Πωγωνιανή: 129

Ραγούζα: 181, 261, 267, 268, 269
Ραγουζαῖοι: 293
Ραδοβίζι: 63
Ραδοτόβιν: 130, 238
Ραιδεστός: 130, 265
Ραϊνάκης: 172, 230
Ρασοβίστα: 129, 243, 275
Ραψίστα: 130
Ρεννίκι(ο)ν: 48, 128
Ρέψιστα (Πεδινή): 129, 241
ριμπαραῖοι (ριμπαρικά): 218, 291
Ρινιάσα: 99, 227, 304
Ροβέρτος Γυισκάρδος: 40, 63
ρογατοροι: 218
Ρογκότη-Κυριακοπούλου: 124
Ρωγοί: 47, 63, 78, 227
Ρωμαῖοι: 158, 211, 217, 218
Ρωμανία: 57, 85
Ρωμανός Ι΄: 50, 57, 107
Ρώμη: 71
Ρῶσσοι: 111, 230

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σαγιάδα: 264
σακέλιος: 151
Σαλαμάγκας Δ.: 70, 73, 80
Σαμουήλ, τσάρος: 40
Σαντοβίτσα: 129, 130, 238
Σαράβα: 123
Σαράι μαχαλά: 123
Σαρακοβίστα: 144
Σγοῦρος: 144, 196, 245, 247
Σγοῦρος, Μπούας: 304
Σεβαστιανός: 55, 56
σεβαστός: 199
Σ(ε)ιστρούνι: 128, 241
σεκρέτον: 202, 203, 204
Σεμιτέλος, Δ.: 59
Σέμς-ε-Ντέν: 123
Σερβία: 49, 197, 201, 266
Σέρβια: 62, 71, 100, 121, 159, 173, 182, 197, 205, 232
Σερβιανά: 129, 241
Σέρβοι: 45, 57, 101, 147, 148, 159, 170, 172-175, 188, 223, 229, 240, 242, 286, 288, 293, 309
Σέρρες: 37, 154, 155, 162, 192, 193, 215, 266
σιγιλλατίκιο: 241, 242, 243, 248
Σιδηρόκαστρο: 72
Σιδηροπολίχνη: 71
Σιλημβρία: 197
Σινάν πασάς: 34, 52, 53, 54, 56, 159, 174, 197, 211
Σίπκα: 238
σιργέντες: 168, 217
σιτάρκεια: 258
Σκάλα: 75, 76, 82, 84
σκαλατικό: 249, 250
Σκανδιναβοί: 230
Σκο(υ)πίτζα: 128, 238
Σκυλόσοφος· βλ. Διονύσιος
Σλάβοι: 40, 60, 120, 231, 284
Σμόκοβο: 128
Σμύρνη: 196
σολιατικόν (ἱσρέτι): 241
Σοστρούνι: 128, 129, 241
Σουδενά: 128
Σούλης Γ.: 80, 82
Σούτσου, ὁδός: 78
Σουχά: 245
Σπανοί: 133
Σπανός Σταμάτης: 270
Σπάρτη: 258
Σπάτας Γκίνη (Ἰωάν.): 47-51, 97, 101, 145, 221, 222
Στανίτζης: 174, 198
στάσις (-ίον): 241, 243, 244, 246, 247
Στέφανος Δουσάν: 45, 46
στίχος: 242, 243
Στρατηγόπουλοι: 133, 168, 175, 176, 179, 182, 288, 289
Στρατηγόπουλος Ἀλέξ.: 41
Στρατηγόπουλος Παῦλος: 173, 174, 179, 180, 197, 217
Στρατηγόπουλος Σίμων: 121, 148, 152, 175, 168, 173-175, 179, 180, 188, 191, 192, 197, 235, 239, 240, 288, 289, 303
Στρατηγόπουλων, μονή: 133, 134, 183, 285
Στρατηγόπουλων, σχολή: 134, 135
στρατιῶτες: 160, 161, 162, 163, 216-220, 224-226, 228, 286, 287, 291
στράτορες: 236
Στρούνη: 128
Στρούνι: 128, 241
Στρώμη: 238
Στύλου, μοναστήρι: 255
σύγκλητος· βλ. βουλή
Συμεών Οὔρεσις (Οὐρός): 45-47, 49, 129, 170, 174, 184, 189, 193, 234, 239, 252, 278, 282
Συμεών, τσάρος: 40
Συναγωγή: 39, 80, 83
σύναξις (παρρησία): 188, 201, 221
Συνέκδημος: 59
Συρακοῦσες: 71
Συργιάννης Παλαιολόγος: 43, 133, 162, 164, 165, 167, 168, 194, 196, 238, 244, 239, 289, 292
Συρόπουλος: 85
Συστρούνιο: 128
Σωτήρ: 131, 132, 315-318
σωτάρχισι: 258

ταβουλάριος: 209, 280
Ταξιάρχη, μονή: 145

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ταξιάρχη, ναός (ἀρχιστρ. Μιχαήλ): 9, 10, 11, 57, 61, 62, 83, 90, 92, 103, 105-118, 120, 134, 142, 188, 189, 190, 197, 224, 243, 244, 247, 250, 257, 271, 277, 283, 284, 292, 303, 310-313, 316-318
Ταρχανιώτης Μιχαήλ: 176
Ταΰγετος: 99
τέλος: 237, 238, 241, 252, 253, 257
τετραμοιρία: 249
τζαχρατόροι: 93, 227, 228
Τζαμάντουρας: 241
Τζεμέρνικο: 128, 136
Τζέχλης Μάρκος: 241
Τζιάσας: 217
Τζιγαράδες: 181
Τζιπλινός Μανουήλ: 147, 171, 190
Τζουμέρκα: 128, 245
Τίμιος Ἀρχιστράτηγος: 241
Τίμιος Ἀρχιστράτηγος, Μονή, Βελτσίστα: 243, 247
Τόκκος Λεον.: 52, 97, 188, 191, 217, 234
τοπαρχία: 184
Τοσίτσα (πλ.): 78
Τουρκία εἰκωπαϊκή: 276
Τοῦρκοι: 9, 33, 47-50, 52, 53, 102, 108-115, 117, 118, 123, 124, 127, 131, 141, 142, 145, 150, 155, 156, 174, 176, 181, 189, 198, 218, 223, 235, 239, 247, 268, 269, 282, 289, 293, 294, 295, 302, 305, 308, 310-318
Τουρκοπάλουκο: 123, 318
Τουρτούρης Γεώργ.: 313, 314
Τραπεζοῦς: 37, 160, 192, 205, 234, 272
Τρεαβοδίστα: 238
Τριανταφυλλόπουλος, Δ.: 59
Τριβαλλοί: 46
Τρίκαλα: 45, 46, 66, 72, 122, 176, 288, 309
τρικέφαλα (νομ.): 271, 293
Τριστεανίκον: 129, 238
τσάκωνες: 226-228, 230, 234, 291, 292
Τσάφας Οὐρσίνος Ἰωάν.: 129, 193, 234
Τσελε(μ)πή· βλ. Ἐβλι(γ)ιά
Τσιγαράς: 123, 315, 318
Τσουκαλάς: 123
Τσουρής Κ.: 65, 75
Ὑδροῦς: 231
Ὑπαπαντή: 131, 132

φαμελίτες: 148, 217
φαμιλία: 191, 192
Φανάρι Θεσσαλίας: 160, 200, 226, 305
Φανερωμένη: 129, 145, 243
Φερράρα: 85
Φετιχέ (Φηντιές) Τζαμί: 10, 11, 103, 111, 112, 115-118, 280, 284, 310-314
Φιλανθρωπηνοί: 133, 167, 168, 171, 175-178, 180, 182, 240, 288
Φιλανθρωπηνός Γεώργιος: 177, 198
Φιλανθρωπηνός Μανουήλ: 171, 178, 198
Φιλανθρωπηνός Μιχαήλ: 133, 134, 136, 177
Φιλανθρωπηνῶν, Μονή (Σπανού): 33, 132, 133, 134, 181, 183, 273, 285
Φιλανθρωπηνῶν, σχολή: 135
Φιλιάτες: 129
Φιλιππιάδα: 113
Φίλιππος Κινάρδος: 179
Φίλιππος τοῦ Τάραντος: 42, 55
φιορίνια: 272
Φλωρεντία: 51, 149, 173, 272
Φλωρεντίνοι: 268
φονικόν: 252
φουσσάτα: 216, 217, 222, 235, 303
Φραγκόπουλος: 181
Φράγκοι: 10, 41, 42, 43, 49, 55, 57, 96, 146, 147, 149, 153, 164, 188, 217, 235, 286, 288
Φραντζέσκα Acciaiuoli: 187
Φράτης Γκίνη: 48, 223, 224, 232
Φρεάστενα: 129, 238, 241
Φωκίδα: 135
Φώνιστα: 129, 242

Χαλδία: 231
Χαλκοκονδύλης: 46, 47, 49, 53, 54, 71, 309
Χάν: 126, 138
χάραγμα (χαραγή): 272
χαράτζι: 257
Χάτι σερίφι: 53
χειμωνικόν: 262
χθιζόν δικαστήριο: 202

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χιλανδάρι: 278
Χιμάρα: 54, 55, 63, 147
Χλάπενος: 46
Χλομούτσι: 96, 100, 101
χοιροδεκατία (χοιροεννόμιον): 254
Χουχουλίτζας: 171
Χρηστοβασίλης: 111
Χρυσό: 135
Χοῦμνος Νικηφόρος: 146
Χωματιανός· βλ. Χωματηνός
Χωματηνός Δημήτριος: 34, 121, 165, 202, 204, 206, 207, 209, 236, 290, 300, 301
Χωνιάτης, Μιχαήλ: 158, 166, 167, 274
Χωνιάτης , Νικήτας: 160
χωρίδιο: 239

Ψάθαι: 238
Ψαλίδας, Αθανάσιος: 112
Ψεάδα: 238
Ψευδοκωδινός: 194, 198, 230, 231, 234, 235, 236

Ὠπά: 128

Acciaiuoli: 228, 257
Achrida: 206
Adernopoli: 66
Albania: 251
Alans: 221
Alekdiki: 316
Alkose: 315
Amiralius Dimus: 181
Anatolians: 221
Aneya: 315
Anna Komnini: 311
Apokaukos, Ioannis: 206, 311
Apros: 221, 223, 224
Argos: 229

Balkan peninsule: 265
Barbier du Bocage: 60, 77-80, 82, 83, 84, 98, 111
Bartusis M.: 148, 225
Bodleian Library: 136
Butrinto: 229

capitatio humana: 252
Castri: 264
Chios: 229
Chomati(a)nos Demetrios: 206, 234
Crete: 229
communitas: 172
commercium: 250, 265
Constantinople: 226, 227, 265
Cuenca: 278, 279

Delilbaşı M.: 315, 317
Dusan tsar.: 251

Edrisi (Idrisi): 66, 67, 124, 126, 311
Essau Buoldelmonti (Ἴζαού): 47, 49, 50, 91, 213

Fantin Michiel: 229
feudatarii: 165, 166, 167
focularium: 252

gasmouloi: 227
Genoese: 229
Golemi: 315
Guherger: 316

Hamam: 315, 318
Hughus: 59, 112

Ialna: 66

Justinian: 311

Kalafak: 316
Kantakouzenos: 162, 199, 221, 229
Karagul (Karagol): 315
Kavalla: 229
Kanina: 251
kapnikon: 253
kastroktisia: 251
kephale: 193, 194, 196, 233, 251
Kerkyra: 229
Kirsten E.: 205
Kresten O.: 214
Krada (Kralisa): 315
Kroia: 260

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Macedonia: 193, 271
Macedonians: 221
Maksimovic L.: 260
Matschke K.-P.: 154
misthophora: 219
Modoryani: 315
Monemvasia: 260
Morea· βλ. Peloponnesus
Morosini: 229
Murinic Miho: 269
Mytilene: 229

Naupactos: 206
Nerio Acciaiuolo: 187
New Euroia: 311
Niccolo Giorgio: 122

Ogrijic Barnaba: 269
Ogrijic Ivan: 269

Pankin (Pankit): 315
Peloponnesus (Morea): 193, 194, 227
Phanarion: 260
Phokaia: 229
Procopius: 311,
protostrator: 236
Pouqueville: 50, 109, 110, 114, 144, 257, 313
Pseudokodinos: 236

Serbia: 226
Stane Ilic: 269

Taxiarchis: 311
thelematarioi: 221
Theodore Palaiologos: 193
Thessaloniki: 229, 233, 234
Thessaly: 194, 196, 271
tornesi: 272
Tourkopouloi: 221
Tsambiakon Alexios: 193
Turks: 229, 269

Ypsaro Ιωάννης: 179

Venice: 229
Vlachs: 221
Voimoundos: 311
Veria: 229

Zaccaria Martino: 229

ΠΙΝΑΚΕΣ-ΕΙΚΟΝΕΣ

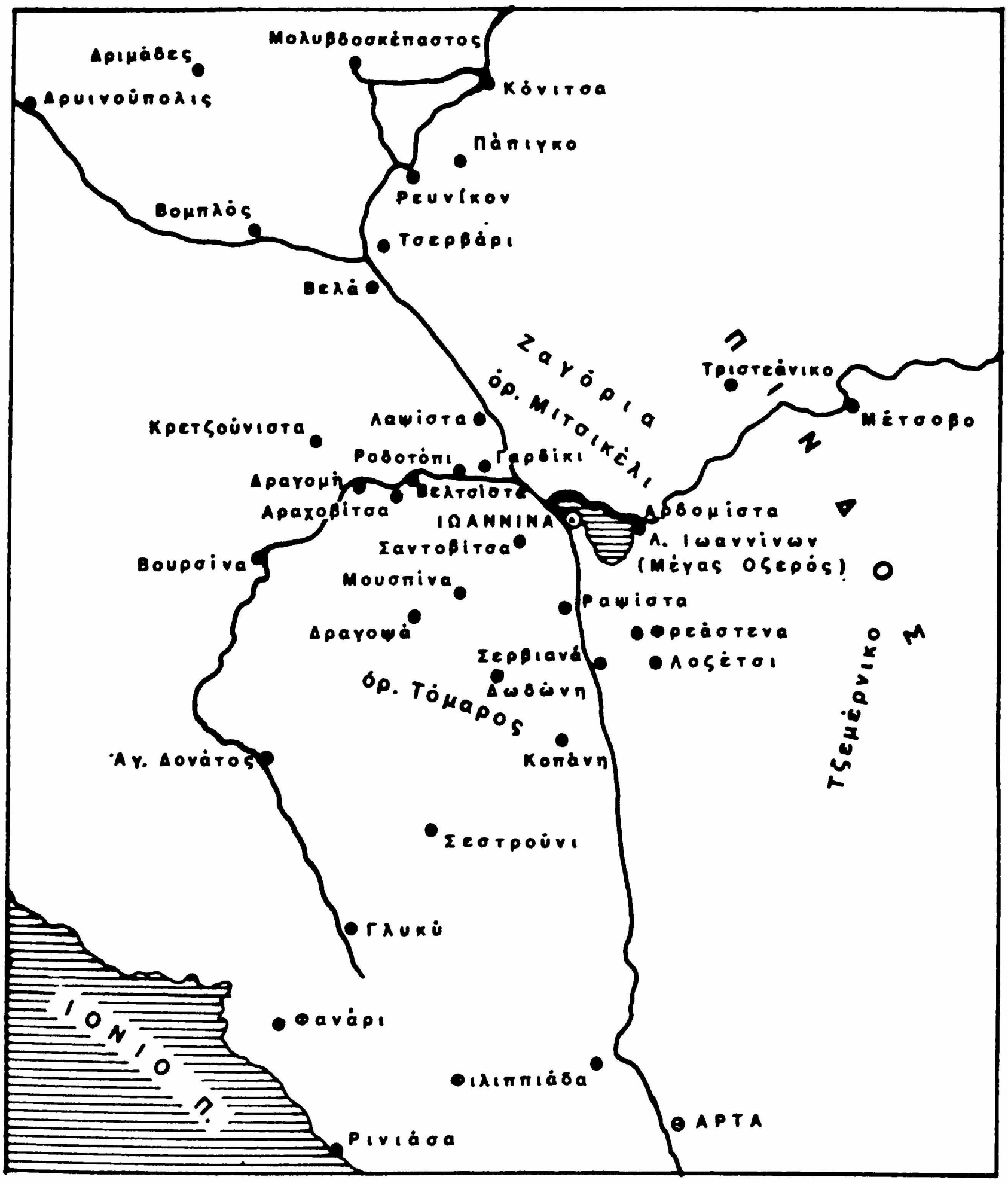

1. Ἡ περιοχή γύρω ἀπό τά Γιάννενα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Α. ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ

1. ΕΙΣΟΔΟΣ - ΝΕΟΤΕΡΗ ΠΥΛΗ
2. ΤΖΑΜΙ ΑΣΛΑΝ-ΠΑΣΑ
3. ΤΟΥΡΜΠΕΣ
4. ΣΠΗΛΙΑ ΣΚΥΛΟΣΟΦΟΥ
5. ΜΕΝΔΡΕΣΕΣ
6. ΚΥΚΛΙΚΟΣ ΠΥΡΓΟΣ
7. ΕΣΤΙΑ
8. ΥΠΟΓΕΙΕΣ ΦΥΛΑΚΕΣ
9. ΠΥΛΗ ΠΡΟΣ ΙΤΣ-ΚΑΛΕ

Β. ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ

10. ΕΙΣΟΔΟΣ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΥΛΗ
11. ΔΩΜΑΤΙΑ ΦΡΟΥΡΑΣ
12. ΛΕΙΨΑΝΑ ΚΤΙΡΙΟΥ ΜΕ ΠΕΣΣΟΥΣ
13. ΕΙΣΟΔΟΣ ΣΤΟΩΝ
14. ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΑΙΘΡΙΟ
15. ΜΑΓΕΙΡΕΙΑ
16. ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ ΚΤΙΡΙΟ - ΛΕΙΨΑΝΑ ΚΥΚΛΙΚΟΥ ΠΥΡΓΟΥ
17. ΠΥΡΙΤΙΔΑΠΟΘΗΚΗ
18. ΦΕΤΙΧΕ ΤΖΑΜΙ
19. ΤΑΦΟΣ ΑΛΗ-ΠΑΣΑ
20. ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
21. ΚΥΚΛΙΚΟΣ ΠΥΡΓΟΣ ΒΟΗΜΟΥΝΔΟΥ
22. ΤΕΙΧΟΣ ΒΟΗΜΟΥΝΔΟΥ
23. ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΩΝ ΒΟΡΕΙΑΣ ΠΤΕΡΥΓΑΣ ΣΕΡΑΓΙΟΥ
24. ΘΗΣΑΥΡΟΦΥΛΑΚΙΟ
25. ΚΤΙΡΙΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ 8ης ΕΒΑ
26. ΛΟΥΤΡΟ
27. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
28. ΣΟΥΦΑΡΙ-ΣΕΡΑΪ
29. ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΛΟΥΤΡΟ (ΧΑΜΑΜ)
30. ΠΑΛΑΙΑ ΕΒΡΑΪΚΗ ΣΥΝΑΓΩΓΗ
31. ΟΙΚΙΑ ΠΑΣΑ-ΚΑΛΟΥ
32. ΠΥΡΓΟΣ ΘΩΜΑ ΠΡΕΛΟΥΜΠΟΒΙΤΣ
33. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΥΛΗ ΚΑΣΤΡΟΥ
34. ΠΥΛΙΔΑ ΜΩΛΟΥ
35. ΠΥΛΗ ΣΚΑΛΑΣ
36. ΠΡΟΤΕΙΧΙΣΜΑ

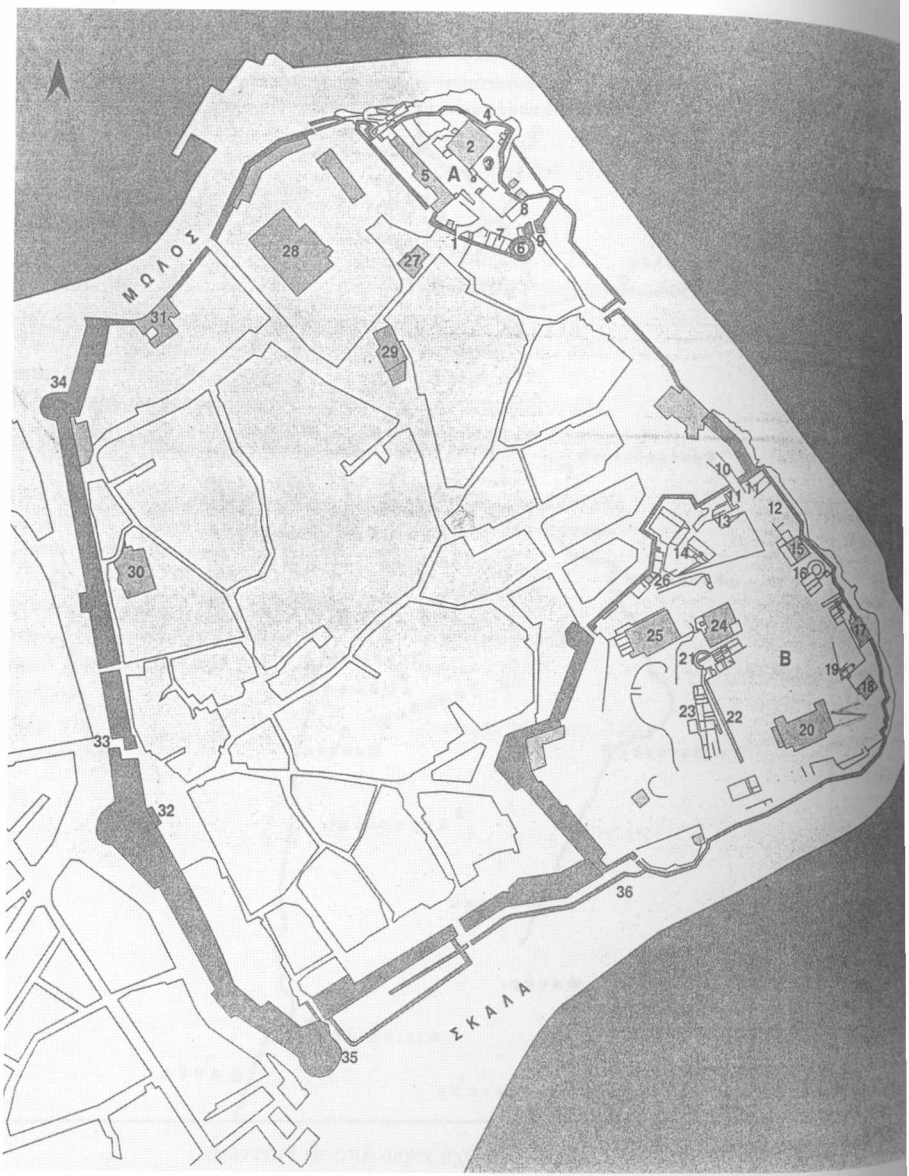

2. Τοπογραφικό σχέδιο τοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων (Κωνστάντιου, *Τό κάστρο*, σ. 19).

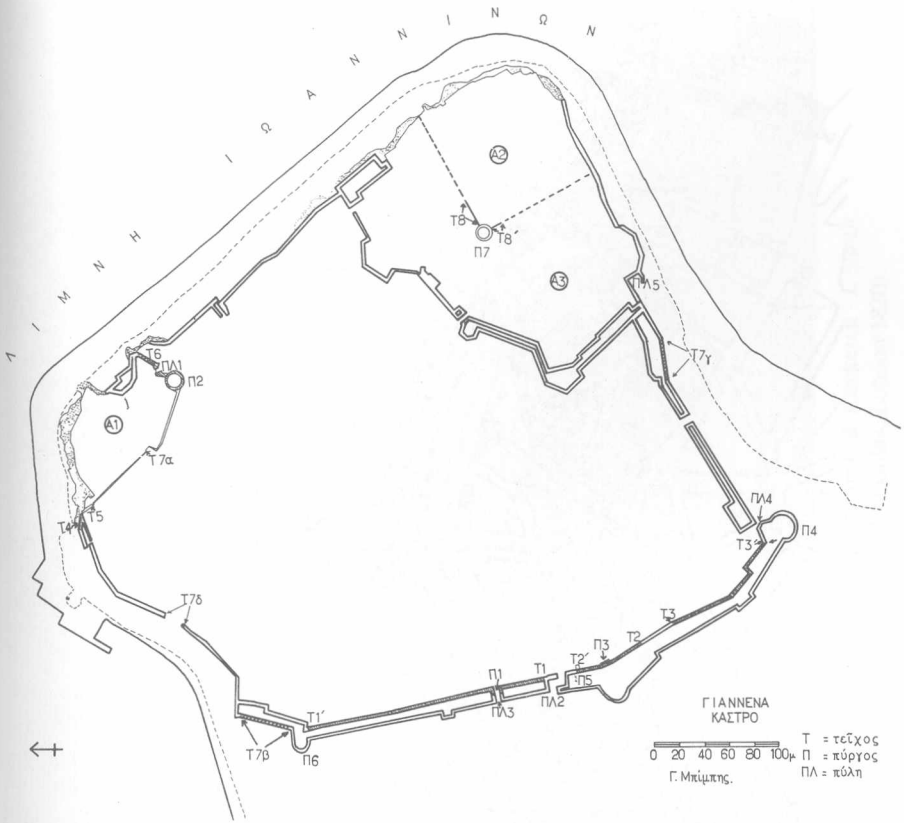

Κάστρο Ἰωαννίνων. Α1 = ἀκρόπολη Δημοτικοῦ Μουσείου. Α2 = ἀκρόπολη Νορμανδῶν. Α3 = ἀκρόπολη Ἀλῆ Πασᾶ (Ἴτς Καλέ). Π1 = πύργος στή διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἰουστινιανοῦ καί Φιλανθωπηνῶν (βυζαντινός). Π2 = πύργος στήν ἀκρόπολη τοῦ Δημ. Μουσείου (βυζαντινός). Π3 = πύργος τοῦ Θωμᾶ (βυζαντινός). Π4 = πύργος τῆς Σκάλας (τουρκοκρατίας). Π5 = πύργος (;) στό πάχος τοῦ τείχους τῆς τουρκοκρατίας, δίπλα στήν κεντρική πύλη τοῦ Κάστρου (βυζαντινός). Π6 = πύργος τοῦ Μώλου (τουρκοκρατίας). Π7 = πύργος τοῦ Ἴτς Καλέ (νορμανδικός). ΠΛ1 = πύλη ἀκρόπολης Δημ. Μουσείου (βυζαντινή καί τουρκοκρατίας). ΠΛ 2 = κεντρική (κύρια) πύλη τοῦ Κάστρου (τουρκοκρατίας). ΠΛ3 = πύλη ὁδοῦ Φιλανθρωπινῶν (τουρκοκρατίας). ΠΛ 4 = πύλη τῆς Σκάλας (τουρκοκρατίας). ΠΛ5 = ἐξωτερική πύλη Ἴτς Καλέ (τουρκοκρατίας). Τ1-Τ1΄, Τ2-Τ2΄, Τ3-Τ3΄, Τ4, Τ5, Τ6 = τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου. Τ7α-δ = τμήματα περιβόλων παλαιότερων ἀπό τήν ὀχύρωση τοῦ Ἀλῆ (βυζαντινά;) Τ8, Τ8΄ = τείχη ἀκρόπολης τῶν Νορμανδῶν.

3. Τά βυζαντινά τμήματα τοῦ κάστρου (Τσουρῆ, *Βυζαντινή ὀχύρωση*, σ. 136-37).

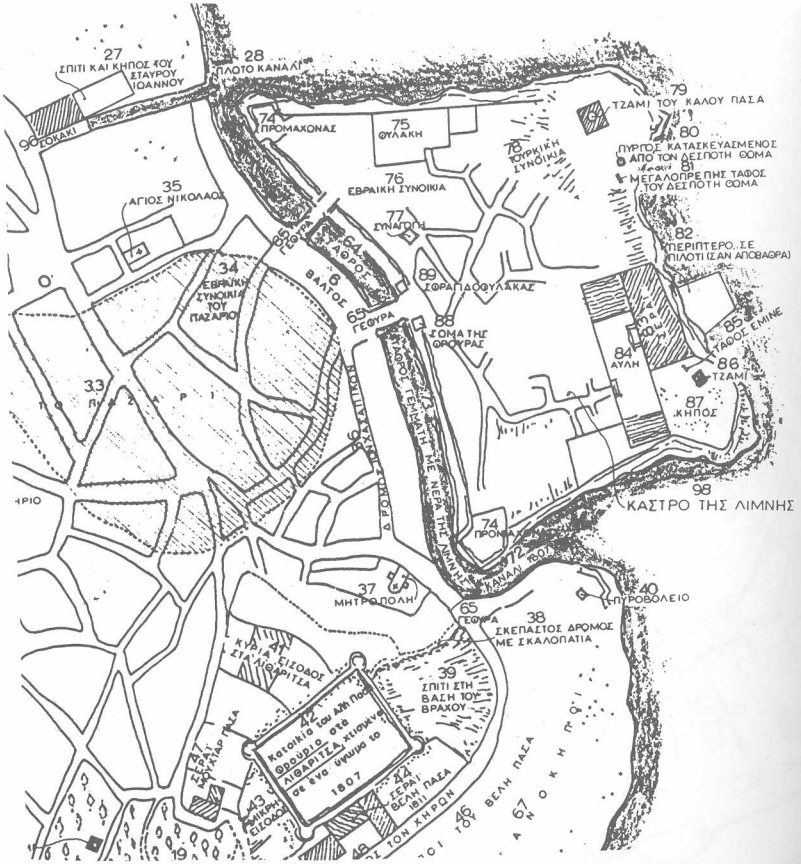

4. Ἀνασχεδίαση τοῦ Χάρτη τοῦ Barbiè du Bocage μέ μετάφραση τῶν σημειώσεων στά ἑλληνικά (λεπτομέρεια κεντρικοῦ τμήματος) (Κενετάκη, *Κάστρο*, σ. 230).

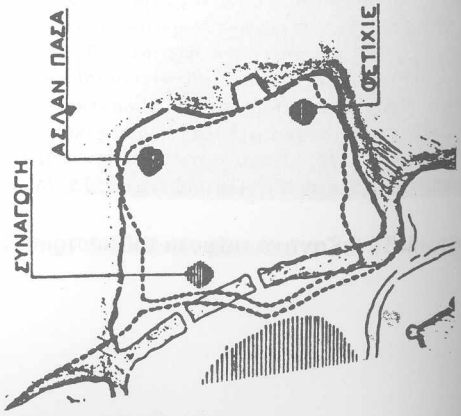

5. Σκαρίφημα τῆς πρό καί μετά τόν Ἀλή, κατάστασης τοῦ κάστρου (Κανετάκη, *Κάστρο*, σ. 257).

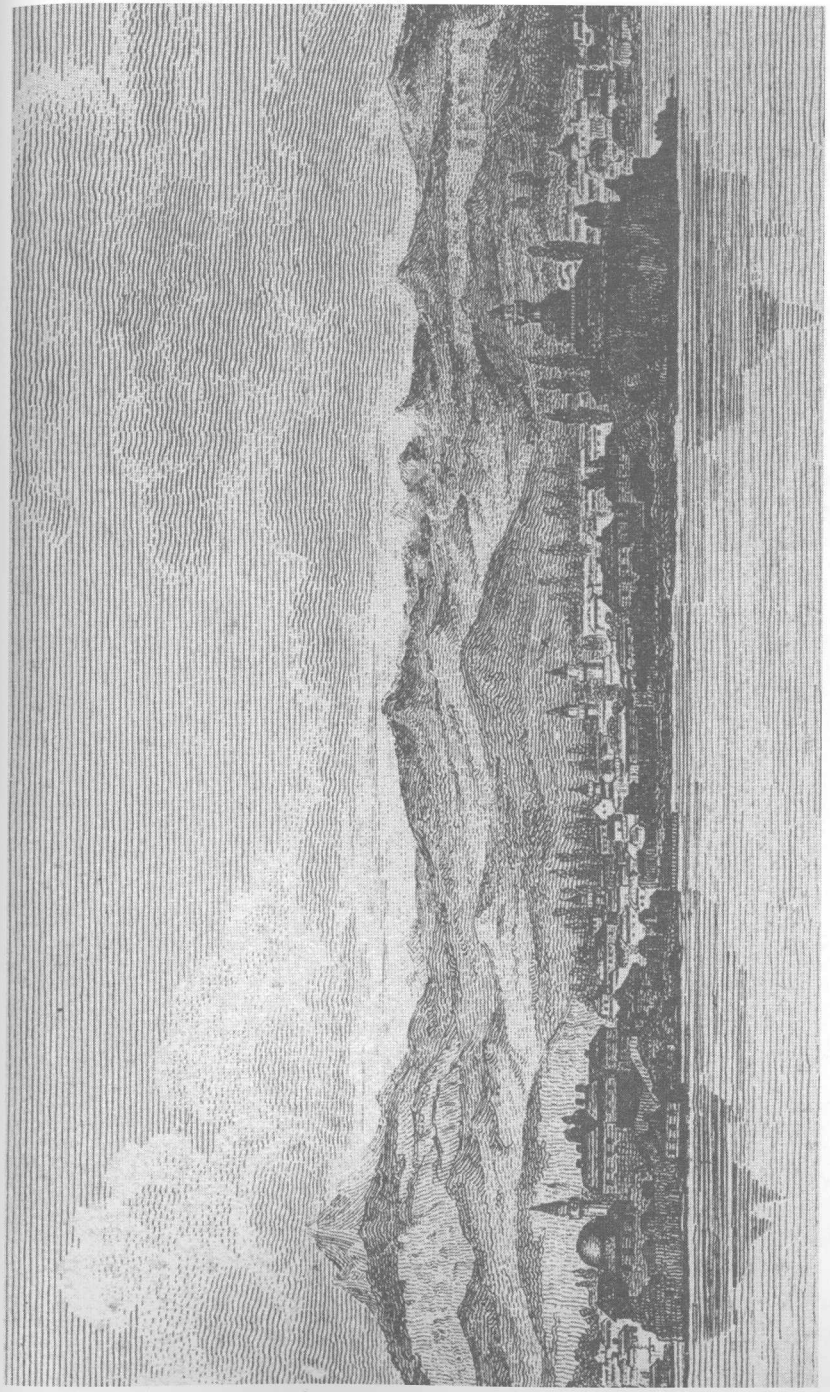

6. Ἄποψη τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τό νησί. Τμῆμα χαλκογραφίας τῶν C.R. Cockerell - J. Smith (ἀπό τό βιβλίο τοῦ Hughes «Travels in Sicily, Greece and Albania», London 1820).

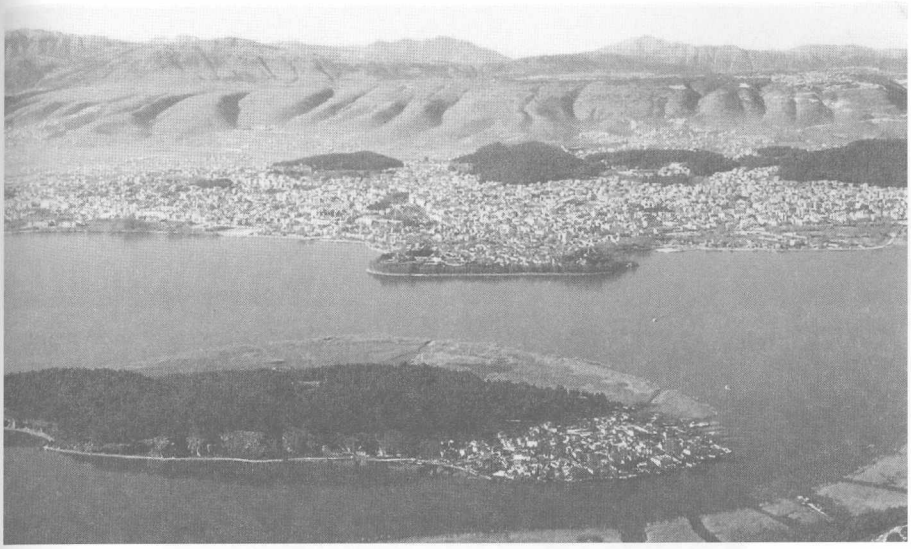

8. Τό νησί καί ἡ χερσόνησος τοῦ κάστρου μέ τήν πόλη, σήμερα.

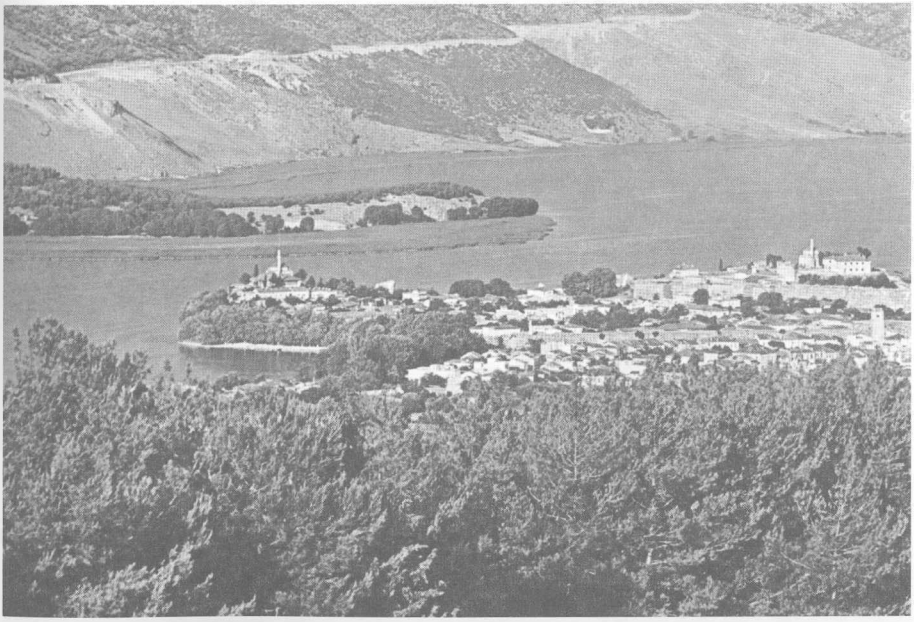

9. Ἡ χερσόνησος μέ τό κάστρο ἀπό τή Δυτική πλευρά. Φαίνονται καί οἱ δυό ἀκροπόλεις· ἡ παλιά μέ τά τζαμί τοῦ Ἀσλάν (μουσεῖο) καί ἡ νέα τοῦ Ἀλῆ πασᾶ (Ἴτς Καλέ) μέ τό μικρότερο, Φετιχέ τζαμί. Διακρίνονται τά ἐξωτερικά τείχη καί ἐκεῖνα τοῦ Ἴτς Καλέ.

7. Τό χάσιρο ἀπό τά Λιβαρίτοια. Ξύλογρ. τοῦ A. Yonnine ἀπό τό περιοδικό «The Illustraded London News» (1870).

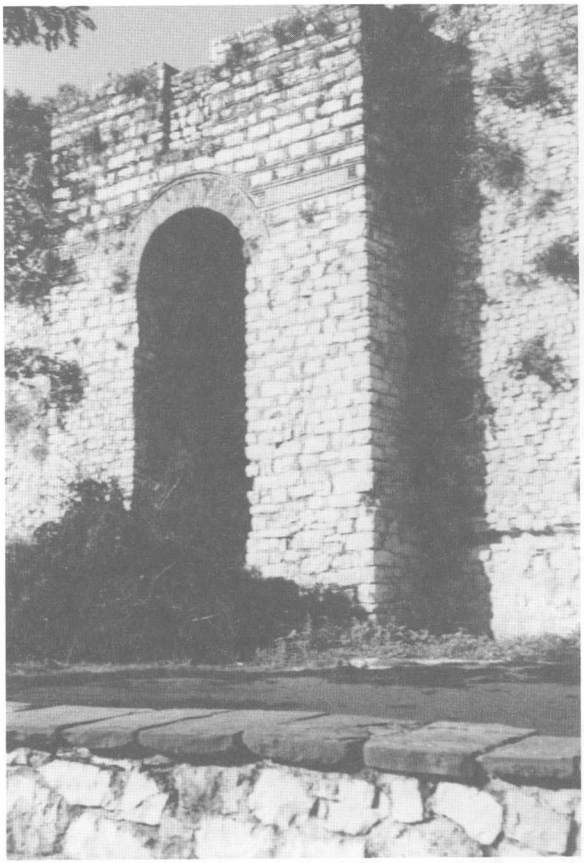

12. Ὁ βυζαντινός πύργος (προφανῶς τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου) κοντά στή σημερ. πύλη.

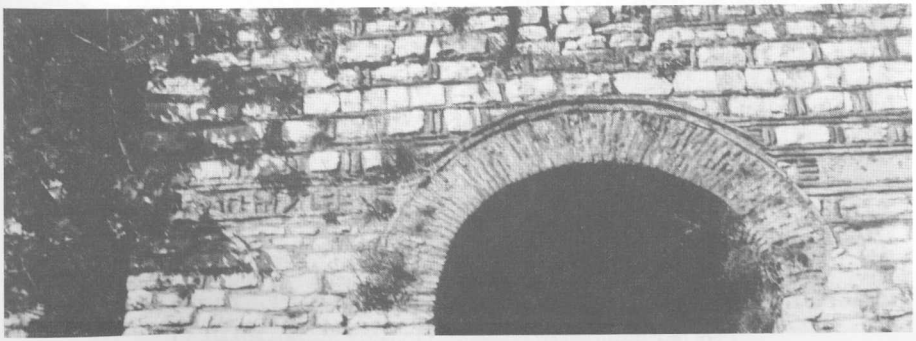

13. Λεπτομέρεια τοῦ παραπάνω πύργου, ὅπου ἡ ἐπιγραφή μέ κεραμίδια (Θωμᾶς...)

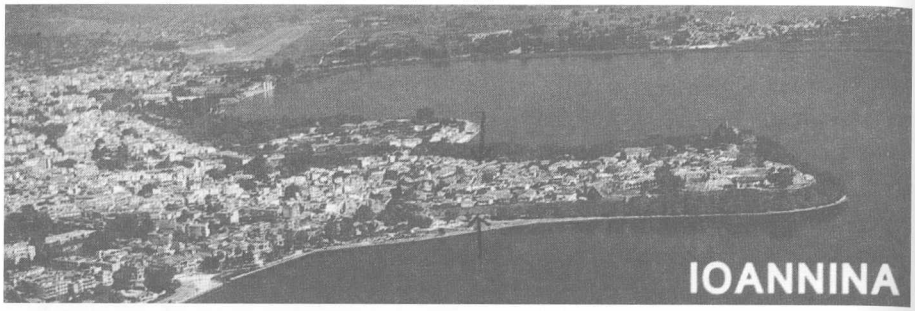

10. Ἡ χερσόνησος μέ τό κάστρο ἀπό τή νοτιοανατολική πλευρά, ὅπου εἰσχωρεῖ περισσότερο στήν ξηρά. Τά τείχη βρίσκονται μέσα ἀπό τή σειρά τῶν δέντρων (διακρίνεται μόνο τμῆμα τους· βλ. βέλη).

11. Βυζαντινή τοιχοδομία στή σημερ. μικρότερη πύλη, βόρεια τῆς κεντρικῆς.

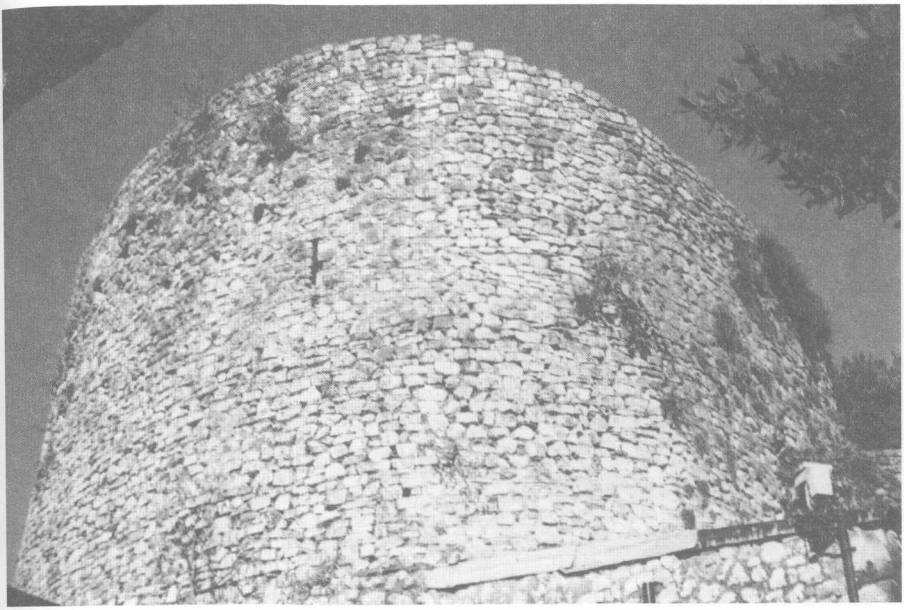

16. Ὁ κυκλικός μεγάλος βυζαντινός πύργος δίπλα
στήν πύλη τοῦ γουλᾶ (ἀκρόπολη).

17. Ἡ βυζαντινή πύλη (μέ τούς δυό πύργους δίπλα της),
ἀπ' ὅπου ἔμπαιναν στόν γουλά.

14. Τμῆμα τοῦ γουλᾶ, ἀπό παλιά φωτογραφία. Φαίνονται τμήματα τοῦ τείχους, τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν (κατασκευασμένο τό 1619) καί ὁ μεντρεσές.

15. Τό πάνω τμῆμα τοῦ γουλᾶ (Πάνω γουλάς) ἀπό νοτιοανατολικά, μέ τό τζαμί καί τόν τάφο τοῦ Ἀσλάν.

18. Τμῆμα τείχους ἀριστερά τῆς σημερ. εἰσόδου στόν γουλά (βορειοανατολική ἀκρόπολη).

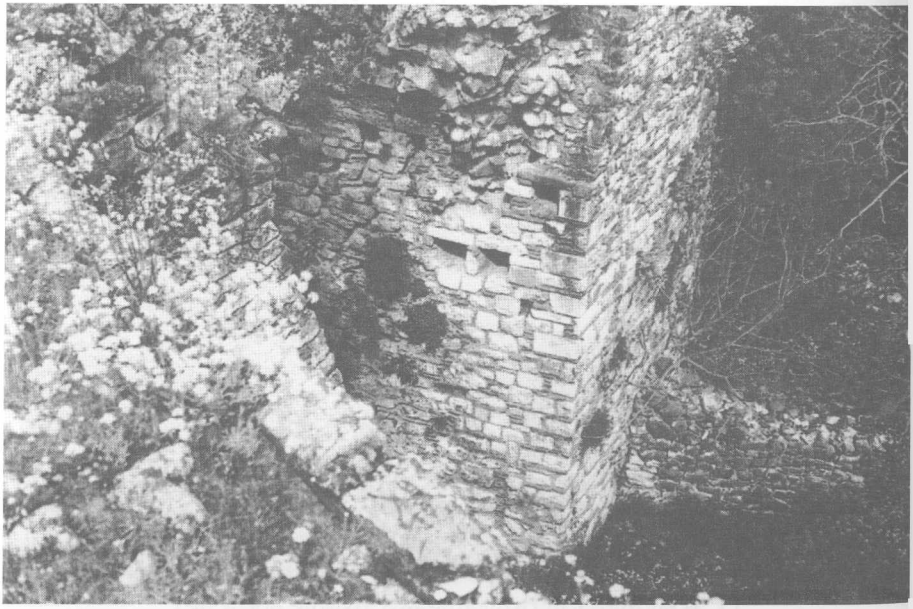

19. Ὁ ἀνατολικός πύργος τοῦ πυλώνα τοῦ γουλᾶ (ἀπό τόν μεγάλο κυκλικό πύργο).

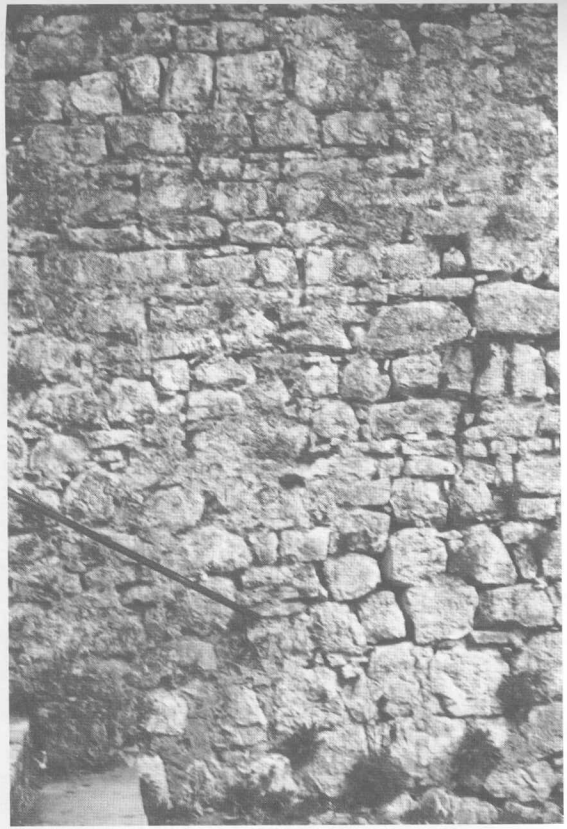

20. Τμῆμα ἀπό τόν τοῖχο πού σήμερα εἶναι ἀναλημματικός τοῦ «Πάνω» γουλᾶ (ἀριστερά ἀπό τή σκάλα γιά τό τζαμί).

21. Ἕνας ἀπό τούς δρόμους τοῦ κάστρου μέ παλιά (ἐπί τουρκοκρατίας) σπίτια.

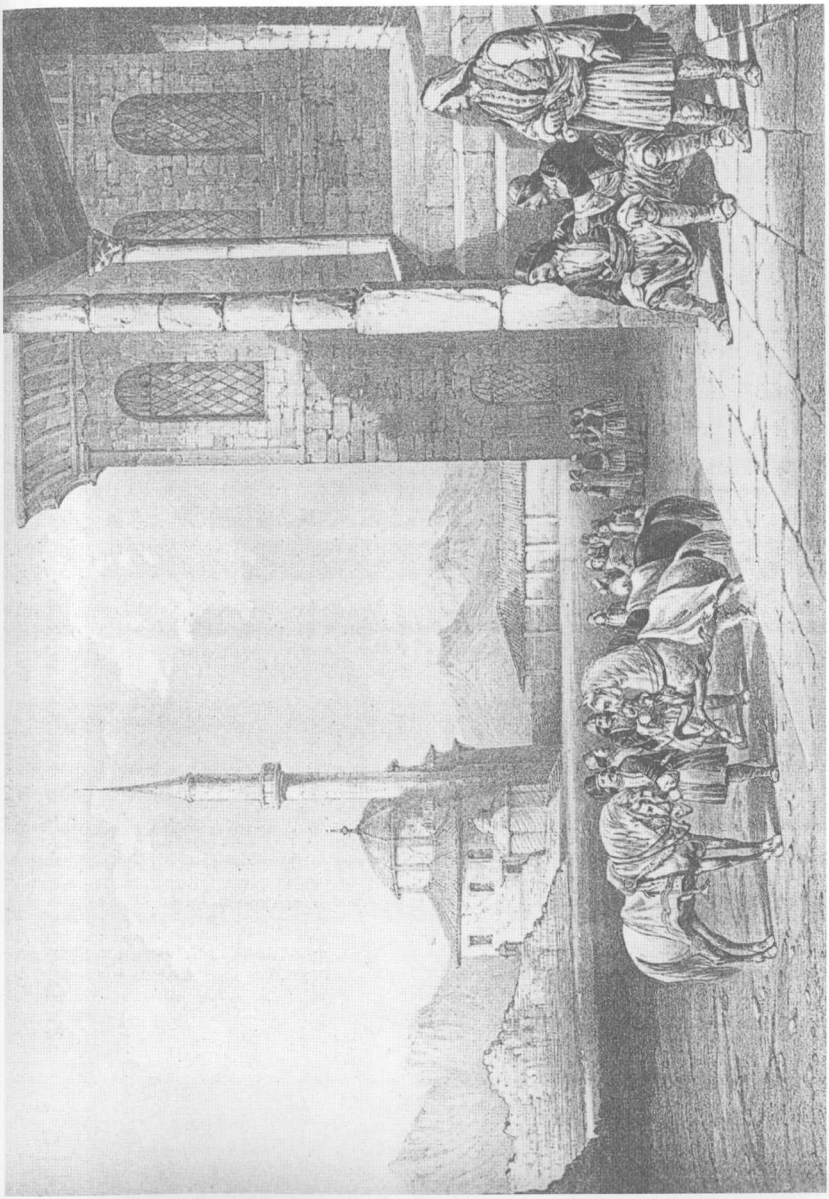

24. Τό σεράι καί ὁ τάφος τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ἔγχρωμη λιθογραφία τοῦ G. De la Poer Beresford, London 1855 (Παπασταύρου, *Τά Γιάννενα*, σ. 141).

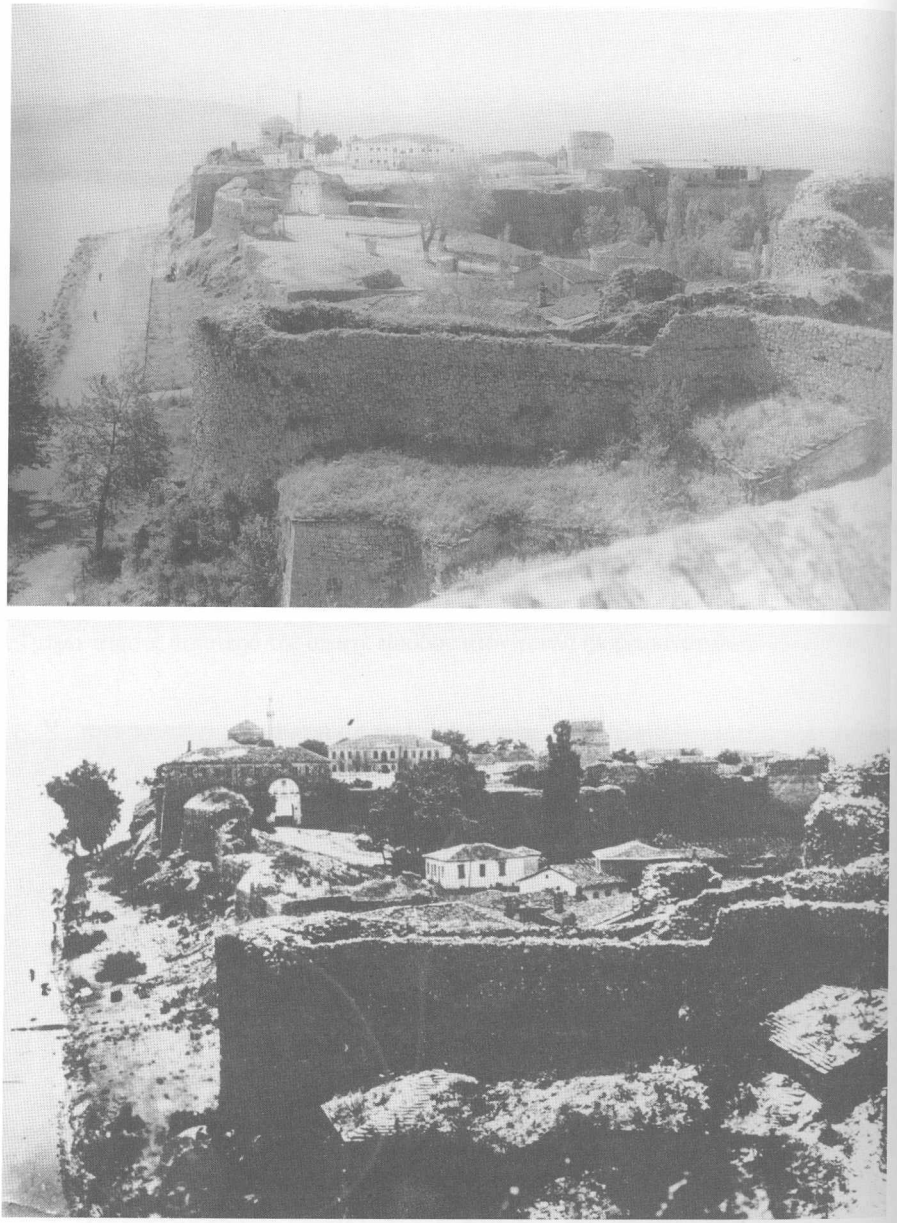

22, 23. Τό νοτιοανατολικό ὕψωμα ἀπό δυό παλιές φωτογραφίες. Διακρίνονται (ἀπό δεξιά καί στό βάθος) ὁ πύργος (πιθανότατα τοῦ Βοημούνδου), τό στρατιωτικό νοσοκομεῖο, πού κατασκευάστηκε λίγο μετά τό 1870 σέ μέρος τοῦ χώρου τοῦ σεραγιοῦ τοῦ Ἀλῆ (πού κάηκε τό 1870) καί κτήριο στή σημερ. εἴσοδο πού στήν κάτω φωτογραφία καλύπτει τό κάτω μέρος τοῦ Φετιχέ.

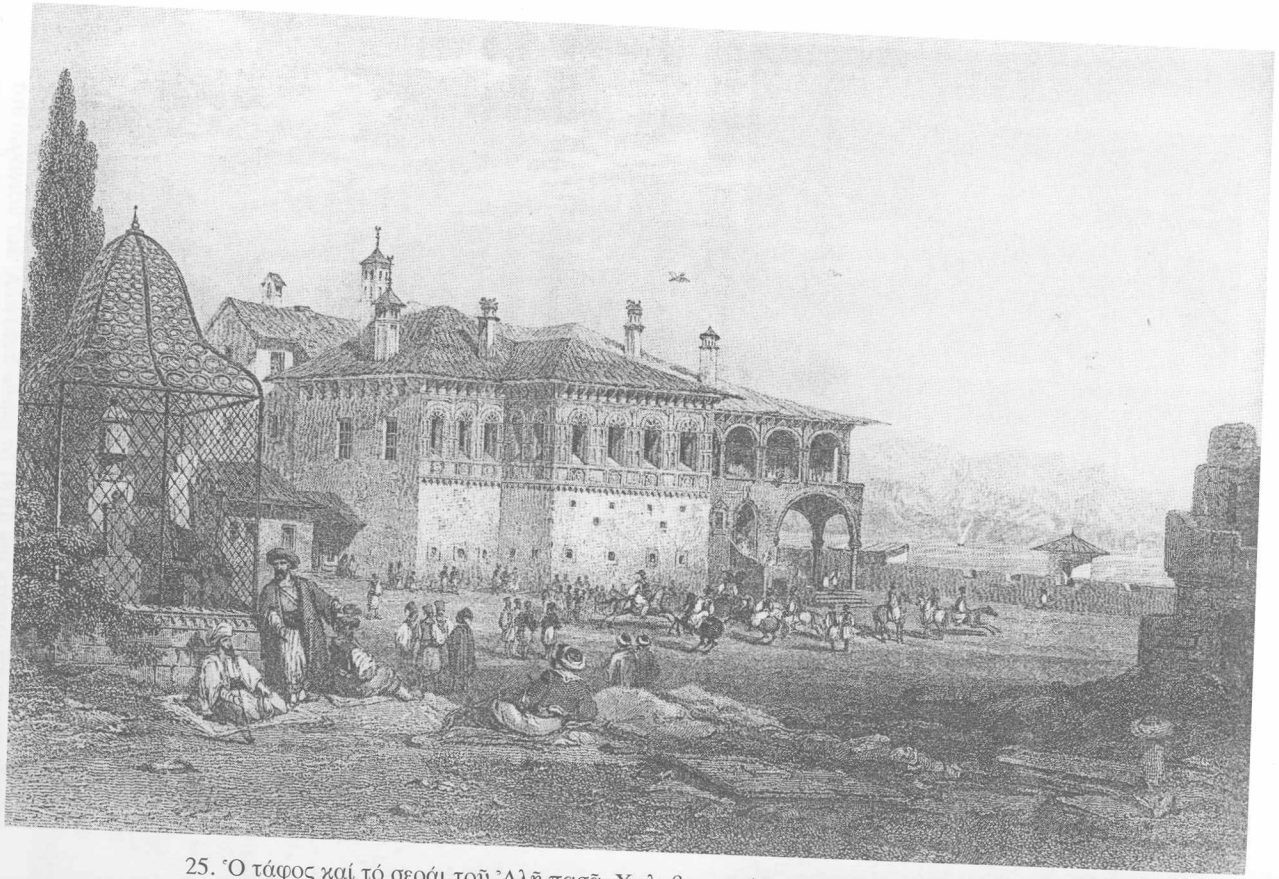

25. Ὁ τάφος καί τό σεράι τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Χαλυβογραφία τῶν W.L. Leitch - A. Adlard, London 1843 (Παπασταύρου, *Τά Γιάννενα*, σ. 114).

26. Ὁ πύργος τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντάνασσας Φιλιππιάδας.

27. Χρυσός δίσκος, ἀφιέρωμα τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου, Σέρβου δεσπότη τῆς Ἠπείρου (1367-1384), στήν Μονή Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους ΙΕΕ, Θ, 191.

28. Τμήματα, ἀπό τό χρυσόβουλλο τοῦ 1319.

29. Ἀποκατάσταση τῆς ἐπιγραφῆς, μέ τήν προσωνυμία «ἀλβανιτοκτόνος», ἀπό τόν Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 70 (502). (Ἀντίλογος: Λ. Πολίτη, Βυζαντ. ἐπιγραφικά, *Ἑλληνικά*, 24 (1971) 135)

30. Ἡ Μαρία Παλαιολογίνα στήν εἰκόνα τῆς Ψηλαφήσεως (Μεγέθυνση 2 1/2 φορές).

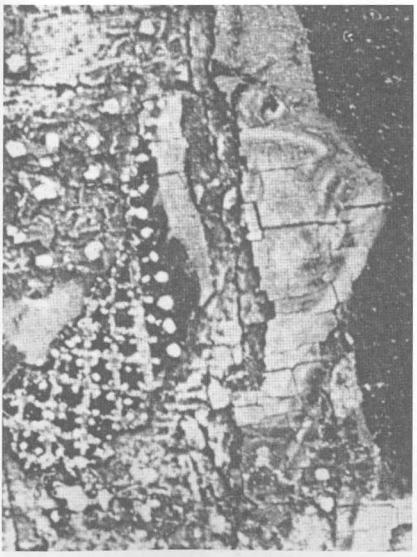

31α. Φύλλο διπτύχου. Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων.

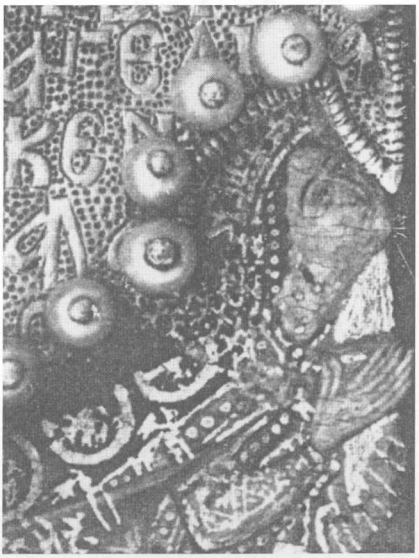

31β. Δίπτυχο τῆς Cuenca.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΙΝΑ (Ξυγγόπουλου, *Νέαι προσωπογραφίαι*, πίν. 21).

32. Τό σπίτι τοῦ Σταμάτα· κάτω τμῆμα.

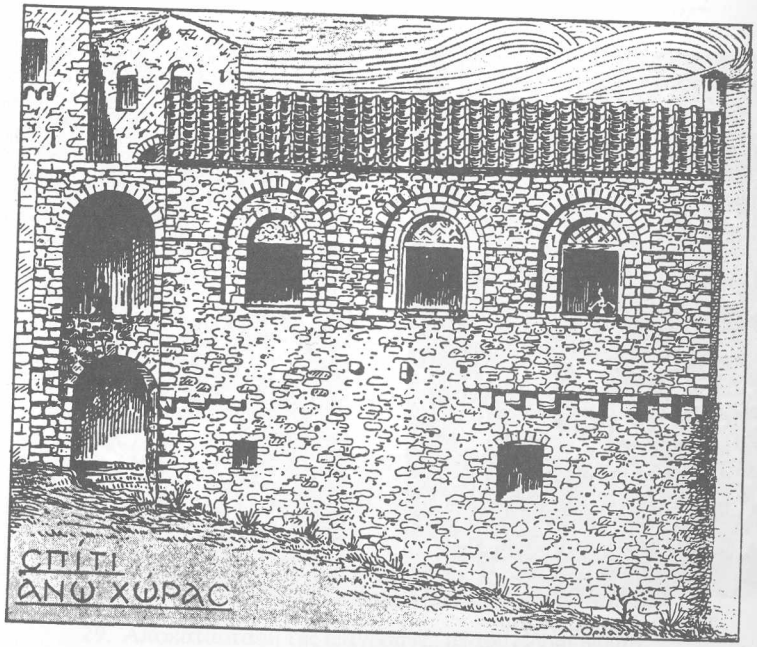

33. Μυστράς. Σπίτι Δ. Πρόσοψις σέ προβολή
(Ὀρλάνδου, *Τά ἀστικά σπίτια τοῦ Μυστρᾶ*, σ. 106.

34. Ἡ πλευρά τῆς νήσου μέ τίς βυζαντινές μονές Φιλανθρωπηνῶν καί Στρατηγόπουλων.

35. Τό καθολικό τῆς Μονῆς Στρατηγόπουλων.

36. Οἱ κτήτορες Φιλανθρωπηνοί στό ὁμώνυμο μοναστήρι, στό νάρθηκα (Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων, σ. 24).

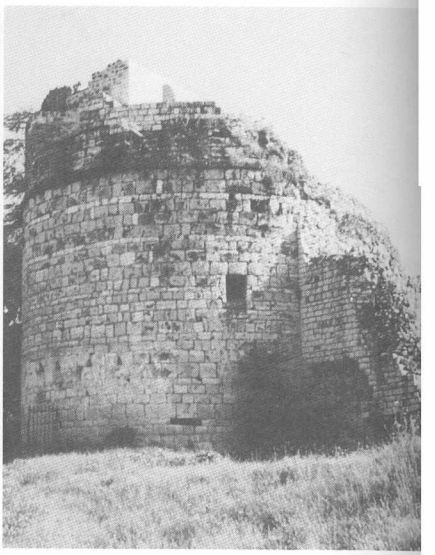

37. Ἡ ἐπιβλητική τοιχοδομία τοῦ πύργου τοῦ ΝΑ ὑψώματος τοῦ κάστρου (πιθανότατα Βοημούνδου). Στήν κορυφή καί πίσω, τμήματα τοῦ Ἀλῆ.

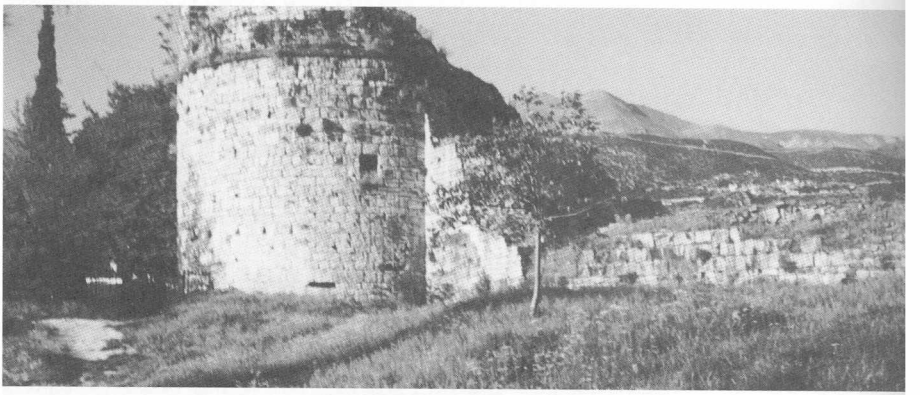

38. Ὁ παραπάνω πύργος μέ τά ὑπολείμματα τοῦ τείχους, νοτιοανατολικά του

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 9

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 12

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 33

Α. ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

α) Μεσοβυζαντινή περίοδος 39
β) Τά Γιάννενα στό ἀνεξάρτητο κράτος τῆς Ἠπείρου (δεσποτάτο) .. 41
γ) Ἐπανάκαμψη τῶν Βυζαντινῶν καί οἱ Ὀρσίνι 43
δ) Ἡ σερβική παρουσία καί ἡ ἡγεμονία τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου 45
ε) Οἱ Φράγκοι ἡγεμόνες τῶν Ἰωαννίνων 49
στ) Ἡ παράδοση τῆς πόλης στούς Τούρκους 52
ζ) Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων ἀπό τό 1204 ὡς τό 1430 54

Β. Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΥΨΩΜΑΤΩΝ: ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

α) Ὑποθέσεις γιά τό κάστρο καί τή μορφή του πρίν ἀπό τά τέλη τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα 58
β) Τό κάστρο ἀπό τά τέλη τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα ὡς τό 1204 63

Γ. Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ: ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

α) Ἡ «διαμόρφωση» τοῦ κάστρου ἐπί Μιχαήλ Α΄ Δούκα 68
β) Τά ἐξωτερικά τείχη. Χερσαῖο τεῖχος καί πύλες 75
γ) Σπουδαιότητα καί ὀχυρότητα τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ κάστρου 84

Δ. ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

α) Ἀκρόπολη (γουλάς): Πάνω καί κάτω γουλάς-παλάτι 89
β) Ἡ χώρα (κυρίως πόλη): Μέγεθος, οἰκήματα, δρόμοι, κοινόχρηστοι χῶροι 98
γ) Νοτιοανατολικό ὕψωμα. Ἡ μητρόπολη (Ἅγ. Ταξιάρχης) καί οἱ τύχες της ὡς τό 1611. Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορα καί τό καμπαναρεῖον 105

Ε. Η ΕΚΤΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΧΩΡΑ
α) Οἱ ἔξωθεν σέ σχέση μέ τούς ἐντός. Ἐπικοινωνία 119
β) Ἡ οἰκιστική κατάσταση ἔξω ἀπό τά τείχη. «Ἐμπόριον» (μποριό) 122
γ) Ἡ περιοχή γύρω ἀπό τά Γιάννενα 127

ΣΤ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΜΕΣΑ ΚΙ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΙΧΗ
α) Μοναστικά ἱδρύματα νήσου Ἰωαννίνων καί τά γράμματα στά Γιάννενα 132
β) Ἀρχιμανδρεῖον 137
γ) Τό «μοναστήρι τῶν Ἰωαννίνων» 140
δ) Ἄλλες μονές 144

Ζ. ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ
α) «Τοπικοί» καί ξένοι - ἀλλόγλωσσοι - συμβίωση - κοινωνικός βίος 146
β) Ὁ λαός (τό κοινόν) 153
γ) Ἄρχοντες 157
δ) Καστρηνοί 162
ε) Ντόπιοι καί ξένοι ἄρχοντες. Ἀνταγωνισμός καί σύμπραξη 169
στ) Οἱ μεγάλες οἰκογένειες 176

Η. ΕΞΟΥΣΙΑ-ΔΙΟΙΚΗΣΗ
α) Τό δεσποτάτο καί ἡ ἕδρα τῆς ἐξουσίας. Ὁ δεσπότης 184
β) Συνελεύσεις ἀρχόντων 188
γ) Βουλή (σύγκλητος) 190
δ) Ἀξιώματα-τίτλοι 193
ε) Λαϊκές συνελεύσεις (Ἐκκλησία δήμου) καί συγκεντρώσεις 199
στ) Δικαιοσύνη (κοσμική-ἐκκλησιαστική) 202
ζ) Ἡ Ἐκκλησία καί ὁ μητροπολίτης 211

Θ. ΣΤΡΑΤΟΣ-ΦΡΟΥΡΑ
α) Τακτικός στρατός καί μισθοφόροι - ὀργάνωση. Περιστασιακός στρατός 216
β) Φρούρηση, ἀσφάλεια-φυλακές 225
γ) Στρατιωτικά ἀξιώματα καί τίτλοι 233

Ι. ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ. ΑΤΕΛΕΙΕΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ
α) Τά κτήματα τῶν λαϊκῶν καί τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξαρτημένοι ἀγρότες 237
β) Ἀτέλειες - προνόμια, ὑποχρεώσεις - φόροι 247

ΙΑ.ΠΑΡΑΓΩΓΗ - ΕΜΠΟΡΙΟ
α) Γεωργικά, κτηνοτροφικά κ.ἄ. προϊόντα 261
β) Ἐμπόριο ἀπό Γιαννιῶτες ἐντός καί ἐκτός πόλεως. Νόμισμα 264
γ) Βιοτεχνία - καλλιτεχνικά ἐργαστήρια - ἐπαγγέλματα..... 273

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 282

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Ἡ περιγραφή τοῦ κάστρου ἀπό τόν Ἐβλιγιά - Παλιό σπίτι στήν ὁδό Σούτσου. - Τρία ἐπεισόδια κοινωνικοῦ περιεχομένου ἀπό τήν ἀλληλογραφία τῶν Ἰωάννη Ἀποκαύκου καί Δημητρίου Χωματηνοῦ - Οἱ «σοφοί» τῶν Ἰωαννίνων καί ἡ στάση τους ἔναντι τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου - Ἐκδηλώσεις καί τελετές - Ἡ στάση τοῦ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων ἔναντι τῶν Ἀλβανῶν, ἐχθρῶν τῶν Ἰωαννίνων - Κατάλογος ἀντικειμένων (κατάστιχο), γιά τό μοναστήρι τῆς Γαβαλιώτισσας, στά Βοδενά, πού δωρήθηκαν ἀπό τόν Θωμᾶ Πρελοῦμπο - Ἡ προσωπικότητα τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου καί τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας - Τοπογραφικά προβλήματα στό κάστρο - Τά Τουρκικά κατάστιχα τῶν ἐτῶν 1564 καί 1579. Προεκτάσεις ὡς τή βυζαντινή πόλη 295

SUMMARY 319

INDEX 335

ΠΙΝΑΚΕΣ-ΕΙΚΟΝΕΣ 349

ANTONIS RISOS (RIZOS)

SANNICOLO DE CUSTINNI; THE TESTIMONIES OF A PLACE-NAME

It occurs only once in the sources, in a letter by Marino Sanudo the Elder to the bishop Ingramus of Capua 1325. He informs him about the political situation in the Romania, esp. the Great Vlachia i.a. as follows: "Est etiam alter Graecus, qui Signorinus nominatur, qui tenet castrum de Sannicolo de Custinni, super flumine Solombriae in contrata Achilie..."[1] We propose for Sannicolo de Custinni: "Saint Nicolaus of the Chestnuts" offer therewith a new and different interpretation than either Tsopotôs or Koder & Hild. Tsopotôs thinks without giving the reasons on a certain St. Nicolaus near modern Aghia, whereas Koder & Hild, guided by the neighborhood of the river Salambria, this was the non-Greek, medieval, peculiar hydronymic for Peneios, suggest a corruption, a "Verballhornung" of Lykostomion, the name of a kastron (?) somewhere in the valley of Tempe, not, by the way, convincingly identified till today.[2] We shared the second view in the past,[3] now we believe that Sanudo's own informant, a Venetian called in the above letter "homo fide dignus et sciolus" from Negreponte, was neither spelling the wrongly perceived Lykostomion, nor translating into Latin or Venetian Greek "Hagios". He rather very correctly spells the Vlach toponymic "Custeana", pronounced also "Costini" and "Cîstîńɣ" and the equally Vlach "Sannicolo". Custeana is of course the Greek καστανέα, chestnut.[4]

1. MARINUS SANUTUS dictus TORSELLUS, Epistolae, in: idem, Liber Secretorum Fidelium Crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione, ed. by I. BONGARS in the series: Gesta dei per Francos sive orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitani historia a variis sed illius aevi scriptoribus letteris commendata, Vol. II, Hannover, 1611, pp. 289-316 (p. 293). Recently an other work by SANUDO, the Istoria di Romania has been edited and translated into Greek. The book contains much information on SANUDO'S life, work and age, as well as an exhaustive bibliography: EUT. PAPADOPOULOU, Μαρίνος Σανοῦδος Τορσέλλο, Ἱστορία τῆς Ρωμανίας, Athen, 2000. Series: Ethniko Hidryma Ereunôn, Institouto Byzantinôn Ereunôn, Peges No. 4.

2. D. K. TSOPOTOS, Γῆ καί Γεωργοί τῆς Θεσσαλίας κατά τήν Τουρκοκρατία, 1912, Athens or Volos, reprint Athens 1974, p. 19. J. KODER & F. HILD, Hellas und Thessalien, Wien 1976, S. 208, Series: Tabulae Imperii Byzantini, Bd. 1, Ed. H. HUNGER.

3. A. RIZOS, Μεταμορφώσεις καί μεταναστεύσεις: σχετικά μέ τά τοπωνύμια κελλία καί Λυκοστόμιον, Historiogeôgraphika, Vol. 5, 1995, S. 73-78 (S. 74).

4. TH. CAPIDAN, Toponymie Mecédorumaine, In: Langue et Litterature, Vol. III, No. 1 and 2,

The monastery, today called Hagios Nikolaos Siamadôn, and the modern village Kastaniá can both be visited and are, we believe, still in the same or almost the same place as already 1325, surrounded by chestnut forests on the east slope of the Pindos mountains. The village is situated about 14 km., the monastery, about 10 km. above the Peneios river. According to information from several current inhabitants, "in the remote past" the village was built directly beside the monastery, at the same time nearer to the river. Nobody knows what Siamadôn means; nom. sing. Siamas, nom. plur. Siamades; the ending suggests either occupation or origin. As so many places on the Pindos, Custeana-Kastaniá was at times inhabited only by Vlachs.[5] Several villages named Kastaniá exist in Thessaly, even elsewhere in Greece, but the one we propose is the only one that fits Sanudo's text: We believe that with "contrata Achilie" Epeiros is meant, beside whose border to Thessaly Custeana lies.

Sanudo's knowledge of Classical Antiquity could not have been anything else than incomplete and fragmentary. He derived it, as everybody else in the West during the Middle Ages, exclusively through Latin writers, in this case through Isidorus Hispalensis and perhaps also through the epitomizer of Pompeius Trogus, the then very popular M. Junianus Justinus. They both call Epeiros the kingdom of Achilleus' son Pyrrhos, alias Neoptolemos (see Table 1).[6] It is quiet improbable that Sanudo had ever heard, or read Plutarchs statement: "Ἀχιλλεύς ἐν Ἠπείρῳ τιμάς ἰσοθέους ἔσχε." ("Achilleus was venerated in Epeiros like a god").[7] Its author was forgotten in the West till about 1470. Nevertheless, the

1946, pp. 3-130 (p. 66). The professor of linguistics at the University of Thessaloniki, Mr. CONST. DINAS, himself a vlach native speaker, informs us about the form Cîstínu and that it has had the most chances to become Custinni by venetian tongue.

5. Every book on the Vlachs mentions Custeana-Kastania as one of their major dwelling places. See TH. KAHL, Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa, Münster, 1999, Series: Münstersche Geographische Arbeiten, Vol. 43, for literature on the Vlachs.

6. SANUDO'S geographical ideas are expressed in his "adscripta" (Liber Secretorum, our note No. 1, pp. 285-287), i.e. in his comments to the so-called "Mappae Sanudinae", that were drawn for him about 1320 by PETRUS VESCONTE, a then well-known and well-paid chartographer; see I. G. LEITHÄUSER, Mappae mundi, 1958, Berlin, p. 125. The maps, not included in the edition of 1611, belonged to SANUDO'S "crusade-logistics" and were presented together with the Liber Secretorum to influencial people of the age, e.g. to the pope. A reprint of BONGARS' edition (see again our note No. 1) without the Epistolae, but with some of the original maps as well as with the "adscripta" has been provided by J. PRAWER, 1972, Massada-Press, Jerusalem. A paper by P. CHARANIS has helped us detect SANUDO'S ideas' chief source: Graecia in Isidore of Seville, Byzantinische Zeitschrift, Vol. 64, 1971, p. 22-25 (study No. XIX in: P. CHARANIS, Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London, 1972). We have used the editions of W.M. LINDSAY, ISIDORI HISPALENSIS EPISCOPI Etymologiarum sive Originum Libri XX, Vol. 1-2, Oxford 1911 (reprint 1957), lib. XIV, IV (De Europa) and of O. SEEL, M. IUNIANI IUSTINI Epitoma Historiarum Phillippicarum POMPEI TROGI, 1972, Stuttgart, lib. XVII, III, 1-4.

7. Ed. R. FLACELIÈRE and É. CHAMBRY, PLUTARQUE, Vies, tome VI, Pyrrhos-Marius-

fame and prestige of Achilleus overshadowed Pyrrhos and supplanted him by his most famous father even in his own kingdom, Epeiros, and in so far, i.e. in our case, also in the mind of Sanudo, who was as much preoccupied with mythology and naive etymology as was Isidorus himself (see again Table 1 for examples).

Gustav Weigand while wandering among the Vlachs 1889/1890 found shelter in an inn (a χάνι) also called Kastaniá, on the right bank of the Peneios river, not far either from our Custeana, or from the actual town of Kalambaka, formerly Stagoi.[8] We look on that inn as on the emporium of the bourgade we are discussing. Down the river timber was transported, a very important source of revenue for the inhabitants of Kastaniá and its surroundings till recently.[9] Did the Venetians buy it? It seems, notwithstanding the high costs for transportation, not at all improbable, given the Venetians' hunger for this commodity.[10] Shipbuilding and timber for the needs of the crusade, which Sanudo was propagating, was of prime concern to him and he intended to nourish the crusaders with wheat from Great Vlachia anyhow.[11]

Custeana-Kastaniá thrived in admirable symbiosis with the monastery, such a symbiosis being a regular phenomenon on the mountains of Thessaly during the Middle Ages and also later.[12] Differences existed nonetheless. The Vlachs e.g. of the Makrinitissa-monastery 1271 on the Pelion were nothing more than proskathémenoi of low social status,[13] those of Custeana were apparently better off (see below).

To be called a kastron, either the village or the monastery or both must have been surrounded by walls, perhaps a "Wehrdorf", i.e. a very densely built place.[14]

Lysandre-Sylla, Paris, 1971, p. 26. About the reception of PLUTARCH in the West, see, ed. K. ZIEGLER & W. SONTHEIMER, Der kleine Pauly, Lexikon der Antike, München 1979, Vol. 1-5, Vol. 4, Col. 953.

8. G. WEIGAND, Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren, Bd. 1. Land und Leute, 2. Volksliteratur der Aromunen, Leipzig, Vol. 1, 1895, Vol. 2, 1894, here: Vol. 1, p. 169.

9. L. ARSENIOU, Ἡ μεταφορά ξυλείας μέ τά νερά τοῦ Πηνειοῦ, Trikalina, Vol. 14, 1994, pp. 185-191. I.B. PAPASÔTERIOU, Ἐπαρχία Τρικάλων, Trikalina, Vol. 7, 1987, pp. 135-227 (pp. 203-207 concern Custeana-Kastania).

10. F. THIRIET, La Romanie Vénitienne an Moyen Âge, Paris, 1975; FR. C. LANE, Venice, A Maritime Republic, Baltimore and London, 1973. In both these works: passim; see their indices: "bois (production et commerce du —)" and "Timber", as well as "Masts" e.t.c.

11. SANUDO, Liber secretorum, ed. PRAWER, see our notes 1 & 6; pp. 65-68.

12. A. RIZOS, Wirtschaft, Siedlung und Gesellschaft in Thessalien im Übergang von der Byzantinisch-Fränkischen zur Osmanischen Epoche, Amsterdam, 1996, Chapter 1.7, "Die Klöster".

13. F. MIKLOSICH & J. MÜLLER, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, Vol. 1-6, Wien, 1860-1890, reprint Athens, 1996, Vol. IV, tom. 1, p. 368. On the proskathémenoi, see the article by M. BARTUSIS in: ed. A. KAZHDAN et al., The Oxford Dictionary of Byzantium, New York and Oxford, 1991, p. 1738.

14. M. KAPLAN, Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe ciècle, Paris, 1992, S. 116 and

It was a kephalochôrion, an important village, in any case until the 19th. century. It is supposed to have sheltered 5000-6000 inhabitants at that time.[15] This number seems to us exaggerated, Weigand found about 1250 dwellers, or 250 families, during his visit.[16]

The well known Signorino family was originally Italian. They owned land and had much prestige in the Despotate of Epeiros after 1204.[17] The lord of Custeana certainly belonged to them. The very close political and also other ties between the Despotate and Western Thessaly are notorious and it was not unusual, not to say: common practice, that local communities in Epeiros during the 13th. and 14th. centuries were headed by foreign leaders, who at least in some cases were imported by the inhabitants themselves. Essau Buondelmonti is the best example.[18] In Custeana 1325 as 1273 in Neopatra, the principal kastron of Great Vlachia called a duchy by the Latins, see below, we are confronted with a tardy Epeirot, who heads the indigenous Vlachs.

Nikephoros Blemmides, who had visited the thessallian archonts shortly after 1237, describes them 1264/65 as follows: Οὐδέ γάρ ἦν αὐτοῖς ἀνάγκη τοῖς βασιλέως ὑπείκειν θεσμοῖς, ὅτι μηδ' ἐξ αὐτοῦ τήν ἀρχήν εἶχον ἥ νεύουσαν πρός αὐτόν, ἀλλ' ἦσαν αὐτήν αὐθέκαστοι καί αὐθαίρετοι. "They were not obliged to follow any decree of the Basileus, for it was not he who had vested them with their authority and they were not performing according to his wishes. Each of them acted as he chose." They derived, we believe, their authority from their struggle against the crusaders, who had tried to settle in several parts of Thessaly, but were all finaly expulsed till about 1220.[19] The functions of these local thessalian lords

passim (see index, "kastron" and "muraille"), WEIGAND, our note No. 8, Vol. 1, p. 267, describes the fortified complexes consisting of the interconnected houses of the rich among the Vlachs.

15. PAPASÔTERIOU, see above, note 9 (p. 203).

16. WEIGAND, see above, note 8, Vol. 1, pp. 285 and 169.

17. D.M. NICOL, The Despotate of Epiros, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages, Cambridge, 1984, pp. 46 and 64.

18. D.M. NICOL, Thessaly in the Middle Ages, in: idem, Meteora, The Rock-Monasteries of Thessaly, London, 1975, pp. 46 ff.. P. MAGDALINO, Between Romaniae: Thessaly and Epirus in the Later Middle Ages; in: ed. B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY, Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204, London, 1989, pp. 87-110. D.M. NICOL, The Despotate, our note No. 17, passim.

19. Nikephori Blemmidae Curriculum vitae et Carmina, ed. Aug. HEISENBERG, Leipzig, 1897, cited by D. ZAKYTHENOS, in: Βυζαντινά κείμενα Athens, 1957, Series: Βασική Βιβλιοθήκη, Vol. 3, p. 265. Concerning Thessaly immediately after 1204 and during the 13th. century: G. KOULOURAS, Ἡ περιοχή τοῦ Παγασητικοῦ κατά τούς Μέσους Χρόνους (Δ΄-ΙΔ΄ αἰ.), Thessis, Joannina, 1997, pp. 90 seq. About the political conditions and internal strifes in Thessaly during the 14th. century, see: A. RIZOS. Γύρω ἀπό τούς ἐπισκόπους Λαρίσης Κυπριανό († 1332/33) καί Ἀντώνιο († post 1363) καθώς καί μερικές πληροφορίες καί σκέψεις γιά τήν Θεσσαλία τῆς ἐποχῆς τους, Thessaliko Hemerologio, vol. 34, 1998, pp. 139-144.

were manifold: the export of silk-cocoons, or perhaps raw silk to Apulia was e.g. in 1273 performed through the mediation of Jôannes Angelos Doukas, lord of Neopatra. The Venetian merchants, Sanudo's informant might have been one of them, negotiated with persons of this kind or with their entourage. There is no doubt that trade between the Latins and Vlachia took place, still no local Vlach traders existed yet — this, of course, an argumentum e silentio. The Vlachs therefore will have welcomed "technocrats" like Signorino from Jôannina to help them enrich themselves. Only later did they produce their own "Conquering, Balkan, Orthodox Merchant", whose progress was eased by the withdrawal of his masters, the Venetians, from the Eastern Mediterranean during the Ottoman era.[20]

Table 1 (see our Note No. 6)

Justinus	**Isidorus**	**Sanudo**
	Sunt provinciae Graeciae septem.	Grecia septas continet provincias.
	Hellas dicta a rege Hellene.	Elades nominata à Rege Elena.
	Albania... a colore alba crine.	Albania... quod albo... crine.
	Isaurie... quod aurarum flatibus pateat.	Ysauria... qua aurarum flatibus pateat.
Molossorum primun in ea regione regnum fuit. Post Pyrrus, Achillis filius... in his locis consedit.	Epirus, a Pyrrho Achillis filio cognominata... quae antea Molosia dicta est.	Epyrus, nominata ab Epyro Achillis filio, quae ante Molosia dicta est.

I wish to thank Dr. St. Gouloulis, Larissa, for bibliographical information and for discussion of the paper.

20. On the silk-export, see: K. HOPF, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit; Leipzig 1867-1868 (Series: Ersch-Grüber Enzyklopädie Bd. 85 & 86); Reprint New York, n.d.; Vol. 1 and 2. Reprint Vol. 1, p. 236; RIZOS, Wirtschaft, our note No. 12, chapter 1.12 on the commerce between Vlachia and the Latins; ANDRONIKOS II. in his chrysobull to the Janniôts 1319 calls Jôannina an ἄστυ, a town, or even a city, not just a kastron, and mentions explicitly its πραγματευταί, traders, MIKLOSICH & MÜLLER, our note No. 13, pp. 77-78, T. STOIANOVICH, The Conquering, Balkan, Orthodox Merchant. Journal of Economic History, Vol. 20, pp. 234-313.

ΑΝΔΡΕΑ ΜΑΖΑΡΑΚΗ

ΤΟ ΠΡΟΑΣΤΙΟ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ[1]

Μία σειρά νοταριακών εγγράφων χρονολογημένων στα μέσα του 15ου αιώνα[2], η επιστολή του Benedetto αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης προς τον πάπα Πιο Β΄ το 1462[3], το βραχύ χρονικό της Μυτιλήνης[4] και άλλες αποσπασματικές πηγές των προηγουμένων αιώνων είναι οι πηγές που μας δίνουν τη δυνατότητα να συλλέξουμε πληροφορίες για την έκταση της πόλης της Μυτιλήνης. Κατ' αρχήν η δομή της δεν αποτελεί εξαίρεση σε εκείνη της βυζαντινής πόλης καθώς βασίζεται στον τριπλό διαχωρισμό κάστρο-πόλη-προάστιο. Συνήθως κάστρο και πόλη συνυπάρχουν στο χώρο αποτελώντας διοικητική μονάδα. Όταν η πληθυσμιακή αύξηση είναι μεγαλύτερη από εκείνη που επιτρέπει η έκταση του κάστρου, η διοικητική μονάδα δεν διασπάται αλλά διευρύνεται με το προάστιο.

Τα νοταριακά έγγραφα αποτυπώνουν με ακρίβεια τα ανωτέρω. Η συμβολαιογραφική πράξη συνηθέστατα ολοκληρώνεται με τον τόπο της σύνταξης, την ημερομηνία και τους μάρτυρες. Ο τόπος προσδιορίζεται με τους τύπους: α) «Actum in civitate et castro Mitileni», δηλαδή «συντάχτηκε στην πόλη και το κάστρο της Μυτιλήνης» —έκφραση η οποία προσδιορίζει την πόλη διοικητικά

1. Θα ήταν χρήσιμο στον αναγνώστη να συγκρίνει τις απόψεις μας με εκείνες των καθηγητών Δημήτρη Καρύδη Ε.Μ.Π. και του M. Kiel για την διαμόρφωση του προαστίου της Μυτιλήνης στο βιβλίο τους «Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία ($15^{ος}$-$19^{ος}$ αι.)», Αθήνα 2000. Παραθέτω ενδεικτικά τις σελίδες 32, 40, 41, 43 και επισημαίνω τη μονόπλευρη χρήση των πηγών η οποία καταλήγει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Η ύπαρξη του προαστίου τους μεσοβυζαντινούς χρόνους δεν λαμβάνεται υπόψη. Το τραγικότερο λάθος τους ήταν η παραδοχή της έλλειψης προαστίου το οποίο βέβαια προήλθε από την ελλιπή γνώση των ήδη δημοσιευμένων πηγών, κάτι που συμπαρέσυρε λανθασμένες εκτιμήσεις για τον πληθυσμό της αλλά και την έλλειψη σωστής αξιολόγησης ακόμα και των τουρκικών πηγών όπως φαίνεται στο τουρκικό χρονικό της πολιορκίας του 1501 (βλ. N.Vatin, Le siège de Mytilène (1501), Turcica XXI-XXIII, 1991) στην οποία αναφέρεται το προάστιο.

2. A. Roccatagliata, Notai Genovesi in oltremare atti rogati a Pera e Mitilene, Collana storica di fonti e studi, diretta da G. Pistarino, vol. II, Mitilene 1454-1460, Genova 1982.

3. K.Hopf, Leonardi Chiensis de Lesbo a Turcis capta epistola Pio II, Regimonti 1866. Σε ελληνική μετάφραση *Λεσβιακά*, τόμ. Δ΄ (1962), σσ. 23-33.

4. P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, τόμ. I, Wien 1975, σ. 220.

και τοπογραφικά, β) «Actum in castro Mitileni», δηλαδή «συντάχτηκε στο κάστρο της Μυτιλήνης»— απλή τοπογραφική αναφορά και τέλος γ) «actum in burgis Mitileni», δηλαδή «συντάχτηκε στο προάστιο της Μυτιλήνης» στον χώρο έξω από το κάστρο. Παρουσιάζεται επίσης και ο τύπος «Actum Mitileni» γενική μορφή, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευθεί ότι αφορά σε ολόκληρη τη νήσο Μυτιλήνη, ονομασία που συνηθίζεται τον Μεσαίωνα αντί για το όνομα Λέσβος. Ωστόσο πρόκειται για μία σύντμηση η οποία χρησιμοποιείται από τον νοτάριο και για τις δύο πρώτες περιπτώσεις. Τη μία φορά αναφέρει «Actum Mitileni» και παρακάτω εξηγεί «sitam in burgis» (έγγρ. 2) ή «contracta Sancti Antonii Francorum» (έγγρ. 8), η οποία βρισκόταν στο προάστιο, ενώ αλλού η ιδία έκφραση χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό της «civitate et castro Mitileni», όπως συμπεραίνουμε από τους συμμετέχοντες μάρτυρες (έγγρ. 4). Μόνο μία φορά παρουσιάζεται η έκφραση «actum in dicto loco» (έγγρ. 3), η οποία από τα συμφραζόμενα ταυτίζεται με την σύντμηση «Actum Mitileni», όπως στο προηγούμενο έγγραφο (έγγρ. 2).

Από τα ανωτέρω συμπεραίνουμε ότι τοπογραφικά έχουμε δύο περιοχές του κάστρου και του προαστίου, ενώ διοικητικά μόνο το castrum στο οποίο πράγματι βρίσκονται όλες οι υπηρεσίες όπως η cancelleria domini Mitilleni (έγγρ. 17, 18, 25, 37, 50a-b), η γραμματεία του Αυθέντη της Μυτιλήνης, η Curia ubi iura reduntur per vicarium Mitilleni (έγγρ. 5, 19, 30, 35), η έδρα της δικαιοσύνης η οποία εμπίπτει στην αρμοδιότητα του Βικαρίου, το palacium seu residencia Dominici Gateluxii (έγγρ. 35), το παλάτι χώρος διαμονής του Δομίνικου Γατελούζου, η loggia στη platea magna iuxta collate (έγγρ. 53, 62), η λότζια στην μεγάλη πλατεία κοντά στην ακρόπολη και εκκλησίες με προεξέχουσα την εκκλησία των Αυθεντών της Μυτιλήνης, τον Άγιο Ιωάννη τον Ευαγγελιστή (έγγρ. 51), την Παναγία την Crisorii (;) (έγγρ. 44), την εκκλησία του pape Angeli (έγγρ. 32) και την εκκλησία Sancti Baxilli in castro (59a-c) του Αγίου Βασιλείου στο Κάστρο.

Η έκταση του κάστρου είναι γνωστή: είναι εκείνη που περικλείεται από την περιτείχιση και χωρίζεται σε δύο περιοχές, το Πάνω και το Κάτω Κάστρο. Το Πάνω Κάστρο οριοθετήθηκε στη βυζαντινή περίοδο, ενώ το Κάτω Κάστρο κατά την περίοδο των Γατελούζων και μπορεί να θεωρηθεί επέκταση του πρώτου. Η οριοθέτηση του Πάνω Κάστρου δεν καθορίζεται μόνο από τη γεωμορφολογία της χερσονήσου αλλά επιβεβαιώνεται και από το κτίσιμο των τειχών με αρχαίο ή ρωμαϊκό οικοδομικό υλικό[5], καθώς και από την τυπολογία ορισμένων πύργων που είναι βυζαντινοί. Όσον αφορά δε στο Κάτω Κάστρο, αιτιολογήσαμε σε πρόσφατη δημοσίευσή μας την ταύτισή του με το Μελανούδι, βασιζό-

5. C. Williams, Hellenistic and Roman buildings in the mediaeval walls of Mytilene, Phoenix, vol. 38 (1984) 1, σσ. 31-76.

μενοι όχι μόνο σε γραπτές πηγές αλλά και σε μορφολογικά χαρακτηριστικά υπολειμμάτων των τειχών[6].

Μας είναι γνωστές δύο αποσπασματικές περιγραφές της Μυτιλήνης και των περιχώρων της. Το μεσημέρι της 15ης Σεπτεμβρίου 1403, ημέρα Τρίτη, ο Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο εισέρχεται στο λιμάνι της Μυτιλήνης για την επισκευή των ιστίων του πλοίου που τον μεταφέρει. Μας περιγράφει την πόλη της Μυτιλήνης με λίγα αλλά ουσιαστικά λόγια. [...] ... Η Μυτιλήνη έχει χτιστεί πάνω σ΄ έναν ψηλό λόφο, δίπλα στη θάλασσα, που προσεγγίζει την πόλη από δύο μεριές και η κάθε μία έχει δικό της λιμάνι. Περιζώνεται με γερά τείχη και πολυάριθμους πύργους, και πέρα από την πόλη απλώνεται ένα μεγάλο προάστιο... Γύρω από την πόλη βλέπεις κήπους και αμπέλια... Φαίνεται πως παλαιότερα το νησί αυτό ήταν πυκνοκατοικημένο. Στο ένα άκρο της πόλης, στην πεδιάδα, δίπλα σε δροσοπηγές και κήπους, βλέπεις ερείπια μεγάλων παλατιών με σαράντα λευκές μαρμάρινες κολόνες σε σχήμα ορθογωνίου τετραγώνου... Ο πληθυσμός του νησιού είναι Έλληνες... [...][7].

Ο Κλαβίχο αναφέρει ένα *«μεγάλο προάστιο»* έξω από την πόλη (civitas) γύρω από την οποία έβλεπες κήπους και αμπέλια. Στο πεδινό μέρος του προαστίου (νότια) υπήρχαν αρχαία ερείπια και φαίνεται ότι παλαιότερα το νησί ήταν πυκνοκατοικημένο, εντύπωση που πιθανότατα του δημιουργήθηκε από την ελληνιστική οχύρωση, η οποία βρισκόταν αρκετά μακριά από τον κατοικημένο χώρο και περιέβαλε το προάστιο.

Στις 28 Ιουνίου 1444 εκλέγεται νέος αρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης ο Leonardo Giustiniani Garibaldi ο επονομαζόμενος της Χίου. Τα πρώτα χρόνια της θητείας του τα αφιερώνει στην μελέτη και την συγγραφή έργων. Μεταξύ αυτών το 1445 συγγράφει τον διάλογο De statu hominis το οποίο αφιερώνει στον πάπα Ευγένιο IV. Αναφερόμενος στην Μυτιλήνη γράφει: [...] Ventum est decurso iam die ante faciem Mitilene urbis, que pulcherrimo rostro quasi insulata elatior eminet municipio fortis, populo fertilis ante Asiam effertur. Plaga orientali ripariam venustissimam habens hortos, pomeria, vineas, coloniamque decoram continet, cuius promontorium ad meridiem extensum aquis fluentibus, silvis fructigerisque arboribus refertum toto orbe singulare est. Hanc condidisse regina Lesbi, quam suo nomine Mitilenam vocavit ferunt. [...][8]. Σε ελεύθερη μετάφραση μας περι-

6. Α. Μαζαράκης, Το Μελανούδι, Μεσαιωνικά Τετράδια 1, Πρακτικά συνεδρίου, Οι Γατελούζοι της Λέσβου, 9-11 Σεπτεμβρίου 1994, Αθήνα 1996, σσ. 93-116.

7. Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο, Το ταξίδι στην Αυλή του Ταμερλάνου, επιμ. Ίννα Μιρόκοβα, Αθήνα 1997, σ. 82-83. R. C. Clavijo, Narrative of the embassy of Ruy de Clavijo to the court of Timour at Samarcand, A.D. 1403-1406, translated by Cl. R. Markham, New York, The Hakluyt Society, 1970.

8. LEONARDI CHIENSIS O.P. Archiep. Mitilen. Manoscripta Opuscula. De statu hominis, libro III, cap. II. L. Calzamiglia, Un maonese di Chio: Loenardo Giustiniani Garibaldo, O.P., arhivescovo di Mitilene (1395-1459), La storia dei Genovesi, vol. XII, σ. 61-81, και ιδιαίτερα σημ. 83.

γράφει ότι η πόλη της Μυτιλήνης είναι προσήνεμος και περιβρέχεται από αβαθή θάλασσα. Προεξέχει ισχυρό κάστρο το οποίο είναι σχεδόν σαν νησί. Έχει ένα ισχυρό Δήμο. Το κλίμα είναι ωραιότατο στην ανατολική ακτή με κήπους και οπωροφόρα δένδρα, κλίματα και ευπρεπείς δορυφορικούς οικισμούς, ενώ δυτικά προς το ακρωτήρι υπάρχουν ρέοντα ύδατα, δρυμός και καρποφόρα δένδρα. Η σύντομη περιγραφή δεν διαφέρει ουσιαστικά από την προηγούμενη με μερικά πρόσθετα σημαντικά στοιχεία, όπως ότι το κάστρο είναι *σχεδόν* (quasi) νησί επιβεβαιώνοντας ότι ο Εύριπος είναι κλειστός. Η έκφραση populo fertilis είναι δηλωτική για ένα πλούσιο Δήμο όχι μόνο οικονομικά αλλά και κατά την ουσία. Η έκφραση δορυφορικοί οικισμοί είναι δικιά μας, χρησιμοποιώντας όρο της εποχής μας, ενώ το κείμενο σε ακριβή μετάφραση γράφει αποικιακή (coloniamque). Αφορά τους οικισμούς μέχρι την Θερμή εκ των οποίων μόνο η Μόρια μας είναι γνωστή την περίοδο των Γατελούζων.

Τα έγγραφα που ακολουθούν προέρχονται από την δημοσίευση της A. Roccatagliata για την Μυτιλήνη, όπως και η αρίθμηση, εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά.

1. Το προάστιο ή Burgo (έγγρ. 2, 3)

[...] ... Actum Mitilleni, videlicet iuxta domus ipsorum Theodori et Partegni, sitam in burgis, in contracta prope domos domini Luce de Auria et domine Theodore de Riciis, sive Branche Salvaighi... [...]. Το έγγραφο συντάχθηκε πλησίον της οικίας του Θεόδωρου Πετρίτση και της δεύτερης γυναίκας του Παρθένας, στο προάστιο κοντά στην γειτονιά που βρισκόταν οι οικίες του Luca de Auria της Theodore de Riciis και της Branca Salvago. Δεν είναι άγνωστη η συνήθεια στην Γένοβα να προσδιορίζεται μια γειτονιά από τα ονόματα οικογενειών, οι οποίες είχαν πλούσια σπίτια και δέσποζαν σε αυτή. Η οικογένεια Auria (Ντόρια) ήταν από τις επιφανέστερες της Γένοβας και μέλη της τα συναντούμε σε όλες τις κτήσεις της. Εκπρόσωπους της οικογενείας βρίσκουμε και στην Μυτιλήνη. Ο domino Luca de Auria νυμφεύτηκε την Violante de Murta του Tome ο οποίος ήταν συγγενής με τον domino Paolo Soffiano, τον Melchionis Gattilusio και ένός Grimaldi. Η Violante από την πλευρά της μητέρας της ήταν Salvaiga Lomellini, μία άλλη γνωστή οικογένεια της Γένοβας, μέλος της οποίας ήταν ο Giovanni Lomellini f.q. Franchisci ιερέας της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου των Φράγκων αλλά πλούσιος όπως φαίνεται από την διαθήκη του (έγγρ. 59a-c). Οι άλλες δύο οικογένειες ήταν επίσης από τις σημαντικές στην Γένοβα. Στο προάστιο της Μυτιλήνης ζουν αρκετές σημαντικές και πλούσιες οικογένειες.

2. Via publica και strata publica (Έγγρ. 36, 8).

Η αναφορά παρουσιάζεται μόνο δύο φορές. Η λέξη via δηλώνει ένα δρόμο και άρχισε να χρησιμοποιείται τον Μεσαίωνα, ενώ η λέξη strata χρησιμοποιείται ως όρος ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους[9]. Εάν θεωρήσουμε ότι η ονομασία publica και οι δύο ανωτέρω αναφορές αφορούν σε δημόσιο δρόμο τότε εδώ πρόκειται για εκείνον που άρχιζε από το κάστρο και οδηγούσε έξω από την πόλη. Ιδιαίτερα για την strata publica, η οποία περνά κοντά από λιμάνι, [...] viridarium suum existentem Mitileni, videlicet in la Sulinaria, ... A parte inferiori a parte marine et strata publica, ... [...]. δεν μπορεί να εννοείται άλλος παρά εκείνος που οδηγεί έξω από τη πόλη και χρονολογείται από την ρωμαϊκή περίοδο της Μυτιλήνης.

Την αναφορά στην via publica πρέπει να τη συσχετίσουμε με τον ναό της Αγίας Θεοδώρας, όπως θα δούμε και παρακάτω. Δεν αποκλείεται το τμήμα αυτό του προαστίου να ήταν δημιούργημα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Ήταν όμως ο νοτάριος τόσο λεπτομερής, ώστε να διαχωρίζει τα δύο τμήματα του δρόμου χρησιμοποιώντας δύο διαφορετικούς όρους; Δεν μπορούμε να το αποκλείσουμε, γιατί μας φαίνεται παράδοξο να χρησιμοποιείται το ίδιο όνομα publica για δύο διαφορετικούς δρόμους. Η via publica πιθανότατα άρχιζε από την κεντρική πύλη Orta Kapu, κατηφόριζε προς το προάστιο και περνούσε δίπλα από το ναό της Αγίας Θεοδώρας. Από εκεί κατευθυνόταν προς την γειτονιά του Αγίου Νικολάου, τον οποίο άφηνε δεξιά ανηφορίζοντας (contrata velate = ανηφορική γειτονιά) προς τον Προφήτη Ηλία.

3. Το παζάρι και το λιμάνι (Έγγρ. 34, 35).

Στα νοταριακά έγγραφα έχουμε δύο αναφορές σχετικές με το παζάρι της Μυτιλήνης: Η διαθήκη του Galiardeto de Borsa ex partibus Goascogne συντάσσεται στην οικία του, η οποία βρίσκεται στο παζάρι πλησίον του λιμανιού (έγγρ. 34) [...] ... Actum Mitilleni, videlicet in bazaria, in domo dominacionis iuxta marinam, ... [...]. Συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για περιοχή εκτός του κάστρου της Μυτιλήνης, διότι δεν είναι δυνατόν παζάρι και λιμάνι να χωρούν στο τμήμα όπου βρίσκεται το Κάτω Κάστρο. Μεταξύ των μαρτύρων του ανωτέρω εγγράφου έχουμε έναν υπαξιωματικό γαλέρας, τον Nicolo de Criffo comitus galee, και ένα ναύτη τον Nicolinus Corderelle. Η παρουσία των δύο ναυτικών μας επιβεβαιώνει την θέση «iuxta marinam» κοντά στο λιμάνι.

9. N. Calvini, Nuovo Glosssario Medievale Ligure, Civico Istituto Colombiano, Studi e Testi 6, Genova 1984, s.v. via και strata.

Το δεύτερο έγγραφο (έγγρ. 35) αναφέρει την ενοικίαση ενός μαγαζιού στο παζάρι της Μυτιλήνης από έναν Τούρκο, [...] ... deductis omnibus expensis pro florenis trecentis nonaginta de Metelino pro apoteca una que est in bazario Metelini, quam conducit Icari Bassia... [...] που σημαίνει, χωρίς αμφιβολία, ότι στην περιοχή αυτή έχουμε μία σειρά από καταστήματα.

Τα δύο έγγραφα προσδιορίζουν ότι το παζάρι καταλήγει στο λιμάνι. Η περιοχή εκτός από καταστήματα είχε και κατοικίες, γιατί το έγγραφο συντάχθηκε σε οικία [...]... in domo dominacionis... [...]. Το μέγεθος του παζαριού αποτελεί πρόβλημα διότι στα έγγραφα δεν αναφέρεται εάν πρόκειται για το βόρειο ή νότιο λιμάνι.

Μετά την κατάληψη της Μυτιλήνης από τους Οθωμανούς το παζάρι περιήλθε στην κυριότητά τους και οι περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες διεκπεραιώνονταν από αυτούς. Πολύ αργότερα δημιουργούνται τα ελληνικά μαγαζιά στον τομέα μετά την Μητρόπολη και προς τον Άγιο Θεράποντα. Ο τόσο σαφής διαχωρισμός της τουρκικής από την χριστιανική αγορά μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο χώρος που κατελάμβανε η πρώτη είναι ο παλαιότερος και κατ' επέκταση εκείνος όπου υπήρχε η αγορά κατά την περίοδο των Γατελούζων. Η επιλογή του άξονα που συνδέει τα δύο λιμάνια για εμπορικές δραστηριότητες είναι διαχρονικός και από τον κανόνα αυτό δεν εξαιρείται η περίοδος των Γατελούζων[10].

Εάν θεωρήσουμε λοιπόν ότι το παζάρι βρισκόταν προς το βόρειο λιμάνι το οποίο και χρησιμοποιούνταν περισσότερο, τότε, λόγω της καλύτερα προστατευμένης από τον λιμενοβραχίονα θέσης, αλλά και από τις συχνότερες αναφορές σ' αυτό, είναι πολύ πιθανόν το παζάρι να έφθανε μέχρι το χώρο που είναι σήμερα κτισμένη η μητρόπολη ή λίγο παρακάτω προς τα ραφτάδικα, όπως ονομαζόταν η περιοχή επί Τουρκοκρατίας.

4. Sulinaria (Έγγρ. 8).

Την 1η Αυγούστου 1456 η Argenta fu Angelino di Trana, χήρα του Antonio de Roxellis di Garessio, συντάσσει τη διαθήκη της και μεταξύ των άλλων κληροδοτεί στα αδέλφια της Marietine και Domenico de Trana ένα κτήμα στην περιοχή Sulinaria της πόλης της Μυτιλήνης, το οποίο βρίσκεται μεταξύ της θάλασσας και του δημόσιου δρόμου [...] ... viridarium suum existentem Mitileni, videlicet in la Sulinaria, prodimidia pars dicti viridarii, a parte inferiori a parte marine et strata publica .... et alia dimidia, a parte superiore ... [...]. Η λέξη Sulinaria χρήζει ερμη-

10. Π. Σαμάρας, Μουσουλμανικά Τεμένη και Ευκτήρια της Μυτιλήνης στα χρόνια της τουρκοκρατίας, *Λεσβιακά*, τόμ. ΣΤ΄, 1973.

νείας. Εφόσον στη γενοβέζικη διάλεκτο δεν υπάρχει[11], είναι μάλλον ελληνικό τοπωνύμιο από τη λέξη *σωληνάριον*, στην οποία το ο έγινε ου (ετεροίωση) σύμφωνα με το βορειοελλαδικό ιδίωμα. Πρόκειται μάλλον για περιοχή στην οποία βρίσκονταν πήλινοι σωλήνες ρωμαϊκής ή βυζαντινής περιόδου και πιστεύουμε ότι ήταν στο βορειοδυτικό μυχό του λιμανιού και του δημοσίου δρόμου που οδηγούσε έξω από την πόλη. Το μέρος είναι πράγματι ανηφορικό και στην ίδια περιοχή υπήρχε η βυζαντινή δεξαμενή σύμφωνα με την αναφορά του Koldewey[12]. Σε κάθε περίπτωση οι συγκεκριμένοι σωλήνες, ανεξάρτητα εάν ήταν ρωμαϊκοί ή βυζαντινοί, μας προσδιορίζουν την κατεύθυνση του αντίστοιχου υδραγωγείου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν αγωγοί διανομής νερού.

5. Οι Καμάρες και η εκκλησία της Αγίας Θεοδώρας (Έγγρ. 36)

Ο Giovanni de Rodi του Antonio, προσωρινός κάτοικος της Μυτιλήνης, δωρίζει στον Αυθέντη της Μυτιλήνης Domenico Gattilusio μία κατοικία με κτήμα κοντά στις Καμάρες. Η επικαρπία της ανωτέρω δωρεάς παραμένει στο δωρητή μέχρι του θανάτου του και περιγράφεται λεπτομερώς [...],. domum unam et pocessionem ipsius Iohannis, sitam Mitilleno in loco prope le Camares, confinem eclexia Sancte Theodore et ab alio latere vinea quedam heredis quondam Antonii de Savignono, e parte vero superiori vinea quedam to papa Ageli et Macrigeni, ad parte vero inferiore via publica... [...]. Συνορεύει από τη μία πλευρά με την εκκλησία της Αγίας Θεοδώρας, από την άλλη με τους κληρονόμους του Antonio Savignono, στο επάνω μέρος με το αμπέλι του παπά Αγγέλου και Μακρυγένη[13] και προς τα κάτω με την via publica. Παρ' όλο που η ακριβής τοπογράφηση της δωρεάς δεν είναι δυνατή, τα στοιχεία που απορρέουν από το έγγραφο είναι σημαντικότατα. Καμάρες μπορεί να είναι οποιαδήποτε αρχιτεκτονική κατασκευή της, οποίας τα απομεινάρια ήταν τόξα ή θόλοι. Ας δούμε όμως πρώτα τι μας είναι γνωστό με την ονομασία Καμάρες.

Η θέση Καμάρες είναι σήμερα γνωστή και χαρακτηρίζει την περιοχή νότια του αρχαίου σταδίου και του πλησίον ευρισκόμενου παλαιού τούρκικου νεκροταφείου, πάνω από την περιοχή Αραπίνικα. Την ονομασία την πήρε από τις καμάρες του τούρκικου υδραγωγείου. Η πρώτη χαρτογραφημένη αναφορά είναι εκείνη του A. Conze, το 1865, στην οποία σχεδίασε δύο αγωγούς νερού Ν.Δ. και έξω από τον προστατευτικό περίβολο του μουσταφά Κουλαξιζή

11. N. Calvini, Glosssario ό.π.

12. R. Koldewey, Die antike Baureste der Insel Lesbos, Berlin 1890, σ. 10.

13. Παπα-Άγγελος και Μακρυγένης δεν είναι δύο άτομα αλλά εδώ η χρήση της λέξης et = σημαίνει ότι έχει και μακριά γενειάδα, συνήθεια των ορθοδόξων ιερέων.

(1823)[14], ενώ πιο διευκρινιστικός είναι μερικά χρόνια αργότερα ο R. Koldewey (1890)[15]. Αν ερευνήσει κανείς την περιοχή επιβεβαιώνει ότι το υδραγωγείο είναι τουρκικής κατασκευής και αντικρούει την άποψη του Texier[16] που πίστευε ότι οι καμάρες ανήκουν στην αρχαιότητα (ρωμαϊκή περίοδο). Ο αγωγός έρχεται από το Καγιάνι και τα δύο σημεία ανήκουν στο ίδιο δίκτυο, όπως αναφέρει ο A. Conze. Η περαιτέρω διανομή του νερού έπρεπε να επιτευχθεί από τα υψηλότερα προς τα χαμηλότερα σημεία της πόλης.

Στη ρωμαϊκή εποχή ο αγωγός έφθανε στην πόλη από άλλο σημείο. Πρόσφατη μελέτη για τις ρωμαϊκές πόλεις της Λέσβου επιβεβαιώνει την κατεύθυνση από βόρειο-δυτικά για τον τρόπο ύδρευσης, στη θέση Κουτσούκ-Λουτσά, επομένως η προσέγγιση στην πόλη δεν μπορεί να έχει σχέση με το Καγιάνι[17]. Ακολουθούσε πιθανότατα τον αρχαίο δρόμο Μυτιλήνης-Μήθυμνας (βλ. χάρτη). Κατά συνέπεια πρέπει να αναζητήσουμε τις ρωμαϊκές καμάρες κοντά στον Προφήτη Ηλία και ανατολικότερα της δεξαμενής νερού κάτω από τον Τεκέ[18], για την οποία ο R. Koldewey πίστευε ότι, λόγω κατασκευής και μεγέθους, είναι βυζαντινή και έργο διανομής νερού στη πόλη. Η ταύτιση της κατεύθυνσης αυτής δεν έρχεται σε αντίθεση με την αναφορά στο έγγραφό μας, ενώ και ο δημόσιος δρόμος (via publica) που από την αρχαιότητα περνούσε από αυτή την περιοχή και οδηγούσε έξω από την πόλη συνηγορεί στα ανωτέρω.

Υπάρχουν όμως και άλλα κτίσματα εξαρτώμενα από τις Καμάρες: Η εκκλησία της Αγίας Θεοδώρας μας είναι γνωστή από τις γραπτές πηγές από το έτος 804, χρονολογία κατά την οποία ενθρονίστηκε επίσκοπος Μυτιλήνης ο Γεώργιος. Την πληροφορία αντλούμε από τη βιογραφία των τριών αδελφών αγίων Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου. Το κείμενο είναι αρκετά κατατοπιστικό για την περιοχή της μητρόπολης η οποία βρισκόταν κοντά στην όχθη του κάτω λιμένα [...]... τοῦ λαοῦ τὰς ἑσπερινὰς εὐχὰς τῷ Κυρίῳ ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου μάρτυρος Θεοδώρας τῷ ἐν τῷ τοῦ κάτω λιμένος ὄχθει διακειμένῳ προσφέροντες... [...] καὶ [...] Ἅμα δ' ἡμέρᾳ μετὰ λαμπάδων, ὡς εἰκὸς καὶ ὕμνων ἐπὶ τὸν τῆς μάρτυρος Θεοδώρας σηκὸν λαμπροφοροῦντες ὅ τε στρατηγὸς καὶ τάξις σὺν τῷ πλήθει τὸν ἀρχιερέα προπέμψαντες ἐπὶ τὸν ἀρχιερατικόν κανονικῶς τὸν τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπον ἀναβιβάσαντες ἐγκαθίδρυσαν. [...] [19].

14. A. Conze, Reise auf der Insel Lesbos, Hannover 1865, Taf. Ia.

15. R. Koldewey, Lesbos, ό.π., σ. 10, 65-68.

16. Texier, Asie mineure II, σ. 247.

17. G. Labarre, Les cités de Lesbos aux époques hellénistique et impériale, Paris 1996, σ. 215.

18. Π.Σαμάρας, Η Μυτιλήνη στον ΙΘ΄ αιώνα. *Λεσβιακά*, τόμ. Γ΄, Μυτιλήνη 1959, σσ. 3-16β, πιν. Ι. Οι χάρτες των Σαμάρα και Koldewey είναι εξαιρετικά χρήσιμοι. Σε συνδυασμό μάλιστα με τον παλαιότερο βρετανικό χάρτη (Hydrographic Office of the Admiralty June 27th 1848), στον οποίο είναι σχεδιασμένη η πόλη, μπορούμε να έχουμε μία καλή εικόνα της τοπογραφίας της.

19. Acta Graeca SS. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo, ed. I. Van den

Ακόμα και σήμερα λέμε «η Πάνω Σκάλα» και «η Κάτω Σκάλα» εννοώντας το βόρειο και νότιο λιμάνι αντίστοιχα. Η παραλία φυσικά της Κάτω Σκάλας έχει αλλάξει ριζικά. Την εποχή της τουρκοκρατίας ονόμαζαν την περιοχή του κάτω λιμανιού Κουμιδιά, από τη λέξη φύκια στα τούρκικα, γιατί το λιμάνι ήταν γεμάτο από αυτά και πιθανότατα ακατάλληλο για τα πλοία, ενώ τα τουρκικά ναυπηγεία ήταν αριστερά και δεξιά του ποταμού Αλυσίδα και όχι στο μυχό του κόλπου.

Για την Μητρόπολη της Μυτιλήνης μας είναι γνωστά μολυβδόβουλλα επισκόπων της, τα οποία φέρουν την απεικόνιση της Παρθένου Μαρίας που κρατά τον Ιησού Χριστό (8ου-12ου αιώνα), του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (XI αιώνα), της Παναγίας με μετάλλιο στο στήθος, του Χριστού (12ου) και τέλος της οσίας Θεοδώρας (9ου & 12ου αιώνα)[20]. Η ύπαρξή της τον 9ο αιώνα αλλά και κατά τους επόμενους 11ο και 12ο επιβεβαιώνει την σημασία του προαστίου, αφού δεν είναι δυνατόν η Μητρόπολη να βρίσκεται σε ακατοίκητη περιοχή. Μία άλλη έμμεση αναφορά για τη θέση της έχουμε κατά το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου που κτίστηκε από τον δρουγγάριο Καναβούτζη ήταν κοντά στη Μητρόπολη [...] ... πρὸς τούτοις ἔσχε τὴν δικαίωσιν καὶ ἐπὶ τῷ Κανναβούτζῃ ἐκείνου τοῦ δρουγγαρίου ἀνεγερθέντι ναῷ εἰς ὄνομα τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος καὶ τροπαιοφόρου Γεωργίου, ἐπεὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ ἔγγιστα τῇ τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει διακειμένου καὶ τοῦ κοσμικοῦ λαοῦ ἐν τούτῳ συναγομένου, ... [...][21].

Τοπογραφικά η θέση του Αγίου Γεωργίου του Καναβούτζη μας είναι άγνωστη, δεν γνωρίζω όμως πόσο λάθος θα ήταν να την ταυτίσουμε με εκείνη της παλαιότερης εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, θέση που κατέλαβε η σημερινή το 1792. Ο ναός ήταν ένας από τους πέντε παλαιοτέρους της πόλης και αναφερόταν στους παλαιούς κώδικες της ιεράς μητρόπολης[22]. Εάν πάλι την εποχή αυτή η μητρόπολη εξακολουθεί να είναι αφιερωμένη στην αγία Θεοδώρα, όπως φαίνεται από τα μολυβδόβουλλα, τότε η απόστασή τους ήταν *έγγιστη*.

Θα ήταν χρήσιμο να αναφέρουμε ότι από τα νοταριακά έγγραφα μας είναι γνωστή την περίοδο των Γατελούζων η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Φράγκων. Κατά την άποψή μας η προσωνυμία «των Φράγκων» είναι άγνωστη για τον άγιο Γεώργιο. Δεν απομένει λοιπόν τίποτα άλλο από το να θέλει ο νο-

Gheyn, AnBoll. 18 (1899), σ. 226, 254. Alice-Mary Talbot (επιμ.), Byzantine Defenders of Images, eight Saints' Lives in english translation, Ουάσιγκτον, 1998, σ. 165, 172, 174-178, 184, 186, 208, 231-234, 236, 240.

20. J. Nesbitt - N. Oikonomidis, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, τ. 2, Washington D.C. 1994, αρ. 51.6, 51.7, 51.8, 51.9, 51.10, 51.11.

21. F. Miklosich - J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I-VI Wien 1860-1890, τόμ. I σ. 114.

22. Ι. Κλεομβρότου, Mytilena Sacra, Θεσ/νίκη 1976, τόμ. III, σ. 19, σημ. 1.

τάριος να διαφοροποιήσει την εκκλησία από εκείνο των ορθοδόξων (έγγρ. 4, 7, 8, 20, 23, 46, 51, 59a-c). Σύμφωνα με τον Lönertz ο Φραγκίσκος Α΄ έδωσε τη δυνατότητα στο τάγμα των Δομινικανών να ιδρύσουν ένα μοναστήρι στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου έξω από τα τείχη της πόλης[23].

Η παράδοση δεν έμεινε αμέτοχη στο ζήτημα της θέσης της παλαιάς μητρόπολης της Μυτιλήνης. Οι ενορίτες «αγιοθεοδωρίτες και αγιοθεοδωρίτισσες» εξακολουθούν να πιστεύουν ότι αυτή βρίσκεται στη θέση της νεότερης εκκλησίας (1795) των Αγίων Θεοδώρων, η οποία στην πραγματικότητα είναι αφιερωμένη στην Παναγία[24]. Η παράδοση έχει πάντα ένα λόγο, διότι εάν πράγματι η καταστραφείσα εκκλησία ήταν των Αγίων Θεοδώρων (Αγία Θεοδώρα) διερωτάται κανείς γιατί να αλλάξουν το όνομά της, εκτός εάν ήταν αφιερωμένη και στην Παναγία, όπως τουλάχιστον φαίνεται και στα μολυβδόβουλλα.

Μιαν ασαφή επίσης πληροφορία για τα ονόματα των συνοικιών τον 17ο αιώνα, όσον αφορά τη χρονολογία, παραθέτουν και ο Δ. Καρύδης - M. Kiel. Προέρχεται από κατάστιχα κεφαλικού φόρου, και μας κάνει γνωστές τις συνοικίες του Αγίου Θεοδώρου, του Μητροπολίτη και των Αγίων Αποστόλων[25]. Και οι τρεις γειτονιές είναι η μία κοντά στην άλλη, η δε γειτονιά του Μητροπολίτη επιβεβαιώνει ότι ο Άγιος Θεόδωρος δεν είναι πλέον ο Μητροπολιτικός Ναός. Ο Άγιος Αθανάσιος (μητρόπολη) κτίστηκε πριν από το 1706-1707 όταν έγιναν εκτενείς επισκευές σύμφωνα με τον κώδικα της Μητρόπολης[26]. Η αναφορά είναι ενδιαφέρουσα, διότι φαίνεται ότι τον 17ο αιώνα η εκκλησία του Αγίου Θεοδώρου δεν ταυτίζεται με εκείνη του Μητροπολίτη.

Σύμφωνα με το έγγραφο το σπίτι με το κτήμα βρισκόταν κοντά στις Καμάρες, in loco prope le Camares, και συνόρευε με το ναό της Αγίας Θεοδώρας. Εάν η ονομασία Καμάρες προήλθε από το υδραγωγείο, τότε η ταύτιση με την περιοχή που ονομάζουμε έτσι σήμερα αποκλείεται γιατί αυτό κατασκευάστηκε στην Τουρκοκρατία. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε την εκδοχή να είχε διασωθεί τμήμα του ρωμαϊκού υδραγωγείου κατά την περίοδο των Γατελούζων και να γειτνίαζε με την εκκλησία της Αγίας Θεοδώρας. Εάν ο ναός της Αγίας Θεοδώρας ήταν περίπου στην ίδια θέση με την σημερινή εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων και κοντά στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, τότε το ρωμαϊκό υδραγωγείο (καμάρες) είχε διασωθεί μέχρι αυτή την περιοχή και αυτό μπορεί να θεωρηθεί πιθανό, γιατί η περιτειχισμένη πόλη της χερσονήσου (ανα-

23. R. Lönertz, La société des frères Pérégrinants, 1, Institutum Historicum FF. Praedicatorum. Dissertationes Historricae, 7, Roma 1937, σ. 55-56.

24. Ι. Κλεομβρότου, Mytilena Sacra, ό. π., σ. 189.

25. Δ. Καρύδης - M.Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.), Αθήνα 2000, σ. 37.

26. Ι. Κλεομβρότου, Mytilena Sacra, ό.π., σ. 19, σημ. 1.

φέρομαι στο τείχος που επιβεβαιώθηκε από τις ανασκαφές των Williams[27]) ασφαλώς θα είχε ανάγκη από ύδρευση. Ο ναός της Αγίας Θεοδώρας όμως ήταν και κοντά στο Κάτω Λιμάνι μερικούς αιώνες πριν, άρα η μόνη πιθανότητα που απομένει είναι να βρίσκεται μεταξύ Άγιου Γεωργίου και των παρυφών του κάστρου, ώστε να δικαιολογούνται οι καμάρες του υδραγωγείου.

6. Sancti Antonii Franchorum (Έγγρ. 1,4,8,63)

Η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου των Φράγκων, που βρισκόταν στο προάστιο της Μυτιλήνης, μας είναι γνωστή από τη σύνταξη ενός εγγράφου στις 19 Ιανουαρίου 1454 [...] ... Actum in burgis Mithileni, in eclesia Sancti Antonii ... [...], καθώς επίσης και του εγγράφου 63, 12.4.1456 που συντάχθηκε στην Μυτιλήνη [...] ... Actum Mitilleni, videlicet in loco ubi iam edificata erat eclexia catredalis Sancti Antonii ... [...]. Το 1456 μας είναι γνωστός και ο ιερέας της εκκλησίας [...] ... item legavit fratri Gabrieli, capelano eclexie Sancti Antonii Francorum de Metellino ... [...], ο οποίος τουλάχιστον έως την 1η Αυγούστου 1456 εξακολουθεί να ασκεί τα καθήκοντά του. Η πληροφορία αυτή προέρχεται από το έγγραφο 8 (διαθήκη), το οποίο συντάχθηκε στην οικία της Argenta di Trana, χήρας του Antonio de Roxellis, στη συνοικία του Αγίου Αντωνίου [...] Actum Mitilleni, videlicet in camina domus dicte testatricis, existentis in contracta Sancti Antonii Francorum. [...]. Ο Άγιος Αντώνιος των Φράγκων ήταν ταυτόχρονα και ο καθεδρικός ναός της λατινικής παροικίας. Για τη θέση του μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Η εκκλησία πρέπει να καταστράφηκε κατά την πολιορκία της Μυτιλήνης το 1462 ή λίγο αργότερα για άγνωστους σε μας λόγους. Για την οικοδόμηση του ναού αυτού είναι λογικό να είχε επιλεχθεί η πιο σημαντική θέση του προαστίου. Εάν αναλογιστούμε ότι συχνά οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν τους ίδιους χώρους με τους χριστιανούς για να ανεγείρουν τα τζαμιά τους, η τοποθεσία του Αγίου Αντωνίου μπορεί κάλλιστα να ήταν εκεί όπου βρίσκεται το Γενί-Τζαμί. Η υπόθεση αυτή μπορεί να εξετασθεί εκ νέου, όταν γίνουν εργασίες αναστήλωσης του μνημείου.

7. Άγιος Νικόλαος των Φράγκων (Έγγρ. 2, 28, 59α, 59b, 59c)

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου των Φράγκων αναφέρεται σε πέντε νοταριακά έγγραφα. Η Angelina di Trana, χήρα του Antonio de Roxellis di Garessio,

27. C. Williams - E. Williams, Excavations at Mytilene, 1989, *Echos du Monde Classique*, XXXIV, n.s. 9, 1990, σ. 181-193.

συντάσσοντας τη διαθήκη της κληροδοτεί μεταξύ των άλλων στον Francesco Calvo, εφημέριο της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου των Φράγκων, μία ασημένια κούπα και ένα καινούργιο χαλί εις ανάπαυσιν της ψυχής της. Σε μία άλλη διαθήκη ο Pietro Panisaro κληροδοτεί στα αγόρια του Cristoforo και Angelino ένα κήπο στην ανηφορική γειτονιά κοντά στον Άγιο Νικόλαο [...] ... iardinum unum in contracta Velate, iuxta Sanctum Nicolaum ... [...], ο οποίος συνορεύει δεξιά με Moscosiam et Theodorum ξυλουργούς και από την άλλη πλευρά με τον Georgius Fugasotus. Στην ίδια περιοχή κληροδοτεί επίσης και ένα αμπέλι.

Στην διαθήκη του Giovanni Lomellino, η οποία συντάχθηκε τρεις φορές λόγω τροποποιήσεων, η εκκλησία του Αγίου Νικολάου αναφέρεται πολλές φορές. Ο Giovanni Lomellino, εφημέριος παλαιότερα της εκκλησίας [...] ... commorans in Sancto Nicolao Mitileni ... [...] doc. 59b, θέλει να θαφτεί σε αυτή και αναμιμνήσκει τον Αυθέντη της Μυτιλήνης Νικόλαο. Η διαθήκη συντάχθηκε στην οικία του, στη συνοικία του Αγίου Νικολάου [...] ... Actum in Sacto Nicolao Franchorum de Metelino, videlicet in domo habitacionis ipsius testatoris ... [...]. Η οικία αυτή όπως και ο ναός βρίσκονται εκτός κάστρου, διότι ο Lomellino κληροδοτεί μια άλλη κατοικία του στο κάστρο στον Iacobum de Murta [...] ... domum unam usdem prebendam, in castro Mitilleni ... [...].

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου μας είναι γνωστή και από την πολιορκία της Μυτιλήνης το 1462. Είναι η θέση όπου τοποθέτησαν οι Τούρκοι μία μπομπάρδα, η ισχύς της οποίας ήταν τέτοια που ο πύργος του λιμανιού, που είχε κατασκευάσει τριάντα χρόνια πριν ο Πέτρος ντε Λαράντα κυβερνήτης γαλέρας, έπεσε χωρίς να σωθεί κανείς από τους υπερασπιστές του[28]. Βλέπουμε ότι η εκκλησία ήταν στην ίδια πιθανότατα θέση όπου και σήμερα. Όταν αυτή καταστράφηκε κτίσθηκε ένα καινούργιο τζαμί και στον αιώνα μας αφιερώθηκε πάλι στον άγιο Νικόλαο ως ορθόδοξη εκκλησία. Η θέση της σε κάθε περίπτωση είναι εξακριβωμένη, αφού βρίσκεται κοντά στην ανηφορική γειτονιά απέναντι από τον πύργο της θάλασσας του κάστρου της Μυτιλήνης. Η συνοικία παρουσίαζε όχι τόσο πυκνή δόμηση, αφού αναφέρονται κατοικίες και αμπέλια. Οι κάτοικοι ήταν Έλληνες και Λατίνοι, όπως σχεδόν σε ολόκληρο το προάστιο.

***

Η επιστολή του Benedetto αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης προς τον πάπα Πίο Β΄ μας δίνει ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία για το προάστιο της Μυτιλήνης. Στην αναφορά του για την θέση των έξι μεγάλων κανονιών στο προάστιο, τα τρία τα τοποθέτησε στην saponaria σε απόσταση πετροβολήματος των τει-

28. K.Hopf, Leonardi ό.π., σ. 10.

χών [...] tres in saponaria a meniis per iactum distantes lapidis [...][29]. Η περιοχή των σαπωνοποιείων ήταν ιδανική για την προστασία των κανονιών και η καταλληλότερη για την συγκέντρωση των πυρών στο Κάτω Κάστρο ή Μελανούδι. Η προστασία οφειλότανε στην barbacana. Η barbacana είναι ανάχωμα εμπρός από τάφρο ή προστατευτικό τείχος μπρος από είσοδο· στην περίπτωση του κάστρου της Μυτιλήνης η μόνη που υπήρχε την περίοδο των Γατελούζων είναι εκείνη που άρχιζε από τη δυτική πύλη και έφθανε μέχρι τη στροφή του σημερινού δρόμου προς την Πάνω Σκάλα. Το ανάχωμα και η τάφρος κατασκευάστηκαν το αργότερο μέχρι το 1428, χρονολογία που εξάγουμε από τον πολυγωνικό πύργο και το συμπίλημα που υπάρχει σε αυτόν[30]. Μετά την κατάληψη της Μυτιλήνης από τους Τούρκους και τουλάχιστον μέχρι την πολιορκία της από τον Philippe de Clèves seigneur de Ravenstein, το 1501, ο χώρος αποτελούσε τον κύριο χώρο όπου διεξήχθησαν οι πολεμικές αψιμαχίες. Σε κάποια χρονική στιγμή και μετά την εγκατάλειψη του βορείου λιμανιού (του Αγίου Γεωργίου), γεγονός το οποίο δεν μπορούμε να καθορίσουμε, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για τουρκικό νεκροταφείο μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, όπως επιβεβαιώνεται από τον χάρτη του Koldewey[31].

Η επιστολή αναφέρει ότι το τέταρτο κανόνι τοποθετήθηκε στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου [...] altera in sancti Nicolai templo, [...]. Λίγο παρακάτω προσδιορίζει τη θέση της απέναντι από τον πύργο του λιμανιού [...] ea vero que iuxta fanum sancti Nicolai per vices triginta producta turrim portus [...][32] ο οποίος κατασκευάστηκε από τον Petrum de Laranda[33]. Ο πύργος της θάλασσας που βλέπουμε σήμερα κτίστηκε σε δυο φάσεις το 1509 και το 1511/12.

29. K.Hopf, Leonardi, ό.π., σ. 10. Αρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης ήταν ο Benedetto.

30. Α. Μαξαράκης, Συμβολή στην εραλδική των αναμνηστικών και επιταφίων πλακών της περιόδου των Γατελούζων στη Μυτιλήνη, Α.Δ, τόμ. 53(1998), Μελέτες Α, Αθήνα 2002, σ. 378.

31. N. Vatin, Le siège de Mytilène (1501), Turcica XXI-XXIII, 1991, σ. 442.

32. K.Hopf, Leonardi, ό.π., σ. 10.

33. Εκτός της αναφοράς του Benedetto αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης, ο Πέτρος ντε Λαράντα κυβερνήτης γαλέρας μας είναι γνωστός το 1408. Ο Piero de Laranda, από τον βισκαϊκό, με τρία πλοία κατέλαβε, more pirratico, το εμπορικό πλοίο του Alberto Cicogna φορτωμένο με στυπτηρία (G. G. Musso, Navigazione e commercio genovese con il Levante nei documenti dell'Archivio di Stato di Genova (secc. XIV-XV) con appendice documentaria a cura di M.S. Jacopino, Roma, 1975, σ. 110). Πέντε χρόνια αργότερα, το 1413, κατέλαβε το πλοίο του Iohannes Alfirius de Ancona με τουλάχιστον 45 κάσες σαπουνιού αλλά και άλλες 40 κάσες από το μαγαζί του Lilio de Blaxio στη Καλλίπολη (Gelibolu) (A.S.G, notaio Giovanni Balbi, Sc.46, filza 1, doc. 69). Την ίδια εποχή καταλαμβάνει ένα μαμελούκικο πλοίο στην Αττάλεια, το οποίο πουλά με 150 Σαρακηνούς στον Ιάκωβο Κρίσπο, δούκα της Νάξου (Piloti, L'Egypte au commencement du quinzième siècle· le traitè d'Emmanuel Piloti de Crète (1420), avec une introduction et des notes par P-H. Dopp, Κάιρο 1950, σσ. 95-96). Το 1425 ήταν μάλλον υπό τις εντολές του Ιακώβου Α΄ Γατελούζου. Ένα πλοίο από το Βισκαϊκό κόλπο, το οποίο εξοπλίστηκε στην Μυτιλήνη, για τον Αυθέντη της Μυτιλήνης δημιούργησε προβλήματα σε γενοβέζους εμπόρους που βρισκόντουσαν στην Συρία και Αλεξάνδρεια [...] ... per dominum Mitilenum sive navem Biscainorum apud Mitileni armatam... [...] (L.Balletto, Liber Officii Provisionis

Το πέμπτο κανόνι τοποθετήθηκε στην εκκλησία Αγία Καλή κοντά στη κρεμάλα των εγκληματιών [...] altera enim in sancta Cali iuxta delinquentium patibulum, [...][34]. Δεν μας είναι γνωστή η θέση της εκκλησίας, όμως πιθανότατα βρισκότανε προς το λιμάνι του Αγίου Γεωργίου ή Πάνω Σκάλα. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε, γιατί τα πυρά των Τούρκων ήταν συγκεντρωμένα στο Μελανούδι ή τουλάχιστον από την δυτική πύλη μέχρι τον πύργο της Θάλασσας, οπότε η θέση της εκκλησίας έπρεπε να βρίσκεται στο βόρειο λιμάνι.

Το έκτο κανόνι τοποθετήθηκε στα προάστια απέναντι από τον πύργο της barbacana [...] sexta in suburbiis ex adverso turris barbacane [...][35]. Ο προσδιορισμός των προαστίων απέναντι από την barbacana είναι αρκετά ασαφής για να μπορέσουμε να δώσουμε μία ακριβέστερη τοπογραφική θέση, παρόλο που η χρήση πληθυντικού σημαίνει ότι η απέναντι πλευρά ήταν κατοικημένη, όπου βρισκότανε η contrata vellate, η ανηφορική γειτονιά, και πιθανότατα και άλλες προς τα νότια υψώματα.

Η απόβαση των Τούρκων πραγματοποιήθηκε προς το βόρειο λιμάνι που είχε το όνομα του Αγίου Γεωργίου[36].

Το Βραχύ Χρονικό της Μυτιλήνης μας αναφέρει την ύπαρξη ανεμόμυλων έξω από το κάστρο· πιο συγκεκριμένα την επόμενη μέρα του μεγάλου σεισμού της Μυτιλήνης στις 6 Αυγούστου 1384 μία γυναίκα η Καληδονέα βρήκε το τρίτο γιο του Φραγκίσκου του Α΄ στους μύλους κοντά στο σπίτι ενός, ονόματι Κουνέτου. Ο ανήλικος Ιάκωβος που κοιμότανε μαζί με τα άλλα δύο αδέλφια του σ' ένα πύργο σώθηκε αβλαβής. Ήταν ο μόνος που είχε επιβιώσει και όταν τον βρήκε η γυναίκα μεταφέρθηκε στην οικία του Ζωάννου Γαμπέρνια. Η περιοχή όπου βρέθηκε ο Ιάκωβος είχε κοντά μύλους και σπίτια, όπως εκείνο του Κουνέτου. Ο μόνος πύργος που είχε χώρο για να κοιμηθούν τα αδέλφια ήταν ένας από τους πύργους του Donjon και μάλιστα προς την έξω μεριά των τειχών, δηλαδή στην νότιο ανατολική πλευρά του κάστρου της Μυτιλήνης[37]. Την ανωτέρω πληροφορία από το Βραχύ Χρονικό μπορούμε να διασταυρώσουμε και από ένα χάρτη του Buontelmonti, όπου βλέπουμε τρεις μύλους[38].

***

Romanie (Genova 1424-1428), Genova 2000, έγγρ. 60, 12 Φεβ. 1425). Ο πύργος του Laranda καταστράφηκε κατά την πολιορκία της Μυτιλήνης και ξανακτίστηκε, γιατί υπήρχε στην πολιορκία του 1501 ονομαζόμενος πλέον hisâr-i pîçe. Καταστράφηκε όμως και αυτός και ξανακτίστηκε το 1508/9 σύμφωνα με την τουρκική αναμνηστική πλάκα και όχι το 1501, όπως αναφέρει ο Π. Σαμάρας (Ανέκδοτες τουρκικές επιγραφές, *Λεσβιακόν Ημερολόγιον* (1950), σσ. 273-274).

34. K.Hopf, Leonardi, ό.π., σ. 10.
35. K.Hopf, Leonardi, ό.π. σ. 10.
36. K.Hopf, Leonardi, ό.π., σ. 9.
37. P. Schreiner, Kleinchroniken, ό.π., σ. 220.
38. É. Legrand, Description des Iles de l'Archipel, Paris 1897, πιν. 59.

Ανακεφαλαιώνοντας, παραθέτουμε ένα χάρτη (χρησιμοποιήθηκε εκείνος του Koldewey) με ενδεικτικές οδεύσεις και χωροθετήσεις, για να μπορέσουμε να αναφερθούμε σε ορισμένα σημεία, τα οποία μπορούν να μας δώσουν μια εικόνα της διαμόρφωσης του προαστίου. Η via publica θα πρέπει να άρχιζε από τη δυτική μεσαία πύλη του κάστρου, η ύπαρξη της οποίας ανάγεται τουλάχιστον στη μεσοβυζαντινή περίοδο (εικ. 1). Ήταν η μόνη πύλη του κάστρου που εξακολούθησε να υπάρχει και την περίοδο των Γατελούζων και μέχρι την επέκταση του 1373. Η νότια πύλη και το Μελανούδι δεν είχαν ακόμα κατασκευασθεί.

Η πρόσβαση από το κάστρο προς τα χαμηλότερα σημεία, δηλαδή προς τον άξονα που συνδέει τα δύο λιμάνια, μπορούσε να γίνει μόνο πλάγια λόγω της έντονης υψομετρικής διαφοράς. Ακόμα και σήμερα οι δύο δρόμοι που οδηγούν προς τους Αγίους Θεοδώρους ή το Γενί-τζαμί ακολουθούν πλάγια κατεύθυνση, η οποία οδηγεί χωρίς κόπο στις δύο γέφυρες του Ευρίπου, η θέση των οποίων εξακριβώθηκε από τον Ι. Κοντή και την Α. Αρχοντίδου[39]. Από τη στάθμη που βρέθηκε η γέφυρα στο Γενί-Τζαμί αλλά και από τον όγκο των προσχώσεων που επιβεβαιώθηκαν στην Πάνω Σκάλα, μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ο Εύριπος είχε ήδη επιχωματιστεί την περίοδο των Γατελούζων. Εξάλλου η αναφορά του Leonardo της Χίου, όπως προαναφέραμε, δεν αφήνει περιθώρια για άλλη άποψη.

Όλες οι ανωτέρω πληροφορίες μαζί με τις ορθόδοξες εκκλησίες της Αγίας Θεοδώρας, του Αγίου Γεωργίου, της Αγίας Καλής, την καθολική μητρόπολη του Αγίου Αντωνίου, του Αγίου Νικολάου, την ανηφορική γειτονιά, τη via publica, το λιμάνι, το παζάρι, μαγαζιά, κατοικίες με κήπους, μας δίνουν μία εικόνα του προαστίου της Μυτιλήνης στα μέσα του 15ου αιώνα. Οι Έλληνες και οι Λατίνοι, που γειτονεύουν, ζωντανεύουν τον χώρο και συνθέτουν στο μυαλό μας ένα προάστιο που δυστυχώς δεν μπορεί να σχεδιασθεί με ακρίβεια «επί χάρτου».

39. Ι. Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, *Αρχαίες ελληνικές πόλεις* 24, Αθήνα 1978, πίν. 38. Η έφορος Αρχαιοτήτων κα Αρχοντίδου αναφέρθηκε το 2000 στην ετήσια συνάντηση του Υ.Π.Π.Ο στην γέφυρα του Εύριπου που εντοπίστηκε κοντά στη μητρόπολη κατά τις εργασίες όρυξης του κεντρικού αγωγού αποχέτευσης της πόλης.

MYTILENE - LESBOS
STATE PLAN BY R. KOLDEWEY (1890)
ΛΙΜΑΝΙ
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΠΥΡΓΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ
VIA PUBLICA
ΑΓΟΡΑ
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΗ
PLAN
OF
MYTILENE
Y10
Y9
Y8
Y7
Y6
Y5
Y4
Y3
Y2
Y1
X1
X2
X3
X4
X5
X6
X7
X8
X9
X10
meters
0
200
400
600
800
1000
1200
1400
1600
1800
2000

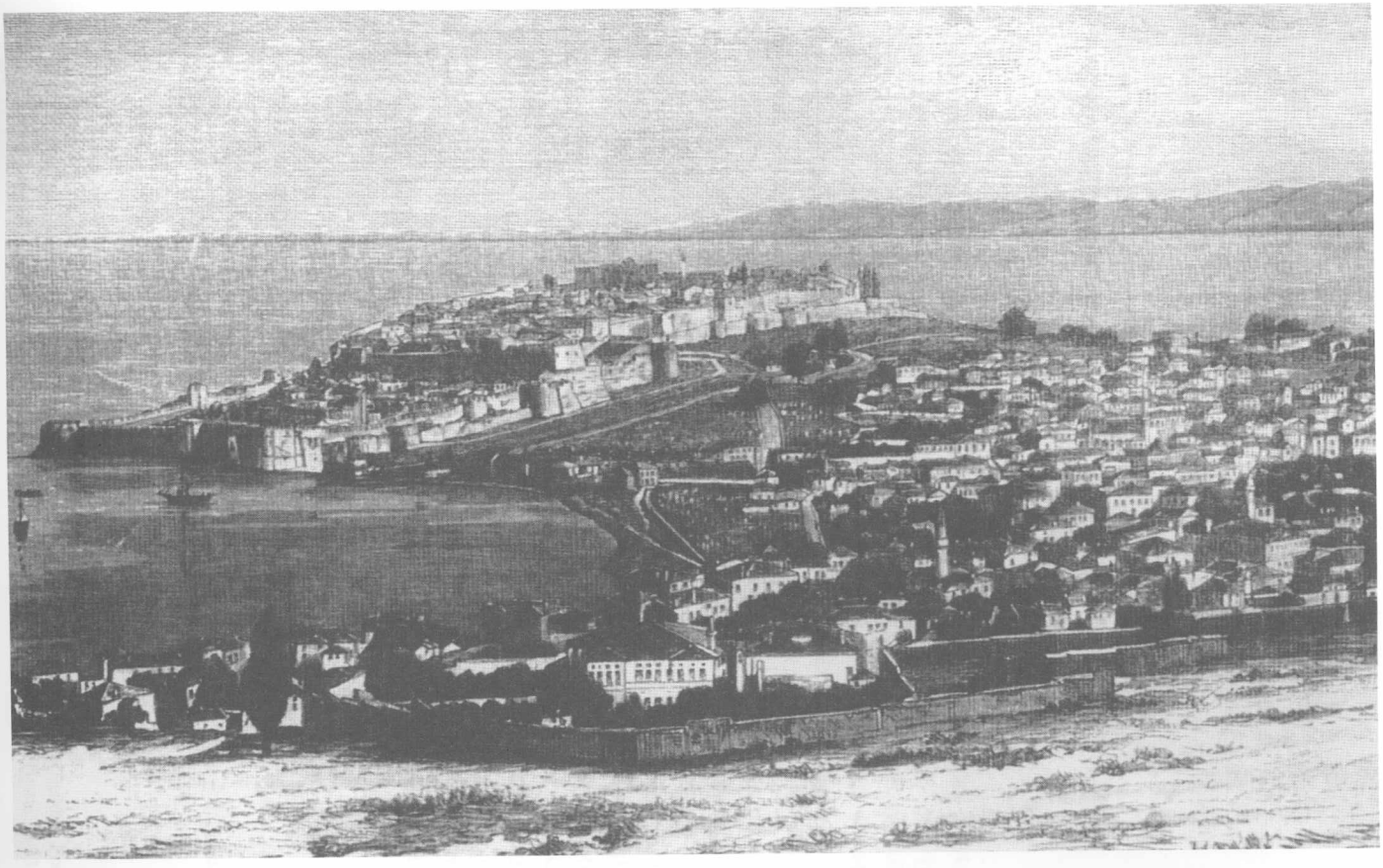

Εικ. 1. Η βόρεια πλευρά της πόλης της Μυτιλήνης. Ξυλογραφία των Ch. Barbant και T. Taylor (V. Duruy 1887-89)

ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ

Ο ΔΟΥΝΑΒΗΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΩΣ ΤΩΝ ΛΑΩΝ: ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Ἴστρος καλλιρέεθρος, Ἴστρος μέγιστος ποταμῶν πάντων, Ἴστρος βασιλεύς τῶν ἐπιχωρίων ρευμάτων, Ἴστρος ἱερός, εὔνεως, ἅσιος, ἀγόνιμος, χειμέριος, Ἴστρος Θεός, *Ἴστρος* συνωμότης, *Ἴστρος* Σκυθικός, βάρβαρος, σκλαβωμένος, ήττημένος[1], *νεφελοφόρος*[2], *Ἴστρος ἐθελοντής τῆς εἰρήνης*[3], *πειθήνιος*[4], *μεσίτης*[5], *Ἴστρος πρόβολος ἁπάσης τῆς Εὐρώπης*[6], *ρευστόν ἀντίφραγμα και τεῖχος*[7].

Είναι μερικοί από τους χαρακτηρισμούς ή τις ιδιότητες που αποδίδουν στο Δούναβη ή καλύτερα τον Ίστρο της αρχαιότητας, κλασικοί, λατίνοι και βυζαντινοί συγγραφείς. Το πλήθος των αναφορών στο μεγάλο ποταμό αναδεικνύει το ρόλο του μέσα στο μακρύ ιστορικό χρόνο και τη θέση που κατείχε στο νου και τη συνείδηση των ανθρώπων της κάθε ιστορικής περιόδου. Οι ίδιες οι ιδιότητες που του αποδίδουν, διατυπωμένες μέσα σε αφηρημένα σχήματα μυθοπλασιών, υπερβολών, συγχύσεων και αντιφάσεων και σ' ένα πλαίσιο ποικίλων λογοτεχνικών εκφράσεων και εκτενών περιγραφών, αντανακλούν το επίπεδο των ιστορικών και γεωγραφικών γνώσεων των ανθρώπων που τις καταγράφουν. Συχνά υποδηλώνουν την ιστορική συγκυρία σε συνάρτηση με τα προσωπικά βιώματα του συγγραφέα που τις χρησιμοποιεί, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στην περίπτωση του εξόριστου στον Πόντο λατίνου ποιητή Οβίδιου, ή

1. Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini (έκδ. Vl. Iliescou - V. C. Popescou - Gh. Stefan), Βουκουρέστι 1964, σελ. 2, 30, 325, 429, 440, 528-529, 584, 620, 632, 644.

2. Ιωάννου Λυδού, *Περί Ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων Πολιτείας*, III, 32, 10, έκδ. Βόννης (CSHB), σελ. 226.

3. Θεμιστίου, *Λόγοι, Ἐπί τῆς Εἰρήνης Οὐάλεντι* X, έκδ. L. Dindorf, σελ. 159.

4. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ἱστορίαι*, VI, 3, 9, έκδ. C. de Boor, σελ. 226.

5. Στο ίδιο, σελ. 273.

6. Προκοπίου, *Περί Κτισμάτων* IV, 33 έκδ. Haury, σελ. 106.

7. Γεωργίου Πισίδους, *Εἰς τήν γενομένην ἔφοδον τῶν βαρβάρων*, Giorgio di Pisidia, *Poemi*, I. *Panegirici epici* έκδ. Agostino Pertusi, Ettal 1959 (Studia Patristica et Byzantina VII), στ. 30-33.

ακόμη υποκρύπτουν την πολιτική ιδεολογία μιας εποχής, την ιδεολογία των συνόρων, την ιδεολογία έναντι των ξένων κ.λπ.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, για την πλειονότητα των αρχαίων συγγραφέων ο Δούναβης αποτελεί σύνορο που εμποδίζει (*ἀπείργει*, κατά λέξη) τη βαρβαρότητα από τον πολιτισμό. Οι ελλιπείς γεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές τους γνώσεις φαίνεται πως έφθαναν μέχρι τον Δούναβη, ο οποίος πολύ συχνά γίνεται σημείο αναφοράς στην περιγραφή των γεγονότων και προσδιορίζει την εξέλιξη των πραγμάτων. Ο Ηρόδοτος, γνώστης, όπως δείχνουν οι «Ιστορίες» του, των περιοχών του Πόντου και της Θράκης, αγνοεί τελείως τους λαούς των βορείως του Δουνάβεως περιοχών, αφού ισχυρίζεται ότι πέραν του Ίστρου εκτείνεται μια «απέραντη έρημος» (*τά πέρην ἤδη τοῦ Ἴστρου ἔρημος χώρη φαίνεται ἐοῦσα καί ἄπειρος*)[8].

Οι πληροφορίες των συγγραφέων για τον Δούναβη και τις περιοχές που τον περιβάλλουν είναι ιδιαίτερα φτωχές έως ανύπαρκτες κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή· ιδιαίτερα όμως οι βορειο-δουναβικές είναι γι' αυτούς terra incognita. Η επέκταση της μακεδονικής κυριαρχίας στις περιοχές της Θράκης και η πολιτική και στρατιωτική επαφή των μεσογειακών δυνάμεων με λαούς που ζούσαν εντεύθεν και εκείθεν του μεγάλου ποταμού φαίνεται πως ξύπνησαν το ενδιαφέρον κάποιων μεταγενέστερων συγγραφέων. Ο γεωγράφος Στράβων (1ος αιώνας π.Χ.) επικρίνει τους προγενέστερούς του συγγραφείς για άγνοια όσον αφορά την γεωγραφία και την εθνογραφία των βορειοδουναβικών περιοχών και προσθέτει ότι «ο Αλέξανδρος μας ανακάλυψε τις βόρειες περιοχές της Ευρώπης μέχρι τον Ίστρο και οι Ρωμαίοι τις περιοχές πέραν του Ίστρου μέχρι τον ποταμό Τύρα» (Στράβωνος, *Γεωγραφικά* I 2, 1)... *ὁ μέν γάρ Ἀλέξανδρος... ἀνεκάλυψεν ἡμῖν τῶν βορείων τῆς Εὐρώπης ἅπαντα μέχρι τοῦ Ἴστρου· οἱ δέ Ρωμαῖοι... τά τε πέραν Ἴστρου τά μέχρι Τύρα ποταμοῦ*.[9] Από τον Στράβωνα έχουμε τις πρώτες πληροφορίες για λαούς που ζούσαν βόρεια του ποταμού, ασαφείς, γενικές και συγκεχυμένες, πολύτιμες ωστόσο και ιδιαίτερης αξίας για την ιστορία των Γετο-Δακών και των περιοχών στις οποίες ζούσαν[10]. Και εκείνος όμως, παρά τις γνώσεις που φαίνεται πως κατείχε, δεν παραλείπει να χαρακτηρίζει τις περιοχές αυτές ως «την Σκυθών και Γετών ερημία»[11], επαναφέροντας, συνειδητά ή όχι, το γνωστό μοτίβο της terra incognita των προγενέστερων συγγραφέων.

8. Ηροδότου *Ἱστορίαι*, βιβλίο 5, κεφ. 9, στον τόμο Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, σελ. 66.

9. Στράβωνος, *Γεωγραφικά* I, 2, 1, στον τόμο Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, σελ. 216.

10. Στο ίδιο. σελ. 220, 224, 226, 228.

11. Στο ίδιο, σελ. 21.

Ο ίδιος ο Ίστρος προκαλούσε θαυμασμό και δέος για το μέγεθος, την επικινδυνότητα και την αδυναμία διαπερατότητάς του. Όταν τον πέρασε ο Μ. Αλέξανδρος με τη στρατιωτική του φάλαγγα, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Αρριανός, οι Γέτες ένοιωσαν έκπληξη για την τόλμη του, *ὅτι εὐμαρῶς οὕτω τόν μέγιστον τῶν ποταμῶν διεβεβήκει ἐν μιᾷ νυκτί τόν Ἴστρον οὐ γεφυρώσας τόν πόρον.*[12] Σε προηγούμενο βέβαια σημείο, ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει το ρόλο του Δούναβη στην παρεμπόδιση της καθόδου «εθνών μαχιμωτάτων»[13], όπως κατά λέξη αναφέρει, και την λειτουργία του ως φράγματος και εμποδίου, με άλλα λόγια ως συνόρου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ότι ο Δούναβης αποτελούσε στη συνείδηση του τότε κόσμου σύνορο, φυσικό και πολιτικό, αναφέρεται ρητά από πολλούς συγγραφείς της ρωμαϊκής εποχής, όπως για παράδειγμα, από τον Απιανό Αλεξανδρέα (*ἐν δέ τῇ Εὐρώπῃ ποταμοί δύο, Ρῆνος τε καί Ἴστρος, μάλιστα τήν Ῥωμαίων ἀρχήν ὁρίζουσι*)[14], από τον Στράβωνα (*τήν τε Εὐρώπην σχεδόν τι πᾶσαν ἔχουσι [οἱ Ρωμαίοι] πλήν τῆς ἔξω τοῦ Ἴστρου καί τῶν μεταξύ τοῦ Ρήνου καί τοῦ Τανάϊδος παρωκεανιτῶν...*)[15] και από τον Φλάβιο Ιώσηπο που με σαφήνεια και ακρίβεια αναφέρει ότι *πρός ἄρκτον Ἴστρος καί Ρῆνος τῆς ἡγεμονίας ὅροι [εἰσίν].*[16]

Την ίδια περίπου εποχή, ο μεγάλος εκπρόσωπος του ρωμαϊκού στωικισμού Σενέκας, στο έργο του *Quaestiones Naturales* αμφισβητεί και διακωμωδεί την ύπαρξη συνόρων μεταξύ των ανθρώπων και κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στον Ίστρο, λέει, ότι ως φυσικό σύνορο εμποδίζει το πέρασμα των Δακών στα ρωμαϊκά εδάφη και χωρίζει τα εδάφη των Σαρματών από εκείνα των Ρωμαίων[17]. Παρά τη θέση αυτή, εκφράζει τον απεριόριστο θαυμασμό του για τη φυσική διαμόρφωση και το μεγαλείο των μεγάλων ποταμών Νείλου και Ίστρου και κάνει εκτενή περιγραφή των φυσικών εναλλαγών τους χειμώνα-καλοκαίρι[18]. Ακόμη, αναγνωρίζει στους δύο μεγάλους ποταμούς της Ευρώπης Ρήνο και Ίστρο τον φυσικό τους ρόλο ως φράγμα και εμπόδιο στις επιδρομές των Σαρ-

12. Αρριανού, *Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου* I 3, στον τόμο Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes, σελ. 584.

13. ...*ἀφικνεῖται Ἀλέξανδρος ἐπί τόν ποταμόν τόν Ἴστρον, ποταμῶν τῶν κατά τήν Εὐρώπην μέγιστον ὄντα καί πλείστην γῆν επερχόμενον καί ἔθνη μαχιμώτατα ἀπείργοντα, τά μέν πολλά Κελτικά...* (Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, σελ. 582).

14. Αππιανού Αλεξανδρέως, *Ρωμαϊκῶν ἱστοριῶν προοίμιον* 4, 15, στον τόμο Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, σελ. 560.

15. Στράβωνος, *Γεωγραφικά* XVII, 3, 24 (Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, σελ. 252).

16. Φλάβιου Ιώσηπου, *Περί τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* III, 5,7 (Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, σελ. 414).

17. Σενέκα, *Quaestiones Naturales* <praefatio>...9 *O quam ridiculi sunt mortalium termini!* (Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, σελ. 368).

18. Σενέκα, *Quaestiones Naturales* III, 27,8 (Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I, σελ. 368).

ματών και των Γερμανών[19]. Αντίθετα, ο εξόριστος στον Πόντο ποιητής Οβίδιος στα έργα του *Tristia* και *Pontica* φορτισμένος συναισθηματικά από την εξορία και το περιβάλλον στο οποίο ζει, διεκτραγωδεί την κατάσταση που επικρατεί στις όχθες του Ίστρου, τον οποίο βλέπει άλλοτε ως «προστάτη» και «σωτήρα» των λαών που ζούν στην από εδώ πλευρά και άλλοτε ως «βάρβαρο» και «συνωμότη», αφού τα παγωμένα νερά του επιτρέπουν τη διέλευσή του από τους καταστροφείς βαρβάρους[20]. Οι εκτενείς και άκρως λογοτεχνικές περιγραφές του ποιητή για τις εναλλαγές της φυσικής κατάστασης του ποταμού, χειμώνα-καλοκαίρι, λόγω των καιρικών συνθηκών[21], παρά τις υπερβολές που εμπεριέχουν, μεταφέρουν τον αναγνώστη στο κλίμα και το πνεύμα των ανθρώπων της εποχής, οι οποίοι λόγω άγνοιας, έλλειψης επικοινωνίας και πληροφόρησης, συχνά προσωποποιούσαν, θεοποιούσαν ή ακόμη δαιμονοποιούσαν τα γεωφυσικά στοιχεία. Ο Οβίδιος, αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων που διαδραματίζονται στο Δούναβη και ιδιαίτερα κοντά στην εκβολή του, δεν βλέπει τους λαούς που τον περιβάλλουν παρά σαν «έθνη άγρια» και ανάξια να μνημονευθούν, όπως λέει, από το συγγραφικό ταλέντο του[22].

Η σύγχυση και η αντιφατικότητα των ανθρώπων της ρωμαϊκής εποχής για τα φυσικά σύνορα και τις δυνατότητες ή τις αδυναμίες τους να προστατεύσουν τα εδάφη της Αυτοκρατορίας φαίνεται καλύτερα από τις ενέργειες δύο μεγάλων Ρωμαίων αυτοκρατόρων, του Τραϊανού και του Αδριανού, όπως περιγράφονται από τον ιστορικό Δίωνα Κάσσιο στη «Ρωμαϊκή Ιστορία» του. Αναφέρει, λοιπόν, ο Δίων ότι ο Τραϊανός έκτισε πέτρινη γέφυρα πάνω στο Δούναβη για να διευκολύνει τη μεταφορά ρωμαίων στρατιωτών βόρεια του ποταμού, ώστε να προλάβουν να εμποδίσουν τυχόν λαθραίες διελεύσεις και επιδρομές βαρβάρων στα ρωμαϊκά εδάφη, κατά τη χειμερινή περίοδο. Αντίθετα, ο Αδριανός την κατέστρεψε στη συνέχεια, φοβούμενος μήπως οι βάρβαροι επιδρομείς την χρησιμοποιήσουν και εισβάλουν στα εδάφη της Αυτοκρατορίας[23].

Η σπουδαιότητα πάντως του Δούναβη ως φυσικού συνόρου και η αντίληψη των ανθρώπων της ρωμαϊκής περιόδου ότι ο μεγάλος ποταμός αποτελούσε μάλλον φράγμα και εμπόδιο στις επιδρομές των βαρβάρων, αναδεικνύεται κυρίως από τις λεπτομερείς και παραστατικές περιγραφές που επιχειρούν διάφοροι συγγραφείς, στις οποίες εκφράζουν δέος και θαυμασμό για το μέγεθός του, τη φυσική του διαμόρφωση και τις εναλλαγές του, αλλά και από τη συνεχή σύγκρισή του με άλλους μεγάλους ποταμούς, ιδιαίτερα δε με τον εφάμιλλό του,

19. Στο ίδιο, σελ. 370.

20. Οβιδίου, *Tristia* III, 10,1-78 (Fontes ad Historiam..., σελ. 282).

21. Στο ίδιο, σελ. 284-288.

22. Στο ίδιο, σελ. 282 (*Sauromatae cingunt, fera gens, Bessique Getaeque,quam non ingenio nomina digna meo!...*)

23. Κασσίου Δίωνος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, LXVIII, 13, 1 (Fontes ad Historiam..., σελ.692, 694).

σε μέγεθος και σπουδαιότητα, Νείλο. Αξίζει στο σημείο αυτό να μνημονεύσω την σχολαστική και ενδιαφέρουσα περιγραφή του Αιλιανού για τη φυσική διαμόρφωση του Δούναβη, για τη διαδικασία κρυσταλλοποίησής του, στη διάρκεια του χειμώνα, αλλά και για τα είδη των ψαριών που φιλοξενούσαν τα ύδατά του, στο «Περί ζώων» έργο του[24].

Τον 3ο και 4ο αιώνα, «όταν ο ερημωμένος από ανθρώπους βορράς εξέβαλε τους εισβολείς επάνω μας, όταν όλες οι ακτές του Δούναβη προξενούσαν πολέμους», κατά την εξόχως ποιητική έκφραση του Κλαύδιου Κλαυδιανού[25], η εικόνα του Δούναβη και των λαών που τον περιέβαλαν άλλαξε, παίρνοντας νέες διαστάσεις και περιεχόμενο. Τα αλλεπάλληλα κύματα των βαρβάρων που κατέκλυζαν την εποχή εκείνη τις βορειο-δουναβικές περιοχές, η έντονη πίεση που ασκούσαν στο δουναβικό *limes* και τα στρατιωτικά και πολιτικά προβλήματα που προκαλούσαν, έστρεψαν την προσοχή των ανθρώπων αυτής της μεταβατικής ιστορικής περιόδου στον άγνωστο έως τότε βορρά και ξύπνησαν το ενδιαφέρον των πνευματικών κύκλων για καλύτερη ενημέρωση και γνώση των όσων εκεί διαδραματίζονταν. Οι πληροφορίες τους για τα μεταναστευτικά φύλα που ωθούνταν στη βόρεια όχθη του Δούναβη γίνονταν σιγά-σιγά πιο πλούσιες και πιο σαφείς· οι λαοί και οι περιοχές που κατακτούσαν αποκτούσαν όνομα και η εικόνα του Δούναβη γινόταν πιο ρεαλιστική, απαλλαγμένη από υπερβολές, μυθοπλασίες και ιδεοληψίες.

Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος μιλά με πολύ συγκεκριμένο τρόπο για τη διέλευση των στρατευμάτων του Ουάλη, πάνω σε γέφυρα από καράβια, τον πρώτο χρόνο των επιχειρήσεών του στο Δούναβη, αλλά και για την αδυναμία τους να περάσουν τον ποταμό τον αμέσως επόμενο, λόγω των υπερχειλισμένων υδάτων του[26]. Ωστόσο μέσα στα νερά του ποταμού θα υπογραφεί, λίγο αργότερα, η συνθήκη ειρήνης του 369, ανάμεσα στον Αθανάριχο και τον Ουάλη[27] και ο Δούναβης θα καταστεί για πρώτη φορά σημείο πολιτικής σύγκλισης και ζώνη επικοινωνίας σε πολύ υψηλό πολιτικό επίπεδο· θα γίνει με άλλα λόγια *μεσίτης*, κατά την έκφραση που θα χρησιμοποιήσει δύο και πλέον αιώνες αργότερα ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης,περιγράφοντας μία άλλη συνθήκη ειρήνης, εκείνη του 599, ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Αβάρους[28].

Στο πνεύμα μιας ευρύτερης πολιτικής φιλοσοφίας, ιστορικοί όπως ο Αμμιανός, ο Συνέσιος, ο Λιβάνιος, ο Ορόσιος, ο Ζώσιμος κ. ά. —εκφραστές της παραδοσιακής ρωμαϊκής ιδεολογίας περί της διατήρησης της ρωμαϊκότη-

24. Αιλιανού, *Περί ζώων*, XIV, 23, 25, 26 (Fontes ad Historiam..., σελ. 644,646, 648, 650).

25. Κλαύδιου Κλαυδιανού, VII. *Panegyricus de Quarto Consulatu Honorii Augusti*, στ. 49-52, έκδ.Theodorus Birt, Claudii Claudiani *Opera*, Berlin 1892 (MGH, AA, X).

26. Αμμ. Μαρκελλίνος XXVII, 5, 1-5, (Loeb Classical Library 331, Amm. Marcellinus II, σελ. 28-33).

27. Στο ίδιο, σελ. 35.

28. Θεοφ. Σιμοκάττη, *Ἱστορίαι* VII,15, 14 (C. de Boor), σελ. 273.

τας της Αυτοκρατορίας— αντιμετωπίζουν τον Δούναβη ως σύνορο-φράγμα στις επιχειρήσεις των λαών του βορρά και πιστεύουν ότι πρέπει ν' αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον πολιτισμένο κόσμο της Αυτοκρατορίας και σ'εκείνον της βαρβαρότητας[29]. Χαρακτηριστική είναι η παραίνεση του Συνέσιου προς τον νεαρό αυτοκράτορα Αρκάδιο να επαναπροωθήσει τους Γότθους στο Δούναβη και να τους απωθήσει πέραν εκείνου, εάν δεν ενσωματωθούν ειρηνικά στους κόλπους της βυζαντινής κοινωνίας και δεν αποδεχθούν το ρόλο των καλλιεργητών της θρακικής γης[30]. Ο Ορόσιος, που επίσης εκφράζει τη ρωμαϊκή παραδοσιακή αντίληψη περί της διαχωριστικής γραμμής των φυσικών συνόρων αναφέρει με σαφήνεια ότι οι μεγάλοι ποταμοί, όπως ο Δούναβης και ο Ρήνος, στέκονταν εμπόδιο στους βόρειους λαούς και απέτρεπαν τις εισβολές τους στην Αυτοκρατορία[31].

Στον αντίποδα αυτών των αντιλήψεων βρίσκονται οι απόψεις του φιλόσοφου και ρήτορα Θεμίστιου, εκφραστή μιας νέας πολιτικής φιλοσοφίας, φιλειρηνικής και ρεαλιστικής, προσαρμοσμένης στις ιστορικές αναγκαιότητες της εποχής και ενταγμένης στο πνεύμα της νέας αυτοκρατορικής πολιτικής πρακτικής απέναντι στους ξένους, ιδιαίτερα εκείνους του βορρά[32]. Ο Θεμίστιος διατυπώνοντας την ανάγκη για ειρηνική προσέγγιση και επικοινωνία των λαών, παίρνει σαφή θέση για τα φυσικά σύνορα και τις δυνατότητές τους, τα αντιμετωπίζει ως διαπερατά και διαπορθεύσιμα και θεωρεί την δυνατότητα ή την αδυναμία των εχθρών να εισβάλουν στα εδάφη της Αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα της συνολικής προς αυτούς πολιτικής της[33]. Στον 10ο Λόγο του (*Ἐπί τῆς Εἰρήνης Οὐάλεντι*), παρ. 137α, περιγράφει με λεπτομέρειες και με ακρίβεια τη φυσική διαμόρφωση του Δούναβη, η οποία ευνοούσε τον κλεπτοπόλεμο των Γότθων εις βάρος των κατοίκων της Μ. Σκυθίας, *ἥκιστα ἀσφαλής πρός τούς βαρβάρους οὖσα*, αφού η ροή του ποταμού ανεκόπτετο από λωρίδες ξηράς και τενάγη, ορμητήρια των εχθρικών επιδρομών[34]. Την αδυναμία των φυσικών συνόρων να εμποδίσουν τη διέλευση των εχθρών εκφράζει με σαφή τρόπο και σε

29. Βλ. G. Dagron, *L' Empire romain d' Orient au IVe siècle et les traditions de l' Hellénisme. Le témoignage de Themmistios*, TM 3 1968, σελ. 99-100.

30. Συνέσιου, *Περί Βασιλείας*, 15, PG 66, στ. 1092. Πρβλ. Σοφία Πατούρα, *Οι περιπλανήσεις του Αλάριχου στη Βαλκανική (395-401) και η απαρχή του ανταγωνισμού Ανατολής-Δύσης*, Σύμμεικτα 13 (1999), σελ. 38-39.

31. Ορόσιος, *Historiarum adversus paganos libri septem VI, 21, 14 (CSEL, V).*

32. Θεμίστιος, Λόγος 10, *Επί τῆς Εἰρήνης Οὐάλεντι* 132 c-d (έκδ. L. Dindorf, σελ. 158). Πρβλ. G. Dagron, *ό. π.*, σελ. 99-100.

33. ... *οὐκ αντισχόντων δέ οὐκ ὀρῶν ἀδιαβάτων, οὐ ποταμῶν ἀπεράτων, οὐ δυσχωρῶν ἀδιοδεύτων, ἀλλά καί συνελθούσης ἐπί τούς βαρβάρους τά τελευταῖα σχεδόν ἁπάσης γῆς καί θαλάττης... τούτων ἁπάντων αὐτούς περιστάντων τότε ἄριστα πράττειν ἐδόξαμεν ὅτε μηδέν προσπεπόνθαμεν χαλεπώτερον* (Θεμίστιος, Λόγος 16, *Χαριστήριος τῷ Σατορνίνῳ*, 206-207a, Dindorf, σελ. 252).

34. Θεμίστιος, *Λόγος* 10, *Ἐπί τῆς Εἰρήνης Οὐάλεντι* 136d-137a, Dindorf, σελ. 163.

άλλο σημείο του Λόγου του, στο οποίο καταλήγει ότι μόνο η καλή στρατιωτική προετοιμασία και οι ασφαλείς οχυρώσεις προκαλούν φόβο στους εχθρούς και αναστέλλουν τις επιθετικές τους διαθέσεις: *διείργει δέ Σκύθας Ῥωμαίων οὐ ποταμός, οὐ τέναγος, οὐ θριγκία· ταῦτα μέν γάρ ἄν τις καί διακόψειε καί διαπλεύσειε καί ὑπερβαίη· ἀλλά φόβος ὅν οὐδείς πώποτε ὑπερέβη καταδεέστερον εἶναι πεπιστευκώς.*[35]

Υπεραμυνόμενος της συνθήκης ειρήνης Ουάλη-Αθαναρίχου που υπεγράφη εν πλώ, στο μέσον του Δουνάβεως, μέσα από ένα περίτεχνο λόγο, με ιστορικές αναδρομές και επιχειρήματα ρητορικού χαρακτήρα, παρουσιάζει μια εκπληκτική λογοτεχνική εικόνα του ποταμού, με δύο διαφορετικές όψεις: στη μια ο Δούναβης ενώνει παρά τη θέλησή του τις όχθες του (*ἐξεύγνυτο ἄκων*), όταν ο αυτοκράτορας περνά στη βόρεια όχθη του να πολεμήσει του Γότθους, και στην άλλη, λίγο αργότερα, ο ίδιος *ἐθελοντής*, όπως λέει,και συμπαραστάτης του αυτοκράτορα, γαληνεύει τα νερά του για να δεχθεί τις τριήρεις με τους πρεσβευτές της ειρήνης[36].

Ο Θεμίστιος επανέρχεται συχνά στο ρόλο των φυσικών συνόρων και σε μια αποστροφή του λόγου του, μιλάει για *τήν ἀδιήγητον τῶν ἐπί Ἴστρῳ κακῶν Ἰλιάδα*, υπαινισσόμενος τις αλλεπάλληλες διελεύσεις του από τους «βαρβάρους» του βορρά και τις καταστροφές που προξένησαν οι επιδρομές τους στο Ιλλυρικό και τη Θράκη, κατά τις περιόδους των εχθρικών τους σχέσεων με την Αυτοκρατορία[37]. Κατόπιν τούτου, υπερασπίζεται με πάθος την φιλειρηνική προς τους Γότθους πολιτική του Θεοδοσίου και την φιλάνθρωπη αντιμετώπισή τους, μετά την μόνιμη εγκατάστασή τους στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Είναι αλήθεια ότι, μέσα από τα ερωτήματα-επιχειρήματα που θέτει, αποκαλύπτει ο ίδιος τον πολιτικό ρεαλισμό των αυτοκρατορικών αποφάσεων, στον οποίο εκείνος, ως φιλόσοφος, επιχειρεί να προσδώσει ηθικό και ιδεολογικό περιεχόμενο[38] Οι συχνές αναφορές του στον Ίστρο, η παγιωμένη αντίληψή του για τη

35. Στο ίδιο, σελ.165. Ο Θεμίστιος ενισχύοντας την ιδεολογική διάσταση της νέας φιλάνθρωπης πολιτικής της Αυτοκρατορίας προς τους βαρβάρους, σε άλλο σημείο του Λόγου του αναφέρει: *εἶτα θηρίων μέν τῶν ἀγριωτάτων, ἃ διείργει πρός ἡμᾶς οὐκ Ἴστρος οὐδέ Ῥῆνος, ἀλλ' ἡ φύσις αὐτή, φειδώ ποιούμεθα, ὅπως ἄν τῷ γένει σώζοιτο καί διαμένοι, καί δυσχεραίνομεν ἐξηρημένων ἐκ Λιβύης μέν ἐλεφάντων, ἐκ Θετταλίας δέ λεόντων, ἐκ δέ τῶν ἑλῶν τῶν περί τόν Νεῖλον τῶν ἵππων τῶν ποταμίων, ἔθνος δέ ἀνθρώπων, καί εἰ πάνυ φαίη τις βαρβάρων, ἀλλά ἀνθρώπων, ἑπτηχός, ὑποκῦπτον, ἐφ' ἡμῶν κεῖσθαι ὁμολογοῦν, οὐ θαυμασόμεθα τόν μή παντελῶς ἐξελόντα, ἀλλά περιποιήσαντα καί φεισάμενον.*

36. Στο ίδιο, σελ. 159.

37. Στο ίδιο, σελ. 252.

38. *Πότερον οὖν βέλτιον νεκρῶν ἐμπλῆσαι τήν Θρᾴκην ἤ γεωργῶν; καί τάφων ἀποδεῖξαι μεστήν ἤ ἀνθρώπων; καί βαδίζειν δι' ἀγρίας ἤ δι' εἰργασμένης; καί ἀριθμεῖν τούς πεφονευμένους ἤ τούς ἀροῦντας; καί μετοικίζειν, εἰ τύχοι, Φρύγας καί Βιθυνούς ἤ συνοικίζειν οὕς κεχειρώμεθα;* (Θεμίστιος, *ό. π.*, σελ. 301-302). Στην αμέσως επόμενη παράγραφο (*ό.π.*, σελ. 302) υπενθυμίζει το παράδειγμα των Γαλατών της Μικράς Ασίας· *καί νῦν οὐκέτι βαρβάρους Γαλάτας ἄν τις προσείποι,*

διαπερατότητα των φυσικών συνόρων και τους κινδύνους που αυτή εγκυμονεί και η κυρίαρχη θέση του για ειρηνική προσέγγιση των «βαρβάρων», συνιστούν μια νέα φιλοσοφική θεώρηση στην αντιμετώπιση των «ξένων», δηλ. των ανθρώπων της «άλλης πλευράς» και εγκαινιάζουν μια καινούργια ιδεολογία γύρω από τα σύνορα και το ρόλο τους[39].

Τις ίδιες, περίπου, απόψεις με τον «εθνικό» ρήτορα Θεμίστιο, σχετικά με την διαπερατότητα των φυσικών συνόρων και την ανάγκη ειρηνικής και φιλάνθρωπης προσέγγισης των «βαρβάρων», συναντούμε και στα κείμενα των εκκλησιαστικών συγγραφέων του 5ου αιώνα. Ωστόσο, πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι οι αντιλήψεις των τελευταίων απορρέουν κυρίως από το πνεύμα της χριστιανικής οικουμενικής ιδεολογίας και της ευρύτερης διάδοσής της πέραν και μακράν των συνόρων της Αυτοκρατορίας και βεβαίως δεν εκφράζουν τον πολιτικό ρεαλισμό εκείνων του Θεμίστιου. Για τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς τα σύνορα, και στην περίπτωσή μας ο Δούναβης, δεν λειτουργούν ως διαχωριστικές γραμμές, αλλά ως σημεία πνευματικής επικοινωνίας και ιδεολογικής προσέγγισης των χριστιανών Ρωμαίων και των «αλλόθρησκων» βαρβάρων[40]. Η διέλευση του Δούναβη από τον Ουλφίλα και τον λαό του το 348 και η συμβολή του ποταμού στη διάσωσή τους από τους σκληρούς διωγμούς του Αθαναρίχου, θυμίζει, κατά τον επίσκοπο του Δοροστόλου Αυξέντιο, το πέρασμα και τη διάσωση του Μωϋσή και του περιούσιου λαού του από την Ερυθρά Θάλασσα[41].

αλλά καί πάνυ Ῥωμαίους. Πρβλ. Σοφία Πατούρα, *Η εγκατάσταση των Γότθων στη Θράκη και οι πρώτες στρατιωτικές αντιδράσεις*, Σύμμεικτα 10 (1996), σελ. 245.

39. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η απεικόνιση των «ξένων» σ'εκείνη τη μεταβατική εποχή είναι διττή και δεν αντανακλά παρά τη διάσταση που είχε επέλθει στους κόλπους της πρώιμης βυζαντινής κοινωνίας, ανάμεσα στην πολιτική και τη στρατιωτική εξουσία, στο κέντρο και την περιφέρεια, στους φορείς και εκφραστές της παλαιάς και νέας ιδεολογίας, αναφορικά με την αντιμετώπισή τους.

40. Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς του 5ου αιώνα, για παράδειγμα, Σωζομενός και Φιλοστόργιος αναφέρονται στον εκχριστιανισμό των Γότθων και των ομόρων τους λαών, οι οποίοι κατοικούσαν γύρω από τις όχθες του Ρήνου και του Ίστρου. Αναφέρουν χαρακτηριστικά: *ἤδη γάρ τά ἀμφί τόν Ῥῆνον φῦλα ἐχριστιάνιζον, Κελταί τε καί οἱ Γαλατῶν ἔνδον τελευταῖοι τόν ὠκεανόν προσοικοῦσι, καί Γότθοι, καί ὅσοι τούτοις ὅμοροι τό πρίν ἦσαν ἀμφί τάς ὄχθας Ἴστρου ποταμοῦ πάλαι μετασχόντες τῆς εἰς Χριστόν πίστεως ἐπί τό ἡμερώτερον καί λογικόν μεθηρμόσαντο*· (Σωζομενός, Ἐκκλ. Ἱστορία, έκδ. Bidez, σελ. 58). *...μοῖρα Σκυθῶν βαρεῖα τῶν πέραν τοῦ Ἴστρου διέβησαν εἰς τήν Ῥωμαίων καί πολλήν μέν κατέδραμον τῆς Εὐρώπης, διαβάντες δέ καί εἰς τήν Ἀσίαν τήν τε Γαλατίαν καί τήν Καππαδοκίαν ἐπῆλθον καί πολλούς ἔλαβον αἰχμαλώτους ἄλλους τε καί τῶν κατειλεγμένων τῷ κλήρῳ, καί μετά πολλῆς λείας ἀπεκομίσθησαν οἴκαδε· ὁ δέ αἰχμάλωτος καί εὐσεβής ὅμιλος, συναναστραφέντες τοῖς βαρβάροις, οὐκ ὀλίγους τε αὐτῶν εἰς τό εὐσεβές μετεποίησαν καί τά Χριστιανῶν φρονεῖν ἀντί τῆς Ἑλληνίδος δόξης παρεσκεύασαν* (Φιλοστόργιος, Ἐκκλ. Ἱστορία, έκδ. Bidez, σελ. 17). Πρβλ. Σοφία Πατούρα, *Χριστιανισμός και ιεραποστολική δράση στα Βαλκάνια κατά τον 4ο αιώνα*, ΣΤ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 21-22.

41. Fr. Kaufman, *Aus der Schule des Wulfila: Auxenti Dorostorensis epistula de fide, vita et obitu Wulfilae im Zuzammenhang mit der Dissertatio Maximini contra Ambrosium*, Στρασβούργο 1899, (Texte und Untersuchungen zur altgermanischen Religionsgeschichte, Texte, 1), σελ. 75.

Στις όχθες του Δούναβη, όπως αναφέρει ο ίδιος αλλά και άλλοι χριστιανοί συγγραφείς, ιεραπόστολοι προσηλυτίζουν και εξημερώνουν «βαρβάρους», ενώ ο ίδιος ο ποταμός από «συνωμότης», άλλοτε, και «βάρβαρος» γίνεται πλέον «σωτήρας» των ανθρώπων[42].

Όσο οι γνώσεις των Βυζαντινών γύρω από τα σύνορα και τους λαούς που ζουν πέραν εκείνων πληθαίνουν και η πληροφόρησή τους διευρύνεται, τόσο η εικόνα της δουναβικής μεθορίου και του κόσμου της προσεγγίζει τις πραγματικές της διαστάσεις και αποδίδεται απαλλαγμένη από τις μυθοπλασίες και την πληθωρική φαντασία του παρελθόντος. Χαρακτηριστική ως προς αυτή τη διαπίστωση είναι, για παράδειγμα, η εικόνα του Δούναβη στο κείμενο του Πρίσκου, ο οποίος, ως μέλος της βυζαντινής πρεσβείας του 448 στο βασίλειο των Ούννων, είχε την ευκαιρία να δει τον ποταμό και να τον περάσει προκειμένου να μεταβεί στην αυλή του Αττίλα[43]. Ο βυζαντινός ιστορικός, λοιπόν, περιγράφει τις εμπειρίες από το ταξίδι του με λεπτομέρειες και πολύ ρεαλισμό, χωρίς υπερβολές και μυθικά στοιχεία. Ο τρόπος που καταγράφει τις περιπέτειές του και τις γνώσεις που προσλαμβάνει από τον κόσμο των λεγόμενων «βαρβάρων» προσδιορίζει και την ιδεολογική του στάση απέναντι στά σύνορα και τον κόσμο που τα περιβάλλει. Στις αναφορές και τις περιγραφές του Δούναβη αποφεύγει τα λογοτεχνικά σχήματα και τις λυρικές εκφράσεις του παρελθόντος και αποδίδει τα όσα συμβαίνουν μέσα και γύρω από τον ποταμό με αντικειμενικότητα και ρεαλισμό, μέσα σ' ένα πλαίσιο φυσικότητας και στο πνεύμα της απλής καθημερινότητας. Η φυσικότητα και η απλότητα με την οποία περιγράφει την περιπέτειά τους κατά τη διέλευση του Δούναβη, στην οποία τους βοήθησαν «βάρβαροι πορθμείς»[44], τη δυνατότητα ρωμαίων και βαρβάρων να περ-

42. ... *ita et persepe dictum deus confessores sancti fili sui unigeniti de barbarico liberavit et per Danubium transire fecit et in montibus secundum sanctorum imitationem sibi servire* (*Auxenti Dorostorensis, ό. π.*, σελ. 75). Χαρακτηριστικά είναι, επίσης και δύο αποσπάσματα από την Εκκλησιαστική Ιστορία του Θεοδώρητου: ...*ὅτι τὸν Ἴστρον διαβάντες πρός τόν Βάλεντα τήν εἰρήνην ἐσπείσαντο, τηνικαῦτα παρών Εὐδόξιος ὁ δυσώνυμος ὑπέθετο τῷ βασιλεῖ πεῖσαι οἱ κοινωνῆσαι τούς Γότθους· ... Τούτου καί λόγοις κατακηλήσας Εὐδόξιος καί χρήμασι δελεάσας, πεῖσαι παρεσκεύασε τούς βαρβάρους τήν βασιλέως κοινωνίαν ἀσπάσασθαι.* (Θεοδώρητος, *Ἐκκλ. Ἱστορία*, έκδ. Parmentier, σελ. 273-274) και πιο κάτω: ... *μαθών δέ τινας τῶν νομάδων Σκυθῶν παρά τόν Ἴστρον ἐσκηνωμένους διψῆν μέν τῆς σωτηρίας, ἐστερῆσθαι δέ τοῦ τό νᾶμα προσφέροντος, ἐπεζήτησεν ἄνδρας τήν ἀποστολικήν φιλοπονίαν ἐξηλωκότας, καί τούτους ἐκείνοις ἐπέστησεν...* (*ό. π.*, σελ. 330-331). Ο Σωζομενός (*Ἐκκλ. Ἱστορία*, έκδ. Bidez, σελ. 341-342) σχολιάζοντας τη δράση και το ιεραποστολικό έργο του επισκόπου της Τόμεως Θεοτίμου στις όχθες του Δούναβη, αναφέρει ότι οι Ούννοι τον ονόμαζαν *θεό τῶν Ῥωμαίων*. Πρβλ. Σοφία Πατούρα, *Χριστιανισμός και ιεραποστολική δράση...*, σελ. 26 και 30.

43. Πρίσκος, *Ἱστορίαι* (C. Porphyrogeniti, I *De Legationibus*, έκδ. C. de Boor). Πρβλ. Σοφία Πατούρα, *Οι διπλωματικές αποστολές και η ειρηνική προσέγγιση Βυζαντινών και Ούννων: η μαρτυρία του Πρίσκου*, στον τόμο *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο* (επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς), Αθήνα 1993, σελ. 409-418.

44. *Ἐντεῦθεν βάρβαροι πορθμεῖς ἐν σκάφεσι μονοξύλοις, ἅπερ αὐτοί δένδρα ἐκτέμνοντες καί*

νούν από τη μια όχθη του ποταμού στην άλλη για κυνήγι[45], τη λειτουργία εμπορικών σταθμών πάνω στις όχθες του[46], την περιγραφή της φιλοξενίας τους από τους «Σκύθες» χωρικούς[47], την ένταξη πολλών Ρωμαίων στην υπηρεσία του Αττίλα και την υιοθέτηση πολλών ρωμαϊκών πολιτιστικών στοιχείων από την άρχουσα τάξη της ουννικής συνομοσπονδίας[48], δείχνει την αντίληψη του συγγραφέα για τα φυσικά σύνορα, τη λειτουργία και το ρόλο τους. Ο Δούναβης, στην προκειμένη περίπτωση, όπως ο Πρίσκος αφήνει να εννοηθεί, και μέσα από την ασφυκτική πίεση που δεχόταν από τα αλλεπάλληλα κύματα των βορείων λαών, δεν αποτελούσε πια φράγμα και εμπόδιο στην επικοινωνία των λαών, αλλά ιστορικά και νομοτελειακά είχε καταστεί σημείο τριβής και επαφής των αντιμαχομένων πλευρών, η προσέγγιση των οποίων (εχθρική ή φιλική) οδηγούσε σε αντίστοιχα αποτελέσματα.

Συχνά, ωστόσο, οι απόψεις των ιστοριογράφων της εποχής γύρω από τα φυσικά σύνορα και το ρόλο τους μεταβάλλονταν, ανάλογα με την ιστορική συγκυρία ή την επίσημη αυτοκρατορική πολιτική. Σε ορισμένους μάλιστα από αυτούς διαπιστώνει κανείς αντιφατικότητα και σύγχυση, στις οποίες οδηγούνταν είτε από την εμμονή σε μια φθίνουσα πολιτική ιδεοληψία είτε από την αναγνώριση μιας τρέχουσας σκληρής πραγματικότητας. Ο Προκόπιος, για παράδειγμα, ενώ στο «Περί Πολέμων» έργο του, γνωρίζει και αναγνωρίζει τις δυνατότητες και τις αδυναμίες του Δούναβη ως συνόρου και περιγράφει με πολύ ρεαλισμό τις αλλεπάλληλες διελεύσεις του από τους μεταναστευτικούς λαούς του βορρά[49], στο άλλο μεγάλο έργο του, στο «Περί Κτισμάτων» επανέρχεται στη

διαγλύφοντες κατασκευάζουσιν, ἐδέχοντο ἡμᾶς καί διεπόρθμευον τόν ποταμόν... (Πρίσκος, *Περί Πρέσβεων Ῥωμαίων πρός ἐθνικούς, ό.π.* σελ. 124-125).

45. Στο ίδιο, σελ. 125.

46. Στο ίδιο, σελ. 575.

47. Στο ίδιο, σελ. 131-132.

48. Βλ. Sophie Patoura, *Infuences culturelles du Bas - Empire sur les peuples du Bas - Danube aux IVe - Ve siècles*, στον τόμο, *From Late Antiquity to Early Byzantium*, Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference, ed. by Vladimir Vavrinek, Πράγα 1985, σελ. 151-153.

49. Παραθέτουμε, ενδεικτικά μόνο, ορισμένες σχετικές αναφορές: *Βαρβάρων γάρ Σκλαβηνῶν πολύς ὅμιλος ἔτυχον ἔναγχος διαβάντες μέν ποταμόν Ἴστρον, λῃϊσάμενοι δέ τά ἐκείνῃ χωρία και Ῥωμαίων ἐξανδραποδίσαντες πάμπολυ πλῆθος, Ὑπέρ Πολέμων* VII,13, 24· *Ὑπό τοῦτον τόν χρόνον Σκλαβηνῶν στράτευμα διαβάντες ποταμόν Ἴστρον Ἰλλυριούς ἅπαντας ἄχρι Ἐπιδαμνίων ἔδρασαν ἀνήκεστα ἔργα, κτείνοντες καί ἀνδραποδίζοντες...., Ὑπέρ Πολέμων*, VII, 29,1· *διά τι τοῦτο ἐξ ἠθῶν τῶν πατρίων Λαγγοβάρδαι ἐξαναστάντες ἐνθένδε ποταμοῦ Ἴστρου ἱδρύσαντο, Γηπαίδων οὐ πολλῷ ἄποθεν..., Ὑπέρ Πολέμων* VII, 33, 11· *Ὑπό τοῦτον τόν χρόνον στράτευμα Σκλαβηνῶν ... ποταμόν τε Ἴστρον, οὐδενός σφίσιν ἀντιστατοῦντος, διέβησαν, καί πόνῳ οὐδενί ποταμόν Εὔρον εὐθύς διαβάντες δίχα ἐγένοντο, Ὑπέρ Πολέμων* VII, 38, 1· ... *Ἄνται,οἵ Σκλαβηνῶν ἄγχιστα ᾤκηνται, Ἴστρον ποταμόν διαβάντες στρατῷ μεγάλῳ ἐσέβαλον ἐς Ῥωμαίων τήν γῆν, Ὑπέρ Πολέμων* VII, 40, 5· *διόπερ βασιλεύς ἐδυσφορεῖτο, οὐκ ἔχων τό λοιπόν ὅπῃ ποτέ αὐτούς ἀναστέλλοι διαβαίνοντας ποταμόν Ἴστρον, ἐφ'ᾧ λῃΐσονται τήν Ῥωμαίων ἀρχήν,... Ὑπέρ Πολέμων* VIII, 25, 6 (έκδ. Haury).

ρωμαϊκή περί συνόρων αντίληψη και, εκφράζοντας την πολιτική του τελευταίου πραγματικού ρωμαίου αυτοκράτορα, του Ιουστινιανού, αντιμετωπίζει τον Δούναβη ως διαχωριστική γραμμή και εμπόδιο στην προσπέλαση των βαρβάρων[50]. Υπεραμυνόμενος της αμυντικής οχυρωματικής πολιτικής του αυτοκράτορά του, σε σχέση με το βόρειο σύνορο και το ρόλο του Δούναβη αναφέρει: *πᾶσαν γάρ Εὐρώπην ἐς τό ἀσφαλές τειχισάμενος ἀπρόσβατον κατεστήσατο βαρβάροις εἶναι, οἵ δή ὑπέρ Ἴστρου ποταμοῦ ὤκηνται.*[51] Σε άλλο σημείο, προσδιορίζοντας ακριβέστερα το ρόλο που ο Ιουστινιανός επιθυμούσε να προσδώσει στο Δούναβη λέει χαρακτηριστικά: *πρόβολον δέ ἰσχυρότατον αὐτῶν τε καί πάσης Εὐρώπης Ἴστρον ποταμόν ποιεῖσθαι ἐθέλων, ἐρύμασι τοῦ ποταμοῦ τήν ἠϊόνα περιβάλλει συχνοῖς*[52]....

Και ενώ στο»Περί Κτισμάτων» έργο, επιθυμώντας να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην αναβιωμένη εκείνη την εποχή ιδεολογία της διατήρησης της ρωμαϊκότητας της Αυτοκρατορίας, παίρνει σαφή θέση για τον Δούναβη, τον οποίο θεωρεί όριο ανάμεσα στούς Ρωμαίους και τους βαρβάρους, (*Δακίας δέ ὡς ἀγχοτάτω γενόμενος, ἐνταῦθα διορίζων φαίνεται πρῶτον τούς τε βαρβάρους, οἵ δή αὐτοῦ τά επ' ἀριστερᾷ ἔχουσι, τήν τε Ῥωμαίων γῆν ἐν δεξιᾷ οὖσαν*)[53], στους «Πολέμους», αντίθετα, αποκαλύπτει ένα πλήθος γνώσεων που φαίνεται πως κατέχει ο ίδιος, γύρω από τους βαρβαρικούς λαούς της εποχής του, για τους οποίους δίνει λεπτομερείς περιγραφές όσον αφορά την οργάνωση, το πολίτευμα, τη θρησκεία, τα ήθη και έθιμά τους[54].

Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως τον 6ο αιώνα, παρά την αναβίωση παλαιών αντιλήψεων από τον Προκόπιο, με σκοπό να εξάρει κυρίως το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού, για τους βυζαντινούς συγγραφείς και γενικότερα το ρωμαϊκό κόσμο δεν υπάρχει πια το πέπλο μυστηρίου που κάλυπτε τις βορειοδουναβικές περιοχές, ενώ η γνωστή και επαναλαμβανόμενη στο παρελθόν «Σκυθών ερημία» έχει πλέον κατακλυσθεί από ένα κόσμο ζωντανό, ο οποίος έχει κάνει έντονα αισθητή την παρουσία του στην από εδώ πλευρά, όχι μόνο στο επίπεδο των εχθρικών επιχειρήσεων αλλά και μέσα από μια καθημερινή ανεπίσημη, πολλές φορές παράνομη, επικοινωνία. Στον Ιουστινιάνειο κώδικα, για παράδειγμα, εμπεριέχονται διατάγματα παλαιοτέρων αυτοκρατόρων (Ουάλης, Μαρκιανός) δια των οποίων απαγορεύεται το εμπόριο όπλων, οίνου,

50. Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων* IV, 5, έκδ. Haury-Wirth, Procopius IV, *De Aedificiis* Libri VI, Λειψία 1964, σελ. 124-126.

51. Στο ίδιο, σελ. 104.

52. Στο ίδιο, σελ. 106.

53. Στο ίδιο, σελ. 125.

54. Προκόπιος, *Ὑπέρ τῶν Πολέμων* VII, 14, έκδ. Haury-Wirth Procopius II, *Bella* V-VIII, Λειψία 1963, σελ. 357-358.Πρβλ. Σοφίας Πατούρα, *Η εικόνα των πρώιμων Σλάβων του Δούναβη στις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές*, Βυζαντιακά 17 (1997), σελ. 450-1, 454.

ελαιολάδου και άλλων προϊόντων με τους βαρβάρους[55], γεγονός που μαρτυρεί την παράνομη λειτουργία εμπορικών συναλλαγών ανάμεσα στους κατοίκους των δύο οχθών του Δούναβη. Αυτό σημαίνει ότι στο επίπεδο των απλών καθημερινών ανθρώπων ο Δούναβης δεν λειτουργούσε μόνο ως φράγμα ανάμεσά τους, αλλά και ως ζώνη επαφής, απαραίτητης για την επίλυση καθημερινών πιεστικών προβλημάτων, όπως ήταν για τους βορειοδουναβικούς λαούς η προμήθεια καταναλωτικών αγαθών ή ακόμη και όπλων.

Στον Δούναβη ή καλύτερα στον Ίστρο αναφέρονται συχνά και άλλοι συγγραφείς του 6ου αιώνα (Αγαθίας, Ιωάννης Λυδός, Μένανδρος, Ιορδάνης κ.λπ.), είτε μνημονεύοντας τις συχνές παραβιάσεις του από τους βαρβάρους, είτε περιγράφοντας την γεωφυσική διαμόρφωση του ποταμού και τις φυσικές εναλλαγές στη διάρκεια του έτους. Εκείνος όμως που, όπως παλαιότερα ο Θεμίστιος, επανέρχεται στον συμβολικό και ιδεολογικό του ρόλο, μέσ' από ποικίλα λογοτεχνικά σχήματα, είναι ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης. Στην αφήγηση των γεγονότων που έλαβαν χώρα στο βόρειο σύνορο την τελευταία εικοσαετία του 6ου αιώνα, ο Δούναβης γίνεται πολύ συχνά σημείο αναφοράς στην περιγραφή των βυζαντινο-αβαρικών σχέσεων. Σε μια σειρά προσωποποιήσεων χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα *πειθήνιος* και *μεσίτης*,[56] ενώ στον διάλογο που φέρεται να διαμείβεται ανάμεσα σ' έναν απεσταλμένο του Χαγάνου και τον στρατηγό του Μαυρίκιου Πρίσκο, ο Θεοφύλακτος παρουσιάζει τον Δούναβη ως «έκπληκτο θεατή» για τα όσα συμβαίνουν «μπροστά στα μάτια του»!(«*τί τοῦτο... ; Ἴστρος ὁρᾶ πολεμίαν ὄψιν καί χάρακα καί σιδηροφοροῦντα τόν Πρίσκον τόν πρό μικροῦ τήν εἰρήνην Ἀβάροις τε καί Ῥωμαίοις νυμφαγωγήσαντα...*»)[57]. Οι οξύτατοι διάλογοι, που φέρεται να έγιναν ανάμεσα στον ίδιο το Χαγάνο των Αβάρων και τους βυζαντινούς στρατηγούς, πάνω στις όχθες ή μέσα στο Δούναβη για τη διεκδίκηση πόλεων, φρουρίων και λωρίδων γης κατά μήκος του ποταμού, οι συχνές και εύκολες, όπως φαίνεται, διελεύσεις του και από τις δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις, οι αναφορές στο πέρασμα των μεν ή των δε στην αντίπερα όχθη για κυνήγι, και η επί μήνες γειτνίαση των εχθρικών στρατευμάτων κοντά στην ίδια όχθη του ποταμού, δείχνουν ότι ο Δούναβης είχε μεν γί-

55. *Ad barbaricum transferendi vini et olei et liquaminis nullam quisquam habeat facultatem ne gustu quidem causa aut usus commercior...* (*Codex Iustinianus* IV 41, 1, Corpus Juris Civilis, II, έκδ. Krueger). Ο Μαρκιανός, κατά τα έτη 455-457, εκδίδει διάταγμα σύμφωνα με το οποίο απαγορεύεται αυστηρά η πώληση και εξαγωγή στους εκτός των συνόρων της Αυτοκρατορίας λαούς (*βαρβάροις, ἐθνικοῖς*), όπλων και σιδήρου. (*Codex Iustinianus,* IV 4, 2, C. J. C. II, Krueger). Πρβλ. Σοφίας Πατούρα, *Η βυζαντινή Αυτοκρατορία και οι λαοί του Κάτω Δούναβη. Συμβολή στη μελέτη των εμπορικών τους σχέσεων (4ος-6ος αι.): φιλολογικές πηγές,* Σύμμεικτα 5 (1983), σελ. 343-345 και 352-353.

56. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ἱστορίαι*, VI, 3, 9; VII, 15. 12-14, έκδ. C. de Boor, σελ. 226, 273.

57. Στο ίδιο, σελ. 231.

νει»μήλον της έριδος»ανάμεσά τους αλλά ταυτόχρονα και ένας τόπος ιδιαίτερα οικείος και προσιτός από αμφοτέρους[58].

Στην συνθήκη ειρήνης του 599, ο Ίστρος ορίζεται *μεσίτης* ανάμεσα στούς Ρωμαίους και τους Αβάρους και ορμητήριο αμφοτέρων στον κοινό αγώνα τους κατά των Σκλαβηνών[59]. Μια προσέγγιση φιλανθρωπικού χαρακτήρα Αβάρων και Βυζαντινών, σημειώνεται, προσωρινά έστω, στην νότια όχθη του, όταν ο Χαγάνος, σ' ένα διάλειμμα των εχθροπραξιών, *παραδόξω προνοίᾳ τινί*, όπως αναφέρει ο χρονογράφος μας, στέλνει στο στρατόπεδο των Βυζαντινών που πλήττεται από λιμό, τετρακόσιες άμαξες με τρόφιμα[60].

Στα τέλη του 6ου αιώνα, φαίνεται πως οι διελεύσεις του Δούναβη έχουν εξελιχθεί σε υπόθεση ρουτίνας. Οι Άβαροι περνούν νότια του ποταμού συχνά, με πλοία και βάρκες που κατασκευάζουν για λογαριασμό τους οι έμπειροι στη ναυπηγική τέχνη, σύμμαχοι ή υποτελείς τους Σλάβοι[61], ενώ τα βυζαντινά στρατεύματα που έχουν ήδη σημειώσει στρατιωτικές επιτυχίες βόρεια του ποταμού, δέχονται, τον χειμώνα του 602, την εντολή του αυτοκράτορα Μαυρίκιου να περάσουν τον ποταμό και να διαχειμάσουν στη χώρα των Σκλαβηνών, από την οποία θα πρέπει ν' αποζητήσουν τις χειμερινές τους *αποτροφές*[62]. Ο Δούναβης δεν αποτελεί πλέον φράγμα ή εμπόδιο για κανέναν. Οι στρατιωτικές και αμυντικές οχυρώσεις του έχουν εξασθενήσει και οι χαλαροί πλέον μηχανισμοί

58. Στο ίδιο, σελ. 231, 262-263, 266, 272, 285, 292, 293, 295.

59. Στο ίδιο, σελ. 273.

60. Στο ίδιο σελ. 267-268. Την πληροφορία επαναλαμβάνει ο Θεοφάνης, ο οποίος αντλεί προφανώς, από τον Σιμοκάττη:...*τῆς δέ ἑορτῆς τοῦ πάσχα καταλαβούσης, καί τῶν Ῥωμαίων λιμῷ τηκομένων, ἀκηκοώς ὁ Χαγάνος τῷ Πρίσκῳ ἐδήλου ἁμάξας ἐκπέμψαι πρός αὐτόν, ὅπως δαπανήματα ἀποστείλῃ αὐτοῖς, ἵνα μετά ἱλαρότητος τήν ἑαυτῶν ἑορτήν ἐκπληρώσωσιν τετρακοσίας τοίνυν ἁμάξας πληρώσας τούτοις ἐξέπεμψεν* (*Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, σελ. 278). Πρβλ. Σοφία Πατούρα, *Συμβολή στην ιστορία των βορείων επαρχιών της Αυτοκρατορίας (4ος-6ος αι.)*, Σύμμεικτα 6 (1985), σελ. 348-349.

61. *Καί οὖν ὁ Χαγάνος τοῖς Σκλαβηνοῖς προστάττει ἀκατίων πλήθη τεκταίνεσθαι, ὅπως πρός διάβασιν σχοίη τόν Ἴστρον πειθήνιον*, και πιο κάτω: *καί οὖν ὁ Χαγάνος... στρατοπεδεύεται ἀνά τό Σίρμιον πλήθη τε Σκλαυηνῶν ξυλουργεῖν παρεσκεύαζεν, ὅπως τόν ποταμόν τόν λεγόμενον Σάον ναυτιλλόμενος διανήξηται.* (Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *ό.π.*, σελ. 226). Πρβλ. Μένανδρος, *Fragmenta*, 25, έκδ. R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985, σελ. 218-220. Πρβλ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demetrius I le Texte*, Paris 1979, σελ. 175; L. Havlikova, *Slavic Ships in 5th-12th Centuries Byzantine Historiography*, Byzantinoslavica 52 (1991), σελ. 89-104; M. Rusu, *Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th-8th centuries*, στον τόμο: *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations*, Βουκουρέστι 1975, σελ. 132; Σοφία Πατούρα, *Η εικόνα των πρώιμων Σλάβων του Δούναβη στις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές*, Βυζαντιακά 17 (1997), σελ. 458-459.

62. Η αδυναμία της Πρωτεύουσας να συντηρήσει τα βυζαντινά στρατεύματα νότια του Δούναβη, μέσα δηλαδή στην επικράτεια της Αυτοκρατορίας, ανάγκασε ίσως τον Μαυρίκιο να διατάξει τον αδελφό του Πέτρο (διοικητή των θρακικών στρατευμάτων) *ἐν τῇ τῶν Σκλαυινῶν χώρᾳ παραχειμάσαι·* (Θεοφάνης, *ό. π.*, σελ. 286). Πρβλ. Πατούρα, *Συμβολή στην ιστορία...*, σελ. 349.

ελέγχου του επιτρέπουν την καθημερινή διέλευσή του από λαούς του βορρά. Από τα τέλη του 6ου αιώνα και σ' όλη τη διάρκεια του 7ου, μέχρι την εγκαθίδρυση του πρώτου βουλγαρικού κράτους (681), σλαβικά φύλα περνούν το Δούναβη καθημερινά, αθόρυβα, σε μικρές ομάδες στην αρχή, και ως «ειρηνικοί εισβολείς» εγκαθίστανται στις βόρειες επαρχίες της Θράκης. Ο μεγάλος ποταμός έχει οριστικά πλέον απομυθοποιηθεί και ο ρόλος του έχει αρχίσει ήδη να υποβαθμίζεται[63].

63. Το 602, τα στρατεύματα του Δούναβη στασίασαν και ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον εκατόνταρχο Φωκά, τον «τύραννο», όπως τον χαρακτηρίζει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης. Η ανάληψη της εξουσίας από τον Φωκά φέρνει *συμφορά* στην Αυτοκρατορία και προκαλεί *μεγάλα και επίσημα ατυχήματα*, που πλήττουν πρώτα και κύρια το σύνορο του Δούναβη και τις βόρειες βαλκανικές επαρχίες, οι οποίες εγκαταλείπονται σιγά-σιγά από το στρατό και τους φυσικούς τους προστάτες (δηλ. τον πληθυσμό τους), και καταλαμβάνονται βαθμιαία από τους καιροφυλακτούντες Σλάβους. (Βλ. Θεοφ. Σιμοκάττης, σελ. 303). Πρβλ. P. Goubert, *Causes et consequenses de la revolution de 602*, Actes du Xe Congrès International d'études byzantines, Κωνσταντινούπολη 1955, σελ. 216-218· του ιδίου, *Autour de la révolution de 602*, Orientalia Christiana Periodica 33 (1967), σελ. 604-619· I. Nestor, *La pénétration des Slaves dans la péninsule balkanique et la Grèce Continentale*, RESEE I (1963) 1-2, σελ. 65-66.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΜΟΝΑΧΟΥ ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗ

ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΣΤΟΝ ΧΟΡΤΙΑΤΗ

Ἡ ἀναζήτηση τῆς Μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος ξεκίνησε ἀπό μία ἀναφορά πού βρίσκεται στόν Βίο τοῦ ἁγίου νέου ὁσιομάρτυρος Ἰακώβου τοῦ Γέροντος († 1η Νοεμβρίου 1519). Ἕνας μοναχός γνωστός τοῦ Ἰακώβου, ὁ Μαρκιανός Βατοπεδινός, βγαίνει γιά λόγους ὑγείας στήν Θεσσαλονίκη, ὅπου, μετά τήν θεραπεία του, ἐπισκέπτεται τήν Μονή τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καί παραμένει σ' αὐτήν γιά ἕνα ἔτος, ἔχοντας τό διακόνημα τοῦ διαβαστῆ.

Στά ἀρχαῖα χειρόγραφα, πού παραθέτουμε, παρακάτω, εἶναι ἐμφανές ὅτι πρόκειται γιά μοναστήρι πέριξ τῆς Θεσσαλονίκης. Σέ χειρόγραφο, ὅμως, τοῦ 1897, ὁ γραφέας του ἱερομόναχος Χαρίτων ὁ Τρικκαῖος (1836-1906) νομίζει ὅτι πρόκειται γιά τήν ὁμώνυμη ἁγιορειτική Μονή. Παραθέτοντας τά χειρόγραφα εἶναι ἐμφανής ἡ παρανόηση, ἡ ὁποία ὅμως ὑφίσταται καί στόν χῶρο τῆς ἔρευνας γενικότερα.

Ξενοφῶντος 727. 25. 18ου αἰ., σ. 105, στ. 10: Μοναχός τις ὄνομα Μεθόδιος, νέος ἦν. | ὅστις διά τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος ὀνομάσθη Μαρκιανός. οὗτος ὑπό τοῦ | παγετοῦ ποτε ψυχρανθείς, ἠσθένησε μεγάλως· ἦτον δέ ἀπό τό βατο|παίδι· & ὡς ἐπονοῦσαν πολλά οἱ νεφροί του, ἀπῆλθεν εἰς θεσσαλο:|νίκην νά ἰατρευθῆ. & ὡς ἰατρεύθη, ἀπῆλθεν ἐν τῇ τοῦ ἁγίου παντε:|λεήμονος μονῇ χάριν προσκυνήσεως. & ὡς εἶδον αὐτόν οἱ ἐκεῖσε ἀ:|δελφοί ὁποῦ ἤξευρε γράμματα, τόν παρεκάλεσαν νά ἀναμείνῃ νά | τούς διαβάζῃ τήν ἀκολουθίαν· διότι δέν εἶχον τινάν γραμματισμένον. | μείνας δέ ἐκεῖ χρόνον ἕναν, ἠβουλήθη νά ἀναχωρήσῃ ἀπ' ἐκεῖ· | ἐδέετο δέ τῆς θεοτόκου νύκταν & ἡμέραν γονυκλιτῶς ἡμέρας ἑπτά, | νά τόν ὁδηγήσῃ εἰς ὁδόν εὐάρεστον τῷ κῷ΄. & ὡς ἐτελειώθη ἡ ἑβδο|μάς, ὑπνώσας κατά γῆς μικρόν, ἰδού βλέπει ὅτι εὑρέθη εἰς τό ἅγιον | ὄρος, ἐπάνωθεν τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, ἔνθα ἐκατοίκει ὁ πανόσιος || σ. 106 Ἰάκωβος,... σειρά 12: & σκεψάμενος κα:|τενόησεν ὅτι ἐκ θεοῦ εἶναι τό ὅραμα. 7 λαβών συγχώρησιν ἀπό τούς | ἐκεῖσε μοναχούς, ἀπῆλθε διά νά εἰδῇ τόν θεῖον Ἰάκωβον. ἦν δέ | & γνώριμος αὐτῷ πρότερον. φθάσας οὖν εἰς τό ἅγιον ὄρος, ἦλθεν εἰς τόν τόπον ὅπου εὑρήσκετο ὁ ὅσιος.

Ἰβήρων 1448/1401 α΄. μισό 17ου αἰ. σ. 17, στ. 21: Παρεκάλεσαν αὐτόν νά ἀνα-ἰμείνῃ ἐκεῖ, νά τούς διαβάζῃ τήν ἀκολουθίαν, ὅτι οὐκ εἶχον | ἱερέα οὔτε ἄλλον γινώσκοντα γράμματα.

Δ. Λουκοπούλου, *Ἀκολουθία τοῦ Ἁγ. Νικολάου τοῦ νέου*, 1894

σ. 51: Εἷς μοναχός νέος, τό ὄνομα Μεθόδιος, ὁ ὁποῖος διά τοῦ σχήματος ὕστερον ὠνομάσθη Μαρκιανός, αὐτός ἐπάγωσε τόν χειμῶνα, καί ἀρρώστησε, ὁ ὁποῖος ἦτο Βατοπεδινός, καί τόν ἐπόνεσαν πολύ τά νεφρά του, καί ἐπῆγεν εἰς τήν Θεσσαλονίκην νά ἰατρευθῇ, καί ὡσάν ἰατρεύθη ἐπῆγεν εἰς τό μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, πρσκυνήσεως χάριν, καί ὡσάν τόν εἶδαν οἱ εὑρισκόμενοι ἐκεῖ μοναχοί ὅπου ἤξευρε γράμματα τόν παρεκάλεσαν νά μείνῃ ἐκεῖ νά τούς διαβάζῃ τήν ἀκολουθίαν, διότι ἱερέα δέν εἶχον, οὔτε ἄλλον νά ἠξεύρῃ γράμματα· καί ἔμεινεν ἐκεῖ, σ. 52, ἕνα χρόνον, καί ὕστερον ἠθέλησε νά φύγῃ ἐκεῖθεν· ...καί λαβών συγχώρησιν ἀπ' ἐκείνους τούς μοναχούς, ἐπῆγε νά ἴδῃ τόν θεῖον Ἰάκωβον, ὁ ὁποῖος ἦτο γνώριμός του· καί φθάσας εἰς τό Ἅγιον Ὄρος ἦλθεν εἰς τόν τόπον ὅπου εὑρίσκετο ὁ ὅσιος...

Σκήτης Καυσοκολοβίων, 124, Χαρίτωνος, 1897

σ. 207, κεφ. 11: Μοναχός τις, νέος τῇ ἡλικίᾳ, Μεθόδιος τῇ κλήσει, ὅστις διά τοῦ μεγάλου καί ἀγγελικοῦ σχήματος Μαρκιανός ὀνομάσθη· οὗτος ὑ-, σ. 208, πό τοῦ παγετοῦ ποτε ψυχρανθείς, ἠσθένησε βαρέως· ἦν δέ ἐκ τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου, καί ἠβουλήθη ἀπελθεῖν εἰς Θεσσαλονίκην χάριν θεραπείας· ἀπελθών οὖν καί ἰαθείς, ἀπέστρεψε πάλιν εἰς τό Ἅγιον Ὄρος, καί ἀπελθών εἰς τήν Μονήν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ἔγινε Διαβαστής· καί διαρκέσας εἰς αὐτό τό διακόνημα χρόνον ἕνα, ἠβουλήθη ἀναχωρῆσαι ἐκεῖθεν· ... Ὅθεν λαβών τήν ἐκ τῆς ἀδελφότητος συγχώρησιν, ἀπῆλθεν ἵνα ἴδῃ τόν Ἰάκωβον ὅστις ἦν καί πρότερον αὐτῷ γνώριμος.

Τά ἐρωτήματα στά ὁποῖα προσπαθεῖ νά ἀπαντήσει ἡ παροῦσα ἐρευνητική προσπάθεια εἶναι: ποιό εἶναι αὐτό τό μοναστήρι, ποῦ βρίσκεται καί τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει μέ τήν ὁμώνυμη μονή, τήν γνωστή ὡς τοῦ Σφραντζῆ τῶν Θεσσαλονικέων[1].

Γιά τήν μονή τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, στά περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι πολύ κατατοπιστική μία πράξη τοῦ 1931[2] γιά τήν διευθέτηση τῶν συνό-

1. *Actes De Dionysiou*, Nikolas Oikonomides, Paris 1968, 1. Acte de Garantie de Constantin Phasoulos (1056), p. 36-42. Τό ἔγγραφο δέν σχολιάζεται ἀπό τούς Εὐθύμιο Διονυσιάτη - Στ. Π. Κυριακίδη, Ἔγγραφα Μονῆς Διονυσίου ἀφορῶντα εἰς ναούς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), σ. 363-376.

2. Ἀναφέρεται ὡς «Ἔκθεσις καθορισμοῦ τῶν Διοικητικῶν ὁρίων τῶν Κοινοτήτων Πανορἀματος καί Πυλαίας τῆς Περιφερείας τοῦ Νομοῦ Θεσσαλονίκης» τῆς 15ης Νοεμβρίου 1931. Στό: Φα-

ρων ἀνάμεσα στίς Κοινότητες Πυλαίας, Ἀσβεστοχωρίου καί Πανοράματος Θεσσαλονίκης. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι τό σύνορο ἀνάμεσα στά διοικητικά ὅρια τῶν ἐν λόγῳ Κοινοτήτων «... θά καταλήγῃ εἰς τόν λάκκον τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, κοινόν σημεῖον τῶν ὁρίων τῶν Κοινοτήτων Πυλαίας, Ἀσβεστοχωρίου καί Πανοράματος.»[3].

Τό Μοναστήρι αὐτό ἦταν μᾶλλον γνωστό ἀπό παλαιότερα, ἀφοῦ περί αὐτοῦ ἔγραψε ἤδη τό 1977 ὁ Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος[4], χωρίς ὅμως νά τό ἔχει ὅπως φαίνεται ἐπισκεφθεῖ. Νά τί γράφει σχετικά, σ. 21: «... Ἐρείπια ἄλλης μεγάλης μονῆς, τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος, μεταξύ Σανατορίου Ἀσβεστοχωρίου καί Πυλαίας, 2 χιλμ. βορείως αὐτῆς, σώζονται ὅπως λέγουν οἱ κάτοικοι τῆς Πυλαίας ἀκόμη ὡς σήμερα (βλ. σχ. 1). Τό μοναστήρι αὐτό εἶχε μεγάλη ἰδιόκτητη περιοχή καί τό ὄνομά του μνημονεύεται στούς τουρκικούς τίτλους (ταπιά) τῶν κατοίκων τῆς Πυλαίας (Βλ. τούς τίτλους στά τουρκικά κτηματολογικά βιβλία τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας).

σ. 13: ... Ἡ παράδοση γιά τόν Ἅγ. Παντελεήμονα λέγει ὅτι τό μοναστήρι τό ἔκαψαν οἱ Τοῦρκοι καί σκότωσαν τούς μοναχούς, ἐπειδή εἶχαν θανατῶσει δύο ἀξιωματικούς πού εἶχαν διανυκτερεύσει ἐκεῖ. Ἡ βλάστηση ἐκεῖ ἦταν τόσο πλούσια, ὥστε οἱ κάτοικοι τῆς Πυλαίας ὀνόμαζαν τήν περιοχή (καί τήν ὀνομάζουν ἀκόμη ὡς σήμερα) «Τό Πυκνό». Μετά τήν καταστροφή τῆς Μονῆς τό ὄνομά της δόθηκε στήν ἐκκλησία τοῦ Προφ. Ἠλία Πυλαίας, ἡ ὁποία τιμᾶται καί ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος.»

Πράγματι, στήν ἐνοριακή ἐκκλησία τοῦ Προφήτη Ἠλία Πυλαίας βρίσκεται εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, μέ ἰδιαίτερο προσκυνητάρι καί ἀσημένια κανδήλα, καθώς καί «Κατάλογος Εἰκόνων καί σκευῶν» τῆς ἐκκλησίας, πού περιέχεται στό «Βιβλίον Κτηματολογίου καί Σκευοφυλακίου τοῦ ἐν Πυλαίᾳ Ἐνοριακοῦ Ναοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ», τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκη, τῆς 20ης Σεπτεμβρίου 1935. Τά κειμήλια ἀναφέρονται ὡς ἑξῆς:

σ. 53: Εἰκών Ἁγίου Παντελεήμονος Παλαιά διαστάσεων 0,95×0,57 μ.

σ. 65: εἰς τό Εἰκονοστάσιο, μέ ἀργυράν κανδήλαν.

σ. 65: Μανουάλια μέτρια ἔμπροσθεν τοῦ Προφ. Ἠλία καί Ἁγίου Παντελεήμονος.

ἀρ. 17: Εἰκονοστάσια προφ. Ἠλιοῦ καί Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ 1906.

Σέ μία διερευνητική ἐπίσκεψη στήν περιοχή, κατά τό 2000, μετά ἀπό συζήτη-

νούλα Τσούκα-Φουντουκίδου, *Πυλαία στό πέρασμα τῶν Αἰώνων. Ἱστορία καί Λαογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 84-85.

3. Ὅπ.π., σ. 85, καί παρακάτω «... καταλήγουσα εἰς τόν λάκκον τῆς Μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, ἔνθα τό κοινόν σημεῖον τῶν Κοινοτήτων Πανοράματος καί Ἀσβεστοχωρίου».

4. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλος, Ἱστορικές ἔρευνες ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 17 (1977), σ. 21-23.

ση μέ τούς ἰδιοκτῆτες τοῦ κτήματος σημειώσαμε τά ἑξῆς: Μεταξύ Ἀσβεστοχωρίου καί Πυλαίας, λίγο πιό ἐπάνω ἀπό τά σύνορα, στό σημεῖο περίπου πού ἀρχίζει τό ρέμα μέ τούς γνωστούς στήν βιβλιογραφία βυζαντινούς νερόμυλους, βρίσκεται σήμερα ἕνα κτῆμα μέ ἀγροικία, ἀμπέλι καί ἄλλα καρποφόρα δένδρα. Τό κτῆμα ἀνήκει στόν κ. Δημήτριο Πασχάλη, κάτοικο Ἀσβεστοχωρίου. Ὁ ἀδελφός του ἔχει τό ὄνομα Παντελής. Στό κτῆμα ὑπάρχει οἴκημα ἀπό τό 1912 καί ἀγοράστηκε ἀπό τήν οἰκογένεια Πασχάλη τό 1927. Τό 1949 κατά τό ὄργωμα τοῦ ἀμπελιοῦ, σέ ἕνα σημεῖο ὑποχώρησε τό ἔδαφος καί παρουσιάστηκε μία κόγχη ἱεροῦ καί στήν δυτική γωνία τῆς προθέσεως ὄρθιος ὁλόκληρος ἀνθρώπινος σκελετός, τά ὀστᾶ τοῦ ὁποίου βρίσκονται ἀκόμη ἐκεῖ, μαζεμένα σέ μία ξύλινη κασσέλα. Προσῆλθε ἡ Ἀρχαιολογική ὑπηρεσία καί ἀποκόλλησαν τίς τοιχογραφίες ἀπό τήν πρόθεση καί τήν ἁψίδα τοῦ ἱεροῦ καί τίς μετέφεραν στό Βυζαντινό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο.

Ἀπό παλαιά ὁ ἱερέας τοῦ Ἀσβεστοχωρίου προσερχόταν στό κτῆμα κατά τήν μνήμη τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος καί ἔκανε τόν ἑσπερινό τοῦ ἁγίου καί τήν Θεία Λειτουργία στίς 27 Ἰουλίου τό πρωί, σέ παρακείμενο ἀσκέπαστο σήμερα κτίσμα μεγάλων διαστάσεων.

Μετά τήν ἀνακάλυψη τῆς ἐκκλησίας, ἡ ἑορτή τοῦ Ἁγίου ἐπιτελεῖται μέσα στά χαλάσματα τοῦ ἱεροῦ, σέ πρόχειρα διαμορφωμένους χώρους. Μετά τήν μεταφορά τῶν τοιχογραφιῶν, σύμφωνα μέ τίς διηγήσεις τῶν σημερινῶν ἰδιοκτητῶν τοῦ κτήματος, ἡ ἀρχαιολογική ὑπηρεσία δέν ξαναφάνηκε. Ὁ χῶρος ὅμως θεωρεῖται θαυματουργός, ὅπως καί γενικά ὁ ἅγιος μεγαλομάρτυς καί ἰαματικός Παντελεήμων. Ὁ πατέρας μάλιστα Πασχάλης ὀνόμασε τόν δεύτερο γιό του, πού γεννήθηκε μετά τήν ἀνακάλυψη, Παντελεήμονα. Διαπιστώσαμε ἐπίσης πώς ὑπάρχουν πολλά μαρμάρινα μέλη, θωράκια, κιονίσκοι, πού ἀνάγονται μᾶλλον στόν 11ο μέ 12ο αἰώνα, καθώς καί βρύση, κινστέρνα καί μεγάλος μοναστηριακός περίβολος. Δημοσιεύματα μιλοῦν γιά μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος. Ἐρωτήματα προκαλεῖ ὁ ἀνθρώπινος σκελετός.

Σέ πρόσφατη ἐπετειακή ἔκδοση τῆς Μητροπόλεως Νεαπόλεως, στήν ὁποία πλέον ἀνήκει διοικητικά ἡ περιοχή, ἀναφέρονται τά ἑξῆς σχετικά μέ τό μοναστήρι: «Ἀσκητήριο Ἁγίου Παντελεήμονος Ἀσβεστοχωρίου[5]. ...ὑπάρχουν λείψανα ἑνός ἀσκηταριοῦ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος. Στήν περίοδο πού ἀνακαλύφθηκε τό ναΐδριο ἦταν ὅλο ἁγιογραφημένο καί στήν προσκομιδή ὑπῆρχε χρονολογία 1601. Ὁ πόλεμος καί οἱ μεταπολεμικές συνθῆκες δέν ἐπέτρεψαν τή συντήρησή τους. Μόλις τό 1984 μέ φροντίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως καί τῆς 9ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἀποκολλήθηκαν καί συ-

5. *Εὐεργετικόν Τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως.* Ἔκδοση Ἱ. Μητροπόλεως Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως, Νεάπολη Θεσσαλονίκης 1999, σ. 126-27.

ντηρήθηκαν τά σπαράγματα τῶν τοιχογραφιῶν, πού σήμερα φυλάσσονται στό Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης».

Τό Μοναστήρι δέν ἐντοπίστηκε καί δέν περιλαμβάνεται στό ἐρευνητικό Πρόγραμμα τοῦ Κ.Β.Ε. στήν Μητρόπολη Θεσσαλονίκης οὔτε στήν Μητρόπολη Νεαπόλεως, στήν ὁποία σήμερα ἀνήκει ἡ περιοχή[6].

Σέ ἔκδοση τοῦ Δήμου Πυλαίας[7], ἀναφέρονται τά ἑξῆς σχετικά: «Ἀπό τό ναό διακρίνονται τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου, ἡ πρόθεση πού καλυπτόταν μέ τροῦλλο καί ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ... Γύρω ἀπό τά ὁρατά μέρη τοῦ κτιρίου ὑπάρχουν διασκορπισμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη... Ἀξίζει νά σημειώσουμε ὅτι ἐκκλησιαστικά σκεύη καί ἄλλα ἀντικείμενα πού δέν κάηκαν, ἀπ' τόν Ἅγιο Παντελεήμονα μεταφέρθηκαν στή μονή Ἁγ. Ἀναστασίας, στήν περιοχή μετά τά Βασιλικά. Σύμφωνα μέ τούς ἀδελφούς Πασχάλη (κατοίκους Ἀσβεστοχωρίου), τό Τέμπλο τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος μεταφέρθηκε στόν Ἱερό ναό τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀσβεστοχωρίου, ὅπου ὑπάρχει μέχρι σήμερα. Μετά τήν πυρκαγιά τοῦ καλοκαιριοῦ 1977 στό βουνό Σέιχ Σοῦ, νέα ἀρχαιολογικά εὑρήματα ἐντοπίσθηκαν ἀπό τήν συγγραφέα. Πρόκειται γιά κελλιά πού ὑπάρχουν στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς ἐκτάσεως τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος.» Σέ σημείωσή της, σ. 152, ἡ συγγραφέας ἀναφέρει: «Ἡ 9η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κήρυξε ὡς ἱστορικό διατηρητέο μνημεῖο τό Ναό, καθώς καί τόν περιβάλλοντα χῶρο σέ ἀκτίνα 100 μέτρων περίπου. Κατόπιν προσωπικῆς αἰτήσεώς μου στήν 9η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, πραγματοποιήθηκε ἐπίσκεψη τοῦ χώρου καί ἀκολούθησε ἀποκόλληση τῶν τοιχογραφιῶν, πρός ἀποφυγήν καταστροφῆς τους.»

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι καί ἡ πληροφορία πού ἀντιγράφεται ἀπό τόν Π.Ν. Παπαγεωργίου καί παρατίθεται ἀπό τήν συγγραφέα, ὅπου καί ἡ βιβλιογραφία. Τήν παραθέτουμε αὐτούσια: «Ὁ ἅγιος Παντελεήμων ἔκειτο πλησίον τῶν Καπουτζήδων, μετόχιον δέ αὐτοῦ ἦτο καί τό Κάρβουνον τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, δυσπραγήσαντος, τά χρέη ἐπλήρωσαν οἱ πατέρες τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας, εἰς ἣν καί προσῆλθον ἔπειτα οἵ τε τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος, καταστραφέντος, καί οἱ τῶν μετοχίων αὐτοῦ Ὑπατίου, Κάρβουνου καί ἄλλων.»

Ἂν καί κατά τήν πληροφορία τοῦ Παπαγεωργίου, ὁ Ναός τοῦ Ἁγίου Ὑπατίου ἀναφέρεται ὡς Μετόχι αὐτῆς τῆς Μονῆς, ὁ Δημητριάδης[8], ἀκολουθώντας

6. Χρήστου Ἀραμπατζῆ-Ἀπόστολου Κραλίδη, *Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας κατά τή Βυζαντινή καί Μεταβυζαντινή Περίοδο*. Ἐρευνητικό Πρόγραμμα τοῦ ΚΒΕ/ΑΠΘ. Βυζαντινά 16 (1991), σ. 372-431. Γιά τήν Θεσσαλονίκη καί τήν Νεάπολη εἰδικά, σ. 378, 379.

7. Ὅπ.π., Πυλαία, σ. 152-155.

8. Βασίλη Δημητριάδη, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 255-256, σ. 271 σημ. 40.

τόν Θεοχαρίδη[9], τήν ἀναφέρει ὡς Μετόχι τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Ἁγίου Ὄρους.

Μετά ἀπό τά παρατεθέντα στοιχεῖα, συνοψίζουμε: Βορείως τῆς Πυλαίας, ὑπῆρξε ἀρχαῖα Μονή τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, μᾶλλον τοῦ 11ου αἰώνα, ἀπό τήν ὁποία σώζονται σέ ἐρειπιώδη κατάσταση ναός, πιθανῶς τό καθολικό, σπαράγματα τοιχογραφιῶν, διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη καί, στήν εὐρύτερη περιοχή, ὁ περίβολος, κινστέρνα καί διάσπαρτα ἄλλα εὑρήματα. Τό μοναστήρι εἶχε μετόχι μέσα στήν Θεσσαλονίκη. Ὅταν τό μοναστήρι καταστράφηκε, μᾶλλον ἀπό σεισμό, ὅπως δείχνει ὁ εὑρεθείς σκελετός, οἱ μοναχοί του κατέφυγαν στήν ἄλλη χορταΐτικη μονή, τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας, ὅπου μεταφέρθηκαν καί ὅσα κειμήλια σώθηκαν. Στόν ναό Ἁγίου Γεωργίου Ἀσβεστοχωρίου εἶναι ἐμφανής ἡ ὕπαρξη δύο ἀνεξαρτήτων ξυλόγλυπτων τέμπλων, στό κεντρικό καί στό νότιο κλίτος, πού πρός τό παρόν δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τόν συσχετισμό τους μέ τήν Μονή Ἁγίου Παντελεήμονος. Τό ἔγγραφο τῆς Μονῆς Διονυσίου πού μιλάει γιά δμώνυμη Μονή, πρέπει νά ἀναφέρεται σ' αὐτό τό μοναστήρι. Ἡ παρανόηση πού ὑπάρχει ἀπό παλαιά ὀφείλεται στήν ὁμωνυμία καί ἴσως στήν πρώιμη καταστροφή τῆς Μονῆς τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ ἀναζήτηση τῆς Μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος ξεκίνησε ἀπό μία ἀναφορά πού βρίσκεται στόν Βίο τοῦ ἁγίου νέου ὁσιομάρτυρος Ἰακώβου τοῦ Γέροντος († 1η Νοεμβρίου 1519).

Τά ἐρωτήματα στά ὁποῖα προσπαθεῖ νά ἀπαντήση ἡ παρούσα ἐρευνητική προσπάθεια εἶναι ποιό εἶναι αὐτό τό μοναστήρι, ποῦ βρίσκεται καί τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει μέ τήν ὁμώνυμη μονή, τήν γνωστή ὡς τοῦ Σφραντζῆ τῶν Θεσσαλονικέων.

9. Γ. Θεοχαρίδη, Νέα Μονή, *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), σ. 344.

Johannes Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum (Nachdruck mit bibliographischen Nachträgen).* Fassbaender, Wien 2001.

Το 2001 ο Johannes Koder επανεξέδωσε στην αυστριακή σειρά Byzantinische Geschichtsschreiber το βιβλίο του «Ο ζωτικός χώρος των Βυζαντινών. Ιστορικογεωγραφικό σχεδιάγραμμα του μεσαιωνικού κράτους των στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου» (τίτλος μεταφρασμένος στα ελληνικά). Το βιβλίο είχε προηγουμένως εκδοθεί το 1984 και εξαντληθεί από τον εκδοτικό οίκο Styria για λογαριασμό της Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Darmstadt) και το παρόν, όπως δηλώνει και ο ίδιος ο συγγραφέας, αποτελεί ανατύπωση του παλαιού με ένα παράρτημα, όπου παραθέτει τη βασική σχετική βιβλιογραφία.

Στα δέκα μεγάλα κεφάλαια του βιβλίου του διαπραγματεύεται: 1. Τις μεγάλες βυζαντινές περιφέρειες. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ο J. Koder εκτός της Κωνσταντινούπολης διακρίνει τρία μεγάλα γεωπολιτικά τμήματα: την ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα, τη Μ. Ασία με τα παράλια και τις ανατολικότερες επαρχίες και τη Βαλκανική χερσόνησο μέχρι τους ποταμούς Σάβα και Δούναβη, 2. Το τοπίο, όπου παρουσιάζει τη μορφολογία περιοχών του Βυζαντινού Κράτους, 3. Το κλίμα, 4. Τις αλλαγές των γεωφυσικών συνθηκών από την ύστερη αρχαιότητα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις σχετικά με τη διάβρωση του εδάφους, τους υδάτινους πόρους και τη μορφολογία των ακτών, 5. Την εκμετάλλευση του μεσαιωνικού φυσικού περιβάλλοντος, εννοώντας την γεωργική εκμετάλλευση των εδαφών, την υλοτομία και τον ορυκτό πλούτο, 6. Τις συγκοινωνίες, είτε πρόκειται για χερσαίες είτε για θαλάσσιες οδούς καθώς επίσης και τη διαδρομή των Βαράγγων, 7. Τα σύνορα και τη διοικητική δομή του Κράτους, με υποκεφάλαια την διοικητική εικόνα του Κράτους α) από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα, β) από τον 7ο έως τον 11ο, γ) από τον 11ο έως τον 13ο και δ) από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, 9. Την Εκκλησία, σκιαγραφείται η διοικητική οργάνωση της Εκκλησίας και πολύ σύντομα το κίνημα του μοναχισμού, 10. Τους οικισμούς. Εδώ συμπεριλαμβάνει εκτός από την οικιστική παρουσίαση και εξέλιξη της πρωτεύουσας, Κωνσταντινούπολης, γενικότερα την κατανομή των οικισμών εντός των βυζαντινών ορίων, τα μοναστήρια και την εξάπλωσή τους καθώς επίσης και ένα παράρτημα σχετικά με τις οχυρώσεις και τα κάστρα. 11. Τον πληθυσμό. Στα υποκεφάλαια της ενότητας παρουσιάζονται οι διάφορες

ενθότητες που έζησαν στο Βυζάντιο, οι κινήσεις τους καθώς και μια προσπάθεια προσέγγισης του αριθμού του πληθυσμού του Βυζαντινού Κράτους.

Ακολουθούν ένας γενικότερος βιβλιογραφικός κατάλογος με τα βασικά βοηθήματα και ένας ειδικότερος όπου παρουσιάζεται επιλεκτικά η βασική βιβλιογραφία κατανεμημένη σύμφωνα με τα προαναφερθέντα κεφάλαια.

Τέλος ένα ευρετήριο γεωγραφικών όρων και ένθετος ένας χάρτης (σε κλίμακα 1 : 5.000.000 του Βυζαντινού Κράτους με τη μορφή που είχε από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα, δηλαδή χωρίς τα παράλια της Β. Αφρικής.

Στο βιβλίο υπάρχει και μια σειρά χαρτών, από τους οποίους εξαιρετικά ενδιαφέροντες θεωρούμε αυτούς με:

— τα θαλάσσια ρεύματα στο Αιγαίο και στη θάλασσα του Μαρμαρά (σ. 27),

— τις αλλαγές στις εκβολές του ποταμού Μαιάνδρου από τον 5ο αιώνα π. Χ. μέχρι τον 17ο μ.Χ. (σ. 49). Ο χάρτης, αν και ενδιαφέρων, είναι ιδιαίτερα πολύπλοκος και δύσκολος στην κατανόησή του από τον αναγνώστη,

— τις σημαντικότερες οδικές αρτηρίες (σ. 67),

— το σύστημα μετάδοσης μηνυμάτων μέσω φωτιάς από την οροσειρά του Ταύρου έως την Κωνσταντινούπολη κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο (σ. 85).

— την οικιστική εξέλιξη στην κοιλάδα Dropulli (Παλαιά Ήπειρος) σύμφωνα με το τουρικικό κατάστιχο Sancak Arvanid (σ. 121). Εδώ αξίζει παρατήρησης η διάκριση των οικισμών σε εκείνους προ και μετά τον 6ο αιώνα, τους οποίους μάλιστα και τυπώνει με διαφορετικό τρόπο.

— την πυκνότητα πληθυσμού στα εδάφη του πρώην Βυζαντινού Κράτους περί το 1890 με τις περιπτώσεις όπου έχουμε σχετικές πληροφορίες από έγγραφα τέλους του 15ου - αρχών του 16ου αιώνα (σ. 151).

Στο τμήμα με την κατά κεφάλαια (εκτός κάποιων εξαιρέσεων) διαρθρωμένη βιβλιογραφία ο συγγραφέας έχει προβεί σε μια επιλογή, ώστε να δίδεται το εύρος των μεθόδων, απόψεων και θεμάτων της Ιστορικής Γεωγραφίας αλλά και έργα τα οποία εμπεριέχουν επιπλέον βιβλιογραφικές αναφορές. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να συμπληρώσουμε δύο βιβλία τα οποία θεωρούμε ότι αποτελούν θεμελιώδη και αναπόσπαστα κομμάτια του χώρου:

Στη βασική βιβλιογραφία χωρίς αμφιβολία ανήκει το: Μ. Κορδώσης, Ιστορικογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αθήνα (Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία) 1996. Πρόκειται για ένα πόνημα-εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία των τριών πρώτων αιώνων του Βυζαντινού Κράτους (4ος-6ος αιώνας) βασισμένο όχι μόνο σε βυζαντινές, δυτικές αλλά και ανατολικές (κυρίως κινεζικές) πηγές. Ίσως υποκεφάλαια του εν λόγω βιβλίου σχετίζονται μέ νεότερες διδακτορικές διατριβές. Συγκεκριμένα το «Λιμός και λοιμός. Οι μεγάλοι λοιμοί» (σ. 175-179) και η διδ. διατριβή D. Ch. Stathakopoulos, ΛΟΙΜΟΣ ΚΑΙ ΛΙΜΟΣ. A Systematic Survey and Typology of Epidemics and Famines in the Late Roman and Early Byzantine World (284-750). Βιέννη 2000.

Από τη βιβλιογραφία του σχετικού με την «Αιγαιοπελαγίτικη Ελλάδα» κεφαλαίου θα μπορούσαμε επίσης να αναφέρουμε, επιπλέον, το βιβλίο: M. Kordossis, Southern Greece under the Franks (1204-1262). A Study of the Greek Population and the Orthodox Church under the Frankish Dominion, *Dodone: Supplement No. 33*, Ιωάννινα 1987.

Το βιβλίο του J. Koder αποτελεί μια κατατοπιστική εισαγωγή σε γενικότερα ζητήματα της Ιστορικής Γεωγραφίας του Βυζαντινού Κράτους. Το γεγονός ότι είναι γραμμένο στα γερμανικά περιορίζει δυστυχώς το αναγνωστικό κοινό κυρίως στην Ελλάδα και τα ελληνικά Πανεπιστήμια, όπου θα μπορούσε κάλλιστα να ενημερώσει τους φοιτητές στο συγκεκριμένο κλάδο της Βυζαντινολογίας.

Χρήστος Σταυράκος

Φ. Βλαχοπούλου, *Λέων Σγουρός: Ὁ βίος καί ἡ πολιτεία τοῦ Βυζαντινοῦ ἄρχοντα τῆς βορειοανατολικῆς Πελοποννήσου στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα*, Ἀθήνα 2002, 8ο, σσ. 200.

Ἡ ἔκδοση ἑνός βιβλίου γιά τόν Λέοντα Σγουρό, τήν πλέον ἀμφιλεγόμενη προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ., στόν Ἑλλαδικό χῶρο (πού γιά βραχύ χρονικό διάστημα κυριάρχησε στήν περιοχή, μέ προσδοκίες νά γίνει ἱδρυτής ἑνός ἀκόμη ἀνεξάρτητου κράτους, ὕστερα ἀπό τόν κατακερματισμό τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας) ἦταν κάτι πού ἔπρεπε νά γίνει. Ἡ συγγρ. ὕστερα ἀπό τά Εἰσαγωγικά, διαπραγματεύεται τό θέμα σέ ἕξι κεφάλαια:

1. Ο οἶκος των Σγουρών και οι κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της εποχής της ανόδου του (τέλη 12ου - αρχές 13ου αιώνα).

2. Η επικράτηση του Λέοντος Σγουρού στη βορειοανατολική Πελοπόννησο (c. 1200-c. 1202/1203).

3. Η εισβολή του Λέοντος Σγουρού στην Αττικοβοιωτία και στην Εύβοια (1203-1204).

4. Ο Λέων Σγουρός στην κεντρική Ελλάδα (Θεσσαλία) και η υποχώρησή του στις Θερμοπύλες (1204).

5. Ο Λέων Σγουρός έγκλειστος στον Ακροκόρινθο - ο θρυλούμενος θάνατός του και οι αμφιβολίες για την ιστορικότητά του (1204-208).

6. Η αποτίμηση της προσωπικότητας του Λέοντος Σγουρού και η κληρονομία του στην Πελοπόννησο (c. 1208-c. 1212).

Ἡ μονογραφία τελειώνει μέ παράρτημα (Κατάλογος τῶν Σγουρῶν καί τῶν παρακλαδιῶν τους (11ος-15ος αἰ.), βιβλιογραφία καί χάρτες καί εἰκόνες, πού δέν εἶναι τόσο καθαρές.

Πρόκειται γιά ἐνημερωμένη, βιβλιογραφικά, ἐργασία, σωστά δομημένη, πού πραγματεύεται τό θέμα σφαιρικά.

Δύο παρατηρήσεις:

σ. 89. Ἄν δεχθοῦμε τήν πληροφορία τοῦ Θεόδωρου Σκουταριώτη ὅτι ὁ Ἀλέξιος Γ΄ παραχώρησε τόν τίτλο τοῦ δεσπότη στόν Σγουρό, τοῦτο βέβαια θά ἔγινε στή Λάρισα, ἀφοῦ δέν δεχόμαστε τά γραφόμενα τοῦ Ἀκροπολίτη, περί συναντήσεως Σγουροῦ καί Ἀλεξίου Γ΄ στην Κόρινθο, ἀλλά ἀκολουθοῦμε τήν ἀφήγηση τοῦ Νικήτα Χωνιάτη (πού συμφωνεῖ χοντρικά μέ ἐκείνη τοῦ Βιλλεαρδουίνου). Ὁ Ἀλέξιος Γ΄ πρέπει να πέρασε ἀπό τήν Κόρινθο, ὄχι πηγαίνοντας πρός τήν Ἤπειρο, ὅπως μνημονεύει ὁ Ἀκροπολίτης, ἀλλά ἐγκαταλείποντας τήν Ἤπειρο, πολύ ἀργότερα. Τό ὅτι πράγματι βρέθηκε στήν Ἤπειρο τό μαθαίνουμε μέ βεβαιότητα ἀπό ἔγκυρη πηγή [(πέρα ἀπό τόν Ἀκροπολίτη καί τόν Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας, τοῦ Ἰώβ, τόν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, πού ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀλέξιος προωθήθηκε ἀπό ἐκεῖ πρός τήν Ἀνατολή, συνοδεία τοῦ Κωνσταντίνου, ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαήλ Κομνηνοῦ-Δούκα (Ἱερών. Δελημάρη, *Ἅπαντα Ἰωάννη Ἀποκαύκου*, Ναύπακτος 2002, σ. 178: «καί συναναπλεύσας εἰς τά Ἑῷα τῷ αἰχμαλωτισθέντι βασιλεῖ κῦρι Ἀλεξίῳ...»)]. Ἑπομένως ὁ Ἀκροπολίτης συγχέει τά πράγματα, ἡ ἀφήγησή του ὅμως περιέχει πυρήνα ἀλήθειας.

σ. 115: Τό ἀντιφρούριο πού ἔχτισαν οἱ Φράγκοι ΝΔ τοῦ Ἀκροκορίνθου, τό Πεντεσκούφι (πολύ κοντά στόν Ἀκροκόρινθο) δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τόν Ἅγιο Βασίλειο, πού βρίσκεται πολύ μακριά, λίγο πρίν μπεῖ κανείς στά στενά τῶν Δερβενακίων. Τά δύο φρούρια ταυτίζει κατά λάθος ὁ συγγρ. τῆς Ἰταλικῆς παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ἡ ὁποία γράφτηκε πολύ ἀργότερα (ὅπως ταυτίζει, πάλι λανθασμένα, τό δεύτερο ἀντιφρούριο μέ τό κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου).

Ὁ A. Carile, καθηγητής στήν Μπολόνια, μέ εἶχε παλιότερα πληροφορήσει ὅτι σέ ἀρχεῖα τῆς Ἰταλίας ὑπάρχουν μεταγενέστερες πηγές πού ἀναφέρονται στόν Λέοντα Σγουρό. Ἴσως στό μέλλον μάθουμε περισσότερα, ἀκόμη κι ἄν τοῦτες περιέχουν μυθικά στοιχεῖα, δεδομένου ὅτι ἡ προσωπικότητα τοῦ Σγουροῦ συνδέθηκε μέ θρύλους, κάτι πού παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Μ. Κορδώσης

Ewald Kislinger, *Regionalgeschichte als Quellenproblem. Die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna. Eine historisch-topographische Studie*, Wien 2001, σσ. 207+21 εἰκ.

Λεπτομερής ἀναφορά στά Δέμεννα Σικελίας, ὅπου, κατά τό λεγόμενο Χρονικό τῆς Μονεμβασίας κατέφυγε ἕνα μέρος ἀπό τούς Λάκωνες, λόγω τῶν σλα-

βικῶν ἐπιδρομῶν. Στή μελέτη χρησιμοποιεῖται κατά κόρον τό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας καί οἱ συναφεῖς πηγές, καθώς καί τοπογραφικά καί ἀρχαιολογικά δεδομένα. Παραθέτουμε τά περιεχόμενα:

Vorwort
1. Schriftliche Quellen zur byzantinischen Peloponnes und Sizilien
   1.1. Bericht und Wertigkeit der Chronik von Monembasia - Die Anfänge von Demenna
      1.1.1. Inhalt und Überlieferung der Chronik von Monembasia (= ChronMon)
         1.1.1.1. Das Ambiente von ChronMon in den überliefernden Codices.
      1.1.2. ChronMon - Quellen und Parallelen
         1.1.2.1. ... zum ersten Teil (I), a und b
         1.1.2.2. ... zum ersten Teil (I), c
         Die frühen Belege zu Korinth, Monembasia und zur Ostpeloponnes - Das Scholion des Arethas - Konstantin Porphyrogennetos, De Administrando Imperio, und der Synodalbrief von 1084 - Tzakoniai, Tzakones und Lakones - Die Anaphora des Isidoros von Kiew 1429 - Kleinchronik 41 und die Gründung von Monembasia.
         1.1.2.3. ... zum zweiten Teil (II), a bis f.
      1.1.3. Archäologische und numismatische Evidenz zum ersten Teil (I), c.
      1.1.4. Schichten und Absichten.
   1.2. Typhon unterm Ätna: Byzantinische Lexika-Einträge.
   1.3. Lukas von «Merina»: Ein hagiographisches Streiflicht.
   1.4. Eroberen und Reisende: Die arabischen Zeugnisse.
   1.5. Sizilianische Seide: Die Geniza-Dokumente.
   1.6. Das Werden eines Territorialnamens: normannisch-griechische Urkunden.
2. Die örtlichen Gegebenheiten zu Demenna auf Sizilien.
   2.1. Raum und Siedlungen.
   2.2. Ἁλόντιον / Haluntium und Castrum Sancti Marci: Dis- oder Kontinuität?
Literatur- und Abkürzungsverzeichnis
Orts- und Personenregister.
Index ausgewählter Quellen.
Anhang 1: Inhaltliche Gliederung der Chronik von Monembasia gemäß Handschriften / Fassungen.
Anhang 2: Chronologische Übersicht zu den Editionen der Chronik von Monembasia.

Ἐκτός ἀπό τίς ἑλληνικές, χρησιμοποιοῦνται, ἀραβικές, ἑβραϊκές καί δυτικές πηγές, πού ἐπιτρέπουν ἕνα σωστότερο ἐντοπισμό τῆς Δέμεννας, δυτικά τῆς Μεσσήνης, ὅπου οἱ Νορμανδοί κατά τήν ἔναρξη τῆς κατάκτησης τῆς Σικελίας κατασκευάζουν τό πρῶτο φρούριο (ἀλόντιον), τό κάστρο τοῦ Ἁγ. Μάρκου (ἐν

τῇ χώρᾳ Δεμέννων). Τοῦτο προσδίδει ἀκόμη μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον στό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας, ὡς σημαντικῆς πηγῆς, γιά τήν ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς Πελοποννήσου καί ὄχι μόνον.

Ἡ λεπτομέρεια καί ἡ ἀξιοποίηση ὁποιουδήποτε διαθέσιμου στοιχείου ἀπ' ὅλες τίς πλευρές ἐπέτρεψαν στόν συγγρ. νά προβεῖ σέ μιά σύνθεση ἐντυπωσιακή σέ ὄγκο καί ποιότητα.

"Aspects of Arab Seafaring. *An Attempt to fill in the Gaps of Maritime History*", ed. Y.Y. Hijji - V. Christides (Athens 2002), pp. 302. ISBN: 960-87330-0-6

Το εν λόγω έργο αποτελεί την πιο πρόσφατη εκδοτική συνεισφορά του *Ινστιτούτου Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών*, σε συνεργασία με το: *The Kuwait Foundation for the Advancement of Sciences -KFAS (Kuweit)* στον τομέα της αραβικής ναυσιπλοΐας κατά την μεσαιωνική περίοδο μέχρι την Αναγέννηση.

Εκδόθηκε τον Ιούνιο 2002 από την εταιρία «Λογότυπο». Το βιβλίο έχει σκληρό εξώφυλλο χρώματος μπλε με επίχρυσα γράμματα και αποτελείται από 302 σελίδες. Στο εσώφυλλο υπάρχει ο παγκόσμιος χάρτης του Άραβα γεωγράφου Idrisi. Ακολουθούν οι σελίδες με τα στοιχεία του KFAS και των εκδοτών, ο πίνακας περιεχομένων και ο πίνακας συντομογραφιών. Η εν λόγω εκδοτική προσπάθεια περιλαμβάνει 19 άρθρα διαφόρων ειδικών στο χώρο των ανατολικών σπουδών, και δη την ναυσιπλοΐα του αραβικού-μουσουλμανικού κόσμου. Η έκδοση περιέχει 26 έγχρωμες φωτογραφίες στο περιθώριο του βιβλίου και 47 ασπρόμαυρες εντός της διάταξης των άρθρων. Η γλώσσα των άρθρων είναι η ελληνική, αγγλική, γαλλική και η γερμανική.

Οι εκδότες Y.Y. Hijji και Β. Χρηστίδης ανέλαβαν την επιμέλεια του συλλεκτικού αυτού τόμου με σκοπό την συλλογή άρθρων, τα οποία θα συνέβαλαν στην προώθηση της γνώσης για τον γνωστικό χώρο της αραβικής-μουσουλμανικής ναυσιπλοΐας κατά την μεσαιωνική περίοδο. Στην προσπάθεια των εκδοτών συνέδραμαν από την πλευρά τους 22 ερευνητές από 14 χώρες και 12 πανεπιστήμια. Αναλυτικά ο τόμος περιλαμβάνει τα ακόλουθα άρθρα και συγγραφείς: *Commerçants et navigateurs Arabes en Chine pendant le haut Moyen Age* (Daniele Auffray), *Some Remarks on Arab Ships in Byzantine Iconography* (Andrea Babuin), *Zypern und die Byzantinisch-arabische Seepolitik vom. 8 bis zum Beginn des 10 Jahrhunderts* (Alexander Beihammer), *Arab Attacks on Rhodes in the Pre-Ottoman Period* (C. Edmund Bosworth), *Arab Cartography* (Francesc Castello), *Arab-Byzantine Struggle in the Sea: Naval Tactics (7th-11th Centuries A.D.): Theory and Practice* (Vassilios Christides), *Kitāb adjā'ib al-Hind: Βιβλίο ἀξιοθαυμάστων τῆς Ἰνδίας* (Ibrahim Fadel), *The Passages of the*

Caspian Sea from a Medieval Arabic Cosmography (Olga B. Frolova - Igor V. Gerassimov), *A Deep-Sea Voyage of "Fateh el-Khair"* (Yacoub Yousef al-Hijji), *The Problem of Human Jettison in Byzantine and Islamic Maritime Laws in the Mediterranean Sea* (Hassan S. Khalilieh), *La navigation arabe médiévale et la littérature occidentale contemporaine* (Nike C. Koutrakou), *Sea Trade as Illustrated in the "Rhodian Sea law" with Special Reference to the Reception of Its Norms in the Arabic Ecloga* (Dimitrios G. Letsios), *Muslim Ships Through Byzantine Eyes* (Christos G. Markypoulias), *Ibn Baṭṭuṭa et la mer* (Michel Mollat), *Salāh al-Dīn and the Sea. The Case of 'Akkā* (Rashad Khoury Odetallah), *The Gate to the Mediterranean: Ports and Trade of the Red Sea Coast in Early Islamic Times* (Gamal M. A. al-Tahir), *On the Shores of the Magreb-el-Aqsa: The 1999 Survey of Tangier Bay, Morocco* (Athena Trakadeas - Stefan Claesson), *The Crew of Dhāw Ships in the Indian Ocean and the Persian Gulf during the 16th c. according to "Akbar Nāmeh" by Abū 'l Fadl' Allami (-1593)* (Evangelos Venetis - Masoumeh Alinia), *La navigation maritime chez les Arabes à travers les textes du Coran et la poesie arabe: Une introduction* (Moussa Zemouli).

Όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των άρθρων, παραπάνω, κατεβλήθη προσπάθεια για την όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτική παρουσίαση όλων των πτυχών της αραβικής ναυσιπλοΐας. Συγκεκριμένα καλύπτονται οι ακόλουθες γεωγραφικές-γνωστικές ενότητες: α) Βυζάντιο - Άραβες - Ανατολική Μεσόγειος - Ερυθρά Θάλασσα, β) Αραβική Χαρτογράφηση, γ) Άραβες - Κασπία Θάλασσα, δ) Αραβική Ιστορικογεωγραφία, ε) Εμπορική δραστηριότητα των Αράβων, στ) Άραβες - Περσικό Κόλπος - Ινδικός Ωκεανός, ζ) Η αραβική ναυσιπλοΐα μέσα από τα βυζαντινά, δυτικά και ισλαμικά κείμενα (αραβικά, περσικά). Η προσπάθεια αυτή για την συνολική παρουσίαση του θέματος της αραβικής ναυσιπλοΐας κρίνεται ως απόλυτα επιτυχής.

Ο ανωτέρω συλλεκτικός τόμος αποτελεί μια από τις σημαντικότερες προσφορές στην διεθνή βιβλιογραφία και καλύπτει πολλά κενά σχετικά με το εξεταζόμενο θέμα. Η συνεργασία του *Ινστιτούτου Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών* με το *Kuwait Foundation for the Advancement of Sciences -KFAS (Kuweit)*, για την έκδοση του εν λόγω τόμου, συνεχίζει την μακροχρόνια παράδοση συνεργασίας των δύο ιδρυμάτων στον τομέα των ανατολικών σπουδών, και ειδικά τις ελληνοαραβικές πολιτισμικές σχέσεις, συνεργασία η οποία καθιερώθηκε κατά την δεκαετία του 1990. Η οικονομική στήριξη και συνεισφορά του Ερευνητικού Κέντρου του Κουβέιτ στην προώθηση τέτοιων ερευνητικών προγραμμάτων, που συμβάλλουν στην σύσφιξη των πολιτισμικών σχέσεων Ελλήνων και Αράβων, μόνο θετικών κρίσεων θα ήταν δυνατόν να τύχει. Η επιτυχής συνεργασία των δύο ιδρυμάτων αναμένεται να συνεχισθεί και στο μέλλον με σκοπό την προώθηση των ελληνοαραβικών-ελληνοανατολικών σπουδών τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό.

Ευάγγελος Βενέτης

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΘΗΤΕΙΑ Τιμητικό Αφιέρωμα στον καθηγητή Μ.Γ. Μερακλή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα 2002 (επιστημονική επιμέλεια Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης)

Κυκλοφόρησε και επιδόθηκε σε ειδικές τιμητικές εκδηλώσεις από τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Ιωαννίνων, στα οποία υπηρέτησε ως καθηγητής και τα οποία του έχουν απονείμει τον τίτλο του ομότιμου καθηγητή, ο τόμος *Θητεία*, αφιέρωμα στον καθηγητή Μ.Γ. Μερακλή.

Με χαιρετισμό του καθηγητή Δημητρίου Λουκάτου και ένα εκτενές κείμενο με την βιο-εργογραφία του τιμωμένου από τον επιμελητή του τόμου καθηγητή της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, το ογκώδες βιβλίο των οχτακοσίων σελίδων περιλαμβάνει εργασίες μαθητών, συναδέλφων και φίλων του καθηγητή Μ.Γ. Μερακλή, που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων από το χώρο της Λαογραφίας, της Λογοτεχνικής κριτικής αλλά και άλλων επιστημονικών κλάδων, 42 συνολικά κείμενα.

Είναι αδύνατο σε μια σύντομη παρουσίαση να αναφερθεί κανείς έστω και επιγραμματικά σε όλα τα κείμενα. Θα περιοριστούμε σε έναν απλό σχολιασμό σε ό,τι αφορά τη θεματολογία καί, κυρίως αυτό, τις κατευθύνσεις των κειμένων που περιλαμβάνονται στον τόμο, που δείχνουν τους δρόμους που χάραξε ο δάσκαλος Μ.Γ. Μερακλής στο επιστημονικό πεδίο της Λαογραφίας. Πρόκειται για δρόμους της θεωρίας και της μεθοδολογίας, που τείνουν κατά τη γνώμη πολλών ειδικών να διαμορφώσουν μια ιδιαίτερη σχολή σκέψης. Μιας σχολής σκέψης που πρόβαλε επιτακτικά την ανάγκη ένταξης των λαογραφικών φαινομένων στο κοινωνικό τους πλαίσιο αλλά και εκείνο της ανάδειξης της ιστορικότητάς τους. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για το αίτημα της εξέτασης των λαογραφικών φαινομένων ως προϊόντων συγκεκριμένου τόπου και χρόνου.

Η σχέση της δομής με την ιστορία, της διάρκειας με τη ρήξη, της κοινωνικής συγκρότησης με το μετασχηματισμό, της συνέχειας με την αλλαγή, της αδράνειας με την κίνηση αλλά και η σχέση της προφορικής - με τη γραπτή παράδοση, των ηθών με το θρήνο, του γέλιου με το κλάμα, μιας σειράς, τελικά, δυαδικών αντιθέσεων, από τις οποίες προκύπτουν διαλεκτικές συνθέσεις, αποτελούν βασικούς άξονες της θεωρητικής οπτικής, που ορίζει και τη μέθοδο, της σχολής που πάσχισε να διαμορφώσει στα Γιάννινα ο Μ.Γ. Μερακλής.

Οι διαστάσεις αυτές φαίνεται να υπάρχουν με πολλούς τρόπους, περισσότερο ή λιγότερο εμφανείς και δεδηλωμένους, σε διάφορα άρθρα του τόμου, όπως υπάρχει και μια άλλη διάσταση, που σημάδεψε τη σκέψη και τη γραφή του Μ.Γ. Μερακλή, εκείνης της ποιητικής των λαογραφικών φαινομένων.

Πρόκειται, εν κατακλείδι, για ένα τόμο που αντανακλά σε μεγάλο βαθμό το διδακτικό έργο του τιμωμένου και αυτό είναι φυσικό, αφού τα περισσότερα κείμενα που εμπίπτουν στο επιστημονικό πεδίο της Λαογραφίας ανήκουν σε μαθητές του.

Βασίλης Νιτσιάκος

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ «ΕΝΟΡΙΟΝ-ΑΓΙΟΝΟΡΙ- ΑΫΝΟΡΙ (ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ)»: ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Δεκαπέντε περ. χρόνια ὕστερα ἀπό τήν πρώτη συνάντηση μιᾶς ὁμάδας ἐρευνητῶν στό Ἁγιονόρι Κορινθίας, μέ ἐπικεφαλῆς τόν καθηγητή Νικόλ. Δρανδάκη, τῆς ὁποίας τά ἐπιστημονικά συμπεράσματα δημοσιεύθηκαν στό περιοδ. «Ἱστορικογεωγραφικά», τόμ. Β΄, ἔγινε στήν Κόρινθο, ἀπό τίς 19 ὡς τίς 20 Ὀκτωβρίου 2001, Συμπόσιο γιά τό Ἁγιονόρι καί πάλι, λόγω τοῦ ἐνδιαφέροντος πού παρουσιάζει (ὡς ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ καί διόδου καί ὡς μοναστικοῦ κέντρου). Τό Συμπόσιο ὀργανώθηκε ἀπό τή Νομαρχιακή αὐτοδιοίκηση Κορινθίας καί τό Δῆμο Τενέας (πού ἦταν καί οἱ χορηγοί) καί τό πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, ἐκπρόσωποι τοῦ ὁποίου ἀνέλαβαν κυρίως τό ἐπιστημονικό μέρος τοῦ Συμποσίου. Τήν ὀργανωτική ἐπιτροπή ἀποτελοῦσαν ὁ Ἄγγελος Μανωλάκης, νομάρχης Κορινθίας, Νικόλαος Ταγαράς, δήμαρχος Τενέας, Μιχαήλ Κορδώσης, καθηγ. Ἱστορίας Παν/μίου Ἰωαννίνων, Κων/να Σκαρμούτσου, ἀρχαιολόγος, 6ης Ἐφορείας Βυζαντ. Ἀρχαιοτήτων, Νικόλαος Πιέρρος, Εἰδικός συνεργάτης τοῦ νομάρχη, Γεώργιος Σιαπκαράς, δημοτ. σύμβουλος Δήμου Τενέας καί Σμαράγδα Ἀγγελίδου, ἀρχαιολόγος, πού ἔκανε καί τήν ξενάγηση στήν παλιά Μονή Φανερωμένης στίς 20 Ὀκτωβρίου. Τήν ξενάγηση στό Ἁγιονόρι ἀνέλαβε ὁ Μιχ. Κορδώσης.

Σέ τέσσερις συνεδριάσεις, μετά τίς προσφωνήσεις τοῦ νομάρχη καί δημάρχου καί τά «Εἰσαγωγικά στήν ἱστορία τοῦ Ἁγιονορίου» (Μ. Κορδώσης - Κ. Σκαρμούτσου), παρουσιάσθηκαν 13 ἐπιστημονικές ἀνακοινώσεις:

Βασίλης Κατσαρός: *Οἰκογενειακά ὀνόματα Ἁγιονορίου καί γειτονικῶν οἰκισμῶν στό μεταίχμιο τῆς τουρκικῆς κατάκτησης.*
Γιάννης Πίκουλας: *Ἀπό τήν Τενέα στήν Ἐπίδαυρο.*
Ἀθανάσιος Παλιούρας: *Τό «ἅγιον ὄρος» στό Βυζάντιο, καί τό Ἁγιονόρι.*

Ἑλένη Κίγκα: *Ἁγιονόρι-Ἁγινόρι-Ἁϊνόρι: Ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου.*

Νεκτάριος Σκάγκος: *Τοπογραφικά-ἀρχαιολογικά Ἁγιονορίου (βουνό μέ τό κάστρο, Φραντζή-Παλιοχώρι).*

Μιχάλης Κορδώσης: *Οἱ «τοξότες τῆς Ἐκκλησίας» στό Ἁγιονόρι.*

Στέλιος Νομικός: *Κεραμική ἀπό τό Ἁγιονόρι. Πρῶτες ἐκτιμήσεις.*

Ἀθανάσιος Ἀγγέλου: *Τό πέρασμα τοῦ ὁσίου Νίκωνα τοῦ «Μετανοεῖτε» ἀπό τό Ἐνόριον (Ἁγιονόρι).*

Ἑλένη Σακελλαρίου: *Ἡ ἀγροτική οἰκονομία στό Ἁγιονόρι καί τόν Ἅγιο Βασίλειο (14ος αἰώνας).*

Γεώργιος Κουλουράς: *Ὁ δρόμος τῆς Κοντοπορείας (Κοντοποριά).*

Μεταξούλα Χρυσάφη-Ζωγράφου: *Ἁγιονόρι - Σκέψεις καί προβλήματα σχετικά μέ τήν ἀξιοποίησή του.*

Ἀγγελική Ρούμπα-Κορδώση: *Γεώργιος Καλαράς - Ἡ συμμετοχή του καί οἱ ἐνέργειές του γιά τήν προώθηση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, τήν ἐποχή τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ.*

Κων/νος Γκότσης: *Μιχαήλ Λελέκος - Ὁ συλλογέας τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καί ἡ ἐποχή του.*

Τά νέα στοιχεῖα ἀπό τίς 13 ἀνακοινώσεις τοῦ διημέρου ἦταν ἀσφαλῶς πυκνά καί ἐνδιαφέροντα.

Ὁ κ. **Βασ. Κατσαρός**, μᾶς μίλησε γιά τά ὀνόματα τῶν κατοίκων τοῦ Ἁγιονορίου, Ἁγίου Βασιλείου καί ἄλλων δύο μικρῶν οἰκισμῶν, ἀπό τουρκικό Κατάστιχο. Πρόκειται γιά ὀνόματα τῶν βυζαντινῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, πού μόλις εἶχε κατακτηθεῖ ἀπό τούς Τούρκους. Ἀναγράφονται βαπτιστικά καί ἐπώνυμα καί φαίνεται ἀνάγλυφα ἡ κοινωνική, θρησκευτική, φυλετική καί δημογραφική κατάσταση τῶν κατοίκων, ἐνῶ συγχρόνως δίνονται καί στοιχεῖα οἰκονομικῆς φύσεως. Ἐπί πλέον βλέπουμε καί τή διαφορά ἀνάμεσα στούς μεγάλους (μέ τά μέτρα τῆς ἐποχῆς) οἰκισμούς πού ἦταν παλιότεροι καί ὀχυρωμένοι καί στούς μικρούς ἀνοχύρωτους, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους φαίνεται δέν ἦταν παρά οἰκισμοί πατριαρχικῶν οἰκογενειῶν. Οἱ ἄλλοι, οἱ παλαιότεροι μή τειχισμένοι βυζαντινοί οἰκισμοί, ὅπως ἡ Κλένα-Κλένια, πρέπει νά βρίσκονταν τήν ἐποχή αὐτή σέ παρακμή καί νά εἶχε μειωθεῖ ὁ πληθυσμός τους.

Ἡ λεπτομερειακή περιγραφή τμήματος τοῦ δρόμου ἀπό Τενέα στήν Ἐπίδαυρο, στή γειτονιά τοῦ Ἁγιονορίου, κοντά στή Φανερωμένη, μέ τίς ἐντυπωσιακές ἀρματροχιές, ἀπό τόν κ. **Ι. Πίκουλα**, προσθέτει ἕνα ἀκόμη ἀμαξιτό δρόμο στό πυκνό συγκοινωνιακό δίκτυο τῆς Πελοποννήσου, πού φαίνεται πώς ἁπλωνόταν πρός κάθε κατεύθυνση, πλαισιωμένος μέ τά σχετικά ἔργα διαπλάτυνσης καί ἐξομάλυνσης τοῦ ἐδάφους.

Σφαιρικότερα εἶδε τά πράγματα ὁ κ. **Γ. Κουλουράς** στήν περιγραφή τῆς Κοντοπορείας, ἑνός δρόμου γνωστοῦ ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια, γιά τήν ἀκριβή ταύ-

τιση τοῦ ὁποίου ἔχουν ἐκφραστεῖ διαφορετικές ἀπόψεις, στηριζόμενος σέ τοπογραφικά, ἀρχαιολογικά καί τοπωνυμικά στοιχεῖα καί ἀκολουθώντας, πιστεύω, τή σωστή διαδρομή.

Τό βυζαντινό μοναστικό κέντρο καί εἰδικότερα «τό ἅγιο ὄρος», σέ σχέση μέ τό Ἁγιονόρι, ἐξέτασε ὁ κ. **Α. Παλιούρας** ἀπό κάθε πλευρά, κρατώντας προσεκτικά ἰσορροπία ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐκδοχές, φέρνοντας ἐπιχειρήματα καί ἀντεπιχειρήματα, σχετικά μέ τό ἐρώτημα, ἄν τό βουνό τοῦ Ἁγιονορίου ἦταν ἤ ὄχι πραγματικό Ἅγιο Ὄρος.

Ἡ κ. **Ε. Κίγκα** στήν ἐτυμολόγηση τοῦ τοπωνυμίου, ἀκολούθησε αὐστηρά τούς γλωσσολογικούς κανόνες, φθάνοντας ἔτσι στό συμπέρασμα ὅτι πρέπει ἀπό τόν τύπο Ἀϊνόρι νά πᾶμε στό Ἅγιο Ὄρος καί ὄχι ἀντίστροφα. Ἡ ἄποψή της, ὅτι τό Ἀϊνόρι ὀφείλεται σέ φραγκική μεσολάβηση, προϋποθέτει καί ἔντονη παρουσία τῶν Φράγκων στό χῶρο. Αὐτή ἡ παρουσία νομίζω ὅτι ἦταν πολύ σημαντική λόγω τῆς βέβαιης πιά ὕπαρξης τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας (βλ. ἀνακοίνωση Μ. Κορδώση), πού εἶχε στήν εὐθύνη της καί τίς ὀχυρώσεις, μολονότι τό κέντρο τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τῆς περιοχῆς εἶχε μεταφερθεῖ πιά στόν Ἅγιο Βασίλη, ὅπου ὑπῆρχε ἰσχυρότερο κάστρο. Ἄρα δέν εἶναι περίεργο πού τό Ἀϊνόρι προῆλθε ἀπό φραγκικό τύπο. Μποροῦμε, ἐπομένως, νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐτυμολογία τῆς κ. Κίγκα ἐνισχύεται καί ἀπό ἱστορικῆς πλευρᾶς.

Οἱ τοπογραφικές-ἀρχαιολογικές ἀναζητήσεις τοῦ κ. **Ν. Σκάγκου** συμπληρώνουν τή μελέτη τῶν Δρανδάκη-Κατσαροῦ (Ἱστ/γεωγ., Β΄) ἐπεκτείνοντας τήν ἔρευνα σ' ὁλόκληρο σχεδόν τό βουνό τοῦ Ἁγιονορίου, ὅπου ὁ ἐρευνητής ἐντοπίζει καί ἄλλους ἐρειπιῶνες πού θά ἦταν δυνατό νά ἐντάσσονταν σ' ἕνα μοναστικό κέντρο. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ εὕρεση καί ἐξέταση σπιτιῶν στίς θέσεις Παλιοχώρι-Φραντζῆ, φαίνεται πώς ἐπαληθεύει τήν παράδοση πού θέλει τό κύριο μέρος τοῦ παλιοῦ Ἁγιονορίου νά βρίσκεται ἐκεῖ, θεωρώντας το, μάλιστα, πρωτεύουσα τῆς περιφέρειας.

Στήν ἀνακοίνωσή μου (**Μ. Κορδώση**), γιά τούς τοξότες στό Ἁγιονόρι, ἀναλύθηκε ἡ πολύτιμη πληροφορία ὅτι αὐτοί ἀνῆκαν στήν Ἐκκλησία. Εἶναι ἡ δεύτερη φορά μετά τό Νικήτα Χωνιάτη, ἀπό τήν ὁποία ἐμμέσως πληροφορούμαστε ὅτι στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ πρέπει νά ὑπῆρχαν ὀχυρώσεις, προφανῶς, τειχισμένη, μονή ἤ μονές, πράγμα πού ἔρχεται σέ συμφωνία μέ τή σαφή, ἀλλ' ἐν τούτοις κάπως προβληματική, μνεία τοῦ τοπωνυμίου *Ἅγιον Ὄρος*, στό Χρονικό τοῦ Μορέως.

Ὁ κ. **Σ. Νομικός** ἀνέλαβε τό δύσκολο καί λεπτό ἔργο νά ἐξετάσει τά εὑρισκόμενα στό χῶρο τοῦ Ἁγιονορίου ἐπιφανειακά ὄστρακα ἄβαφα καί κυρίως ἐφυαλωμένα. Μολονότι εἶναι νωρίς νά καταλήξουμε σέ ἀσφαλῆ συμπεράσματα, ὑπερτεροῦν σαφῶς τά μεταβυζαντινά καί ὑστεροβυζαντινά ὄστρακα, δέ λείπουν ὅμως, ὅπως φαίνεται, καί τά μεσοβυζαντινά.

Ἡ κ. **Ε. Σακελλαρίου** μᾶς ἔδωσε μιά ἀρκετά ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιά τήν

ἀγροτική οἰκονομία στό Ἁγιονόρι καί τόν Ἅγιο Βασίλη, μέσα ἀπό τό φορολογικό κατάστιχο πού κρατοῦσαν οἱ κύριοι τῆς περιοχῆς, γιά ὅλη τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου, Acciaiuoli, παρά τίς δυσκολίες πού περιέχουν τέτοιου εἴδους ἔγγραφα. Παραπλεύρως δόθηκαν στοιχεῖα πού ἀφοροῦν καί στήν κοινωνία τῶν δύο χωριῶν.

Ὁ κ. **Α. Ἀγγέλου** ἀσχολήθηκε μέ τό πέρασμα τοῦ ὁσίου Νίκωνα ἀπό τό Ἐνόριον, διαπιστώνοντας ὅτι ἡ ἱεραποστολική δράση στόν Βίο δέ γίνεται οὔτε θεολογία οὔτε λογοτεχνία· παραμένει στοιχεῖο δομῆς. Τό Ἐνόριο γίνεται θέμα ἑνός ἀπό τά πιό ὁλοκληρωμένα διηγήματα, ὅπου κυρίως ἀναπτύσσεται ὁ χῶρος. Ἡ πλοκή χώρου καί πράξης μορφοποιεῖται σέ διήγηση.

Ἡ κ. **Μ. Χρυσάφη** ἀσχολήθηκε μέ τό κάστρο καί τίς ἀρχιτεκτονικές ἀναλύσεις καί κυρίως μέ τό μέλλον τοῦ Ἁγιονορίου· τήν ἀνάδειξη τοῦ χώρου, ὥστε νά τόν ἐπισκέπτονται ὅσοι ἐνδιαφέρονται μέ ἄνεση. Γίνονται προτάσεις γιά τή διάσωση τῶν ναῶν καί τοῦ φρουρίου, καθώς καί προτάσεις πρακτικῆς φύσεως, μέ σεβασμό στό χῶρο.

Ἀπό τήν ἀλληλογραφία τοῦ Γεωργίου Καλαρᾶ (μέ τόν Ἰωάννη Βηλαρᾶ καί ἄλλους συγχρόνους ὁμοϊδεάτες του), γιά τό ζήτημα τῆς γλώσσας, γιά τό ὁποῖο μᾶς μίλησε ἡ κ. **Α. Ρούμπα-Κορδώση**, γίνεται εὔκολα φανερό ὅτι ἔχουμε νά κάουμε μέ μιά σημαντική μορφή. Δυστυχῶς δέ σώθηκε τίποτε ἀπό τό ἔργο του καί ἡ ἔρευνα σέ ἰδιωτικά ἀρχεῖα καί Βιβλιοθῆκες, ὅπως ἐκείνη τοῦ μακαρίτη Κώστα Καλαρᾶ, συμβολαιογράφου, ἴσως ἔφερνε στό φῶς τουλάχιστο μερικά ἔγγραφα πού θά ἀναφέρονταν στό πρόσωπό του.

Τέλος ἡ ἀνακοίνωση τοῦ κ. **Κ. Γκότση** γιά τό ἔργο τοῦ Μιχαήλ Λελέκου, μιᾶς πολύ ἐνδιαφέρουσας ἀλλά ἀμφιλεγόμενης προσωπικότητας, ἀποκαθιστᾶ, νομίζω, τά πράγματα ἐκεῖ πού πρέπει καί δείχνει τήν ἀξία του. Θά ἦταν εὐχῆς ἔργο νά ἐπανεκδίδετο τό ὑλικό πού συγκέντρωσε ὁ Μιχαήλ Λελέκος, «ὁ Κλεωναῖος», ὅπως καλεῖ ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του, καί σ' αὐτό θά πρέπει νά συμβάλουν ὅλα τά χωριά πού ἀνῆκαν στόν τέως δῆμο Κλεωνῶν πού, ὡς γνωστό, ἦταν εὐρύτερος ἀπό τό σημερ. δῆμο Τενέας.

Μ.Σ.Κ.

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΙΟΥ: ΠΛΕΥΡΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ, 6 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2002, Ἐπιμέλεια: Κλαίρη Β. Παπαπαύλου - Κλειώ Πρεσβέλου, 8ο μικρό, σσ. 103.

Δημοσίευση τῶν Πρακτικῶν τῆς τρίτης Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας τοῦ Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου (πού ἑδρεύει στήν Ἀθήνα), ὕστερα ἀπό τίς δυό προηγούμε-

νες, πού εἶχαν ὡς θέματα, «Τί μᾶς κληροδότησε ὁ Εἰκοστός αἰώνας» (2001), καί «Ὁ κοινωνικός ἐθελοντισμός στήν Ἑλλάδα» (2002).

Τό τεῦχος περιέχει «Εἰσαγωγή» τῆς κ. Κλ. Πρεσβέλου, ὁμ. καθηγήτριας τῆς Σχολῆς Οἰκονομικῶν Πολιτικῶν καί Κοινωνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Louvain Βελγίου καί τοῦ Ἀγροτικοῦ Πανεπιστημίου Wageningen Ὁλλανδίας, ἔφορο τοῦ Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου, σημείωμα τῆς κ. Κλ. Παπαπαύλου, διδάκτορος σινοϊαπωνικῆς τέχνης καί πολιτισμοῦ, γιά τίς «Πολιτισμικές ἐκδηλώσεις τῆς σημερινῆς Κίνας στήν Ἑλλάδα: μιά σκιαγράφηση, καθώς καί τίς ἀνακοινώσεις: α) Zhao Yali (Τσάο Γιαλί): *Ἱστορική καί σύγχρονη Κίνα καί πολιτισμικές σχέσεις μέ τήν σύγχρονη Ἑλλάδα* (ὁ κ. Zhao Yali ἦταν πολιτικός σύμβουλος τῆς κινεζικῆς πρεσβείας ἀπό τό 1999 καί σπούδασε στή Φιλοσοφική Θεσσαλονίκης), β) Μιχ. Κορδώση, *Ὁ Δρόμος τοῦ μεταξιοῦ κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ἀπό ἑλληνικές καί κινεζικές πηγές* καί γ) Κλ. Παπαπαύλου, *Μαρτυρίες τῆς τέχνης ἀπό τόν κινεζικό Δρόμο τοῦ Μεταξιοῦ.*

Πρόκειται γιά ἕναν καλαίσθητο, μικρό τόμο, πού συμβάλλει στή γνώση ὄχι μόνο τοῦ περίφημου δρόμου τοῦ μεταξιοῦ, τῆς σημαντικότερης ἀρτηρίας ἐπικοινωνίας καί πολιτισμικῶν ἐπαφῶν μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης, ἀλλά καί τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στόν ἑλληνικό καί σινικό κόσμο.

Μ.Σ.Κ.